

TAMADDUN NURI jurnali

Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

MUASSISLAR: Beruniy tuman hokimligi
"Tafakkur-tamaddun" OOO

"Beruniy avlodlari" jamoat fondi

HAMKORLARIMIZ:

O'zRFA Qoraqalpog'iston bo'limi

Qoraqalpoq davlat universiteti

Urganch davlat universiteti

TAHRIR HAY'ATI:

BOSH MUHARRIR:

Munavvara QURBONBOYEVA

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Anvar ALLAMBERGENOV

BO'LIM MUHARRIRI:

Muqaddas KURBANBAYEVA

Akmal SAIDOV, y.f.d., prof., akad.

Qahramon QURONBOYEV, s.f.d., prof.

Almagul BAYRIYEVA, s.f.d., (DSc)

Zabixulla SAIPOV, s.f.n., (PhD)

Zuhra REYMOVA, y.f.d., (DSc)

Karlig'ash UMAROVA, y.f.d., (DSc)

Xalil Ismayil o'g'lu Ismayilov, t. f.d, prof

Anvar ABDULLAYEV, t.f.f.d, dots.

Gavhar DURDIYEVA, arx.f.d., prof.

Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.

Kozimbek TUXTABEKOV, t.f.d., (PhD)

Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD),k.i.x.

Konul Bunyadzoda, falsafa fanlari dokтору,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının

(AMEA) müxbir üzvü

Baxtiyor KARIMOV, fal.f.d., prof.

Marat NIYOZIMBETOV, fal.f.d.

Alima BERDIMURODOVA, fal.f.d.

Shohida SODIQOVA, sots.f.d.

Zarifboy DO'SIMOV, fil.f.d., prof.

Olmos ULVI Binnatova, f.f.d., prof.

Doniyor YULDASHEV, fil.f.d (DSc)

Sayyora SAMANDAROVA, fil. f.n, dotsent

Bekposhsha RAXIMOVA, fil.f.n, dots (PhD)

Azamat PRIMOV, fil.f.n, dots (PhD)

Vahob RAHMONOV, f.f.n.,dots

Farrux Abbas o'g'lu Rustamov, p.f.d, prof.

Qozoqboy YO'LDOSHEV, p.f.d., prof.

Safo MATJONOV, p.f.d., prof.

Qaxramon IBADULLAYEV, p.f.d., (DSc)

Masharib ABDULLAYEV, s.f.f.d., (PhD), k.i.x.

Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)

Odilbek RADJAPOV, fal.f.f.d., (PhD)

Anvar ISMOILOV, s.f.f.d., (PhD),k.i.x

G'ayrat MAMBETKADIROV, s.f.d.

Rana Hamid qızı Qadirova, psixol.f.d., prof

Nargis ATABAYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Dilafuz QARSHIYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Dilbar URAZBAYEVA, psixol.f.d., (DSc)

Qosimboy QABULOV, psixol.f.d., (DSc)

Mels QOBULOV, tib.f.d., prof.

JAMOATCHILIK KENGASHI:

Sirojiddin SAYYID

Muhammad ALI

Kengesboy KARIMOV

Iqbol MIRZO

Qurbon SHONIYOZOV

O'rozboy ABDURAHMONOV

Murotboy JUMANOV

Adabiy maslahatchi:

Guliston MATYOQUBOVA

Rassom:

Alibek ABDURAHMONOV

Sahifalovchi-bezovchi: G'iyosiddin O'NAROV

Manzilimiz: Qoraqalpog'iston Respublikasi,

Beruniy tumani.

Web-sayt: <https://jurnal.tamaddunnuri.uz>

e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com. Telegram kanali:

<https://t.me/tamaddunnuri>

Tel.: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.

Qog'oz bichimi 60x84 ¼. Nashriyot hisob tabog'i 6,5.

Indeks – 960. ISSN 2181-8258. "ADAD PLYUS" MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Adadi 300 dona. Toshkent shahri, Chilonzor ko'chasi, 28-uy. 2024-yil, 6-son (57).

Ushbu son "Tamaddun nuri" jurnali tahririyatining kompyuterida sahifalandi. Buyurtma №23.

Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Tamaddun nuri" dan olindi deb izohlanishi shart. Matn hamda reklamalardagi ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldir. Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar tahrirlanadi, taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

"Tamaddun nuri" jurnali Google Scholar

bazasida indekslanadi. Bu esa jurnalning ilmiy nufuzini oshirish va mualliflarning ilmiy ishlarini keng miqyosda targ'ib qilishga yordam beradi. Google Scholar orqali tadqiqotchilar va olimlar "Tamaddun nuri" jurnalida chop etilgan maqolalarni qidirib topish va ularga havola berish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Crossref DOI

Tahririyat Crossref DOI ning rasmiy a'zosi hisoblanadi va 10.69691 DOI prefiksiga ega. Har bir nashr va ilmiy maqolaga individual Crossref DOI raqami beriladi.

BIZNI IJTIMOY TARMOQLARDA QUIYDAGI MANZILLARDA KUZATING:

Scientific, socio-philosophical, cultural and educational, literary and artistic magazine

Founders: Beruniy District Municipality

"Tafakkur-tamaddun" OOO

Public Foundation "Descendants of Berunius"

Our colleagues: Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Karakalpakstan division

Karakalpak State University

Urgench State University

EDITORIAL BOARD:

EDITOR-IN-CHIEF:

Munavvara KURBANBAEVA

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Anvar ALLAMBERGENOV

SECTION EDITOR:

Mukaddas KURBANBAEVA

Akmal SAIDOV, y.sc.d., prof., Acad.

Qakhraman QURANBAYEV, s.sc.d., prof.

Almagul BAYRIEVA, s.sc.d., (DSc)

Zabikhulla SAIPOV, s.sc.n., (PhD)

Zuhra REYMOVA, y.sc.d., (DSc)

Karligash UMAROVA, y.sc.d., (DSc)

Xəlil İsmayıl oğlu İsmayilov, ist. sc.d, prof

Anvar ABDULLAYEV, ist.sc.d, dots.

Gavkhar DURDIYEVA, arch.f.d., prof.

Makset KARLIBAYEV, t.f.d., k.i.x.

Kazimbek TUKHTABEKOV, t.f.d., (PhD)

Umid BEKMUHAMMAD, t.f.d., (PhD), k.i.x.

Konul Bunyadzoda, Doctor of Philosophy,

Azerbaijan National Academy of Sciences

(AMEA) Corresponding Member

Bakhtiyar KARIMOV, phil.sc.d., prof.

Marat NIYOZIMBETOV, phil.sc.d.

Alima BERDIMURODOVA, phil.sc.d.

Shokhida SADIGOVA, sots.sc.d.

Zarifboy DOSIMOV, Phil.sc.d., prof.

Olmos ULVI Binnatova , f.sc.d., prof.

Daniyor YULDASHEV, Phil.sc.d (DSc)

Sayyora SAMANDAROVA, associate professor, can.of phil.

Bekposhsha RAKHIMOVA, can. of phil.sc, dots (PhD)

Azamat PRIMOV, can. of phil.sc, dots (PhD)

Vahab Rakhmonov, f.sc.n., dots.

Farrux Abbas oğlu Rüstamov, p.sc.d, prof.

Kazakboy YOLDASHEV, p.sc.d., prof.

Safo MATJONOV, p.sc.d., prof.

Qakhraman IBADULLAYEV, p.sc.d., (DSc)

Masharib ABDULLAYEV, of art.sc.c., (PhD), k.i.x.

Nilufar KOSHANOVA, ped.f.f.d., (PhD)

Odilbek RADJAPOV, phil.sc.d., (PhD)

Anvar Ismailov, s.f.f.d., (PhD), k.i.x

Gayrat MAMBETKADIROV, s.sc.d.

Rana Hamid qızı Qadirova, Psychol.sc.d., prof

Nargis ATABAYEVA, Psychol.sc.d., (DSc)

Dilafuz QARSHIEVA, Psychol.scd., (DSc)

Dilbar URAZBAYEVA, Psychol.sc.d., (DSc)

Qosimboy KABULOV, Doct. of sc. Psychol.

Mels Kabulov, med.sc.d., dalil.

COMMUNITY COUNCIL:

Sirojiddin SAYID

Muhammad Ali

Kengesboy KARIMOV

Iqbal MIRZA

Kurban SHONIAZOV

Orozboy ABDURAHMANOV

Muratboy JUMANOV

Literary Advisor:

Gulistan MATYOQUBOVA

Painter:

Alibek ABDURAHMANOV

Page editor:

Ghiyaziddin O'NAROV

Our address: Republic of Karakalpakstan,

Beruni district.

Website: <https://jurnal.tamaddunnuri.uz>

e-mail: tamaddunnuri1@gmail.com.

Telegram channel: <https://t.me/tamaddunnuri>

Phone: (+99888) 036 00 55, (+99897) 355 75 40.

"Tamaddun nuri " magazine is indexed in the Google Scholar base. This helps to increase the scientific prestige of the Journal and to promote the scientific work of the authors on a large scale.

Through Google Scholar, researchers and scientists will be able to search and link articles published in the Journal "Tamaddun nuri".

Crossref DOI

The editorial board is an official member of Crossref DOI and has the prefix 10.69691 DOI. Each publication and scientific article is assigned an individual Crossref DOI number.

Paper size 60x84 ¼. Publisher's scoreboard 6.5. The index is 960. ISSN 2181-8258.

It was published in the printing house of "ADAD PLUS" LLC. The number is 300 pieces.

Chilonzor street, 28, Tashkent city. 2024, No. 6 (57).

This issue was paged on the computer of "Tamaddun Nuri" editorial office. Order #23. When copying from the magazine, it must be noted that it was taken from "Tamaddun Nuri". The authors are responsible for the accuracy of the information in the text and advertisements. Manuscripts received by the editors will be edited, not reviewed, and not returned to the author.

FOLLOW US ON SOCIAL MEDIA BELOW:

MUNDARIJA

07.00.00 - "TARIX"

Rahmonov Maxammad Habibullo o'g'li. Surxon vohasi boysun tumani panjob qishlog'i aholisining nomoddiy madaniyatidan.....	78
Ergashev Mavlon Eshniyozovich. Chag'oniyonda moddiy madaniyatining tutgan o'рни.....	82
Radjabova Saboxat Bobirovna. Surxondaryo viloyatida xotin-qizlar mavqeyining ijtimoiy jihatdan mustahkamlanishi va uning dastlabki natijalar.....	85
Jumayev Bekzod Boymurod o'g'li. Sovet hukumati davrida islom dinining holati va ruhoniylarning qatag'on qilinishi.....	101
Bo'riyev Ravshan Rustamovich. Surxon-Sherobod vohasining oilaviy marosimlari va uning inson kamolotidagi o'рни.....	104
Boltayeva Gulnoza Rahmatullayevna. Surxondaryolik olim ayollar — ilm-fan fidoyilari.....	107
Do'smatova Oltinoy Tursun qizi. Afg'oniston-O'zbekiston munosabatlari: hamkorlikning yangi bosqichi.....	110
Қанаатов Есимқан Елсүйер улы. Устирттеги кәрўан жоллары ҳаққында.....	160
Xudoyberdiev Raxim Baxtiyorovich. Eski Termizning IX-XII asrlarda kulolchilik idishlarining o'ziga xos turlari haqida.....	195
Отабек Шихов. Хоразм жадишшунослиги.....	198
Ro'ziqulov Sherzodbek M. Umumta'lim maktablarini o'qituvchi kadrlar bilan ta'minlashdagi o'zgarishlar: yutuq va muammolar (1946-1960 yy).....	203
Мадримова Гулзира Шахназаровна. Хива шаҳри маданий тараққиёти юксалишида расмий ҳужжатларнинг ўрни ва аҳамияти (XX аср охири XXI аср бошлари).....	250
Axmadjonova Gulnoza Rustamjon qizi. Jadid ma'rifatparvarlarining maktablardagi o'qitishga oid qarashlari.....	289
Джумабаев Ильхамбек Улўбекович. Қорақалпоқ оиласида хотин-қизлар тарбияси масаласи.....	292
Xaitov Shadmon Ahmadovich, Norqochqarov Xushvaqt Eshnazarovich. Afg'oniston davlatchiligi hokimiyat tuzilmasida afg'on o'zbeklarining roli: tarixiy tahlil (XIX asr oxiri – XX asr birinchi yarmi).....	296
Yusupov Jaloladdin Jamoladdin o'g'li. Kiberetnografik tadqiqotlarning nazariy-metodologik asoslari.....	320
Шадманова Санобар, Иминохунова Наимахон. Гендер тарихи ва унинг тадқиқот усуллари.....	368
Сабурова Севара, Юсупова Мазлума. Хива хонлигидаги мадрасалар ва уларнинг хонлик маданий-маънавий ҳаётида тутган ўрни.....	393
Мусаев Азизбек Бахридинович. Фарғона водийсининг сўнги Шайбоний султонларидан бири ҳақида.....	417
To'xtasinov Mira'zam Abdujabbor o'g'li. Somoniylar davrida huquqiy tizim va yer egaligi munosabatlari.....	426

09.00.00 - "FALSAFA"

Tuxtayev Olimjon Xalmuradovich. O'zbek xalqi oilaviy marosimlarning falsafiy mohiyati.....	12
Индиаминова Шоира Амриддиновна. Религиозные верования в Согде в эпоху раннего средневековья.....	26
Хамраев Sardorbek Sharafutdinovich. Ekoturizm tushunchasiga nisbatan falsafiy yondashuvni yuzaga keltiruvchi omillar.....	88
Mardonov Ravshan Subhanovich. Oliy ta'lim tizimini insoniylashtirish va insonparvarlashtirish muammolari.....	173
Шамсутдинова Нигина. Модель совершенного человека в контексте классического суфизма на примере суфийских взглядов Авиценны.....	181
Adilov Zafar Yunusovich. Inson kamolotining ikki asosi.....	185
Наврўзова Гулчеҳра Нигматовна. Нажмиддин Кубро ва Баҳоуддин Нақшбанднинг олам тўғрисидаги рубоийлари: фалсафий таҳлил.....	260
Turobov Bekpulat Nusratullayevich. Sharqshunoslik rivojida Ye.E.Bertels ilmiy merosining o'рни.....	264
G'ovsidinov Ma'ruf Nasridinovich. Abdurahmon Jomiy falsafiy-tasavvufiy qarashlari shakllanishining ijtimoiy-siyosiy omillari.....	270
Гафуров Баҳром Адҳамович. Социальный состав государства Бабура в Индии.....	317
Рахмонова Нигина Толибовна. O'zbekistondagi ma'naviy barqarorlik negizlari.....	356
Алланазарова Бибиайша Жуманиязовна. Социаллық процесслер социаллық философияның изертлеу предмети сыпатында.....	420

Jurnal 2016-yil 28-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi tomonidan № 0843 raqami bilan qayta ro'yxatdan o'tgan. O'zbekiston Respublikasi OAK tomonidan 2019-yil 30-yanvarda chop etilgan OAK rayosati qarorlari bilan tasdiqlangan ro'yxatga ko'ra 07.00.00 - "Tarix", 09.00.00 - "Falsafa", 10.00.00 - "Filologiya" ixtisosligi bo'yicha; OAK Rayosatining 2023-yil 31-oktyabrdagi 345-son qarori bilan 12.00.00 - "Yuridik fanlar", 13.00.00 - "Pedagogika", 19.00.00 - "Psixologiya" ixtisosliklari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

12.00.00 – “YURIDIK FANLAR”

Isroilov Mutallif. Odam savdosi – insoniyatga qarshi tahdid.....	254
Dadaboeva Jumagul Anvarovna. Ota-ona qaramogʻidan mahrum boʻlgan bolalarni joylashtirish shakllari: milliy va xorijiy qonunchilik.....	257
Собиржоновна Севинч Акмалжон кизи. Преступления против жизни и здоровья: основные правоприменительные проблемы.....	429

13.00.00 – “PEDAGOGIKA”

Matyakubova Nuriya Azimbayevna. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarini PIRLS va TIMSS xalqaro baholash sinovlariga tayyorlashning pedagogik mexanizmlari metodikasining pedagogik mazmuni, shakl va usullari.....	42
Djalolova Sevara Xolmuradovna. Boʻlajak oʻqituvchilarda kasbiy karyerasini lohiyalashtirish koʻnikmasini rivojlantirish.....	46
Shomuratova Nilufar Davronbek qizi. Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatida taʼlim-tarbiyaga oid yondashuvlar.....	53
Avliyakulova Fotima Nusratovna. Oliy taʼlimda oʻquv tarbiya jarayoni kreativ yondashuv asosida boshqaruv jarayonlari.....	62
Qurbonmurodov Egamberdi. Yosh basketbolchilarni kompleks tayyorlash: jismoniy, texnik va taktik jihatlarni birlashtirish.....	71
Abduganiyeva Jamilya Rustamovna. Sunʼiy intellekt va tarjima.....	132
Abdullayeva Ozoda Odiljon qizi. Boʻlajak pedagoglarda kasbiy mobilikni shakllantirishda ilmiy ijodning zarurati.....	192
Tobanazarov Azamat Pirnazarovich. Qoraqalpoq nasriy asarlarini oʻqitishda blum taksonomiyasini qoʻllash masalasi.....	216
Turayeva Sevara Rashidovna. Taʼlim jarayonida kompyuter modellaridan foydalanish va talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantirish.....	224
Umatova Maʼmura Bekbulovna. Ingliz tilidagi frazeologizmlarni oʻqitish texnologiyalari.....	241
Otanazarova Mohira Hamidbekovna. Kasbiy sifat va kasbiy komponent mutanosibligi.....	244
Muhiddinova Gulchiroy Sadulloevna. Yozma nutqni rivojlantirish metodikasi.....	281
Abdiyazova Sarvinoz Atajanovna. Boʻlajak boshlangʻich sinf oʻqituvchilarida oʻquv faoliyatini rivojlantirish usullarini takomillashtirish.....	327

19.00.00 – “PSIXOLOGIYA”

Kalandarova Madina Baxadirovna. Tugʻruqdan keyingi davrda ayollar emotsional sohasini korreksiyalashning zamonaviy amaliy psixologik yoʻnalishlari.....	33
Sultonova Mashhura Rustamboyevna. Zigmund Freyd qarashlarida shaxs muammolarining talqini.....	50
Kadirova Omadxon Sobirjonovna. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tashabbuskorligini tarbiyalashning ahamiyati.....	129
Гаффорова Мадиха Ихтиёр кизи. Психологические особенности профилактики буллинга в школьной среде.....	147
Ibragimova Xurshida Xusanbayevna. Ijtimoiy adaptatsiya psixologik muammo sifatida.....	151
Toʻlanova Mahliyo Murotali qizi. Boʻlajak pedagoglarda kasbiy deformatsiyani rivojlantirishning pedagogik-psixologik usullari.....	154
Kadirova Omadxon S. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tashabbuskorlik xususiyatini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik jihatlari.....	157
Baxrillayeva Moxichexra Rahmatillayevna. Oʻsmirlarda lokus nazoratni shakllantirishning psixologik xususiyatlari.....	169
Joʻrayeva Ikbolxon Polatovna. Talabalarning oʻquv faoliyatidan qoniqishida oʻquv motivatsiyasining oʻrni.....	237
Ruzmetova Zilola Dilmuradovna. Talabalarda chet tillarni oʻrganish jarayonida iroda kuchining namoyon boʻlishi va psixologik xususiyatlari.....	273
Allayarov Dilshodbek Raximboy oʻgʻli. Talabalar sport faoliyatining psixologik jihatlari va rollari.....	277
Odamova Oʻgʻiljon Kenjayevna. Psixologik xizmatda maslahat oʻtkazish bosqichlari va tuzilishi.....	331
Oʻktamova Shohista Odilbek qizi. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning asosiy omillari.....	334
Salayeva Navbahar. Shaxs va uning psixologik yetukligini taʼminlashda jamoaning oʻrni.....	338

TABLE OF CONTENTS

07.00.00 - "HISTORY"

Rakhmonov Makhhammad Khabibullo u. Surkhan oasis is from the intangible culture of the population of the punjab village of Boysun district.	78
Ergashev Mavlon Eshniyozovich. The role of material culture in chagoniyan.....	82
Radjabova Sabokhat Bobirovna. Social strengthening of the position of women and girls in Surkhandarya region and its initial results.....	85
Djumaev Bekzod Boymurad ugli. The situation of islam during the soviet government and the repression of priests.....	101
Boriev Ravshan Rustamovich. Family ceremonies of Surkhan-Sherobad oasis and its place in human development.....	104
Boltaeva Gulnoza Rakhmatullaevna. Women scientists of surkhandarya — science dedicators.....	107
Dusmatova Oltinoy Tursun kizi. Afghanistan-Uzbekistan relations: a new stage of cooperation.....	110
Kanaatov Esimkan Elsuyer uli. About caravan routes in Ustyurt.....	160
Khudoyberdiev Rakhim Bakhtiyorovich. About the unique types of pottery vessels of old Termiz in the IX-XII centuries.....	195
Otabek Shikhov. Khorezmian javidology.....	198
Roziqulov Sherzodbek Maribjonovich. Changes in secondary school teaching staffing: achievements and problems (1946-1960).....	203
Madrimova Gulzira Shakhnazarovna. The role and importance of official documents in the rise of the cultural development of the city of Khiva (end of the 20th century, beginning of the 21st century).....	250
Akhmadjonova Gulnoza Rustamjon qizi. In the schools of the modern enlighteners Attitudes on teaching.....	289
Djumabaev Ilkhambek Ulugbekovich. Issues of education of girls in a karakalpak family.....	292
Khaitov Shadmon Akhmadovich, Norkuchkarov Khushvakt Eshnazarovich. The role of afghan uzbeks in the authority structure of the state of afghanistan: a historical analysis (end of XIX century - first half of XX century).....	296
Gafurov Bakhrom Adhamovich. Social composition of Babur's state in India.....	317
Yusupov Jalaladdin son Jamaladdin o'g'li. Theoretical and methodological foundations of cyberethnographic research.....	320
Shadmanova Sanobar, Iminokhunova Naimakhon. History of gender and its research methods.....	368
Saburova Sevara, Yusupova Mazluma. Madresasas in the khanate of Khiva and their role in the cultural and spiritual life of the state.....	393
Musaev Azizbek Bakhrudinovich. Concerning one of the last sheibanid sultans of the ferghana valley.....	417
Tokhtasinov Mirazam Abdujabbar ogli. Legal system and land ownership relations in the Soman period.....	426

09.00.00 - "PHILOSOPHY"

Tuktayev Olimjon Khalmuradovich. Philosophical essence of family ceremonies of the uzbek people.....	12
Indiyaminova Shoira Amriddinovna. Religious beliefs in Sogd in the early middle ages.....	26
Khamraev Sardorbek Sharafutdinovich. Factors that provide a philosophical approach to the concept of ecotourism.....	88
Mardonov Ravshan Subxanovich. Problems of humanization and humanitarization of the higher education system.....	173
Shamsutdinova Nigina Karimovna. Model of the perfect man in the context of classical sufism on the example of Avicena's sufi views.....	181
Adilov Zafar Yunusovich. The two fundamentals of human development.....	185
Navruzova Gulchekhra Nigmatovna. The ruboi of Najmiddin Kubro and Bahauddin Naqshband about the world : a philosophical analysis.....	260
Turobov Bekpulat Nusratullaevich. The role of scientific heritage E.E. Bertels in the development of oriental studies.....	264
Govsidinov Ma'ruf Nasridinovich. Social-political factors of the formation of abdurahman jami's social philosophical and mystical views.....	270
Rakhmonova Nigina Tolibovna. The foundations of spiritual stability in Uzbekistan.....	356
Allanazarova Bibiyaysha Jumaniyazovna. Social processes as a subject of social philosophy research.....	420

The magazine was re-registered by the Press and Information Agency of the Republic of Uzbekistan on September 28, 2016 with the number 0843.

According to the list approved by the decisions of the Board of Education of the Republic of Uzbekistan published on January 30, 2019, 07.00.00 - "History", 09.00.00 - "Philosophy", 10.00.00 - "Philology" according to; 2023 of the OAK Board According to the decision No. 345 of October 31, 12.00.00. - "Legal Sciences", 13.00.00. - "Pedagogy", 19.00.00. "Psychology".

10.00.00 - "PHILOLOGY"

Orinbayeva Sayera Yusupovna. Lexical and semantic groups of verbs: the basics of classification, varieties.....	9
Berdiev Sukhrob Sobirovich, Abdullaev Abdulaziz Samariddin o'g'li. Ways of addressing, expressing politeness.....	15
Rakhimov Faiziddin Rustamovich. Views on the concept.....	19
Suvonova Rukhsora Umar's daughter. About the field of linguoecology in linguistics and terms related to it.....	23
Zaripova Dilfuza Bakhtiyorovna. The image of Alkama in Huvaydo creation.....	30
Khodjayevo Shaira Bekbergenovna. Realism in world literature as a literary flow, direction, style, genre and artistic type.....	37
Boitayeva Zilola Yuldoshali qizi. Phonetic features characteristic of the Khorezm dialect in the work "Devonu lugotit-turk".....	56
Ravshanova Gulrukh Yakhshiboy qizi. The place of Mukhammad Yusuf and Iqbal Mirza creation in the literary.....	59
Sodikova Bakhtigul Ibodullayevna. Definitions on the history of postmodernism.....	65
Niyazmetova Shakhlo Adamboevna. The use of parallelisms in Abdulla Oripov's poems.....	68
Tojiddinova Donokhon Yusuf qizi. Polysemy from the perspective of the scientific study of terminology.....	74
Fayzullaeva Dilora Bakhtiyorovna. Changing teachers' role in primary school.....	91
Tashxo'jayeva Gulasal Uktamovna. Integrating linguocultural and communicative approaches in teaching English to diverse student groups: challenges and strategies.....	95
Uytolsinova Sarvinov Oybekovna, Klicheva Amira Bekmurodovna. Main sources for scientific research. Scientific literature in linguistics and literature.....	98
Mirsaidova Nilufar Sobirjonovna. Mahmudkhoja Bekhbudiy – great teacher, writer, publicist, dramatist and public figure, one of the leaders of the jadid movement.....	113
Adigezalova Malika Nadir gizi. Literary connections and the influence of azerbaijani drama on uzbek theater in the 20th century.....	119
Shermatov Izzat Khamraevich. A single-part sentence in the genre of a riddle.....	123
Ergashova Mukhlisa Tulkin kizi. Theoretical considerations of arabic variants of english.....	126
Ramazonov Shahrukh Nusratillo o'g'li. Comparative study of online shopping vocabulary in english and uzbeki.....	137
Sabirova Nasiba Ergashevna. Scientific and theoretical aspects of khorazm ceremonial folklore.....	140
Shermatov Izzat Khamraevich. Distance learning of foreign languages in university: problems and ways to solve them.....	143
Tursunova Shakhnoza Narkulovna. The peculiarity of the speech culture of a modern teacher in the modern world.....	165
Ortikova Sevara Ismoilovna. Linguistic and cultural features of the concepts of "nationality" in english and uzbek literature.....	189
Khadjievna Nigora Anvarovna. Linguopoetics of compound adjectives in old Turkish.....	207
Kholbobayeva Nilufar. A rare manuscript of devon of Kholis.....	211
Tolaganova Shakhnoza. Units representing war motives in ancient turkish scriptures.....	213
Akhmedova Zulfiya. Mastering writing at the initial stage of learning English.....	220
Khujaniyazova Khilola Turaevna. Reflection of culture in legal rhetoric.....	228
Joraev Shahrukh-Mirzo Temur ogli. Expression of islamic views in the work "Kutadghu bilig".....	231
Sadullaeva Nodira Namozovna. Linguists cited in "Al-qand" by Abu Hafs An-Nasafi.....	234
Sapaeva Boljon Kadamovna. Functional characteristics of hemeronym.....	247
Norbayeva Shukurjon Khaitbayevna, Kadirova Mashkhura Ma'mur kizi. On the research of professional terms in linguistics.....	285
Tairova Makhfuz Abdusattorovna. Formation of knowledge and skills about country study in translation.....	299
Saparbaeva Gulandam Masharipovna, Shamuratova Bonu. The word order in the oral communication act.....	302
Ibragimov Azizbek. Poetic and ideological features of "kitya" of Orzu Urganji.....	307
Isakov Ruslan Uzakbaevich. The concepts of the people after the birth of the heroes in the epics.....	310
Ayakulov Nurbek Abdugappar ogli, Aliyeva Ayshe Edemovna. Interfield terms and their classification.....	314
Mirzaev Djasur Jakhonovich. Interpretation of the concept of pragmatics in modern foreign and national studies.....	341
Masharipova Umidakhan Khudoyberganovna. Semantic specificity of lexemes denoting color.....	345
Ayakulov Nurbek Abdugappar ogli, Shukurulloev Sunnatillo Bakhrom ogli. Early trade relations and their influence on terminology (In the example of economic and pedagogical terms).....	348
Bakhronova Mukhlisa Akhmedovna. Using the scavenger hunt technique to improve vocabulary skills through a task based approach.....	353
Bolbekova Ugiloy Jaloliddinovna. The role of shadowing educational technology in developing oral speaking competence in english teaching.....	360
Akmanova Shakhnoza Alimboevna. Especially biblionyms based on famous nouns.....	363
Fotima Yarkulova. Comparison of common and uncommon sentences in the russian and uzbek languages.....	372
Narmuratov Zayniddin Radjabovich. Expression of proverbial phraseologisms.....	375
Kuranbayeva Mamajan. Culture influence on advertising texts.....	378
Abdusamatova Nozanin. The emergence of the jadidism movement, its goals and directions, the ideas of jadidism in the works Abdulla Qadiri.....	382
Jumanazarova Gulbadam Dosnazarovna. The role of Najim Davkaraev in folk science: research and discussion.....	386
Bobonazarova Gulzoda. The development of the creation of poet Shams.....	390
Ismailova Khurliman Nazhimatdinovna. Formal-stylistic analysis in the context of studying literary influence.....	397
Rakhimova Guzal Yuldashovna, Bakhtiyarova Gulasal. Terms and the usage of lingocultural terms in languages.....	401
Jumaniyozova Shakhlo Zokhid kizi. The uzbek understanding of the concept of happiness and the factors influencing on it.....	405
Nzammatdinova Dilfuza Koptileuovna. Types of comparison based on sensory organs.....	408
Zamira Daniyarova. Anthroponyms as an object of linguistic and cultural research.....	412

12.00.00. - "LEGAL SCIENCES"

Isroilov Mutallif. Human trafficking is a threat against humanity.....	254
Dadaboeva Jumagul Anvarovna. Forms of placement of children deprived of parental care: national and foreign legislation.....	257
Sobirjonova Sevinch Akmaljon qizi. Crimes against life and health: main law enforcement problems.....	429

13.00.00. - "PEDAGOGY"

Matyakubova Nuriya Azimbayevna. Pedagogical content, form and methods of the pedagogical mechanisms methodology of preparing primary class students for PIRLS and TIMSS international assessment tests.....	42
Djalolova Sevara Kholmuradovna. Development of professional career planning skills in future teachers.....	46
Shomuratova Nilufar Davronbekovna. Approaches to education in the creative activity of Eastern thinkers.....	53
Avliyakulova Fatima Nusratovna. Administrative processes based on the creative approach of the educational process in higher education.....	62
Kurbanmuradov Egamberdi. Complex training of young basketball players: combining physical, technical and tactical aspects.....	71
Abduganieva Jamilya Rustamovna. Artificial intelligence and translation.....	132
Abdullayeva Ozoda Odiljon qizi. The need for scientific creativity in forming professional mobility in future educators.....	192
Tobanazarov Azamat Pirnazarovich. The question of the use of blum taxonomy in the teaching of karakalpak prose works.....	216
Turaeva Sevara Rashidovna. Use of computer models in the educational process and development of students' creative thinking.....	224
Umatova Mamura Bekbulovna. Technologies for teaching english phraseological units.....	241
Otanazarova Mokhira Khamidbekovna. Professional quality and professional component ratio.....	244
Mukhiddinova Gulchiroy Sadulloevna. Methodology of written speech development.....	281
Abdiyazova Sarvinov Atajanovna. Improving methods for developing learning activities in future primary class teachers.....	327

19.00.00. "PSYCHOLOGY"

Kalandarova Madina Bakhadirovna. Modern practical psychological directions of correcting the emotional area of women in the postpartum period.....	33
Sultonova Mashhura Rustamboevna. Interpretation of personality problems in Zigmund Freud's views.....	50
Kadyrova Omadkhon Sobirzhonovna. The importance of raising the initiative of preschool children.....	129
Gafforova Madikha Ikhtiyar kizi. Psychological features of bullying prevention in the school environment.....	147
Ibragimova Khurshida Khusanbaevna. Social adaptation as a psychological problem.....	151
Tolanova Mahliyo Murotali qizi. Pedagogical and psychological methods of developing professional deformation in future educators.....	154
Kadirova Omadkhan Sobirjonovna. Social-psychological aspects of the formation of enterprise characteristics of pre-school children.....	157
Bakhrillaeva Mohichekhra Rakhmatillaevna. Psychological features of formation of locus of control in adolescents.....	169
Jorayeva Ikbolkhan Polatovna. The concept of satisfaction with study activity in psychology.....	237
Ruzmetova Zilola D. Students' psychological traits and outward manifestations of willpower during the foreign language acquisition process.....	273
Allayarov Dilshodbek Rakhimboy ogli. Psychological aspects and roles of sports activity of students.....	277
Adamova Ogiljon Kenjayevna. Stages and structure of counseling in psychological service.....	331
Uktamova Shohista Odilbekovna. The main factors of preparing young people for family life.....	334
Salaeva Navbahar. The role of the team in ensuring the individual and his psychological maturity.....	338

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ГЛАГОЛОВ: ОСНОВЫ КЛАССИФИКАЦИИ, РАЗНОВИДНОСТИ

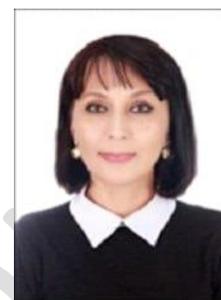
Оринбаева Сайёра Юсуповна,

старший преподаватель кафедры русского языка Ташкентского
университета экономики и технологий

LEXICAL AND SEMANTIC GROUPS OF VERBS: THE BASICS OF CLASSIFICATION, VARIETIES

Orinbayeva Sayera Yusupovna,

Lecturer at the Russian Language Department of the Tashkent University
of Economics and Technology

[https://orcid.org/
0009-0001-9800-1520](https://orcid.org/0009-0001-9800-1520)

e-mail:
sayvora2810@mail.ru

Тел: +998 94 723 43 25

Аннотация. Статья посвящена проблеме изучения лексико-семантической группе глаголов. Рассматриваются различные классификации лексико-семантических групп глаголов русского языка, а также их особенности. В статье даны различные исследовательские подходы к изучению данной области языкознания известных лингвистов: Л.М. Васильева, Ю.Д. Апресяна, А.А., Кузнецовой, Н.Ю. Шведовой Н.Ю и др.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, глагол, классификация.

Annotation. The article is devoted to the problem of studying the lexical and semantic group of verbs. Various classifications of lexical and semantic groups of verbs of the Russian language, as well as their features, are considered. The article presents various research approaches to the study of this field of linguistics by famous linguists: L.M. Vasilyeva, Yu.D. Апресян, A.A., Kuznetsova, N.Yu. Shvedova N.Yu., etc.

Keywords: lexico-semantic group, verb, classification.

ВВЕДЕНИЕ (INTRODUCTION)

«Изучение лексико-семантических группировок и их взаимодействия осознаётся лингвистами как одна из главных задач лексикологии.» (В.Буйленко). В современной лингвистике нет единого мнения о природе лексико-семантических групп. По мнению Л.М. Васильева, «термином лексико-семантическая группа можно обозначить любой семантический класс слов (лексем), объединенных хотя бы одной общей лексической парадигматической семьей или хотя бы одним общим семантическим множителем». Ф.П.Филин даёт следующее определение ЛСГ: лексико-семантическая группа – это «совокупность слов, имеющих близкие (в том числе противопоставленные – антонимы) и идентичные значения с разными оттенками,

дифференциальными признаками (синонимы)» Э.В. Кузнецова, определяет ЛСГ как «класс слов одной части речи, имеющих в своих значениях достаточно общий интегральный семантический компонент (или компоненты) и типовые уточняющие (дифференциальные) компоненты, а также характеризующихся сходством сочетаемости и широким развитием функциональной эквивалентности и регулярной многозначности».

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (MATERIALS AND METHODS)

Остановимся на семантическом своеобразии глагольной лексики и принципах её классификации. Среди наиболее значимых работ по изучению ЛСГ глаголов необходимо назвать труды В.В. Виноградова, Л.М. Васильева,

А.А.Уфимцевой, Н.М. Д.Н. Шмелева, Н.Ю. Шведовой, Э.В. Кузнецовой и др.

Глагол занимает центральное место в лексической системе русского языка, являясь «доминантой русской лексики». (Шведова Н.Ю) При этом «лексические компоненты в глагольных значениях тесно переплетены и постоянно взаимодействуют с грамматическими и лексико-грамматическими компонентами». (Л.М. Васильев). Так, например, «для глагола движения, кроме оппозиций по основным грамматическим значениям категорий вида, залога, наклонения, лица и времени, характерны оппозиции по семам определённой / неопределённой направленности (идти – ходить, лететь – летать и т.п.) и однонаправленности/разнонаправленности движения (идти в город – ходить в город и т.п.)» (Л.М. Васильев). На подобные оппозиции следует обращать внимание при преподавании русского языка как неродного при объяснении различий в семантике однокоренных или близких по значению глаголов.

ОБСУЖДЕНИЕ (DISCUSSION)

Н.Ю. Шведова предлагает свою лексико-семантическую классификацию русского глагола. Первоначально она делит глаголы на статические и динамические «Первые выражают двухместные отношения (например, существование положение в пространстве, принадлежность, обладание, сходство, уподобление и др), вторые – простые процессы (не события) и сложные события».(Шведова Н.Ю).

Далее Н.Ю. Шведова делит глаголы на три большие группы: 1. Глаголы со значением действия, которые делятся на а) связующие квалифицирующие б) называющие (со значением действий интеллектуальных, эмоциональных, интеллектуально-эмоциональных и т.п.). 2. Глаголы со значением состояния, которые делятся на а) связующие и квалифицирующие (со значением связей, ассоциаций, зависимостей и квалифицирующие); б) называющие (со значением бытия и небытия, интеллектуально-эмоционально-физические состояния, физические состояния). 3. Глаголы со значением бытия, которые делятся на а) бытие (предбытие, возникновение, становление и т.п.); б) небытие (собственно небытие, отсутствие предстоявшего). (Шведова Н.Ю).

Ю.Д. Апресян разделяет глаголы на две большие группы: «механические» и «экспериментальные» (информационные). К «механическим» учёный относит всевозможные физические процессы, изменения, действия. Глаголы экспериментальной семантики относятся к внутренней сфере человека, обладают сложной структурой и включают целую иерархию ощущений, а также эмоциональные, перцептивные, ментальные, физиологические состояния.

Р.М. Гайсина в своей книге «Значение и семантика глаголов» выделяет три основные семантические группы глаголов: 1) глаголы действия; 2) глаголы состояния; 3) глаголы отношения. Исследователь считает, что «между этими основными семантическими классами функционируют и другие переходные семантические классы глаголов, но они не называются определёнными соответствующими терминами».

При классификации глагольной лексики в семантическом аспекте Л.М. Васильев использует, главным образом, три принципа: денотативный, парадигматический, синтагматический.

На денотативном принципе основано выделение семантических классов слов (лексико-семантических и тематических групп. В составе глагольной лексики уже давно выделяются и изучаются такие группы слов, как глаголы движения, глаголы речи, глаголы чувства, глаголы восприятия, глаголы мышления, глаголы звучания и некоторые другие. (Л.М. Васильев)

Парадигматический принцип лексики осуществляется путём выделения в значениях слов (при их сравнении с идентификатором) тождественных и дифференциальных компонентов. По этому принципу задаются, например, основные классы предикатов с инвариантными значениями действия, состояния, свойства и отношения. (Васильев Л.М).

Синтагматический принцип основан на учете количества и качества глагольных валентностей. Н. В. Артемова отмечает, что в данном случае семантический класс глаголов характеризуется при помощи синтагматических сем. Сем, которые содержат «функциональные характеристики участников отображаемых

ситуаций», идентифицируют валентность глаголов.

Все три принципа были использованы Л.М. Васильевым при следующей классификации глагольной лексики.

По доминирующим лексическим компонентам семам (на базе лексических парадигм) выделяются два основных типа предикатов: бытийные (по доминирующему компоненту «быть» или «не быть» и акциональные (по доминирующему компоненту «осуществлять, совершать какое-либо действие» или по тому же самому компоненту с отрицанием).

К бытийным относятся следующие типы предикатов: собственно бытийные и событийные, бытийно-релятивные, бытийно-кваликативные (предикаты свойства и количества), бытийно-оценочные, бытийно-генеративные, бытийно-статальные, бытийно-локативные, бытийно-акциональные, бытийно-функциональные.

По ядерным идентифицирующим компонентам (по денотативному принципу) выделяются следующие семантические классы глаголов. Их всего девять: 1) бытийные и событийные предикаты: абстрактного бытия (быть) биологического существования (жить), фазисные предикаты (начинать); 2) предикаты отношения (релятивы н. зависеть), поссессивы (иметь), компаративы (соответствовать), партитивы: состоять из чего-либо; 3) предикаты свойства: качественные (стареть), параметрические (увеличиваться), предикаты проявления признака или свойства (белеться); 4) оценочные предикаты: абстрактно-оценочные, модально-оценочные (мочь), предикаты мнения (полагать), предикаты поведения (скромничать) 5) предикаты состояния: физического и физиологического (твердеть, мякнуть), психофизиологического (быть в своем уме), социального положения (богатеть) и др.

По синтагматическим семам выделяются такие типы предикатов, как субъектные (он отдыхает, работает, спит); двусубъектные; субъектно-объектные (он строит дом, сочиняет музыку, отвечает на письмо); субъектно-объектно-адресатные (он подарил мне книгу); субъектно-локативные (слоны обитают в Африке).

(Васильев Л.М).

РЕЗУЛЬТАТЫ (RESULTS)

При классификации глагольной лексики в семантическом аспекте Л.М. Васильев использует, как было представлено выше, три принципа: денотативный (или тематический), парадигматический, синтагматический.

Классификация, предложенная Л.М. Васильевым, «является наиболее полной, завершенной и претендует на полноту охвата языковых фактов».

В большинстве исследовательских работ в качестве основной лексико-семантической группы выделяется группа глаголов действия, и это справедливо, так как глагол имеет само категориальное значение процесса.

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Таким образом, несмотря на большое количество научно-исследовательских работ, вопрос о классификации глаголов в русском языке считается недостаточно изученным. Каждый учёный вносит свои наблюдения, предлагая свою видоизменённую группировку глаголов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

1. Апресян Ю.Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики // - М.: Наука, 1963. С. 118.
2. Буйленко И.В. журнал «Грани познания». №5(19). Декабрь 2012 с. 89
3. Васильев Л.М. Семантика русского глагола М: Выс.школа. 1981 с.34.
4. Виноградов В.В. Грамматическое учение о слове. «Выс школа» 1986 с.349.
5. Гайсина Р.М. Значение и семантика глаголов. Уфа, 1980-с 13
6. Кузнецова, Э.В. Лексикология русского языка. М.: Выс. шк., 1982. С.30-51
7. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания М. Наука 1982. С.225.
8. Шведова, Н.Ю. Лексическая классификация русского глагола // Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов: М.: Наука, 1983. – С. 323.

O'ZBEK XALQI OILAVIY MAROSIMLARINING FALSAFIY MOHIYATI

*Tuxtayev Olimjon Xalmuradovich
Samarqand davlat chet tillar
instituti tadqiqotchisi*

ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ СЕМЕЙНЫХ ЦЕРЕМОНИИ УЗБЕКСКОГО НАРОДА

*Tuxtaev Olimjon Xalmuradovich
Самаркандский государственный университет
иностранных языков,
научный сотрудник института*

PHILOSOPHICAL ESSENCE OF FAMILY CEREMONIES OF THE UZBEK PEOPLE

*Tukhtayev Olimjon Halmuradovich
Samarkand state foreign languages
researcher of the institute*

olim@gmail.com

[https://orcid.org/
0220-0024-0300-0333](https://orcid.org/0220-0024-0300-0333)

Annotatsiya. O'zbek xalqi oilaviy marosimlari asrlar osha shakllanib, zamonaviy elementlar bilan boyib, rivojlanib kelmoqda. Har qanday marosim ijtimoiy voqelik bo'lib, rivojlanadi va takomillashadi. O'zbek xalqining oilaviy marosimlari o'z axloqiy evolyutsion taraqqiyoti, alohida rivojlanish davrlariga ega aksiologik voqelikdir. Mazkur maqolada milliy qadriyatlarni asl holicha rivojlantirishda aniq reglamentlar joriy etilishi hamda marosimlarni asl mohiyatini anglagan holda saqlab qolish lozimligi falsafiy tahlili qilingan.

Kalit so'zlar: oila, nikoh, marosim, innovatsiya, transformatsiya, to'y, baxt, urf-odat, axloq, estetika.

Аннотация. Семейные обряды узбекского народа формировались веками, обогащались современными элементами и развиваются. Любой обряд – это социальная реальность, развивается и совершенствуется. Семейные обряды узбекского народа представляют собой аксиологическую реальность, имеющую свое нравственное эволюционное развитие и отдельные периоды развития. В данной статье проводится философский анализ необходимости введения определенных регламентов в развитие национальных ценностей и сохранения ритуалов в их истинной сущности.

Ключевые слова: семья, брак, церемония, новаторство, трансформация, свадьба, счастье, традиция, этика, эстетика.

Abstract. The family rituals of the Uzbek people have been formed over centuries, enriched with modern elements and are developing. Any ceremony is a social reality, develops and improves. Family rituals of the Uzbek people are an axiological reality with their own moral evolutionary development and separate periods of development. In this article, a philosophical analysis is made of the need to introduce specific regulations in the development of national values and to preserve the rituals in their true essence.

Keywords: family, marriage, ceremony, innovation, transformation, wedding, happiness, tradition, ethics, aesthetics.

Kirish. Jamiyatda mavjud institutsional tizimlar ichida oila boshqa fuqarolik jamiyati institutlariga nisbatan konstruktiv vazifani bajaradi,

vaqt va makondagi mavjud islohotlar bilan korrelyatsion bog'lanib, o'ziga xosligini saqlagan holda rivojlanadi. Milliy oilaviy marosimlarda

moslashish, o'zgartirish, rivojlanish, innovatsion faollik singari hayotiy tamoyillarni uchratish mumkin. Oila insonning hayotiga innovatsiyani olib kirish tufayli qarama-qarshi jins haqida alohida tushunchalar kontseptini olib kiradi va chiziqli tafakkur tarzi nochiziqli tafakkur tarziga aylanadi. Shuning uchun, hayotning ma'lum bosqichida (balog'at davrida) yangi kuch, g'ayrat va baxtli hayot singari yangi tushunchalarni bera olgan oilaviy marosimlari o'ziga xos axloqiy-estetik madaniyatning yuksak namunasi sifatida asrlar mobaynida shakllanib kelgan.

Adabiyotlar tahlili. Forobiy baxt tushunchasini kishilarning turmushdagi saodatga erishuvi deb tushunadi. Uningcha, "Insoniylik mohiyati haqiqiy baxt-saodatga erishuv ekan, inson bu maqsadni o'zining oliy g'oyasi va istagiga aylantirib, bu yo'lda barcha imkoniyatlardan foydalansa, u baxt-saodatga erishadi" [1. 188]. Allomaning ta'kidlashicha, oila insonni yaxshi xulqli, saxovatli va aql-idrokli qilishda muhim rol o'ynaydi. Inson oilasiz o'z ko'zlagan maqsadiga erisha olmaydi, deb ta'kidlaydi.

Beruniy oilaning vujudga kelishini axloqiy me'yorlar asosida tartibga solingan qarashlar bilan uyg'un holda tahlil etib, har bir oiladagi tinchlik bu er-xotinning tinch-totuv yashashi, bir-birini hurmat qilishi, o'zaro mehr-oqibatiga bog'liq, degan xulosaga keladi. Ayniqsa, uning yosh qiz va yigitlarga qarata aytgan purma'no nasihatlarini g'oyat muhim bo'lib, bugungi kun yoshlari uchun ham alohida ahamiyatga ega [2. 32].

Ibn Sino oila mustahkamligida ayolning alohida o'rni haqida to'xtalib, u yashagan davrda ayollar yoki ularning manfaatlarini nuqtai nazaridan ijobiy fikrlar aytish qanchalik qiyin bo'lishiga qaramay, u ayollarning oila va jamiyatda tutgan o'rniga katta ahamiyat beradi, ijodiy ishlarida oqila ayollarni ko'klarga ko'tarib maqtaydi. O'zining "Oila tadbiri" nomli risolasida "ayollarning eng yaxshisi erning orqasida va yo'qligida vafodor bo'ladi" [3. 24]. Uningcha, agar ayol aqlli bo'lsa, o'z erining ishonchli do'sti va hayotda eng birinchi yordamchisi bo'ladi, bevafo er-xotinlar esa oilani halokatga olib boradi, deb asoslaydi.

Oilaning axloqiy mohiyatini yanada rivojlantirishda diniy manbalar va shu yo'nalishdagi mutafakkirlar alohida urg'u berib ketganlar. Masalan, hadisda "kelin tanlash vaqtida to'rtta

narsaga: moliga, jamoliga, nasabiyu mansabiga, to'rtinchisi diniga [4. 54]" e'tibor berish tavsiya etilgan bo'lsa, Imom G'azzoliyning fikricha, Ayol (xotin)ning yoshi, bo'yi, moli, nasabi [5. 58]" hisobga olinishi kerak. Yana aytadiki, "Quyidagi to'rt xususda esa xotinlar erkaklardan ziyoda bo'lishlari kerak: 1. Go'zalligi. 2. Adabi. 3. Taqvosi. 4. Fe'li-xo'yi va xulq-atvori" [6. 58-59].

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqoridagi ilmiy, diniy ma'nodagi manbalar tahliliga ko'ra, oilaviy marosimlar dastlab axloqiy, keyinchalik esa estetik ma'no kasb etganligini ko'rish mumkin. Bu ikki jabhaning rivojlanib kelishi, albatta, axloqiy taraqqiyotga faqat ijobiy emas, balki salbiy ta'sir qilganligini ham e'tirof etish kerak. Oilaviy marosimlarning asl axloqiy mohiyati erkak o'z naslini davom ettirishda umr yo'ldosh tanlaydi, unga mahr beradi, go'zal muomalada bo'lishi e'tirof etilgan. Urf-odatlar, taomillarning rang-barangligi unga estetik ruh berib kelib, ayrim paytlarda, illatlarni keltirib chiqargan. Oilaviy marosimlarining ichida namoyishkoranalik, dam olish manbasi bo'lgan to'y marosimlaridir. To'y marosimlarining ichida eng namoyishkoralikni, ulug'vorlikni namoyon qiladigani bu nikoh marosimlaridir.

Aslida to'y bu – hayotning katta shodiyonasi, uzoq-yaqin do'st-yor, qarindosh-urug' diydoriga to'yish, shirin-shirin taomlar tanavvul qilish, yaxshi kuy va qo'shiqlar eshitib dam olish, turli kurash, ko'pkari tomoshasini ko'rib zavqlanish, kulgilik va quvonchli lahzalar bilan oshno bo'lishdir. To'y bir kishining shaxsiy xususiy ishi bo'lmay, u keng jamoatchilik tashabbusi va ishtiroki bilan o'tadigan tantanadir [7. 126]. Ajdodlarimiz qadimdan sunnat to'ylarida farzandiga atab milliy kurash to'yi, imkoniyati borlar esa ko'pincha ko'pkari to'ylari qilib berishgan va bu an'ana hozirda ham davom etib kelmoqda. Bunday to'ylarga kurashchi yigitlar, epchil va chaqqon chavandozlar tabiiy tanlanib, ajratib olingan. Nikoh to'yi marosimlari xursandchilikni tashkil qilish, biroz yayrab dam olish, elning oldida nikoh qurishga tayyor bo'lgan keyingi yigit va qizlarni tanishtirish, tanlab olish singari urflar, odatlar paydo bo'lgan.

O'zbek xalqi to'y marosimidagi barcha faoliyat, oila qurayotganlarning hayoti farovon, ezgulik va baxtli bo'lishini ta'minlash, serfarzandlikni tilab amal qiladigan irimlar avlodni davom qildirishga qaratilgan mohiyatga ega. Diniy

tusdagi sehrgarlik elementlari ham kelin-kuyovlarning serpushtligini tilab, ularni turli yovuzliklardan va yomon ko'zdan saqlashga qaratilgan irimlardan iborat. Yuqorida qayd qilinganidek, "marosim ishtirokchilari, ayniqsa, ot-onalar tomonidan qilinadigan sovg'a-salomlar kelajakda yosh oilaga moddiy yordam sifatida o'tkaziladigan urf-odatlardir. Ammo oilaviy marosimining asosiy elementlari genetik jihatdan qadimiy urug'-jamo'a tuzumi davriga oid bo'lib, hozirgi davrda ham oila masalasi ayrim shaxsning manfaati bilan emas, balki jamiyat manfaatiga bog'liq muhim ijtimoiy hodisa sifatida saqlanib kelmoqda. Chunki hech bir jamiyat o'zining jonli hujayrasi hisoblangan yangi oilaning yaratilishiga befarq bo'lmasdan, unga zo'r mas'uliyat bilan qarab jamoatchilik diqqatini jalb qilgan. Shuning uchun ham, o'zbeklarning oilaviy marosimlari hozirgacha keng jamoatchilik ishtirokida o'tkazilib kelinmoqda" [8. 214-215].

So'nggi yillarda o'zbek oilaviy marosimlari va boshqa bayram tadbirlari uydan tashqarida kafe va restoranlarda o'tkazilishi jins va yosh bilan bog'liq an'analarning bir qadar umumlashishiga sabab bo'lmoqda. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida nikoh marosimlari tarkibida transformatsion jarayonlar yuz bergan bo'lib, ularning o'zgarishi, avvalo, marosim taomiliga yangi urf-odatlarining kirib kelishi – innovatsion holat bilan bog'liq bo'lgan. Bunda asosan: birinchidan, oilaning asl axloqiy-estetik mohiyatining urf-odatlardagi o'rnini yuksakligini saqlashga intilish, o'zgarishlardan qochish, ma'lum bir ijtimoiy-siyosiy ta'sirlar natijasida o'z yadrosi (o'zagi)ni saqlab qolish, oilaviy marosimlarda an'anal va zamonaviylikning simbioz holatiga tushishi, ikkinchidan, transformatsion jarayonlar natijasida ayrim marosimlarning estetik-tashkiliy qismlariga

illatlarning kirib kelishi, o'z urf-odatlaridan begonalashib, asl axloqiy mohiyatidan boshqasiga ko'chib, o'zgarib o'sib o'tishini kuzatish mumkin.

Xulosa. Xullas, o'zbek oilaviy marosimlarning felisitologik mezonini evdomonistik xarakteri tufayli estetik voqelikni yuzaga keltiradi. O'zbek oilaviy marosimlari insonning baxtli bo'lishini asosiy mezon qilib oladi va buni turli mental belgilar: sevgi, sovcilik, steriotiplar asosida namoyon qiladi. Oila, asosan, yoshlarning sevgisi tufayli, qarindoshlarning ma'naviy bog'lanishi tufayli yuzaga kelgani sababli turli etnoestetik belgilar, xususan, chimildiq yoshlarning baxtli nikoh haqidagi tasavvurlarini bir joyga jamlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Форобий Абу Нагр. Фозил одамлар шаҳри (Танланган асарлар): – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 188.
2. Бобоев Х., Ҳасанов С. Берунийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари // Ҳаёт ва қонун, 1996.-№ 3. – Б. 32.
3. Ибн Синнинг илм ва ахлоққа доир баъзи рисолалари // Таржимон ва шарҳлар муаллифи Н.Турдибоев. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009. – Б. 24.
4. Сафаров О., Махмудов М. Оила маънавияти. – Т.: Маънавият, 2009. – Б. 54.
5. Имом Ғаззолий. Уйланиш одоби. – Т.: "Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2009. – Б. 58.
6. Қорабоев У.Ҳ. Ўзбек халқи байрамлари. – Т.: Шарқ, 2002.– Б. 126.
7. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1994. – Б. 214-215.

WAYS OF ADDRESSING, EXPRESSING POLITENESS

¹Scientific advisor: Berdiyev So'xrob Sobirovich

EFL and ESL Instructor, Denau institute of entrepreneurship and pedagogy

²Abdullayev Abdulaziz Samariddin o'g'li3rd year student of Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy faculty of Philology, 308-group

MUROJAAT QILISH, XUSHMUOMALALIKNI IFODALASH USULLARI

¹Berdiyev So'xrob Sobirovich

Denov tadbirkorlik va Pedagogika instituti EFL va ESL o'qituvchisi

²Abdullayev Abdulaziz Samariddin o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti filologiya fakulteti 3-kurs 308-guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilida gapirish vaqti, muloqotning afzalliklari va samaradorligi va undan foydalanish mumkin bo'lgan turli kontekstlar muhokama qilinadi. Hamkorlar bilan ingliz tilidagi suhbatlarda foydalanish uchun til dekoratsiyasi va lug'at bo'yicha takliflar mavjud. Biz ingliz tilida samarali muloqotning afzalliklarini, masalan, munosabatlarni yaxshilash, g'oyalarni aniqroq tushunish, muvaffaqiyatli muzokaralar va martaba istiqbollarini o'rganishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: til, ingliz maktablari, muloqot, murojaat qilish va etiket, muvaffaqiyatli muzokaralar, muloqotning samaradorligi, tana tili.

Annotation. This article discusses the time of speaking in English, the advantages and efficacy of communication, and the various contexts in which it can be used. There are suggestions for language room décor and vocabulary to employ in English conversations with partners. We could delve into the benefits of effective communication in English, such as improved relationships, clearer understanding of ideas, successful negotiation, and enhanced career prospects.

Keywords: language, English schools, communication, addressing, and etiquette, successful negotiation, efficacy of communication, body language.

Аннотация. В этой статье обсуждается время разговора на английском языке, преимущества и эффективность общения, а также различные контексты, в которых его можно использовать. Есть предложения по оформлению языковой комнаты и словарному запасу, который можно использовать в разговорах на английском языке с партнерами. Мы могли бы углубиться в преимущества эффективного общения на английском языке, такие как улучшение отношений, более четкое понимание идей, успешные переговоры и улучшение карьерных перспектив.

Ключевые слова: язык, школы английского языка, общение, обращение и этикет, успешные переговоры, эффективность общения, язык тела.

INTRODUCTION (KIRISH). Politeness is like a glue that holds people together during conversations. It's not just about being nice; it's about showing that you care about others. In this article,

we'll look at different ways to be polite when talking to others. From using formal titles to saying "please" and "thank you," each small thing can make a big difference in how people feel. It is also discussed that

1

¹<https://orcid.org/0009-0006-4736-6909>

¹aslana2014.net@gmail.com
+998977596064

2

²azizabdullayev122@gmail.com
+998994958616

it is crucial to learn how to make our conversations more respectful and friendly and discover the importance of politeness in building better relationships with others.

One notable scholar who has extensively researched politeness in communication is Dr. Penelope Brown, along with her collaborator, Dr. Stephen Levinson. Their seminal work "Politeness: Some Universals in Language Usage" (1978) laid the foundation for the study of politeness in linguistics and communication studies.

In this work, Brown and Levinson proposed the theory of politeness strategies, which suggests that speakers use various linguistic strategies to mitigate potential face threats and maintain positive social interactions. They identified two main types of politeness strategies: positive politeness, which involves emphasizing commonalities and solidarity with the addressee, and negative politeness, which involves mitigating imposition and respecting the addressee's autonomy.

Brown and Levinson's theory has been widely influential in the study of politeness across cultures and languages. Their framework has been applied in diverse contexts, from everyday conversations to professional discourse, and has informed research in sociolinguistics, pragmatics, anthropology, and psychology.

MATERIALS AND METHODS / (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). It's essential to address and demonstrate civility in a variety of ways in an English school. Here are a few methods for doing this:

➤ **Employing formal terminology.** It is crucial to utilize formal language to demonstrate respect while addressing the teacher or fellow students. Using titles like "Mr.", "Ms.", or "Professor" as well as courteous expressions like "please" and "thank you" are examples of this. Formal language must be used in the classroom to uphold professionalism and foster a polite learning atmosphere. This entails speaking politely and respectfully to others, utilizing good grammar, and refraining from using slang or colloquial language. Students are encouraged to communicate clearly and articulately when utilizing formal language, which can help them learn and comprehend the material being taught better.

Furthermore, the use of formal language

fosters a serious and important atmosphere in the classroom, which can improve every student's learning experience in general.

➤ **Showing others respect:** It's critical to show individuals in the classroom respect by listening to them, respecting their thoughts and opinions, and not interjecting. It is necessary to establish a constructive and effective learning environment.

The following advice can help you behave respectfully in the classroom: Wait for your turn to talk after listening to others without interjecting. Be mindful of your fellow students, instructors, and other school personnel. Steer clear of disruptive habits like talking out of turn, chatting loudly, and using your phone in class. Engage in active participation in class discussions and activities to demonstrate your enthusiasm for learning. When speaking with people, be aware of your tone and phrasing, and use courteous and respectful words. Even though you may not agree with your peers, respect their viewpoints and beliefs. Respect the learning environment, arrive on time, turn in assignments on time, and abide by the rules and restrictions your teacher has set. You may help create a classroom environment that is respectful and positive for all students by putting these suggestions into practice.

➤ **Speaking appropriately:** It's critical to speak appropriately in the classroom, steering clear of slang and foul language. This shows consideration for other people and contributes to the development of a welcoming and supportive learning environment. To foster a supportive and effective learning environment, it is critical that teachers speak in a professional and courteous manner in the classroom. This involves refraining from using slang, foul language, or disparaging terms. To make sure that pupils comprehend the content being delivered, it's also critical to employ language that is straightforward and simple.

Creating an inclusive and welcoming classroom atmosphere also requires the use of inclusive language that values variety and fosters a sense of belonging for all kids.

➤ **Being aware of body language:** In the classroom, body language can also be used to express politeness. This entails maintaining eye contact, demonstrating understanding with a nod,

and displaying friendly and open body language. Body language has a big influence on the learning environment and is essential for effective communication in the classroom.

The following advice can help you be aware of body language in the classroom:

- *Keep your posture straight.* Being erect while sitting or standing might demonstrate self-assurance and focus. Hunching over or slouching over can convey a lack of attention or involvement.

- *Make eye contact:* Making eye contact with students demonstrates your active listening and engagement while also helping to build a relationship. Refrain from gazing off or staring too much.

- *Use gestures wisely.* You can accentuate ideas or provide clarification by using right-hand gestures. Excessive or distracting gestures, however, may work against you.

- *Keep an eye on your facial expressions.* They can portray a broad spectrum of emotions, so pay attention to how you are expressing yourself. A grin can convey a feeling of positivity and friendliness, but a furrowed brow can convey disarray or annoyance.

- *Respect students' personal space.* It is conscious of how your closeness to them may impact their comfort level. Make room and be mindful not to encroach on their own domain.

➤ **Mirror and match body language:** Mirroring or matching students' nonverbal cues can facilitate rapport-building and connection-making. Observe how they convey messages nonverbally, and modify your body language accordingly.

Recognize cultural differences: Body language can be interpreted differently in different cultures due to differences in customs. Be mindful of cultural variances, and make sure your expressions and gestures are appropriate and polite. You may foster a welcoming and inclusive learning atmosphere in the classroom by being aware of your own body language and observing your students' nonverbal clues.

➤ **Providing assistance and support:** Another aspect of classroom etiquette is providing peers with assistance and support when needed. This can involve offering homework help, explaining ideas, or just listening sympathetically. Students can

foster a cooperative and courteous learning environment that encourages learning by implementing these tactics in the classroom setting.

It is your responsibility as a teacher to establish a secure and encouraging learning atmosphere where students feel free to ask for assistance when they need it.

DISCUSSION AND RESULTS (MUHOKAMA VA NATIJALAR). The following are some methods you can use to assist and encourage your students: Be personable and reachable. Inform your pupils that you are here to assist them and invite them to contact you with any queries or worries they may have. Offer personalized assistance: Spend time getting to know each student so that you can comprehend their unique requirements and learning preferences. Give them individualized support to ensure their success. Promote cooperation among peers: Encourage cooperation and mutual support among your pupils as you cultivate a feeling of community in the classroom. Group projects and peer tutoring can facilitate peer learning. Provide supplementary materials: Provide students who might require more support with more materials, tools, and resources. Worksheets, internet resources, or tutoring services could be included in this. Establish a welcoming environment for learning. When interacting with students, be upbeat and supportive. Honor their accomplishments and provide helpful criticism to enable them to get better. You can foster a supportive learning environment in the classroom where all students feel appreciated and may succeed academically by providing assistance and support.

CONCLUSION (XULOSA). In conclusion, it's critical to stress the need for civility in communication in English classes. We can assist kids in navigating social encounters in an efficient and courteous manner by teaching them several ways to address and convey civility. Students can acquire the linguistic proficiency and cultural sensitivity required to behave with regard and civility in social situations through practice and modeling. In the end, cultivating a culture of civility in the classroom can result in more peaceful interactions and effective communication in a globalized and diverse community. While the evidence supporting the study of politeness may not always be as straightforward or quantitative as in some scientific disciplines,

interdisciplinary research in these fields contributes to a deeper understanding of the importance and implications of politeness in communication. By drawing on insights from multiple disciplines, researchers can provide a holistic perspective on the significance of politeness in human interaction.

REFERENCES

1. Хужамуродова Ф. P. Politeness and lexical means of expressing it in English / Ф. P. Хужамуродова. 2021.
2. Alan J. Fridlund. Human facial expression (1 ed.). San Diego: Academic Press. 1994. ISBN 978-0-12-267630-7.
3. Russell J.A., J.M. Fernandez Dols. The psychology of facial expression (1 ed.). Cambridge University Press. 1997. ISBN 978- 0-521-58796-9.
4. Culpeper J. Impoliteness: Using Language to Cause Offence. Cambridge University Press. 2011. This book provides insights into how and why impoliteness occurs in communication, serving as a counterpoint to studies on politeness.
5. Matsumoto D., & Hwang H. S. Nonverbal Communication: Science and Applications. SAGE Publications. 2013. This collection of studies explores the role of nonverbal communication, including body language, in expressing politeness and managing interactions.
6. Holmes J., & Stubbe M. Power and Politeness in the Workplace: A Sociolinguistic Analysis of Talk at Work. Routledge. 2015. This book examines how power relations and politeness strategies manifest in workplace communication.
7. Kendon A. Gesture: Visible Action as Utterance. Cambridge University Press. 2004. Kendon's work delves into how gestures contribute to communication, including the expression of politeness and respect.

KONSEPT HAQIDA QARASHLAR*Rahimov Fayziddin Rustamovich**Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti doktoranti***МНЕНИЯ О КОНЦЕПЦИИ***Рахимов Файзиддин Рустамович**Аспирант Ташкентского института текстильной и легкой промышленности***VIEWS ON THE CONCEPT***Rahimov Faiziddin Rustamovich**PhD student of the Tashkent Textile and Light Industry Institute*

<https://orcid.org/0004-0010-6022-1044>

fayziddin@gmail.com

Annotatsiya. Zamonaviy tilshunoslikning asosiy yo'nalishi fanlararo tadqiqotlar bo'lib, uning korrelyativ komponenti "kontsept" atamasi hisoblanadi. Tilshunoslikning milliy va madaniy xususiyatlarini o'rganish konseptual ishlanmalar sohasidagi asosiy muammodir. Ushbu maqolada konsept haqida dunyo tilshunoslarining fikrlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: konsept, leksika, madaniyat, lingvomadaniyat, dunyo, ong.

Аннотация. Основным направлением современной лингвистики являются междисциплинарные исследования, а его коррелятивной составляющей является термин «концепт». Исследование национально-культурных особенностей языкознания является основной проблемой в области концептуального развития. В данной статье анализируются мнения мировых лингвистов о концепте.

Ключевые слова: концепт, лексика, культура, языковая культура, мир, сознание.

Abstract. The main direction of modern linguistics is interdisciplinary research, and its correlative component is the term "concept". The study of national and cultural characteristics of linguistics is the main problem in the field of conceptual development. This article analyzes the opinions of world linguists about the concept.

Keywords: concept, lexicon, culture, linguistic culture, world, consciousness.

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslikda "konsept" atamasining bir nechta ta'riflari mavjud. Jumladan, kognitiv atamalar lug'atida berilgan ta'rifga ko'ra, tushuncha (lotincha conceptus, conceptum-"tushuncha") ".... xotiraning operativ mazmun birligi, aqliy leksika, miyaning kontseptual til tizimi, inson psixikasida aks etgan dunyoning butun manzarasi." Holbuki, aqliy leksika so'zlar va ekvivalent birliklar haqidagi bilimlarni til qobiliyatida aks ettiruvchi murakkab tizimdir. [5, 97-99].

Konsept inson ongidagi madaniyat to'pi sifatida qaraladi va ba'zi hollarda unga ta'sir qiladi [13,67]. S.G.Vorkachevning fikriga ko'ra, "konseptning lingvomadaniy o'ziga xoslik bilan

ajralib turadigan aqliy shakllanish sifatida belgilanishi lingvistik bilimlarning antropotsentrik paradigmasini shakllantirishdagi tabiiy qadamdir." [14, 67].

Hozirgi zamon tilshunosligida konsept kognitiv tilshunoslikning boshlang'ich tushunchasi hisoblanadi. Biroq, zamonaviy kognitalogiyada "kontsept" tushunchasi mazmuni turli ilmiy maktablar va ayrim tadqiqotchilarning nazariyalarida sezilarli darajada farq qiladi. Konsept aqliy kategoriya bo'lgani uchun ham kuzatishning iloji yo'q, shu jihat uning talqinida asosiy rol ni egallaydi. Konsept tushunchasi bugungi kunda mantiqshunoslar, madaniyatshunoslar, faylasuflar va psixologlarning tadqiqotlarida ham uchraydi va

barchasida ekstralingvistik talqinlar o'z aksini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. V.V. Krasnixning fikriga ko'ra, "konsept - bu umumiy, mavhum, lekin lingvistik ong tomonidan maxsus ifodalangan, milliy-madaniy belgilar bilan belgilangan barcha valentlik bog'lanishlari yig'indisida "obyekt" g'oyasini kognitiv qayta ishlaydigan tushunchadir" [4, 196]. Konsept hissiylik, konnotatsiya, aksiologik tabiat, ismning mavjudligi bilan tavsiflanadi, garchi konsept bir vaqtning o'zida ifodalanishi mumkin bo'lgan birliklarning butun qatorini ifodalashi mumkin. Konsepsiya hissiylik bilan ajralib turadi. Lingvokulturologiya XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan antropotsentrik paradigmaning nisbatan eng yangi yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yo'nalishda konsept madaniyatning asosiy birligi vazifasini bajaradi. Madaniyat tushunchalar va ular o'rtasidagi munosabatlar yig'indisi sifatida e'tirof etilib, olimlarning fikricha, konseptni o'rganishda u yetkazadigan madaniy ma'lumotlarning ahamiyatiga e'tibor qaratish kerak. Konseptual tabiatni lingvomadaniy yondashuv prizmasi orqali tushunish til va madaniyatning o'zaro ta'siri va bog'liqligi masalasini yuqori o'ringa qo'yadi.

Tushunchaning ong bilan bog'liqligi va konseptdan farqli o'laroq, nafaqat tavsifiy-tasniflangan, balki obrazli-empirik xususiyatlardan iborat ekanligi inkor etilmaydi [11, 41]. Tilshunoslikda konsept hodisasini tushunish lingvokognitiv va lingvomadaniy jihatdan amalga oshiriladi. Demak, kognitiv tilshunoslikda konsept tushunchasi "bizning ongimizning aqliy yoki psixik resurslari birligi va inson bilimi va tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilmasi; xotiraning operativ mazmun birligi, aqliy leksika, tilning konseptual tizimi va inson psixikasida aks ettirilgan dunyoning butun manzarasidir" [2, 90]. Lingvomadaniy yondashuv esa konseptni madaniyatning asosiy birligi sifatida tushunishni nazarda tutadi. N.N. Boldirevning fikricha, kontseptning shakllanishi bilishning barcha shakllari asosida sodir bo'ladi, yani: "sezgi tajribasi, obyektiv-amaliy faoliyat, aqliy, eksperimental kognitiv va nazariy-kognitiv faoliyat, verbal va noverbal muloqot asosida [3,43].

Tadqiqot metodologiyasi. Shaxs ongidagi aqliy hodisa sifatida konsept jamoat kontseptual sohasiga, ya'ni madaniyatga kirishdan iborat bo'lib,

madaniyatning birligi sifatida harakat qiladigan konsept jamoaviy tajribaning mustahkamlanishi bo'lib, u shaxsning mulkiga aylanadi. V.I.Karasikning so'zlariga ko'ra, bu yondashuvlar shaxsga nisbatan turlicha tavsiflanadi: lingvokognitiv tushuncha shaxs ongidan madaniyatga, lingvomadaniy tushuncha esa madaniyatdan shaxs ongiga yo'naltirilgan. Shu munosabat bilan ta'kidlash kerakki, ushbu yo'nalishlarni ajratish faqat tadqiqot texnikasi hisoblanadi. [4, 117].

I.V.Karasik konseptga "inson hayotining turli sohalariga uzatiladigan boshlang'ich madaniy ta'lim" deb ta'rif berib, uni "ahamiyatlilik, obrazlilik va konseptual tomonlari bilan ajralib turadigan ko'p o'lchovli semantik shakllanish" deb hisoblaydi [4,129]. Konseptual tomoni - uning tilda mustahkamlanishi, belgilanishi, belgisi va ta'rifi. Konseptning obrazli tomoni narsa va hodisalarning sezgilar orqali idrok qilinadigan va xotirada aks ettiriladigan xususiyatlaridan iborat. Konseptning ahamiyatlilik rejasi konseptning butun jamoa va xususan shaxs uchun aqliy shakllanish sifatidagi ahamiyatini isbotlashdan iborat.

Bugungi kunda tilshunoslikda konseptni tushunishda integratsiyalashgan yondashuvning bir necha yo'nalishlari mavjud. Ushbu sohalardan biri doirasidagi konseptning ta'riflari S.X. Lyapin [6], V.A. Maslova [7] va boshqalarning ishlarida uchraydi. Jumladan, S.X. Lyapin konseptni "jamoaviy ongda u yoki bu til shaklida obyektivlashtirilgan ko'p o'lchovli madaniy ahamiyatga ega ijtimoiy-psixik shakllanish" deb tavsiflaydi [6, 11-35]. V.A.Maslova esa konseptni "insonning butun faoliyati mazmunini aks ettiruvchi bilimlar majmui" va shu bilan birga "lingvistik va madaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan va ma'lum bir etnik madaniyatning tashuvchilarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik shakllanish" [7, 208].

Biroq, konsept to'g'risidagi mavjud turli xil ta'riflarning barchasi uchun umumiy xususiyat: til, ong va madaniyatni birgalikda o'rganish g'oyasi ekanligini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. "Konsept" atamasi fanlararo tushuncha bo'lib, u fikrlash va tushunish, arxivlash va axborotni qayta ishlash muammolarini o'rganadigan ko'plab ilmiy sohalarning mavzularini qamrab oladi

M.V.Pimenova kontseptning deyarli o'xshash tushunchasini taklif qiladi: "Konsept - bu dunyoning bir bo'lagi yoki uning bir qismi haqidagi ma'lum bir g'oya bo'lib, u turli xil xususiyatlari bilan ifodalangan, turli lisoniy usullar va vositalarda amalga oshiriladigan murakkab tuzilishga ega. Konsept dunyoning alohida qismlari to'g'risidagi bilimlarning kategorik va ahamiyatlilik xususiyatlarini namoyish qilish qobiliyatiga ega. Konseptning tuzilishi ma'lum bir madaniyat uchun funksional jihatdan muhim bo'lgan xususiyatlarni aks ettiradi. Muayyan madaniyat uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lum bir tushunchaning to'liq tavsifi uni ifodalashning keng qamrovli usullarini o'rganish orqali namoyon bo'ladi [12, 10]. S.G.Vorkachevning fikriga ko'ra, konsept - bu verbal xususiyatga ega bo'lgan va etnik-madaniy jihat bilan ajralib turadigan jamoaviy bilimlar birligi [15,65]. Olim ta'kidlaganidek, aqliy shakllanish etnik-madaniy xususiyatga ega bo'lsagina konsept bilan bog'lanishi mumkin. N.D.Arutyunova konsept dunyo va inson o'rtasida vositachi vazifasini bajarish uchun mo'ljallangan madaniy qatlamni tashkil qiladi, deb hisoblaydi. Konsept milliy an'ana, xalq og'zaki ijodi, din, mafkura, hayotiy tajriba, san'at, his-tuyg'ular va qadriyatlar tizimi o'rtasidagi munosabat natijasi sifatida talqin etiladi [1, 3]. M.V.Nikitin kontseptning mohiyatini ma'no-mazmun bilan yaqin aloqada ko'rib chiqadi: "konsept va ma'no haqida gapirganda, biz mohiyatan bir xil mavzu - ong birliklarini mavhumlash, umumlashtirishning kontseptual darajasi bilan shug'ullanamiz. Ma'noda tushunchalarga taalluqli mazmun, tuzilish, tizimli aloqalar, aks ettiruvchi tabiat va boshqa narsalar saqlanib qoladi" [9, 89].

V.A. Maslovaning ta'kidlashicha, kontsept inson faoliyatining mohiyatini aks ettiruvchi bilimning "kvant"i va lingvomadaniy o'ziga xoslik bilan ajralib turadigan va ma'lum bir etnik madaniyatning tashuvchilarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik shakllanish". V.A.Maslova o'z fikrining davomi sifatida konseptning bir qator o'zgarmas xususiyatlarini keltiradi:

- 1) ifodalangan va maydon tuzilishiga ega bo'lgan inson tajribasining minimal birligi;
- 2) bilimlarni qayta ishlash, arxivlash va taqdim etishning asosiy birligi;

3) kontsept harakatlanuvchi chegaralar va o'ziga xos funksiyalar bilan tavsiflanadi;

4) konsept ijtimoiy hodisa, uning grammatikasi assotsiativ soha bilan belgilanadi.

5) madaniyatning asosiy bo'g'ini [7,46-47].

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, bir qator olimlar konseptda mavzu tasviri, kontseptuallik va ahamiyatlilik kabi tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatadilar. Demak, konseptning predmet shaklidagi komponenti inson xotirasida aks ettiriladigan narsa, hodisa, hodisalarning ko'rish, eshitish, tahlil, ta'm va hid bilish xususiyatlaridan, ya'ni amaliy bilimlarning tegishli belgilaridan iborat.

Konseptning kontseptual jihati konseptning tildagi tavsifini, belgilanishini, xususiyati tuzilishini, ta'rifini va boshqa tushunchalar bilan bog'liq holda qiyoslanishini nazarda tutadi. Konseptning ahamiyatlilik jihati bu tarbiyaning shaxs uchun ham, butun til jamiyati uchun ham ahamiyatini tavsiflaydi [4, 129].

Konseptni tahlil qilishda eng muhimi, nutqda hech bir konsept to'liq ifodalanmasligidir. Bu haqda Z.D.Popov va I.A.Sternin quyidagi fikrlarni aytishadi:

-konsept individual bilishning natijasi bo'lib, u o'z navbatida murakkab tushuntirish vositalarini talab qiladi;

-konsept murakkab tuzilishga ega emas;

-konseptning barcha ifodalarini yozib olish mumkin emas [10, 29-30].

Tilshunoslikning hozirgi bosqichida olimlar quyidagi asosiy konsept sohalari aniqladilar:

-shaxs (nutq, til, odamlar, oila, qarindosh, ona, ota, ism ...);

-dunyo (sayohat, yer, sayyora, mamlakat, ona yurt, shahar);

-tabiat (o'simlik, hayvon, hosil, non, yer, suv, o'rmon, yoz, bahor, qish, kuz);

-shaxslararo munosabatlar va ijtimoiy tushunchalar (yangi, eski, mehmon, mezbon, go'zallik, salomatlik, do'stlik, bayram, o'yin, ish, fan, talaba, o'qituvchi, maktab);

-axloqiy tushunchalar (yomonlik, yaxshilik, xushmuomalalik, dangasalik, maqtanish);

-his-tuyg'ular (nafrat, sevgi, quvonch, qayg'u, baxt);

-san'at (muzey, teatr, ma'bad, sport, kitob, drama, rasm).

Eng muhim tushunchalar tilda kodlangan. Tushunchalar turli lisoniy darajadagi birliklar: leksemalar, frazeologik birliklar, maqol va matallar, aforizmlar, grammatik shakllar va sintaktik tuzilmalargacha bo'lgan so'z ifodasini topadi. Agar konsepsiya madaniyatga tegishli bo'lsa, u leksik va grammatik jihatdan faol amalga oshiriladi. Natijada, har bir tilda yadroviy madaniy qadriyatlar va milliy mentalitet xususiyatlarini ifodalovchi kalit so'zlar mavjud.

Nazariy manbalarni o'rganish fanda "konsept" tushunchasining paydo bo'lishi til, ong va madaniyat o'zaro bog'liqligining qonuniyatlari va xususiyatlarini boshqa nuqtai nazardan ko'rib chiqishga imkon beradi. Kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, psixologiya, madaniyatshunoslik, falsafa kabi fanlar o'rtasidagi munosabatlarning yangi jihatlari, albatta, bu til hodisalariga doir mazmunli tadqiqotlar ko'lamini kengaytiradi va tilning semantik masalalarini o'rganishni samaraliroq qiladi.

Xulosa. Shunday qilib, hozirgi bosqichda ilmiy adabiyotlarda "konsept" tushunchasining ko'plab ta'riflari paydo bo'ldi. Ushbu atamaning barcha talqinlarining xilma-xilligiga qaramay, konsept bir ovozdan aqliy makonning birligi sifatida tan olingan. U dunyo haqidagi bilimlarni tizimlashtiradi va dunyo bo'linishlarining milliy o'ziga xosligini aks ettiradi. Konsept deganda biz fikrning operativ birligidagi bilimlarni miqdorlashtirish va tartibga solish usuli va natijasi sifatida tushunamiz, chunki uning obyektlari xarakterli xususiyatga ega bo'lgan aqliy asoslar bo'lib, ularning shakllanishi asosan abstraksiya shakli bilan belgilanadi, uning modeli konseptning o'zi tomonidan oldindan belgilab qo'yilgan. Shunday qilib, u nafaqat o'z obyektini tavsiflaydi, balki uni quradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека. / Н. Д. Арутюнова. - М.:1999.
2. Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П. Бабушкин. - Воронеж: 1996. -С. 148.
3. Болдырев, Н.Н. Концептуальные структуры и языковые значения / Н.Н. Болдырев //

Филология и культура: Материалы международной конференции / отв. ред. Н.Н. Болдырев. -Тамбов: 1999. -С.62-69.

4. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И.Карасик. -М.: 2004

5. Кубрякова, Е. Краткий словарь когнитивных терминов. - М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. -С. 245.

6. Ляпин, С. Х. Концептология: к становлению подхода / С. Х. Ляпин // Концепты. Научные труды центрконцепта. - Архангельск: 1997. - Вып. №1.-С. 5-71.

7.Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб.пособие для студ.высш.учеб.заведений. - М.: Издательский центр Академия. -2001. - С.208.

8. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие / В.А. Маслова. - М.: 2004. -С.72-76

9. Никитин, М.В. Основы лингвистической теории значения / М.В. Никитин. -М.: 1988. 32-37

10. Попова, З.Д., Стернин, И.А. «Слабые места» публикаций по когнитивной лингвистике (к проблеме унификации и стабилизации лингвокогнитивной терминологии) / З.Д. Попова, И.А. Стернин // Язык.Этнос. Картина мира: Сборник научных трудов / отв. ред. М.В. Пименова. -Кемерово: 2003. - С. 16-23.

11. Попова, З. Д., Стернин, И. А. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. -Воронеж: 2003. -С. 17-21

12. Пименова, М. В. Душа и дух: особенности концептуализации / М.В. Пименова. -Кемерово: 2004. - С.62-68

13. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. - М.: 1997. - С. 824.

14. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. -2001. - № 1. -С.64-72

15. Воркачев, С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г. Воркачев. - М.: 2004.

16. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая. - М.: 1997. -С.97-102.

TILSHUNOSLIKDA LINGVOEKOLOGIYA SOHASI VA UNGA OID ATAMALAR XUSUSIDA

Suvonova Ruxsora Umar qizi,

Urganch davlat universiteti talabasi

ABOUT THE FILED OF LINGUOECOLOGY IN LINGUISTICS AND TERMS RELATED TO IT

Suvonova Rukhsora Umar's daughter,

Student of Urganch State University

О ОБЛАСТИ ЛИНВОЭКОЛОГИИ В ЛИНГВИСТИКЕ И СВЯЗАННЫХ С НЕЙ ТЕРМИНАХ

Сувонова Рухсора, Умар кизи,

Студентка Ургенчского государственного университета

[https://orcid.org/
0009-0004-0621-1383](https://orcid.org/0009-0004-0621-1383)

E-mail:

[suvonovaruxsora1727@gmail.
com](mailto:suvonovaruxsora1727@gmail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda yangi soha sifatida shakllanayotgan ekolingvistikaga putur yetkazuvchi aspektlar haqida fikr yuritildi. Lingvoekologiyaning makroekolingvistika va mikroekolingvistika kabi yo‘nalishlari va ulardagi asosiy tushunchalar haqida to‘xtalib o‘tildi. Jahon tilshunosligida lingvoekologiyaning yo‘nalishlarini belgilashda tadqiqotchilarning qarashlari haqida fikr yuritilib, o‘zbek tili ekologiyasining shakllanishida ushbu yo‘nalishlarning ahamiyati haqida so‘z bordi.

Kalit so‘zlar: nutqiy kompetensiya, invektiv leksika, makroekolingvistika, mikroekolingvistika, til genotsidi, destruksiya, til siyosati.

Abstract. In this article, the aspects that harm ecolinguistics, which is emerging as a new field in linguistics, were discussed. The directions of linguoecology such as macroecolinguistics and microecolinguistics and their main concepts were discussed. In world linguistics, the views of researchers in defining the directions of linguoecology were discussed, and the importance of these directions in the formation of the ecology of the Uzbek language was discussed.

Keywords: speech competence, invective lexicon, macroecolinguistics, microecolinguistics, language genocide, destruction, language policy

Абстрактный. В данной статье обсуждались аспекты, наносящие вред эколингвистике, которая становится новой областью языкознания. Обсуждались такие направления лингвоэкологии, как макроэколингвистика и микроэколингвистика, и их основные понятия. В мировой лингвистике обсуждены взгляды исследователей на определение направлений лингвоэкологии, а также обсуждено значение этих направлений в формировании экологии узбекского языка.

Ключевые слова: речевая компетентность, инвективная лексика, макроэколингвистика, микроэколингвистика, языковой геноцид, деструкция, языковая политика.

KIRISH(BBEDIENIE/INTRODUCTION).

Tilshunoslik ekologiyasining dastlabki shakllanish jarayoni tabiiy fanlar doirasida yuzaga keldi va asta-sekin til hodisalarini chuqurroq o‘rganilishi natijasida gumanitar fanlar ichida rivojlanyapti. Ekolingvistika – ilmiy tadqiqotlarning tan olingan sohasiga aylanib bormoqda. Til o‘sha xalqning milliy ruhi, jamiyat turmush tarzining ifodasidir. Shu

sababdan har qaysi millat o‘zining tilidagi soflik masalasiga atroflicha e‘tibor qaratadi. Tilning soffligiga qo‘yiladigan talablarda eng birinchisi, avvalo, til milliyligini saqlashga intilishdir. So‘zlovchining til me‘yorlariga qat‘iy amal qilishi, tilni turli o‘zlashma va neologizmlardan saqlashga e‘tibor qaratishi til ekotizimining sof saqlanishiga erishishda muhim vosita hisoblanadi. Tilni sof

saqlashdagi shu kabi muammolarga murojaat qilish globallashtirish jarayonida tilga bo'lgan munosabatlarga yechim izlashga undaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

Tilshunos A.V.Moiseenko¹ ta'kidlaganidek, dunyoda ekologik lingvistikaning shakllanishining to'rtta sharti mavjud:

- ona tilida so'zlashuvchilar nutqiy kompetensiyasining pastligi;
- jargon, argotik va og'zaki tajovuz (inektiv) leksikaning dolzarblashuvi;
- asoslanmagan (besabab) hollarda katta miqdordagi shtamp va klishening ishlatilishi;
- ko'p sonli kodli qayta yo'naltirishlar. ("begona" sintaksisni va so'zlar tartibini ishlatish)

Til birliklaridan foydalanish jarayonida yuqoridagi shartlarning so'zlovchi nutqida ko'plab uchrashi tilning sofligiga putur yetkazadi. Tilshunoslik ekologiyasi madaniyat ekologiyasining ajralmas qismi sifatida ekologiya fanlari doirasida tilshunoslik muammolarini o'rganuvchi fan bo'lib, tildagi sof muhitni saqlash atrof-muhit ekologiyasini saqlashdan kam bo'lmagan vazifa sanaladi. Muloqotning ekolingvistik usullari (intralingual, interlingual, translingual), nutq jarayonining tozaligi uning kommunikantlariga bog'liq jarayondir. Tildagi kommunikativlarning me'yoriy buzilishlarini oldini olishda lingvoekologiyaning aspektlarini chuqurroq o'rganish lozim.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Jahon tilshunosligida U.Makkey, A.Fill, P.Finke, L.J.Kalive, V.Trampe, I.Shtork, M.Dyoring, P.Myulxoysler kabi olimlar ekolingvistikaning makroekolingvistika va mikroekolingvistika kabi yo'nalishlarini belgilab berdilar. Birinchi yo'nalishda glottonaziya, til genotsidi, destruksiya, tillararo kelishmovchiliklar, til siyosati va tillarni rejalashtirish masalalari o'rganila boshlandi. Keyingi yo'nalishda esa til va nutq masalasi sotsiolingvistik, psixolingvistik, antropotsentrik aspektlarda tadqiq etildi.² Makroekolingvistika yo'nalishida tilga oid bo'lgan nisbatan kengroq muammolar o'rganiladi. Bunda

tilning boshqa tillar bilan aloqasi hamda o'zaro ta'siri ko'rib chiqiladi. Ushbu yo'nalish doirasida *til genotsidi* terminiga to'xtalib o'tsak.

Genotsid – (*yun.* *genos* – urug', qabila va *lot.* *caedo* – o'ldiraman) – xalqaro jinoyatlarning bir turi: irqi, millati, dini, etnik tarkibiga ko'ra, aholi guruhlarini yoppasiga yoki qisman jismonan qirib yuborishga qaratilgan harakat.³ Genotsid atamasining tilga nisbatan qo'llanilishi ham makroekolingvistika doirasidan chetda emas. Ya'ni, genotsid xalqaro jinoyatning bir turi hamda qaysidir tarkibga ko'ra aholini yo'q qilishga qaratilgan harakat bo'lsa, til genotsidi esa tilni yo'q qilishga qaratilgan xavf-xatarlarni o'rganadi. Makroekolingvistika ko'lamida tilga bo'lgan tashqi xavflar inobatga olinadi. O'zaro tashqi aloqalar natijasidagi tillardagi o'zlashmalar yoki neologizmlar tilga nisbatan genotsid xavfni yuzaga keltiradi. Masalan, ijtimoiy sohada bugungi kunda juda ko'plab qo'llanilayotgan *treyding*, *kriptoalyuta*, *diller*, *broker*, *bitcoin*, *notcoin* singari yangi leksemalarning paydo bo'lishi yaxshi, ammo tilga nisbatan xavf tug'dirish kabi salbiy holatlari ham kuzatilyapti. Ba'zi holatlarda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi tushunmovchiliklarga, ya'ni nutq jarayonidagi aniqlikdan yiroqlashishga sabab bo'lmoqda. Bu albatta, til ekologiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Destruksiya atamasiga *lotincha* "*destructio*" – "*parchalanish*"⁴ ma'nosi bilan qaraladigan bo'lsa, biror narsaning normal tuzilishidagi nosozliklar, muayyan barqaror tizimdagi buzilishlar destruktiv jarayon hisoblanadi. Tildagi birliklarga nisbatan ayrim ifodalarning ma'nosidagi o'zgarishlar hamda leksik-frazema-semantik qismlardagi o'zaro buzilishlarni ko'rib chiqadi. L.N.Gumilyov destruktiv jarayonga nisbatan "*sof insoniy xususiyat*"⁵ deya baho beradi. Genotsid, destruksiya, tillararo kelishmovchilik, til siyosati hamda tillarni rejalashtirish siyosatining makroekolingvistik jihatidan tahlili shuni ko'rsatadiki, bir tildagi xususiyatlar boshqa tillar bilan qiyosiy tahlil asosida o'rganishni taqozo etadi. Ushbu tahlil faqat tashqi

¹ Брусенская Л.А., Куликова Э.Г. Экологическая лингвистика. – Москва: Флинта-Наука, 2018.

² Кислицына Н.Н. Эколингвистика - новое направление в языкознании // www.crimea.edu/tni/cultute.

³ "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". G harfi. – Toshkent, 172-b.

⁴ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Destruksiya>

⁵ Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Л.: Гидрометеиздат, 1990.

tomondan qilishi bilan mikroekolingvistikadan farqlanadi.

Ekolingvistikaning yoʻnalishini oʻrgangan yana bir tadqiqotchi M.Pilayevaning⁶ fikricha, ekolingvistikada boshqa bir ikkita yoʻnalishni belgilash mumkinligini eʼtirof etadi. Birinchisi – bu, *til ekologiyasi* boʻlib, u ekologik tushunchalar (ekologiya, atrof-muhit, ekotizim kabi tushunchalarning oʻzi)ni tilga metaforik jihatdan koʻchirishni amalga oshiradi; ikkinchisi esa *tilga oid ekologiya* boʻlib, u til va matnlarni “ekologik” tamoyil asosida koʻrib chiqadi. Tilning atrof-dagi voqelik muammolarini aks ettirishdagi roli va 1. imkoniyatini tadqiq etadi. Bu bilan tilning voqelikka boʻlgan munosabatini va uning rolini alohida 2. taʼkidlashni taqozo etadi.

Til ekologiyasi yoʻnalishlarini oʻrganar ekanmiz, tilga xos boʻlgan xususiyatlarning ifoda imkoniyatlariga alohida toʻxtalib oʻtishimiz lozim. 3. Tilimizdagi har qaysi leksik birlikning til ekotizimini 4. tashkil etishdagi muhim vazifasidan kelib chiqqan holatda lingvoekologiyaning aspektlarini tahlil 5. qilamiz. Lingvistik ekologiyaning turli ijobiy va salbiy qamrovi bilan birga tadqiq etilishi ham, til 6. ekotizimida yoʻnalish belgilashda muhimdir. Til birliklarining qaysi jarayonda oʻrganilishini aniqlash ekolingvistikaning toʻliq tadqiq qilishga imkon 7. yaratadi.

XULOSA

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, til ekologiyasiga nisbatan yuqorida koʻrib chiqilgan makroekolingvistika va mikroekolingvistika tushunchalari aynan qamrovi jihatidan ishlatilishi bilan oʻrinli. Til ekologiyasiga aloqador birliklarning qamroviga eʼtibor berilishi bilan uning manbasi

yuzasidan tadqiqotning farqli tomoni mavjud. Shu jihatdan M.Pilayevaning tadqiqotida til ekologiyasiga nisbatan yoʻnalish belgilash – oʻrganilayotgan manba obyekti yuzasidan oʻrinli boʻla oladi. Tadqiqotlardagi asosiy maqsad til muhitini har taraflama toʻliq oʻrganish va jamiyat hayotida muayyan lingvistik ekologik muhitini sof saqlashdan iboratdir.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

- “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi”. G harfi. – Toshkent, 172-b.
- Qoʻldoshev N.A Ekolingvistika: oʻzbek tilida til va nutq sofligining lingvokulturologik tadqiqi: Filol. fan. boʻyicha falsafa d-ri (PhD) ...diss. avtoref. – Fargʻona. 2021.
- <https://uz.wikipedia.org/wiki/Destruksiya>
- Брусенская Л.А., Куликова Э.Г. Экологическая лингвистика. – Москва: Флинта-Наука, 2018.
- Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – Л.: Гидрометеиздат, 1990.
- Кислицына Н.Н. Эколингвистика - новое направление в языкознании // www.crimea.edu/tni/cultute
- Пылаева Е.М. К вопросу об эколингвистике в свете современных эколого-эволюционных исследований // Культура и образование. Пылаева Е.М. К вопросу об эколингвистике в свете современных экологоэволюционных исследований // Культура и образование, 2014, февраль. - № 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://vestnik-rzi.ru/2014/02/1367> (дата обращения: 01.02.2014).

⁶ Пылаева Е.М. К вопросу об эколингвистике в свете современных эколого-эволюционных исследований // Культура и образование. Пылаева Е.М. К вопросу об эколингвистике в свете современных

экологоэволюционных исследований // Культура и образование, 2014, февраль. - № 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://vestnik-rzi.ru/2014/02/1367> (дата обращения: 01.02.2014).

РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЕРОВАНИЯ В СОГДЕ В ЭПОХУ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

*Индиаминова Шоира Амриддиновна, Самаркандский
государственный институт иностранных языков, доцент
кафедры «Гуманитарные науки и информационные
технологии»*

ILK O'RTA ASRLARDA SO'G'DDAGI DINIY E'TIQODLAR

*Indiaminova Shaira Amriddinovna, Samarqand davlat chet tillar
instituti "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari" kafedrasini
dotsenti*

RELIGIOUS BELIEFS IN SOGD IN THE EARLY MIDDLE AGES

*Indiyaminova Shaira Amriddinovna, Samarkand State Institute of
Foreign Languages, Associate Professor of the Department of
Humanities and Information Technologies*

Аннотация: В этой статье рассматривается религиозный ландшафт Согдианы в раннем Средневековье, когда этот регион Центральной Азии служил перекрестком культур и религий на Великом Шелковом пути. Исследуя археологические находки, письменные источники и исторические данные, авторы статьи анализируют, как зороастризм, буддизм, христианство и ислам сосуществовали и взаимодействовали в Согде, способствуя формированию уникальной религиозной идентичности региона.

Ключевые слова: Согд, раннее Средневековье, религиозный синкретизм, зороастризм, буддизм, христианство, ислам, Центральная Азия, Великий Шелковый путь, межкультурное взаимодействие, археологические находки, письменные источники, религиозная идентичность.

Annotatsiya: Ushbu maqola Markaziy Osiyoning bu hududi Ipak yo'li bo'ylab madaniyatlar va dinlar chorrahasi bo'lib xizmat qilgan ilk o'rta asrlardagi So'g'diyonaning diniy manzarasini ko'rib chiqadi. Maqola mualliflari arxeologik topilmalar, yozma manbalar va tarixiy ma'lumotlarni o'rganib, So'g'dda zardushtiylik, buddizm, nasroniylik va islom qanday birga yashab, o'zaro aloqada bo'lganligini tahlil qilib, mintaqaning diniy o'ziga xosligini shakllantirishga hissa qo'shgan.

Kalit so'zlar: So'g'd, ilk o'rta asrlar, diniy sinkretizm, zardushtiylik, buddizm, nasroniylik, islom, O'rta Osiyo, Buyuk ipak yo'li, madaniyatlararo aloqalar, arxeologik topilmalar, yozma manbalar, diniy o'ziga xoslik.

Abstract: This article examines the religious landscape of Sogdiana in the early Middle Ages, when this region of Central Asia served as a crossroads of cultures and religions along the Silk Road. By examining archaeological finds, written sources and historical data, the authors of the article analyze how Zoroastrianism, Buddhism, Christianity and Islam coexisted and interacted in Sogd, contributing to the formation of the unique religious identity of the region.

Keywords: Sogd, early Middle Ages, religious syncretism, Zoroastrianism, Buddhism, Christianity, Islam, Central Asia, the Great Silk Road, intercultural interaction, archaeological finds, written sources, religious identity.

[https://orcid.org/
0009-0004-9403-6529](https://orcid.org/0009-0004-9403-6529)
e-mail:
[shoiraindiaminova1986
@gmail.com](mailto:shoiraindiaminova1986@gmail.com)

ВВЕДЕНИЕ. Согд, расположенный на территории современных Узбекистана и Таджикистана, являлась одним из важнейших культурных и торговых центров на Великом Шелковом пути в раннем Средневековье. Этот регион, известный своим богатым культурным наследием и этническим разнообразием, представляет собой уникальное поле для исследования религиозных верований и практик того времени. В эпоху раннего Средневековья Согд был местом столкновения и синтеза множества религиозных традиций, включая зороастризм, буддизм, христианство и ранние формы ислама.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ. Активное изучение согдийской культуры началось в конце прошлого века. В связи с этим начались исследования Н.И.Веселовским, В.Бартольдом. Важными являются исследования, проведенные Самойловичем и многими другими учеными Туркестана. Позже были проведены многочисленные исследования В.А.Беленицким [5], Г.А.Пугаченковой, Б.Гафуровым, Ю.Якубовым, Х.Ахунбабаевым, Р.Сулеймановым, В.Шкодой [22], А.Бердимуродовым, М.К.Самибоевым, Г.Богомолловым, И.Иваницким [9], А.А.Грициной [8], А.А.Раимкуловым, Ю.Ф.Буряковым.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ. В данном исследовании были использованы такие методы и средства научного познания, как анализ и синтез, комплексный и системный анализ, герменевтический подход и экзистенциальный метод познания, сравнение концептуальных теорий.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ. Анализ религиозной жизни Согда в этот период не только раскрывает динамику верований в одном из ключевых регионов Центральной Азии, но также способствует более глубокому пониманию культурных и религиозных процессов, которые сыграли решающую роль в формировании средневекового мира в целом.

На настенных росписях Афрасиаба изображена сцена приема правителем Самарканда иностранных послов, чья одежда украшена архаическими орнаментами. Мы можем видеть колокольчики на их шеях, и это

изображение также повторяется на настенных росписях Варахши и Балаликтепы. Их можно считать амулетами, их звуки отгоняли ангелов зла и тьмы. Настенные рисунки в Балаликтепе также служили оберегами и были связаны с магическими силами.

Со второй половины VI века н.э. Согд входит в состав Тюркского каганата. Хорошо известно, что некоторые народности, входящие в состав Тюркского каганата, верили в шаманизм и поклонялись Небесному божеству. Именно с тех пор на территории Согда распространяется шаманизм.

С проникновением ислама на территорию Мовароуннахра синтезируются некоторые древние обычаи. В результате эти привычки исламизируются. Такие синтезированные обычаи свойственны народам Средней Азии и неприемлемы в других мусульманских странах. Например, проведение мероприятий, посвященных 20 и 40 дням памяти усопшего и приготовлению пищи на годовщину. Также необходимо, что традиция чтения сур из Корана сохранилась и по сей день.

Мы можем получить доказательства о существовании буддизма в Согде через письменные источники, состоящие, во-первых, из коротких заметок, а во-вторых, из археологических находок. В Самарканде в 2002 году в археологических находках дворца Насра ибн Сайяра в Афрасиабе в слое VIII века была найдена 10-сантиметровая бронзовая статуя бодхисатвы, покрытая позолотой [8]. Факт существования в Согде буддизма, также подтверждается надписью на хуме, найденном в Пенджикенте. На нем выгравировано только слово «сутра». Хум и эта согдийская надпись также датируются VI веком. В памятнике в Кофиркале была также обнаружена булла с изображением Будды. Но до сих пор в Согде не было обнаружено ни одного буддийского храма. Предположительно, что лишь только на берегах реки Сангзор были развалины буддийского храма.

В IV веке в Согде появились первые манихейские общины и монастыри. В первой половине VIII века указом императора Китая, имевшего силу закона, учения Мони были названы «западной религией Ху». По мнению

исследователей, это означает не население Центральной Азии в целом, а согдийцы.

По словам Беруни, христиане пришли в Мерв через 200 лет после смерти Иисуса. Исследования показывают, что христиане впервые появились в Согдийской конфедерации и Бактрии в III веке до нашей эры. Их движение на восток от Ирана было предпринято по воле иранских князей. После гонений на христиан при царе Шопуре II в IV веке нашей эры они мигрировали в земли кушан и гуннов. Обнаружение христианских предметов и монет с христианскими символами в Бухарском Согде и Уструшане также определяет масштабы распространения христианской религии в конфедерации Согда. Исследования последних лет доказали, что в другой Согдийской конфедерации, древнем оазисе Нахшаб, существовали христианские поселения.

В районе Куштепа I Ургутского района Самаркандской области обнаружены развалины квадратного прямоугольного здания, которые считаются христианскими религиозными сооружениями, датируемыми VII и VIII веками. Архитектурные особенности здания близки к византийским христианским храмам, где на кувшине, найденном здесь, изображен ритуал крещения. По словам В.В.Бартольда, эта христианская деревня расположена на юге Самарканда в Ургутском районе. Десятки сирийских надписей и изображений крестов были найдены в ущелье Гулбаг к юго-западу от Ургута. Эти факты свидетельствуют о том, что Ургутский район на протяжении многих веков был крупнейшим христианским центром в Центральной Азии.

Военные действия Кутайбы заставили некоторых местных правителей сдаться арабам. Цель размещения арабского военного гарнизона в крупных городах (Мерв, Самарканд, Бухара) состояла в том, чтобы держать людей в повиновении, собирать налоги и дань. Это нарушило права местных жителей. В частности, разрушение зороастрийских храмов, строительство мечетей, запрещение местной официальной письменности (согдийская, хорезмская), разграбление богатого наследия и культурных ценностей, а также преследование должностных лиц способствовало великим утратам.

Наршахи сообщает: “Люди Бухары становились мусульманами каждый раз (когда приходили исламские армии), а когда арабы возвращались, они снова отказывались от религии. Кутайба ибн Муслим сделал их мусульманами трижды, и они отвернулись от веры. Это был четвертый раз, когда Кутайба сражался и покорила Бухару. Они были суеверными и практиковали идолопоклонство” [17].

Согласно В.В.Бартольду, в середине IX века, спустя полтора столетия после арабского завоевания, в Мовароуннахре был окончательно утверждён ислам.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. В заключение необходимо отметить, что до появления ислама не было социально-экономического и политического единства между народами края и имела место феодальная раздробленность, и что до вторжения арабов в Мавераннахр, край был разделен на более чем 15 независимых, малых и враждебных друг другу государств. Этой ситуацией умело воспользовались арабы.

Важно отметить, что религиозные верования в Согде также играли ключевую роль в укреплении социальных связей и облегчении торговых отношений на Великом Шелковом пути. Религия стала неотъемлемой частью согдийской дипломатии и межкультурного обмена, обеспечивая общий язык и набор моральных и этических принципов, которые способствовали мирному сосуществованию и взаимопониманию между различными народами и культурами.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Hinnels JR, editor. The Penguin Dictionary of Religions. Penguin Books Ltd, 1984, -P. 336.
2. Henning W. Agri and the Tokharians. BSO (A) S. Vol. 9. Pt. 3. 1938.- P.13–14.
3. Marshak B.I. On the Iconography of Ossuaries from Biya–Naiman // Silk Road Art and Archaeology. – Kamakura, 1995/96. Vol. 4. – P. 308.
4. Бартольд В.В. Сочинения в 9 т. Т.6. Работы по истории ислама и Арабского халифата. Москва., 1966.- С. 232.
5. Беленицкий А.М. Вопросы идеологий и культов Согда (по материалам пянджикентских

храмов) // Живопись древнего Пянджикента. – М.: 1954. – С. 39–52, 62–81.

6. Беленицкий А.М. Изображение быка на памятниках искусства древнего Пянджикента // Этнография и археология Средней Азии. М., 1979, – С. 92.

7. Бетгер Е.К. Извлечения из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды Среднеазиатского государственного университета. Археология Средней Азии. Ташкент, 1957. - С. 15.

8. Грене Ф., Грицина А.А., Иваницкий И.Д. Раскопки дворца Насра бин Сайара // Археологические исследования в Узбекистане 2002. Вып. 3. – Самарканд, 2003. – С.215.

9. Иваницкий И.Д. Христианская символика в Согде // Из истории древних культов Средней Азии/ Христианство. – Ташкент, 1994. – С. 64–70.

10. Лившиц В.А. Согдийские документы с горы Муг. Вып. 2. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. М., 1962.– С. 39.

11. Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык / Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М: Наука, 1981. – С. 347–500.

12. Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И. Аджина-тепа. Москва, 1971.–С.121.

13. Лурье И.М. История техники Древнего Египта // Очерки по истории Древнего Востока. – М.–Л., 1940, – С. 161.

14. Лурье П.Б. О следах манихизма в Средней Азии // Согдийцы, их предшественники,

современники и наследники. На основе материалов конференции «Согдийцы дома и на чужбине», посвящ. памяти Б.И. Маршака (1933–2006). Санкт–Петербург, 2013.–С.229.

15. Маршак Б.И., Распопова В.И. Адоранты из северной капеллы и храма Пянджикента. // Проблемы интерпретации памятников культуры Востока. – Москва, 1991. – С. 164;

16. Мончадская Е.А. Глиняный налеп с пянджикентского оссуария // Труды Академии наук Таджикской ССР. Душанбе, 1960 Т. СХХ. – С.125–126.

17. Наршахий Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / Форс – тожик тилидан А.Расулов таржимаси. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 120.

18. Религии Центральной Азии и Азербайджана. Т.П.Зороастризм и верования маздеистского круга. –Самарканд:МИЦАИ, 2017. – С. 264.

19. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Ташкент, 1999. С. 76–77.

20. Ставиский Б.Я. К вопросу об идеологии домусульманского Согда / Сообщения Республиканского историко–краеведческого музея Тадж ССР. № 1. 1952. – С. 35, 40–43, 52.

21. Тревер К.В. Гопатшах — пастух–царь // ТОВЭ. № 2 1940. –С. 73.

22. Шкода В.Г. К вопросу о культовых сценах в согдийской живописи // СГЭ. 1980. №45, – С. 60.

HUVAYDO IJODIDA ALQAMA OBRAZI

Zaripova Dilfuza Baxtiyorovna,

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Buxoro akademik litseyi dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

THE IMAGE OF ALQAMA IN HUVAYDO GREATION

Zaripova Dilfuza Bakhtiyorovna, Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan Associate Professor of Bukhara Academic Lyceum, Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

ОБРАЗ АЛКАМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ХУВАЙДО

Зарипова Дильфуза Бахтиёровна, Министерство внутренних дел Республики Узбекистан, доцент Бухарского академического лицея, доктор философии по филологии (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Huvaydo ijodida Alqama obrazining paydo bo'lish asosi, "Rohati dil" dostonidagi Alqama haqidagi hikoyatning badiiy-g'oyaviy tahlili va Huvaydo ijodida iqtibos san'atining ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Adibning obraz yaratishda o'ziga xos uslubi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: didaktika, Qur'on, hadis, komil inson, tasavvuf ta'limoti, doston, obraz, iqtibos san'ati, imon.

Abstract: This article discusses the basis of the appearance of the image of Alqama in Huvaydo's work, the artistic and ideological analysis of the story about Alqama in the epic "Rohati Dil" and the importance of the art of quotation in Huvaydo's work. The author's unique style of image creation is analyzed.

Keywords: didactics, Qur'an, hadith, perfect human being, mysticism, epic, image, art of quotation, faith.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основы появления образа Алкамы в творчестве Хувайдо, художественно-идеологический анализ рассказа об Алкаме в эпосе "Рохати Дил" и значение искусства цитирования в творчестве Хувайдо. Анализируется неповторимая авторская манера создания образов.

Ключевые слова: дидактика, Коран, хадисы, совершенный человек, мистика, эпос, образ, искусство цитирования, вера.

KIRISH. Jamiyatni ma'naviy yuksaklikka ko'tarish, komil insonni tarbiyalab yetishtirish o'zbek xalqining azaliy orzusi bo'lgan. Ayniqsa, bugungi milliy mustaqillik mafkurasi yangi avlod ma'naviy kamolotini taqozo etadi. Ma'naviy kamolot tarbiyasining eng muhim omillaridan milliy, madaniy meros namunalarini mutolaasidir. Ulug' o'zbek shoiri Xo'janazar Huvaydo ijodi merosida ma'naviy barkamol shaxslarni kamol toptirishga oid o'ta dolzarb axloq-odob muammolari nozik shoirona kechinma, mushohadalar vositasi ila badiiy ifodalangan. Sharqona axloq, odamiylik nizomlari Huvaydo nazmida tasavvuf ta'limotining falsafiy g'oyalari hamda badiiy timsollari bilan uyg'un yo'g'rilgan.

"Rohati dil" dostonining asosiy g'oyasi komil inson shaxsining kamol topishida e'tiqod sofligi,

imon mustahkamligini shakllantirishdur. Insonda imon-e'tiqod yetakchi o'rin olishida shoir islom dinining asosiy ruknlariga amal qilish lozim, deb biladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Huvaydo ijodini o'rganish islom ta'limotining inson ongi va ruhiyatini shakllantirishdagi xizmatini anglash bilan uzviy bog'liq. Chunki uning "Rohati dil" dostonida islom dinining xalqchilligi, odamlarni komil inson qilib tarbiyalashdagi ma'naviy-ma'rifiy kuchi yorqin ifodasini topgan. Uning ijod manbalari ikki ildizdan oziqlanadi. Birinchisi, islom ta'limoti va uning muqaddas kitobi hisoblangan Qur'ondagi ezgulik tafsilotlari, hadislar, payg'ambarimiz Muhammadalayhissalom, shuningdek, boshqa buyuk siymolarning ibratli hayot yo'li. Ikkinchisi, adabiy ta'sir bo'lib, unda islom ta'limoti, maqsad va mohiyatini targ'ib qilgan badiiy asarlar muhim

<https://orcid.org/0009-0005-8206-7253>

e-mail:
dilfuzabaxtiyorovna010@gmail.com

qimmatga ega. Bu o'rinda Alisher Navoiy, So'fi Olloyor va boshqa ijodkorlarning ta'siri sezilarlidir.

“Rohati dil” asarida Alqama haqida hikoyat berilgan. Hikoyatda aytilishicha, Alqama ismli taqvodor imonli yigit bo'lib, namozni kanda qilmas edi. Kunlardan bir kun u qattiq bemor bo'ladi. Shifo ham topmas, jon ham bermas edi. Ushbu holatni payg'ambarimizga yetkazadilar. Payg'ambarimiz Rasululloh hazrati Umarga “Unga imon aytdiringlar”,– dedilar. Hazrati Umar: “Uning tili imonga ham kelmaydi”, –dedilar. Shunda payg'ambarimiz ota-onasini chaqirtirishni aytadilar. Ota-onasidan Alqamaga rozilik berishni so'rganlarida, onasi uning ularga ko'p ozor berganini aytadi. Shunda Rasululloh:

“Rasululloh dedilar, yo Bilole,
O'tun jam' et dedilar, ushbu hole
Tutub Alqamani o'tga solali
Jazosin ushbu dunyoda berali” (9,58).

Alqamaning onasi payg'ambarimizning ushbu so'zlarini eshitib: “Yo'q, mayli roziman. O'g'limni bunday azob bilan qiynamanglar”, –deydi. Sahobalar Alqamaga Yosun o'qiydilar va u jon beradi. Alqissa shuki, kimki taqvodor bo'lsa-yu, ota-onasini rozi qilmay yashasa, uning barcha ezgu amallari sarobga aylanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Huvaydo ushbu hikoyatni o'z dostoniga kiritishda albatta, hadislardan foydalanadi.

“Kim o'z ota-onasiga yoki ulardan biriga ozor bersa, do'zaxga kiradi”.

Sharh: Ota-onani norozi qilmaslik haqida hadislar ko'p bo'lib, Anas roziyallohu anhu, Rasululloh sollallohu alayhi vasallamdan shunday rivoyat qiladilar. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam:

وَالْعَفْوُ الْبَعِي الدُّنْيَا فِي عَفْوَيْتُهُمَا مَعْلَانِ بَابَانِ

“Dunyoda uqubati tezda keladigan ikki eshik bor. Ular: buzuqlik va (ota onaga) oq bo'lish”, dedilar [1.23].

Anas roziyallohu anhu ota-onani norozi qilishning salbiy oqibati haqida o'zlari guvohi bo'lgan voqeani shunday hikoya qiladilar:

“Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning zamonlarida Alqama nomli kishi bor edi. U ko'p namoz o'qish, ro'za tutish va sadaqa berish kabi ibodatlarda jidd-u jahd qilardi. Bir kuni uning kasalga chalinib, vafoti yaqinlashgani ma'lum bo'ldi. Ayoli joni imon bilan chiqishi uchun unga shahodat

kalimasini aytib tura boshladi. Lekin harchand urinmasin, Alqamaning tili kalimaga kelmadi. Bundan iztirobga tushgan ayol Rasululloh sollallohu alayhi va sallam huzurlariga borib, erining o'lim to'shagida ekani, tili kalimaga kelmayotgani, agar yordam bermasalar, imonsiz ketish xavfi borligini so'zlab, yig'ladi.

Rasululloh sollallohu alayhi va sallam Ammor, Bilol va Suhayb roziyallohu anhumni: “Uning oldida qolib, kalimani aytib turing”, deb jo'natdilar. Ular kelib, Alqamaga: “La ilaha illalloh”ni aytib turdilar. Lekin u hamon kalimani aytolmasdi. Vaziyat jiddiy. Payg'ambarimiz alayhissalom huzurlariga odam yuborishdi. Rasululloh sollallohu alayhi va sallam: “Ota-onasidan biri hayotmi?” - deb so'radilar. “Uning kekxa onasi bor”, deyishdi. Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallam: “Alqamaning onasi qodir bo'lsa, huzurimga kelsin. Agar kelolmasa, huzuriga o'zim boraman”, deb odam yubordilar. Xabarchi kelib, unga Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallamning gaplarini yetkazdi. Shunda kekxa onaxon: “U zot uchun jonim fido bo'lsin. Albatta o'zim boraman”, deb qo'liga hassasini oldi, so'ng Rasululloh sollallohu alayhi va sallam huzurlariga kelib, u zot alayhissalomga salom berdi. Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallam alik olganlaridan so'ng: “Ey Alqamaning onasi, o'g'ling Alqama qanday inson?” dedilar. Kekxa onaxon: “O'g'lim Alqama ko'p namoz o'qiydi, ko'p ro'za tutadi va ko'p sadaqa beradi, lekin men undan g'azabnokman”, -dedi. Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallam: “Nima uchun?” deb so'radilar. Onaizor: “Xotinini mendan ortiq ko'rardi”, - dedi. Shunda Rasululloh sollallohu alayhi va sallam: “Onasining g'azabi Alqamani shahodat aytishdan to'sib qo'ygan. Ey Bilol, borib men uchun ko'p o'tin to'plab kel”, - dedilar. Alqamaning onasi: “Ey, Allohning rasuli! O'tinni nima qilasiz?” - deb so'radi. Payg'ambarimiz alayhissalom: “Alqamani o'tda yoqaman”, - dedilar. Kekxa onaxon: “Ey, Allohning Rasuli! Ko'z o'ngimda uni yoqib yuborishingizga yuragim dosh bermaydi”, - dedi. Payg'ambarimiz alayhissalom: “Ey Alqamaning onasi, Allohning otashi kuchliroq va boqiyroqdir. Agar uni Alloh kechirib yuborishi seni xushnud etsa, u holda undan rozi bo'l. Jonim izmida bo'lgan Zotga qasam, toki onasining g'azabi kelib turar ekan, unga namoz, ro'za va sadaqasi ham foyda bermaydi”,- dedilar. Kekxa onaxon: “Ey, Allohning Rasuli! Men Alloh,

farishtalar hamda meni kuzatib turgan musulmonlarni guvoh qilib aytaman, o'g'lim Alqamadan rozi bo'ldim", - dedi. Rasululloh sollallohu alayhivasallam unga kalimani talqin qildilar va u o'sha zahoti kalima keltirib, jon taslim qildi".

Anas roziyallohu anhu dedilar: "O'sha kuni Alqama jon taslim qildi. Nabiy sollallohu alayhi va sallam, Alqamani yuvib, kafanlashni buyurdilar. So'ng janozasini o'qib, dafnda ishtirok etdilar va qabr boshida turib shunday dedilar:

وَالدِّيَةِ عَلَى هَذِهِ زَوْجَتِ فَضَّلَ مَنْ وَالْأَنْصَارِ الْمُهَاجِرِينَ مَعَاشِرًا يَا
عَدْلًا وَلَا صَرْفًا مِنْهُ اللَّهُ يَقْبَلُ لَمْ

"Ey, muhojir va ansorlar jamoasi! Kim-da kim ayolini onasidan ortiq ko'rsa, Alloh uning nafli va farz ibodatlarini qabul qilmaydi"[2].

Qiyomat kunida Alloh taoloning rahmat nazaridan benasib kimsalar ham ota-onalarini norozi qilgan farzandlardir. Abdulloh ibn Umar Roziyallohu anhumo, Rasululloh sollallohu alayhi va sallamdan rivoyat qilib dedilar:

الْخَمْرُ لِوَالِدَيْهِوَالْمُدْمِنُ الْعَاقُ الْقِيَامَةَ يَوْمَ إِلَيْهِمُ اللَّهُ يَنْظُرُ لَا ثَلَاثَةَ
أَعْطَى بِمَا وَالْمَنَانُ

"Qiyomat kunida uch toifa insonga Alloh nazar qilmaydi: ota-onasiga oq bo'lgan, xamrga mukkasidan ketgan va bergan narsasini minnat qiluvchi kishi" [3.5349].

Demak, ota-onani norozi qilish bu dunyoda ham, oxiratda ham faqat va faqat yomonlikka sabab bo'lishini unutmazlik lozim.

Xo'janazar Huvaydo o'z asarlarida Qur'on oyatlari, Hadis hikmatlari va shariat ahkomlarini badiiy vositalar va yorqin timsollar vositasida targ'ib qilishga harakat qiladi. Mumtoz adabiyotshunosligimizda she'rda Qur'on va hadis so'zlarining ishlatilishi alohida san'at hisoblangan, ya'ni biror bayt yoki misrada talmi' san'ati emas, boshqa bir mustaqil san'at iqtibos san'atidan foydalaniladi. A.Hojiahmedov o'zining "She'riy san'atlar va mumtoz qofiya" asarida iqtibos san'ati haqida shunday deydi: "Ilm o'zlashtirmoq" ma'nosidagi bu so'z Qur'on oyatlari va payg'ambar hadislarini she'r ichida keltirish yoki ularning mazmunini she'rda ifodalash san'ati nomidir. Musulmon mamlakatlarning shoirlari bu usulga keng murojaat qilib, o'zlarining lirik va liro-epik asarlarida oyatlar va hadislarni keltirganlar. Hadislarga bag'ishlab yozilgan "Arbain"lar ham **iqtibos** usulida yaratilgan"[4.60]. Huvaydo ham dostonning ayrim o'rinlarida Qur'on oyatlari hamda hadislardan keng

foydalanligini ko'rishimiz mumkin. Huvaydo she'r vazni talablari hamda asarni turkiy tilda yozganligi sababli ham ayrim o'rinlarda ularning tarjimasini keltiradi. Oyat, hadis so'zlarini juz'iy o'zgarishlar bilan she'rda keltirish usulini Ataulloh Husayniy **iqtibos** san'atining bir turi deb hisoblaydi. Ataulloh fikri bo'yicha aqd (arab., turg'un bog'lamoq, javohirlarni ipga tizish) nasr javohirlarini nazm rishtasiga tizmoq bo'lsa, Koshifiy iqtibos va aqd o'rtasidagi tafovut haqida shunday yozadi: "Iqtibos – Qur'on (oyatlari) va hadisni aynan keltirishdir"[4.62].

XULOSA. Huvaydo Alqama haqidagi hikoyat mazmunini yoritishda hadislardan foydalangan. Ammo, hikoyatga biroz o'zgartirishlar kiritadi. Masalan, Huvaydo hikoyatida Alqamaning xotini obrazi berilmagan. Adib ota-ona noroziligiga uchragan yigit obrazini yaratadi. Hadisda esa onasidan xotinini ustun qo'ygan yigit haqida gap boradi. Umuman olganda, hadislar didaktik asarlarning paydo bo'lishiga zamin yaratgan.

Mamlakatimizda yangicha falsafiy tafak-kur shakllanayotgan, diniy qadriyatlarimizning jamiyat va shaxs hayotidagi o'rni va roli yangicha idrok etilayotgan hozirgi sharoitda hazrat Huvaydoning o'lmas badiiy-falsafiy asarlari bizni ma'naviy kamolotning sirli va jozibali olamiga olib kiradi, ko'nglimiz yorishadi, hayotning mazmuni va qadrini chuqurroq his etishga, o'zimizda komillik sifatlarini tarbiyalashda yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hokim rivoyati. Sahih hadis. Jaloliddin Suyutiy. Al fathul kabir fiy zammiz ziyada ilal jomi' as sag'iy. Dorul fikr. Bayrut. 2003. –B.23.
2. Muhammad Navaviy ibn Umar Bantaniy. Tanqihul qovvil hasis. Dorul kutub al-ilmiiya. Bayrut. 2015.
3. Nasaiy rivoyati. Imom Ibn Kasir. Tafsir al Qur'an al aziym. Dorut toyyiba. 1999. –B. 5349.
4. Hojiahmedov A. She'r san'atlari va mumtoz qofiya. – T.: O'qituvchi, 1999. –B. 60-61.
5. Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros (XVII-XIX asrlar o'zbek she'riyati asosida). F.f.dok.dis... – Toshkent: 1999. –B. 220.
6. Zohidov V. Hayotbaxsh badiiyat taronalari. –T.:1975.
7. G'aniyeva S, Zohidov V. Huvaydo xalq dilida. "Qizil O'zbekiston" gazetasi. 1961.15-sentabr.
8. Zohidov V. Xalq dilida Huvaydo Chimyoni. "Toshkent oqshomi" gazetasi. 1968. 4-mart.
9. Huvaydo. Rohati dil. –T.: Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1994.

**TUG'RUQDAN KEYINGI DAVRDA AYOLLAR
EMOTSIONAL SOHASINI
KORREKSIYALASHNING ZAMONAVIY AMALIY
PSIXOLOGIK YO'NALISHLARI**

*Kalandarova Madina Baxadirovna, Ma'mun universiteti
"Psixologiya va tibbiyot" kafedrasini mudiri, psixologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

**MODERN PRACTICAL PSYCHOLOGICAL
DIRECTIONS OF CORRECTING THE
EMOTIONAL AREA OF WOMEN IN THE
POSTPARTUM PERIOD**

*Kalandarova Madina Baxadirovna, head of the "Psychology and
Medicine" department of Mamun University, doctor of philosophy
(PhD) in psychology*

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРАКТИЧЕСКИЕ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ
КОРРЕКТИРОВКИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ
ЖЕНЩИН В ПОСЛЕРОДОВОМ ПЕРИОДЕ**

*Каландарова Мадина Бахадировна, заведующая кафедрой
«Психология и медицина» университета Мамуна, доктор
философских наук (PhD) в области психологии*

Annotatsiya: Maqolada tug'ruqdan keyingi davrda ayollar emotsional sohasiga psixokorreksion ta'sir ko'rsatishning zamonaviy amaliy-psixologik yo'nalishlari psixoanaliz, geshtal'terapiya, psixodramma, logoterapiya, gumanistik psixologiya, kognitiv psixologiya kabi yondashuvlardan foydalanish tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: perinatal davr, psixokorreksiya, psixoanaliz, geshtal'terapiya, psixodramma, logoterapiya.

Abstract: The article presents an analysis of the use of psychoanalysis, gestalt therapy, psychodrama, logotherapy, humanistic psychology, cognitive psychology, modern practical psychological directions of psychocorrective influence on the emotional sphere of women in the postpartum period.

Keywords: perinatal period, psychocorrection, psychoanalysis, gestalt therapy, psychodrama, logotherapy.

Аннотация: В статье представлен анализ использования таких подходов, как психоанализ, гештальт-терапия, психодрама, логотерапия, гуманистическая психология, когнитивная психология.

Ключевые слова: перинатальный период, психокоррекция, психоанализ, гештальт-терапия, психодрама, логотерапия.

KIRISH. Hozirgi zamonaviy psixologiya amaliyotida tug'ruqdan keyingi hissiy-emotsional holatlarni korreksiyalashda psixoterapiyani qo'llash, psixologiya sohasidagi emotsiyalar haqidagi tadqiqotlarning chuqur nazariy tahlilini talab qiladi.

Chunki tug'ruq va tug'ruqdan keyingi davrda mustahkam nazariy asosga ega bo'lgan psixologik xizmat ko'rsatish lozim. Ayollar tabiatan emotsiyaga beriluvchan bo'lganligidan emotsiya psixologiyasiga doir tadqiqotlar muayyan ilmiy muammolar va

[https://orcid.org/
0009-0007-0261-9885](https://orcid.org/0009-0007-0261-9885)

e-mail:

m.b.kalandarova@mail.ru

amaliy vazifalar yechimiga qaratilgan bo'lib, o'z o'rnida qimmatlidir. Emotsiyalar shaxsning ichki regulatsion funksiyasini boshqarish bilan birga fiziologik holatga ta'sir ko'rsatib, salomatlik va kasallik chegarasida turadi.

Onalik va bolalikni muhofaza qilishda nafaqat tibbiy ta'sirlar, balki psixologik jihatdan ham qo'llab-quvvatlash zarurligi ko'pgina iqtisodiy rivojlangan davlatlar tajribasidan ma'lum. Chunki onaning fiziologik salomatligi bilan birga psixologik holati ham muhim hisoblanib, bu onadagi tug'ruq oldi va tug'ruqdan keyingi namoyon bo'ladigan salbiy emotsional holatlarni bartaraf qilishga xizmat qiladi.

Perinatal davrning kechish tabiati bo'lajak farzandning bolalik va yetuklik davridagi rivojlanishining xususiyatlari va salomatligi holatini ahamiyatli darajada aniqlab beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Emotsiya psixologiyasini chuqur tadqiq etgan Ye.Ilin va K.Izart psixologiya sohasida emotsiya va hissiyot insonning hayoti va salomatligidagi o'rnining muhimligini ta'kidlaydilar [56].

Bolalar psixoanalizi asoschilaridan Anna Freyd bola psixikasining ona munosabatlari tuzilmasida rivojlanishini ta'kidlab, uning psixik rivojlanishidagi hal qiluvchi ahamiyatni ona qiyofasiga qaratadi. Ona bola uchun mehr beruvchi birinchi obyekt, aynan onaning kayfiyati bolaga hal qiluvchi ta'sirni ko'rsatuvchi asos bo'lsa, adolasizlik va yoqtirmasligi uning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Onaga yoqqan narsa tez rivojlanadi, onaning befarqligi boladagi rivojlanishni sekinlashtiradi. Ona va bolaning emotsional munosabatiga bola shaxsining rivojlanishi uchun zarur bo'lgan psixologik model sifatida qarash mumkin [145].

Homiladorlik, tug'ruq va onalik – ayolning shakllanishi va rivojlanishidagi, uning hayotiy yo'lidagi muhim bosqichlar hisoblanadi. Shu bilan birga ayolda istalmagan homiladorlik yoki qiyin o'tuvchi yoqimsiz hissiyotlar ham namoyon bo'ladi.

Perinatal hamda reproduktiv psixologiya va tibbiyot paradigmalarida (paradigma – yunoncha “namuna”, “andaza” ma'nosini anglatadi) tug'ruqlar tug'ruqni qabul qilish uslubidan qat'i nazar yuqori ruhiy zo'riqish, og'ir qaltis vaziyat sifatida qaraladi [67], [75].

S.V.Sovkov, Y.A.Kramenko,
R.K.Maxmutovalarning fikriga ko'ra, bu davrning

tug'ruqda ruhiy zo'riqish holatini boshdan kechirish va bolani parvarishlash jarayoniga moslashish bilan bog'liq bo'lgan salbiy emotsional holatlari yengil, qisqa vaqt davom etuvchi xavotirli-depressiv holda namoyon bo'lishdan tortib, to yaqqol namoyon bo'ladigan psixotik polimorf buzilishlargacha bo'lishi va affektiv buzilishlar darajasiga yetishi mumkin [80], [122].

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqotda qo'llanilgan usullarning metodologik asosi sifatida B.G.Ananyev va B.F.Lomovning tizimli-majmuaviy yondashuv tamoyillariga ham asoslanildi. B.G.Ananyev shaxs individual strukturasi ko'p o'lchamli va ko'p bog'liqli tizimning intergallashgan va differensiallashgan yagona tendensiya sifatida ekanligini ham nazariy, ham amaliy jihatdan tadqiq qilgan. Unga ko'ra, insonning to'liq tavsifi uning individualligini tushunish orqali beriladi. B.G.Ananev psixologiyada birlamchi va eng muhim ta'sir doirasiga ega kompleks metodi – bu sinaluvchini individ xususiyatiga, faoliyatiga, shaxsiyatiga taalluqli turli xil darajadagi va ko'rinishdagi mezonlar asosida o'lchashni tashkil qilishdir (xususiyatlar majmuasi bo'yicha), deb hisoblaydi. Ikkilamchi kompleks metodlar sifatida esa, individning turli xil darajadagi xususiyatlarini turlicha funksional holatlar sharoitlarida aniqlashdir (holatlar majmuasi bo'yicha) degan fikrni isbotlaydi [18].

B.F.Lomov psixologiyada tizimli yondashuvdan quyidagilarni keltirib o'tadi. Tadqiqotda qandaydir hodisaga tizimli yondashuv uni turlicha jihatlarda ko'rib chiqishni talab qiladi, ya'ni: 1) o'zining xos qonuniyatlariga ega bo'lgan tizim sifatida qandaydir sifatli birlik; 2) o'zi bo'ysunadigan makrotizim va qonuniyatlarning qismi sifatida; 3) shuningdek, o'zi bo'ysunadigan mikrotizim qonuniyatlari darajasida; 4) o'zining tashqi ta'sirlari rejasida [87].

B.F.Lomov inson jamiyatning a'zosi sifatida rivojlanishiga alohida e'tibor beradi. Tadqiqotimiz metodlarini tanlash va o'tkazishda shaxsga tizimli-majmuaviy yondashish, tug'ruqdan keyingi davrda ayollarda kechadigan har bir soha o'zgarishlari boshqasiga ta'sir qilishi nuqtayi nazaridan kelib chiqdi.

Adabiyotlar tahlili va kuzatishlarimiz natijasida tug'ruqdan keyingi davrda “yosh ona”lik ijtimoiy rolining ayollarga jismoniy va psixologik

mas'uliyat yuklashi, buni qabul qilishdagi qiyinchiliklar, oiladagi ijtimoiy-psixologik muhit va shaxslararo munosabatlardagi (er-xotin, qaynona-kelin) ijtimoiy-maishiy nizoli holatlar, bolaga g'amxo'rlik qilishda bevosita atrofdagilarning yordami va qo'llab-quvvatlash darajasining pastligi, yosh ona sifatida "ona-bola" tizimidagi ko'nikmalarning yetishmasligi, ayni paytdagi fiziologik holati, salomatlik darajasi ayollar ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Shunga ko'ra, ayollarda tug'ruqdan keyingi davrdagi xavotirlanish, asteniya, isteriya, obsessiv-fobiya va depressiv emotsional hislarni bartaraf qilish korreksion dasturda ko'zda tutilgan asosiy maqsad hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Tug'ruqdan keyingi davrda salbiy emotsional holatlar kuzatilgan ayollar bilan ishlashning psixokorreksion qismida zamonaviy psixologiya yo'nalishlaridan psixoanaliz, geshtalterapiya, psixodramma, logoterapiya, gumanistik psixologiya, kognitiv psixologiya kabi yondashuvlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Psixokorreksion dasturda foydalanilgan psixoanalitik yondashuv mazmuni shundan iboratki, shaxsning muammolari bolalik, o'smirlik, yoshlikdagi qondirilmagan ehtiyojlar va huzur-halovat bilan bog'liqdir. Korreksion dasturda tanlangan "Men o'zimni tahlil qilaman" individual mashqi, "Mening hayotdagi shiorim", "Erkin assotsiatsiyalar" mashqlari yordamida ishtirokchilar o'z hayotlarini tahlil qiladilar, o'z turmushiga munosabat tipi aniqlanadi, chuqur ijobiy emotsiyalar kechiriladi.

Geshtaltpsixologik yondashuvlardan barcha mashg'ulotlarda foydalanish muhim ahamiyatga ega. Geshtaltpsixologiya zamonaviy psixologiya yo'nalishlaridan biri hisoblanib, unga ko'ra psixika uchun birlamchi bir butun tizimlangan ma'lumot (geshtalt)lar muhimdir [107]. Shunga ko'ra, geshtaltpsixologiyani mohiyatiga ko'ra inson nimani ko'rishni xohlasa, shuni ko'radi va atrofdagi omillarga umuman e'tibor qilmaydi, degan mulohaza bildiriladi. Geshtaltpsixologiya yondashuviga ko'ra, psixologik muammolar – bu oqibatda inson hayotida yo'qotiladigan obrazga olib keluvchi ehtiyojlarning qondirilmasligi muammosidir. Geshtaltpsixologiya mijoz o'zining murakkab, zaruriy ehtiyojlarini anglashi va ularni qondirish uchun harakat qilishida tizimli ishlanadi. Korreksion dasturda qo'llanilgan

"Hozir va shu yerda", "Mening qahramonim", "Quyosh", "Kechirib yuborish" va boshqa mashqlar geshtalterapiya metodlaridan hisoblanadi.

Dasturda psixodrammadan ham foydalanish emotsional holatga ta'sir ko'rsatishda maqsadga muvofiqdir. Mazkur metodning mashg'ulotlari guruhiy shaklda o'tkazilishi mijozlarga ijtimoiy muhitda xulq modelini yaratishga ko'maklashadi. Bunga ko'ra, mijozlar o'zlaridagi ijtimoiy xulq modellarini guruhlarda rollarni ijro qilish orqali rivojlantirib, tahlil qilib boradilar [88]. Bunda mijozlar trening jarayonida "Chalkash rollar" mashqini bajaradilar. Mazkur mashq mijozlarga o'ziga yuklatilgan ayollik, onalik, uy bekasi, kelin ijtimoiy rollarining shaxsiga qo'yadigan talablarini aniqlashtirish imkonini beradi. Ishtirokchilar o'zlari bajaradigan ijtimoiy rollarining vazifalarini to'g'ri anglaydilar, o'z energiya va ichki resurslarini to'g'ri yo'naltirishni o'rganadilar.

Logoterapiya yondashuviga ko'ra, shaxs o'zining hayoti mazmunini his qilishi, anglashi lozim, aks holda o'zini rivojlantira olmaydi. Mazkur yondashuv bo'yicha, insonning hayotida mazmun bo'lmasa, u o'zini muvaffaqiyasiz his etsa, bu holat nevroz yoki psixik kasalliklarga olib keladigan ekzistensial frustratsiya vujudga keladi. Psixoterapevtning vazifasi mijozga hayotining mazmunini anglashga, tushunishga yordam berishdan iboratdir [143]. Hayot mazmunini izlashga, aniqlashtirishga yordam beradigan asosiy sohalardan biri bu e'tiqoddir. E'tiqod insonga hayotida mazmun hosil bo'lishiga turtki beradi. Ishtirokchilarda onalik, ayollik baxtini his qilishga yo'naltirilgan "Men va mening bolam", "Mening oilam" proyektiv metodikalari, kollaj va mandalaterapiya texnikasi aynan logoterapevtik yondashuvga asoslanadi.

Gumanistik yondashuv nazariyasida shaxs bir butun noyob tizim sifatida ta'riflanadi. U o'zida insongagina xos bo'lgan o'zini-o'zi ro'yobga chiqarishning ochiq imkoniyatlarini namoyon qiladi. Bu yondashuvning asosiy o'rganadigan predmet tahlilini mas'uliyatlilik, muhabbat, erkinlik, yuqori qadriyatlar, avtonomiya, shaxslararo munosabatlar va shuningdek, psixik salomatlik belgilaydi. Mazkur nazariyaning mohiyatida har bir inson o'z hayotining barcha qirralariga tegishli "tuzalish" salohiyatiga ega. Mavjud vaziyatlarda o'zining o'z imkoniyatlarini to'liq va mustaqil holda ro'yobga chiqarishi mumkin. Gumanistik terapiya o'zlikni anglashni, ichki va

shaxslararo nizolarni hal qilishni, qaror qabul qilishni, tobelikdan qutilishni, depressiyadan chiqishni, yolg'izlikni yengishni, hayotdan zavq olishni, yaqinlari bilan o'zaro nizolarini hal qilishni, psixologik jarohlardan keyin qayta tiklanishni, hayot sifatini yaxshilashni o'rgatadi [125]. "Quyosh", "Organizm vizualizatsiyasi", "Bulut" mashqlari, mushaklarni bo'shashtirish, nafas olish kabi mashqlar gumanistik yondashuvga oid mashqlar hisoblanadi.

Kognitiv psixologik yondashuv insonning psixik jarayonlari, motivatsiya va xulqda o'rganish rolini o'rganadi. Mazkur yondashuvning asosida hayot davomida tuzilgan dunyoning manzarasi butun bir xulq mazmunini aniqlaydigan, qandaydir emotsiyaning paydo bo'lishida asosiy determinant hisoblanadi. Shunga muvofiq, hayotiy jarayonlarda psixologik bilimlarning yetishmasligi ijtimoiy-psixologik muammolarni yuzaga keltirishi bilan izohlanadi. Shunga ko'ra, trening mashg'ulotlari davomida ishtirokchilarda psixologik bilimlarni mustahkamlash, shukronalik hissini oshirish maqsadida "Psixologik tarbiya" mavzusida mini ma'ruza qilish, autosuggestiv kundalik mashqi qo'llaniladi. Natijada, hayotiy muammolarni yengishda psixologik bilimlar bilan qurollantiriladi, o'zlariga berilgan resurslarga shukronalik keltirish kundalik daftarini yozish davomida ruhiy yengillashish kuzatiladi, relaksatsiya his qiladilar.

Shuningdek, korreksion dasturda kompleks yondashuvlarda "Kechirib yuborish" mashqi, "Men o'zimni sevaman, hattoki..." mashqlaridan ham foydalanish o'rinli, chunki tug'ruqdan keyingi davrda ayollarda mehr-e'tiborga nisbatan kuchli ehtiyojning his qilinishi natijasida atrofidagi yaqinlariga ortiqcha talab qo'yishiga sabab bo'ladi. Mazkur mashqlar ishtirokchilarni atrofidagi yaqinlariga ortiqcha talab qo'ymasdan shartsiz qabul qilishga yo'naltiradi, emotsional-hissiy sohadagi zo'riqishlarni keltirib chiqaruvchi omillarni aniqlashga, oilaviy munosabatlardagi, o'z shaxsiga qaratilgan salbiy emotsiyalar bilan ishlashga, o'ziga nisbatan o'rnatgan subyektiv cheklovlarini bartaraf etishga, xato qilishga nisbatan o'ziga ruxsat berishga, shuningdek, motivatsion sohani rivojlantirish va psixologik resurslarni shakllantirishga yo'naltiradi.

Eksiztensial psixologiyaga asosan, shaxs hayotidagi birlamchi tuzilmaga va uning birlamchi ehtiyojlari chegaralanishi natijasida yuzaga keladigan

psixik holatlar (depressiya, stress, xavotir)ning ifodalanishiga e'tibor qaratadi. Nazariyaga ko'ra, ayollarda boshqalar tomonidan qabul qilinishga, yaqinlikka, ishonchli muloqotga nisbatan ehtiyojlari aniqlanadi va mashqlar orqali qayta ishlanadi [143].

Neyrolingvistik dasturlash (NLP) yondashuvida ishtirokchilarda maqsadga erishish uchun o'zida kuchli texnikalar to'plamini mujassamlashtirib, maqsadga erishishda muvaffaqiyatli inson shaxsi modelini yaratishda qo'llaniladi. Trening mashg'ulotlarida relaksatsiya mashqlari, kollaj texnikasi, "Mening qahramonim" mazkur yondashuv mohiyatini anglatadi.

Demak, ayollarning tug'ruqdan keyingi davrdagi shaxsiy emotsional sohasiga psixoterapevtik ta'sir ko'rsatishda irodaviy, shaxsiy, kognitiv, ijtimoiy jihatdan kompleks ravishda ta'sir qilish psixokorreksion dasturning bosh konsepsiyasini tashkil qiladi.

XULOSA. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni keltirish mumkin:

1. Tug'ruqdan keyingi davrda ayollar bilan psixokorreksion tadbirlarni olib borishda zamonaviy psixoterapevtik yondashuvlarni qo'llash maqsadga muvofiqdir.

2. Psixokorreksion dasturni tuzish va o'tkazishda ayollarning yosh, individual va milliy etnopsixologik xususiyatlarini hisobga olish zarurdir.

3. Psixokorreksion tadbirlarni olib borishda ayollarning imkoniyatlarini hisobga olgan holda, guruhviy va individual tarzda psixoterapiyani amalga oshirish zarur.

4. Ishtirokchilar "yosh onalar" ekanligini hisobga olgan holda, trening o'tkaziladigan joyda bolalar xonasini tashkil qilish va tarbiyachilarni jalb qilish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека. - Санкт-Петербург: Питер, 2005. - 412 с.
2. Малькина-Пых И.Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. - М.: Эксмо, 2008.- 534 с.
3. Перлз Ф. Теория гештальт-терапии. - М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2004. - 384 с.
4. Франкл В. Логотерапия и экзистенциальный анализ: Статьи и лекции. Пер. с нем. - М. 2016. - 344 с.

JAHON ADABIYOTSHUNOSLIGIDA REALIZM ADABIY OQIM, YO'NALISH, USLUB, JANR VA BADIY TUR SIFATIDA

*Xodjayeva Shoira Bekbergenovna, Urganch innovatsion university
o'qituvchisi*

REALISM IN WORLD LITERATURE AS A LITERARY FLOW, DIRECTION, STYLE, GENRE AND ARTISTIC TYPE

*Khodjayeva Shoira Bekbergenovna, Teacher of Urganch
Innovation University*

[https://orcid.org/
0009-0002-9128-1583](https://orcid.org/0009-0002-9128-1583)

e-mail:
xodjayeva90@list.ru

РЕАЛИЗМ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ КАК ЛИТЕРАТУРНОЕ ТЕЧЕНИЕ, НАПРАВЛЕНИЕ, СТИЛЬ, ЖАНР И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВИД

*Ходжаева Шоира Бекбергеновна, преподаватель Ургенчского
инновационного университета*

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyotda realizm tushunchasi avvalo **adabiy yo'nalish, adabiyot turi, metod, janr, uslub va oqimga** nisbatan qo'llanilishi va uning mohiyatan boy tushuncha ekanligi haqida so'z boradi. Adabiyotda "realizm" termini turli xalq adabiyotshunosligida bu davr tub burilishlar davri sifatida e'tirof etilgan. Ushbu davrning o'ziga xosligini belgilovchi xususiyatlar borasida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: adabiy yo'nalish, adabiyot turi, metod, janr, uslub va oqim.

Annotation: In this article, the concept of realism in literature is primarily used in relation to the literary direction, type of literature, method, genre, style and flow, and it is said that it is a rich concept in essence. The term "realism" in literature is recognized as a period of fundamental changes in various folk literary studies. The features defining the uniqueness of this period are considered.

Keywords: literary direction, type of literature, method, genre, style and flow.

Аннотация: В данной статье понятие реализм в литературе используется преимущественно применительно к литературному направлению, роду литературы, методу, жанру, стилю и течению и говорится, что это богатое по своей сути понятие. Понятие «реализм» в литературе признается периодом коренных изменений в различных народных литературоведениях. Рассмотрены особенности, определяющие уникальность этого периода.

Ключевые слова: литературное направление, род литературы, метод, жанр, стиль и течение.

KIRISH. Adabiyot va adabiyotshunoslik, adabiy janr va turlar, adabiy oqimlar faoliyati tadqiqi muayyan davr misolida amalga oshirilganda o'sha davrdagi jamiyatning orzu-istaklari va armonlarini o'zida aks ettirganligini ko'rish mumkin. Garchi, bir turdagi adabiy jarayon turli xalqlar adabiyotida mavjud bo'lsa ham, uning tub sabablari, mazmun-

mohiyati, tendensiyasi va yozuvchilik an'analari bir-biridan farq qiladi. Adabiyotda realizm tushunchasi avvalo **adabiy yo'nalish, adabiyot turi, metod, janr, uslub va oqimga** nisbatan qo'llanilishi uning mohiyatan boy tushuncha ekanligini anglatadi. Fransua Shamflyori va Edmond Dyuranti boshchiligidagi bir guruh fransuz yozuvchilari

“realizm” terminining adabiyot olamida paydo bo‘lishining sababchisi bo‘ldilar. Ular XIX asrning ikkinchi yarmida ushbu termin orqali haqqoniy, muallif munosabatisiz, borliqni aks ettirilishini nazarda tutgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

Ma’lumki, “realizm” (lot. realis – mavjud, haqiqiy) – adabiyotshunoslikda realizm termini ikki xil ma’nodalarda qo‘llaniladi: tor va keng ma’no. Keng ma’noda realizm terminining ma’nosi badiiy asar bilan real voqelik munosabatidan kelib chiqadi, ya’ni bunda realizm umumestetik tushuncha bo‘lib, hayotni reallikka muvofiq tasvirlashni, hayot haqiqatini bildiradi. Biron tilda yaratilgan badiiy asarda voqelikning hayotiy tarzda aks ettirish qadimdan mavjudligiga ahamiyat berilsa, bu ma’nodagi realizmning ildizlari juda qadim zamonlarga xosligi tabiiydir [1].

Tor ma’noda realizm hayotni haqiqatda mavjud narsa-hodisalar mohiyatiga muvofiq tarzda, voqelikda mavjud faktlarini tipiklashtirish asosida yaratilgan badiiy obrazlar orqali aks ettirishga asoslanuvchi ijodiy metod va ongli ravishda shu metodga tayangan **adabiy yo‘nalishni** bildiradi[2]. Ushbu metod (yo‘nalish)ning maydonga chiqishi XIX asrning o‘rtalariga to‘g‘ri keladi. Realizm metodida adabiyotning bilish funksiyasi ustuvor ahamiyat kasb etadi, realist ijodkorlar adabiyotni olam va odamni (jumladan, o‘zini) idrok etishning muhim va samarali vositasi deb biladilar. Shunday ekan, realizm hayotni butun murakkabligi bilan keng ko‘lamda aks ettirishga intiladi.

XIX asrning o‘rtalarida adabiy maydonga chiqqan **realizm metodi** sho‘ro adabiyotshunosligida tanqidiy realizm deb, sho‘ro adabiyotining metodi esa, sotsialistik realizm deb yuritilgan. Har ikki terminning ilmiy muomalaga kirishi ham M.Gorkiy nomi bilan bog‘liqdir. Bulardan birinchisini tanqidiy deb atarkan, M.Gorkiy bu davr realistik adabiyoti namunalari aksariyati mavjud burjua tuzumdagi ijtimoiy munosabatlarni teran tahlil etishi va uning insoniylikka zid mohiyatini ochib berishi hamda g‘oyaviy badiiy inkor qilishidan kelib chiqadi.

XIX asr realizmini uning tahlil (tadqiqot)ga moyilligini (analitizm) hisobga olib “tanqidiy” yoki “klassik” deb ataydilar. Realizm shaxs va jamiyatni doimiy harakatda, dinamik aloqalarda aks ettiradi. Buning uchun badiiy

tasvirning turli shakllaridan foydalaniladi. **Realizm adabiyot turi** sifatida faqat o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlarga ega bo‘lgan holda, boshqa adabiy sistemalar “kashfiyotlaridan” ham unumli foydalanadi, ularni to‘ldiradi. Masalan, XIX asr boshlarida romantizmga xos bo‘lgan tipiklashtirishning bir qancha xususiyatlarini qabul qilsa, asr oxirida naturalizm va simvolizm yutuqlaridan foydalanadi.

Xususan, XIX asrning ikkinchi yarmida o‘zbek adabiyotida realizm o‘ziga xos tusda namoyon bo‘ldi. Bunda hajviy yo‘nalishning katta mavqe kasb etishi bilan o‘zbek adabiyotida ham tanqidiy realizmga xos belgilar yetakchilik qila boshladi. Ammo bu davr va ayniqsa, jadidchilik davri adabiyotida xalqni ma’rifatga chaqirish g‘oyalari ustuvor ahamiyatga ega bo‘lgani uchun adabiyotshunoslar bu davr adabiyotining badiiy metodini ma’rifatparvarlik realizmi deb baholaganlar. Ma’rifatparvarlik g‘oyasi esa, shu davrda jaholatga, diniy bid’at va xurofotga qarshi qaratilganligi sababli jaholat tanqidi M.Behbudiy, Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Hamza, Tavallo kabi jadid yozuvchilarining asarlarida fosh etuvchi pafos darajasiga ko‘tarildi. 20-yillarda sobiq sovet tuzumi tufayli O‘zbekistonda sodir bo‘lgan real hayotiy voqealarni tasvir etishda Abdulla Qodiriy (“O‘tkan kunlar”), Fitrat (“Mirrix yulduziga”, hikoyalar) va Cho‘lpon (“Buzilgan o‘lkaga”, “Vayronalar orasidan”, “Kecha va Kunduz”, “Novvoy qiz”, “Oydin kechalar”) kabi yozuvchilar tanqidiy realizm metodidan mahorat bilan foydalandilar [3].

XX asrning 70-yillariga kelib sotsialistik realizmning “ochiq metod” deb e’lon qilinishi o‘zbek adabiyotida tanqidiy realizmga xos pafosning jonlanishiga sababchi bo‘ldi. O‘sha davrda xalq orasida poraxo‘rlik avj ola boshladi va shu poraxo‘rlikni keskin fosh qilgan holda Abdulla Qahhor tomonidan “Tobutdan tovush” satirik komediyasi yaratildi. Ichkilikbozlik, ko‘zbo‘yamachilik, laganbardorlik, muttahamlik kabi ijtimoiy illatlarni fosh etuvchi asarlar yaratila boshlandi (I.Sultonovning “Imon” pyesasi, S.Zunnunovning “Yangi direktor” qissasi, “Tashnalik” hikoyasi va boshqalar). Ammo, mavjud ijtimoiy tuzum, hukmron mafkura o‘zbek adabiyoti va san’atidagi jamiyatni tozalash va davolashga

qaratilgan bunday tamoyilning kuchayishiga yo‘l qo‘ymadi.

XIX asrning 20–30-yillarida J.Bayron va B.Shelli va V.Skottlar olamdan o‘tdilar. Romantizm bor imkoniyatlarini sarf qilib bo‘lib, yangi nomlar paydo bo‘lmadi. Ingliz adabiyoti rivojlanishida roman janri strukturasi yangi xususiyatlar bilan boyishi, ingliz tanqidiy realizmining gullab-yashnagan davri XIX asr 30–40-yillariga to‘g‘ri keladi. Bu davrda zabardast realist yozuvchilar (Ch.Dikkins, U.Tekkerey, opa-singil A.Bronte, E.Bronte va Sh.Brontelar, E.Gaskell va chartist shoirlari B.Jons va U.Lintonlar) ijod qiladi. Ch.Dikkinsning “Dombi va o‘g‘li”, U.Tekkereyning “Shuhratparastlik bozori”, Sh.Brontening “Jeyn Eyr”, E.Gaskellning “Meri Barton” kabi romanlari ana shu davr adabiyotining eng sara asarlaridan hisoblanadi.

XIX asr ingliz realizm adabiyotini uch davrga ajratish mumkin:

Birinchi davr – 30-yillarda ingliz adabiyotiga yosh Ch.Dikkins va U.Tekkereylar kirib keldilar. “Oliver Tvist” va “Ketrin” romanlari bu yozuvchilarning nyugeyt romanlariga o‘ziga xos javoblari edi.

Ikkinchi davr 40-yillar ingliz adabiyoti rivojlanishida yangi, ikkinchi davrni boshlab berdi. Bu yillarda chartistlar harakati keng quloq yozdi, ular ishchilar hayotining, ayol mehnatkashlarning ayanchli ahvolini ko‘rsatdilar, xalqning muhtojligini, mamlakatda islohotlar o‘tkazishni talab qildilar. Bunga misol sifatida B.Dizraeli, E.Bulver-Litton, Ch.Dikkins va U.Tekkerey, opa-singil E.Bronte, E.Bronte va Sh.Brontelarning ijtimoiy romanlarida asrning g‘oyalari ham, ijtimoiy harakatning ahvoli ham, davrning ma‘naviy tamoyillari ham o‘z ifodasini topdi. Ingliz romanchilarining bu ajoyib pleyadasi o‘z asarlarida nafaqat real holatni, balki jamiyatdagi qarama-qarshiliklarni ham ko‘rsatib berdilar va uning kamchiliklarini (snobizm, ortiqcha xudbinlik, shuhratparastlik) ochib tashladilar, shu bilan bir qatorda olijanob gumanistik ideallarni ham ilgari surdilar. Ular o‘z ijodlari bilan ifoda vositalari majmuini, hikoya qilishning realistik tizimini ramziylik va metafora, teatr elementlari, parodiyalar, satira, pantomimalar bilan boyitdilar [4].

Uchinchi, 1850—1860-yillarda Antoni Trollop (1815-1882) ijodi Angliya realistlik

adabiyotining ko‘zga ko‘ringan hodisasiga aylandi. Uning keng adabiy merosida “Barsetshir yilnomasi” (1855-1867) romanlari turkumiga kiruvchi “Qo‘riqchi” (1855), “Barchester minoralari” (1857), “Doktor Torn” (1858), “Fremli ruhoniy uyi” (1861), “Allingtondagi kichik uy” (1864) va “Barsetning oxirgi yilnomasi” (1867) romanlari muhim o‘rinni egallaydi. A.Trollop ingliz xalqining ayanchli hayotiga, Angliya aholisining turli ijtimoiy qatlamining keng tasvirli qiyofasiga, ingliz jamiyatining ruhoniy va zodagonlari kabi qatlamlarining ijtimoiy xususiyatlariga alohida e‘tibor qaratgan. Yozuvchi U.Tekkerey an‘analarini davom ettirgan, lekin uning ijodida satirik elementlar unchalik ko‘zga tashlanmaydi. A.Trollopning mufassal tahlil qilingan, sokin hikoyalari Ch.Dikkins an‘analariga amal qilib, murakkab syujetga qiziqish uyg‘otgan va o‘tkir dramatik vaziyatlarga murojaat qilgan. Uning realistik uslubi Uilki Kollinz va Charlz Rid kabi romanchilarning hikoya uslubidan keskin farq qilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmidagi ingliz romani yangi fazilat va o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ldi. Bu dramatik va lirik tamoyillarning sezilarli kuchayishida, qahramonlarning intellektual va ma‘naviy hayotiga, psixologiyasiga jiddiy e‘tibor qaratishda namoyon bo‘ldi. Bu davr romanchilari ijtimoiy masalalarning axloqiy jihatini rivojlantirishga ayniqsa qiziqdilar. Bu Jorj Eliot ijodida, keyinroq Jorj Meredit va Samuel Batler romanlarida o‘z aksini topgan.

Realizm adabiy janr sifatida moddiy, haqiqiy borliqni aks ettiruvchi badiiy usul bo‘lib, uning ijodiy tamoyili hayotning mohiyatiga mos keladigan tasvirlarni yozish va yaratish orqali uni tasvirlashdan iborat. Realizm keng ma‘noda Gomer va Dante, U.Shekspir va Rasin, Firdavsiy va Navoiy ijodiga ham xos xususiyat, zero, hayotiylik va samimiylik bu mumtoz ijodkorlarning asarlarida katta mahorat bilan ifoda etilgan [5].

Realizm adabiy uslub sifatida voqeiy narsalar boricha aks ettiruvchi san‘at va adabiyotdagi asosiy ijodiy uslublardan biri. San‘at va adabiyotning ikki asosiy ijodiy uslubi bor: realizm va romantizm. V.G.Belinskiy “Rus povestlari va Gogol povestlari haqida” maqolasida romantizm va realizm ijodiy uslublarini ko‘zda tutib, poeziyani “ideal va realistik poeziya”ga ajratgan edi. Realizmning bosh prinsipi turmushni rostgo‘ylik bilan tasvirlash, hayot

haqiqatini to'g'ri yoritishdir. Tipiklik realistik san'at va adabiyotning negizidir. Tipik xarakterlarni tipik sharoitda tasvirlash hayot haqiqati va uning qonuniyatini to'laroq hamda yorqinroq yoritishga, mujassamlashtirishga xizmat qiladi. Obrazlar tipiklashtirilmasa, mukammal realistik asar darajasiga ko'tarila olmaydi. Realist san'atkor hayotning eng muhim va xarakterli voqeahodisalarini tasvir obyektini qilib oladi, hayot voqeliklarini saralab to'playdi, ularni badiiy umumlashtiradi va individuallashtirilgan tipik obrazlarda mujassamlashtiradi. Realizm elementlari, voqelikni realistik tasvirlash tendensiyalari, ko'pincha, romantizm bilan yonma-yon yoki aralash holda namoyon bo'ladi. Shart-sharoit, mavzu va yozuvchi ko'zlagan ijtimoiy-estetik maqsadning mohiyatiga qarab, alohida olingan badiiy asarlarda romantika yoki romantik tamoyillar yetakchi bo'ladi. Shu bilan birga, ta'kidlash lozimki, realistik asarda romantizm elementlarining, romantik asarda realizm elementlarining bo'lishi ham tabiiy holdir. Realizm ijodiy uslubi konkret, tarixiydir. U bir nuqtada turib qolmadi, uning mohiyati va ijtimoiy-estetik vazifasi o'sib, o'zgarib bordi. Binobarin, adabiyotshunoslikda ba'zan realizmni tasnif etib, "antik realizm", "ilk realizm" kabi iboralar ham qo'llaniladi. O'zbek mumtoz adabiyotidagi realizm tendensiyalarining rivojlanishida mumtoz yo'nalish (ayniqsa, Navoiy ijodi), demokratik tendensiyadagi adabiyot (Turdi, Maxmur, Gulxaniy va boshqalar ijodi) muhim rol o'ynaydi. Muqimiy, Furqat, Zavqiy va Avaz O'tar kabi demokrat, ma'rifatparvar shoirlar ijodi bilan o'zbek adabiyotidagi realizm o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tarildi [6].

Realistik oqim Fransiyada 1840-yillarda, (ya'ni 1848-yilgi [Fransiya inqilobi](#) davrida) paydo bo'lgan badiiy oqim edi. Realistlar 19-asr boshidan fransuz adabiyoti va san'atida hukmronlik qilgan [romantizmni](#) rad etishdi. Realizm ekzotik mavzuga va romantik harakatning haddan tashqari emotsionalizmiga va dramatisiga qarshi isyon ko'tardi. Aksincha, u haqiqiy va tipik zamonaviy odamlar va vaziyatlarni haqiqat va aniqlik bilan tasvirlashga, hayotning muammoli yoki jirkanch tomonlarini chetlab o'tmaslikka harakat qilgan. Harakat badiiy asarda ilgari rad etilgan, tushunarsiz mavzular va voqealarga e'tibor qaratishni maqsad qilgan. Realistik asarlar oddiy hayotda yuzaga keladigan vaziyatlarda barcha toifadagi odamlarni

tasvirlab bergan va ko'pincha [sanoat](#) va tijorat inqiloblari olib kelgan o'zgarishlarni aks ettirgan [7].

Adabiyotdagi realistik tendensiyalar haqida fikr bildirilganda romantizm oqimi haqida ma'lumot berish o'rinli. Xususan, romantizm (frans. romantisme) — XVIII asrning birinchi yarmi — XIX asr boshida Yevropa, shuningdek, Amerika adabiyoti va san'atida paydo bo'lgan hamda jahon bo'ylab keng tarqalgan oqim. Romantizm – ispancha "romans" so'zidan olingan bo'lib, bu so'z dastlab lirik va qahramonlik mazmunidagi qo'shiqni, keyinchalik esa, ritsarlar haqidagi katta epik asarlarni anglatgan [8]. "Romantik" sifatidosh XVIII asrda roman tillarida yozilgan avantyura va qahramonlik ruhi bilan sug'orilgan asarlarga nisbatan qo'llana boshlangan. Ingliz yozuvchilari va adabiyotshunoslari XVIII asrda o'rta asrlar va uyg'onish davrlari adabiyoti haqida bahs borganda shu so'zdan foydalanganlar. Angliyaga romantizmning kirib kelishi arafasida (XVIII asrning ikkinchi yarmi) she'riyatning muhim unsuri hisoblangan barcha g'ayrioddiy, sirli, g'aroyib va fantastik narsalar (tuyg'ular, holatlar, sarguzashtlar) "romantic" so'zi orqali ifodalana boshlagan. XVIII asr oxirida Germaniyada, XIX asr boshlarida esa Fransiyada, shuningdek, Italiya, Polsha, Rossiya kabi mamlakatlarda romantizm klassitsizmdan farqlanuvchi adabiy oqimning nomi sifatida iste'molga kirgan. Realistik adabiyotning yana bir belgisi bu sentimentalizmdir.

Tanqidiy realizm — XIX asrning 20-30-yillarida jahon adabiyoti va san'atida shakllangan **badiiy metod**, realizmning bir ko'rinishi [9]. Klassitsizm adabiyoti vakillarining o'z davrini o'tagan va eskirgan tasvir usullariga qarshi, o'tgan asrlardagi ilg'or adabiyotlarning eng yaxshi an'alarini davom ettirish va yangilash maqsadida maydonga kelgan. Hayot hodisalarini badiiy mujassamlashtirishda bu hodisalarining ijtimoiy-tarixiy ildizlarini ochish tanqidiy realizmning asosiy maqsadidir. Tanqidiy realizm yozuvchidan insonni har tomondan cheklovchi, ezuvchi, buzuvchi va ma'naviy inqirozga olib keluvchi hayotning ijtimoiy asoslarini tanqidiy aks ettirishni talab etadi. Tanqidiy realizm adabiyoti va san'atida tarixiylik prinsipi hayotiy voqealar, kishilarning xarakterlari va ularni qurshagan sharoitning muayyan davr uchun muhim voqealar, xarakterlar va sharoitlar sifatida tasvir etilishida huzur beradi. Tanqidiy realizm asarlaridagi

personajlar “ortiqcha kishilar”, “otalar” va “bolalar” yoki yangilik va eskilik tarafdorlari bo‘ladimi — ular o‘z davrining mahsulidir. Ammo tarix harakati, ijtimoiy taraqqiyot jarayoni tanqidiy realizmning aksar asarlarida kishilar subyektiv faoliyatining natijasi sifatida talqin etiladi. Shuning uchun ham bu asarlarda faqat kishilarning ruhiy olami, ishonch va e‘tiqodi ulardagi ijobiy (ezgu) ibtidoning manbasi bo‘lib xizmat qiladi. Tanqidiy realizm insoniyatni baxtli va nurli hayotga olib boruvchi yo‘lni ko‘rsatmaydi, balki kishilarning shunday hayot sari intilishlarida ularga duch kelgan to‘siqlar, illatlar, sharoitni ko‘rsatadi. Shuning uchun ham badiiy tasvirning bu usuli tanqidiy realizm deb ataladi.

XULOSA. Umuman, realizm adabiyotning asosiy metodi sifatida jamiyat va kishilar hayotidagi uchrashi va jamiyatning rivojlanishiga to‘siq bo‘lishi mumkin bo‘lgan har qanday illatlarni tasvir etishni, binobarin, tanqidiy realizm metodiga xos unsurlarning ham bo‘lishini taqozo etadi.

Realizm o‘zbek va ingliz adabiyotiga jahonga mashhur durdona asarlarning yuzaga kelishiga, xalqning asl hayoti va kechinmalarini yuzaga olib chiqishga turtki bo‘lgan adabiy jarayon bo‘lib, u o‘ziga xos adabiy janr, metod, badiiy tasvir uslublaridan foydalanuvchilar oqimi va shu oqimning harakatini aks ettiruvchi yo‘nalish hosil qildi. Realizm o‘ziga xos tendensiya va tamoyillarga ega bo‘lgani uchun unda ham tanqidiy, ham

sentimental g‘oyalar yuzaga kelgan. Garchi o‘zbek va ingliz realizmning umumiy jihatlari ko‘p bo‘lsa-da, bu ikkala xalq yozuvchi va shoirlari ijodida o‘ziga xos qarashlar va munosabatlar mavjuddir. O‘zbek va ingliz realizmning qiyosiy tahlili ushbu uslubda yozilgan asarlarning tarjima masalalari turli yo‘nalishdagi muhokamalarga uchragan, natijada bunday asarlar takror tarjima qilinishiga sabab bo‘lgan. Bu o‘z navbatida o‘zbek va ingliz realistik adabiyotining asosiy belgilarini tadqiq qilish, realizmning ingliz va o‘zbek xalqiga xos umumiy tasvirini yaratishni taqozo qiladi. Bu tadqiqotchidan keng ma’noda ijtimoiy-tarixiy va lingvistik bilimlar va kognitiv mushohadani talab qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Д.Куронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. - Т.: «Академнашр», 2010.
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Tanqidiy_realizm
3. Ulug‘bek Hamdamov, Abdug‘opir Qosimov. “Jahon adaboyoti” o‘quv qo‘llanma. T.: -Barkamol fayz media, 2017.
4. <https://teletype.in/@yulduzcha1987/ZNqax1TqhlR>
5. <https://oyina.uz/uz/teahause/2224>
6. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Realizm_\(Badiiy_harakat\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Realizm_(Badiiy_harakat))

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINI PIRLS VA TIMSS XALQARO BAHOLASH SINOVLARIGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI METODIKASINING PEDAGOGIK MAZMUNI, SHAKL VA USULLARI

*Matyakubova Nuriya Azimbayevna, Urganch davlat universiteti
Pedagogika fakulteti “Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi” kafedrasini
o‘qituvchisi*

PEDAGOGICAL CONTENT, FORM AND METHODS OF THE PEDAGOGICAL MECHANISMS METHODOLOGY OF PREPARING PRIMARY CLASS STUDENTS FOR PIRLS AND TIMSS INTERNATIONAL ASSESSMENT TESTS

*Matyakubova Nuriya Azimbayevna, teacher of the “Methodology of
Primary Education” department, Faculty of Pedagogy, Urganch State
University*

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ, ФОРМА И МЕТОДЫ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К МЕЖДУНАРОДНЫМ ОЦЕНИВАЮЩИМ ТЕСТАМ PIRLS И TIMSS

*Матякубова Нурия Азимбаевна, преподаватель кафедры
«Методика начального образования» педагогического факультета
Ургенчского государственного университета*

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining Xalqaro baholash dasturlari PIRLS VA TIMSS talablari bo‘yicha topshiriqlarni o‘rganish, metodikasini takomillashtirish bosqichlarini ishlab chiqish, shuningdek, xalqaro baholash jarayonidagi muammolar va yechimlari muhokama qilindi.

Kalit so‘zlar: IEA, Xalqaro baholash dasturi, TIMSS, ETIMSS, PIRLS, o‘quv dastur modeli, kognitiv sohalar, PSI.

Abstract: In this article, the stages of studying and improving the methodology of the international assessment programs PIRLS and TIMSS for primary school students are described. Students’ problems and solutions in the international assessment process were also discussed in the article.

Keywords: IEA, Program for International Assessment, TIMSS, ETIMSS, PIRLS, curriculum model, cognitive domains, PSI.

Аннотация: В данной статье описаны этапы изучения и совершенствования методики международных оценочных программ PIRLS и TIMSS для учащихся начальных классов. В статье также обсуждались проблемы и пути решения студентов в процессе международного оценивания.

Ключевые слова: IEA, Программа международной оценки, TIMSS, ETIMSS, PIRLS модель учебной программы, когнитивные области, PSI.

[https://orcid.org/
0009-0003-5707-7906](https://orcid.org/0009-0003-5707-7906)

e-mail:
[nuriyamatyobova@
gmail.com](mailto:nuriyamatyobova@gmail.com)

KIRISH. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasida davlat va jamiyat ahamiyatiga molik dolzarb masalalar qatorida ta’lim sifatini oshirishga, 2021-yildagi xalqaro baholash jarayonlariga munosib tayyorgarlik masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. O‘zbekiston Respublikasi “Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish [1] konsepsiyasi” tasdiqlangan bo‘lib, unda O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib PISA xalqaro baholash dasturining reytingi bo‘yicha jahonning birinchi 30 ta ilg‘or mamlakati qatoriga kirishishiga erishish ustuvor vazifa etib belgilangan edi. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining tegishli qarori asosida dunyoda ta’lim sifatini baholash bo‘yicha yetakchilik qilib kelayotgan xalqaro baholash dasturlari, jumladan TIMSS va PIRLS dasturlarida ishtirok etishga kirishildi. Xalqaro baholash dasturlarida muvaffaqiyatli ishtirok etish, bevosita ta’lim sifatini oshirish bilan bog‘liqdir. Unda ishtirok etish, balki, jahon hamjamiyatida o‘quvchilarning o‘quv dasturlarini yodda saqlab qolganligini, baholashdan ularning kompetensiyalarini baholash, ya’ni maktabda egallagan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olishi, ijodiy va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va uni baholashga o‘tishda muhim vosita bo‘lib hisoblanadi[2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Axborotnoma O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta’lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi ilmiy kengashining 2021-yil 29-martdagi yig‘ilish (1-son bayonnomasi) qaroriga asosan tavsiya qilingan axborotnoma asosida qilingan tajriba ishlari ham maqolada yoritib berildi: Mullis, I.V.S, Martin. M.O (Eds. 2017. TIMSS 2019, Assessment Frameworks. Retrieved from Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center) – O‘zbekistonda nashr qilingan qo‘llanmadan foydalanildi. M.S.Salayeva “Umumiy pedagogika” darsligi (Nodirabegim nashriyoti, T:-2021) 269-274- varaqlaridagi xalqaro baholash dasturlari bo‘yicha kiritilgan ma’lumotlar tahlil qilindi hamda IEA. TIMSS & PIRLS, International Study Center. TSBM – Ta’lim sifatini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi tomonidan nashr qilingan 2021-yildagi “TIMSS 2019 Baholash qamrovi doirasi” qo‘llanmasi ham tahliliy o‘rganildi.

PIRLS – matnni o‘qish va tushunish darasini aniqlovchi xalqaro tashkilot. 2021-yilda o‘tkaziladigan PIRLS xalqaro baholash dasturi 60 ga yaqin davlatlar qatorida mamlakatimizdagi 4-sinf o‘quvchilari ham ilk marotaba ishtirok etdi. Shu kungacha tadqiqotlar 2001, 2006, 2011, 2016, 2021-yillarda o‘tkazilgan bo‘lib, 2021-yil tadqiqotning beshinchi davriyligi hisoblanadi. Bunda O‘zbekiston Respublikasi boshlang‘ich 4-sinf o‘quvchilari ilk marotaba ishtirok qildilar, umumiy 57 mamlakat qatnashgan bo‘lsa, bizning 4-sinf o‘quvchilari 49-o‘rinni egalladilar. Bu yaxshi natija emas, albatta, kelgusi 2026-yilga aniqlangan bo‘shliqlarni o‘rgangan holda, yuqori 20 talik mamlakatlari qatoriga qo‘shilish uchun o‘rganishning, tayyorgarlikning yangi metodlarini ishlab chiqishimiz zarur hisoblanadi.

Tadqiqotdagi matnlar murakkabligiga ko‘ra, o‘rtacha 500 dan 800 tagacha, o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi darajasi past bo‘lgan mamlakatlar uchun 400-500 ta, PIRLSda esa, taxminan 1000 ta so‘zdan iborat bo‘ladi.

Matnning mazmuni 9-10 yoshdagi o‘quvchilarga mos, ayrim madaniyatlarga juda xos bo‘lgan mavzulardan chetlashgan, shuningdek, qiziqarli hamda o‘quvchiga unchalik tanish bo‘lmaydi. PIRLS tadqiqotida o‘qish savodxonligining darajalari quyidagicha tavsiflanadi:

Eng yuqori daraja (625 ball va undan yuqori) – o‘quvchilar matnni yaxlit o‘zlashtira oladi va ayni paytda uning alohida qismlarini bir-biri bilan bog‘liq holda tushunadi. Muallifning g‘oyasini izohlashda o‘z fikrini asoslash uchun matnga tayana oladi.

Yuqori daraja (550 ball) – o‘quvchilar matnning ahamiyatli xabarlarini tushunadi, matnga asoslanib o‘z xulosalarini chiqaradi, matn mazmuniga ham, shakliga ham baho bera oladi, uning ayrim til xususiyatlariga e’tibor qarata oladi.

O‘rta daraja (475 ball) – o‘quvchilar matndan axborot topa oladi, matn shakli va tilining ba’zi xususiyatlaridan foydalanib, matnga asosan o‘z xulosalarini chiqaradi.

Quyi daraja (400 ball) – o‘quvchilar matnda aniq berilgan va cheklash oson bo‘lgan xabarni ajratib oladi.

Boshlang‘ich sinflarimizning o‘qituvchilari foydalanayotgan metodlar boshqa mamlakat o‘qituvchilari foydalanayotgan metodlardan farq

qilish-qilmasligi kabi asosiy masalalarga ilmiy ishimizda yechim izlash va topib, amaliyotda qo'llab, natijadorlikka erishish uchun ushbu dolzarb mavzu olingan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini PIRLS xalqaro baholash sinovlariga tayyorlashning pedagogik mexanizmlari metodikasining pedagogik mazmuni, shakl va usullari bo'yicha ko'plab adabiyotlar metodologik tahlil qilindi.

Rossiya ta'lim akademiyasi Ta'limni rivojlantirish strategiyasi instituti, Boshlang'ich ta'lim markazi yetakchi ilmiy xodimi, p.f.d. Kuznetsova Marina Ivanovna, PIRLS-2021 Xalqaro solishtirma tadqiqoti doirasida o'qish savodxonligini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha "PIRLSda rossiyalik boshlang'ich sinf o'quvchilarining yuksak yutuqlarga erishishlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar" mavzusida qilgan taqdimotlari, seminar-trening jarayonlari tahliliy o'rganildi.

Jumladan, IEA [4] – Ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash assotsiatsiyasi bilan kelishilgan holda ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi tomonidan ko'plab tarjimalar asosida xalqaro baholashga doir savol va topshiriqlar namunalari, yangiliklar davlatimiz ta'lim tizimiga kiritilmoqda. TIMSS (Trends in International Mathematics and Scien Study) – bu to'rtinchi va sakkizinchi sinflarda matematika va tabiiy fanlar bo'yicha keng joriy qilingan xalqaro baholash dasturi. TIMSS tadqiqoti doirasida birinchi baholash 1995-yilda o'tkazilgan va har to'rt yilda takrorlangan: 1999, 2003, 2007, 2011, 2015, 2019. TIMSS-2019 tadqiqotida 60 ga yaqin mamlakat global kontekstda o'z ta'lim tizimining samaradorligini monitoring qilishda TIMSS trend ma'lumotlaridan foydalandi va har davriylikda TIMSS tadqiqotiga yangi davlatlar qo'shiladi. TIMSS-2023 tadqiqotida O'zbekiston

	Kognitiv sohalari	To'rtinchi sinf	Sakkizinchi sinf
1	Bilish	40%	35%
2	Qo'llash	40%	40%
3	Mulohaza yuritish	20%	25%

Matematika va tabiiy fanlar qamrov doiralarini kengroq qamrab olish uchun eTIMSS 2019 tadqiqotida PSI deb tanilgan muammolarni hal qilish va tadqiqotchilikka oid innovatsion topshiriqlar qo'shimcha ravishda kiritiladi. PSI larda

Respublikasi o'quvchilari ham qatnashdilar. Natijalari 2024-yil yakunlariga qadar chiqib qolish ehtimolida. Matematika va tabiiy fanlarni baholash bo'yicha TIMSS tadqiqoti ta'lim samaradorligini monitoring qilishda qimmatli manba hisoblanadi, chunki, odatda, STEM deb nomlanadigan tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik va matematika o'quv dasturining asosiy yo'nalishlaridir.

TIMSS-2015 ensiklopediyasidagi (Mullis, Martin, Goh va Gotter, 2016) ma'lumotlardan ko'rish mumkinki, tadqiqotda ishtirok etuvchi davlatlarning o'quv dasturlari, ta'lim standartlari va baholash doiralarini aks ettirish uchun alohida mavzularga kichik yangilanishlar kiritildi. Endilikda TIMSS-2019 tadqiqotidan ETIMSS ga o'tishga e'tibor qaratilganligi sababli matematika qamrov doirasida yangilangan bo'lib, qog'oz shaklidagi topshiriqlardan raqamli (kompyuter) shakldagi topshiriqlarni baholashga o'tiladi. Bundan ko'zlangan maqsad kompyuter yordamida baholashning afzalliklaridan foydalanish bo'lib, bu o'z navbatida, qo'llash va mulohaza yuritish mazmun sohalarida baholashning yangi va takomillashtirilgan metodlarining yaratilishiga olib keladi [5].

IEA – ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi, 60 yildan buyon milliy tadqiqot institutlari va davlat idoralarining mustaqil xalqaro hamkori bo'lib, 1959-yildan buyon mamlakatlararo yutuqlar bo'yicha tadqiqotlar o'tkazib kelmoqda. 1960 – yillarda IEA birinchi marta turli mamlakatlarning ta'lim tizimlariga siyosatning ta'sirini chuqurroq anglash uchun ta'lim sohasidagi yutuqlar bo'yicha xalqaro qiyosiy baholashni o'tkazdi.

Mazmun sohalari va kognitiv sohalari 4-8-sinflarda foizlarda belgilanadi. Kognitiv sohalarga – bilish – qo'llash – mulohaza yuritish.

real olam va laboratoriya sharoitlari simulyatsiya qilinadi, bunda o'quvchilar matematik masalarni hal qilish va ilmiy tajribalar va tadqiqotlarni o'tkazish uchun amaliy ko'nikmalar va mazmun sohasiga oid bilimlarini qo'llashlari va integratsiya qilishlari

mumkin. PSI topshiriqlari vizual jihatdan jozibali, interaktiv vaziyatlarni o'z ichiga oladi, bunda o'quvchilarga muammoni hal qilish uchun bir qator bosqichlarni amalga oshirishning adaptiv va tezkor usullari taqdim etiladi.

Bugungi kunda IEAning Amsterdamdagi vakolatxonasi mamlakatlarning bir qator xalqaro tadqiqotlarda ishtirokini ta'minlaydi va IEAning Gamburg bo'limi ma'lumotlarni qayta ishlovchi va tadqiqot o'tkazuvchi yirik markaz hisoblanadi. TIMSS Boston kollejining Linch ta'lim maktabi TIMSS & PIRLS xalqaro tadqiqot markazi tomonidan boshqariladi.

TIMSS va PIRLS (The Progress in International Reading Literacy Study), o'qishni baholash xalqaro dasturi, birgalikda IEA tadqiqotlarining asosiy davriyligini tashkil etib, uchta asosiy fanlardan (matematika, tabiiy fanlar va o'qish) o'zlashtirish darajasini o'lchaydi.

XULOSA. Ta'lim sifatini baholash xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish O'zbekistonga nima beradi? Milliy tizimni isloh qilish, ta'lim mazmunini, pedagog kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish dasturlarini takomillashtirish hamda mutaxassislar tomonidan darsliklarning yangi avlodini yaratishda qo'llanadi. Tadqiqotlardan olingan natijalar mamlakatdagi ta'lim sifati va uning xalqaro standartlarni hisobga olgan holda egallagan o'rnini to'g'risida xulosalar chiqarish imkonini beradi. Xalqaro tadqiqotlar ta'lim sohasidagi milliy tadqiqotlarni sifatli o'tkazishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro standartlar darajasida yuqori iqtisodiy samaraga asoslangan milliy baholash tizimini yaratish imkonini beradi. O'zbekistonda turli tashkilotlarning yetakchi mutaxassislarini jalb qilgan holda xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish orqali mahalliy mutaxassislarimizda monitoring tadqiqotlarini o'tkazish madaniyati rivojlanadi, ta'lim sifatini baholashning xalqaro standartlarga moslashuviga olib keladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil

etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 8-dekabrda 997-sonli qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 175-176-bandlari, PF-60-son, 28.01.2022.

3. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni.

4. A.A.Ismoilov va b. O'quvchilarni xalqaro tadqiqotlarga tayyorlashga mo'ljallangan axborotnomalar (Matematika fani, tabiiy yo'nalishdagi fanlar, ona tili va adabiyot fani o'qituvchilar, metodistlari va mazkur sohalar mutaxassislari uchun mo'ljallangan axborotnoma). Ta'lim inspeksiyasi huzuridagi ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. - Toshkent, 2020-yil.

5. Mullis, I.V.S., Martin, M.O. Eds. 2017. TIMSS 2019 Assessment Frameworks. Retrieved from Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center.

6. A.A.Ismailov va b. Ta'lim sifatini baholash bo'yicha Xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi, O'quvchilarni xalqaro tadqiqotlarga tayyorlashga mo'ljallangan Axborotnoma, 2021-№3 (Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining boshlang'ich sinf o'qituvchilari va o'quvchilari uchun mo'ljallangan topshiriqlar to'plami). Toshkent – 2021- yil.

7. Mullis, I.V.S., Martin, M.O., Goh, S.&Cotter, K(Eds).2016.TIMSS 2015 encyclopedia: Education policy and curriculum in mathematics and science, Retrieved from Boston College, TIMSS & PIRLS International Study.

8. M.S.Salayeva. Umumiy pedagogika. Darslik, Nodirabegim nashriyoti, T.: -2021, 269-bet.

9. IEA. TIMSS & PIRLS, International Study Center. TSBM - Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi.

Internet saytlari:

@milliymarkaz, milliymarkaz.pisa, markaz.tdi.uz, milliy.markaz, Milliy markaz.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA KASBIY KARYERASINI LOHIYALASHTIRISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH

Djalolova Sevara Xolmuradovna

*Samarqand Davlat Universiteti Pedagogika ta’limi fakulteti tayanch
doktoranti*

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПЛАНИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КАРЬЕРЫ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Джалолова Севара Холмурадovна

*Докторант факультета педагогического образования
Самаркандского государственного университета*

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL CAREER PLANNING SKILLS IN FUTURE TEACHERS

Djalolova Sevara Kholmuradovna

*Doctoral student of the Faculty of Pedagogical Education of
Samarkand State University*

Annotatsiya: Ushbu maqolada uzluksiz ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy rivojlanishdagi muammolari va o‘ziga xos xususiyatlari, kasbiy ta’lim bosqichiga alohida e’tibor qaratilayotganligi va professional faoliyat bosqichida bo‘lajak o‘qituvchining karyerasini shakllantirishning protsessual-mazmun modelining varianti taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: kasbiy rivojlanish, bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy rivojlanish modeli, kasbiy rivojlanish tamoyillari, prinsiplar, karyera, ko‘nikma.

Аннотация: В данной статье в процессе непрерывного образования рассмотрены проблемы и особенности деятельности будущего учителя в профессиональном становлении, особое внимание уделено этапу профессионального образования, а также процессуальному содержанию формирования карьеры будущего учителя в Предложен вариант модели.

Ключевые слова: профессиональное развитие, модель профессионального развития будущего учителя, принципы профессионального развития, принципы карьеры, навыки.

Abstract: In this article, in the process of continuous education, the problems and characteristics of the future teacher in the professional development, special attention is paid to the stage of professional education, and the procedural content of the formation of the future teacher's career in the stage of professional activity. A variant of the model is offered.

Keywords: professional development, professional development model of the future teacher, principles of professional development, principles, career, skills.

Kirish. Zamonaviy pedagog shaxsining kasbiy rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni dinamik texnologiyalashtirish va axborotlashtirish sharoitida amalga oshiriladi, bu esa muayyan ish sharoitlarida kasbiy bilim va ko‘nikmalarni talablarga muvofiq muntazam ravishda takomillashtirish asosida kasbiy faoliyatni amalga oshirish zarurligini ta’minlaydi.

Karyera olimlar tomonidan inson hayotining barcha sohalarini qamrab oluvchi murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida, subyektning kasbiy va shaxsiy rivojlanishi, kasbiy o‘sishi jarayoni sifatida, butun hayot yo‘lida nafaqat professional, balki insonning shaxsiy salohiyatini ham to‘liq, har tomonlama ochib berishga hissa qo‘shadi.

[https://orcid.org/
0099-0044-0622-8728](https://orcid.org/0099-0044-0622-8728)

E-mail:
sevara00@gmail.com

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Karyera" tushunchasi turli xil ma'nolarga ega: tanlagan kasbda oldinga siljish, yuqori maqomga erishish, o'z qobiliyatini rivojlantirish, kasbiy tajriba orttirish va hokazo. Zamonaviy inson resurslarini boshqarish nazariyasida karyera deganda - ish bilan bog'liq tajribasi va mehnat faoliyati davomida insonning pozitsiyasi va xatti-harakatlaridagi individual ongli o'zgarishlar tushuniladi [1].

Karyeraning maqsadlari:

-faoliyatning bir turi bilan shug'ullanish yoki o'z qadr-qimmatiga mos keladigan, axloqiy qoniqish beradigan mavqega ega bo'lish;

-ma'lum darajada mustaqillikka erishishga imkon beradigan kasbda yoki lavozimda ishlash;

-yuqori ish haqi olishga imkon beradigan ish yoki lavozimga ega bo'lish;

-faol o'rganishni davom ettirishga imkon beradigan lavozimga ega bo'lish;

-shaxsning qobiliyatini oshiradigan pozitsiyani egallash.

Karyera - bu insonning mehnat qilish bilan bog'liq hayoti mobaynidagi ish tajribasi va faoliyatini anglab yetilgan mavqei va xulq-atvoridir.

Kasbiy karyera - bu pedagogning kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun faol harakatlari. Ushbu turdagi karyera kasbiy o'sish va mahorat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, maqsadning o'zi bilan emas, balki shu maqsad sari harakat bilan tavsiflanadi [2]. Muvaffaqiyatli karyera inson nafaqat nimani xohlashini, balki unga nima uchun kerakligini va maqsadga erishgandan so'ng nima qilishini oldindan bilgan taqdirda paydo bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari va qator ijobiy o'zgarishlarga qaramay, ta'lim samaradorligini oshirish sur'atlarini yanada oshirish, yaratilgan imkoniyat va sharoitlardan samarali foydalanish ta'lim muassasalarining raqobatbardosh kelajagini yaratadi. Oliy ta'lim muassasalarida yoshlarning shaxs sifatida kamol topishi ijodiy fikrlash, mustaqillik, faol munosabatlarni boyitish, dunyoqarashini o'stirish, o'z-o'zini nazorat qilish va tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojlarni shakllantirish kabi shart-sharoitlar bilan tavsiflanadi. Bo'lajak o'qituvchilar uchun ta'lim muassasalaridagi ta'lim jarayoni inson mehnatini muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan kasbiy

bilim, ta'lim sifati, malaka va mezonlar asosida rivojlanish va o'z-o'zini takomillashtirish uchun eng qulay shart-sharoitlarni yaratadi. Mustaqil fikrlash konseptsiyasini amalga oshirish uzluksiz ta'lim tizimining asosiy vazifasi bo'lib, bunda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy pedagogik ijodiyoti va ularning kasbiy malakasini shakllantirish muhim omil hisoblanadi. [3]. Nazariy manbalar mazmuni bilan tanishish, oliy ta'lim muassasalari faoliyatini o'rganish va dalillarni tahlil qilish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda bir qator qarama-qarshiliklar mavjudligini ko'rsatdi, xususan:

ta'lim darajasi, me'yoriy talablar. Davlat ta'lim standartining yangilangan mazmuni va ko'lami, shuningdek uning individual imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish darajasi uchun;

-oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda qo'llaniladigan innovatsion usullar;

-oliy ta'lim muassasalarining o'qituvchi shaxsi va uning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda pedagogik qo'llab-quvvatlashga qaratilgan faoliyati orqali talabalarni bo'lajak o'qituvchi sifatida tayyorlash jarayonining rivojlanish mexanizmi va qonuniyatlari;

-malakali pedagogik fanlari bo'lajak o'qituvchining shaxsiy va kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, umumpedagogik va ixtisoslashtirilgan fanlarning integratsiyasi;

-imkoniyatlardan yetarlicha foydalanmaslik;

-o'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablarning ortib borishi va bo'lajak o'qituvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish sharoitida ishlashni istamasligi, kasbiy kompetensiyani shakllantirishning asosiy qismidir.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish, ularning o'quv muassasalarida kasbiy va shaxsiy rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan oliy ma'lumotga ega bo'lish, pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash mazmuni va tuzilmasini modernizatsiya qilish va sifatini nazorat qilish va rivojlantirish orqali mutaxassis kompetensiyasini shakllantirishning asosiy maqsadini belgilaydigan baholash mexanizmi.

"Kompetensiya" - bu shaxsning doimiy ravishda o'zgarib turadigan tasnifi, hayotiy

vaziyatlarda muammolarni hal qilish qobiliyati, o'z bilimlari, o'rganish va hayotiy tajribalarini, qadriyatlarini va qiziqishlarini safarbar qilish qobiliyati. Axborot texnologiyalari, texnika va texnologiyalar jadallashib borayotgan bugungi davrda rivojlanayotgan jamiyatda yashash va ishlashga to'g'ri keldi³⁴ [5]. Bo'lajak o'qituvchi quyidagi asosiy fazilatlariga ega bo'lishi kerak:

-mustaqil ravishda tanqidiy mushohada qila olish, hayotda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni ko'ra bilish va ularni muvaffaqiyatli hal etish yo'llarini izlashda zamonaviy texnologiyalardan foydalana olish, yangi g'oya orzularni amalga oshira olish, ijodiy fikrlay olish;

-kelajakdagi hayotda o'z o'rnini topish uchun zarur bilimlarni mustaqil egallash va ulardan amaliyotda turli masalalarni yechishda mohirona foydalana olish, o'zgaruvchan hayotiy vaziyatlarga tez moslasha olish; -axborot bilan ishlay olish; ya'ni tadqiqot uchun zarur bo'lgan muammolar, faktlarni to'plash, ularni tahlil qilish, muammolarni hal qilish, taxminlar qilish, zarur ma'lumotlarni umumlashtirish va umumlashtirish o'xshash yoki muqobil variantlarni taqqoslash, statistik qonuniyatlarni aniqlash, asosli xulosalar chiqarish qobiliyati va ular asosida yangi muammolarni aniqlash va hal qilish;

-shaxsiy, axloqiy, intellektual saviyasini oshirish uchun mustaqil ishlay olish;

-turli ijtimoiy guruhlarda oson muloqot qila olish, turli ziddiyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda oqilona munosabatda bo'lish, turli sohalarida birga chiqish va hamkorlik qilish. Shuningdek, modernizatsiya qilingan kontentga asoslangan ta'lim tizimida har bir shaxsda bo'lajak o'qituvchining ta'lim sohasidagi nazariy bilimi, zamonaviy pedagogik barkamol avlodni hayotga tatbiq etish va tarbiyalashda kasbiy mahorat talab etiladi, bu esa texnologiyalardan samarali foydalanish kompetensiyasini shakllantirish imkonini beradi. Bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi kerak va bu maqsadga erishish uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

-bo'lajak o'qituvchi aniq maqsadga ega bo'lishi va ma'lum tartibda quyidagi fazilatlarini shakllantirishi kerak, ya'ni o'quvchilarning intilishlari, chuqur qiziqish tuyg'usi, tushunchasi, ma'naviyati o'z ehtiyojlarini hisobga olish va ular

bilan hissiy muloqot qila olish, ularning aqliy, axloqiy va amaliy faoliyati jihatlariga faol ta'sir ko'rsatish;

-mustaqil ta'lim mazmuni kasb-hunar ta'limi o'qituvchisi mutaxassisligi bo'yicha pedagogik amaliyot o'tkazilayotgan ta'lim muassasasining o'quv xonasi va ustaxonasining o'ziga xos sharoitlariga, amaliyot sharoitlariga, o'quvchilarga moslashtirilishi;

-bo'lajak o'qituvchi ularni takomillashtirish ustida ishlashning eng samarali usullari va usullarini tanlashi kerak pedagogik mahorat, shuningdek, texnologik jarayonlar va texnik obyektlarni to'g'ri tanlash;

-bo'lajak o'qituvchi umumiy pedagogika, psixologiya, yoshlar fiziologiyasi va gigiyenasi, umumiy muhandislik fanlaridan savollar ro'yxatini mustaqil o'rganishi;

-bo'lajak o'qituvchi bilimlarni rivojlantirishning amaliy shakllaridan yakka tartibda yoki birgalikda, muayyan shart-sharoitlarni hisobga olgan holda va ularga mos ravishda foydalanishi maqsadga muvofiqdir;

-bo'lajak o'qituvchi o'z bilimini rivojlantirishni doimiy ijodiy izlanish tarzida tashkil etishi, aniq maqsad sari yo'naltirishi kerak. Buning uchun u:

-ijodiy izlanishni pedagogik, ijodiy boshqarish;

-ijodiy izlanishning samaradorligi o'qituvchining psixologik va nazariy tayyorgarligiga bog'liqligidir.

O'qituvchilarning kasbiy malakasi pedagogik faoliyatning barcha jabhalarida namoyon bo'ladi: kasbiy faoliyatda, kundalik munosabatlarda, mehnat majmuasi natijasida shaxsning rivojlanishida va u barcha tarkibiy qismlarning shakllanishini talab qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, oliy o'quv yurtida o'qituvchining eng muhim vazifasi talabalarga kasbiy kompetensiyalarni barqarorlashtirish, to'ldirish va uzatishni o'rgatishdir.

Rivojlanish bosqichlari quyidagilardan iborat:

-o'qituvchining o'quvchilar faoliyatini boshqarishi;

-o'qituvchi va talaba tomonidan kasbiy kompetensiya mexanizmlarini birgalikda boshqarish;

-bo'lajak o'qituvchining kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishni boshqarish.

Xulosa. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik tayyorgarligi sifati tubdan o'sishi uning mazmuni bilan bevosita bog'liqdir, chunki o'qituvchilar fan, ta'lim, texnika, texnologiya va ishlab chiqarish iqtisodiyotidagi o'zgarishlar bo'yicha pedagogik va uslubiy bilimlarni kasbiy shakllantirish, integratsiyalashuv samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi, professor-o'qituvchilari tomonidan ishlab chiqilgan va qo'llaniladigan o'qitish texnologiyalari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini aniqlash va kasb-hunarga ega bo'lishi uchun kasbiy muhim asos yaratish uchun ta'lim tizimining ajralmas qismi bo'lib, nazariy, ilmiy bilimlarni bosqichma-bosqich shakllantirishga yordam beradi. Yuqori malakai kadrlar ta'minotiga erishish hamda ularning karyerasida yuqori pog'onaga chiqarish uchun kadrlar karyerasini boshqarish bilan ishlash tizimini takomillashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nazarova F.N. "Personal boshqarish" o'quv qo'llanma. // «Iqtisod-moliya». - Toshkent, 2016. - B. 135.

2. Muslimov N.A. Technology for the formation of professional competence of teachers based on the modernization of the content of vocational education. -Tashkent: Science and Technology, 2013. -P. 26-28.

3. Реан А. А., Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика. –Санкт-Петербург: Питер, 2010. –С. 249.

4. Зауторова Э. В. Развитие творческих способностей курсантов в процессе обучения. <https://cyberleninka.ru>

5. Simpson Ray M. Creative Imagination // <https://www.jstor.org>

6. Буторина О. В. Кросскультурное исследование креативности в управленческом потенциале руководителя // Психология XXI века. Материалы международной научно-практической конференции студентов и аспирантов. –Санкт-Петербург: СПбГИ, 2003. – С. 277.

7. Drapeau Patti. Sparking student creativity. -Alexandria. -Virginia, USA: ASCD, 2014. –P. 9.

8. Петрова Л. М. Возрастные особенности когнитивной сферы младших школьников и подростков: Автореф. дис...канд.наук. –Санкт-Петербург: 2008. –С. 15.

ZIGMUND FREYD QARASHLARIDA SHAXS MUAMMOLARINING TALQINI

Sultonova Mashhura Rustamboyevna
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМ ЛИЧНОСТИ В ВОЗЗРЕНИЯХ ЗИГМУНДА ФРЕЙДА

Султонова Маишхура Рустамбоевна.
Преподаватель Ургенчского государственного
университета

INTERPRETATION OF PERSONALITY PROBLEMS IN ZIGMUND FREUD'S VIEWS

Sultonova Mashkhura Rustamboyevna
Teacher of Urganch State University

mashhur@gmail.com

<https://orcid.org/>

[0024-0040-0055-4224](https://orcid.org/0024-0040-0055-4224)

Annotatsiya. Mazkur maqolada psixoanaliz ta'limoti asoschisi Z.Freyd qarashlarining mazmun-mohiyati, mijoz-psixolog-psixoterapevt munosabatlarida psixologik metodlarni to'g'ri qo'llay olish hamda psixologik konsultatsiya jarayonida har qanday muammo, patologiya, kasalliklarning asosida mavjud bo'lgan ma'lum bir psixologik travmani aniqlash va bartaraf qilishning nazariy asoslari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: psixoanaliz, psixologik simvol, muammo, mijoz, xulq-atvor, intellektual hislar, hissiyot, iroda, kommunikatsiya, deformatsiya, qaramlik.

Аннотация. В данной статье раскрыта суть взглядов основоположника психоанализа З.Фрейда, умение правильно применять психологические методы в отношениях клиент-психолог-психотерапевт, а также знания, лежащие в основе любой проблемы, патологии, заболевания в процессе. В психологической консультации даны теоретические основы выявления и устранения той или иной психологической травмы.

Ключевые слова: психоанализ, психологический символ, проблема, клиент, поведение, интеллектуальные качества, личность, воля, общение, деформация, зависимость.

Annotation. This article reveals the essence of the views of S.Freud, the founder of psychoanalysis, the ability to correctly apply psychological methods in the client-psychologist-psychotherapist relationship, as well as the knowledge underlying any problem, pathology, disease in the process. Psychological consultation creates a theoretical basis for identifying and eliminating this or that psychological trauma.

Keywords: psychoanalysis, psychological symbol, problem, client, behavior, intellectual traits, personality, will, communication, deformation, addiction.

Kirish. Psixologiya fani rivojida psixoanaliz nazariyasining o'rni va ahamiyatini qanchalik muhim ekani barchaga ma'lum. Fan inqilobiga sabab bo'lgan psixoanaliz nazariyasining asoschisi Zigmunt Freyd 1856-yilning 6-mayida Avstriyaning Frayberg (hozirgi Chexiyaning Moraviya) shaharchasida tug'ilgan. U oilada yetti farzandning eng kattasi bo'lib, Freyd to'rt yoshga to'lganda uning oilasi moliyaviy qiyinchiliklar tufayli Venaga ko'chib o'tgan. Freyd umrining oxirigacha Venada yashadi va 1938-yilda o'limidan bir yil oldin

Angliyaga ko'chib o'tdi [2]. Z.Freyd ta'limoti asosida nafaqat psixologiyada, balki psixoterapiya va psixatriya fanlari tarmog'ida ham qator ilmiy-amaliy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, mazkur yo'nalishda psixoanalitik terapiyaning muhim subyektiv omili sifatida idrok qilish va o'zini-o'zi anglashga intilishi lozim [1].

Psixoanalitik metodlarni muvaffaqiyatli qo'llashning muhim omillaridan biri - terapiyaning tashki sharoitlari bilan bir qatorda, psixoanalitikning o'z shaxsidir. Psixoanaliz metodlaridan

foydalanilgan holda terapiyaning muhim subyektiv omili sifatida idrok qilishi va o'z-o'zini anglashga intilishi lozim. Bunda o'z-o'zini anglashga intilish, shaxsiy ziddiyatlarning kelib chiqish sabablarini aniqlash va yetarlicha o'z-o'zini baholashning ijobiy darajasiga erishishga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Z.Freyd birinchi bo'lib psixikani hech qachon o'zaro kelisha olmaydigan instinkt, mulohaza va ong kuchlari o'rtasidagi jang maydoni sifatida taqdim qiladi. Chunki, inson umrida eng muhim missiya bu-o'z-o'zini anglash mexanizmidir. Mazkur mexanizm rivojlanishning muhim komponenti bo'lgan ichki qarama-qarshilikni ijobiy bartaraf etishni ifodalaydi.

Kundalik hayotda biz e'tiborsiz qaraydigan har qanday so'z yoki tasvir o'zining aniq va bevosita ma'nosidan ko'ra ko'proq narsani oshkor qiladi. Biroq, ular har doim ham aniq belgilanmagan yoki tushuntirib bo'lmaydigan kengroq "ongsiz" jihatga ega bo'lib, buni aniqlash yoki tushuntirish mumkin emas. Ongning ongsiz fonini amaliy o'rganishning birinchi marta Zigmund Freyd boshlab berdi. Uning ishidagi umumiy jihat - tushlar har doim tasodifiy emas, balki ongli muammolar va fikrlar bilan bog'liq degan qarash edi. Z.Freyd fikricha, tushlardagi ramzlar xilma-xil va ajoyib fantaziyalardan iborat bo'lib, "Erkin assotsatsiya"lardan iboratdir. Aynan mazkur usuldan foydalanish orqali mijozning ongsiz muammolarini o'rganish mumkinligini angalagani holda muammoni yechishning boshlang'ich nuqtasi sifatida foydalangan. Odamlar har doim ham o'z muammolarini anglab, psixologik yordam so'ramaydilar. Ularning o'zlari ularni yoki ularga qandaydir tarzda hal qilishga harakat qilishadi. Biroq, moslashish har doim ham samarali emas va ko'plab salbiy holatlarga olib kelishi mumkin. Freydg ko'ra, kattalar hayotidagi qiyinchiliklarga sabab bo'lgan bolalik muammolari komplekslar konseptsiyasi bilan bog'liq.

Tadqiqot metodologiyasi. Zigmund Freyd jahon fanida psixoanaliz yo'nalishiga asos solgan alloma sifatida tanilgan bo'lib, uning bu kashfiyoti XX asr psixologiyasi, tibbiyoti, sotsiologiyasi, antropologiyasi, adabiyoti va san'ati rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. U tadqiq etib erishgan muhim ilmiy yangiliklar, ya'ni:

-inson psixikasining "U", "Men" va "Yuksak Men" bo'limlardan iborat uch tarkibli tuzilmani ishlab chiqqani;

-shaxs psixoseksual takomilining alohida bosqichlarini tahlil etib bergani;

inson g'ayrushuurida makon topgan "Edip kompleksi" nazariyasini batafsil tahlil qilgani;

-inson psixikasidagi himoyaviy mexanizmlar muntazam ishlab turishini kashf etgani;

-"g'ayrushuur" tushunchasini psixologik jihatdan talqin etgani;

-inson ruhiy kechinmalari transferining muhim tibbiy ahamiyatini ko'rsatib bergani, shuningdek, terapevtik davolashning erkin muloqot va tushlarga asoslangan usullarini joriy etgani, ayniqsa, mashhurdir.

Freyd psixoanalizda nevrozlar tabiatini tushuntirishda Edip kompleksi, qo'rquv va himoya mexanizmlari tushunchalariga katta e'tibor beriladi. Uning mohiyatiga ko'ra bolaning seksual mayllari ilk yoshlik davrlarida yaqinlariga, birinchi navbatda onasiga yo'naltiriladi, chunki ona boshqalarga nisbatan unga yaqin inson hisoblanadi, ya'ni aytish mumkinki, ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz, ongsiz. "U" ijtimoiy axloq, tomonidan bostiriladigan inestual shart-sharoitni yaratadi. Mana shu yerda vaqt yoki "yosh" o'tishi bilan hal qilinadigan yoki "edip kompleksi"ga aylanadigan qarama-qarshilik paydo bo'ladi [2]. Shuningdek, psixoanaliz inson ongidagi ongsizlikni tahlil qilish asosida ruhiy muammolarning asosiy sabablarini topishga harakat qiladigan, inson shaxsiyati haqidagi bir qator nazariyalarning har qandayini tushunish mumkinligini tushuntirib beradi. Bu, ayniqsa, ong darajalari, himoya mexanizmlari va psixologik rivojlanish bosqichlari tushunchalariga to'g'ri yondashishga mos keladi.

Psixoanalizning asosiy tushunchalari sifatida ong va ongsizlik muammosi qo'llanilgan. Unga ko'ra, ong - bu bizning hozirgi fikrlarimiz, his-tuyg'ularimiz va intilishlarimiz; Ongsiz (yoki ong ishtirokisiz) biz eslab qoladigan yoki eslay oladigan hamma narsadir. Ongsizlik bizning xatti-harakatlarimizni, shu jumladan ibtidoiy va instinktiv istaklarni boshqaradigan ma'umotlarning zahirasidir.

Freyd fikriga ko'ra, ongsizlik psixikaning reallikdan mutlaqo farq qiladigan maxsus sohasi sifatida qaraladi. Unga ko'ra, ongsizlik axloqiy munosabat va noto'g'ri qarashlardan ajralgan, u yashirin istaklar va yashirin tajribalar to'plamidir. Keyinchalik Freyd ushbu uch tomonlama modelni

takomillashtirdi, kengaytirdi va "ego", "id" va "super ego" tushunchalari paydo bo'ldi. Freyd shaxsdagi doimiy xavotir, tashvish kabi hislarni nomoyon bo'lish mexanizmlariga ham ijodiy yondashgan. Uning fikriga ko'ra xavotir rivojlanishiga inson hayotidagi beqarorlik va kundalik turmushdagi voqea-hodisalarning odatiy yo'nalishini buzishi, noodatiy tus olishi sabab bo'ladi. Xavotirning boshlanishi ba'zi insonlarda faollikning oshishi, boshqa insonlarda esa yashirin ko'rinishda bo'lishi mumkin. Freyd o'zining psixoanaliz bo'yicha ma'ruzalarida qo'rquvning ikki turini belgilaydi:

1. Holat bilan bog'liq va obyektga e'tibor qaratilmaydigan qo'rquv;
2. Obyektga bevosita o'zi bilan bog'liq qo'rquv [3].

Freyd tashvish va qo'rquvni insonning ruhiy hayoti, ularning tabiatida aks ettirilgan eng muhim elementlar deb hisoblagan. Shaxsdagi qo'rquvlar nevrotik tashvishlanish darajasini yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Freyd ekzistensial tashvishlanish insonning tabiiy istagiga toqat qilmaslikka e'tibor qaratganligini ko'ramiz. Tashvishlanishning normal va nevrotik kombinatsiyasi - bu tashvish xavfni sezganda paydo bo'ladigan holatdir. Umumiy qilib aytganda, Freyd asarlarining mohiyatidan kelib chiqib, psixoanalizni mohiyatini quyidagi ta'riflarda keltirib o'tish mumkin:

- Fan sifatida psixologiyaning muhim bir qismi;

- Ilmiy tadqiqot vositasi;
- Psixik ongsizlik haqidagi o'ziga xos ta'limot;
- Faktlarini tan oladigan ilmiy tadqiqot;
- Ma'naviy hayotni yaxshilashning turli sohalarida tadqiqotlar uchun yordamchi vosita;
- O'z-o'zini bilish turlaridan biri;
- Terapevtik ta'sir ko'rsatish mexanizmlari yig'indisi [4].

Xulosa. Mazkur nazariyani o'rganish va amaliyotda to'g'ri qo'llash psixikaning mazmun-mohiyatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi va shaxsning mental sog'ligini saqlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

- 1.Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. Двадцать пятая лекция. Страх. М., 1990. <http://azps.ru/hrest/15/2353928.html>
- 2.Отажонов М. Психоанализ асослари: Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. - Т.: Ўзбекистон. 2004. -144 б.
- 3.Фрейд Зигмунд. Введение в психоанализ. Лекции (Авторы очерка о Фрейде Ф .В.Бассин и М .Г.Ярошевский) -М. Наука 1991. -456с.
4. Фрейд Зигмунд. “Я” и “Оно”. Труды разных лет. Пер. с нем. кн. 1,2. Сост. А. Григорашвили. Тбилиси: “Мерани”, 1991. - 398 с.
5. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. СПб.: Питер, 2001. -608 с.: ил. - Серия «Мастера психологии».

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING IJODIY FAOLIYATIDA TA'LIM-TARBIYAGA OID YONDASHUVLAR

*Shomuratova Nilufar Davronbek qizi
Urganch Davlat Universiteti talabasi*

ПОДХОДЫ К ОБРАЗОВАНИЮ В ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

*Шомуратова Нилуфар Давронбековна
студентка Ургенчского Государственного Университета*

APPROACHES TO EDUCATION IN THE CREATIVE ACTIVITY OF EASTERN THINKERS

*Shomuratova Nilufar Davronbekovna
student of the Urgench State University*

Annotatsiya. Ushbu maqolada sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatidagi ta'lim-tarbiyaga oid yondashuvlar xususida qimmatli fikrlar keng yoritilgan. Qadimda Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan qarashlar hamda g'oyalar bugungi kunda ham muhim ta'lim-tarbiyaviy manba sifatida o'quvchi-yoshlar ongi va qalbiga ma'naviy ozuqa berib kelmoqda.

Kalit so'zlar: aql, ahloq, shaxs, qobiliyat, ta'lim-tarbiya, g'oyalar, xususiyat, qadriyat, ong.

Аннотация. В данной статье широко освещены ценные идеи о подходах к образованию в творческой деятельности восточных мыслителей. Взгляды и идеи, выдвинутые восточными мыслителями в древности, до сих пор служат духовной пищей умам и сердцам учащихся как важный образовательный источник.

Ключевые слова: интеллект, мораль, личность, способности, образование, идеи, характер, ценности, сознание.

Annotation. This article widely covers valuable ideas about approaches to education in the creative activities of Eastern thinkers. The views and ideas put forward by Eastern thinkers in ancient times still serve as spiritual food for the minds and hearts of students as an important educational source.

Keywords: intelligence, morality, personality, abilities, education, ideas, character, values, consciousness.

Kirish. So'nggi yillarda xalqimizning madaniy-axloqiy merosini o'rganish, mutafakkirlarning pedagogik qarashlarini bugungi kun ta'lim-tarbiya tizimida qo'llash didaktik ahamiyatga ega bo'lmoqda. Darhaqiqat, shunday ekan, o'quvchi-yoshlar ajdodlarimizning ta'lim-tarbiyaga oid qadriyatlaridan bahra olishlari kerak. Qadimda Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan qarashlar hamda g'oyalar bugungi kunda ham muhim ta'lim-tarbiyaviy manba sifatida yoshlar ongi va qalbiga ma'naviy ozuqa berib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli qarorining maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, mazkur

hodisani har tomonlama tadqiq etish ehtiyojini kuchaytiradi[1].

O'quv-tarbiya jarayonida o'quvchining faoliyati shakllanadi va o'zining rivojlanish bosqichiga kiradi. Uning ijodkorlik imkoniyatlari va o'z-o'zini namoyon qilish ko'nikmalari tarkib topadi. Ta'lim mazmunini hamkorlik asosida tashkil etish yuqorida belgilangan talablarga erishishning natijaviyligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'qituvchining o'quv jarayonini hamkorlik ta'limi asosida samarali tashkil etish mahoratini oshirishda ustozshogird maktablari faoliyatini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ustozshogird munosabatlariga xos ilg'or ta'limiy va tarbiyaviy qarashlar, shaxsiy fazilatlar o'zaro munosabatlar madaniyatiga xos masalalar buyuk muhaddis allomalar

shomuratovanilufar80@gmail.com

<https://orcid.org/0214-0034-0300-0422>

Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, At-Termiziy ijodlarida hamda tasavvuf falsafasining yirik namoyandalari Abdulxoliq G'ijduvoni, Ahmad Yassaviy, Bohovuddin Naqshband, Najmiddin Kubro asarlarida ham keng yoritilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sharq uyg'onish davrida mutafakkirlarning pedagogik qarashlari, axloqiy va tarbiyaviy g'oyalari asosiy masala bo'lgan. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya asosiy masala bo'lgan va unga katta e'tibor berilgan. Zero, insoniylik g'oyasida yuksak axloqiy xislatlar ifodalanganligi uchun ham Sharq uyg'onish davri falsafasi va pedagogikasida ta'lim-axloqiy yo'nalish muhim ahamiyat kasb etgan. Axloq masalasi faylasuflarning, buyuk mutafakkirlarning diqqat markazida bo'lgan. Bu davrda ta'limiy-axloqiy risolalar paydo bo'lgan. Forobiy, Beruniy, ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Tusiy, Davoniy, Koshifiy, Kaykovus, Sa'diy, Jomiy, Alisher Navoiylarning ta'limiy-axloqiy asarlari inson shaxsini ma'naviy-axloqiy shakllantirish muammosini hal etishda sof pedagogik asarlar sifatida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur pedagogik asarlarda insonning ma'naviy kamolga yetishida yuksak xulq-odob, ilm-fanni egallash g'oyasi ilgari surilgan.

Dunyoqarash masalalarida axloqiy muammolar asosiy o'rinni egallagan. Chunki unda inson oldida kundalik hayotda ko'ndalang bo'lib turadigan muammolar qo'yiladi: moddiy-iqtisodiy va ma'naviy-axloqiy. Ma'lumki, etikada kishilar nima yaxshi, nima yomon, axloqiy nuqtayi nazardan insonning qanday xatti-harakatlarida to'g'ri va qaysilari noaxloqiy kabi masalalarga javob topadilar. Mutafakkirning bu fikrlarini tahlil qilar ekanmiz, axloq darhaqiqat, jamiyat taraqqiyotida, shaxs hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Insonni kamolot bosqichiga ko'tarishda ijtimoiy ong shakli bo'lgan axloqning roli insoniyat tarixining har bir taraqqiyot davrida o'ziga xos tarzda rivoj topib boradi. Inson o'zining axloqiy qiyofasi, fazilatlarini bilan jamiyatga ta'sir etadi [2,21-22].

Sharq mutafakkirlarining yoshlar tarbiyasiga oid ta'limotlaridan bugungi kunda oliy pedagogik ta'lim muassasalarida o'quvchilarni o'qitishda foydalanish muhim bo'lib, professor-o'qituvchilar o'zlari o'qitayotgan fanlari doirasida ushbu ta'limotlardagi ibratli jihatlarni qo'llashlari kerak. Barcha axloqiy fazilatlar - adolat, do'stlik, muhabbat, mardlik, mo'tadillik, sahiylik, sulhparvarlik, xushfe'llik va hokazolar faqat inson faoliyatida namoyon

bo'ladi. Axloqiy fazilat faoliyat, xatti-harakat demakdir. "Adolatli ishlarni bunyod etish bilan odam adolatli bo'lib boradi, mardona harakat bilan mard bo'ladi. Odam jamiyatda yashagani sababli uning axloqiy fazilatlarini hech qachon sof, xolis holda namoyon bo'lmaydi, balki faqat ijtimoiy faoliyatdagina amalga oshadi. Shuning uchun axloqiy fazilatlar – ijtimoiydir", - ta'kidlaydi Arastu [3.45].

Shuningdek, ajdodlarimiz qadimdan yoshlarni tarbiyalashda hikoya qilish orqali ularning ongini shakllantirib, rivojlantirib kelganlar. Bugungi kunda esa hikoya qilinadigan tarixiy mavzular o'quvchi-yoshlar uchun dolzarb, ularda ma'naviy ishonch, ijobiy his-tuyg'ularni vujudga keltirishi lozim. Jumladan, ajdodlarimizning shaxsning estetikasi, yurish-turishi, xulq-atvori, nafosati, davlat va jamiyatning ichki va tashqi siyosati, atrofdagi voqealarga munosabati hamda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini kengaytirish kabi mavzularda olib borilishi mumkin. Bunday suhbatlar jarayonida o'quvchilar passiv tinglovchilar emas, balki muhokama qilinayotgan mavzu doirasida faol ishtirokchilarga aylanishlari kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Sharq mutafakkirlari va allomalari o'z asarlarida ta'lim jarayonida o'quvchilarning shaxsiy ruhiy xususiyatlari, yoshiga qarab tarbiyaviy ishlar xususida xam qimmatli tavsiyalarni berib o'tadilar. Bu esa o'quvchilar faoliyatlarini faollashtirishga xizmat qilishi kerak. O'quvchilar orasida turli bellashuvlarni tashkil etish va o'tkazish yuqori samara beradi. Ta'limiy va tarbiyaviy bellashuvlarni tashkil etishdan asosiy maqsad o'quvchilarni faollar, ilg'orlar darajasiga yetkazishdan iborat. Bellashuvlar har bir o'quvchining imkoniyatlarini ko'ra olish, ular faoliyatini baholash, iroda va xarakterlarini tarbiyalashda yordam beradi. Bellashuvlar jarayonida o'quvchilarning xatti-harakatlari, bilimlari, xulq-atvorni oqilona baholash va ularni rag'batlantirib borish lozim. Shundagina ularda bu kabi bellashuvlarga ishtirok etishga qiziqish va rag'bat uyg'onadi. Bellashuvlar yakunida rag'batlantirish o'quvchilarning takomillashuvi, xulq-atvor va xatti-harakatlarida qanday yo'l tutish kerakligini anglab olishga imkon beradi.

O'quvchilarni rag'batlantirishning muhim usullaridan biri - maqtov hamda rag'bat usulidir. Dars va turli bellashuvlar jarayonida o'quvchilarni maqtash o'qituvchilarning alohida olingan shaxs xususiyatlariga ijobiy baho berishidir. Maqtov

o'quvchi shaxsida ijobiy xislatlarning tarkib topishiga yordam beradi. Biroq shuni ham unutmaslik kerakki, haddan tashqari ortiqcha maqtov o'quvchilar hissiyotlari rivojlanishini tezlashtirishi, ularda manmanlik, atrofdegilar, tengdoshlari, guruhdoshlarini mensimaslik, xotirjamlik tuyg'ularini keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun o'quvchilarni rag'batlantirish yoki jazolashda juda e'tiborli bo'lishlari, o'zlarining kasbiy tajribalari, mahoratlari, Sharq mutafakkirlarining bu sohadagi qarashlari, yondashuvlarini hisobga olishlari kerak.

Tahlil va natijalar. Yuqorida ko'rsatilgan mezonlar asosida o'quvchilarda ajdodlar merosiga hurmat hissini shakllantirishda quyidagi g'oyalar va an'analardan foydalanishni ma'qul deb topdik:

I. Axloqiy, ma'naviy-madaniy tarbiyaga oid g'oyalar va an'analar:

1. Vatanparvarlik, xalqparvarlik. 2. Keksalar, ustozlar, ota-onalar va ajdodlarga hurmat. 3. Kelajakka ishonch. 4. O'z kasbiga ixlos. 5. Qaynota va qaynonaga munosabat. 6. To'y va motam marosimlaridagi urf-odatlarini ado etish. 7. Iymon, e'tiqod, hurfiylik. 8. Ibo, hayo, nafosat. 9. Kamtarlik. 10. Mardlik. 11. Milliy g'urur. 12. Mehr-oqibat.

II. Aqliy tarbiyaga oid an'analar:

1. Ilmga intilish, uni qadrlash. 2. Ilm ahlini hurmat qilish. 3. Kitobni qadrlash, sevish. 4. Oriflar suhbatiga mushtoqlik.

III. Nafosat tarbiyasiga doir an'analar:

1. Xalq raqslari. 2. Xalq qo'shiqlari. 3. Xalq o'yinlari. 4. Milliy hunarmandchilik va me'morchilik. 5. Pazandachilik. 6. Dasturxon tuzash. 7. Turli bayramlar, marosimlar. 8. O'lkamizning so'lim go'shalari, diqqatga sazovor joylari, tabiat mo'jizalari. 9. Badiiy ijod haqidagi ma'lumotlar, ular bilan tanishishga intilish.

IV. Mehnat tarbiyasiga doir an'analar:

1. Qo'ni-qo'shnilarga ko'maklashish. 2. Nashar. 3. Ko'chat ekish. 4. Keksalarning yukini yengillashtirish, kichiklarga shafqatli bo'lish.

V. Jismoniy tarbiyaga doir an'analar:

1. Kurash. 2. Arqon tortish. 3. Tortishmashoq. 4. Ko'pkari. 5. Chovgon.

O'quvchi-yoshlarda yuqoridagi kabi axloqiy sifatlarni takomillashtirishda o'ziga xos tarbiya uslublarini tanlash talab etiladi [4].

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, inson va uni tarbiyalash masalalari Sharq mutafakkirlari va

allomalari o'z asarlarida insonning bilim olishi, hunar egallashi, undagi yuksak ma'naviy-ahloqiy sifatlarni ulug'laydilar va shunday fazilatlariga ega bo'lishga barchani chorlaydilar. Ana shu vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirish zaruriyati har bir pedagogdan ta'lim va tarbiya jarayonida bayram tadbirlari, tarbiya soatlarida ushbu merosdan unumli va o'rinni foydalanishni taqozo etadi.

Yuqoridagi talablarni amalga oshirish uchun quyidagilar tavsiya qilinadi:

1. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, ilmiy tadqiqot institutlari xodimlari, universitet, institut pedagoglari tomonidan Sharq mutafakkirlari va allomalarning ilmiy meroslaridan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanishga oid multimedial metodik qo'llanmalar yaratish va amaliyotga joriy etilishini ta'minlash.

2. O'quv dasturlari, darsliklari va o'quv qo'llanmalari mazmunida, shuningdek, oliygohlarning ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha dekan o'rinbosarlari ish rejaları mazmunida o'quvchilarni ma'naviy-ahloqiy jihatdan tarbiyalashda Sharq mutafakkirlari va allomalarning ilmiy meroslaridan foydalanishga oid multimedial metodik qo'llanmalardan foydalanish imkoniyatlarini ta'minlash.

3. Sharq mutafakkirlarining ilmiy meroslarini o'rganishga bag'ishlangan alohida o'quv fan kiritilishi, buning uchun yangi dastur ishlab chiqilishi va bu fanni pedagogika ta'lim muassasalarida o'tilishi masalasini o'rganib chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-yanvardagi "Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo'lga qo'yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-14-sonli farmoni.

2. Мунавваров А.К. Оила педагогикаси. –Т.: «Ўқитувчи», 1994.

3. Атаева Н., Расулова Ф., Ҳасанов С. Умумий педагогика. – Т.: «Фан ва технология», 2011. Шарипов А. Абу Райхон Бериуний. Тошкент: «Фан» 1999.

4. Кайковус. Қобуснома. Нашрга тайёрловчи С.Долимов. – Тошкент: «Ўқитувчи», 2004.

5. Razakova R. S. The Essence of the Concept of Family Life in Modern Psychology //Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521). – 2024. – Т.2. – №. 1.– С. 339-342.

**“DEVONU LUG‘OTI-T-TURK” ASARIDA
XORAZM SHEVASIGA XOS FONETIK
XUSUSIYATLAR**

*Boltayeva Zilola Yo‘ldoshali qizi
Toshkent amaliy fanlar universiteti “O‘zbek tili va
adabiyoti” kafedrasida o‘qituvchisi*

**ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ХАРАКТЕРНЫЕ ДЛЯ ХОРЕЗМСКОГО
ДИАЛЕКТА В ПРОИЗВЕДЕНИИ “ДЕВОНУ
ЛУГАТИТ-ТЮРК”**

*Болтаева Зилола Юлдашали кизи
Преподаватель кафедры узбекского языка и
литературы Ташкентского университета прикладных наук*

**PHONETIC FEATURES CHARACTERISTIC OF
THE KHOREZM DIALECT IN THE WORK
“DEVONU LUGOTIT-TURK”**

*Boltayeva Zilola Yo‘ldoshali qizi
Teacher of the Department of Uzbek language and literature of Tashkent University of Applied
Sciences*

Annotatsiya. Maqolada “Devonu lug‘otit-turk” asarining fonetik xususiyatlari chuqur o‘rganilgan, Xorazm shevasi o‘g‘uz va qipchoq lahjalaridagi fonetik xususiyatlarning asarda aks etishi batafsil tahlil qilinadi. Shuningdek, shevaning leksik birliklarini “At-tuhfa” asari bilan taqqoslash amalga oshiriladi. Misollarni tahlil qilishda taqqoslash, qiyosiy-tarixiy kabi bir qator lingvistik metodlardan samarali foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: “Devon-lug‘otit-turk”, dialektologiya, fonetika, Xorazm-o‘g‘uz va qipchoq lahjalari, fonetik xususiyatlar, tovushlarning qisqarishi, orttirilishi va almashishi.

Аннотация. В статье углубленно изучаются фонетические особенности произведения “Девону луготит тюрк”, подробно анализируются проявления этого языкового уровня в произведении на хорезмском огузском и кипчакском диалектах узбекского языка, и этого мнения придерживаются в селе. Также проводится сравнение лексических единиц диалекта с произведением “Аттухфа”. При анализе примеров был эффективно использован ряд лингвистических методов, таких как сравнение, сравнительно-исторический.

Ключевые слова: “Девонско-луготит тюрк”, диалектология, фонетика, хорезмско-огузский и кипчакский диалекты, фонетические особенности, редуцирование, усиление и замена звуков.

Annotation. In the article, the phonetic features of the work “Devonu lugoti-t-turk” are studied in depth, the manifestations of this language level in the work in the Khorezm Oghuz and Kipchak dialects of the Uzbek language are analyzed in detail, and this opinions are held in the village. Also, lexical units in the dialect are compared with the work “At-tuhfa”. A number of linguistic methods, such as comparison, comparative-historical, were effectively used in the analysis of examples.

Keywords: “Devonu lugotit-turk”, dialectology, phonetic, Khorezm Oghuz and Kipchak dialects, phonetic features, sound reduction, sound increase and exchange.

KIRISH. Ma’lumki, har qanday til hodisasini birlamchi manbalarga asoslanib, yozma yodgorliklar tarixiy jihatdan o‘rganishning yagona ilmiy yo‘li tili bilan hozirgi tilni qiyoslash, shu asosda ikki

[https://orcid.org/
0009-0003-2467-9513](https://orcid.org/0009-0003-2467-9513)

[zilolaboltayeva3885@gmail.
com](mailto:zilolaboltayeva3885@gmail.com)

+998974003885

oradagi yaqinlikni, farq va yangiliklarni aniqlashdir. Markaziy Osiyo xalqlari ko'p asrlar davomida yaratgan noyob madaniy yodgorliklar qatoriga shu xalq farzandlari yaratgan lug'atlar ham kiradi. Bunday lug'atlarning nodir qo'lyozmalari bizgacha yetib kelgan va ularning ba'zilar nashr qilingan, ular asosida ilmiy tadqiqot ishlari ham olib borilgan.

O'zbek leksikografiyasiga bevosita aloqador qo'lyozma lug'atlar tuzish XI asrdan XIX asrning birinchi yarmigacha bo'lgan davrni qamrab oladi va ularning ibtidosi, albatta, "Devonu lug'oti-t-turk" hisoblanadi. Ushbu asar turkiy xalqlar tarixidagi dialektologik, izohli, etnografik, tarixiy-etimologik va boshqa lug'atlarning barcha unsurlarini qamrab oluvchi dastlabki universal lug'at bo'lib, o'z muallifini butun turkiy olamga ulug' adabiyotchi, tarixchi, geograf va boshqa ko'p fanlardan xabardor bo'lgan yirik fan arbobi, qomusiy olim sifatida tanitdi [9].

"Devonu lug'oti-t-turk" ustidagi kuzatishlarimizga ko'ra M.Koshg'ariy har bir tovush ustida maxsus tekshirish olib borgan va tilda bo'lgan har bir tovushni to'la ilmiy asosda o'rgangan. Tovushlarning kombinatsiya natijasidagi mavqelarini, fiziologik va akustik holatlarini aniqlab chiqadi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Asardan olingan misollarni keltirdik: گالتىردى – **galtirdi** [7] so'zi hozirgi adabiy tilimizdagi *keltirdi* so'ziga teng. Olimning ta'kidlashicha, bu so'z ت - *t* bilan turkcha hisoblanadi, biroq د - *d* tovushi orqali talaffuz qilinishi faqat o'g'uzlarga xosdir. Ya'ni, o'g'uzlarning turklardan farqlanuvchi jihati ularning *t* tovushini *d* ga, *d* tovushini *t* ga aylantirib ishlatishlarida aks etadi. Chunonchi, تىي – **teyay** (tuya)ni o'g'uzlar دوا deydilar [7]. Tag'in ma'nosidagi تىي - **taqi** ni دىي - **daqi** deydilar. "At-tuhfa"da qipchoqlar tuyani تىي – **töva**, tag'in so'zini داغى – **dag'i** deb qo'llaydi deyilgan. Ushbu so'z boshidagi *t* undoshining ham jaranglashishi ko'zga tashlanadi va o'g'uz va qipchoqlar tilining fonetik tizimiga ayni mos keladi. Ushbu hodisaga xos كىزدى - **gazdi** – kezdi [7], ya'ni aylanib yuribdi ma'nosidagi so'zni ham misol keltirishimiz mumkin.

Turklar va o'g'uzlar o'rtasidagi farq *m* va *b* tovushlarini talaffuz qilishida ekanligini Mahmud Koshg'ariy aytgan edi. Darhaqiqat, o'g'uzlar ba'zi so'zlarida ushbu xoslikka amal qilishadi. Lug'atda berilgan بۇز - **buz** (qattiq unli bilan) so'zi bunga mi-

soldir. Maqolda shunday kelgan: *Buzdan suv tamar*, ya'ni muzdan, albatta, suv tomadi [7]. Qadimgi turkiy tildagi bu ot dastlab **bu:z** tarzida talaffuz qilingan, keyinroq *u:* unlisining cho'ziqlik belgisi yo'qolgan, so'ngra so'z boshlanishidagi *b* undoshi m undoshiga almashgan: bu:z > buz > muz [8].

Ma'lumki, Xorazm o'g'uz va qipchoq shevalariga xos alohida xususiyat bor, bu ba'zi so'zlarning o'zaklarida va affikslarida q, g', k, g tovushlari tushish hodisasidir. Chunonchi, *chiroq - chira*, *boshqar - bashar*, *sichqon - sichan*, *qutqar - qutar*, *kelguncha - galincha* va boshqalar. Mahmud Koshg'ariy bergan ma'lumotiga qaraydigan bo'lsak, "Devon"da keltirilgan ازغاق so'zi bizda hozir o'roq leksemasini ifodalovchi birlik XI asr tilida o'rg'oq tarzida qo'llangan. Mahmud Koshg'ariy bunday harf tushish hodisasini o'sha davrdayoq dialektal holat sifatida yuzaga kelganini aniqlagan edi. Chunonchi, bu xususiyat o'g'uz va qipchoq tilining xususiyati ekanini quyidagicha izohlaydi: o'g'uzlar g' yoki q o'rnida ا (alif) ishlatadilar. Masalan: تارغاق – targ'oq so'zidagi g' ham shundaydir [7].

Tabiiyki, "Devonu lug'oti-t-turk"da berilgan سوغوردى – **sug'ardi** [7] fe'li ham bunga misol bo'la oladi. Bu so'z hozirgi o'zbek tilidagi sug'ordi fe'li hisoblanadi: *u otni sug'ordi* misolidagi kabi. O'zbek tilining etimologik lug'atida qadimgi turkiy tilda ham shu ma'noni anglatgan va *sug'ar* tarzida talaffuz qilingan. Devon bo'yicha tuzilgan Indeksiga ilova qilingan grammatik ko'rsatkichda bu fe'l *suv* otidan - *g'ar* qo'shimchasini qo'shish orqali yasalganligi ta'kidlanadi. Asli bu so'z *suv* otiga -*g'a* qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan bo'lib, oxiridagi *r* qo'shimchasi ma'noni kuchaytirish uchun qo'shilgan deb keltiriladi¹. Davrlar o'tib bu so'zda tovush o'zgarishi yuz bergan, ya'ni *sug'ar* so'zida kelgan *v* undoshi o'zbek tilida hozirda talaffuz qilinmay qo'ygan. Biroq turk tilida *g'* undoshi talaffuzda aks etmaydi. Xuddi shuningdek, Xorazm o'g'uz shevasida turk tilidagidek *g'* undoshi tushirib talaffuz qilinadi: *suvarmaq* kabi. Chunki shevaning til xususiyatiga ko'ra, suv so'ziga -*ar* fe'l yasovchi qo'shimcha qo'shilishi natijasida *suvarmaq* fe'li hosil qilinadi. Biroq Xorazm qipchoq shevasida mazkur so'zning yasalish qoidasi "Devon"dagi bilan bir xildir.

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимлогик луғати. I жилд. – Тошкент. 2000. –Б. 311.

Mahmud Koshg'ariy unli va undosh tovushlar, ularning xarakteristikasi, tovush almashinishi qonuniyatlari haqida o'rinli fikrlarni bayon qiladi. Xususan, adibning izohlashicha, asl turkiy tillarda *h* tovushi uchramaydi, faqat **رَأَاهُدَى** *odam oh urdi* gapidagina qo'llanadi. Shunda ham bu so'zdagi *h* ko'krakdan chiqadigan tovushdir deydi. Misol tariqasida aytiladiki, boyqushni **أوهى** - *uhi* deydiganlar bo'lsa ham, asl turklar **أوكى** - *uki* deydilar. Avvalo, ushbu qoida asosida fikr yuritadigan bo'lsak, biz ko'rib chiqayotgan o'g'uz sheva vakillari tilida ham ushbu qoidaga amal qilinadi. Masalan, adabiy tilida uchraydigan *mehnat*, *mehribon*, *rahm* va bir qator *h* undoshi mavjud bo'lgan so'zlarni o'g'uz shevasida quyidagicha talaffuz qilinadi: *me:nat*, *me:rivan*, *ra:ym*. Ko'rinib turibdiki, *h* undoshining tushirilishi natijasida unlilar cho'ziq talaffuz qilinadi. Masalan, lug'atda **أَكْرُ** - **o'kuz** [7], **أُرْكُتَى** - **urkdi** [7] so'zlari berilgan. Hozirgi o'zbek tilidagi *ho'kiz* va *hurkmoq* so'zlariga teng keladigan ushbu misollar o'g'uz shevalarida lug'atdagi qoidaga muvofiq talaffuz qilinadi. Qipchoq shevalari ham bunga amal qiladi: **وَكُورَأ** - **o'kuz** [4], **وَرُوكْتَى** - **urukdi** [4].

MUHOKAMA (OBSUJDENIJE/DISCUSSION)

“Devonu lug'oti-t-turk”da Xorazm shevasiga taalluqli tovush almashish hodisasiga bir qator misollarni uchratamiz. Xususan, **أَرِقْ** - *ariq* - oriq, zaif (o'g'uzcha va qipchoqcha) [7] sifat so'z turkumiga mansub leksema “Devon”da beriladi. Hozirgi adabiy tilida ham mazkur so'z *oriq* (*ozg'in*, *nimjon*) shaklida mavjud, lekin ba'zi sheva, xususan, o'g'uz sheva vakillari nutqida birinchi bo'g'indagi *o* unlisi *a* ga almashgan holda qo'llaniladi va DLT da keltirilgan misol bu fikrimizni isbotlaydi. Shuningdek, bu so'z adabiy tildagi *ariq* - *sun'iy yo'l bilan hosil qilingan suv yo'li* so'zi bilan omonimlikni hosil qiladi, ammo o'g'uz shevasida bu ma'nodagi so'zni umuman boshqa leksema ifodalaydi, ya'ni Xorazm o'g'uz shevasida *oriq* (*sifat*) - *ariq*, *ariq* (*ot*) - *salma* leksemalari bilan ifodalanadi.

Ot so'z turkumiga mansub **يُرِنْجَا** *yorinja* - *yo'ng'ichqa* (o'g'uzcha) [7] deb keltirilgan quyidagi misolimiz shunisi bilan muhimki, devon yozilgan davrda ham, hozirgi o'zbek tili o'g'uz shevasida ham bir xil ko'rinishda talaffuz qilinadi va yoziladi. Adabiy til me'yorlariga asoslanib, *yo'ng'ichqa* so'zi bu yerda juda katta fonetik o'zgarishga uchragan. *O'* - *o*, *ch-j* ga almashgan, *r* undoshi orttirilgan, *q* undoshi tushib qolgan, *n* undoshi o'z o'rnini o'zgartirgan va natijada *yo'ng'ichqa* so'zi *yorinja* ko'rinishiga kelib

qolgan. Ushbu leksemani Fattoh Abdullayev quyidagicha izohlaydi: o'g'uz shevalaridagi ayrim so'zlarning fonetik strukturasi juda murakkab o'zgarishlar yuz berganki, bunday so'zlarning asl formasini topish ba'zan qiyin bo'ladi. Masalan, o'g'uz shevalarida *darpat* so'zi quyidagi o'zgarishlarga uchragan: *t>d*, *e>a*, *b>p* va *r* bilan *b-v* o'z o'rinlari almashtirgan, natijada *tebrat//tevrat* so'zi *darpat* shakliga ega bo'lgan; *yorinja* (*yo'ng'ichqa*) so'zida ham shuning kabi murakkab fonetik o'zgarish ro'y bergan [2].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION).

Ko'rinadiki, lug'at yaratilgan davrdan to bugungi kungacha bo'lgan uzoq muddatga qaramay, qiyosiy tahlilga tortilgan so'zlardagi fonetik hodisalarning katta qismi bugungi kunda o'zbek adabiy tilida kuzatilmasa ham, Xorazm shevasining o'g'uz va qipchoq guruhlariga til xususiyatlari aks etgan ko'plab so'zlarda uchraydi. Ba'zilarida ma'no kengayishi mavjud, ba'zilarida esa fonetik o'zgarishlar shevaning o'g'uz va qipchoq lahjalarida mavjuddir. Bu esa tilimiz, shevalarimizning tarixiy asliyatini hanuzgacha saqlanib qolganidan darak beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Ashurboyev Samixon. O'zbek dialektologiyasi. - T.: Navro'z nashriyoti. 2016.
2. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. -Т.: Фан, 1960.
3. Абдуллаев Ф. «Девону луғатит турк» асарида ўғуз компонентининг ўрни масаласи // ЎТА. - Тошкент: 1971, № 5, 51-56-бетлар.
4. Аттухфатуз закияту филиғатит туркия. Таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. - Тошкент: 1968. - 280 б
5. Дадабоев Х. «Девону луғотит турк»даги туркий тилларга хос фонетик ва лексик-семантик хусусиятлар ҳақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. - Тошкент: 2008, 3-9-бетлар
6. Ишаев А. «Девону луғатит турк» ва ўзбек шевалари // ЎТА. - Тошкент: 1971, № 5, 63-67-бетлар.
7. Махмуд ибн Хусайн ибн Муҳаммад Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. 1-3-жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Х.Болтабоев. —Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2016.
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимлогик луғати. I жилд. - Тошкент. 2000. -Б. 311.
9. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 3-жилд. - Тошкент, 2002. -Б. 230-231.

MUHAMMAD YUSUF VA IQBOL MIRZO IJODIYOTI ADABIY JARAYONDAGI O'RNI

Ravshanova Gulrux Yaxshiboy qizi
Toshkent amaliy fanlar universiteti O'zbek tili va adabiyot
kafedrası o'qituvchisi

THE PLACE OF MUHAMMAD YUSUF AND IQBAL MIRZA CREATION IN THE LITERARY

Ravshanova Gulrukh Yakhshiboy kizi
Teacher of Tashkent University of applied sciences, Division of Uzbek
language and its literature

МЕСТО ТВОРЕНИЯ МУХАММАДА ЮСУФА И ИКБАЛА МИРЗЫ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ

Равшанова Гулрух Яхшибой кызы
Преподаватель кафедры Узбекского языка и литературы
Ташкентского университета прикладных наук

[https://orcid.org/
0009-0008-5721-3943](https://orcid.org/0009-0008-5721-3943)
[gulruhravshanova2023@
gmail.com](mailto:gulruhravshanova2023@gmail.com)
+998903949222

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek adabiyoti she'riyatida yorqin iz qoldirgan Muhammad Yusuf va bugungi kunda ijod qilib kelayotgan Iqbol Mirzo ijodini bugungi adabiy jarayondagi o'rni va ahamiyatiga biroz to'xtalib o'tdik. Vatan tuyg'usini anglash va bu tuyg'uning shoirlarimiz she'rlarida aks etilishi tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Vatan, yurt, xalqonalik, "Avangard", mustaqillik, ona yurt, xalq, tinchlik, burch, tuproq.

Аннотация: В данной статье мы затронули место и значение произведений Мухаммада Юсуфа, оставившего яркий след в поэзии современной узбекской литературы, и творящего сегодня Икбала Мирзы, в современном литературном процессе. Проанализировано осознание чувства Родины и отражение этого чувства в стихах наших поэтов.

Ключевые слова: Родина, страна, национализм, «Авангард», независимость. **Abstract:** In this article we touched upon the place and significance of the works of Muhammad Yusuf, who left a bright mark in the poetry of modern Uzbek literature, and Iqbal Mirza, who is creating today, in the modern literary process. The awareness of the feeling of the Motherland and the reflection of this feeling in the poems of our poets are analyzed.

Keywords: Motherland, country, nationalism, "Vanguard", independence, Motherland, people, peace, duty, soil. одина, народ, мир, долг, почва.

KIRISH. Istiqlol tufayli barcha sohalarda o'zgarish va yangilanish tamoyillari bo'lgani kabi, adabiyotga ham sezilarli darajada yangilanish va yosharish davri kirib keldi. Mustaqillik, ijodkor xalqimizni, mustaqil fikrlashga, mushohada qilishga, hamfikir bo'lishga o'rgatdi.

O'zligimiz va tariximizni ko'rgan, mustaqillik ne'matini totgan, yurtning xalqona hamda Vatan timsollarini yoritishni o'z ijodida mujassam etayotgan shoirlar ko'paydi. Biroq, bu

an'analarni uslub va o'zining burchi deb bilish, zaminning xususiyatlarini namoyish qilish bobida, o'ziga xoslikka ega bo'lgan shoirlarimizni topish biroz mushkul. Ayniqsa, o'z asarlarida folklorga xos tasvir tamoyillari, xalqona uslub, motiv, syujet va obrazlarni yangi qirralarda mayda detallar bilan namoyon etish, notiqdardek mahorat ila talqin etish, ijodkorning yuksak darajasini belgilaydi. Shunday dilbar she'rlari bilan adabiyotimiz bo'stoniga munosib hissasini qo'shgan ijodkorlarimiz,

Muhammad Yusuf hamda Iqbol Mirzoning bir nechta asarlari timsolida ularning adabiy jarayondagi o'rniga nazar solamiz.

O'zbek xalqining sevimli shoiri, Muhammad Yusuf badiiyatining naqadar teranligi, so'zlarining sodda va manzilining aniqligi, yorqin ifoda uslubi orqali o'zbek she'riyatida alohida o'ringa ega. Ijodkor juda qisqa, ammo asrlarga tatiydigan umr ko'rdi. Inson umri ortida qoldirgan raqamlari bilan emas balki, u yaratgan va ortida qoldirgan amallari orqali asl hayotini yashaydi deganlaridek, shoir ham xuddi shunday asrlarga tatiydigan hayot kechiradi. Z.M. Bobur, Shavkat Rahmon, Usmon Nosirlar ham xuddi Muhammad Yusuf singari qisqa umri davomida o'zbek adabiyotining rivojiga munosib xissa qo'shgan.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS).

Shoir xalq dardi va ularning qalbidagi o'y-xayollari bilan o'rtoqlashgan holda, ular bilan shodlig-u quvonchlarini his qilib, o'z ijod namunalari yaratishga kirishadi. Muhammad Yusuf va Z.M. Bobur ijodida, Vatanni anglash, uni sevib-ardoqlash kabi tuyg'yularida o'xshashliklar, mushtarakliklar seziladi. Qolaversa, bu ikki ijodkorning qarashlarida, yurt taqdirini o'z taqdiridan ustun ko'rish kabi his-tuyg'ularni ham anglash mumkin. Aynan bu borada Bobur timsolida qarajak, u o'zining ilm-u irfoni bilan ma'rifatni yanada rivojlantirib, umr bo'yi xayolini Vatani, unga bo'lgan intilish band etadi. Uning ijodi ham vatani mativi bilan yuksak baholanadi. Hatto u o'zga yurtda oshyon qurib, shohlik maqomini saqlab yashasada, o'z yurtini, o'zligini unutmagan o'zbek farzandi ekanligini unutmaydi. Bu hisni shoirning deyarli har bir ijodida anglash qiyin emas.

MUHOQAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Muhammad Yusuf o'zbek adabiyoti osmoniga samimiy, sodda o'zgacha mehrlari tafti bilan kirib kelgan bo'lsa-da qisqa muddatda ko'plab ijod sahnalarida shiddat bilan ko'rinib, ko'plab muxlislariga ega bo'ladi. Shoir ijodida nafaqat Vatani mavzusi balki, ulug'vor muhabbat, o'talmagan burch, qadrlanmagan sevgi armoni, yurtga o'g'illik sadoqati-shoir she'rlari asosini belgilaydi. Agar Muhammad Yusuf she'rlarini jamlab, bir nom bilan

umumlashtirsa, o'zbek adabiyotining eng go'zal qasidasi deb atash mumkin bo'lardi. Muhammad Yusuf she'riyati XX asrning 90-yillar adabiyotida muhim voqelik bo'lgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2004-yil 12-martdagi "O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusuf tavalludining 50 yilligini nishonlash to'g'risidagi" qarorida shoirning ijodi e'tiborga olinib, "...ommaviy axborot vositalariga shoir ijodiy merosining ahamiyatini targ'ib etish"¹ tavsiya etilgan edi. Qarorning ijrosini ta'minlash borasida respublika matbuoti sahifalarida Muhammad Yusuf hayoti va ijodi haqida 100 dan ortiq publisistik maqolalar chop etildi. Shoir ijodiga bag'ishlangan dastlabki tatqiqotlardan biri B.Nazarovning "Fikrimiz daraxti shiddatda o'sar" maqolasida shoirning o'ziga xos poetik qiyofasi va uslubiga e'tibor qaratiladi. Vatanni sevib kuylashga umrini baxshiyda etgan Muhammad Yusuf ijodida yurt mavzusi o'zgacha ruhda o'z aksini topgan. Shoir tushunchasida, Vatani-bu mavjud hissiyot, balandparvoz so'z emas. Vatanni ulug' qilayotgan uning farzandlari o'g'il-qizlari. Shuning uchun ham Muhammad Yusuf ona yurti va uning dong'ini dunyoga taratgan farzandlari, ulug' ajdodlarimiz, Vatani yo'lida qurbon bo'lgan shahidlar, millatning ko'rki bo'lgan insonlarini bir-biridan ayro tushunmaydi. "Yurtim, ado bo'lmas armonlaring bor" she'ridagi kabi ruhiyat uning "Yo'qlov", "Madhiya", "Amir Temur", "Fayzullo bobo", "Usmon Nosir", "Tushumga kiradi Qodiriy bobom", "Tavallo", "Shukur Burhon", "Samarqandga borsam men agar" asarlarida bobokalonlarimizning boshidan o'tgan mash'um kunlari, iste'dod evaziga istibdod zaqqumini totishga majbur bo'lganlar taqdiri tarixiy dalillar asosida xotirlanadi, insonni jumbushga keltiradigan manzaralar ifoda etiladi. Muhammad Yusuf ijodida shu va shu kabi ko'plab mavzularni aks etgan namunalarni uchratish mumkin

Iqbol Mirzo Muhammad Yusufni o'ziga ustoz sifatida ko'rishni faxr bilan tilga olar ekan: "Men hayotimda Muhammad Yusufdek shoirni ustozim sifatida ko'rganim va ular bilan bir sahnada ijod qilganimdan faxrlanaman" -deb, shoirni iliq xotiralar bilan eslaydi.

Shoirning dastlabki she'ri o'sha kezlarda ya'ni sakkiz yoshida

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф таваллудининг

50 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори// Халқ сўзи-Тошкент, 2004, 13.13.

tumanning “Avangard” gazetasida chop etilgan. Iqbol Mirzo ham ijodining ilk davrlaridayoq xalq og‘zaki ijodiga katta ahamiyat beradi. Buning natijasida xalqning buyuk o‘tmishi va yurtning timsollarini ko‘rsatib beradi. Shoir ijodida bu ko‘rinish aytib o‘tganimizdek Muhammad Yusuf ijodi bilan mushtarakligini ko‘rsatib beruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Shoir qalamga olayotgan har bir asarlarida asl maqsad millatni sevish uni asrab–avaylash kerakligini yozadi. Shunday farzandlik burchini his qilgan holda, “Vatanni yuksalishi uchun nima qilish kerak?”-degan savol ostida yashaydi va shunday farzandlarni unib, o‘shisini chin dildan istaydi. Birgina “Jadidlar” she‘rida berilgan: Taqdir erkalatgan qizlar, yigitlar. /Sohilda sayr qilib, atirgul hidlar/. Xayolchan boqadi, g‘oziy shahidlar./ Jadidlar yetishmayapti, jadidlar/. Jumlasini orqali anglash mumkin. Shuningdek, Iqbol Mirzo asarlari biz yosh avlodlarga, Vatan, ona, mustaqillik singari muqaddas tushunchalarni asl mohiyatini yanada chuqurroq anglashga ham o‘rgatadi. Shoirimiz aytganlaridek: “Qayta qo‘lga kiritilgan narsa aziz bo‘ladi”. Bugun biz qayta qo‘lga kiritgan mustaqilligimizni va bu yo‘lda o‘zining ko‘p amollari bilan tariximizda qolgan jadidlarimizni kuylashdan hech qachon charchamasligimiz va bunda shoirning fiklari va she‘rlari katta dasturulamal bo‘lishiga ishonamiz. Ko‘rishimiz mumkinki, Iqbol Mirzo ijodidagi vatanni kuylayotgan

Yulduzini topgan sultonsan o‘zing
Mirishkorsan o‘zing, dehqonsan o‘zing.
Osmon qadar ko‘hna, zamindek qadim.
Turonimsan, O‘zbekistonimsan o‘zing!
Vatan jonim desam jonimda o‘rom,
E‘zoz topdi, inson degan qutlug‘ nom.

She‘r kitobxonga mustaqillik va bu yo‘lda jonini fido qilgan bobolarimizning pok ruhlariga e‘tirof bor ekanligini ko‘rsatadi.

Iqbol Mirzo bugun adabiy jarayonda o‘zining yangi qirralarini dramalar, roman va qissalar, tarjimalar, hatto ba‘zi o‘rinlarda ssenariylar yozishda ham o‘zini sinab ko‘rmoqda. Bu esa ijodkorning bugungi jarayonda faolligidan dalolat beradi.

Ijodkorlarimizning qalb gavharidan otilib chiqayotgan so‘zlari faqat yashashga, ilm olishga, shu yo‘l bilan vatanni sevib, unga yanada yaqin bo‘lishga o‘rgatibgina qolmasdan, ota-onaga, opa-

singil, xalqiga mehr- muhabbatli bo‘lishga o‘rgatadi. Shu kabi xalqona tuyg‘ularni ilgari suruvchi, samimiy tuyg‘ulari o‘laroq yaralgan asarlari orqali bu ijodkorlarimiz bugun kitobxonlar diqqatidan chetda qolgani yo‘q.

XULOSA

(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION).

Vatanni uning so‘lim go‘shalarini kuyga solib, sohir she‘rlari orqali adabiyot maydoniga dadil kirib kelgan, Muhammad Yusuf va Iqbol Mirzo istiqlolni yangicha ranglarda ko‘rsatib berdi.

Muhammad Yusufning she‘rlarida: o‘zbek, millat, Vatan, ozodlik, o‘zbeklik g‘ururi, ulug‘ bobolarga vorislik tuyg‘ulari, poklik kabi samimiy tuyg‘ular ufurib, tursa, Iqbol Mirzo asarlarida esa yosh avlodlarga, Vatan, ona, mustaqillik singari muqaddas tushunchalarni asl mohiyatini yanada chuqurroq anglashga o‘rgatishi bilan adabiy jarayonda o‘z o‘rniga ega.

Ijodkorlarning nazm bo‘stonini, ko‘ngilga qanchalik yaqinligini ta‘minlab berayotgan asosiy omil – mustaqillik. Ularni “Xalq bo‘l elim”, “Vatan”, “Ulug‘imsan Vatanim”, “Agar jannat ko‘kda bo‘lsa, ostidadur O‘zbekiston”, “Yurt qo‘shig‘i” kabi xalqning xursadchiligini ifodalovchi bir qancha asarlari dunyoga keldi. Bu asarlar yurtimizning mashhur san‘at vakillari tomonidan kuylandi va shu orqali shoirlarni xalqiga yanada yaqinlashtirdi.

Adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг "Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф таваллудининг 50 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори// Халқ сўзи-Тошкент, 2004,13.13
2. Muhammad Yusuf. Ulug‘imsan Vatanim. Toshkent 2012-yil.
3. Muhammad Yusuf. Alyorim qolur . “Ziyo nashr” Toshkent 2019-yil
4. Иқбол Мирзо. Айтгил, дўстим, нима килдик Ватан учун ?! "Ўзбекистон" нашриёти Тошкент-2014.
5. Иқбол Мирзо. Танланган шеърлар. Фафур Ғулум номидаги адабиёт
6. М.Али, С.Саййид ва бошқа. Озод Ватан саодати. 4-жилд. Бадиий публицистика. Истиқлол илҳомлари. "АДИБ" нашриёти 2013-йил.

OLIV TA'LIMDA O'QUV TARBIYA JARAYONI KREATIV YONDASHUV ASOSIDA BOSHQARUV JARAYONLARI

*Avliyakulova Fotima Nusratovna,
Navoiy davlat pedagogika instituti
Ta'lim muassasalari boshqaruvi yo'nalishi 1-kurs magistranti*

АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОДХОДА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

*Авлиякулова Фатима Нусратовна,
магистрант 1 курса*

*Навоийского государственного педагогического института
Направление: управления образовательными учреждениями*

ADMINISTRATIVE PROCESSES BASED ON THE CREATIVE APPROACH OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN HIGHER EDUCATION

*Avliyakulova Fatima Nusratovna,
Navoi State Pedagogical Institute*

*1st year graduate in the direction of management of educational
institutions*

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'limda o'quv tarbiya jarayonini kreativ yondashuv asosida boshqaruv jarayonlari haqida ko'plab ilmiy ma'lumotlar berib o'tilgan. Bundan tashqari, Oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv jarayonlarida kreativ yondashuvlarning integratsiyalashuvi, ularning ta'lim tajribasi va institutsional samaradorligini oshirishga ta'siriga e'tibor qaratiladi. Mazkur maqolada turli strategiyalarni, jumladan, qarorlar ishtirokida qabul qilish, moslashuvchan siyosatni loyihalash va texnologiyalardan innovatsion foydalanishni o'rganib, ijodiy boshqaruv oliy ta'limdagi zamonaviy muammolarni qanday hal qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ijodiy ma'muriyat, oliy ma'lumot, ta'lim jarayonlari, ta'limdagi innovatsiyalar, ishtirok etish asosida qaror qabul qilish, moslashuvchan siyosat dizayni, ta'limda texnologiya, institutsional samaradorlik, talabalarning faolligi.

Аннотация: В данной статье дается много научной информации о процессах управления образовательным процессом в высшей школе на основе творческого подхода. Кроме того, уделяется внимание интеграции креативных подходов в управленческие процессы высших учебных заведений, их влиянию на улучшение образовательного опыта и институциональной эффективности. В этой статье исследуются различные стратегии, в том числе совместное принятие решений, разработка гибкой политики и инновационное использование технологий, чтобы показать, как креативный менеджмент может решить современные проблемы высшего образования.

Ключевые слова: креативное управление, высшее образование, образовательные процессы, образовательные инновации, совместное принятие решений, разработка адаптивной политики, технологии в образовании, институциональная эффективность, вовлечение студентов.

TAMADDUN NURI / THE LIGHT OF CIVILIZATION ISSN 2181-8258

2024-yil, 6-son (57) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

avliyakulovafotima@gmail.com

[https://orcid.org/](https://orcid.org/0009-0002-5611-4499)

[0009-0002-5611-4499](https://orcid.org/0009-0002-5611-4499)

+998958500045

Abstract: In this article, a lot of scientific information is given about the processes of management of the educational process in higher education based on a creative approach. In addition, attention is paid to the integration of creative approaches in the administrative processes of higher education institutions, their impact on improving the educational experience and institutional efficiency. This article explores a variety of strategies, including participatory decision-making, flexible policy design, and the innovative use of technology, to show how creative management can address contemporary challenges in higher education.

Keywords: creative administration, higher education, educational processes, educational innovation, participatory decision-making, adaptive policy design, technology in education, institutional effectiveness, student engagement.

KIRISH(BBEДEHИE/INTRODUCTION).

Mamlakatimizda ham ta'lim tizimiga katta e'tibor qaratilmoqda, yoshlarni bilim va malakali etib tarbiyalash, jahon taraqqiyotiga mos mutaxassislar tayyorlash maqsadida oliy ta'lim tizimi ham izchil rivojlantirilmoqda. Ertamiz egalari yosh avlodning hech kimdan kam bo'lmasdan, kamol topishi ularni har tomonlama komil inson bo'lib ulg'ayishlari uchun amalga oshirilayotgan islohotlarning eng asosiy sharti ta'lim olish ekanligi bugun barchamizga ayon. Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida o'qitish tizimini rivojlantirish va jarayonlarni boshqarishning innovatsion mexanizmlarini shakllantirish eng muhim masalalardan hisoblanadi. Pedagogik jarayonni optimallashtirish, o'qitish sifatini oshirish hamda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash samaradorligini rivojlantirish maqsadida oliy ta'lim muassasalarida innovatsion o'qitishni tashkil etish muhim hisoblanadi. Boshqarish faqat ishlab chiqarishgagina xos bo'lgan jarayon emas. Balki ijtimoiy sohalar, shuningdek, ta'lim tizimida ham boshqarishni to'g'ri tashkil etilishi juda muhim [1]. Hozirgi paytda yagona pedagogik jarayonni boshqarishga kreativ yondashish harakati kuchaydi. Bu esa intellektual salohiyati yuqori kadrlarni shakllantirish uchun o'ta muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ MATERIALS AND METHODS). Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan va Senat tomonidan 2020 yil 23-sentabrda ma'qullangan O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim, to'g'risida"gi O'RQ 637-sonli [2] qonunida ham ta'lim sifatini yaxshilash, talabalarning turli shakllarda ta'lim olishi (ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olish (kunduzgi); ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim olish (masofaviy, sirtqi, kechki); dual ta'lim;

oilada ta'lim olish va mustaqil ishi; katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish; inklyuziv ta'lim; eksternat tartibidagi ta'lim; mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasidagi kadrlarni tayyorlash) belgilab qo'yilgan. Shunday ekan, yuqoridagilarni inobatga olib mustaqil ta'limni tashkil etishni takomillash-tirish, mustaqil o'rganishga bo'lgan motivatsiyani kuchaytirish muhim vazifa hisoblanadi.

Oliy ta'limda o'quv tarbiya jarayonini kreativ yondashuv asosida boshqaruv jarayonlari ko'plab olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlarida o'rganib chiqilgan. **Oliy ta'limdagi o'quv jarayoni** - talabalarning kasbiy va shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan o'qitishning turli shakllari va usullarini o'z ichiga olgan murakkab tizimdir. Bu jarayon davlat standartlari va mehnat bozori talablariga muvofiq ishlab chiqilgan ta'lim dasturlariga asoslanadi.

Kreativ yondashuv deganda, ta'lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qo'llanganda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta'lim oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi.

Kreativlik - shaxsning yaratuvchanlik, ijodkorlik xislatlari bilan bog'liq ko'nikmalar majmui sifatida namoyon bo'ladi. Kreativlik o'z ichiga muammolarga nisbatan yuqori darajadagi sezgirlik, intiutsiya, natijalarni oldindan ko'ra bilish, fantaziya, tadqiqotchilik va refleksiyaning qamrab oladi. Talabalarning ijodkorligi va kreativligi tafakkur va muloqot qilishlarida, hissiyot va tuyg'ularida, turli faoliyat turlarida o'z aksini topgan[3]. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida ham namoyon bo'ladi. «Bugungi kunda kreativ mutaxassislarni shakllan-

tirish zamonaviy jamiyat ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biridir. Qo'yilgan vazifaga faqatgina kreativ ta'lim metodikasini maqsadli holda olib borish bilan erishish mumkin, bunda pedagogik jarayonning har birishtirokchisiga yangi bilimlarni tushuntirish, yaratish va undan samarali foydalanish uchun sharoit yaratishga imkon beradi. Aynan shuning uchun ham so'nggi yillarda kreativ ta'limni kreativ rivojlanish shakli tadqiqotchi - pedagoglar tomonidan faol o'rganilib kelinmoqda» [4].

Ta'lim tizimida boshqaruv jarayonlari bo'yicha buyuk sharq mutafakkirlari Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Al-Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Umar Hayyom, Sa'diy Sheroziy, Mirzo Ulug'bek, Abduraxmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburlar birinchilardan bo'lib ta'lim metodlari orqali ilmiy asoslab berishgan. Bundan tashqari, Amerika psixologi Abraham Maslou kreativlikni inson tabiatining fundamental xarakteristikasi sifatida ko'radi, ya'ni barcha insonlardagi tug'ma qobiliyat, lekin hayoti davomida ma'lum ijtimoiy to'siqlar natijasida yo'qolib ketadi deb hisoblaydi [5].

MUHOKAMA(OBSUJDENIJE/DISCUSSION)

Oliy ta'limda katta o'zgarishlar ro'y bermoqda, jumladan, kreativlikni boshqaruv jarayonlarga integratsiya qilish zarurati. Bunday innovatsiyalarning joriy etilishi zamonaviy talablarga moslashishga, ta'lim sifatini oshirishga, o'quvchilar va o'qituvchilarning mamnunligini oshirishga xizmat qilmoqda. Ta'limga kreativ yondashish talabalarning tanqidiy fikrlashi, tasavvuri va mustaqilligini rag'batlantiradigan innovatsion usullar va texnologiyalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bunday usullarni boshqaruv jarayonlariga joriy etish ta'lim jarayonini boshqarish va tashkil etishni sezilarli darajada yaxshilashi mumkin.

Oliy ta'lim muassasasini boshqarishga nisbatan kreativ yondashuv asosida rahbar ta'lim muassasasini bir butun yaxlit tizim sifatida va uning belgilari haqida aniq tasavvurga ega bo'ladi. Tizimning birinchi belgisi yagonaligi hamda uni bo'laklar, tarkibiy qismlarga ajratish mumkinligidadir. Ikkinchi belgisi tizimning ichki tuzilishining mavjudligini anglatadi. Uchinchi belgisi tizimning integratsiyalana olishidir. Tizimning har bir tarkibiy qismi o'ziga xos sifatga ega bo'lgani

bilan, o'zaro harakat orqali tizimning yangi integratsiyalana olish sifati hosil bo'ladi. To'rtinchi belgisi ta'lim muassasalarining tashqi muhit bilan chambarchas bog'liqligidir.

NATIJARAR (PEZYJTATY / RESULTS). Kreativ yondashuv talabalarning bir-birlari bilan, o'qituvchi, dialog, ta'lim, ishbilarmon va rolli o'yinlar shaklida turli xil axborot manbalari bilan faol samarali hamkorligi, yangi ijtimoiy va professional tajribani o'zlashtirish uchun o'quv (kasbiy) vazifalarni hal etishga asoslangan aniq vaziyatlarni tahlil qilish sifatida ko'rib chiqiladi. Ta'lim muassasasining rahbari o'zining faoliyatida menejer vazifasini ham bajaradi. Shuning uchun u o'z faoliyatida kuzatish, anketa, test, instuktiv va metodik materiallardan keng foydalana bilishi lozim.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kreativlikni oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv jarayonlariga integratsiya qilish nafaqat maqbul variant, balki zamonaviy ta'lim landshaftidagi zaruratdir. Kreativ yondashuvni qo'llash orqali OTMLar samaradorligini, moslashuvchanligini va umumiy ta'lim tajribasini oshirishi mumkin. Ushbu yondashuv ishtirokchi qarorlar qabul qilish, moslashuvchan siyosat ishlab chiqish, texnologiyalardan innovatsion foydalanish, fanlararo hamkorlik va doimiy takomillashtirish majburiyatini talab qiladi. OTMLar zamonaviy dunyoning murakkabliklari bo'ylab harakatlanar ekan, ijodiy ma'muriy tizim ularning muvaffaqiyati va barqarorligi uchun kalit bo'ladi.

Adabiyotlar:

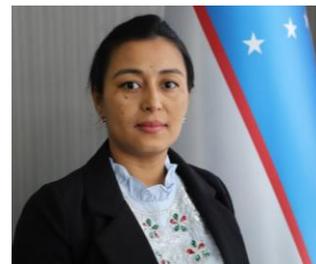
1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentyabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr.
3. Кузмин Е.С. и др. Руководитель и коллектив. Социально-психологический очерк. – Л.: Лениздат, 1974.
4. Qosimova D.S. Boshqarish nazariyasi asoslari. O'quv uslubiy majmua. – T.: TDIU, 2011. – 428 b.
5. Baybayeva M. X. Ta'lim muassasalarida rahbar ayollarning boshqaruv faoliyatidagi roli //integration of science, education and practice. scientific-methodical journal. – 2022. – T. 3. – №. 5. – S. 59-66.

POSTMODERNIZM TARIXIGA OID TA'RIFLAR

*Sodiqova Baxtigul Ibodullayevna,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti*

DEFINITIONS ON THE HISTORY OF POSTMODERNISM

*Sodikova Bakhtigul Ibodullaevna,
Basic doctoral of Denau Institute of Entrepreneurship and
Pedagogy*

[https://orcid.org/
0009-0008-1553-9849](https://orcid.org/0009-0008-1553-9849)

E-mail:
baxtigul.sodiqova@mail.ru

Tel: +998 99 025 89 97

Annotatsiya: Ushbu maqolada qarama-qarshiliklarni qabul qiluvchi postmodernizmga ta'rif berish, postmodernizm adabiyot nazariyasi va postmodernlik nuqtai nazari yoki postmodern bo'lish sharti qaysi xalqda yashayotganiga yoki qaysi intellektual an'anaga asoslanganligiga bog'liqligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: postmodern, pozitsiya, postmodernizmning belgilovchi elementlarini, umidsizlik, nigilizm.

Аннотация: В этой статье обсуждается определение постмодернизма, которое принимает противоречия, литературную теорию постмодернизма и точку зрения постмодернизма, или состояние постмодернизма зависит от того, в какой нации человек живет или на какой интеллектуальной традиции он основан.

Ключевые слова: постмодерн, позиция, определяющие элементы постмодернизма, отчаяние, нигилизм.

Abstract: This article discusses the definition of postmodernism, which accepts the contradictions, the literary theory of postmodernism and the point of view of postmodernism, or the state of postmodernism depends on what nation one lives in or what intellectual tradition one is based on.

Keywords: postmodern, position, defining elements of postmodernism, despair, nihilism.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Postmodernizm haqidagi bahslar u paydo bo'lgan paytdan boshlab boshlangan va hozirgi kungacha davom etmoqda. G'arb madaniyatidagi postmodernizmning ildizlari juda chuqur, bu esa insonning kognitiv imkoniyatlariga shubhalarni keltirib chiqardi. Postmodernizm (fransuzcha postmodernizm - modernizmdan keyin) XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlaridagi jahon ijtimoiy hayoti va madaniyatidagi tarkibiy jihatdan o'xshash hodisalarni aks ettiruvchi tushuncha bo'lib, ko'pincha "modernizm o'rnini egallagan", – deb talqin etiladi [1].

"Postmodernizm" atamasi XX asr boshlarida, ya'ni 1939-yilda Arnold Toynbi tomonidan kapitalizm va imperializm va umuman G'arb

sivilizatsiyasi tanazzulga yuz tuta boshlagan davrga ishora qilish uchun kiritilgan. Dastlab, san'at olamida bu atama oddiygina modernizmdan "keyin" degan ma'noni anglatadi. Ammo 1970-yillarning o'rtalariga kelib, postmodernizm ko'proq vaqtli hodisaga emas, balki nazariy pozitsiyaga murojaat qila boshladi. Agar postmodernizmning vaqtinchalik ekanligi har doim muammoli bo'lgan bo'lsa, bir nechta boshlang'ich yoki yakuniy nuqtalar mavjud bo'lsa, unda bu atamani aniqlash ham xavf tug'diradi degan fikr shakllandi:

Birinchidan, qarama-qarshiliklarni qabul qiluvchi postmodernizmga ta'rif berishga urinish xavfli, chunki bitta yagona hodisa shunchaki absurdidir.

Ikkinchidan, postmodernizm adabiyot nazariyasi va falsafa fanlarining sun'iy chegaralari bilan ozmi-ko'pmi kesishgan diskursiv soha bo'lib, unda ko'plab nazariyalar va qarashlar tarqaldi.

Uchinchidan, postmodernlik nuqtai nazari yoki postmodern bo'lish sharti qaysi xalqda yashayotganiga yoki qaysi intellektual an'anaga asoslanganligiga bog'liq bo'lib qoldi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Postmodernizm fransuz nazariyotchilari tomonidan asos solingan, deb tez-tez aytiladi, ammo bu fikr frankofillik nuqtai nazaridan shakllangan. Nemis nazariyotchilari, xususan, Valter Benjamin va Teodor Adorno postmodernlikning madaniyatga ta'sirini bashorat qilishgan. Amerikada postmodernizm to'plami "tanqidiy nazariya", falsafiy namunalar to'plami sifatida kirdi [1].

Postmodernizm postmodern nazariyalar modaga kirgan paytda Amerikada o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Ammo Amerikada postmodernizmning belgilovchi elementlarini – nigilizm va umidsizlikni tushunish uchun tarixiy tajriba – Ikkinchi Jahon urushidagi vayronagarchilik yetishmadi. Postmodernizmga ta'rif berishga uringan birinchi nazariyotchilardan biri Ijob Hasan qiyinchilikdan keskin shikoyat qildi va "postmodernizmning o'zini ham yashiradigan va tashkil etuvchi bir qator kontseptual muammolarni" ajratib oldi. Hasan o'zining o'nta muammosini qayd etgandan so'ng, o'quvchiga modernizm va postmodernizmni taqqoslaydigan aniq va foydali jadvalni taqdim etdi [3].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Postmodernizmning pessimizmini takrorlab, Hasan postmodernizmning mohiyatini bir so'z bilan ifodalaydi:

Postmodernizm ikkita markaziy, konstitutsiyaviy tendensiyaning ifodalaydi: biri noaniqlik, ikkinchisi immanentlik. Ikki tendensiya dialektik emas, chunki ular mutlaqo zid emas, sintezga ham olib kelmaydi. Ularning har biri o'ziga xos qarama-qarshiliklarni o'z ichiga oladi va boshqasining elementlariga ishora qiladi. Ularning o'zaro ta'siri postmodernizmni qamrab olgan "polilektika" harakatidan dalolat beradi [4].

Hasan tomonidan ilgari surilgan "xilma-xil tushunchalar" hech bo'lmaganda modernistik pozitivizm va optimizm bilan solishtirganda

salbiydir: "noaniqlik, uzluksizlik, heterodoksiya, plyuralizm, tasodifiylik, isyon, buzuqlik, deformatsiya ... Bu o'nlab atamalarni o'z ichiga oladi hamda dekreatsiya, parchalanish, dekonstruksiya, desentratsiya, joy o'zgartirish, farq, uzilish, diszyunksiya, yo'q bo'lish, dekompozitsiya, definatsiya, demisifikatsiya, detotalizatsiya, delegitizatsiya" kabilar "ironiya, yorilish, sukunat... yo'qotish ritorikasiga olib kelishi mumkin. Hasanning 1987-yildagi "Postmodern burilish" asari chuqur pessimistik ruhda bo'lib, modernizmning o'limi bilan sodir bo'lgan aniqlik va birlikning sezilarli yo'qolishini anglatardi [2].

XXI asr boshlarida postmodernizm mavzusini qayta ko'rib chiqqan Hasan "Postmodernizmdan postmodernlikka: mahalliy/global kontekst" asarini yozdi va o'zining ikkinchi atamasini quyidagi nuqtai nazardan aniqladi. "... texnologiyaning ravon imperiyasi. Shunday qilib, men postmodernizmning ikkinchi asosiy tendensiyasini immanentlik deb atayman, bu atamani diniy aks-sadosiz ishlatib, ongning o'zini ramzlarda umumlashtirish, tabiatga tobora ko'proq aralashish, o'z abstraksiyalari orqali harakat qilish va inson ongining obyektga loyihalashtirish qobiliyatini bildiradi".

Ushbu aqliy tendensiyaning diffuziya, tarqalish, proyeksiya, o'zaro ta'sir, aloqa kabi so'zlar bilan tasvirlash mumkin, bularning barchasi homo-piktora yoki homo-signifikanslar, o'zlarini tashkil etuvchi mavjudotlar, shuningdek, ularning koinoti sifatida paydo bo'lishidan kelib chiqadi [1].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Postmodern zamonaviy hayotdagi ishonch inqirozini aks ettiradimi yoki shunga sabab bo'ladimi? Postmodernizm haqidagi ilk yozuvchilardan biri Jan-Fransua Lyotard edi. 1984-yilda u Postmodernizm nima degan savolga javob berishga harakat qildi. Uzoq muqaddimadan so'ng u shunday dedi:

"Postmodern, zamonaviy hayotda taqdimotning o'zida namoyon bo'lmaydigan narsani ilgari suradigan narsadir; erishib bo'lmaydigan nostalgini birgalikda baham ko'rishga imkon beradigan ta'mning konsensusi inkor etadigan narsa; yangi prezentatsiyalarni ulardan bahramand bo'lish uchun emas, balki ko'rsatib bo'lmaydigan tuyg'uni kuchaytirish uchun qidiradigan narsa. Postmodern rassom yoki yozuvchi faylasuf pozitsiyasida

yoʻzilgan matn, yaratilgan asar, oldindan belgilangan qoidalar bilan boshqarilmaydi va ularni matnga tanish toifalarni qoʻllash orqali hal qiluvchi hukmga koʻra hukm qilib boʻlmaydi. Bu qoidalar va toifalar sanʼat asarining oʻzi qidirayotgan narsadir. Demak, rassom va yozuvchi bajarilgan ishning qoidalarini shakllantirish uchun qoidasiz ishlaydi” [3].

Garchi Lyotard tasviriy sanʼat bilan eng koʻp shugʻullanadigan fransuz postmodern faylasuflaridan biri boʻlsa-da, men uning postmodernizmga asosiy taʼsiri texnologiyaning fanga taʼsirini va “bilim” deb nomlangan shaxsni shakllantirish imkoniyatini aniqlashga urinishi boʻlgan deb taʼkidlayman [2]. Lyotard maʼrifatparvarlik tafakkur uslubini tanqid qildi. Lyotard uchun postmodernlikning “sharti” – bu asosiy hikoyaning parchalanishidan emas, balki, bu axborotni maʼlumot tovariga aylangan postindustrial dunyo sanaladi. 2002-yilda Ben Dorfman bilimga nisbatan “postmodern holat”ni tushuntirishga uringan. Dorfman aytganidek, bizning kimligimizni belgilovchi “buyuk rivoyat”larning oxiri qanday oqibatlarga olib keldi? Metanarrativsizlarga bizning zamonamizda oʻrin yoʻq va biz tarixning muzlatilgan ishonchiga murojaat qilishimiz mumkin. Bizda, bir tomondan, oʻtmishga doimiy ishora bor va bu hozirgi kungacha davom etmoqda [3].

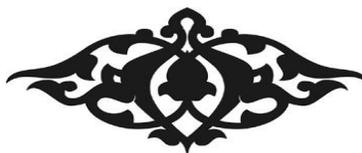
XULOSA(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/ CONCLUSION)

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, “postmodernizm” atamasi biz kutganimizdan ham uzoqroq tarixga ega va uni taʼriflashda har bir yozuvchi oʻzgacha uslubda yondoshgan. Agar Perri

Andersonga ergashadigan boʻlsak, “Postmodernlikning kelib chiqishi” etimologik tarixi uning asariga borib taqaladi. Bu atamani birinchi marta 1870-yillarda ingliz rassomi Jon Ueytkins Chapman qoʻllagan va u yangi modernizmi haddan tashqari rasmiy, haddan tashqari intellektuallik bilan boʻliq holda koʻrsatib bergan. Chapman “postmodernizm” soʻzini ishlatish uchun qandaydir anʼanani boshladi yaʼni, modernizmdan keyingi dunyoni (postmodern dunyo) tasavvur qilishimiz kerakligi va bunday dunyo dinamik tanqidni talab qiladigan tushuncha ekanligini ilgari surgan.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Jeanne Willette defining postmodernism | aug 3, 2012 | contemporary aesthetics, contemporary art, contemporary culture, postmodern.
2. Peters, Michael (ed.), Education and the Postmodern Condition (Wesport, Connecticut & London: Bergin & Garvey, 1995).
3. Ben Dorfman Postmodernism, Knowledge and J-F Lyotard Institute for Language and Intercultural Studies Aalborg University.
4. Perry Anderson, The Origins of Postmodernity (New York: Verso, 1998), 3-15.

ABDULLA ORIPOV SHE'RLARIDA PARALLELIZMLARNING ISHLATILISHI

Niyazmetova Shahlo Adamboyevna
Urganch davlat universiteti, Pedagogika fakulteti,
"Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrası o'qituvchisi

THE USE OF PARALLELISMS IN ABDULLA ORIPOV'S POEMS

Niyazmetova Shakhlo Adamboevna
Urganch State University, Faculty of Pedagogy,
Teacher at the Department of Primary Education Methodology

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАРАЛЛЕЛИЗМОВ В СТИХАХ АБДУЛЛЫ ОРИПОВА

Ниязметова Шахло Адамбоевна
Ургенчский государственный университет, педагогический
факультет, преподаватель кафедры "Методика начального
образования"

[https://orcid.org/
0009-0001-9825-0678](https://orcid.org/0009-0001-9825-0678)

e-mail:
[shahlosherxonbek88@
mail.com](mailto:shahlosherxonbek88@gmail.com)

Annotatsiya: Jahon adabiyotshunosligida badiiy san'atlarning asar shakl va mazmunini yuzaga chiqarishdagi o'rni va ahamiyatini lingvopoetik, pragmatik, lingvofolkloristik nuqtai nazardan ochishga e'tibor kuchayib bormoqda. Bunda parallelizm san'ati badiiy-estetik tafakkur jarayonining shakllanish asoslarini antropotsentrik aspektda ochishga keng imkoniyat bag'ishlashi jihatidan ajralib turadi. Abdulla Oripov ijodidan ba'zi she'rlarning tahlilida parallelizmlarning qo'llanilishi, turlari haqida yozilgan.

Kalit so'zlar: parallelism, she'r, badiiy asar, mumtoz she'r, qo'shiq, g'oya, shakl, mazmun.

Annotation: In world literature, the emphasis is growing on revealing the role and importance of artifacts in the development of poetry from a linguistic, pragmatic, linguistic point of view. The resulting embryo was allowed to develop in nutrients and then inserted into her womb, where it implanted. About the use and types of parallelisms in the analysis of some poems from the work of Abdulla Oripov

Keywords: parallelism, poetry, artwork, classical poetry, song, idea, form, content.

Аннотация: В мировом литературоведении уделяется внимание раскрытию роли и значения художественных искусств в раскрытии формы и содержания произведения с лингвопоэтической, прагматической, лингвофольклористической точки зрения. В этом искусство параллелизма отличается тем, что оно дает широкую возможность раскрыть основы формирования художественно-эстетического мыслительного процесса в антропоцентрическом аспекте. В анализе некоторых стихотворений из произведений Абдуллы Орипова говорится об употреблении и видах параллелизмов.

Ключевые слова: параллелизм, поэзия, художественное произведение, классическая поэзия, песня, идея, форма, содержание.

KIRISH(BBЕДЕНИЕ/INTRODUCTION)

Parallelizm o'zbek xalq qo'shiqlarida badiiy-kompozitsion asos darajasiga ko'tarilgan badiiy san'atlardan biridir. Xalq qo'shiqlarida uning turli

tiplaridan keng foydalanilganligi kuzatiladi. Parallelizmlar qo'shiqning g'oyaviy-badiiy jihatdan shakllanishini ta'minlab, ularning ohangdorligini, ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Parallelizm hodisasi bilan bog'liq masalalar ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilishi mumkin. Shu zaylda tekshirilganda, ular biri ikkinchisiga qarama-qarshi qo'yilmaydi, balki aksincha, bir-birini to'ldiradi.

Tilshunoslikda parallelizm til yoki nutq birliklarining takrorlanishi bilan bog'liq holda yuzaga chiquvchi hodisa sifatida qaralib, uning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik parallelizm kabi turlari qayd qilinadi. Adabiyotshunoslik va folklorshunoslikda esa parallelizm shaklan va mazmunan takrorlanuvchi matn qismlarini, obrazlarni hamda badiiy vositalarni muayyan g'oyaviy-badiiy maqsadga xizmat qilishini ta'minlaydigan poetik ifoda usuli sifatida qaraladi. Shunga ko'ra adabiyotshunoslik va folklorshunoslikda uning tematik-psixologik, ritmik-sintaktik, leksik-morfologik, intonatsion parallelizm kabi turlari ko'rsatiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Parallelizm hodisasi tilshunoslikda semantik-grammatik-stilistik kategoriya sifatida, adabiyotshunoslik va folklorshunoslikda esa faqat semantik-stilistik kategoriya tarzida tekshiriladi.

Parallelizm shakl va mazmun jihatidan bir-birini tarkrorlayotgan ikki yoki undan ortiq hodisa, holat yoxud narsaning obraz sifatida yonma-yon qo'yilishi orqali fikrni poetik ifodalash usulidir. Bunda yonma-yon qo'yilayotgan hodisa, holat, narsa obrazi o'zaro qiyoslanishi, bir-biriga o'xshatilishi yoki qarama-qarshi qo'yilishi mumkin.

She'riyatda parallelizmlarning har xil ko'rinishlari mavjud, ular xalq lirikasining turli janrlarida o'zgacha rang-baranglik kasb etadi. Parallelizmlarning janrlararo tafovuti har bir janrning o'ziga xos xususiyatiga, tasvir obyektiga bog'liqdir.

Abdulla Oripov tuyg'ulari quruqshagan o'zbek sheriyyatiga o'ychil g'am va g'amchil o'y olib kirdi. Shoir alohida bir odam va uning dardlari haqida o'yga botdi, qalam surdi. Bu odam shoirning o'zi edi. Binobarin, bir odam to'g'risida hayqirish, baqirish noqulay bo'lardi, u haqda pichirlab she'r o'qish lozim edi. Chunki shovqin, baland tovush odamni o'zga odamlardan yiroqlashtiradi, samimiyligidan mahrum etadi. O'tgan asrning 60-70-yillarida Abdulla Oripov she'riyati o'zbek

millati tuyg'ularini samimiyyatsizlikdan saqlab qoldi. Shuning uchun ham shoirni o'zbek she'riyatida o'ziga adabiy haykal o'rnatdi. Abdulla Oripov she'rlaridagi beaded samimiyyat, tuyg'ularning chinligi kishini beixtiyor o'ziga asir qiladi. Shoir she'rlarikaifyat va hissiyotning yaxlit obrazlaridir. U inson tuyg'ularini, hissiyotini shu qadar chuqur bilgani va ifoda eta olganidan butun she'r emas, balki ayrim misralarning o'ziyot she'rxonda muayyan kayfiyat hosil qiladi.

Oshno kengliklarga tashlab jim nazar,
Tirqirab keladi ko'zlarimga yosh.

Shamollar holimdan olganday xabar,
Bir lahza teppamda tinganday quyosh.

Shoir bevosita O'zbekistonga she'r bag'ishlaydimi, uning boyliklarini madh etadimi, hamma vaqt ko'z o'ngida jafokash xalqimiz turadi. Uning lirik qahramoni bevosita shoirning o'zidir. Uni shaxsan o'zi aytmasa ham, buni shoir she'rlarining satrlaridagi ovozlari orqali anglashimiz mumkin. Shoir bir she'rida shunday yozadi:

Million yillik so'z erur, paxta bizning lug'atda,
Jo'yaklarda boshlangan, onalar to'lg'oq dardi.

Mabodo o'simlikka, zabon bitsa, albatta,
Paxta navi eng avval, O'zbekcha gapirardi.

Shoir O'zbekistonni otashin bir sevgi bilan sevadi. Bor og'riqlari, bor azobi bilan sevdi. Xalqning og'ir tutmush-tarzi, zahmatli mehnatini his qildi. Dard-alamlarini qog'ozga to'kdi, she'r qilib uchirma qildi...

Shunisi xarakterliki, O'zbekistonga bo'lgan muhabbat balandparvoz misralar shoir qalbining tub-tubidan otilib chiqqan, vujudini vulqon cho'g'lariday kuydirgan kechinmalar, bezovta o'ylar tarzida inkishof topadi. Shoirning quyidagi she'rida Vatan timsoli qanday chizilganiga e'tibor bering:

Janggohlarda jon bergan bobolarni unutmang,
Moshog terib, non bergan momolarni unutmang.
E'tiqod iymon bergan duolarni unutmang,
Faqatgina xalq yashar, faqatgina qolur xalq.

Abdulla Oripov she'riyatini millat ruhining timsoliga aylantirgan sifatlardan yana biri – undagi obrazlarning teran xalqchil tomirlarga egaligida. Eng murakkab holatlarni ham g'oyat ulkan nazokat va yuksak madaniyat bilan ta'sirli qilib, o'zbekcha ifodalaybilish shoir she'rlarining qimmatini oshiradi.

Shoirning “Men nechun sevaman O‘zbekistonni”, “Istiqlol yurti”, “Xalqim”, “O‘zbekiston”, “Bu yurtda”, “Vatandosh”, “O‘zbekiston davlati” kabi yuzlab she‘rlarida Vatanga bo‘lgan samimiy, beg‘araz muhabbatini, ona xalq, Vatan hurligi va ozodligi uchun qayg‘urganligini, yurtini hech qanday ta‘nalarsiz sevishini ko‘rishimiz mumkin.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Shoir xalqimiz tarixi, olis moziyda va yaqin o‘tmishda yashab o‘tgan buyuk siymolarimiz, qatag‘on qurbonlari bo‘lgan ulug‘ adib-u shoirlarimiz haqida millatimizning qadrini baland ko‘tarishga, o‘zlikni anglab olishga da‘vat qiluvchi she‘rlari hali hanuz o‘z muxlislarining qalbida yashamoqda. Bugungi kunga osonlikcha yetib kelmaganimizni, bu yo‘lda qanchadan-qancha otabobolarimizning jasoratlari-yu fidokorliklari bor ekanligini bot-bot takrorlaydi. Xususan, shoir kechagi kunini, bosib o‘tgan qiyinchilik yo‘lini unutmashlikka da‘vat qilib, “Xalq” she‘rida shunday yozadi:

Janggohlarda jon bergan bobolarni unutmang,
Moshog terib non bergan momolarni unutmang.
E‘tiqod iymon bergan duolarni unutmang,
Faqatgina xalq yashar, faqatgina qolur xalq.

Abdulla Oripov she‘riyatida bahor – bu tiriklik, bahor – bu hayot. Shoir quyoshning haroratli nurlari erkalab uyg‘otayotgan tabiat timsolida tiriklik kuchining mislsiz qudratini, hayot go‘zalligini va yashash baxtini ko‘radi hamda olqishlaydi:

Yana bahor keldi. Yana olamda
Ajib bir go‘zallik, ajib bir bayot.
Men seni qutlayman shu ulug‘ damda,
Ulug‘ yelkadoshim, muzaffar hayot!

She‘rda bahor faslining o‘tkinchiligiga suvning oqib o‘tishi ruhiy zaminida bog‘lanib, shu asosda yetakchi g‘oya ochilgan. Bunda ritmik-sintaktik parallelizm psixologik parallelizmning she‘riy qolipga tushishini ta‘minlagan.

Sen qaydan bilasan, balki yulduzlar
Menga sirlarini so‘ylayotgandir.
Sen qaydan bilasan, balki bu ko‘zlar
Unsiz bir qo‘shiqni kuylayotgandir.
Sen qaydan bilasan, balki keng olam
Shu mo‘jaz qalbinga bo‘ylayotgandir.
Bu she‘rda ham ritmik-sintaktik parallelizm
psixologik parallelizmning she‘riy qolipga tushishini
ta‘minlagan.

XULOSA(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/ CONCLUSION)

Parallelizm badiiy ijodda inson obrazi, uning ruhiy olami va vaziyatlarini ifodalashda eng ko‘p qo‘llanadigan poetik san‘atlardan biri bo‘lib, folklor va yozma adabiyotda keng uchraydi. U asarning g‘oyasi, mazmuni va shakli yuzaga chiqishi uchun xizmat qiladi. Parallelizm orqali noestetik hodisalarning estetik hodisalarga aylanish asoslari, badiiy ko‘chimlarning yangilanishi, mifologik tafakkurdan badiiy-estetik tafakkurga o‘tish jarayoniga xos ijtimoiy-psixologik omillar ochiladi. Badiiy obrazda go‘zallik va hayot haqiqati uyg‘un holatda tasvirlanadi. Bunda obraz zimmasidagi estetik idealning ahamiyati uning mavjudligi bilan emas, balki olamni estetik o‘zlashtirishdagi muhim o‘rni va adabiyotdagi aniq vazifalari bilan belgilanishini unutmashlik kerak.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES):

1. Oripov A. Istiqlol manzaralari. Tafakkur. - 2018.
2. Oripov A. So‘z chamani. [Akademnashr](#). - 2020.
3. Qo‘shjonov M., Suvon M.. Abdulla Oripov. Toshkent: “Ma‘naviyat”, 2000.
4. Norjigitova S. ABDULLA ORIPOV SHE‘RLARI LINGVOPOETIKASI TAHLILI GOLDEN BRAIN VOLUME 2 | ISSUE 10. 2024-yil.
5. <https://arboblar.uz>

YOSH BASKETBOLCHILARNI KOMPLEKS TAYYORLASH: JISMONIY, TEXNIK VA TAKTIK JIHLARNI BIRLASHTIRISH

Qurbonmurodov Egamberdi

Termiz davlat pedagogika instituti

*“Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi” kafedrasida
o‘qituvchisi*

[https://orcid.org/
0004-0001-7200-1492](https://orcid.org/0004-0001-7200-1492)

E-mail:
eququrbonmurodov@gmail.com

COMPLEX TRAINING OF YOUNG BASKETBALL PLAYERS: COMBINING PHYSICAL, TECHNICAL AND TACTICAL ASPECTS

Kurbanmuradov Egamberdi

Termiz State Pedagogical Institute

*Teacher of the Department of Theory and Methodology
of Physical Culture*

Annotatsiya. Maqolada o‘yinning jismoniy, texnik va taktik jihatlari bo‘yicha mashg‘ulotlarni o‘z ichiga olgan yosh basketbolchilarni kompleks tayyorlashga yondashuv tasvirlangan. Muallif jismoniy mashqlar va mahoratni rivojlantirishga, shuningdek, taktik strategiyalar va o‘yin vaziyatlarini tushunishga e‘tibor qaratib, muvozanatli sportchi rivojlanishining ahamiyatini muhokama qiladi. Maqolada keltirilgan yondashuv yuqori malakali sportchilarni shakllantirish va musobaqalarda muvaffaqiyatli jamoaviy chiqish uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: yosh o‘yinchilar, jismoniy ko‘nikmalar rivojlantirish, yosh basketbolchilarni tayyorlash, sport to‘garaklari, pedagogik tajriba va matematik – statistik qayta ishlash.

Аннотация. В статье описан подход к комплексной подготовке юных баскетболистов, включающий в себя тренировки по физическим, техническим и тактическим аспектам игры. Автор обсуждает важность сбалансированного развития спортсменов, уделяя особое внимание упражнениям и развитию навыков, а также пониманию тактических стратегий и игровых ситуаций. Представленный в статье подход направлен на создание оптимальных условий для формирования высококвалифицированных спортсменов и успешного выступления команды на соревнованиях.

Ключевые слова: юные игроки, развитие физических качеств, подготовка юных баскетболистов, спортивные клубы, педагогический опыт и математико-статистическая обработка.

Annotation. The article describes an approach to complex training of young basketball players, which includes training in physical, technical and tactical aspects of the game. The author discusses the importance of balanced athlete development, focusing on exercise and skill development, as well as understanding tactical strategies and game situations. The approach presented in the article is aimed at creating optimal conditions for the formation of highly qualified athletes and successful team performance in competitions.

Keywords: young players, development of physical skills, training of young basketball players, sports clubs, pedagogical experience and mathematical-statistical processing.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Basketbol dunyodagi eng mashhur va raqobatbardosh sport turlaridan biridir. Yosh

o‘yinchilarni samarali tayyorlash nafaqat jismoniy ko‘nikmalarni rivojlantirish, balki o‘yin texnikasini takomillashtirish va kortda taktik tushunchalarni tushunish va qo‘llash qobiliyatini ham o‘z ichiga

oladi. Ushbu maqolada yosh basketbolchilarni tayyorlashga kompleks yondashuv, jumladan, jismoniy tayyorgarlik, texnik mahorat va taktik tayyorgarlik ko‘rib chiqiladi. Mavzu yuzasidan ilmiy adabiyotlar va o‘tkazilgan tadqiqotlar tahlil qilinganida 13-15 yoshdagi bolalarning basketbol sport turiga oid texnik, taktik hamda jismoniy tayyorgarligi va jismoniy sifatlarini rivojlantirishga mo‘ljallangan metodlarning kamligi kuzatildi. Ayniqsa, bu yo‘lda basketbol sport turiga oid maxsus mashqlarni tanlab olish va ularning amaliyotga tadbiiq qilinishini yangilik sifatida ko‘rsatishimiz mumkin. [1]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Yosh basketbolchilarni jismoniy, texnik va taktik jihatdan kompleks tayyorlash masalasi borasida bir qator mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar izlanishlar olib borganlar. Bu borada, ayniqsa, Sh.B. Fayzullayevning “Jismoniy tarbiya va sport (Basketbol)” kitobi, A.T Zaxriddinovning “Sport va harakatli o‘yinlarni o‘qitish metodikasi” kitoblari muhim manbalar qatoriga kiradi. [3]

Tadqiqot davomida basketbolchilarning jismoniy tayyorgarligining rivojlanish asoslari aniqlandi. Ilmiy tadqiqot ishini uyushtirish hamda o‘tkazishda nazariy tahlil va umumlashtirish, pedagogik kuzatish, tadqiqot mavzusiga oid maxsus ilmiy, o‘quv va uslubiy materiallar tahlili, suhbat, matematik – statistik qayta ishlash usullaridan foydalanildi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

O‘yin texnikasini tasniflash – bu ma‘lum belgilar asosida uning hamma usul, malakalarini bo‘limlar va guruhlar bo‘yicha teng huquqni taqsimlashidir. Shunday belgilar qatoriga eng avvalo sport kurashidagi malakaning nimaga mo‘ljallanganligi belgilanishi (savatga hujum qilish yoki himoya qilish uchun), harakat qanday bajarilishi (to‘p bilan yoki to‘psiz), shuningdek, uning kinematik va dinamik tuzilishi xususiyatlari kiradi. [2]

O‘yinchi maydon bo‘ylab harakat qilish uchun yurish, yugurish, sakrash, to‘xtalish, burilishlardan foydalanadi. Shu usullar yordamida u joyni to‘g‘ri tanlab olishi, uni ta‘qib qilayotgan raqibdan uzoqlashishga (qochishga) va keyingi

hujum uchun kerakli yo‘nalishga chiqishi, boshqa usullarni bajarish uchun eng yaxshi, qulay dastlabki holatlarni egallashga erishishi mumkin. Bundan tashqari to‘p bilan ajratiladigan ko‘pgina texnik malakalarning harakatda va sakrab to‘p otish va harakatlarning samaradorligi harakat paytida oyoqning to‘g‘ri ishlashiga va muvozanatni saqlashga bog‘liq.

Raqib uchun kutilmagan holda yugurish tezligini oshirish yoki startli tezlanish sport o‘yinlarida keskin yugurish deyiladi. Keskin yugurish raqib ta‘qibidan qutilish va bo‘sh joyga chiqishning eng yaxshi vositasidir. Keskin yugurishni amalga oshirish uchun birinchi 4-5 qadamni shiddatli qilib, oyoqning uchi tomondan qo‘yiladi. Yugurish tezligi qadamni uzaytirish tufayli osha boradi. Shu paytda o‘yinchi to‘pni olishga tayyor bo‘lishi kerak. Yugurish yo‘nalishini o‘zgartirishni o‘yinchi, harakat yo‘nalishiga qarama-qarshi tomonga, oldinga chiqarib qo‘yilgan oyoqning kuchli itarishi bilan amalga oshiradi, gavdasini yangidan tanlagan yo‘nalishi tomonga egadi. [4]

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Zamonaviy basketbolda ikki qo‘llab ko‘krakdan, yuqoridan, pastdan va qo‘ldan qo‘lga to‘p uzatishlar asosiy to‘p uzatish usullari hisoblanadi. To‘pni bir qo‘llab uzatish va ilib olish usuli ham basketbolda ancha keng tarqalgan bo‘lib, o‘yin maydonida istagan masofaga qo‘llaniladi. Bir qo‘lda yelkadan to‘pni uzatish texnikasi eng asosiy hisoblanib, bunda to‘pni yaxshi tutib turish, panjaning harakati bilan qo‘ldan chiqib ketishi paytida uning yo‘nalishini o‘zgartirib yuborish mumkin. O‘yinchi to‘pni o‘ng qo‘li bilan uzatish uchun qo‘lini bukib, uni o‘ng yelkasiga shunday yaqinlashtirishi lozimki, bunda uning o‘ng qo‘li to‘pni orqasidan, chap qo‘li esa uni old-past tomonidan tutib turishi, tirsaklar pastga tushirilgan bo‘lishi lozim. Basketbolchilarning maydonda muvaffaqiyat qozonishlarida jismoniy tayyorgarlik muhim rol o‘ynaydi. Jismoniy tayyorgarlikning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Aerobik chidamlilik: Aerobik chidamlilikning yuqori darajasi o‘yinchilarga butun o‘yin davomida maydon bo‘ylab samarali harakat qilish va yuqori o‘yin tezligini saqlab qolish imkonini beradi. [5]

2. Mushaklar kuchi va chidamliligi: Mushaklar kuchi va chidamliligini rivojlantirish qalqon ostidagi pozitsiyalar uchun kurashda va himoyada raqibga muvaffaqiyatli qarshilik ko'rsatish uchun muhimdir.

3. Tezlik va chaqqonlik: Tezlik va chaqqonlikni oshirish o'yinchilarga maydondagi vaziyatlarga tezda javob berishga hamda himoya va hujum harakatlarini samarali bajarishga yordam beradi. [6]

Texnik ko'nikmalarni rivojlantirish basketbolchilarni tayyorlashning ajralmas qismidir. Texnik ta'limning ba'zi asosiy jihatlariga quyidagilar kiradi:

1. Dribling: Dribling mahoratini o'zlashtirish o'yinchilarga to'pni samarali harakatlantirish va himoyachilardan o'tib ketish imkonini beradi.

2. Pas berish: To'pni aniq va tez uzatish qobiliyati o'yinchilarga jamoadoshlariga imkoniyat yaratish va o'yin sur'atini nazorat qilish imkonini beradi.

3. O'tish: To'plarning aniqligi va samaradorligi o'yin natijasini hal qiluvchi omil hisoblanadi. Har xil turdagi zarbalarni ishlab chiqish, shu jumladan uch ochko va savat ostidagi zarbalar texnik tayyorgarlikning muhim jihati hisoblanadi. [3]

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/ CONCLUSION)

Yosh basketbolchilarni kompleks tayyorlash o'yinning jismoniy, texnik va taktik jihatlarini birlashtirishni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish tizimli tayyorgarlikni, individual yondashuvni va o'yinning asosiy tamoyillarini tushunishni talab qiladi. Rivojlanishning dastlabki bosqichlarida yuqori sifatli tayyorgarlik yuqori malakali basketbolchilarni shakllantirishga yordam beradi va jamoaning musobaqalarda muvaffaqiyat qozonish imkoniyatlarini oshiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Fayzullayev Sh.B. Jismoniy tarbiya va sport. (Basketbol), O'quv qo'llanma. – Jizzax: 2022.

2. Zaxriddinov A.T Sport va harakatli o'yinlarni o'qitish metodikasi. (basketbol) O'quv qo'llanma. – Toshkent: Metodist nashriyoti, 2023. – 152 b.

3. Soliyev F.F. "Basketbol". Uslubiy qo'llanma. – Jizzax: 2023.

4. Miradilov B.M. Karimov B.Z. Umbetova M.A. Sport pedagogik mahoratini oshirish (basketbol). O'quv qo'llanma. – Toshkent: 2018.

5. Шарипов, Х. А., & Пирназаров, Ш. М. (2020). Бошланғич синф ўқувчилари жисмоний тарбиясида ўзбек миллий ўйинлардан фойдаланиш усуллари ва педагогик имкониятлари. *Интернаука*, (17-3), 81-82.

6. Бегимкулов, О. Ж. (2019). Вопросы организации сетевого взаимодействия как всей системы непрерывного образования в целом. *Мир педагогики и психологии*, (10), 22-28.

7. Urolovich, B. C. (2023). Pedagogical Principles of Using Activity and National Games in the Physical Education of Student Girls. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(12), 575-579.

8. Chorievna, D. Y., & Khudaymurotovich, D. S. (2021). Improving the physical fitness of young players through action games.

9. Rakhimova Zarina. (2024). Social significance of physical education and sport management. *Miasto Przyszłości*, 48, 1516–1519.

10. Alimov, T., & Abduraimov, S. (2023). Yosh futbolchilarning mashg'ulotlariga qo'yiladigan talablar. *Interpretation and researches*, 2(1).

11. Dusuyarov, T. B. (2020). Улучшение качества за счет бега у учеников начальных классов. *Проблемы науки*, (10 (58)), 95-97.

12. Urolovich, B. C. (2024). Using the Game in Teaching Physical Exercises to Primary Class Students. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 3(3), 780-783.

POLYSEMY FROM THE PERSPECTIVE OF THE SCIENTIFIC STUDY OF TERMINOLOGY

Tojiddinova Donokhon Yusuf qizi
Uzbek State World Languages University
English Language Teaching Methodology №2

ПОЛИСЕМИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ НАУЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ

Тажиддинова Донохон Юсуфовна
Узбекский государственный университет мировых языков
Методика преподавания английского языка №2 Стажер-преподаватель

TERMINOLOGIYANI ILMIY O'RGANISH NUQTAI NAZARIDAN KO'P MA'NOLILIK

Tojiddinova Donoxon Yusuf qizi
O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti
Ingliz tilini o'qitish metodikasi №2 stajyor-o'qituvchisi

<https://orcid.org/0009-0007-4256-0486>

e-mail:

tojiddinovadono@gmail.com

+998977032366

Annotation. This article deals with the discussion of polysemy, the definition of the word, and a few "words about the idea of "word" because it is crucial to understand what a word actually means and the first comprehending of the "word," the basic linguistic unit that unites meaning and form, it is impossible to talk about the function of meaning.

Keywords: polysemy, meaning, term, form, homonymy, seme, word, linguistic units, terminology.

Аннотация. Эта статья посвящена обсуждению многозначности, определению слова и нескольким «словам» об идее «слова», поскольку крайне важно понять, что на самом деле означает слово, и первое понимание «слова», Основная языковая единица, объединяющая значение и форму, нельзя говорить о функции значения.

Ключевые слова: полисемия, значение, термин, форма, омонимия, сема, слово, языковые единицы, терминология.

Annotatsiya. Ushbu maqolada polisemiya, so'zning ta'rifi va "so'z" g'oyasi haqida bir necha "so'zlar muhokama qilinadi, chunki so'z aslida nimani anglatishini tushunish juda muhimdir va ma'no va shaklni birlashtiruvchi asosiy til birligi bo'lmish "so'z"ni avval anglamay turib, ma'no vazifasi haqida so'z boradi.

Tayanch so'zlar: polisemiya, ma'no, termin, shakl, omonimiya, sema, so'z, lingvistik birliklar, terminologiya.

Introduction. The subject of polysemy has taken on a contentious nature within the field of terminology research. Many terminologists, during the 1960s and 1970s, cast doubt on the existence of a phenomenon known as polysemy in terminology. This is because, due to the unwavering definiteness of scientific and technical concepts, the various terminological meanings must also be unwaveringly defined and distinguished from one another. Because of this, the reality is that we are not dealing with definitions of

the same term, but rather with terms that are homonyms (i.e. terminological form morphology is used in quite different meanings in linguistics, biology and geology). Even in the process of metaphorically forming a new term, semantic analogy or shared qualities are only realized instantly at the moment of forming a new term, and soon after that, they are deliberately ignored.

This is true even in the process of figuratively forming a new term. Typically, new terms are part of different terminologies, which can lead to the alienation of related meanings and the acquisition of the status of homonymy by respective terms. One example of this is the use of the term "glyba" in construction (which refers to angular stones larger than 200 millimeters in size) and in pedology (which refers to clods ranging from 10 to 200 millimeters in size), as well as the terms "rehabilitation" [Grinev, Sergej V. ,1994] After then, it was realized that in certain instances of the metaphorical construction of a new term, both terms frequently remain in the same terminology, and their connection is extremely evident. This was one of the things that led to the discovery. For instance, the term "assimilation" in linguistics can refer to two different things. [1]

MATERIALS AND METHODS. Assimilation /1/ is a procedure that involves changing the articulation of the sounds that are immediately adjacent to one another, between sounds that belong to the same category (consonants, most of the time). Assimilation/2/ The process of bringing a word that was borrowed in to correspondence with the original language is called assimilation, standards for the visual, phonetic, grammatical, and lexical components of the language being accepted. There are a total of three instances of this. To begin, there is attendance, when new terms are created with the assistance of metonymic transfer, to use names of processes also for the results of these processes. For example, roofing, flooring, carpeting, classification, definition, borrowing, assimilation, isolation, and cladding are all examples of this tendency. This phenomena has a predictable and consistent occurrence, and the findings of our research conducted in Russian indicate that it occurs in 65% of all cases [Grinev-Grinevich, S.V. 2008: 133]. When this occurs, both the old and the new terminology continue to coexist, which is an inconvenient situation. Second, there are situations in which the same form is employed concurrently in both the broader and the narrower senses of the term. For instance, the term "walls" can refer to partitions when it is used in its more general sense, but when it is used in its more specific sense, it contrasts with partitions since inner walls support loads whereas partitions do not. In a similar manner, mineral water treatment and water treatment proper are the two

categories that makeup water treatment. Fang therapy, sometimes known as mud treatment, is included in the broader definition of balneology, while the restricted definition of balneology excludes it. In these instances, the same form works both as a hypernym and a hyponym, and the circumstance of two meanings having a hyponymic link comprises hyponymic polysemy. [2]

DISCUSSION. Thirdly, in a number of instances within the same field independently appear terms with the same form and similar meanings: for example, in the field of linguistics, we have idiom/1/ (language or dialect) and idiom/2/. (phraseological unit functioning only in a given language) [McArthur,1992] In addition, the assimilation/1 and assimilation/2 processes. In the field of lexicology, there are two types of doublets: doublets/1/ (two or more words that come from the same source) and doublets/2/. (absolute synonyms).This creates hesitancy when deciding whether to view such cases as homonymy or polysemy, and while the former appears to be preferable from a logical stand point, both in terminological practice and theory, the second case of using the same lexeme to denote two related concepts within the boundaries of a subject field is considered polysemy. Homonymy and polysemy are both considered to be instances of the same phenomenon. So, in the realm of terminology, we may encounter both homonymy and polysemy, which both refer to the use of the same lexical word to name a variety of different concepts. V.M. Leichik is the one who suggested using these criteria onto differentiate between the two in terms of language. Whether you are in the process of deconstructing the meaning or transferring it, If, in the semantic structure of the derived terms, the major seme of the name remains the same but the secondary semes differ, then we have polysemy; if, on the other hand, the main seme is different, then we have homonymy [Leychik 1991: 119]. This is true for the third scenario, in which it can be observed quite plainly that the same form is employed to express concepts that are related to one another but are not the same. In addition, an agreement was achieved about the transfer of names of processes based on the findings of these processes at the annual international terminological conference that was held in 2011 and was hosted by the Russian Technical Committee "Terminology. [3]

As a form of homonymy, given that processes and the products of those processes belong to distinct ontological and logical categories. As a result, we may acknowledge that both homonymy and polysemy are real phenomena that occur inside the realm of terms. The common sense plays an important role in the meaning of both polysemy and homonymy, although in polysemy it plays a supporting role in homonymy. This is the key distinction between the two types of word meanings. In the same breath, there exist varieties of polysemy that are not widely known and have not yet been thoroughly explored, studied, with a particular focus on the many nuances of covert polysemy. In a general sense, we can classify varieties of polysemy as either overt (open, explicit) or covert (hidden, implicit). Since the end of the 20th century, numerous occurrences of the so-called hidden polysemy have been uncovered in the process of translating specialized vocabulary. This occurs when a phrase in one language corresponds to two or more terms in another language due to the variance in national terminologies. Many of the differences and quirks that exist between national terminologies are the direct outcome of the unrelated and autonomous evolution of each language. Building, for instance, is the most common translation of the Uzbek word *binobino*, which refers to the construction of dwellings. Nevertheless, this translation is not always accurate because the English term has a considerably limited connotation and relates primarily to the construction of homes. The word *civil engineering*, which should be used instead of it, is a supplement to it, in a variety of different instances. [4] Throughout the course of history, the word "building" was reserved exclusively for describing inhabited structures. Engineering was considered to be responsible for the construction of everything else, including but not limited to roads, bridges and tunnels, waterworks, and so on. Roads and the other man-made buildings that go along with them (such as bridges, tunnels, retaining walls, etc.) were initially constructed for use in the military and, together with the construction of defense structures, were referred to as examples of military engineering.

RESULT. As a result, the term construction came into being; this phrase currently unites all several forms of construction-related activities. As a result, when we translate, we need to pay careful attention

to the appropriate use of the numerous equivalents [Grinevich 2010: 80]. Translation is intricately linked to the practice of terminography, which can be defined as both the theory and practice of creating terminological dictionaries. For instance, in the most well-known English-Russian building dictionary [Amburger, 1961]. There are three alternative terms that can be used to translate the English word "aeration:" *provetriwanije* (airing), which is a somewhat different and more specific phrase, and *ventilacija* (ventilation, quite a different term, wrong translation). The correct translation of the term "ballast" used in railroads has had two additional translations added to it, one of which is *shcheben'* (which literally translates to "crushed stone") and the other is *gravij* (gravel). The word "boulder" can also be translated as "bulyzhnik," which is synonymous with our word "cobble," "gal'ka," which is synonymous with our word "pebble," and "gravij" (for which we have an exact equivalent – gravel). We found the following several ways of translating boulder on the website *translate.yandex.ru*: *valun* (the exact equivalent), *kamen'* (stone – a much broader generic notion), *glyba* (angular stone of the same size, a distinct concept), *bulyzhnik* (cobble – smaller stones), and *skala* (rock – quite a different concept). The last four different interpretations are incorrect and result in meaningless translations. Grinev presents a large number of examples that are analogous to those found in English-German and German-English special dictionaries that contain incorrect and needless translations (1999). It seems to me that we could call the practice of offering equivalents that aren't needed a form of artificial polysemy, and in the instance of providing incorrect equivalents, we could call it a form of misleading polysemy. [5]

CONCLUSION. Moreover, polysemy plays the significance role in the development of cognitive abilities. The exploration of terminologies through time has led to the discovery of a further form of hidden polysemy known as diachronic hidden polysemy, which takes the form of syncretism in semantics. The investigation of the fundamental concepts of emotion revealed that, in many instances, the initial 36 meaning was distinct from the contemporary one. In a number of instances, the original meaning was substantially different from the contemporary one. In some instances, it began by

identifying the source of the feeling: Something that causes wonder is something that causes surprise; something that causes fear is something that causes danger; something that causes grief is something that causes suffering; something that causes anger is something that causes pain or irritation; distress is stress; and fun is a practical joke. In addition to this, it was discovered that throughout the course of human history, there is latent fused polysemy that may be observed in the semantic properties of the early word-stock.

REFERENCE

1. Amburger, P.G. 1961. Anglo-russkij stroitel'nyj slovar. Moskva. [Amburger, P.G.1961
2. Grinev-Grinevich, S.V. 2008. Terminology: studies. manual for students. higher.studies. establishments.Moscow: Publishing Center "Academy". ,p.13336.
3. Griniewicz, Sergiusz. 2010. On terminological issues of translation, Edukacjadla Przyszłości.vol VII, Białystok, 79-84
4. Leychik, V.M. 1991. Semantic homonymy and ambiguity in the field of terms, Vocabulary and lexicography. Moscow, 115-121.
5. McArthur,1992, The Oxford Companion to the English Language, written by Tom McArthur and published in 1992. The illustrious Oxford University

SURXON VOHASI BOYSUN TUMANI PANJOB QISHLOG'I AHOLISINING NOMODDIY MADANIYATIDAN

*Rahmonov Maxammad Habibullo o'g'li,
Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi*
СУРХАНСКИЙ ОАЗИС ИЗ НЕМАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ СЕЛА ПЕНДЖАБ
БАЙСАНСКОГО РАЙОНА

*Rahmonov Maxammad Xabibullo ugli
Преподаватель кафедры всеобщей истории Термезского
государственного университета*

[https://orcid.org/
0009-0008-6635-0659](https://orcid.org/0009-0008-6635-0659)

[Muhammad19940208@
mail.ru](mailto:Muhammad19940208@mail.ru)

SURKHAN OASIS IS FROM THE INTANGIBLE CULTURE OF THE POPULATION OF THE PUNJAB VILLAGE OF BOYSUN DISTRICT

*Rahmonov Maxammad Habibullo ugli,
Teacher of the Department of World History of Termiz State University*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxon vohasi tog'lik tojiklarning marosimlari, urf-odatlar va an'analari ular bilan bog'liq bo'lgan etnografik qarashlari bayon qilingan. Ushbu marosimlarni o'tkazish tartiblari va qoidalari aks etirilgan.

Kalit so'z: ichki Panjob, Obro', Nomguzaron, So'yish, To'piq yutish, Sochiqlik, Boysun, Qur, Shexoni, Sa'noni, Shixistonagi, Oshiqi, Dastgir va boshqalar.

Аннотация: В данной статье изложены этнографические взгляды на обряды, обычаи и традиции горных таджиков Сурханского оазиса. Отражены порядок и правила проведения этих церемоний.

Ключевые слова: Внутренний Пенджаб, Репутация, Номгuzаран, Резня, Глотающие пятки, Сочилик, Бойсун, Кур, Шехани, Санани, Шихистанаги, Ашики, Дастгир и другие.

Abstract: This article describes the ethnographic views of the rituals, customs and traditions of the mountain Tajiks of the Surkhan oasis. Procedures and rules for conducting these ceremonies are reflected.

Keywords: Inner Punjab, Reputation, Nomguzaran, Slaughter, Swallowing Heels, Sochiklik, Boysun, Qur, Shekhani, Sanani, Shikhistanagi, Ashiqi, Dastgir and others.

KIRISH (INTRODUCTION)

O'zbekistonning janubiy hududi bo'lmish Surxon vohasi tog'lik tojiklarning marosimlari, urf-odatlar va an'analari ular bilan bog'liq bo'lgan etnografik qarashlari maqolada bayon qilingan. Ushbu marosimlarni o'tkazish tartiblari va qoidalari aks etirilgan. Ushbu tog'li hududlardagi qishloqdagi aholining etnik qatlami hamda nomoddiy urf-odatlar keng ochib berilgan. Bu hududlardagi ism qo'yish, sunnat to'yi va payg'ambar yoshi marosimlaridagi odatlar va an'alar batafsil ochib berilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI / (MATERIALS AND METHODS)

Surxon vohasining tog'li hududlarida yashovchi aholini ilmiy jihatdan o'rganish dastlab XX asrning 60-90-yillaridan boshlangan, misol uchun, B.Karmeshovning etnografik asarlarida o'rganilgan bo'lsa, 90-yillarda Xolmo'minov Xushvaqtning "Boysun nohiyasi va uning atrof hududlari mikrotoponimlari" (1993) dissertatsiyasida dastlab tog'lik aholining urf-odat va an'analari bilan nomlangan joy nomlari bo'lsa,

Ro‘zimurod Qalandarov “Panjob va panjobliklar tarixi” kitobi (1997), yaqin yillardagi professor S.N.Tursunovning “Boysun” (2011), Fayzullayeva M.H.ning “Homkon” kitoblarida ham bu hududlar aholisi keng o‘rganilgan.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tog‘lik tojiklarida xususan Boysun tumani Panjob qishlog‘i aholisi orasida o‘ziga xos etnografik urf-odat va marosimlar saqlanib qolingan. Ular quyidagilardir:

1. Nomguzaron (ism o‘tkazish) 2. Obro‘ (Payg‘ambar yoshi)
2. So‘yish (Sunnat to‘yda)

Bu uch urf-odat va marosim tog‘lik Panjob aholi orasida doimiy o‘tkazilib kelinadi. Nomguzaron marosimi besh urug‘ vakillari orasida o‘tkaziladi. Tojik aholisi orasida Kataboy, Akaboy va Amak ismlari ko‘proq uchraydi. Aslida esa Kataboy ism egasiga vafot etgan Bobosining, Akaboy ism egasiga esa vafot etgan akasining, Amak ism egasiga esa vafot etgan amakisining ismini qo‘yishgan bo‘lishadi. Bu urf-odat XIX va XX asr mobaynida uzluksiz amalga oshirilib kelinadi. Bu marosimning Nomguzaron deb aytilishi tojik tilidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinganda ism o‘tkazish deyiladi va beshta Panjoblik urug‘ vakillarining shahobchalaridan qovm-u qarindoshlar chaqiriladi. Marosim uchun dasturxon tayyorlashadi. Erkaklar alohida ayollar alohida o‘tirishdi. Erkaklar asosan **qur** qilib yoyilgan dasturxon atrofida o‘tirishadi. Ayollar esa maxsus tayyorlangan xonalarga kiritishadi. XIX-XX asrlarda erkaklar uchun chit va beqasam, ayollarga baxmal va ro‘mol berishardi. Hozirgi kunda esa erkaklarga chit va sochiq, ayollarga esa ro‘mol va paplen materiallari berishadi. Marosim uchun besh urug‘ vakilidan bir kishiga urug‘lik berishadi. Tadqiqot davomida urug‘lik berish masalasiga alohida to‘xtalib, kimlarga berilishi va nima maqsadda berilishini Boysun tumani tog‘lik aholisidan so‘rab oldik. Urug‘lik XX asr oxirigacha har bir urug‘ vakili erkaklarga ham ayollarga ham berilganligi va hozirgi kunda esa faqat ayollarga berilayotganligini takidlab o‘tishdi. Bu urug‘lik berilishi tog‘lik Panjobi tojiklarining to‘y marosimlarida va diniy marosimlarida ham berilishi ta‘kidlandi. Urug‘likning berilishidan maqsad besh urug‘ borligini va qarindoshlar orasida haqiqatdan ham

ushbu marosim o‘tkazilganligini isboti deyishdi. Ya‘ni ushbu urug‘likni olgan kishi qarindoshlar orasida men olganman urug‘ligini deyishadi. Marosimda yana bir ko‘zga tashlanadigan yaxshi jihati sochiqlik tarqatish odatidir. Unda ayollar o‘zlari qo‘li bilan tikkan dastband, dastgir va kichik sochiqlar shuningdek saqich va qurbi yetganlar pul tarqatib chiqishadi. Bu ishni faqat yaqin qarindoshlari amalga oshirishgan. Ushbu marosim ism egasining asosan 3-6 yoshligi paytida o‘tkaziladi va Nomguzaron egasiga mehmonlar tomonidan to‘n va bola uchun kiyim kechak olib kelishadi. Ushbu marosim qiz bolalarda ham o‘tkaziladi. Bu marosimda asosan ayollar faol xizmat qilishadi. Marosim belgilangan kundan bir hafta oldin yaqin qarindoshlardan iborat ayollar guruhi 15-20 to‘p materiallarni kesib belini bog‘lab, qog‘ozga kimga berilishini yozib qo‘yishadi. Kesib va beli bog‘lanib, yozib qo‘yilgan materiallar urug‘larga bo‘linib, oldindan kayvoni momalar tomonidan tayinlangan ayollarga topshiriladi. Ayollar esa o‘zlariga belgilangan urug‘ ayollariga tarqatishgan. Erkaklarga ham oldindan tayyorlangan materiallarni bakovullar orqali har bir urug‘ vakillariga tarqatishadi.

Obro‘ (Payg‘ambar yoshi). Obro‘ – ushbu marosim Surxon vohasi tojik aholisi orasida keng tarqalgan bo‘lib, yoshi katta erkak va ayollarga o‘tkazishadi. Tadqiqotimiz davomida Boysun, Oltinsoy, Sariosiyo, Denov va Termiz Shahar tojiklari orasida Obro‘ marosimi nima va u nima maqsadda, qanday o‘tkazilishi haqida ilmiy izlanishlar olib bordik. Bu marosimlar hamma joyda Obro‘ deb atalmasligini va hamma tumanlarda bir xilda o‘tkazilmasligini aniqladik. Boysun, Denov va Oltinsoy tojiklari orasida Obro‘ deyilar ekan. Boysun tumani Panjob va Sayrob qishlog‘ida Obro‘ oshi deyiladi va bu marosim har bir urug‘ida o‘tkazishadi. Tog‘lik tojiklar orasida bu marosim inson umri davomida bir marta qilinishi shart bo‘lgan. Bu osh 50 yoki 60 yoshdan oshgan, hayotida o‘z maqsadlariga erishgan va yaxshi farzandlarni tarbiyalab ularni uyli joyli qilib yetishtirgan, el orasida obro‘ga ega bo‘lib, jamiyatda o‘z o‘rnini topgan kishi sharafiga amalga oshirilgan. Obro‘ to‘yi belgilangan kun dasturxonlarga qaynatma sho‘rva tortilgan. Kuzatish chog‘ida mehmonlarga XIX-XX asrlarda bittadan non tarqatilgan. Vaqt o‘tishi bilan bu marosim

transfarmatsion jarayonga uchrab bugungi kunda mehmonlarga ikkitadan non va erkak kishiga o'n ming so'm, ayollarga besh ming so'm pul beriladi. Bu amallarni bakovullar bajarishgan. XX asr boshlarida mehmonlar uchun yozilgan dasturxon bo'zdan bo'lgan. Mehmonlarga qarash uchun ikki kishi tayinlangan bir kishi dasturxondagi noz-u ne'matlarga, ikkinchisi kelgan mehmonlarga pul va non tarqatishgan. Obro' to'yining "mehmondorchilik" qismi tugagach, "sarpo kiydirish" qismi boshlangan. Kishi vafot etganda, mulla marhum farzandlaridan dafn marosimida "obro' oshi berganmi?" deb so'ragan, farzandlari "ha" javobini berishsa, xaloyiqqa marhum obro'li ekan, deb e'lon qilgan va janozasida pul (hayrot) tarqatilmagan. Agar hayoti davomida "obro' oshi" bermay vafot etgan bo'lsa, marhumning dafn marosimida farzandlari hayrot tarqatgan va marhum "obro'li" qatoriga kiritilgan.

So'yish urf-odati. Voha tog'lik tojik aholisining to'y marosimlarida juda ko'p urf-odat va an'analar mavjud bo'lib, ulardan biri Sunnat to'ylarida o'tkaziladigan So'yish urf-odatidir. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan bu odat urfga aylangan. Bu urf-odatni hamma aholi birdek o'tkaza olmagan. Sababi bu urf-odatni o'tkazish uchun juda ko'p mablag' talab etilgan. Bu marosim Surxon vohasining Boysun tumani qishloqlari, Sayrob, ichki va tashqi Panjob, Denov, Oltinsoy va qisman Laylagon qishloqlarida o'tkazilgan. So'yish to'y bolalar uchun qilinadi va har bir urug' vakillari uchun alohida beriladi. Tadqiqotimiz davomida Oltinsoy va Boysun tuman qishloqlaridagi sunnat to'ylarida ishtirok etganimizda ulardagi so'yish bir xil o'tkazilishini aniqladim. So'yishga beriladigan mahsulotlar va jonliq to'y va xonadon egasi tomonidan tayyorlanib qo'yiladi. Boysun tumani toqchi va tog'lik tojiklar aholisi So'yish berilishi oldidan bakovullar so'yish olish kimning navbati yoki qaysi xonadon egasi olishini aniqlab olishadi. Ichki Panjob aholisining So'yish marosimida bevosita ishtirok etganimizda so'yish marosimi beshta urug' vakillariga berishar ekan. Panjobliklar tog'lik aholi bo'lib, ko'proq chorvachilik bilan shug'ullanishgan. So'yish odati ham aynan chorva bilan bog'liq marosim hisoblanadi. Beshta urug' vakillariga jonliq tarqatishgan. Azaldan beshta urug' a'zolari ichidan Sanoni urug'i bitta ko'p jonliq qo'y olishgan. Buning sababi son jihatdan Sanoni urug'i

vakillar ko'pchilikni tashkil etishidir. So'yishni tarqatish (qo'yni) oldidan barcha urug' vakillari aylana shaklida o'tirib olishib to'y egasi tayyorlagan mahsulotlarni taqsimlashga kirishadi. Avvalo besh urug' bakovullari qo'ylarni saralab chiqishadi. Bittadan bosh qo'y (40-50 kilo qiladigan)ni aniqlab, bo'yniga ro'mol bilan bog'lab qo'yishgan. Qolgan qo'ylarni quyidagicha taqsimlashgan: Shexoni urug'iga 1 ta bosh qo'y, 2 ta o'rtacha qo'y berilgan, Shaxistonagi urug'iga 1 ta bosh qo'y, 2 ta o'rtacha qo'y berilgan, Sa'noni urug'iga 1 ta bosh qo'y, 3 ta o'rtacha qo'y berilgan, Oshiqi urug'iga 1 ta bosh qo'y, 2 ta o'rtacha qo'y berilgan, Ka'noni urug'iga 1 ta bosh qo'y, 2 ta o'rtacha qo'y berilgan. Bundan tashqari o'zlariga yaqin olgan tojik-chig'atoylardan yoki Laylagonlik elbegilarga 1 ta qo'y, Sayroblik eshonlarga 1 ta qo'y, Panjob eshonlariga 1 ta qo'y berishgan. Shuningdek to'y bo'lgan xonadonda mehmon bo'lib qolgan ayollar uchun 1 ta qo'y berishgan. Hozirgi kunda esa Sayrobi eshonlarga va elbegi urug'lariga berishmaydi. Sababi ular o'z to'ylarida panjobliklarga berishmay qo'yanligidir. So'yishda qo'yga qo'shib, non, qand, sabzi, guruch, moy, quruq choy va gugurt mahsulotlari beshta urug' vakillariga teng taqsimlanadi. So'yishni olgan oila a'zolari o'zlari bir tandir non va mevalarni mehmonlarga qo'yishadi. So'yishni olgan oilaga buning nima foydasi bor degan savol berganimizda ular olgan qo'yni 2 tasini so'yib bittasini irimiga molxonasiga qoldirgan. Ya'ni shu qoldirilgan qo'y shu xonadonda ham katta to'y qilishlik uchun sabab bo'lsin deyishgan. Aslida so'yishda so'yilgan qo'y go'shtini yeyish uchun so'yish bo'ladigan xonadonga erkak kishilar to'plangan. O'g'il bolalar 7 yoshga to'lgan bo'lsa borishga haqli hisoblangan. Ayollar so'yishga umuman borishmagan. So'yilgan qo'yning go'shtini qovurishib kelgan har bir mehmonga 2 bo'lak go'sht va 1 bo'lakdan yog'i berilgan va hamma o'ziga berilgan nasibani yeb bir birlari bilan dildan suhbat qurishgan.

NATIJAR (RESULTS)

Yuqoridagi uchta urf-odat va marosimlarni o'tkazishgan maqsad o'sib kelayotgan yosh avlod qarindosh urug'larini yaxshi tanib olish, bir dasturxon atrofida to'planish esa birlashish va iliqlik munosabatlarni keltirib chiqargan. Shuning uchun ham tog'lik aholi doimo birlashib to'y va marosimi o'tkazishgan. Qolaversa Vohada an'anaviy ravishda

tayyorlanib kelgan marosim taomlaridan biri holvaytardir. Holvaytarning qadimiy taom ekanligini O'rta Osiyoning qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy, uning asosan ta'ziya marosimlarida pishirilganligini K. Shoniyozov va B.X. Karmishevalar ham qayd etib o'tishgan. Holvaytar O'rta Osiyoning hamma aholi manzillarida tayyorlanib, nomi fors-tojik tilidan olingan bo'lib, "suyuq holva" yoki "ho'l holva" ma'nosini beradi, deb yozadi K. Mahmudov. Surxon vohasida motam marosimlari holvaytarsiz o'tkazilmaganidek, Navro'z, Ramazon va Qurbon hayiti bayramlari ham ushbu taomsiz o'tkazilmagan.

XULOSA (CONCLUSION)

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ushbu qayd etilgan marosimlar bugungi kunda ham shu hududdan ko'chirilgan yoki ko'chib ketgan aholi qismida ham uchraydi. Shuningdek tog'lik tojiklar ya'ni panjobliklar ham Nomguzaron va Obro' marosimlarida bu taomni tayyorlashgan. Surxon vohasi aholisini bir dasturxon atrofida o'tirishi va taomlanishida yaqinlik va yaxshi munosabatni yo'lga qo'yishi bilan birga, taomlar insonlarni bir biridan uzoqlashtirish jihatlari ham mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. S.N.Tursunov «Boysun» -: T.Akademnashir
2. Mavlyuda Fayzullaeva "O'zbek taomlari bilan bog'lik an'analar" (Surxon vohasi misolida) nomzodlik dissertasiyasi 2010 yil 123-bet
3. Кармишева Б. Х. Жилище узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана.//ИООН АН Тадж.ССР. Вып.10–11.1956.S.13-23.
4. Ro'zimurod Qalandarov "Panjob va panjobliklar tarixi" Jayxun nashriyoti Termiz – 1997 yil 92 bet
5. Mahmudov K. Mehmonnoma. – Toshkent, 1989. – B. 90.
6. Dala yozuvi Boysun tumani ichki va tashqi Panjob qishlog'i 2022 yil
7. Dala yozuvi Termiz shahar Do'stlik va Boyqishloq mahalalari 2021 yil
8. Rahmonov, M. (2024). TOQCHI QAVMI AHOLISINING HUNARMANDCHILIGI VA UY-RO 'ZG 'OR KASBKORLIGI. *Modern Science and Research*, 3(5).

CHAG‘ONİYONDA MODDIY MADANIYATINING TUTGAN O‘RNI

*Ergashev Mavlon Eshniyozovich,
Termiz davlat universiteti “Jahon tarixi” kafedrasida katta
o‘qituvchisi*

РОЛЬ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ЧАГОНИИ

*Эргашев Мавлон Эшниезович,
Старший преподаватель кафедры всеобщей
истории Термезского государственного университета*

THE ROLE OF MATERIAL CULTURE IN CHAGONIYA

*Ergashev Mavlon Eshniyozovich,
Senior lecturer of the Department of World History of Termiz
State University*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Chag‘oniyon hududi qadimgi va o‘rta asrlar davri O‘rta Osiyo xalqlarining moddiy madaniyatida muhim o‘rin egallaydi. Bu yerda shahar madaniyati, dehqonchilik, ilm-fan va san‘at yuksak darajada rivojlanganligi haqida ko‘plab ma‘lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Chag‘oniyon, Shuman, Tuxolo, “Yo‘lnoma”, Toxariston, Bubakena, Chag‘anrud, Bittepa, Surxondaryo.

Аннотация: Регион Чаганион занимает важное место в материальной культуре народов Средней Азии в древние и средневековые времена. Здесь были высоко развиты городская культура, сельское хозяйство, наука и искусство.

Ключевые слова: Чаганиян, Шуман, Тухоло, «Ёлнома», Тохаристан, Бубакена, Чаганруд, Биттепа, Сурхандарья.

Abstract: Chaganion region occupies an important place in the material culture of the peoples of Central Asia during the ancient and medieval times. Urban culture, agriculture, science and art were highly developed here.

Keywords: Chaganiyan, Shuman, Tukholo, "Yolnoma", Tokharistan, Bubakena, Chaganrud, Bittepa, Surkhandarya.

KIRISH (INTRODUCTION)

Chag‘oniyon hududi qadimgi va o‘rta asrlar davri O‘rta Osiyo xalqlarining moddiy madaniyatida muhim o‘rin egallaydi. Bu yerda shahar madaniyati, dehqonchilik, ilm-fan va san‘at yuksak darajada rivojlangan edi [5:21].

V-VIII asrlarda Chag‘oniyonda turli dinlar bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘lgan. Ular orasida buddizmning mavqei juda baland bo‘lgan. Xitoy

sayyohi Syuan-Szyanning xabariga ko‘ra, Chag‘oniyonda beshta, Shuman va Xamavaranda ikkita, Qabodiyonda uchta monastir faoliyat ko‘rsatgan [1:39-41]. Arxeologik qazishmalar natijasida Chag‘oniyonda buddaviylik bilan bog‘liq inshootlar bo‘lganligi aniqlangan. Jumladan, hozirgi Denovdagi Xayrobod qishlog‘i yaqinida joylashgan Chordo‘ngak yodgorligi o‘rnida qadimgi buddaviylik stupasi bo‘lgan [2:292].

[https://orcid.org/
0009-0008-0978-3116](https://orcid.org/0009-0008-0978-3116)
Ergashevmaavlton150@gmail.com

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD / (MATERIALS AND METHODS)

Chagʻoniyonda buddaviylikdan tashqari, moniylik dini ham chuqur ildiz otgan edi. VIII asrda moniylikning mavqei haqida tarixiy manbalarda maʼlumotlar keltiriladi. Chunonchi, 719-yilda Chagʻoniyon hukmdori Tish tomonidan Xitoyga moniylik dini peshvosi Mo-Jo boshchiligidagi elchilar yuborganligi va bu elchi «Buyuk ustoz» unvoniga ega boʻlganligi koʻrsatiladi. Bu xabar Chagʻoniyonning zardushtiylik va buddaviylik dinlarining markazi boʻlishi barobarida, moniylik dini rivoj topgan davlat ekanligidan dalolat beradi [4:5-11].

Chagʻoniyonda buddaviylik, zardushtiylik va moniylik dinlari bilan bir qatorda mahalliy dinlar ham mavjud edi. «Tan-shu»da yozilishicha, Tuxoloning shimolida Poli (Boysun) togʻi bor. Uning janubiy tomonidagi bir gʻorda ilohiy ot bor. Aholi shu togʻda biyalarini oʻtlatish uchun olib kelishadi. Ana shu biyalardan uchqur otlar dunyoga keladi [3:21]. Taʼkidlash lozimki, xitoy yilnomasida koʻrsatilgan joy Koʻhitang togʻining shimoli-gʻarbi va Boysuntogʻning janubiy qismlariga toʻgʻri kelib, u yerda hanuzga qadar zotdor otlar yetishtiriladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Ilk oʻrta asrlarda Chagʻoniyonda turkiy qavmlar bilan bogʻliq boʻlgan daxmalar paydo boʻladi. Bu daxmalar Bittepa sagʻanalar majmuasi deb nom oldi. Daxmalar hozirgi Uzun tumanida, Surxondaryoning chap qirgʻogʻida, Bobotogʻ yonbagʻridagi adirliklardan birida joylashgan. Qadimgi qabrston bir xonali sagʻanalar majmuidan tarkib topgan, adirlikning yonbagʻrida yer sathidan 15–20 m balandlikda oʻyib ishlangan. Bittepa oʻrnidagi daxmalar 1979-yilda adir yon bagʻri boʻylab kanal qazib oʻtkazilishi munosabati bilan aniqlangan. Bittepa daxmalari (jami 7 ta) 1979–1980-yillarda Surxondaryo viloyat oʻlkashunoslik muzeyi Oʻzbekiston Sanʼatshunoslik ekspeditsiyasi guruhi tomonidan qazib oʻrganilgan.

Bittepa daxmalar majmuining paydo boʻlishi va mavjud boʻlish sanasi, bu inshootlarda topilgan tangalar asosida aniqlangan. Jami boʻlib, bu yodgorlikdan besh guruhga mansub tangalar topilgan. Bular: sosoniy shohlar Peroz va Husrav I

Anushirvonning tangalariga taqlidan zarb etilgan tangalar; 2) sosoniy shohlar Husrav I Anushirvon va Husrav II Parvizning asl draxmalari; 3) Ukar (yoki Urka) Vartarmuk nomidan zarb etilgan sugʻd tangasi; 4) qoʻshaloq portretli (suratli) mahalliy Chagʻoniyon tangalari; 5) turkashlar tangasi. Garchand Bittepa yodgorliklari majmuidan topilgan Peroz, Husrav Anushirvon tangalari taqlidan zarb etilgan tangalar qadimiy tuyulsa-da, bu turdagi tangalar VI–VII asrlarda ham muomalada boʻlgan. Oʻz navbatida Bittepadan topilgan turkashlar tangasi VIII asrning birinchi yarmiga oid. Ayni shu jihatlarni hisobga olgan E.V.Rtveladze mayyitlarning VII asrdan VIII asr boshlariga qadar qoʻyilganligi toʻgʻrisida xulosaga keladi.

Daxmalarining tuzilishi, ularning turlari va maʼlum bir balandlikda joylashuvi, daxmalarining ikki qator boʻlib joylashishi ularning nafaqat Chagʻoniyon, balki butun bir Toxariston oʻlkasida oʻziga xosligini namoyon qiladi. Hozirgacha, ayni shu daxma turkumdagi mozorlar Ustrushona oʻlkasidagi (Oʻzbekiston Respublikasining hozirgi Jizzax va Sirdaryo viloyatlari va Tojikistonning Xoʻjand viloyati) Kurukat yodgorligi, Pop dahmalari (Fargʻona vodiysi) va Janubiy Qozogʻiston hududida aniqlangan. Uzun tumanidagi Bittepa, Teshiktepa I–II, Jarqoʻton daxmalari oʻzining tuzilishi, meʼmoriy yechimiga koʻra, juda xilma–xil, toʻgʻri toʻrtburchak, toʻgʻri burchakli va xochsimon tarhlarga ega.

Bittepa dahmalarida mayyitni yelkasi bilan yerga, yuzini osmonga qaratib oyoqlarini uzatib dafn qilish qatʼiy odat boʻlib, mayyitlar soni 12 tagacha, yaʼni chegaralangan boʻlgan. Kurukat va Pop yodgorliklarida yetarli darajada sopol idishlar qoʻyilgan boʻlsa, Bittepa dahmalarida bir dona va Teshiktepa II dahmalarida dastlabki tadqiqotlar jarayonida yana bir dona sopol idish topilgan. Bittepa dahmalarida koʻmish marosimlarida yagonalik kuzatilsa (bu odatni chamasi yangi aniqlangan Teshiktepa I – II dahmalarida qoʻllanilgan dafn marosimlari ham tasdiqlamoqda), Kurukat va Pop dahmalarida xilma-xil koʻmish marosimlari qoʻllanilgan.

NATIJALAR (RESULTS)

E.V.Rtveladze tomonidan tuzilgan Chagʻoniyon amirlari sulolasi tarkibida Abu Xoris

Muhammad ibn Ahmad ibn Farig'unning ham keltirilgan bo'lib, 987-990-yillarda Chag'oniyonda amirlik qilgan. Ilgari Juzjon amiri bo'lgan Abul Xoris Chag'oniyon taxtiga Abul Qosim al-Hasan ibn Ahmad (976-987-yillar)dan so'ng chiqqan. Abul Xoris ilm ahli va nazm sohiblariga ko'p e'tibor bergan ko'rinadi. Masalan, muallifi noma'lum «Kitob hudud al-olam milal Mashriq ilal Mag'rib» («Sharq va G'arb mamlakatlari chegaralari haqida kitob») asari uning nomiga atab (983-yili fors tilida) yozilgan[6:148].

«Hudud al-olam» Yaqin va O'rta Sharq xalqlarining durdona yodgorliklaridan biridir. Xususan, unda bizning vohamiz bilan bog'liq jug'rofiy hududlardan Amudaryo, Chag'onrud, Chag'oniyon, Termiz va Balx, Tohariston, Xatlon, Vaxsh, Qabodiyon haqida qiziq ma'lumotlar beriladi. «Hudud al-olam»da yozilishicha, Chag'oniyon – qishloq xo'jaligi uchun qulay va keng joy. Iqlimi yumshoq, yeri yaxshi, suvlari ovqatni tezda hazm qildiradi. Bu yerda otlar yetishtiriladi, yungdan mato, gilam, sholcha qilinadi. Bu viloyatning poytaxti Chag'oniyon shahridir, tog' etagida bino bo'lgandir. Oqar suvlari bor [4:114].

Kashtachilik bilan asosan ayollar shug'ullanishgan. Savdo hunarmandchilik shaharlarida va yirik qishloqlarda hamda O'zbekistonning barcha hududida (Xorazmdan tashqari) keng tarqalib kelgan.

XULOSA (CONCLUSION)

Xulosa qilsak, o'rta asrlarda Chag'oniyon yirik madaniy markazlardan biri bo'lgan. Chag'oniyon amirlari o'zlarini ma'rifatli hukmdorlar sifatida ko'rsata olishdi. Ularning ilm-fanga g'amxo'rliqi Chag'oniyonda ilmiy-adabiy muhitning shakllanishiga sabab bo'ldi. Chag'oniyonda ijod qilgan allomalar o'z asarlarida insonparvarlik, mardlik, mehr-muhabbat va mehnatni ulug'lash kabi g'oyalarni targ'ib qilishdi. Bularning barchasi o'rta asrlar davridagi Chag'oniyonning ijtimoiy-madaniy hayotida muhim ahamiyat kasb etdi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati.

1. Sodiqova N., G'aybullaeva Yu.A. O'zbek milliy bosh kiyimlari (XIX – XX asrlar). – T.: Sharq
2. O'roqov M.B. XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida o'zbek xotin-qizlarining chevarchilik kasb-hunari.// *Общественные науки в Узбекистане*. 1998. №1. B.77-80.
3. O'roqov M.B. Kashtado'zlik va to'qimachilik hunarlariga oid atamalar// *O'zbek tili va adabiyoti*. 1996. №6. B.47-49.
4. Pisarchik A.K. Jiyak. "Sovet O'zbekistonining xalq dekorativ san'ati". – Toshkent, 1954.
5. Nosirova Z. Boysun naqshlarida bahor ifori // *Moziydan sado*. 2008. №1. B.7.
6. Bo'riyev S.D. XX asrda Surxon-Sherobod vohasining sug'orilish tarixi. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2008.
7. Xudoyqulov O'.K. O'zbekistonning janubiy oblastlarida yengil va oziq-ovqat sanoati yechim va muammolar (1970-1990-yy) Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – Toshkent, 2010.
8. Qobilov E.O. O'zbekistonning janubiy oblastlarida yengil va oziq-ovqat sanoatining rivojlanish tarixi, tajriba va muammolar. (1946-1960 yy). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – Samarqand, 1994.
9. Tursunov J.N. O'zbekiston shaharlarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti tarixi (Boysun, Sharg'un va Sho'rchi shaharlari misolida) 1971-1990-yy. Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – Samarqand, 1995.
10. Quvvatova N. Q. XX asrning 20-80 yillarida O'zbekiston qishloqlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti (Qashqadaryo oblasti misolida) tarix. fan. nom. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss.

SURXONDARYO VILOYATIDA XOTIN-QIZLAR MAVQEYINING IJTIMOYIY JIHATDAN MUSTAHKAMLANISHI VA UNING DASTLABKI NATIJALARI

*Radjabova Saboxat Bobirovna,
Termiz davlat universiteti "Jahon tarixi" kafedrasida katta
o'qituvchisi*

СОЦИАЛЬНОЕ УКРЕПЛЕНИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ЖЕНЩИН И ДЕВУШЕК СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЕГО ПЕРВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

*Раджабова Сабохат Бобировна,
Старший преподаватель кафедры всеобщей
истории Термезского государственного университета*
**SOCIAL STRENGTHENING OF THE POSITION
OF WOMEN AND GIRLS IN SURKHANDARYA
REGION AND ITS INITIAL RESULTS** Radjabova
*Sabokhat Bobirovna,
Senior lecturer of the Department of World History of Termiz
State University*

[https://orcid.org/
0009-0009-7060-8752](https://orcid.org/0009-0009-7060-8752)

radjabovas@tersu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida Surxondaryo viloyatida xotin-qizlarning ijtimoiy, siyosiy jarayonlardagi ishtiroki bayon qilingan.

Kalit so'zlar: jamiyat, ijtimoiy-siyosiy, bozor iqtisodiyoti, Qoraqalpog'iston

Аннотация: В данной статье описывается участие женщин в общественно-политических процессах Сурхандарьинской области в первые годы независимости.

Ключевые слова: общество, общественно-политическая, рыночная экономика, Каракалпакстан.

Abstract: This article describes the participation of women in social and political processes in the Surkhandarya region in the first years of independence.

Keywords: society, socio-political, market economy, Karakalpakstan.

KIRISH (INTRODUCTION)

Jamiyatimizda xotin-qizlarga e'tiborning ortib borishi, ayollar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan huquqiy-me'yoriy hujjatlarning ishlab chiqilishi ijtimoiy hayotimizdagi muhim masalalardan biri sanaladi. Bu esa ayollar muammosining bartaraf qilinishiga hamda ularning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotdagi faol ishtirokini ta'minlash, jamiyatdagi o'rni va mavqeyini oshirish imkoniyatini yuzaga keltirib, deyarli barcha mamlakatlarning ayollar masalasi bo'yicha olib borayotgan siyosatini o'zgartirishiga

olib keldi. Bu borada olib borilayotgan chora-tadbirlarni muvofiqlashtirish, jamiyatda ayollarning rolini kuchaytirish davlatimizning muhim vazifalaridan biriga aylanib bordi.[1]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD / (MATERIALS AND METHODS)

Mustaqillik yillarida respublikada xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularning davlat boshqaruvi va qarorlar qabul qilishdagi o'rni kuchaytirish, mehnat va turmush sharoitini yaxshilash va har tomonlama qo'llab-quvvatlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish

maqsadida qator islohotlar amalga oshirildi [2]. Bu esa ayollarga g'amxo'rlik, ularning ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va ma'naviy manfaatlari davlat tomonidan himoya qilinishida o'z ifodasini topmoqda. Shuningdek, xotin-qizlar bandligini oshirish, jamiyatda yuzaga keladigan ijtimoiy muammolarning oldini olish, xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini yanada mustahkamlash kabi muhim vazifalarni kuchaytirishni taqozo etmoqda [3].

Ayolning insoniy qadrini joyiga qo'yish, uni ulug'lash, so'zsiz, aql-idrok tantana qilgan, inson oldidagi javobgarligini chuqur tushungan yurtdagina amalga oshirish mumkin. Ayol qadri ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topmas ekan, ayol jamiyatning erkinlik, to'kinlik, osoyishtalik mezoniga aylanmas ekan, bu jamiyatda barqarorlik, bunyodkorlik hukmronlik qilishi mumkin emas.[4]

Chunki, ijtimoiy hayot, uning birinchi bo'g'ini bo'lgan oila ayollardan boshlanadi, to'g'rirog'i, u ayol zaminida vujudga keladi, mavjud bo'ladi, doimiylik kasb etadi. Oila va uning ta'sirida shakllanuvchi insoniy fazilatlar, birinchi galda, onaning oq sutidan, uning chaqaloqqa bo'lgan mehr-muhabbatidan, beshik tebratib o'tkazgan bedor tunlaridan boshlanadi. Ayol allasi o'ziga xos millat madhiyasidir, chunki bunda Vatanni o'zida jam qilgan onaning orzusi, uning javobgarligi, uning mehri jo'sh urib turadi. Millat ayolni nechog'lik ulug'lasa, uning o'zi ham shunchalik ulug'lanadi, har tomonlama yuksalib, kelajagi porloq bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Ayollarimizning baxti-xalqimiz, jamiyatimizning ham baxtidir" [5].

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Mamlakatimiz xotin-qizlari iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda xalq xo'jaligi, ilm-fan, madaniyat va ma'rifat tizimining barcha sohalarida o'zlarining halol va fidokorona mehnatlari bilan ishtirok etmoqdalar. O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasi mamlakatimiz xotin-qizlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlab, xalqaro ayollar harakati hamda boshqa nufuzli tuzilmalar bilan keng hamkorlik qilib kelmoqda.

1991-yil 27-dekabr kuni O'zbekiston Xotin-qizlarining birinchi ta'sis Konferensiyasi Surxondaryo viloyatining Termiz shahrida bo'lib o'tdi [6]. Anjuman Respublikaning barcha

viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasidan saylangan delegatlar ishtirokida bayramona tarzda yakdillikda o'tkazilib, barcha qonuniy, me'yoriy hujjatlar delegatlarning bildirgan taklif va e'tirozlarini inobatga olgan holda O'zbekiston Respublikasi xotin-qizlar qo'mitasini tashkil etish qarori qabul qilindi [7]. Mazkur qaror muhokamadan o'tkazilib, qayta ko'rib chiqilganidan keyin O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan 1991-yil 23-fevral kuni "O'zbekiston Respublikasi xotin-qizlar qo'mitasi" tashkil etildi [8].

Surxondaryo viloyatida xotin-qizlar qo'mitasi tashkil etilganidan so'ng barcha jarayonlarda bosqichma-bosqich faoliyatini olib bordi. Birinchidan, qo'mitaning matbuotdagi nazorat organi "Nazokat" gazetasi tashkil etilib, obuna o'n ming nuxsaga yetkazildi (O'sha yili viloyatning asosiy gazetasiga olti ming nusxa obuna bo'lindi). "Nazokat" gazetasining barcha sonlarida xotin-qizlar va ularning ilm-fan, qishloq xo'jaligi, ta'lim tizimi, tibbiyot va boshqa sohalaridagi faoliyati, shu jumladan, Surxondaryo viloyati xotin-qizlar qo'mitasining amalga oshirayotgan chora-tadbirlari ham yoritib borildi. Ikkinchidan, yoshlarni va yosh ayollarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash maqsadida viloyatdan yetishib chiqqan taniqli shoira Ra'no Uzoqova mukofoti ta'sis etildi. Viloyat xotin-qizlar qo'mitasi nizomi me'yoriy hujjatlar asosida tayyorlandi. Uchinchidan, kam ta'minlangan, ko'p bolali oilalarni, nogiron va kasalmand ayollarni qo'llab-quvvatlash maqsadida "Onalar va bolalar uyi" tashkil etilib, viloyatning tajribali tibbiyot xodimlari jalb etilgan holda ularni tibbiy ko'rikdan o'tkazish ishlari yo'lga qo'yildi [9]. Qo'mita faoliyatini to'g'ri tashkil etish hamda viloyat xotin-qizlarining mavjud muammolarini o'rganish va ularni hal qilishda Surxondaryo viloyati xotin-qizlar qo'mitasining birinchi raisi bo'lgan Bo'ritosh Aminovanning xizmatlari katta bo'ldi. Respublika xotin-qizlar qo'mitasi mamlakatimizda mavjud barcha davlat va nodavlat tashkilotlari bilan hamkorlikda yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlar bo'yicha faol ish olib bordi.

1995-yil 2-martdagi "O'zbekiston Respublikasi davlat va ijtimoiy qurilishida xotin-qizlarning rolini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni ayollarning mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti

masalalarini hal qilishga, ularning davlat va jamoat boshqaruvidagi ishtirokini oshirishga keng jalb etish uchun keng imkoniyatlar ochib berdi [10]. Mazkur Farmonga binoan Bosh vazir o‘rinbosari lavozimi joriy etilib, uning zimmasiga xotin-qizlarning jamiyat hayotidagi rolini yanada oshirish bilan bog‘liq masalalar yuklandi. Ushbu qabul qilingan Farmonga binoan viloyatlar, shaharlar va tumanlar hokimliklarida hokimlarning xotin-qizlar ishlari bo‘yicha o‘rinbosarlari lavozimlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesinde Qoraqalpog‘iston Jo‘qorg‘i Kengesi Raisi o‘rinbosarining tegishli lavozimi joriy etildi [11].

Ushbu Farmonning uzviy davomi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 14-martdagi 86-son “Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar kengashi apparati, respublika, viloyat, shahar va tuman hokimliklarida xotin-qizlar ishlari ishchi organlarining tuzilishi haqida”gi qaroriga asosan viloyatda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish masalalarini hal qilishda xotin-qizlarni keng jalb etish, ularning davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish, oila, onalik va bolalikni ijtimoiy muhofaza etilganligini kuchaytirish, shuningdek, boshqarmalar, birlashmalar, konsernlar, uyushmalar, idoralar-korxonalar, tashkilotlar hududiy boshqaruv organlari va jamoat tashkilotlarining ushbu yo‘nalishdagi faoliyatini muvofiqlashtirib borishni ta‘minlash maqsadida 1995-yilning 24-martida Surxondaryo viloyati hokimining 101-son qarori qabul qilindi.

NATIJALAR (RESULTS)

Ushbu qarorga binoan, viloyat, shahar va tuman hokimliklarida xotin-qizlar ishlari bo‘yicha Hokim o‘rinbosari lavozimi joriy qilindi. Viloyat va shaharlarda ikkitadan, tumanlarda esa bittadan jami 21 ta qo‘shimcha hokim o‘rinbosarlari uchun shtat ajratildi. Ushbu Farmonga muvofiq Asiya Odiljonovna Toshmuhammedova Qumqo‘rg‘on tuman hokimi o‘rinbosari va xotin-qizlar qo‘mitasi raisi, Sherobod tumani xotin-qizlar qo‘mitasi raisi etib Gulsum O‘tayeva tayinlandi [12]. Viloyatda xotin-qizlar qo‘mitalari faoliyati takomillashtirilganidan so‘ng, avvalambor, qishloqlarda istiqomat qiluvchi ayollarning manfaatlarini himoya qilish hamda ularga amaliy yordam berishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga

oshirildi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 29-iyuldagi “Bozor iqtisodiyoti talablarini hisobga olgan holda qishloq yoshlari kasb-hunar ta‘limining yo‘nalishini o‘zgartirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 296-son qarorining bajarilishini va shu qaror asosida qishloq yoshlari hamda xotin-qizlariga ko‘rsatilayotgan yordam to‘g‘risida 1995-yil 241-son viloyat hokimining qarori qabul qilindi.

XULOSA (CONCLUSION)

Xulosa qilib aytganda, xotin-qizlar huquqlarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish, ayollar bandligini oshirishda respublikada yetarlicha chora-tadbirlar amalga oshirilganligi manbalar asosida yoritib berildi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro‘yxati.

1. Xalq so‘zi. 2018 yil. 8 mart. 1 b. Sh. Mirziyoyevning bayram tabrigi.
2. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 1091-fond, 1-ro‘yxat, 465-yig‘ma jild, 34-varaq.
3. Inoyatova S., Muhitdinova F., Kenjayeva M. Surxondaryo barchinoylari-Mustaqillik qaldirg‘ochlari.: - T.: 2021. - B. 16.
4. G‘ulomova D.M. O‘zbekiston xotin-qizlari mustaqillik yillarida. Mustaqil O‘zbekiston tarixining dastlabki sahifalari: davriy to‘plam. Sharq. Toshkent. 2000. - B. 137-138.
5. Surxondaryo viloyati hokimiyati joriy arxivi, doimiy fond. M-01-49, 3-ish, 36-b.
6. Radjabova, S. (2023). Ayollarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha davlat siyosati (Birinch qadamlar). *Zamonaviy fan va tadqiqotlar*, 2 (6), 49-52.
7. Radjabova, S. (2023). Surxondaryo viloyati madaniy hayotdagi ayollarning faoliyati. *Zamonaviy fan va tadqiqotlar*, 2 (6), 53-55.
8. Radjabova, S. (2023). Davlat dasturlarida ayollar salomatligini muhofazalash. *Zamonaviy fan va tadqiqotlar*, 2 (5), 285-289.
9. Habibullo o‘g‘li, R. M. (2023). Surxon vohasi toqchi qavmining an‘anaviy turmush tarzi.
10. Рахмонов, М. (2023). Surxon vohasi toqchi qavmlari hududiy joylashuvining ilmiy tahlili. *История и культура центральной Азии*, 1(1), 341-344.

EKOTURIZM TUSHUNCHASIGA NISBATAN FALSAFIY YONDASHUVNI YUZAGA KELTIRUVCHI OMILLAR

Xamrayev Sardorbek Sharafutdinovich

Termiz davlat pedagogika instituti

Falsafa va ma'naviyat asoslari kafedrası o'qituvchisi

FACTORS THAT PROVIDE A PHILOSOPHICAL APPROACH TO THE CONCEPT OF ECOTOURISM

Khamraev Sardorbek Sharafutdinovich

Termiz State Pedagogical Institute

Teacher of the Department of Philosophy and Spirituality

ФАКТОРЫ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ ФИЛОСОФСКИЙ ПОДХОД К ПОНЯТИЮ ЭКОТУРИЗМА

Хамраев Сардорбек Шарафутдинович

Термизский государственный педагогический институт, преподаватель кафедры философии и духовности

Annotatsiya: Ekoturizm tushunchasiga falsafiy yondashuv insonning tabiat bilan barqaror va axloqiy yo'naltirilgan o'zaro ta'siri uchun asos yaratadigan ko'plab omillar va prinsiplar ta'siri ostida shakllanadi. Ushbu yondashuvning markaziy elementlari inson faoliyati va atrof-muhit o'rtasidagi munosabatni tushunish, shuningdek, kelajak avlodlar uchun biosferani saqlab qolish zarurligini anglashdir.

Kalit so'zlar: ekoturizm, ijtimoiy-falsafa, barqaror ekoturizm, ekoturizm, tabiat, ijtimoiy va madaniy, atrof-muhit, sayyohlik.

Аннотация: Философский подход к понятию экотуризма формируется под влиянием многих факторов и принципов, которые создают основу для устойчивого и нравственно ориентированного взаимодействия человека с природой. Центральными элементами этого подхода являются понимание взаимосвязи между деятельностью человека и окружающей средой, а также понимание необходимости сохранения биосферы для будущих поколений.

Ключевые слова: экотуризм, социально-философский, устойчивый экотуризм, экотуризм, природный, социально-культурный, экологический, туризм.

Annotation: A philosophical approach to the concept of ecotourism is formed under the influence of many factors and principles that form the basis for the stable and morally oriented interaction of man with nature. The central elements of this approach are understanding the relationship between human activity and the environment, as well as understanding the need to preserve the biosphere for future generations.

Keywords: ecotourism, socio-philosophy, sustainable ecotourism, ecotourism, nature, social and cultural, environment, tourism.

KIRISH(BВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Jahonda kechayotgan global ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz, geosiyosiy tangliklar, madaniyatlararo integratsiyalashuv jarayonlari jamiyat hayotining barcha jabhalariga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Buning natijasi o'laroq, inson faoliyatini qamrab oluvchi yangidan yangi mehnat resurslari ochilishiga olib keldi. Jumladan, qadimiy tarixga ega bo'lgan turizm

tarmog'i tarkibida shakllangan ekoturizmni ko'rsatish mumkin. Bugun ekoturizm tarmog'i nafaqat iqtisodiy richagda, balki madaniyatlararo transformatsiyada ham drayver vazifasini o'tamoqda. Shu sababli, ijtimoiy gumanitar yo'nalishida olib borilayotgan ilmiy-nazariy tadqiqotlarda ekoturizm mohiyatini tadqiq etish, uni jamiyat ijtimoiy hayotidagi ta'sirini plyuralistik

<https://orcid.org/>

[0008-0005-2911-1402](https://orcid.org/0008-0005-2911-1402)

E-mail: asdp95@umail.uz

Tel: +998 88 259 27 27

ochish, rivojlanish bosqichlariga ontologik munosabat bildirish, istiqbolli strategiyasiga gnoseologik yondashuvni ilgari surish zarurati ham kun tartibida qolmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/MATERIALS AND METHODS). Ekoturizmning ijtimoiy ahamiyatini ochishga qaratilgan tadqiqotlar umumiy xarakterga ega bo'lib, ularning ontologik xususiyatini ochish bo'yicha quyidagi konsepsiyalar ilgari surilmoqda:

G.S.Laskureyn tadqiqotlarida ekoturizmga – tabiatga hushyor munosabatlar, tanishish quvonchini birlashtiruvchi va flora, fauna namunalarini o'rganishga, himoya qilishga yordam berish imkoniyatlariga asoslangan turistik faoliyat sifatida qaraydi. Uning qarashlarida inson jamiyat o'rtasidagi uyg'unlik "bir butun tizim" sifatida qaralib, ekoturizmga nafaqat tarixni o'rganish, balkim, farzandlarga o'tmishda ajdodlari yashagan muhitni ko'rsatish imkonini beruvchi mexanizm ekanligiga urg'u beriladi. Bu boradagi nazariy xulosalarni M.V.Argunova ham ilgari suradi. U shunday fikrni beradi:

– ekoturizm yosh avlodning ijtimoiy-madaniy rivojlanishi tarkibida dunyoning tabiiy-ilmiy manzarasi to'g'risida yaxlit g'oyani shakllantirishga katta ahamiyat beradi;

jamiyatning turli qatlamlarida ekologik ta'limni zamonaviy sharoitda dolzarb bo'lgan madaniy va axloqiy o'sish nuqtai nazaridan ham ko'rib chiqish mumkin [1] deydi.

Ushbu fikrimizni qo'llab quvvatlovchi nazariya A.V.Mironov tomonidan shunday tushuntiriladi: "Zamonaviy ta'lim tizimidagi turizm darslari maxsus guruhga ajratilgan, chunki ular amaliy xarakter bilan ajralib turadi, ya'ni, o'quvchilarni davlat ta'lim standartini talab qiladigan haqiqiy hayotga tayyorlaydi. Bu har bir inson hayotida zarur bo'lgan bilim, tajriba va ko'nikmalarni eng ko'p o'zlashtirishga imkon beradi" [2].

МУНОКАМА(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). G.S.Gujin, Y.Belikov va E.V.Klimenkolar ekoturizm asosi sifatida atrof-muhit g'amxo'rligini muhofaza konsepsiyasini taklif etishgan. Undagi asosiy masala: ekoturizmga chambarchas bog'liq bo'lgan ekoturistik marshrutlarni ishlab chiqib[3], eksportiyorlarga yetkazishni yo'lga qo'yish, masalaning birlamchi yechimi sifatida ko'rsatiladi.

Biz ham ushbu taklifni qo'llaymiz, chunki bu taklif hozirgi vaqtda ham ekoturizmning haqiqiy mazmuni va mohiyatini o'z ichiga oladi. M.B.Birjakov qarashlarida ekoturizm tabiatga minimum ta'sir qilib, tabiat bilan birga bo'lish natijasida uning boyliklarini muhofaza qilish, asrab qolish tuyg'ulari hosil bo'ladi[4],- deydi. Uning fikrini qo'llab quvvatlagan T.S.Sergeeva, ekoturizmni mahalliy aholining an'anaviy turmush tarzini saqlagan, xo'jalik faoliyati kam ta'sir qilgan betakror tabiiy hududlarni ko'rish; bu – mahalliy aholining yashash darajalarini va turistik jarayondagi barcha qatnashuvchilarning ekologik madaniyati darajalarini oshirish, ekologik tur va dasturlarda tabiat muhofazasi me'yorlari va texnologiyalariga rioya qilishda[5],-deb biladi. A.V. Drozdov eski va yangi dunyoda deyarli bir vaqtda mahalliy aholining an'anaviy madaniyatini hurmat qilishga, sayohatchilarning ma'rifiy madaniyatini oshiruvchi, tabiat oldida mas'ullik va himoya qilishga, ijtimoiy va ekologik talablarini qondirishga qaratilgan va sayyoraviy ekologik inqirozning oldini olishga asoslangan ekoturizm shakllanishi [6] kerak, degan fikrni taklif etadi. Zamonaviy dunyoda ekoturizm avvalo iqtisodiy resurs sifatida baholansada, uning ijtimoiy oqibatlarini tadqiq etilishi zarur bo'lgan qismi sifatida o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda, buning obyektiv va subyektiv sabablari davlat darajasida qaralishi kerakligi ham haqiqat. Bu borada O'zbekiston o'z pozitsiyasini ilgari surgan. Xususan, O'zbekistonda ekoturizmni rivojlantirish konsepsiyasida – ekoturizm nafaqat ma'rifiy-ma'naviy maqsadlarni ko'zlagan egzotik tabiiy hududlarga, ularning hayvonot va o'simlik dunyosiga sayohat balki, ijtimoiy-iqtisodiy masalalarning amalga oshirilishi yordamida ekologiya muammolarini hal qilish bilan bir-biriga bog'liq majmualar yig'indisi[7] bo'lishi kerakligi va buning uchun ta'sir choralarini kuchaytirishga qaratilgan yo'l xaritasi ham ishlab chiqilgan.

NATIJARLAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Umuman olganda, jahon hamjamiyati e'tiborida ekoturistik tarmoqqa ijtimoiy-iqtisodiy resurs sifatida alohida e'tibor berilayotganligining obyektiv sababi – mamlakatlarning ichki imkoniyatlarini oshirish, iqtisodiy sarmoya keltiruvchi yangi tarmoq sifatida rivojlantirish bo'lsa, subyektiv munosabatni tashkillashtirish asnosida shaxs ekologik ongini oshirish va bu orqali

tabiiy soflikni, ajdodlardan bizgacha yetib kelgan tabiat go'zalligini, avlodlarga meros qilib o'tkazish maqsad qilingan. Bu yo'lda ko'plab xalqaro tashkilotlar, birlashmalar tuzilgan. Jumladan, "Tabiatni himoya qilish xalqaro ittifoqi", "Xalqaro turizm jamiyati", "Yovvoyi tabiat umumjahon jamg'armasi", "Butunjahon Turizm Tashkiloti" va boshqalar shular jumlasidan hisoblanadi. Ilmiy jamoatchilik e'tiborini ekoturistik siyosatga qaratishga ixtisoslashgan ilmiy maktablar ham shakllanib bormoqda. D.V.Pakin va A.A.Pakinlar bunday maktablarni ikkita guruhga ajratadi. Ulardan birinchisi Amerika qit'asida tashkil etilgan Amerika maktabi bo'lib, uning g'oyalari ingliz tilida so'zlashadigan mamlakatlari tomonidan qo'llab-quvvatlanadi va ikkinchisi Yevropa ekoturizm maktabi, bu nemis, avstriyalik va shveysariyalik mutaxassislarining g'oyalarini aks ettiradi [9]. Ular bu ikki maktabni klassifikatsiyaga ajratgan holda o'rganib, shunday xulosaga kelishadi:

1. Amerika ekologik maktablari ilmiy fokusida ekologik ta'lim va tabiat bilan faol aloqada bo'lish asosiy planga ko'tarilgan.

2. Yevropa maktabi esa madaniy merosni saqlash va mahalliy aholi bilan uyg'un qo'shnichilik muhimligini ta'kidlaydi. Bizning fikrimizcha ushbu maktablarning har biri ekologik turizmni rivojlantirishga hissa qo'shishini va tabiat va madaniyat o'rtasidagi muvozanatni rag'batlantirish orqali mintaqalarning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shishini tushunish muhimdir. Bugungi kunda ekoturizmning jahon miqyosida jadal rivojlanib borayotganligining asosiy sababi shundaki, tabiatni muhofaza qilishdagi xalqaro markazlar ham ekoturizmni rivojlantirishni quvvatlamoqda. Ushbu xulosalar ekoturizmning umumiy turizmga nisbatan farqlanishlariga asoslangan bo'lib, ekoturizmning asl mohiyati va mazmunini tushunib olishga yordam beradi. Ekoturistik barqarorlikni saqlash borasida olib borilayotgan ijtimoiy falsafiy tadqiqotlarni tasnifiy belgilariga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratish mumkin, ya'ni ekologik turizmning har xil turlari ko'plab sayyohlarning turistik faoliyatida muhim hisoblanadi. Masalan, turistlar obyektlarning madaniy qadriyatlariga, tabiiy diqqatga sazovor joylariga qarab ekologik xizmat buyurtmasini tanlaydi va shu orqali harakat qiladi. Shu sababli, turizmni samarali rejalashtirish, tashkil etish va boshqarish bilan uzoq ilmiy ekspeditsiyalar va qisqa

muddatli ochiq havoda dam olishni o'z ichiga olgan keng ko'lamlı tadbirlar tashkillashtiriladi. Demak, kognitiv turizm madaniy va intellektual tajribani boyitishga qaratilgan deyish mumkin. Bunday turizm doirasida odamlar tarixiy yodgorliklar, badiiy ko'rgazmalar, me'moriy diqqatga sazovor joylar va boshqa madaniy meros obyektlariga tashrif buyurishadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa sifatida qayd etib yuqorida keltirib o'tilgan omillardan ham ko'rish mumkinki, ekoturizm keng qamrovli tarmoq bo'lib, uni yuzaga keltiruvchi omillar o'rtasida o'zaro uyg'unlik mavjud, bu integratsiya turli tarmoqlar kesimida tasniflanadi. Ular ko'p variantli yo'nalishlarga bo'linib ketadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI/ REFERENCES / ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Миронов А.В. Экологическая составляющая нового образовательного стандарта / А.В. Миронов // Начальная школа. – 2011. – №2. – В. 21
2. Hayitboyev R., Matyaqubov U. Ekologik turizm (Uslubiy qo'llanma). – Samarqand, 2010. – 60 b.
3. Биржаков М.Б. Введение в туризм. Издания 9-е переработанное и дополненное – Спб.: "Издательский дом Герда", 2007. С. 576.
4. Сергеева Т.С. Экологический туризм. Москва, Финансы статистика, 2004. С. 360.
5. Дроздов А.В. Основы экологического туризма. – М.; Гардарики, 2005. С 271.
6. Xalqaro tashkilotlarning ekoturizm bo'yicha ta'riflari (Hayitboyev R., Matyaqubov U. Ekologik turizm. Uslubiy qo'llanma. – Samarqand, 2010. 60-b.) bo'yicha berildi.
7. Anvarovich J.K. Замонавий экотуризмни ривожлантириш тамойилларининг ижтимоий-фалсафий тахлили // PHILOSOPHY AND LIFE INTERNATIONAL JOURNAL. 2023. –№. SI-2. –Б.49
8. Xamrayev, S. (2024). Yangi O'zbekistonda ekologik turizm sohasini rivojlantirishni asosiy jihatlari. Solution of social problems in management and economy, 3(3), 23-27.

CHANGING TEACHERS' ROLE IN PRIMARY SCHOOL

Fayzullaeva Dilora Bakhtiyorovna,
Master of Termez Economics and Service university
Department of "Foreign Language and Literature"

BOSHLANG'ICH MAKTABDA O'QITUVCHILARNING ROLINI O'ZGARTIRISH

Fayzullayeva Dilora Baxtiyorovna,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistri
"Xorijiy til va adabiyoti" kafedrasida

ИЗМЕНЕНИЕ РОЛИ УЧИТЕЛЕЙ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Файзуллаева Дилора Бахтиеровна,
магистр Термезского университета экономики и сервиса,
Кафедра "Иностранный язык и литература"

Phone: +998915778833

E-mail:

dilorafayzullayeva@94gmail.com

<https://orcid.org/0002-0006-9400-9863>

Abstract: This article discusses the role of teachers in primary school and its importance and difficulties on pupils' imparting, changing their life. How to perfectly organize the lessons according to the learner's age and degree of knowledge properly. The ways and new methods which are very essential to make learners be independent, easy-going and specially inquisitive will be analyzed.

Keywords: Organizing lessons, social learning, inspire, literacy and numeracy skills, interactive activities, alteration, specialist, well-organized lesson, appropriate skills.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль учителей в начальной школе, ее значение и трудности в обучении учащихся, изменении их жизни. Как правильно организовать занятия в соответствии с возрастом и уровнем знаний ученика. Будут проанализированы пути и новые методы, которые очень важны для того, чтобы сделать учащихся независимыми, легкими в общении и особенно любознательными.

Ключевые слова: организация уроков, социальное обучение, вдохновение, навыки грамотности и счета, интерактивная деятельность, изменение, специалист, хорошо организованный урок, соответствующие навыки.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich maktabda o'qituvchilarning roli va uning ahamiyati, o'quvchilarga bilim berish, ularning hayotini o'zgartirishdagi qiyinchiliklari muhokama qilinadi. O'quvchining yoshi va bilim darajasiga qarab darslarni qanday qilib to'g'ri tashkil etish kerakligi, o'quvchilarni mustaqil, oson harakatchan va alohida izlanuvchan bo'lishlari uchun juda zarur bo'lgan yo'llar va yangi usullar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: darslarni tashkil etish, ijtimoiy ta'lim, ilhomlantirish, savodxonlik va hisoblash ko'nikmalari, interfaol faoliyat, o'zgartirish, mutaxassis, yaxshi tashkil etilgan dars, tegishli ko'nikmalar.

INTRODUCTION

(ВВЕДЕНИЕ/KIRISH). After the Decree of the first President Islam Karimov «On measures for further improvement of foreign languages learning» (December 10, 2012) teaching and learning English

throughout our country has been important. Day by day, many conditions and opportunities are being created in this field. The art of teaching is influencing people's lives for the better. Teaching is a commitment to the future, not just a job. The people

who keep the future alive are the teachers. They are the ones that tend to the flame that is inherited by the next generation. Teachers encourage people to follow their passions, reach their full potential, and make a difference in the world. Additionally, educators that are proficient in using technology in the classroom enable everyone to access education [4].

MATERIALS AND METHODS (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). A great teacher aids in leadership development. Incredible pioneers fabricate a country. Leaders have a significant impact on an individual's personal growth. Incredible pioneers rouse great many people to head into the correct path. In school and college, great leaders took what their teachers taught them and followed it. Most good leaders will agree that teachers have taught them valuable organizational and personal development skills. These skills helped them to reach where they are today. They made good use of their creativity. Some students are great. They are great not because they are born great, but because their teachers helped them become what they are today. Teachers are excellent people who are aware of the future because of this [1].

To begin with, teachers, who help us grow as a person, are also responsible for imparting some of life's most important lessons. During school years, students and pupils encounter other children of the same age and begin to make some of their first friendships. A teacher shows them how to become independent and form their own relationships. They guide them and help when necessary. School is as much a place of social learning as academic learning. Though a teacher's influence on the social sphere of school lessons as students mature, those early lessons still have an effect on how they will interact with others in the future. Teachers are masters of experience. They have already been where their students are going, undergone what they will go through and are in a position to pass along lessons, not only regarding subject matter, but lessons on life [2].

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ/МУНОКАМА). A teacher is a role model who inspires and encourages pupils and students. Especially, in primary school teachers are influential people after children's parents. Primary

schools' pupils admire their teachers and try to be like them. They learn through them, their behavior and knowledge. When pupils enter the classroom, they are greeted by their teachers and classmates and by observing it, they learn how to behave themselves. Teachers follow pupils through each pivotal stage of development. Several hours a day, six days a week, a teacher becomes one of the most senior people in pupils' life. After their parents, children will first learn from teachers [3].

Primary School Teachers educate children between the ages of 7 and 11 under a curriculum to develop students' literacy and numeracy skills and encourage social, physical and emotional growth. Pupils in primary schools are all at different phases of development, and their needs vary greatly. Teachers work with one single class during the whole academic year. They are responsible for teaching several subjects such as mathematics, English, arts, physical education and so on. Primary school teachers are expected to be very hands-on, creating fun and enthusiastic atmospheres within their classrooms and adapting to meet the needs of their students. They have to present various materials on different subjects to pupils at different levels within a single classroom. In the past, teachers used to teach pupils in a simple way, by just writing, reading or pronouncing. In contrast, nowadays, pupils are given much information by different interactive activities and methods. And it has a profound effect and brings superb results. Today's primary learners are so demanding and they can choose and even assess a proper teacher who can help them to improve their knowledge. There are great amounts of **skills** which are so necessary to primary school teacher: Outstanding interpersonal and communication abilities as well as organizational; time-management, and planning capabilities; the capacity to inspire and encourage students ingenuity; inventiveness, and a sense of humor, as well as the capacity to evaluate your own teaching methods; excellent collaborative abilities and the capacity to work on a variety of projects with other staff members and education experts, a dedication to equal opportunities; the capacity to take initiative and act quickly, sound judgment and an analytical mind, the ability to use a variety of tactics and practices to promote diverse cultural and equality issues in the classroom, and a commitment

to the welfare and safety of all students perseverance, commitment, and managerial and leadership abilities, endurance, and self-motivation and self-control [4].

RESULTS

(РЕЗУЛЬТАТЫ/NAIJALAR). To draw pupils in, teachers have to prepare intellectually and in modern way to attract them. For instance, as a primary school teacher, I utilize a musical instrument to both precisely teach new vocabulary and to attract my bright learners with unusual way. Additionally, in order to efficiently manage their students and to conduct assessments, instructors should be able to recall and recognize the names of their students. At the same time, it gives instructors to evaluate all of learners in order. Furthermore, Instructors are faced with a challenging assignment: giving their pupils access to digital content. In a smart classroom, the teacher's position in the classroom shifts. What will the teacher's responsibilities be in the near future? They have to make worksheets, quizzes, and other online assessments. Now is technology era. So that teachers must change their methods, sights to the hi-tech and should motivate their learners to use tech perfectly with being a perfect model for them. Although it began as conventional in-person instruction, education is currently evolving into the next generation, which incorporates technology. Teachers will be given the authority to take charge of the curriculum in the digital era, according to the response to the question, "What is the role of the teacher in the classroom of the near future?" Future classrooms will include technology-based teaching tools. The designers and engineers say that many of them are always looking for fresh approaches to keep the pupils motivated to learn. High-tech teaching aids are helping teachers engage their pupils in their lessons and offer insightful, fresh insights. Teachers can design interactive lessons for learners using digital tools [3]. In Teacher, there are Seven Letters which are having great characters.

T- Talent

E- Educational Qualifications

A - Analytical power

C – Character

H – Honesty

E – Efficient

R- Rationalist

So as to have a well-organized lesson, a teacher has a leading role. If teacher is a great instructional specialist, she/he can create effective teaching strategies and conduct the lesson with them. Moreover, teacher should be a good resource provider. In primary school teachers have to choose appropriate materials for pupils who are in different levels [4].

CONCLUSION (ЗАКЛЮЧЕНИЕ

XULOSA). To summarize, a teacher has an intense role in the classroom. No matter what age or ability level learners are teachers should always try to enable learning through fun, provide different learning styles and have goal to be a positive role in any situation with learners. It is easy to learn something, but very complicating to teach, deliver it to different levels of learners. It is up to teachers' mastery. Clearly, according to mastery, teachers are separated skillful teachers or not. There are so many knowledgeable instructors, but not all of them can impart this knowledge to disciples. Depending on the situation, masters must choose and utilize colorful, interactive and importantly proper methods to the learners. Teacher leaders shape the culture of their schools, improve student learning, and influence practice among their peers.

REFERENCES (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/ ADABIYOTLAR RO'YXATI)

1. Blase, J., & Blase, J. (2006). Teachers bringing out the best in teachers: A guide to peer consultation for administrators and teachers. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
2. Marzano, R., Pickering, D., & Pollock, J. (2001). Classroom instruction that works. Alexandria, VA: ASCD. Authors' note: The 10 roles are described in more detail in Taking the Lead: New Roles for Teachers and School-Based Coaches by J. Killion and C. Harrison, 200
3. Mangu G. "Teachers are the role modelsto students". 2018.
4. Жинкин Н. И. Язык —речь —творчество. Избранные труды. – М.: Лабиринт, 1998. – 368 с.

INTEGRATING LINGUOCULTURAL AND COMMUNICATIVE APPROACHES IN TEACHING ENGLISH TO DIVERSE STUDENT GROUPS: CHALLENGES AND STRATEGIES

Tashkhujayeva Gulasal Uktamovna
Teacher of English at the chair of Innovative Educational Technologies Pedagogy
Samarkand State Institute of Foreign Languages

<https://orcid.org/0009-0009-6862-6601>

Phone: +998 90 287 87 00

E-mail:

gulasal_u@gmail.com

TURLI TALABALAR GURUHLARIGA INGLIZ TILINI O'QITISHDA LINGVOKULTUROLOGIK

VA KOMMUNIKATIV YONDASHUVLARNI

BIRLASHTIRISH: MUAMMOLAR VA

STRATEGIYALAR

Tashxo'jayeva Gulasal Uktamovna
Innovation ta'lim texnologiyalari va pedagogikasi kafedrasini o'qituvchisi
Samarqand davlat chet tillar instituti

ИНТЕГРАЦИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОГО И КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДОВ В ОБУЧЕНИИ

АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ РАЗЛИЧНЫХ ГРУПП

УЧАЩИХСЯ: ПРОБЛЕМЫ И СТРАТЕГИИ

Tashxudjaeva Gulasal Uktamovna
Преподаватель английского языка кафедры педагогики инновационных образовательных технологий Самаркандский государственный институт иностранных языков

Abstract: This article presents an analysis of the techniques and methods used in teaching English to mixed groups that include foreign students. It identifies challenges in explaining grammatical material in English, which complicates comprehension for students for whom English is also a foreign language.

Keywords: educational technologies, teaching methods, linguistic and socio-cultural competence, communicative approach, differentiation.

Аннотация: В данной статье представлен анализ приемов и методик, используемых при обучении английскому языку смешанных групп, в состав которых входят иностранные студенты. В ней выявлены трудности при объяснении грамматического материала на английском языке, что затрудняет понимание учащимися, для которых английский также является иностранным языком.

Ключевые слова: образовательные технологии, методы обучения, лингвистическая и социокультурная компетентность, коммуникативный подход, дифференциация.

Annotatsiya: Ushbu maqolada chet ellik talabalarni o'z ichiga olgan aralash guruhlarining ingliz tilini o'qitishda qo'llaniladigan texnika va metodologiyalar tahlili keltirilgan. Unda grammatik materialni ingliz tilida tushuntirishda qiyinchiliklar aniqlangan, bu esa ingliz tili ham chet tili bo'lgan o'quvchilarni tushunishni qiyinlashtirishi muhokama etilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim texnologiyalari, o'qitish usullari, lingvistik va ijtimoiy-madaniy kompetentsiya, kommunikativ yondashuv, farqlash.

INTRODUCTION (KIRISH). In recent years, numerous proposals have emerged in the field of educational technologies, offering various techniques and methods for learning foreign languages. The modern educational landscape, characterized by diverse student populations in mixed groups at universities—including Turkmen, Uzbeks, Arabs, Chinese, Kazakhs, and Tajiks—presents the challenge of selecting appropriate methods for teaching a foreign language. Students' great motivation in improving their language skills and cultural competency for everyday interactions and business is shown in the frequency of these clubs.

Still, studying a foreign language presents serious obstacles for mixed-group pupils frequently. Explaining grammatical concepts in English, a language that is unfamiliar to some pupils but natural to the majority, is one particularly challenging task. This may make understanding more difficult and raise questions about how successful the learning process is.

MATERIALS AND METHODS / (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). Choosing the right approach is crucial to addressing these challenges. The goal is to identify methods and technologies that not only facilitate the acquisition of linguistic skills but also accommodate the diverse linguistic and cultural backgrounds of students. This involves evaluating both classical and contemporary teaching methodologies to determine their effectiveness in mixed-group settings and ensuring that foreign students can achieve their language learning goals effectively.

S.G. Ter-Minasova, a linguist and expert in foreign language instruction, observed that the growing need for learning other languages, especially English, necessitated an increase in the availability of efficient teaching techniques [3]. She said, "Learning a foreign language is an effective way to ensure

mutual understanding between people belonging to different cultures" [4, 18].

Seen as a useful instrument in all areas of life, science, and culture, English has grown increasingly utilitarian in nature, as students at Samarkand State Institute of Foreign Languages have seen. These days, theoretical understanding and language history are not as important to international students as effective communication abilities. For them to communicate in the real world with people of other nationalities, including their university peers, knowing another language—especially English—is crucial.

The topic of what should be taught in a "Foreign Language" course that caters to a multicultural, diversified student body naturally arises in light of this change. Language instruction no longer has the same theoretical emphasis it once had and now incorporates an applied component. Aristotle's teaching ethics formula—logos (quality of presentation), pathos (connection with the audience), and ethos (attitude towards others)—aligns well with modern educational requirements. The role of the teacher has evolved from being a "mentor" to an "organizer" [2].

Despite the reduced centrality of the teacher's personality in this new context, their influence on the student body remains significant. In many contemporary universities, foreign language teachers act as organizers of group interactions using the communicative approach. Practical experience indicates that a group size of 10-12 students fosters the most effective communication.

The ways that English instruction for international students has changed are also connected to new psychological strategies that are used in group settings. In contemporary culture, there is a greater desire for self-actualization and self-realization due to discernible alterations in awareness and the emergence of new ways of thinking.

DISCUSSION AND RESULTS (MUHOKAMA VA NATIJALAR). When teaching foreign students, educators employ a range of strategies and resources, from role-playing games and workshops to various forms of interpretation. Not only do they provide suggested educational texts, but they also include content from esteemed publishers like Oxford and Cambridge. Fundamental approaches are nevertheless widely used in spite of this. When elucidating grammatical concepts or pronunciation elements, educators frequently utilize analogous principles in English as a point of reference. This might provide understanding challenges for international learners, particularly those with varied language origins like Turkmen and Arabic speakers. In graduate courses, this old method—which uses visual syntactic structures and phonetic ciphers—is very helpful. Here, students can examine scientific literature volumes that are noteworthy linguistically and lexically using the traditional approaches. International undergraduate students, who sometimes begin with a poor level of English language, are better suited for the classical method. The linguocultural approach is the most successful strategy for teaching language to international pupils. The essential and fascinating elements of the social and cultural surroundings are added to theoretical knowledge using this technique. Understanding the mentality, traditions, and customs of the country where the target language is spoken often helps students construct grammatical sentences correctly and comprehend idioms, phraseological expressions, and humor accurately. For instance, while the questions "Don't you want to go?" and "Would you like to go?" are both grammatically correct, their meanings are fundamentally different for native speakers. The linguocultural method recognizes that about half of the errors made when speaking a foreign language are influenced by the native language, with the remainder stemming from within the target language itself. Therefore, forming grammatically correct speech requires careful attention to content. It is crucial to focus on the meaning of the conveyed information, as the ultimate goal of communication is understanding. The linguocultural method facilitates both linguistic and intercultural communication by integrating language and culture. Some foreign students from former socialist

republics speak English as a second language due to historical and educational factors, resulting in a phenomenon of biculturalism and bilingualism.

According to Western linguists, language is an interaction-based communication system made up of certain rules and pieces. The idea of language not just in relation to a state but also with individual areas or districts within a country is a key distinction between linguistic theory in the West and the East. This perspective allows the language to absorb the culture of a region, reflecting the ideas and customs of its people.

The integration of non-linguistic elements with language structures (phonetics, grammar, and vocabulary) is the aim of the linguocultural technique while educating foreign pupils. We may develop a deep language knowledge by utilizing the national viewpoint and manner of thinking of the pupils. Students are exposed to the richness and diversity of the globe via the multiplicity of languages. Because the linguocultural technique is based on sociocultural frameworks, it allows students to utilize language to convey their ideas, views, feelings, and perceptions as well as to examine the world through a particular cultural lens. This approach also develops the intuitive sense of communication and facilitates comprehension between speakers. By adopting this all-encompassing method, language learners can see the language as a mirror reflecting the speakers' everyday conduct, everyday geography, everyday climate, historical events, and everyday living situations.

The communicative approach is another method for instructing international pupils that has grown in favor among educators in the East and the West [5]. Reading, writing, speaking, and listening are the four main components of a practical foreign language instruction. Oral communication is prioritized more in the communicative method, though. Tasks in these groups frequently incorporate basic vocabulary as well as straightforward syntactic and grammatical structures. The distinctions between written and spoken communication are acknowledged by this approach.

In reality, university instructors frequently favor conventional approaches, particularly when instructing international pupils. But there are additional approaches that combine traditional

methods with contemporary communication strategies, created by overseas colleagues from Oxford and Cambridge. "English in Use" and "English Grammar in Use," two of the Oxford and Cambridge methodologies, are among the finest for teaching English to professionals. These techniques work well even in heterogeneous groups. They minimize the usage of the original tongue and place an emphasis on intense language practice. Prioritizing teaching pupils how to express themselves in a foreign language over grammatical and syntactic norms is the main objective. This technique avoids repetitive exercises focused on a single rule, instead favoring game situations, dialogues, and error-finding tasks, which help develop memory, logic, and analytical and figurative thinking.

Overall, the linguocultural method, complemented by the communicative approach and innovative techniques from renowned institutions like Oxford and Cambridge, provides a comprehensive framework for teaching foreign students. It balances the need for practical communication skills with the depth of linguistic and cultural understanding, preparing students to use English effectively in both academic and real-world contexts.

In mixed group classrooms, it is more effective to use a combination of techniques to help students master a foreign language. Every practical lesson is usually divided into many sections. The lesson starts off with an emphasis on conversational skills development, grammar analysis, writing tasks, creating conversations on suggested subjects, listening to audio recordings, and going over material covered in earlier courses. Working with texts and completing lexical and grammar activities is a required part of the practical lesson. As noted, "Translation can be a good helper when teaching a foreign language. No foreign language course can be started without the help of translation" [6, p. 195]. This method

stimulates students' curiosity about reading foreign literature while also assisting them in absorbing knowledge.

CONCLUSION (XULOSA). Differentiating instruction by placing students in mixed groups and using a multi-level method so that fundamental skills that affect their worldview, value system, self-identification, and cognitive capacities may be taught. To successfully complete the difficult work of learning a foreign language, an individualized strategy is required. The four core abilities of reading, writing, speaking, and listening form the foundation of any approach, but the utilization of interactive, audio, and video materials is emphasized more than ever.

REFERENCES:

1. Vereshchagin, E. M., & Kostomarov, V. G. Language and culture: Linguistic and cultural studies in teaching Russian as a foreign language. Moscow: Rus. Yaz. 1983.
2. Gerasimchuk, A. S. (). Methodology of teaching foreign languages. English language. Professional vocabulary. Minsk: RIPO. 2014.
3. Ter-Minasova, S. G. Language and intercultural communication. Moscow: Slovo. 2000.
4. Ter-Minasova, S. G. Problems of translation: Mission Impossible? Moscow University Bulletin. Series 19: Linguistics and Intercultural Communication, (2). 2012.
5. Trubicina, O. I. Methodology of teaching a foreign language. Moscow: Yurayt Publishing. 2016.
6. Shepeleva, N. Yu. Features of teaching foreign languages in the master's program of a humanitarian university. Bulletin of Kostroma State University named after N.A. Nekrasov. Series: Pedagogy. Psychology. Social Work. Juvenology. Sociokinetics, 21(4), 2015. P. 193-197.

MAIN SOURCES FOR SCIENTIFIC RESEARCH, SCIENTIFIC LITERATURE IN LINGUISTICS AND LITERATURE

¹Uytolsinova Sarvinoz Oybekovna

Teacher of the department of innovative educational
technologies and pedagogy

²Klicheva Amira Bekmurodovna

Teacher of the department of innovative educational
technologies and pedagogy

ILMIY TADQIQOTLARNING ASOSIY MANBALARI, TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIKDAGI ILMIY ADABIYOTLAR

¹Uyto'lsinova Sarvinoz Oybekovna

“Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogikasi”
kafedrası o‘qituvchisi

²Klicheva Amira Bekmurodovna

Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogikasi kafedrası
o‘qituvchisi

Annotatsiya: Tilshunoslik va adabiyot sohasidagi ilmiy tadqiqotlar bizning til, muloqot va adabiy ifodani tushunishimizni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada ushbu sohalaridagi ilmiy adabiyotlarning ahamiyatini ta’kidlash va ilmiy nutq va bilimlarni tarqatishda hissa qo‘shadigan asosiy manbalarni o‘rganishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: nutq, ilmiy tadqiqotlar, adabiyot, ilmiy izlanish, hikoya, tilshunoslik.

Аннотация: Научные исследования в области лингвистики и литературы играют решающую роль в развитии нашего понимания языка, общения и литературного выражения. Цель этой статьи — подчеркнуть важность научной литературы в этих областях и изучить основные источники, которые способствуют научному дискурсу и распространению знаний.

Ключевые слова: речь, научное исследование, литература, научное исследование, рассказ, языкознание.

Abstract: Scientific research in the field of linguistics and literature plays a crucial role in the development of our understanding of language, communication and literary expression. This article aims to highlight the importance of scientific literature in these fields and explore the main sources that contribute to scientific discourse and knowledge dissemination.

Keywords: speech, scientific research, literature, scientific research, story, linguistics.

INTRODUCTION (KIRISH). Functional stylistics has a long history, which attests to the value of this approach in the study of language use in many contexts. The place of functional stylistics in the system of linguistic knowledge, the definition of the

fundamental ideas of this linguistic science (mainly language styles and speech styles), the derivation of the trichotomy of language functions, and the differentiation of functional styles based on them are

1

¹[https://orcid.org/
0009-0006-4183-5962](https://orcid.org/0009-0006-4183-5962)

¹E-mail:

sarvinoz-ou@samdchti.uz

¹+998 93 997 66 69

2

²[https://orcid.org/
0009-0004-8717-9281](https://orcid.org/0009-0004-8717-9281)

²E-mail:

amira9595@icloud.com

²+998 88 898 88 11

the outcomes of an ongoing research process in this field.

Fundamental works that established the study's beginning point and future viewpoint were produced as early as the 1950s, during the early stages of using the functional method (Vinogradov V.V., Budagov R.A., etc.). The juxtaposition of two primary styles—scientific and artistic—that have philosophical analogies in the two distinct ways that science and art see reality—in accordance with polar characteristics—subject and objective, figurative and devoid of imagery.

Research in linguistics examines the structure, evolution, and use of language in different cultures and contexts. Scholars study phonetics, syntax, semantics, and sociolinguistics to reveal the complexities of human communication. Through empirical research, theoretical frameworks, and computational analysis, linguists seek to uncover the underlying mechanisms that govern language acquisition, processing, and change.

MATERIALS AND METHODS / (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). Researchers study narrative structures, stylistic devices, and reader responses to uncover nuances of narrative and artistic expression. Using interdisciplinary approaches drawn from psychology, cognitive science, and the digital humanities, scholars study how literature shapes our perceptions, emotions, and identities. The primary sources of scholarly research in linguistics and literature are academic journals, conferences, research includes monographs and digital repositories. Leading journals such as "LingLit Journal" and "Language and Literature Review" publish advanced research on the intersection of language and literature, linguistic analysis of literary texts, and cognitive approaches to literary studies. Conferences such as the International Conference on Linguistics and Literature provide platforms for scholars to present their research, participate in scholarly debates, and foster cross-disciplinary collaborations. In addition, digital repositories such as JSTOR, Google Scholar, and ResearchGate provide a platform for linguistics and literature. serves as a valuable resource for accessing the extensive scientific literature on These platforms feature peer-reviewed articles, book chapters, and research reports that contribute to the intellectual

discourse and dissemination of knowledge in these fields [1].

DISCUSSION AND RESULTS (MUHOKAMA VA NATIJALAR). Research in linguistics and literature is a dynamic and multifaceted endeavor that uses a variety of sources to advance knowledge and understanding. Scholars and researchers in these disciplines draw on a wide range of sources to inform their research, from the seminal works of pioneering theorists to cutting-edge research that pushes the boundaries of knowledge. Academic journals serve as the backbone of scholarly research in linguistics and literature and provide a platform for scholars to publish their findings, theories, and analyses. Journals such as *Language*, *Journal of Literary Semantics*, and *Poetics Today* are respected publications that contain peer-reviewed articles on a wide range of topics, from syntax and phonetics to literary theory and criticism. Researchers often refer to these journals to stay abreast of the latest developments in their fields and to engage with the work of their peers. Monographs and books play a crucial role in shaping the landscape of scholarly research in linguistics and literature. Scholars often publish monographs that delve deeply into a particular topic or research question, offering comprehensive analyses and theoretical frameworks. Books by famous authors such as Noam Chomsky, Ferdinand de Saussure, and Roland Barthes profoundly influenced the development of linguistics and literary theory, providing key concepts that continue to inform modern scholarship will create a forum for them to present and communicate scientifically with colleagues from different parts of the world. The conference materials, which include the lectures and presentations given at these events, serve as a valuable resource for scientific research in linguistics and literature [2].

Researchers frequently consult conference proceedings to explore emerging trends, innovative methodologies, and interdisciplinary perspectives in their fields. The advent of digital technologies has revolutionized the dissemination of scholarly research in linguistics and literature. Online databases and repositories such as JSTOR, Project MUSE, and Google Scholar provide researchers with extensive access to scholarly articles, books, and other resources. These digital platforms allow

scholars to review extensive literature, access hard-to-find publications, and discover new avenues of research and collaboration. In the study of literature and linguistics, researchers often consider historical context, language patterns, and cultural nuances they turn to archival materials and primary sources to reveal them. Manuscripts, letters, diaries, and other primary sources provide valuable information about authors' creative processes and the evolution of languages over time. Working with these materials, scholars can enrich their understanding of literary texts and linguistic phenomena, and shed light on the complex connections between language, culture, and society. Academic journals such as *Language*, *Journal of Literary Semantics*, and *Poetics Today* are major sources of scholarly research in linguistics and literature. These journals publish peer-reviewed articles that contribute to the advancement of knowledge in these fields. Monographs and books by prominent authors such as Noam Chomsky, Ferdinand de Saussure, and Roland Barthes are important sources of scholarly research in linguistics and literature. These publications offer in-depth analyzes and theoretical frameworks that shape the discourse in these disciplines. Academic conferences provide a platform for scholars to present research findings and engage in scholarly debate. The conference proceedings include lectures and presentations that serve as valuable sources of scientific research in linguistics and literature [3].

Digital platforms such as JSTOR, Project MUSE, and Google Scholar provide access to a wide range of scholarly articles, books, and resources on linguistics and literature. Researchers use these online databases to conduct literature reviews and

access extensive publications. Researchers often rely on archival materials and primary sources such as manuscripts, letters, and diaries to uncover historical context and cultural nuances in literature and linguistics. These materials provide valuable insights into the creative processes of authors and the evolution of languages. Linguistics and literary scholars can deepen their understanding of language, literature, and the interrelationship of these disciplines by using these key research resources [4].

CONCLUSION (XULOSA). In summary, primary sources for scholarly research in linguistics and literature include a rich tapestry of academic journals, monographs, conference proceedings, online databases, and archival materials. Drawing on these diverse sources, scholars and researchers in these fields continue to expand the boundaries of knowledge, deepen their theoretical understanding, and contribute to the lively intellectual discourse that characterizes the study of language and literature.

LIST OF USED LITERATURE

1. Webster, J.; Watson, R.T. Analyzing the Past to Prepare for the Future: Writing a Literature Review. *MIS Q.* 2002,26, xiii–xxiii.
2. Pautasso, M. The Structure and Conduct of a Narrative Literature Review. In *A Guide to the Scientific Career: Virtues, Communication, Research and Academic Writing*; Wiley: Hoboken, NJ, USA, 2019; pp. 299–310.
3. Snyder, H. Literature Review as a Research Methodology: An Overview and Guidelines. *J. Bus. Res.* 2019,104, 333–339. [CrossRef]
4. Bolderston, A. Writing an Effective Literature Review. *J. Med. Imaging Radiat. Sci.* 2008, 39, 86–92. [CrossRef]

SOVET HUKUMATI DAVRIDA ISLOM DININING HOLATI VA RUHONIYLARNING QATAG‘ON QILINISHI

Jumayev Bekzod Boymurod o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati “Yosh
chegarachilar” harbiy-akademik litseyi bosh o‘qituvchisi, Termiz
davlat universiteti ilmiy tadqiqotchi

СИТУАЦИЯ ИСЛАМА ВО ВРЕМЯ СОВЕТСКОЙ ПРАВИТЕЛЬСТВА И РЕПРЕССИЙ В ОТНОШЕНИИ СВЯЩЕННИКОВ

Джумаев Бекзод Боймурод угли
Старший преподаватель Военно-академического лицея
«Юные пограничники» Службы государственной
безопасности Республики Узбекистан, научный сотрудник
Термезского государственного университета

THE SITUATION OF ISLAM DURING THE SOVIET GOVERNMENT AND THE REPRESSION OF PRIESTS

Djumaev Bekzod Boymurad ugli
Head teacher of the Military Academic Lyceum "Yosh
chegarachilar" of the State Security Service of the Republic of
Uzbekistan, Researcher of Termiz State University

Annotatsiya: Maqolada sovet hukumatining dinga munosabati va uning zo‘ravonlik siyosati hamda din ahllarining qatag‘on qilinishi bilan bog‘liq ma‘lumotlar ishonchli manbalar asosida tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: mafkura, islom, siyosat, din, tashkilot, klub, ruhoni, ijtimoiy hayot, tarbiya.

Аннотация: В статье на основе достоверных источников анализируются сведения, связанные с отношением советской власти к религии, ее насильственной политикой и репрессиями в отношении религиозных людей в исторической перспективе.

Ключевые слова: идеология, ислам, политика, религия, организация, клуб, священник, общественная жизнь, образование.

Abstract: The article analyzes the information related to the Soviet government's attitude to religion and its violent policy and repression of religious people from a historical perspective based on reliable sources.

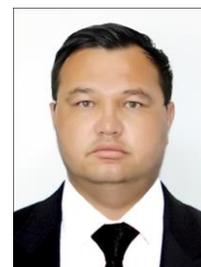
Keywords: ideology, Islam, politics, religion, organization, club, priest, social life, education.

KIRISH (INTRODUCTION)

Sovet hukumati islom ruhoniylariga, dindorlariga, umuman islom diniga nisbatan shu qadar izchillik, ehtiyotkorlik, qayishqoqlik bilan va yana kerak bo‘lsa, qattiqqo‘llik, shafqatsizlik bilan siyosat yurgizdiki, bu siyosat o‘zining natijasi va oqibatlarini ko‘rsatmasdan qolmadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD / (MATERIALS AND METHODS)

Masjid va madrasalar xususida tarixiy arxiv hujjatlarida va ommaviy axborot vositalarida har xil ma‘lumotlar beriladi. Jumladan, “O‘zSSR Sovetlar MIQ raisining o‘rinbosari Manjara tomonidan 1936-yil 1-yanvarda imzolangan ma‘lumotnomaga qaraganda, oktabr to‘ntarilishiga qadar O‘zbekiston hududida 15877 ta masjid, madrasalar va namoz o‘qiladigan joylar bo‘lgan” [1]. Pokistonlik Mavloni Rogob Xolan ma‘lumotlariga qaraganda, Turkiston hududidan

[https://orcid.org/
0009-0002-7369-5141](https://orcid.org/0009-0002-7369-5141)

bekzodjumayev3434@gmail.com

masjid va madrasalar soni 27 mingdan ortiq bo'lgan. Manjara ana shu masjid madrasalardan 1936-yil 1-yanvaigacha 8489 ta qolganligini[2] xabar beradi. Ommaviy axborot vositalarida masjid va madrasalarga qiron keltirish sovet tarixida ikki marta maxsus uyushtirilganligi ta'kidlanadi. Birinchisi 1934-1939-yillarda, ikkinchisi esa 1954-56-yillarda uyushtirilgan.[3]

Qolaversa, sovet hukumati Turkistonlik musulmonlarni Makkai Madinaga, haj safarlariga borishini 1920-yilda ta'qiqlab qo'yadi va 1944-yilga qadar hech kim haj safariga bormadi. 45 MIQ 1921-yil aprel oyida maxsus dekret bilan o'lkada "qalin to'lash" qoidasini ta'qiqladi. "Ro'za hayiti", "Qurbon hayiti", "Navro'z" kabi xalq bayramlari ta'qiqlandi, hatto islomgacha ham xalqning eng sevimli taomi bo'lib kelgan Sumalakni payg'ambarlar taomi sifatida ta'qiqlab qo'yildi.

Sovet hokimiyati xalqimizni mana shu kabi muborak, urf-odatlaru, milliy an'ana, otobobolarimizni qanchalik qaynoq va zahmatlar chekishiga majbur etdi. Ming achinish bilan shuni aytish lozimki, buva va bobolarimizdan eshitganimizdek, sovetlar va ularga bo'ysunuvchilar musulmon bo'lgan insonlarni tutgan ro'zalarini majburlab ochishga, ro'za tutdirmaslikka qattiq urinishgan.

Qolaversa, bunday musulmon bayramlarini yo'q qilish oqibatida, hukumat uning o'rniga yangi sovet bayramlari va tantanalarini joriy qildi. Bular: bizga mutlaqo aloqasi bo'lmagan "oktabr tantanasi", "SSSR konstitutsiyasi kuni", "Qizil armiya kuni", "V.I.Leninning tug'ilgan kunini nishonlash", SSSR va O'zbekiston SSR ning tashkil etilganligini nishonlash shular jumlasidandir[4].

MUHOKAMA

(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Eng achinarli tomonlaridan yana biri, o'sha davrda milliy kiyimlarimizda yurish, sunnat to'yi qilish, o'z ona tilida muloqotda bo'lish eskilik sarqiti va madaniyatsizlik ko'rinishi deb baholangandi. Qolaversa, xotin-qizlarni "ozodlikka chaqirish" bahonasida Sovet hukumati 1927-yilda respublikada "Hujum" harakatini boshlaydi. Xotin-qizlarning faolligini oshirish, ma'lum ma'noda bu harakat ijobiy baholansa-da, uni tashkil etishdan ko'zlangan bosh maqsad reaksion xarakterda edi. Sovet hukumati va kompartiya "Hujum" kompaniyasiga siyosiy-siniy tus berdi, islom

ruhoniylari, milliy-diniy qadryatlar va ajdodlarimizning tarixiy milliy-madaniy urf-odatlarini va an'alariga amal qiluvchi oilalar va erkaklarni saviyasi past-qoloq, ayyollarga boy –feodallarcha munosabatda bo'luvchi shaxslar, ayollar ozodligining asosiy dushmanlari deb e'lon qildi. Sovet idoralari va partiya tashkilotlari qoshida maxsus "xotin-qizlar kengashi" tuzilib oilalar ishiga qo'pol suratda aralashdi, ko'p hollarda xotin-qizlarni erkaklarga qarama-qarshi qo'yadi.

Qolaversa, sovet hukumati bu harakatni o'tkazishlaridan bir qancha maqsadlarni ko'zlangan edi: o'zbek xalqining tarixan tarkib topgan milliy, axloqiy, sharqona an'ana va qadryatlarini g'orat qilish va manaviyatimizga zarba berish "xotin-qizlarni ozod qilish" bahonasida sanoat korxonalarini, jamoa va davlat xo'jaliklarida arzon garovda ishlaydigan qo'shimcha ishchi kuchiga aylantirish edi.

Har bir musulmon oilalari va xonadonlarga qanchalik kulfat va qiyinchiliklar olib keldi. Buning oqibatida oilalar o'zlarini boquvchisini, farzandlarini yo'qotdi.

Ulug' adibimiz Chingiz Aytmatov ham "Hujum" kompaniyasi xususida shunday yozadi: "Afsuski, davlat tomonidan o'tkazilgan "Hujum" kompaniyasi o'sha davrning og'ir holatlaridan biri edi, deyish kamlik qiladi. Bu insoniyatga qaratilgan jinoyat edi. Ustiga ustak ilohiy olamning qurilmasiga qarshi yo'naltirilgan edi. Xudoning barqarorligini inkor etgan murtadlar xudoning vazifasini o'z zimmasiga oladilar va "yangi odam yaratamiz" – deb, dahshatli o'yin boshlaydilar. [5]

Sovet tarixchisi shunday yozadi: "1920-yillarda Toshkentda o'lka tarixida birinchi marta Diniy boshqarma (mahkamai shariya) tashkil topdi, uni islomning mashhur arboblari boshqardilar. Boshqarma kotibi, bo'limlarga ega bo'lib, ular meros va nikoh, qo'ydi-chiqdi ishlari, dindorlarni tayyorlash, o'qitish va ishga qo'yish, diniy o'quv ilmgohlarini boshqarish va hokazo muassasalarni hal qilish bilan shug'illanardilar. Diniy boshqarmaning barpo etilishi imomlarning birlashuviga, ularni tayinlash va almashtirishning ma'lum tartibga tushuviga olib keldi-ki, bunday hodisa avval kuzatilmagan edi. An'anaga ko'ra imomlar mahalalarning obro'li shaxslaridan saylanar va hech kimga bo'ysunmas edi" [6].

NATIJALAR (RESULTS)

Sovet hukumati musulmon o'lkalarda hatto dam olish kunini yakshanbadan jumaga ko'chirdi. O'zbekiston komfirqasi Markazqo'mining kotibi keyinchalik Buxarin va Rikov jarayoni bo'yicha otib tashlangan Akmal Ikromov o'z ma'ruzalaridan birida ochiq tan oldi: "Sovet davlati islom dini va uning tashkilotlariga nisbatan qabul qilgan chora-tadbirlar partiyaning yon berishi emas o'yin usulidir" [7].

Bularning barchasini isbotini sovetlarning olib borgan siyosatlarida ko'rishimiz mumkin. Bolsheviklarning musulmon siyosati sovet tuzumining barcha bosqichlarida o'z ichki bog'liqligi va izchilligiga ega bo'lsada, 70 yil davomida uning har xil nusxalari va qirralari qo'llandi. Bu siyosatning asoschisi bo'lgan Lenin ehtiyotkor, sabr-toqatli, qayishqoq edi. U asosiy kuchini ishontirishga sarifladi. Uning shogirdi Stalin xususiy, guruhiy, sinfiy va milliy qirg'inga zo'r berdi. Rus bo'lmagan millatlarning milliyligini, e'tiqodini yo'qotib bo'lmaydi va hech qachon bunga erishib bo'lmaydi.

O'zbekiston SSR tashkil topgach va O'zbekiston Kompartiyasi tuzilganidan keyin «turмуsh sarqitlari bilan kurash» kompaniyasi asta-sekin agressiv va hujumkor xarakterga ega bo'la boshladi. Jumladan, O'zbekiston SSR siyosiy rahbariyati ko'rsatganidek, «...Sovet hukumatining dekretlarini amalda tatbiq qilish uchun keskin o'zgarish qilmoq lozim va ularning, birinchi navbatda, partiya, komsomol a'zolari, ayniqsa, mas'ul xodimlar tomonidan namunali bajarilishiga erishish uchun quyidagi tadbirlar belgilandi: 1) mazkur dekretlarni qo'pol buzganlar uchun keng jamoatchilik sudlarini tashkil qilish; 2) partiya a'zolari va komsomollar o'zlarining xotinlari, onalari va singillarining o'qishiga va davlat ishlarida ishtirok etishiga hamda mas'ul xodimlarning targ'ibot-tashviqot ishlariga jalb qilinishiga qarshilik qilmaslik; 3) partiya nomzodlarini a'zolikka qabul qilganda ko'pxotinlik, voyaga yetmaganlarga uylanganlik va qalin berish holatlarini hisobga olish»[8].

Bu kabi qat'iy choralar orqali sovet hokimiyati nafaqat partiya va komsomol a'zolari, mas'ul xodimlarning ateist bo'lishlarini qat'iy talab qila boshladi, shuningdek, dinga, ruhoniylarga va oddiy musulmonlarga ham qarshi agressiv ateistik siyosatni amalda qo'llashni boshladi.

Bu siyosatning uzviy davomi sifatida O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining

VI plenumini (1927-yil, iyun) ko'rsatish mumkin, chunki unda musulmon ruhoniylari va maktabi masalasi ko'rib chiqilgan edi. Mazkur plenum VKP(b) MK O'rta Osiyo byuroning qarorlari asosida qabul qilgan rezolyusiyalarda islom dinining holati tahlil qilindi, ruhoniylarning diniy hayotdagi rolga baho berildi, shuningdek, diniy maktablarni (islohotlashtirilganlarini ham) yopish bo'yicha va h.k. vazifalar aniqlab olindi [9].

XULOSA (CONCLUSION)

Shunday qilib, O'zbekiston Kompartiyasining diniy siyosati asta-sekin jangovar tus ola boshladi. Bu esa, o'z navbatida, ruhoniylar va oddiy dindorlarning qatag'on qilinishiga turtki bo'ldi.

Bu davrda musulmon ruhoniylari O'zbekiston jamiyatidagi diniy amaliyotda muhim rol o'ynagan. Shuning uchun dinga qarshi tashviqotni kuchaytirish va ruhoniylarning jamiyatdagi rolini kamaytirish maqsadida respublikaning bolshevistik hukumati o'zining bu yo'nalishdagi siyosatini kuchaytirib bordi. Musulmon ruhoniylari, ayniqsa, eshonlar ateistik tashviqotning diqqat markazida turganlar va ularni «zararsizlantirish» uchun bolsheviklar tomonidan musulmon ruhoniylarning o'ziga xos tasnifi (klassifikatsiyasi) ishlab chiqilib, ular uchta guruhga bo'lingan edi.

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati

1. Jo'rayev N, Karimov Sh, "O'zbekiston tarixi" 2-kitob, "Sharq" – T. 2011y. 414-bet.
2. Chingiz Aytmatov. Qoyada qolgan ko'zyoshlar. – Jahon adabiyoti:, Adabiy-badiiy publistik jurnal. 1997 y. 2-son. 11-b.
3. Saidboyev. "Islom va jamiyat". M. 1978 y. 146-147-b.
4. Ikromov A. Tanlangan asarlar. –T. 1972-74 y. 3-tom. 301-b.
5. Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов СК. Том II. – С. 50.
6. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob...-B.394
7. Наука и религия.-М., 1975.-№6.-С.35
8. Пардаев, Т. Р., Турсунов, Ж. Н. (2019). Мустабид тузумнинг миллий ва диний кадриятларга муносабати. *Взгляд в прошлое*, 23.
9. Tursunov, S., Kobilov, E., Murtozoyev, B., & Pidayev, T. (2004). History of Surkhandarya.(p. 177). *Editorial office of oriental publishing and Printing Company*, 2, 1870-1917.

SURXON-SHEROBOD VOHASINING OILAVIY MAROSIMLARI VA UNING INSON

KAMOLOTIDAGI O‘RNI

Bo‘riyev Ravshan Rustamovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti doktoranti

СЕМЕЙНЫЕ ЦЕРЕМОНИИ СУРХАН- ШЕРОБАДСКОГО ОАЗИСА И ЕГО МЕСТО В РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕКА

Буриев Равшан Рустамович

*Аспирант Институт предпринимательства
и педагогики Денова.*

FAMILY CEREMONIES OF SURKHAN- SHEROBAD OASIS AND ITS PLACE IN HUMAN DEVELOPMENT

Boriev Ravshan Rustamovich

*Doctoral student of Denov Institute
of Entrepreneurship and Pedagogy*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxon–Sherobod vohasi aholisining ijtimoiy hayotida oilaning o‘rni hamda oilaviy marosimlar va uning inson hayotidagi ahamiyati yuzasidan tahliliy materiallar berilgan.

Kalit so‘zlar: oila, ma‘naviyat, qadriyat, urf-odat, an‘ana, jamoa, ijtimoiy turmush, transformatsiya, tarbiya.

Аннотация: В данной статье представлены аналитические материалы о роли семьи в общественной жизни жителей Сурханско-Шерабадского оазиса, а также семейных ритуалах и их значении в жизни человека.

Ключевые слова: семья, духовность, ценности, обычай, традиция, сообщество, общественная жизнь, трансформация, образование.

Abstract: This article presents analytical materials on the role of the family in the social life of the residents of the Surkhan-Sherabad oasis, as well as family rituals and their importance in human life.

Keywords: family, spirituality, value, custom, tradition, community, social life, transformation, education.

KIRISH (INTRODUCTION)

Oilaviy marosimlar ijtimoiy hayot zaruriyati natijasida paydo bo‘lib, inson aql zakovati, ma‘naviy-axloqiy va huquqiy ehtityojlari asosida vujudga kelgan. Shu jihatdan oilaviy marosimlar uzoq davr davom etgan tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Chunki, «Sharqda qadim-qadimdan oila muqaddas vatan sanalgan. Agar oila sog‘lom va mustahkam bo‘lsa, mahallada tinchlik va osoyishtalikka erishiladi. Binobarin, mahalla-yurt mustahkam bo‘lsagina, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi. Shuningdek, oilaviy marosimlar xalqimizning ma‘naviy jihatdan barkamollik sari

yetaklab, o‘zlikni anglashda, yoshlarimizni Ona-Vatanga sadoqat va mehr-muhabbat hamda mustaqillik ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD/(MATERIALS AND METHODS)

Surxon vohasi aholisining oilaviy marosimlari XIX asr oxiri XX asr boshlarida mamlakatimizning boshqa hududlarida istiqomat qiluvchi aholilarning oilaviy marosimlari bilan umumiylik tomonlari bo‘lsada, urf-odat va udumlarga boyligi hamda rasm-rusumlarning an‘anaviyligi o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. An‘ana va urf-odat-

[https://orcid.org/
0009-0009-4937-7734](https://orcid.org/0009-0009-4937-7734)

[boriyevravshan43@gmail](mailto:boriyevravshan43@gmail.com)

ga ko'ra, aholining oilaviy marosimi ya'ni, to'y-tanalarini qolaversa, qayg'uli voqealari aholining barcha a'zolari faol ishtirokida tashkil etilib, ular bilan birgalikda o'tkazilib kelingan.

Surxon vohasida an'anaviy to'ylarni o'tka-zish bilan bog'liq bir qator urf-odatlar va marosimlar bo'lib, ular farzand tug'ilish to'yi, beshik to'yi, sunnat to'yi, payg'ambar yoshi (mavlud) to'yi kabillardir. Shuningdek, aholi hayotida bo'ladigan dafn etish va undan keyin o'tkaziladigan marosim va rasm-rusumlar ham mavjuddir.

Surxon vohasi aholisining oilaviy marosimlaridan biri farzand tug'ilish to'yidir. O'zbek xalqi qadimdan bolajon xalqidir. Shu boisdan «qirqta bo'lsa qiligi, o'nta bo'lsa o'rni boshqa», «Bolali uy bozor, bolasiz uy mozor», «It bo'l, qush bo'l, ko'p bo'l» degan maqollar to'qilib, xalq orasida aytib kelingan. Chunki, «Turkiy xalqlar hoh turg'un, hoh ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi, yarim o'troq bo'lsin farzandlarining ko'payishidan manfaatdor bo'lganlar. Bolajon o'zbek xalqi serfarzand bo'lishni oila barqarorligini garovi deb bilgan. Oilada farzand qanchalik ko'p bo'lsa, oila shuncha mustahkam bo'lishiga, oila manfaatini himoya qilishiga qodir ekanligiga qattiq ishonch hosil qilingan[1].

Oilaning katta-kichik bo'lishi xo'jalik faoliyatiga ham kerak edi. Chorvasi ko'p ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi oilalarda kishi soni qancha ko'p bo'lsa, chorva mahsuloti unumli bo'lishi mumkin edi. Yarim ko'chmanchi va yarim o'troq aholi chorvachilik bilan bir vaqtda dehqonchilik bilan ham shug'ullanib kelganlar. Demak, bularning xo'jalikda ham oilani serfarzand bo'lishi o'ta zarur edi. Oilada farzand dunyoga kelishi katta shodyona bo'lgan. Qadimdan har bir oila katta farzandi o'g'il bo'lishini orzu qilib yashagan. Bu haqda XIX asrda Markaziy Osiyoga sayohat qilgan elshunos A.P.Xoroshxin to'xtalib shunday deydi: «Bola tug'ilganini eshitgan qo'ni-qo'shnilar tabriklab kelmoq uchun o'sha oilaga oshiqadilar. Agar o'g'il tug'ilgan bo'lsa, bamisoli to'y bo'lib ketadi. O'g'il ko'rgan ota «tug'uluq» so'rab kelganlarni qo'y, hatto mol so'yib, palov damlab, dasturxonga shirinliklarni to'kib solib mehmon qiladi» [2].

MUHOKAMA(OBSUJDENIJE/DISCUSSION)

Voha aholisining ijtimoiy turmushida saqlanib kelgan qadimiy jamoatchilik an'analari doirasida, qo'ni-qo'shnilik, qishloq jamoatchilik tartiblari,

qarindosh-urug'chilik munosabatlari nihoyatda keng o'rin egallaydi. Vohada dastlabki o'troq qishloq jamoasining shakllanishi bronza davriga oid bo'lib, bu qishloq jamoa bo'lib yashashi asosida vujudga kelgan. Vohadagi qishloq jamoalarining ayrimlarida butunlay bir toifaga mansub urug'doshlar joylashgan bo'lsa, aksariyatida esa etnik jamoalar tarkib jihatdan turli-tuman bo'lgan. Qishloq jamoasi kishilarni mehr-oqibat, insof-diyonat, halollik kabi tuyg'ular asosida tarbiyalovchi kishilarga ma'naviy qadriyatlarni singdiruvchi makon sanaladi.

Qishloqlar oqsoqollar tomonidan boshqarilgan. Oqsoqollarning asosiy vazifasi jamiyat hayotida tartib saqlanishini ta'minlash, barcha an'anaviy me'yorlarning bajarilishini nazorat qilish, jamoat majburiyatlarini belgilash, jamoat tartibini buzganlarni jazolashdan iborat bo'lgan. Qishloqlarga ko'pincha boy bo'lmagan o'rta hol, biroq katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan kishilar oqsoqol sifatida saylangan.

Qishloqlar milliy va ijtimoiy mansublikdan qat'iy nazar qo'ni-qo'shnilarning o'zaro hamjihat asriy udumlarga sodiqlik asosida birlashtiruvchi ijtimoiy birikuvning an'anaviy tuzilmasi sanaladi.

NATIJALAR (RESULTS)

Vohada qishloq jamoalarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'lgan: marosimlarni birgalikda o'tkazish; o'z hududini batartib saqlash va obodonlashtirish hamda yosh avlodni ijtimoiy ruhda tarbiyalash.

Qo'ni-qo'shnilik jamoasining negizini sharqona jamoa uchun xos bo'lgan bir qator tamoyillar tashkil etgan. Bu tamoyillar hukmdorlarga hurmat, hukmdorlarning esa xalqqa g'amxo'rliqi, yoshi kattalarning axloqiy ibrati, kelajak avlodga g'amxo'rlik, yoshlarning katta avlodga nisbatan hurmat va ishonch tuyg'usi kabi tushunchalardan iborat bo'lgan.

Muhtojlarga, beva-bechoralarga yordam ko'rsatish jamoaning asosiy an'anasi sanaladi. Keksalar, bemorlar, beva-bechoralar hamisha jamoa homiyligida yashagan, ularga qo'ni-qo'shnilar g'amxo'rlik qilgan, xudoyi va sadaqalarda ularning haqqi berib turilgan. Jumladan har ro'za oyining oxirgi kunlarida beva-bechoralarga yordam tariqasida fitr sadaqasi ulashilgan. Qishloq aholisi jamoat ishlarini ham birgalikda amalga oshirishgan bunday ishlar kishilarni jipslashtiruvchi, hamkorlikka o'rgatuvchi, kishilar o'rtasida yaqinlik,

bir-biriga yordam va mehr-oqibat tuyg'ularini singdiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

El-yurt va jamoa har bir shaxs hayotida, uning kamolotida munosib o'rin egallagan. Kishilarning kundalik hayotidagi quvonch va tashvishlarni jamoa bilan birga baham ko'rish hayotning asosiy qoidasiga aylanib borgan. Qishloq jamoalari kishilarni uyushtiruvchi, og'ir yumushlarni birgalikda bajarishga safarbar qiluvchi kishilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, yosh avlodni tarbiyalashga xizmat qiluvchi hamda asrlar davomida shakllanib kelgan marosim va udumlari avloddan avlodga yetkazuvchi asosiy ijtimoiy birlik sanaladi. Qishloq jamoalarini oqsoqollar idora qilgan, oqsoqollarga esa qishloqning kayvoni yoki «gapga yetar» kishilari yordam bergan [3]. Har bir masala yuzasidan jamoa tomonidan chiqarilgan qaror va qoidalariga itoat qilish har bir jamoa a'zosi uchun majburiyat sanalgan. Jamoani uyushtirishda marosimlarning o'rni nihoyatda kattadir. Jumladan, Navro'z, Darveshona, Ramazon ibodatlar, iftorliklar, Hayit bayramlari, to'y-tomosh, dafn marosimlari va ma'rakalar jamoa a'zolari o'rtasida yaqinlikni yanada kuchaytirgan. Har bir jamoa a'zosi barcha marosimlarda faol ishtirok etishga harakat qilgan. Har bir jamoa a'zosi to'y va ma'rakalarda o'ziga mos turli xil yumushlarni bajarishga harakat qilgan. Masalan, birorta kishi yangi uy qurmoqchi bo'lsa, yoki birorta og'ir yumushni bajarmoqchi bo'lsa, albatta jamoadan yordam so'ragan. Bu yordam hashar tariqasida amalga oshirilgan.

Hashar ishlarini amalga oshirishda jamoaning o'rni nihoyatda katta. Jumladan, ariq va zovurlarni tozalash, yo'l va ko'priklar qurish, yangi yerlarni o'zlashtirish, jamoat binolarini qurish kabi ishlarni amalga oshirishda ishtirok etish mas'uliyati har bir jamoa a'zosining burchi sanaladi. Hashar kishilar o'rtasidagi mehr-oqibat, bir-biriga yordam va yaqinlik tuyg'ularini mujassamlashtiradi. Hasharda har kim qobiliyatiga yarasha vazifani bajargan keksa-yu yosh hasharda ishtirok etishda o'zini burchli sanagan. Masalan, ayollar o'rtasidagi hasharlar sirasiga o'rmak, ya'ni gilam to'qish bilan bog'liq hasharni kiritish mumkin. O'rmak hashari, nafaqat biror yumushni bajarish, balki o'zaro suhbat qurish, ish o'rganish kabi jihatlari bilan ham ajralib turadi.

XULOSA (CONCLUSION)

Bundan tashqari o'rim-yig'im ishlarida amalga

oshirilgan hasharlar ham xuddi shunday hasharlar doirasiga kiradi. Chorvador aholi orasida esa qo'y junini qirgish, kuvi pishish, kigiz bosish kabi hashar ishlari ham mavjud bo'lgan. Har bir oilada bolalarni jamoaga hurmat hissi asosida tarbiyalash odat tusiga kirgan. Har bir qishloq o'zining bakovuliga, go'rkoviga, ustasiga, imomiga, sartareshiga, qassobiga ega bo'lgan. Har bir qishloqda yetishib chiqqan polvon va chavandozlar bo'lib, ular to'y-u tomoshalarda nafaqat o'zi uchun balki qishloqning ori va nomusi uchun raqib tomon bilan sidqidildan kurash olib borgan. Turli tabiiy ofatlar, yuqumli kasalliklar, qurg'oqchilik kabi holatlarning oldini olish uchun jamoa a'zolari vaqti-vaqti bilan to'planishib, darveshona va xudoyilar o'tkazishgan. Darveshonaga har kim imkoniyatidan kelib chiqib, o'z ulushini bergan. Darveshona ayrim joylarda «ko'cha oshi», «oshi xudoyi» ham deyilgan. Darveshonalarga nafaqat qishloq ahli, balki qo'shni qishloqlardan ham mehmonlar taklif qilingan. Har bir qishloq jamoasining qanchalik darajada uyushganligi to'y va ma'rakalarda bilingan. Qishloqlarni boshqarishda oqsoqollar muhim o'rin tutgan. Qishloq doirasidagi oldi-sotdilar, merosiy mulklarni merosxo'rlar o'rtasida taqsimlash, nizo va janjallarni bartaraf qilish, hashar ishlarini amalga oshirish bevosita oqsoqol boshchiligida bajarilgan. Voha aholisining jamoatchilik munosabatlari doirasida qo'ni-qo'shnichilik an'anasiga rioya qilish, qo'shning haqqi kabi jihatlarni inobatga olish voha ahlining ko'p asrlik mentallitetiga aylanib borgan [4].

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro'yxati:

1. Muradov M.M O'zbek qadriyatlar. Toshkent. "Cho'lpon", 1995.
2. Tursunov, S., Pardaev, T., Tursunov, A., & Tog'aeva, M. (2012). O'zbekistonning janubiy hududlarida nomoddiy madaniyat tarixi. *Toshkent: "Muharrir*.
3. Tursunov, S., Pardaev, T., & Mahmadiyoro'va, N. (2012). Surxondaryo-etnografik makon. *T.: "Akademnashr", -2012.-B.-79*.
4. Tursunov, S., Pardaev, T., & Qurbonov A, T. N. (2006). O'zbekiston tarixi va madaniyati: Surxondaryo etnografiyasi. *Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 275*.
5. Dala yozuvlari. Surxondaryo viloyati Boysun tumani. 2020 yil.

SURXONDARYOLIK OLIMA AYOLLAR — ILM-FAN FIDOYILARI

Boltayeva Gulnoza Raxmatullayevna

O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati “Yosh chegarachilar” harbiy-akademik litseyi bosh o‘qituvchisi, Termiz davlat universiteti ilmiy tadqiqotchisi

ЖЕНЩИНЫ УЧЕНЫЕ СУРХАНДАРЬИ — ПОСВЯЩЕННИКИ НАУКИ

Болтаева Гулноза Рахматуллаевна

Старший преподаватель Военно-академического лицея «Юные пограничники» Службы государственной безопасности Республики Узбекистан, научный сотрудник Термезского государственного университета

WOMEN SCIENTISTS OF SURKHANDARYA — SCIENCE DEDICATORS

Boltaeva Gulnoza Raxmatullaevna

Head teacher of the Military Academic Lyceum "Yosh chegarachilar" of the State Security Service of the Republic of Uzbekistan, Researcher of Termiz State University

Annotatsiya: Ushbu maqolada “O‘zbekiston xotin-qizlar qo‘mitasi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni, 1999-yilning “Ayollar yili” deb e‘lon qilinishi birinchidan mo‘tabar zot - ayollarimizga nisbatan cheksiz hurmat-ehtirom va Surxon vohasida yetishib chiqqan olima ayollar haqida aniq manbalar asosida tahliliy ma‘lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: xotin-qizlar, ilm, ma‘rifat, ishlab chiqarish, madaniyat, ijtimoiy hayot.

Аннотация: В данной статье «Указ о мерах по поддержке деятельности Комитета женщин Узбекистана, объявляющий 1999 год «Годом женщин», в первую очередь нашим уважаемым женщинам. Аналитическая информация дана на основе конкретных источников о женщинах-учёных, выросшие в оазисе Сурхан.

Ключевые слова: женщины, наука, просвещение, производство, культура, общественная жизнь.

Abstract: In this article, "Decree on measures to support the activities of the Women's Committee of Uzbekistan, declaring 1999 as the "Year of Women", first of all to our honorable women Analytical information is given on the basis of specific sources about women scientists who grew up in the oasis of Surkhan.

Keywords: women, science, enlightenment, production, culture, social life.

KIRISH (INTRODUCTION)

Mustaqilikka erishgandan keyingi o‘tgan yillar mobaynida O‘zbekistonning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma‘rifiy hayotida misli ko‘rilmagan o‘zgarishlar yuz berdi. Mazkur jabhalarda olib borilayotgan islohatlarda, ayniqsa,

madaniy-ma‘rifiy va ilm-fan sohalarida erishilgan yutuqlarda O‘zbekistonlik olima ayollarning ham xizmatlari salmoqli ekanligini ko‘rsatib o‘tish o‘rinlidir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yildagi “O‘zbekiston xotin-qizlar qo‘mitasi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari

[https://orcid.org/
0009-0006-3250-9663](https://orcid.org/0009-0006-3250-9663)

boltaevagulnoza70@gmail.com

to'g'risidagi farmoni, 1999-yilning "Ayollar yili" deb e'lon qilinishi, birinchidan mo'tabar zot-ayollarimizga nisbatan cheksiz hurmat-ehtirom ramzi bo'lsa, ikkinchidan, ularning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy va ilm-fan sohasidagi faoliyatlarida yangidan-yangi yutuqlarga erishishlariga ilhom baxsh etdi. Buni biz birgina Surxondaryolik olim ayollar, qolaversa Termiz davlat universitetida faoliyat yuritayotgan olim ayollar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Xususan, hozirgi paytda Surxondaryolik olim ayollarni mamlakatimizning turli jabhalarida: oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida, ilmiy tekshirish institutlarida, madaniyat va san'at muassasalarida, tibbiyot va ijtimoiy sohalarda, davlat boshqaruv organlarida, deputatlik korpuslarida hamda xorijiy mamlakatlarda samarali mehnat qilayotganini ko'ramiz [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD / (MATERIALS AND METHODS)

Birgina Termiz davlat universitetida 164 nafar ayollar yosh avlod ta'lim-tarbiyasida ishtirok etayotgan bo'lsa, shulardan 15 nafari fan nomzodlari, dotsentlar hisoblanib, 50 dan ortig'i ilmiy-tadqiqot ishlari ustida ishlashmoqda. 10 dan ortiq o'qituvchi ayollar aspiranturani tugatib, nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilish arafasida turibdi. Termiz davlat universitetini bitirib shu yerda faoliyat boshlagan 15 dan ortiq olim ayollar Toshkent shahridagi Oliy o'quv yurtlarida faoliyatini davom ettirishmoqda va ilmiy izlanishlar olib bormoqda[2].

Mana shunday fidoyi olim ayollarimizdan biri Arslanova Faina Islamovna 1974-yilda ayollar orasidan Surxondaryo viloyatida birinchi bo'lib fan nomzodligi dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Fan olamiga o'zining "Ruscha obyektini aniqlovchi ergash gapning o'zbek tilidagi muvofiqligi" deb nomlangan ilmiy ishi bilan yangiliklar olib kirdi.

Surxondaryolik ayollar ichida birinchi biologiya fanlari nomzodi unvonini olgan Rashida Muxammadjonovadir. Uning dissertatsiya mavzusi "Surxondaryoning asal-shirali o'simliklari va ulardan foydalanish" mavzusiga bag'ishlangan. Ilmiy ishi juda qiziqarli, o'rganilmagan jihatlari ko'pligi bois, Rashida Muxammadjonova hozirga qadar kuzatish, tajriba ishlarini olib bormoqda.

Nelli Popova o'zining "Armiyaga chaqirilishi yoshidagi o'zbeklarda ruscha nutqni takomillashtirish" deb nomlangan dissertatsiyasini 1991-yili himoya qildi. U talabalarga rus tili fanini o'rgatish jarayonida bor bilimni ular bilan baham ko'rdi. Nelli Popova "Xalq maorifi a'lochisi", 1994-yili dotsent unvoni berildi. Hozirgacha rus tili kafedrasida ishlab kelmoqda[3].

Gulobza Usanova 1989-yili "Metall bo'lmagan jismlar radiatsiyasi jarayonining ba'zi mexanizmlari" mavzuida dissertatsiya yoqlab, fizika-matematika fanlari nomzodi bo'ldi. Talabalarga fizika-matematika fanining eng chuqur qirralarini o'rgatishda o'z hissasini qo'shmoqda.

Ramazonova Mayram fizika-matematika fanlari nomzodi.

Psixologiya faniga yangiliklar olib kirgan olim ayollarimizdan yana biri Mehri Norboshevadir. 1993-yili "Xalq o'yinlarining rivojlantiruvchi funksiyalarning psixologik tahlili" mavzusida ilmiy ish yoqlab, Surxondaryolik birinchi psixolog olim nomiga musharraf bo'ldi.

Yana bir ziyoli olim ayol Muslima Bozorova u 1994-yilda "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida do'stlik va o'rtoqlik hissini tarbiyalashda o'zbek xalq ertaklaridan foydalanish" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Boshlang'ich tarbiya muammolariga bag'ishlangan ko'pgina maqolalar muallifi. Ayni vaqtda talabalarga tinmay bilim berib kelyapti.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Ayol izzatlanayotgan, uning ayollik nomi qadrlanayotgan jamiyatda inson degan nomning qadri hamisha baland bo'lib kelgan.

Surxondaryo viloyatida yashab ijod qilayotgan barcha olim ayollarimizga barcha imkoniyatlar yaratilgan. Nafaqat universitetimizda, bundan tashqari viloyatimizda tibbiyot, qishloq xo'jaligi, iqtisodiyot, ijtimoiy va boshqa sohalarda olim ayollarimizning fidoyiligini ko'rishimiz mumkin. Mana shunday yuksak baholardan ilhomlanib ijod qilayotgan olim ayollarimizdan, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent Oysuluv Hamidova, 2000-yilda "Ingichka tolali paxta yetishtirish va qayta ishlash xarajatlarining hisobi va tahlili", Surxondaryo viloyati korxonalarida misolida "080008, buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit mutaxassisligi bo'yicha" nomzodlik dissertatsiyasini

yoqlagan. Surxondaryo viloyatida yagona iqtisodchi olimi. Hozirgi paytda Yangiariq qishloq xo'jaligi kasb-hunar kolleji direktorligi vazifasida ishlab, tinmay talabalarga bilim bermoqda.

O'zbekistonda meloratsiya sug'orma dehqonchilikda birinchi qaldirg'och, qishloq xo'jalik fanlari nomzodi Gulbahor Qurbonovadir.

“Rayonlashgan va istiqbolli o'rta tolali “Oq qo'rg'on 2, Armug'on, Surxondaryo 2 ” g'o'za navlarini ko'chat qalinligi suv, o'g'it me'yorlarini tartibi” mavzusida dissertatsiyasini 2004-yilda muddatidan oldin yoqladi. Qishloq xo'jaligi sohasiga yangi-yangi fikrlari bilan o'z hissasini qo'shmoqda ilmiy ishdan to'xtagani yo'q doktorlik dissertatsiyasi ustida ish olib borayapti[4].

Saida Zununova tibbiyot fanlari nomzodi - “Artrit revmatizmi kasalliklarini seravodorod suvi bilan davolash usullari” mavzusida ilmiy ish olib borgan. 2008-yilda dissertatsiyasini yoqladi va ilmiy ixtiro yaratdi. “Yurak ishemik kasalligi bilan og'rigan bemorlarda nitratlarga bo'lgan tolerantlik rivojlanishini oldini olish usuli” yosh olimi hozirgi paytda fan bilan mashg'ul “Yurak qon tomirlari tizimidagi kasalliklarni ratsional ravishda kurort va balneologik omillar bilan davolash hamda reabillashtirish” mavzusida Grant ustida ish olib borayapti, fan olamiga yangi-yangi ixtirolari bilan o'z hissasini qo'shmoqda[5].

Tarixchi olimi Adolat Rahmonqulova doktorlik dissertatsiyasini himoya qilishi arafasida turgan bo'lsa, Mirzayeva Muhayyo san'atshunoslik nomzodi sifatida o'zbek xalq cholg'u musiqa asboblarini xorij mamlakatlariga tanitishda samarali mehnat qilib Germaniyada faoliyatini davom ettirmoqda. Yuqorida biz Surxondaryolik olimi ayollarning ayrimlari ustida to'xtalib o'tdik xolos.

NATIJALAR (RESULTS)

Fidoyi olimi ayol kim, u qanday fazilatlariga ega bo'lishi kerak degan savol tug'ilishi tabiiy.

Olimi kishi ziyolilarga xos odamiylik darajasiga etishgan bo'lsa, boshqacha aytganda, uning ilm-fanga qo'shgan hissasi xalqqa, jamiyat yoki ilm-fanning o'ziga xizmat qila boshlasa, yon-

atrofiga shogirdlar va o'rinbosarlar yig'ilib, ularning samimiy obro'-e'tiboriga sazovor bo'lsa, bunday zot amaldagi qaysi ilmiy darajaga, unvonlarga yoki xizmat lavozimiga erishgan bo'lishidan qat'i nazar, “martabali shaxs” sifatida qadrlanishi, tabiiydir.

XULOSA (CONCLUSION)

Ayollarning ilm-fan sohasidagi intilishlari va oiladagi imkoniyatlari masalasiga kelsak, bu holat, avvalo, uning o'ziga, zakovati va dunyoqarashiga bog'liq bo'libgina qolmasdan, ko'p jihatdan muayyan oila sharoitida shakllangan muhitga, o'sha yerdagi o'zaro munosabatlarga ham bog'liq.

Bundan ko'rinib turibdiki, olimi ayollarimizning ilm-fan sohasida olib borayotgan ishlari respublikamiz taraqqiyotida muhim o'rin egallab, jamiyatimiz gullab yashnashida o'z hissasini qo'shishi tabiiydir.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Toshboyeva T.H. O'zbek ayoli o'tmishda va hozirgi kunda. — T.: Bilim. 1987. — B 18.
2. Ubaydullayeva R.A Xotin-qizlarning sotsial-iqtisodiy rivojlanishga qo'shayotgan hissasi. — T.: Bilim. 1987. — 23 b.
3. Jo'raeva S. Xotin qizlar jamoat birlashmalari va xayriya faoliyati. Toshkent; 2006-yil.
4. Razhabovich, P. T., & Narzullayevich, T. Z. (2019). A LOOK INTO THE HISTORY OF THE PREPARATION OF LOCAL PROFESSIONALS IN THE INDUSTRY. *O'tmishga nazar jurnali*, 26(2).
5. Tursunov, S., Pardayev, T., & Qurbonov A, T. N. (2006). O'zbekiston tarixi va madaniyati: Surxondaryo etnografiyasi. *Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti*, 275.
6. Tursunov, S., Qobilov, E., Pardayev, T., va Murtazoyev, B. (2004). History of Surkhandarya. T.: East.

AFG‘ONISTON-O‘ZBEKISTON MUNOSABATLARI: HAMKORLIKNING YANGI BOSQICHI

Do‘smatova Oltinoy Tursun qizi.

Termiz davlat universiteti

Jahon tarixi kafedrasi tayanch doktoranti

АФГАНИСТАН-УЗБЕКИСТАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: НОВЫЙ УРОВЕНЬ СОТРУДНИЧЕСТВА

Дусматова Олтиной Турсун кизи

Термезский государственный университет

Главный докторант кафедры всеобщей истории

AFGHANISTAN-UZBEKISTAN RELATIONS: A NEW STAGE OF COOPERATION

Dusmatova Oltinoy Tursun kizi

Termiz State University

Foundation doctoral student of the Department of World History

Annotatsiya: Ushbu maqolada Afg‘oniston va O‘zbekiston

o‘rtasidagi munosabatlar tarixiy va zamonaviy asosda tahlil qilinib, ikki mamlakat taraqqiyoti, siyosiy va iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash masalalari yoritilgan. Afg‘oniston va O‘zbekiston o‘rtasidagi madaniyat va ta‘lim sohasidagi hamkorlikni mustahkamlash bo‘yicha ishlar ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: do‘stlik shartnomasi, diplomatik imtiyozlar, hamkorlik, xavfsizlikni mustahkamlash, gumanitar yordam, erkin savdo, “Do‘stlik ko‘prigi”, iqtisodiy barqarorlik, siyosat, madaniyat, ta‘lim.

Аннотация. В данной статье анализируются отношения между Афганистаном и Узбекистаном на исторической и современной основе, освещаются вопросы развития, обеспечения политической и экономической стабильности двух стран. Показана работа по укреплению сотрудничества между Афганистаном и Узбекистаном в области культуры и образования.

Ключевые слова: договор о дружбе, дипломатические уступки, сотрудничество, укрепление безопасности, гуманитарная помощь, свободная торговля, “Мост дружбы”, экономическая стабильность, политика, культура, образование.

Abstract. This article analyzes the relations between Afghanistan and Uzbekistan on a historical and modern basis and covers the issues of development of the two countries, ensuring political and economic stability. Work has been shown to strengthen cultural and educational cooperation between Afghanistan and Uzbekistan.

Keywords: friendship treaty, diplomatic privileges, cooperation, security consolidation, humanitarian aid, free trade, “Friendship Bridge”, economic stability, politics, culture, education.

KIRISH (INTRODUCTION)

Afg‘oniston va O‘zbekiston o‘rtasidagi tarixiy aloqalar ushbu davlatlar tashkil etilishidan ancha oldin mavjud bo‘lgan. Ushbu aloqalarning paydo bo‘lishi Afg‘oniston va O‘zbekiston hali siyosiy chegaralar bilan bo‘linmagan va yagona hududning bir qismi hisoblangan davrlarga borib taqaladi. Afg‘onistonni O‘zbekiston bilan bog‘laydigan ko‘plab ma‘naviy tugunlar mavjud [1.35]. Mamlakatlar o‘rtasidagi chegaraning

uzunligi 144 kv/km ni tashkil etadi. 1981-yilda Amudaryo bo‘ylab 816 metr uzunlikdagi “do‘stlik ko‘prigi” temir yo‘l – avtomobil ko‘prigi qurildi [3.124-125].

1992-yilda Afg‘oniston va O‘zbekiston o‘rtasidagi diplomatik munosabatlar o‘rnatildi [5.73]. 1999-yilda Tolibon bilan juda “qattiq” munosabatlarga qaramay, Toshkentda O‘zbekiston tomonining tashabbusi bilan “6+2” aloqa guruhining uchrashuvi bo‘lib o‘tdi [5.33]. Unda mujohidlar

<https://orcid.org/>

[0009-0009-2797-532X](https://orcid.org/0009-0009-2797-532X)

E-mail:

oltinoy.dusmatova@bk.ru

hukumati bilan do'stlik va hamjihatlikka erishildi. G'arbiy koalitsiya qo'shinlari 2001-yilda Afg'onistonga bostirib kirgandan so'ng, bu kelishuvlar yo'qoldi [7.40].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD / (MATERIALS AND METHODS)

Afg'oniston va O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlar va uning ijobiy rivojlanishi to'g'risida amalga oshirilgan tadqiqotlarga asoslanib, quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Afg'onistonning avvalgi prezidenti Hamid Karzay 2002-yilda O'zbekistonga tashrif buyurgan. Keyin 14 yillik tanaffus bo'ldi [1.53]. 2016-yilda Ashraf G'ani Toshkentda O'zbekistonning birinchi prezidenti bilan uchrashdi, ammo o'sha paytda muhim natijalarga erishilmadi. 2016-yil 20-iyun kuni O'zbekistonda Afg'oniston bilan muloqotning birinchi turi o'tkazildi. O'zbekiston Prezidenti Sh. Mirziyoyevning rasmiy taklifiga binoan Afg'oniston Prezidenti Ashraf G'ani Toshkentga 2017-yil 4-6-dekabr kunlari keldi. Ashraf G'ani bilan rasmiy tashrif chog'ida ko'pgina loyihalarni amalga oshirish masalalari muhokama qilindi, barcha sohalarda 20 ta hamkorlik bitimi va 40 ta eksport kontraktlari imzolandi, shu jumladan, O'zbekiston tomonidan yetkazib beriladigan elektr energiyasi hajmini oshirish, Mozori-Sharifdan Hirotgacha bo'lgan temir yo'l magistralining davomini qurish haqida kelishib olindi.

2. Afg'oniston va O'zbekiston rahbarlari birgalikda bir qator loyihalarni amalga oshirishga kelishib oldilar. Ushbu loyihalar Kobul xalqa yo'li, Kaysar-laman trassasi, Salang tunneli va boshqalar kabi turli infratuzilma obyektlarini rekonstruksiya qilishni o'z ichiga oladi. Afg'oniston va O'zbekiston prezidentlari tomonidan imzolangan eksport shartnomalari qiymati 500 million dollardan oshdi. "Surxon-Puli Xumri" elektr uzatish liniyasi, umumiy uzunligi taxminan 260 kilometr, shundan 45 km – O'zbekiston hududida va 215 km – Afg'onistonda [8.14] qurilishi rejalashtirildi. O'zbekiston Afg'onistonga 2002-yildan beri afg'on tomonining ehtiyojlarini inobatga olgan holda har yili tuziladigan to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar bo'yicha elektr energiyasi yetkazib bermoqda. 2002-yilda yetkazib berish hajmi atigi 62 million kVt / soatni tashkil etdi. Har yili bu hajm 200 million kVt/soatgacha oshdi. 2018-yilda taxminan ikki milliard kVt/soat elektr

energiyasi etkazib berish bo'yicha shartnoma imzolandi [9.3].

3. 2018-yil mart oyi oxirida O'zbekiston Afg'oniston uchun elektr energiyasi narxini 35 foizga pasaytirdi, oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berishni ko'paytirish bo'yicha kelishuvlarga erishildi, Erkin savdo to'g'risidagi bitim Afg'oniston tovarlarini bojxona to'lovlaridan ozod qilishni, shuningdek savdo-sotiqdagi boshqa cheklolarning oldini olishni nazarda tutadi. "Termiz kargo markazi" negizida afg'on iste'molchilari uchun maxsus chegara savdo zonasi tashkil etilgan bo'lib, uning hududida valyuta nazorati, viza, soliq va bojxona rejimining soddalashtirilgan tartibini joriy etish imkoniyati mavjud. 2017 yilning olti oyida ikki mamlakat tovar aylanmasi 18 foizga o'sdi. 2017 yildan buyon O'zbekistonda Afg'oniston kapitali ishtirokidagi 110 ta korxonalar muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, 2017 yilda Afg'onistonda o'zbek tadbirkorlarining 8 ta korxonasi tashkil etildi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

2018 yil iyun oyida Termiz shahrida Afg'oniston va O'zbekiston davlat va xususiy sektorlari vakillari o'rtasida birinchi muloqot tashkil etildi. Uchrashuvlarning bunday shakli juda samarali bo'ldi. Termiz shahrini Afg'onistonning Xayraton port shahri bilan bog'laydigan "Do'stlik ko'prigi" temir yo'l-avtomobil yo'li O'zbekistonning Afg'oniston bilan janubiy chegarasidagi yagona ko'prikdir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, uzunligi 816 metr bo'lgan hozirgi temir yo'l va avtomobil ko'prigi 1981-yilda Sovet quruvchilari tomonidan Afg'oniston urushi avjida qurilgan [6.45]. O'sha yili sovet qo'shinlarini Afg'onistondan qisman olib chiqish boshlandi va yangi ko'priklar ramziy ma'noda "Do'stlik ko'prigi" deb nomlandi, bu urushning tez orada tugashiga va davlatlar o'rtasida do'stona munosabatlar o'rnatilishiga umid belgisi edi. 1989-yilda sovet qo'shinlarini Afg'onistondan olib chiqish tantanali ravishda yakunlandi.

Afg'onistondagi urush tugaganidan so'ng, XX asrning 90-yillari oxirida Tolibon Afg'onistonning Shimoliy viloyatlarini egallab oldi, "Do'stlik ko'prigi" esa "Xayraton" deb qayta nomlandi. Xavfsizlik nuqtai nazaridan ko'priklar yopildi. U orqali harakat faqat 2001-yilda tiklandi

[16.69]. Ko'prikning tantanali ochilishi unga gumanitar yordam bilan 16 ta vagon yuborilganligi bilan belgilandi, ko'prik esa yana "Do'stlik ko'prigi" deb nomlandi [8.60].

2018-yil 18-sentabrda "Afg'oniston-O'zbekiston" do'stlik jamiyati tashkil etildi. Shu munosabat bilan "Afg'oniston va O'zbekiston munosabatlaridagi yangi bosqich" mavzusida "davra suhbat" tashkil etildi, unda Afg'oniston va O'zbekiston o'rtasidagi madaniy-ma'rifiy, iqtisodiy sohalardagi hamkorlikni mustahkamlash, mintaqalararo tajriba almashishni yo'lga qo'yish haqida so'z yuritildi.

NATIJALAR (RESULTS)

Bugungi kunda Termiz shahrida Afg'oniston fuqarolarini o'qitish ta'lim markazi tashkil etilgan bo'lib, u yerda asosan texnik mutaxassisliklar bo'yicha malakali kadrlar tayyorlanadi, ular temir yo'l kommunikatsiyalariga xizmat ko'rsatadi. Markazning asosiy vazifasi oliy, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi ta'lim dasturlari bo'yicha malakali kadrlarini tayyorlashdir. Ta'lim xarajatlarining 50 foizi yo'naltiruvchi tomon hisobidan to'lanadi, qolgan qismi "O'zbekiston temir yo'llari" kompaniyasi tomonidan qoplanadi. O'qish muddati 2 yil, undan keyin bakalavr darajasi beriladi. Markaz direktori Oybek Ro'ziyevning yozishicha, ushbu ta'lim markazi dunyoda muqobili yo'q ta'lim dargohi hisoblanadi. O'tgan yillar mobaynida Afg'onistonning 18 ta viloyatida yashovchi o'zbek, tojik, pushtun, hazora, turkman millatlari vakillarining 474 o'g'il, 196 nafar qizi yetuk mutaxassis sifatida tayyorlandi. Ularning 232 nafari bakalavriyat va 88 nafari professional ta'lim, 350 nafari qisqa muddatli o'quv kurslarida o'qidi. Ta'lim markazi faoliyatining istiqbolli yo'nalishlari sifatida temir yo'l transporti va servis sohasida mutaxassislar tayyorlash ham belgilandi.

XULOSA (CONCLUSION)

Afg'oniston bilan do'stona munosabatlarni rivojlantirish maqsadida qabul qilingan "O'zbekiston-Afg'oniston" do'stlik jamiyatini tashkil etish to'g'risidagi qaror xalqlarni yanada yaqinlashtirish va umumiy madaniy aloqalarni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qo'shni davlatlar bilan o'rnatilgan hamkorlik mintaqada tinchlik va barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. 2019-yilda "Afg'oniston –

O'zbekiston" do'stligining 100 yilligi nishonlandi. Bugungi kunda Afg'oniston va O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlar kundan-kunga yaxshi tomonga o'zgarib bormoqda. Bu ikki tomon vakillarini va aholisini ham xursand va mamnun qiladigan hodisalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI / REFERENCES

1. Bobokulov I. Афганская трансформация: приоритеты и ключевые проблемы / Центральная Азия и Кавказ. Том 16. Выпуск 2.2013. С.53.
2. Губар Мир Гулам Мухаммад. Афганистан на пути истории. Под ред. Ганковского Ю.В. и Коргуна В.Г. Пер. и ком. Давлятова Муллошо. М.: 1987. С.35.
3. حشیمی سعید سعدودین. افغانستان معاصر. کابل. ۱۹۸۰. ص ۱۲۴-۱۲۵. Hashimi Seyd Saaduddin. Afg'onistone moasser. (Zamonaviy Afg'oniston. dariy tilida). Kobul. - 1980. B.124-125.
4. Князев А.А. Афганский кризис и безопасность Центральной Азии (XIX-начало ХХI в.). – Душанбе.: 2004. С.43
5. Коргун В.Г. Афганистан на переходном этапе. М.: 2002. С.73
6. С 1996 по 2002 год движение по мосту было запрещено со стороны Узбекистана из-за нестабильной политической обстановке в Афганистане. Железнодорожный транспорт: Энциклопедия / Гл. ред. Н.С.Конарев. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. С.30.
7. Шумов С.А., Андреев А.Р. История Афганистана: документальное исследование.– М.: 2002: 69-стр.
8. O'zbekiston-Afg'oniston munosabatlari va O'zbekistonning Afg'oniston Islom Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmasini tiklashga qo'shgan hissasi / O'zbekiston Respublikasining O'rta, yaqin Sharq va Afrika mamlakatlari bilan hamkorligi. O'zbekiston Respublikasi tashqi ishlar vazirligining rasmiy sayti, 2015. B.3.

**MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY - BUYUK MA‘RIFATPARVAR,
YOZUVCHI, PUBLITSIST, DRAMATURG VA JAMOAT
ARBOBI, JADIDCHILIK HARAKATINING
YETAKCHILARIDAN BIRI**

Mirsaidova Nilufar Sobirjonovna
Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti v.b filologiya fanlari nomzodu

**MAHMUDKHOJA BEKBUDIY – GREAT TEACHER,
WRITER, PUBLICIST, DRAMAIST AND PUBLIC FIGURE,
ONE OF THE LEADERS OF THE JADID MOVEMENT**

Mirsaidova Nilufar Sobirjonovna
*TDPU named after Nizomi, acting assistant professor, Candidate
of Philology*

[https://orcid.org/
0009-0005-9190-9694](https://orcid.org/0009-0005-9190-9694)

e-mail:
mirsaidova199@mail.ru

**МАХМУДХОДЖА БЕХБУДИЙ – ВЕЛИКИЙ ПЕДАГОГ,
ПИСАТЕЛЬ, ПУБЛИЦИСТ, ДРАМАТУРГ И
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ, ОДИН ИЗ ЛИДЕРОВ
ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ**

Мирсаидова Нилуфар Собиржоновна
*ТДПУ имени Низоми, и.о. доцент,
кандидат филологических наук*

Annotatsiya: Maqola jadidchilik harakatining eng oldingi saflarida turgan milliy ziyolilardan biri Mahmudxo‘ja Behbudiyning tarix va xalq oldidagi yuksak xizmatlari haqida. Uning maktablar ochish, o‘quv va o‘quv tizimini yangilash, gazeta va jurnallar, darslik, kitob va risolalar chop ettirganligi, milliy dramaturgiya teatr sohasidagi xizmatlari haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, jadid adabiyoti, milliy matbuot, teatr, darslik, yangi maktab, ma‘rifat, adabiy meros, tarix, ma‘rifatparvar, istiqloq, matbuot.

Annotation: The article is dedicated to the enormous merits of Mahmudhodji Behbudi, one of the national intellectuals at the forefront of the Jadidist movement, to history and the people. Mention was made of his services in the field of opening schools, updating the education and training system, publishing newspapers and magazines, textbooks, books and brochures, and in the field of national drama.

Keywords: Jadidism, Jadid literature, national press, theater, textbook, new school, enlightenment, literary heritage, history, enlightenment, independence, press.

Аннотация: Статья посвящена огромным заслугам Махмудходжи Бехбуди, одного из национальных интеллектуалов, стоящих в авангарде джадидистского движения, перед историей и народом. Было упомянуто о его заслугах в области открытия школ, обновления системы образования и обучения, издания газет и журналов, учебников, книг и брошюр, в области национальной драматургии.

Ключевые слова: джадидизм, джадидская литература, национальная пресса, театр, учебник, новая школа, просветительство, литературное наследие, история, просветительство, независимость, пресса.

KIRISH

Mazkur maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy jarayon, Turkistondagi jadidchilik harakati va Turkiston jadidlarining otasi va rahnamosi, mustaqil jumhuriyat g'oyasining yalovbardori, yangi maktab g'oyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o'zbek dramachiligini boshlab bergan birinchi dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist Mahmudxo'ja Behbudiyning hayoti, faoliyati va fojiali vafoti xususida so'z yuritiladi. Shuningdek, mazkur maqolada biz Mahmudxo'ja Behbudiyning Turkistonda jadidchilik harakatining asoschisi sifatida, uning butun turkiy xalqlar tarixida tutgan ulkan xizmatlari haqida qisqacha ma'lumot berishga harakat qildik. Mahmudxo'ja Behbudiyning qoldirgan boy ijodiy merosini o'rganish borasida olib borilgan ishlar va jadidlar tomonidan yozib qoldirgan asarlarning yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishdagi ahamiyatiga e'tibor qaratildi.

Tariximizning qaysi davrini olmaylik, yurtimizda ilm ma'rifat va yuksak ma'naviyatga intilish hech qachon to'xtamaganini, xalqimiz dahosining o'lmas timsoli sifatida eng og'ir va murakkab davrlarda yaqqol namoyon bo'lib kelganini ko'rishimiz mumkin. Chorizm mustamlakasi davrida madaniy adabiy hayotimizning hech bir sohasi yo'qki, unda ulkan iste'dodli siymolar yetishmagan bo'lsin, o'z sohasining jonkuyar, fidoyi vakillari sifatida faoliyat ko'rsatmagan bo'lsin. Ma'rifat g'oyasini baland ko'tarib chiqqan jadid bobolarimizning faoliyati bunga yana bir yorqin misol bo'la oladi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy, Is'hoqxon Ibrat, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon, Sadridin Ayniy, Abduqodir Shakuriy, Saidrasul Saidazizov, Siddiqiy-Ajziy kabi yuzlab ma'rifatparvar, fidoyi insonlarning el-ulus manfaati, yurtimizni taraqqiy toptirish maqsadida amalga oshirgan ezgu ishlari avlodlar xotirasidan aslo o'chmaydi. Tariximizning so'nggi bir yuz ellik yildan ortiqroq davrida xalqimizning eng katta armoni bo'lib kelgan bugungi istiqlol kurtagi dastlab mana shu jadidlar ko'ksida nish urib yetilgan edi. XX asr o'zbek maorifi, madaniyati va matbuoti, qolaversa, bugungi mustaqillik tafakkurimiz, ehtimolki, shu jadidlar oldida burchlidir. "Usuli jadid", "usuli savtiya"

nomlari bilan shon-shuhrat qozongan yangi maktablarini Turkistonda dastlab shu ziyolilar tashkil qildilar. Mana shular birinchi bo'lib zamonaviy oliy maktab g'oyasini ilgari surdilar, o'nlab jamiyatlar, shirkatlar ochib, ular yordamida qanchadan-qancha yoshlarni ma'naviyatli va ma'rifatli qilishga harakat qildilar. O'zbek teatrining birinchi g'ishtini qo'ygan, nashr-u matbuotini boshlab bergan ham mana shu jadidlardir. Jadidlar o'z hisoblaridan maktablar ochishdi, yosh avlodni istiqlolga tayyorlashdi, she'r va maqolalar, sahna asarlari orqali milliy ongini shakllantirishga intildilar. Inqilob yillarida esa mustaqillik bayrog'ini baland ko'tardilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy ham XX asr bo'sag'asidagi Turkistonning orzu armonlaridan biri sifatida maydonga keldi. U o'z davrining ijtimoiy-siyosiy harakatlarida faol qatnashgan davrning eng yirik namoyandasi, yangi zamon o'zbek madaniyatining asoschisi edi. Turkiston jadidlarining tan olingan rahnamolarining yetakchisi edi. U tariximizning g'oyat og'ir va murakkab bo'lgan bir davrda yashadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

M.Behbudiyning hayoti va ijodiy faoliyati haqida XIX asrning 20 - yillarda mahalliy matbuotda Sadridin Ayniy, Hoji Muin ibn Shukrullo, Laziz Azizzoda kabi zamondoshlari tomonidan bir qator maqola, xotiralar e'lon qilingan. Mahmudxo'ja Behbudiyning tarjimai holini yoritishda Hoji Muinning 1922-23-yillarda o'zi muharrirlik qilgan "Mehnatkashlar tovushi" (1922), "Zarafshon" (1923) gazetalarida chop etgan maqolalari muhim ahamiyatga ega. Behbudiy haqida bugungi kungacha e'lon qilinib kelayotgan Solih Qosimov, Ahmad Aliev, Naim Karimov, Sirojiddin Ahmedov, Sherali Turdiev maqolarida mana shu Xoji Muin qoldirgan ma'lumotlar asos qilib olinadi [4].

Akademik olim N. Karimovning e'tirof etishicha, Mahmudxo'ja Behbudiy va umuman jadid adabiyotini o'rganishga bel bog'lagan olimlardan biri va eng birinchisi Solih Qosimovdir. Uning "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" haftaligida [1990-yil 10-26-yanvar] "Behbudiy va jadidchilik" degan maqolasi chop etilgan. Ushbu maqolada Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va faoliyatini yangi tarixiy davr talablari asosida o'rganish ishida muhim

voqea bo'ldi. Olim bu tadqiqotida Behbudiy hayoti, ijodi va ma'rifiy faoliyatining eng muhim nuqtalarini fakt va dalillar asosida yoritib berdi. Ayni vaqtda Akademik olim N.Karimov bir qator olimlar Sh.Turdiyev, A.Aliev, S.Ahmad, B.Qosimov, X.Boltaboev, I.G'afurov, B.Do'stqoraev, X.Sayidovlarning uzoq yilgi izlanishlari tufayli behbudiyshunoslikning fan sifatida shakllanligini ta'kidlab o'tadi. [8]

O'zbek ensiklopediyasidagi "Mahmudxo'ja Behbudiy" maqolasi muallifi S.Qosimov adibning 6 ta darsligini qayd etadi: "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" (Qisqacha umumiy geografiya), "Kitobatul atfol" (Bolalar maktublari), "Muxtasari tarixi islom" (Islomning qisqacha tarixi), "Madxali jug'rofiyai umroniy"(Aholi geografiyasiga kirish), "Muxtasar jug'rofiyai Rusiy" (Rossiyaning qisqacha geografiyasi) [8].

Behbudiy vafotining ikki yilligi munosabati bilan taniqli jadid ziyolilaridan biri Laziz Azizzoda shunday yozadi: "Uning qimmatini tarixning ma'lum bir bosqichida va tarixiy rivojlanishida qilgan xizmatlari uchundir. Behbudiyning xizmatlari fransuzlarning Jan Jak Russo, ruslarning Lomonosov, Chernishevskiy, Dobrolyubovlari, Kafqaz turklarining Fathali Oxundov va Najabbek Vazirovlari, tatarlarning Sh.Marjoniy va Q.Nosiriysi ila birdur. O'zbek ilmiy adabiyoti ham Behbudiy bilan boshlanib, yangi bir yo'lga kira boshladi. Behbudiy eng avval Turkistonni chor hukumati qo'lidan qutqarish g'oyasini elga talqin qiluvchilardan, aholini ezilganini birinchi sezganlardan va bu haqda turli usta yo'llar ila xalqni istiqbol kurashiga chaqirganlardandir. Turkistonning uyg'onish davrini uch qismga - maorif, matbuot va jamiyatga bo'lib, shu davr rahbarlarini tekshira boshlasak, bu harakatlarning boshida Behbudiy turganini ko'ramiz. [Maorif va o'qituvchi]. M.Behbudiyning sha'niga aytilgan mazkur e'tiroflar uning maorif va madaniyatimiz tarixida tutgan o'rni ham, milliy ozodlik kurashidagi xizmatlari ham, umuman, turkiy xalqlar tarixida qoldirgan muborak izlari ham aniq ifodalangan.

Mahmudxo'ja Behbudiy 1875-yilning 19-yanvarida (hijriy 1291, 10- zulhijja) Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog'ida ruhoniylar oilasida dunyoga kelgan. Otasi Behbudxo'ja Solihxo'ja o'g'li turkistonlik, Ahmad Yassaviyning avlodlaridan, ona tomonidan bobosi Niyozxo'ja urganchlik bo'lib,

amir Shohmurod zamonida (1785-1880) Samarqandga kelib qolgan. 1894-yilda otasi, imom xatiblik bilan shug'ullanib kelgan Behbudxo'ja vafot etadi. Yosh Mahmudxo'ja tog'asi qozi Muhammad Siddiqning tarbiya va qaramog'ida o'sib voyaga yetadi. Arab sarfu nahvini kichik tog'asi Odildan o'rganadi. 18 yoshidan qozixonada mirzolik qila boshlaydi. Behbudiyning maktab madrasa hayoti haqida ma'lumotlar nihoyatda kam. Uning zamondoshlari bilan bo'lgan suhbatlaridan ayon bo'ladiki, Behbudiy dastlab Samarqand madrasasida, so'ngroq Buxoroda yaxshigina tahsil ko'rgan. An'anaviy madrasa ilmini puxta egallagan Behbudiy 1915-yilda etnograf G.Andreev savollariga javob berar ekan, madrasa tahsilini alohida tilga olgani ma'lum. Xullas, an'anaviy tahsil, so'ng esa o'z ustida qunt va sabot bilan ishlash orqali Mahmudxo'ja shariatning yuksak maqomlari – qozi, mufti darajasigacha ko'tariladi.

1899-1890-yillarda Behbudiy buxorolik do'sti Hoji Baqo bilan haj safariga chiqadi. "1318 sanai xijriyasi tavofi Baytullog'a Qafkaz yo'li ila Istanbul va Misr al Qohira vositasi-la borib edim. Muddati safarim sakkiz oydan ziyoda cho'zilib edi" – yozadi Behbudiy bu haqda. Dunyo ko'rishi izsiz ketmaydi. Safar yangi maktab haqidagi qarashlarini mustahkamlaydi. Uning tashabbus va g'ayrati bilan 1903-yilda Samarqand atrofidagi Halvoyi (S.Siddiqiy), Rajabamin (A.Shakuriy) qishloqlarida yangi maktablar tashkil topadi. Adib ushbu maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. Ketma-ket uning "Risolai asbobi savod" (1904), "Risolai jug'rofiya umroniy"(1905), "Risolai jug'rofiyai Rusiy"(1905), "Kitobat ul atfol" (1908), "Amaliyoti islom"(1908), "Tarixi islom"(1909) kabi kitoblari paydo bo'ladi.[4]

Mahmudxo'ja Behbudiy bir qator darsliklar ham yozdi. "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" (Qisqacha umumiy geografiya), "Kitobatul atfol" (Bolalar maktublari), "Muxtasari tarixi islom" (Islomning qisqacha tarixi), "Madxali jug'rofiyai umroniy"(Aholi geografiyasiga kirish), "Muxtasar jug'rofiyai Rusiy" (Rossiyaning qisqacha geografiyasi). Shulardan bittasi – "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" asari haqida to'xtab o'tamiz. Asarning to'la nomi "Kitobi muntaxabi jug'rofiyai umumiy va namunai jug'rofiya". 1905-yil 24-avgustda Sankt-Peterburg senzurasidan ruxsat olinib, 1906-yil Samarqandda G.I.Demurov

matbaasida chop etilgan. 106 sahifadan tashkil topgan. Muallif bu “qadim” fanga taaluqli “turkiy, arabiy, forsiy, rusiy lug‘atlariga tasnif bo‘lgan o‘ttuz qadar qadim va jadid kutub va risonli jug‘rofiya, hay‘ati riyoziy, tarixiy, tabiiy”lardan va yana juda ko‘p turli tuman ma‘lumot va manbalardan foydalanib yozganini ma‘lum qiladi. “Jug‘rofiya degan so‘z yunoniy, lug‘ati arabiyga ta‘rifi ard ma‘nosiga ya‘ni yer va tufroqni bayon qilaturg‘on ilmni aytilur”, deya izoh beradi muallif. So‘ng Behbudiy uning turlariga to‘xtaydi. “Chunonchi, - yozadi u, - yerni shakldan, osmon ila Yer arosidagi xosiyati va Osmondagi nimarsalar ila nisbati va harakatidan bayon qilaturg‘on ilmni “jug‘rofiyai riyoziy”, yerni xosiyati, tufroq past balandligi, har xil giyohu konlari, tog‘- daryo, ko‘l mijozi havosidan bahs qilaturg‘on ilmni jug‘rofiyai tabiiy deb atalur” [4].

Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Kitobat ul-atfol”, Saidahmad Vasliyning “Adib ud-din”, Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim”, A.Ibodiyning “Tahsilul alifbo” metodik qo‘llanmalari usuli jadid muallimlari qo‘lida tez-tez ko‘rina boshladi.

Mahmudxo‘ja 1903-1904-yillarda Moskva, Peterburgga boradi, 1906-yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorodda bo‘ladi. Bular sayohat emas, xizmat safari edi. Masalan Nijniy Novgorodda 1906-yilning 23-avgustida Rossiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag‘ishlangan qurultoy chaqiriladi. Behbudiy bu qurultoyda Turkistonliklar guruhini boshqaradi va katta nutq so‘zlaydi. Asrlar davomida qotib qolgan eski ta‘lim tizimi, uning vositalaridan voz kechib, omma uchun yangilik bo‘lgan yangi ta‘lim usulini tadbiiq etish, ular uchun darsliklar yaratish, albatta katta mehnat va va yana ma‘lum ma‘noda matonatni ham talab qilari edi. Yangi maktab muallimlari bolalarga nafaqat ta‘lim, balki tarbiya berishni ham o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ygan edilar. Bu haqda fikr yuritganda buyuk ma‘rifatparvar Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir” nomli mashhur hikmatli so‘zlarini eslash o‘rinlidir. Buyuk ma‘rifatparvar bobomizning bu so‘zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi vaqtda ham biz uchun nihoyatda dolzarb va ahamiyatlidir.

“Usuli jadid” maktablarida o‘qitish tizimi va metodikasining yangilanishi Behbudiy faoliyatida ham kuzatiladi. “Usuli jadid” maktablarida hamma o‘qish huquqiga ega bo‘lgan. Maxmudxo‘ja Behbudiyning “usuli jadid” maktabidagi o‘qitish ishlari quyidagi tartibda olib borilar edi: “Maktab ikki bosqichdan iborat bo‘lib, birinchi bosqich – ibtidoiy qism, deb nomlangan. Buning tahsil muddati to‘rt yil. Birinchi yilida forscha va arabcha, yozuv hamda o‘qish o‘rganilgan. Suralar yod olingan. Hisob darsi o‘rgatilgan. Umuman bir yil davomida yozmoq o‘qimoqni to‘liq o‘rganganlar. Ikkinchi yilida xaftiyak, imon va e‘tiqoddan dars, fors, turkiy va arab tilida she‘rlar, qasidalar o‘qitilgan. Uchinchi yilida Qur‘oni Karim, islom ibodati, tajvid, Sa‘diydan nasihatlar, fors va turkiy til puxta o‘rgatilib, undan insholar yozdirilardi. Hisobdan turli taqsimot va ish yuritish kabi zaruriy jihatlar o‘qitilgan. To‘rtinchi yilida esa Kalomu Sharif, mufassal tajvid, forsiy va turkiy nazm va nasr, axloq darsi, turkiy va forsiy til, hisob tarix, jo‘g‘rofiya o‘qitilgan. Bu to‘rt sinfni tamomlagan bolalarni muallimlarning o‘zi taqsimlagan. Xohlasi ikkinchi bosqichga qoldirar, ularning o‘zlashtirishlariga qarab madrasaga yuborar, bolaning o‘zi xohlasi Yevropa maktablariga yuborar yoki tirikchilik uchun ishlashga yo‘llanma berardi”.

Behbudiyadib sifatida “**Padarkush**”dramasini yaratgan. 1913-yilda Samarqand shahrida nashr etilgan bu drama u yoshlarning (ular xoh kambag‘al, xoh badavlat oilaga mansub bo‘lsin) ilmi, madaniyatli bo‘lishlari lozimligini qayd etgan. Aynan Mahmudxo‘ja Behbudiyning teatr sohasidagi xizmatlari eng buyuk xizmatlaridan bo‘lib, milliy ong va madaniyatimiz tarixida g‘oyat katta rol o‘ynadi. Buni faqat dindoshlari, millatdoshlari emas, boshqalar ham e‘tirof etganlar. Mashhur turkolog A.N.Samoylovich 1916-yilda Behbudiyning “Padarkush” asarini Toshkentning “Kolizey”ida Avloniy truppassi ijrosida tomosha qilari ekan, Toshmurodning o‘z uyiga o‘g‘rilikga kirib, otasini o‘ldirishidan xalqning junbushga kelganini yozadi [10].

“Padarkush” – o‘zbek dramachiligining hamma yakdil e‘torof etgan birinchi namunasidir. Mutaxassislar uni ham janr, ham mazmuniga ko‘ra yangi o‘zbek adabiyotini boshlab bergan bir asar sifatida baholaydilar. Muallif “Milliy fojea” deb

atagan 3 parda 4 manzarali bu hajman juda ixcham, mazmunan nihoyatda sodda va jo'n. U jaholat va nodonlik haqida, o'qimagan bolaning buzuq yo'llarga kirib, o'z otasini o'ldirgani haqida hikoya qiladi. Orqa oldini o'ylamagan boyning Toshmurod ismli o'g'li bor. O'g'li o'qimagan. Boy atrofida gapiga kirmaydi. O'g'lini o'qitmaydi, oqibatda u ko'cha bezorilariga qo'shiladi. Restoranda maishatga puli yetmay, sheriklarini tunda uyiga boshlab kiradi. Boy uyg'onib ularni sezib qoladi, boyning o'z o'g'li boshliq o'g'rilar boyni o'ldirib pulini olib ketadilar. Xulosa jaholat va nodonlik otaning ham bolaning ham boshiga yetadi. Agar butun boshli millat shu ahvolda tushsachi?!

"Padarkush" dastlab Samarqandda 1914-yilning 15-yanvarida sahnada qo'yildi. "Xalq nihoyatda ko'p kelib belat yetmagani va joyni yo'qligi uchun uch-to'rt yuz kishi qaytib ketdi",- deb yozadi mahalliy matbuot [9]. B.A.Pestkovskiy 1922-yildagi "Inqilob" jurnali sahifalarida e'lon qilingan "O'zbek teatri tarixi" maqolasida uning maydonga kelish tarixi haqida fikr yuritarkan, "O'zbek teatri asosini qo'yib beruvchi Samarqandlik Mahmudxo'ja Behbudiydir" deb yozadi.

O'zbek dramaturgiyasiga, umuman, teatriga poydevor qo'ygan bu mumtoz asar o'z davrida Abdulla Qodiriyning "Baxtsiz kuyov" dramasi, Mirmuhsin Fikriyning "Befarzand Ochildiboy", Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Yangi saodat" kabi qissalarining yaratilishiga turtki bergan.

1929-yilda Qozonda bosilib chiqqan "O'zbek adabiyoti" kitobida esa "O'zbek milliy adabiyotining negiz toshini Behbudiy va Fitrat qo'yib berdi" [8-bet] degan e'tirofga duch kelamiz.

M.Behbudiy hayoti va faoliyatiga bo'lgan qiziqish ma'rifatparvar adibning sirli ravishda g'oyib bo'lishi, so'ngra fojiali tarzda vafot etishi bilan bog'liq. M.Behbudiyning shu vaqtga qadar mufti, ham Turkiston jadidlarining otasi sifatida katta e'tibor qozonganligi sababli uning o'limi butun Turkistonni, turkiy olamni tom ma'noda larzaga keltirdi. Behbudiyning sodiq do'stlari va izdoshlari ustoz halok etilganidan bir yil o'tgach, 1920-yilning aprel oyida xabar topganlar. Ular shu vaqtning o'zidan o'qimagan Behbudiy o'limi sirlarini bilishni, uning jasadi qaerga dafn etilganini aniqlashni shogirdlik burchi, deb bilganlar. Abdurauf Fitratning "Behbudiyning sag'anasin

izladim" [2] she'ri, Sadridin Ayniyning "Behbudiy ruhiga ithof", "Behbudiy Afandini esga tushirib, qatl va qatlgohga hitoban", hassos shoir Cho'lponning "Mahmudxo'ja Behbudiy xotirasiga" nomli marsiyalari yoziladi [11]. Bu she'rlar Turkiston jadidlarining otasi Mahmudxo'ja Behbudiyning vafoti munosabati bilan yozilgan bo'lib, biz bu she'rlarda buyuk vatanparvar Behbudiyning o'limi millatning fojeasi ekanligini anglaymiz va bu yo'qotish turkiy xalqlar orasida juda katta yo'qotish ekanligini chuqur iztirob va alam bilan his qilamiz.

Muhokama va natijalar

Ma'rifatparvar bobomiz Mahmudxo'ja Behbudiy o'zi ilgari surgan "Dunyoda turmak uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur, zamona ilm va fanidan bebahra millat boshqalarga poymol bo'lur" degan haqqoniy fikrlar asosida jadidlarning sa'yi xarakatlari bilan tashkil topayotgan yangi maktablarda bolalarga dunyoviy fanlarni o'qitish g'oyasini ilgari surdi. Aynan shu g'oya Turkiston ahlining ongu shuurini uyg'otishga da'vat etgani bejiz emas albatta. Aynan jadid ziyolilarining, ayniqsa, Mahmudxo'ja Behbudiyning sa'yi harakatlari o'laroq milliy maktablarda dunyoviy fanlarni o'qitish ham yo'lga qo'yildi.

Behbudiyning fikricha ma'rifat uchun birgina maktab kifoya qilmasdi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq, millat va Vatanning ahvolidan, kundalik hayotidan ogoh bo'lmoq kerak edi. Binobarin, millat uchun shunday oyna kerak ediki, unda u o'z qabohatini ham, malohatini ham ko'ra olsin. Mahmudxo'ja Behbudiy "Teatr - bu ibratxonadir" degan g'oyani ilgari suradi va o'zbek milliy dramaturgiyasiga ham tamal toshini qo'yadi.

Jadidlar zulm va zo'ravonlikni, sinfiy kurashni, millatni qoq ikkiga ajratib orasiga nifoq va dushmanlik solishni rad etdilar va haq bo'lib chiqdilar. Bugun ular muqaddas tutgan yurt ozod va mustaqil bo'ldi. Ular jon fido etgan istiqloq avlodlariga nasib etdi. Millat va vatan mustaqilligi yo'lida fido bo'lganlar esa shu millat va vatan umri qadar boqiydir.

Yangi jamiyat bunyodkori bo'lmish yangi insonni tarbiyalashda jadid bobolarimizning bizga qoldirib ketgan ma'naviy-ma'rifiy va adabiy meroslarining qiymati esa bugungi kunda g'oyatda muhimdir.

Xulosa

Xalqimizning ulug' farzandlari sho'rolar hukmronligining hamma bosqichlarida ham Millat, Vatan istiqboli uchun kurashganlar. Bu sohada ayniqsa Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, Abdulla Avloniy kabi mutaffakkirlarning hayot yo'li va faoliyati yoshlarimiz uchun hayot maktabidir.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida jadid ziyolilarimizning ulkan iste'dodi va zakovati tufayli yaratilgan asarlarni bugungi kunda xalqimizga, yoshlarimizga tanishtirish o'zbek ziyolilarining muqaddas burchidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI :

1. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. – T.: Ma'naviyat, 1998.
2. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat. 2000.
3. Behbudiy Mahmudxo'ja. Tanlangan asarlar – T.: Ma'naviyat, 2005.
4. Behbudiy.Mahmudxo'ja Tanlangan asarlar.– T.: Ma'naviyat, 1997.
5. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. – T.: Universitet 2006.
6. Dolimov U. Milliy uyg'onish pedagogikasi. –T.: Noshir, 2012.
7. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – T.: O'zbekiston, 2008.
8. Karimov N. Mahmudxo'ja Behbudiy. – T. 2010.B.7.
9. Oyna jurnali. 1913 yil. 5 - son
- 10.Самойлович А.Драматическая литература сартов. Петроград.1917.Б.3-6.
11. Cho'lpon. Yana oldim sozimni. – T.: 1991.B.401.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ И ВЛИЯНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДРАМАТУРГИИ НА УЗБЕКСКИЙ ТЕАТР В XX ВЕКЕ

Адигезалова Малика Надир gizi
Андижанский государственный институт
иностранных языков (PhD), доцент кафедры теории русского
языка и переводоведения

XX ASRDA ADABIY ALOQALAR VA OZARBAYJON DRAMATURGIYASINING O'ZBEK TEATRIGA TA'SIRI

Adigezalova Malika Nadir gizi
Andijon davlat chet tillari instituti, Rus tili nazariyasi va
tarjimashunosligi kafedrasi dotsenti (PhD)

LITERARY CONNECTIONS AND THE INFLUENCE OF AZERBAIJANI DRAMA ON UZBEK THEATER IN THE 20TH CENTURY

Adigezalova Malika Nadir gizi
Andijan State Institute of Foreign Languages
PhD, Associate Professor of the Department of Theory of the
Russian Language and Translation Studies

[https://orcid.org/
0000-0001-9135-3044](https://orcid.org/0000-0001-9135-3044)

adimelek@mail.ru

Аннотация: В данном исследовании рассматривается связь между восточной драматургией и узбекским театром через призму взглядов мыслителей, включая Низами, Бехбуди и Фитрата. Известные первопроходцы азербайджанской драмы, вроде М.Ф.Ахундова и Г.Джавида, играют значимую роль в данном контексте. Особое внимание уделяется Г.Джавиду, чьи произведения, такие как «Шейда», «Шейх-Санан», «Иблис», успешно поставлены на узбекской сцене в 1920-е годы. Исследования ученых, таких как С.Алиев и Ш.Турдыев, подчеркивают широкую популярность произведений Г.Джавида среди узбекского народа. Архивные данные и свидетельства узбекских артистов также подчеркивают важную роль азербайджанской драмы в формировании узбекской театральной сцены. Кроме того, исследование отражает влияние ученых и художников из Азербайджана на местное театральное и литературное искусство через их пребывание в учебных заведениях Узбекистана.

Ключевые слова: драматургия, театр, пьеса, литературные связи.

Annotatsiya: Bu tadqiqotda Sharq dramaturgiyasi va o'zbek teatri o'rtasidagi bog'liqlik mutafakkirlar, jumladan, Nizomiy, Behbudiy va Fitrat qarashlari prizmasidan o'rganiladi.

Bunda M.F.Oxundov va H.Jovid kabi mashhur ozarbayjon dramaturglarining roli katta. 1920-yillarda o'zbek sahnasida "Shayda", "Shayx-Sanan", "Iblis" kabi H. Jovidning asarlari muvaffaqiyatli sahnalashtirilganligiga alohida e'tibor qaratiladi.

S.Aliyev va Sh.Turdiyev kabi olimlarning izlanishlari H.Jovid asarlarining o'zbek xalqi orasida keng tarqalganligidan darak beradi.

Arxiv ma'lumotlari va o'zbek ijodkorlarining guvohliklari ham o'zbek teatr sahnasining shakllanishida ozarbayjon dramaturgiyasining muhim o'rin tutganini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, tadqiqotda ozarbayjon olimlari va san'atkorlarining O'zbekiston ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatish orqali mahalliy teatr va adabiy san'atga o'z ta'sirini o'tkazgani ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: dramaturgiya, teatr, pyesa, adabiy aloqalar.

Abstract: *This study examines the connection between Eastern dramaturgy and Uzbek theatre through the perspectives of thinkers, including Nizami, Bekhbudi, and Fitrat. Notable pioneers of Azerbaijani drama, such as M.F. Akhundov and G. Javid, play a significant role in this context. Special attention is given to G. Javid, whose works, such as "Sheyda", "Sheikh Senan", "Iblis", were successfully staged on the Uzbek stage in the 1920s. Research by scholars such as S. Aliyev and Sh. Turdyev underscores the broad popularity of G. Javid's works among the Uzbek people. Archive data and testimonies of Uzbek artists also highlight the important role of Azerbaijani drama in shaping the Uzbek theatrical scene. Furthermore, the study reflects the influence of scholars and artists from Azerbaijan on the local theatrical and literary arts through their presence in educational institutions in Uzbekistan.*

Keywords: dramaturgy, theatre, play, literary connections.

Введение. Драатургия и театр Востока – это область литературных взаимосвязей между азербайджанскими драматургами и узбекским театром, включая таких мыслителей, как Низами, Бехбуди, Фитрат. Известными пионерами азербайджанской драматургии считаются М.Ф.Ахундов и Г.Джавид, чьи произведения оказали значительное влияние на узбекскую сцену.

Методы. Для проведения исследования был использован анализ литературных источников, архивных материалов, исследование научных публикаций, а также оценка мнения узбекских ученых и артистов, таких как С.Алиев, Лутфулла Назруллаев и Шерали Турдыев.

Результаты. Было обнаружено, что произведения азербайджанских драматургов, включая работы Г.Джавида, получили широкую популярность в узбекском обществе уже в начале 1900-х годов. Узбекские артисты активно интерпретировали и ставляли на сцену произведения азербайджанской драматургии.

Обсуждение. Работа Г.Джавида и других азербайджанских писателей с успехом была интерпретирована узбекскими артистами и получила признание зрителей и критиков. Литературные связи между этими двумя народами оказали значительное влияние на развитие узбекской драматургии и театра в целом.

Драматург Гусейн Джавид уже в 20-х годах прошлого века пользовался известностью у узбекского зрителя. Его пьеса «Марал», написанная в 1912 году, была поставлена на узбекской сцене. В 20-е годы также были

поставлены на азербайджанском и узбекском языках такие пьесы Г.Джавида, как: «Шейда» в 1920 году, «Шейх-Сенан» в 1923, «Иблис» в 1924.

Большим успехом пользовались пьесы и других азербайджанских писателей: У.Гаджибекова «Лейли и Меджнун», «Аршин мал алан»; А.Хаквердиева «Миллятчиляр», М.Ф.Ахундова «Гаджи Гара»; Н.Нариманова «Шамдан бей», которые были переведены на узбекский язык и сыграны узбекскими, татарскими и азербайджанскими актерами в ташкентском театре «Туран».

Узбекский ученый С.Алиев в книге «Литературные связи и узбекская драматургия (первая треть 20 века)» писал о знакомстве узбекского народа с произведениями азербайджанских драматургов уже в 10-х годах прошлого столетия. По данным его исследований уже тогда произведения Г.Джавида получили широкую популярность.

В архиве Х.Х.Ниязи сохранились два листа рукописного текста пьесы Г.Джавида «Шейда». К сожалению, данная рукопись так и не была переведена (так как Х.Х.Ниязи был убит в 1929 году, создав к тому времени около 40 драматических произведений).

Известный узбекский артист Лутфулла Назруллаев пишет, что в Бухаре была создана Узбекская государственная драмтруппа. Руководителем ее был выходец из Азербайджана Хабибулла Ахундов. В 1918 – 1919 гг. Он работал в Самарканде в системе народного просвещения. Здесь им был основан драмкружок, которым были подготовлены и поставлены на

сцене произведения азербайджанских драматургов, таких, как У.Гаджибеков и Г.Джавид.

Приблизительно в те же годы впервые была поставлена пьеса Г.Джавида «Шейда» в Ашхабаде, затем в Самарканде под руководством режиссера С.Р.Ализаде.

Узбекский ученый Шерали Турдыев, исследовавший азербайджано-узбекские литературные связи, отмечает, что в начале 20 века в различных городах и провинциях Узбекистана на сцене ставились произведения азербайджанского драматического и оперного искусства.

Близость и родство отношений были настолько тесны, что приехавшие из Азербайджана просветители занимались подготовкой постановки произведений узбекских драматургов и их распространением в прессе Азербайджана.

Режиссерская школа талантливого работника театра Сидги Рухуллы была примером для молодых создателей узбекского театра. В первую очередь, он дал «сценическую жизнь» произведениям Г.Джавида.

Выдающийся узбекский поэт Гафур Гулям, побывавший в 30-е годы в Баку, признался в газете «Коммунист», что свое образование он получил в Самарканде в азербайджанской школе. В мир поэзии он пришел по пути Г.Джавида, М.А.Сабира. Конечно, нельзя сказать, что сегодня взлет узбекских классиков 20 века установлен единичным субъектом литературного феномена. Г.Гулям говорил о давних азербайджано-узбекских взаимоотношениях, в особенности в лице Навои, он писал: «Мы учимся друг у друга, мы обучаем друг друга» [2].

Максуд Шейхзаде, получивший образование в Баку в 1920-1925 гг., в 1928 году был сослан в Ташкент. Исследуя его литературное наследие, можно встретить много интересного, так как в годы обучения в семинарии он брал уроки у таких интеллигентов, как А.Шаик, Г.Джавид, Дж.Эхендизаде, М.Гиясбейли, Дж.Джабраилбейли. Максуд Шейхзаде прожил здесь до конца жизни, работая в Ташкентском педагогическом институте имени Низами Гянджави. Он стал знаменит в

Узбекистане как выдающийся ученый и педагог. М.Шейхзаде известен как крупный драматург, написавший трагедии «Джалалиддин Мангуберды» и «Мирза Улугбек». Исключительно после этого народный писатель Шукурулло назвал М.Шейхзаде «Шекспиром узбекской литературы». М.Шейхзаде занимался переводом произведений Низами, Физули, М.Ф.Ахундова, Г.Джавида, С.Вургунга, Р.Рзаева на узбекский язык. Всю свою жизнь М.Шейхзаде чтит имена двух учителей Гусейна Джавида и Абдуллы Шаика. У них Шейхзаде научился любви к Родине, нации, литературе и простому народу.

Знаменитое произведение «Тимур-хромец» [1], написанное Г.Джавидом оказало влияние на создание другой пьесы «Мирза Улугбек». Известно, что данное произведение посвящено правителя Мирзо Улугбеку, великому астроному и мыслителю, внуку Амира Тимура.

В общем, на произведения узбекских литературных классиков 20 века, таких как Х.Х.Ниязи, М.Уйгун, М.Бехбуди, К.Юнус, А.Фитрат и других большое влияние оказали именно Г.Джавид, У.Гаджибеков и М.Ф.Ахундов. Следует отметить, что Фитрат получил образование в Стамбуле. В их отношении к происходящему, обращении к актуальным проблемам общества и особенно в методах письма на стамбульском диалекте есть много сходства.

Завершенное в 1925 году историческое драматическое произведение «Тимур-хромец», было поставлено на сцене в Баку и в Ташкенте. Хотя эта пьеса была принята с большим интересом, вскоре ее запретили, так как образ Амира Тимура не соответствовал советской идеологии. В своем произведении «Тимур-хромец», Г.Джавид описал его не как безжалостного, жестокого властителя, а как великого государственного деятеля, объединившего тюркский мир, покровителя науки и искусства. Гусейн Джавид и руководство театра были предупреждены, чтобы образ Тимура не был изображен положительно [3].

Гусейн Джавид пытался передать положительные черты Тимурленга, зов его души. Он считал себя обязанным это сделать.

Ученые-литературоведы Узбекистана выделяют драму «Тимур-хромец» как источник, доказывающий единство истории наших народов. Состоящее из 5 действий произведение противопоставляет реальные исторические события и образы выдающихся людей, находившихся в центре этих событий.

Пьесу «Тимур-хромец» перевел в 1992 году на узбекский язык поэт Усман Кучкар, а в 1998 году он же опубликовал это произведение в виде статьи «Амир Тимур» в журнале «Жахон адабиети». В эти же годы в центре Ташкента был установлен памятник Амиру Тимуру. К 130-летнему юбилею Гусейна Джавида Усман Кучкар перевел на узбекский язык такие его произведения как «Шейх Сенан» и «Сиявуш».

Известный узбекский народный поэт Усман Азим писал, что литературные традиции А.Навои и Физули, Насими и Машраба, Бабура и Хатаи, Абдуллы Кадыри и Гусейна Джавида, Гафура Гуляма и Самеда Вургунга безусловно вечны. Романтика, философия, мировоззрение, рассудительность, логика, высшие чувства

понятия людей в произведениях Гусейна Джавида увековечили его имя.

Заключение. Таким образом, история узбекской драматургии и театра отражает глубокие связи с азербайджанским культурным наследием. Влияние произведений азербайджанских драматургов на узбекскую сцену стало значительным фактором в формировании и развитии театрального искусства в регионе. Дальнейшие исследования в этой области могут раскрыть дополнительные аспекты взаимосвязей и влияния между узбекским и азербайджанским театральным искусством.

Список использованной литературы:

1. Hüseyin Cavid. Topal Teymur. Əsərlər. – B.: Atilla, 2001.
2. Алиев С. Литературные связи и узбекская драматургия (первая треть 20 века). – Т.:Фан, 1975
3. Ахмедов С. Амир Тимур в истории и культуре Азербайджана// Эхо, 21 апреля 2009. – № 68.

ОДНОСОСТАВНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ В ЖАНРЕ ЗАГАДКИ

*Шерматов Иzzат Хамраевич, преподаватель Ургенчского
государственного университета*

TOPISHMOQ JANRIDA BIR TARKIBLI GAP

*Shermatov Izzat Xamraevich, Urganch davlat universiteti
o'qituvchisi*

A SINGLE-PART SENTENCE IN THE GENRE OF A RIDDLE

Shermatov Izzat Khamraevich, teacher at Urgench State University

Annotatsiya: Ushbu maqolada kognitiv-pragmatik yondashuv doirasida topishmoqli nutqda rus tilining bir tarkibli gaplari tahlil qilinadi. Tahlilning maqsadi – bir tarkibli gaplarning konseptual va kommunikativ xususiyatlarini aniqlash. Tadqiqot materiali yirik rus etnograflari va folklor to'plovchilaridan biri Dmitriy Nikolayevich Sadovnikovning "Rus xalqining topishmoqlari" klassik nashri matnlaridir.

Kalit so'zlar: bir tarkibli gap, rus tili, sintaktik tushuncha, muhokama, pragmatika.

Аннотация: В данной статье анализируются односоставные предложения русского языка в дискурсе загадки в рамках когнитивно-прагматического подхода. Целью анализа является определение концептуальных и коммуникативных особенностей односоставных конструкций. Материалом исследования послужили тексты из классического издания «Загадки русского народа» Дмитрия Николаевича Садовникова, одного из крупнейших русских этнографов и собирателей фольклора.

Ключевые слова: односоставное предложение, русский язык, синтаксический концепт, дискурс, прагматика.

Annotation: This article analyzes single-component sentences of the Russian language in riddle discourse within the framework of the cognitive-pragmatic approach. The purpose of the analysis is to determine the conceptual and communicative features of single-component structures. The research material was texts from the classic publication "Riddles of the Russian People" by Dmitry Nikolaevich Sadovnikov, one of the largest Russian ethnographers and collectors of folklore.

Keywords: single-part sentence, Russian language, syntactic concept, discourse, pragmatics.

ВВЕДЕНИЕ. Дискурс загадки представляет собой фреймовый тип концепта [Маслова 2005: 46]. Как и в любом речевом жанре фольклора, обобщённый субъект является здесь автором текста. Сам же текст относится к детскому фольклору, функционирующий как досуговая форма быта крестьян дореволюционной России [Капица 2002:156].

Адресат речевых актов исследуемого жанра – неопределённый, обобщённый, так как дискурс загадки – это коллективная словесная полилогическая форма общения в детском сообществе, а возможно, и в среде молодых людей ушедшей аграрной империи.

Под дискурсом [Скребцова 2020:11] мы здесь понимаем процесс бытования текста

[https://orcid.org/
0000-0003-4565-3008](https://orcid.org/0000-0003-4565-3008)

e-mail:
izzatshermetov88@gmail.com

загадок в речевой среде крестьян. Явление, предмет, событие, обозначенные в загадке, передаются посредством описания в различных регистрах речи [Золотова 2004:442]. Содержательным основанием данных микротекстов является метафора.

Языковая метафорика загадки настолько богатое явление речевой выразительности, образности, что, думается, в рамках статьи мы лишь обратимся к малой толике народной мудрости – к синтаксису односоставной конструкции в дискурсе загадки.

Опираясь на фреймовый характер загадок, проанализируем односоставные предложения [Грамматика 1970:560] как средства объективации синтаксических концептов.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД.

Материалом исследования послужили тексты из классического издания «Загадки русского народа» Дмитрия Николаевича Садовникова, одного из крупнейших русских этнографов и собирателей фольклора. Грамматический анализ осуществляется посредством метода описания односоставных предложений как речевых единиц, модифицирующими при реализации смысла синтаксических концептов. Такой подход к исследуемым единицам оправдан жанровым бытованием дискурса загадки.

ОБСУЖДЕНИЕ. В определённо-личных предложениях с предикатом в форме первого лица единственного числа актуализируются действия, которые совершает описываемый предмет. Основанием метафоризации действий, относящихся к полю синтаксического концепта «Конкретное физическое действие предмета» является олицетворение: *По небу хожу, на землю гляжу* (о солнце, текст № 2447). Использование формы первого лица для обозначения функций темы загадки, как нам кажется, связано с интуитивным восприятием особенностей детской психологии: ребёнок не выделяет себя на первых ступенях речевого развития из окружающего мира; он склонен приписывать свойства людей объектам неживого мира, и наоборот. Так он познаёт жизнь, что отразилось частично и в выборе инструментария народной грамматической поэтики.

Опыт поколений, некий совет, обобщение оформляются посредством обобщённо-личных предложений: *Чего хочешь – того не купишь, чего не надо – того не продашь* (о молодости и о старости, № 2047).

В определённо-личном предложении *Одного не знаю, другого не вижу, третьего не помню* (о смерти, о возрасте и о рождении, № 2059) реализуется концепт «Восприятие» в форме функционального описания предмета.

Установка на доступность понимания, распространённость описываемого явления вербализуется на основе изображения повторяемости действия в обобщённо-личном предложении: *Как ни брошу – ко всему льнёт* (о имени, № 2059). Мы наблюдаем свойство интенсивности. Такой же характер обобщения облекается в словесную форму в неопределённо-личных предложениях: *На что глядят, да не видят, про что ведают, да не знают* (о росте, № 2062). Глагольная семантика влияет на актуализацию неопределённо-личными предложениями в этом тексте концепта «Речемыслительная деятельность человека». В этой конструкции передаётся дуализм процесса познания, образ народной мысли.

Актуализация признака в безлично-генитивном предложении «абсолютное необладание предметом» синтаксического концепта «Бытие» выступает средством объективации лингвокультуры «Богатство»: *Ни дров, ни свечей, чем истопить печей, в правом сочельник, в левом чистый понедельник* (о нищете, № 2069). Вторая односоставная конструкция здесь – безлично-инфинитивная вопросная вставка – связана с вербализацией синтаксического концепта «Социальная деятельность человека», отражает его семантический компонент – невозможность совершить действие в силу объективных обстоятельств. Две последние конструкции – номинативные предложения с обязательным локативом – вербализуют синтаксический концепт «Бытие», где лексическая составляющая подлежащих обуславливает темпоральную сему и даёт представление о христианских ценностях русского крестьянина.

Негация в фольклорном тексте так используется при описании свойств явления,

предмета в безлично-модальной конструкции: *Сидит сова на корыте, невозможно её накормить ни попами, ни дьяками, ни пиром, ни миром, ни добрыми людьми, ни старостами* (о смерти, № 2032). Семантика внутрисинтаксической модальности невозможности совершения физиологического действия транслирует идею о неизбежности смерти как физическом акте завершенности человеческой жизни и обуславливает лингвокультурема «Время».

Интересно синтаксический концепт «Социальная деятельность человека» обыгрывается в загадке № 2105 о похоронах: *Идут лесом, поют куролесом, несут деревянный пирог с мясом*. Действия с обрядовым хлебом в неопределённо-личных предложениях основаны на табуировании темы смерти. Форма таких конструкций способствует созданию намеренной размытости смысла. Грамматическая множественность коррелирует с семантикой коллективной обрядности.

Безлично-генитивная конструкция как ядерное средство объективации концепта «Бытие» описывает отсутствие части предмета как его свойство, актуализируя сему «значимое отсутствие»: *Лежит тело: головы нет, а горло цело* (о штофе, № 438).

Синтаксический концепт «Физиологические действия человека» с актуализацией направленности на предмет в определённо-личном предложении также реализует идею о свойстве предмета: *Выну из рта ягодка, оближу и опять положу* (о ложке, №431а).

Обобщенно-личная вопросительная конструкция в форме второго лица единственного числа выступает как фраза-инициация в диа- и полилоге дискурса загадки: *Чего из избы не выгонишь?* Для собеседника это своеобразный стимул для мыслительной деятельности. Конструкция отражает фрагмент бытовой жизни крестьянина и вербализует концепт «Социокультурная деятельность человека».

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ. Структура загадки как текст представляет собой

двухчастную композицию – образ-слово и его описание, является ярким примером игры слов в народной поэзии, что предшествует идее свёрнутого предложения в грамматической науке (например, односоставное предложение *Зима!* – это фреймовая концепт-схема: тут и эмоции субъекта речи, и ассоциативные поля, основанные на индивидуальном восприятии лексики соответствующих тематических групп, и понятие о зиме, и лингвокультурема «Русская зима» и т. п). Но загадка расширяется иногда до целого театрализованного фрейма, представленного в виде диалогической речи. Видимо, здесь сказывается связь детского фольклора с явлением игры. В таких конструкциях вербализуется представление о потенциальном действии: *Дочь у матери просилась: «Возьми меня к себе!» – «Возьму тебя к себе, когда вырастешь с мене»* (об озими и ржи, № 1282).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Таким образом, традиционно жанр относится к детскому фольклору, поэтому коммуникативная функция текстов – познание окружающего мира: нравственных понятий, природных субстанций, социального мира крестьянства, а также в тексте загадки преобладают односоставные глагольные предложения, что связано с тяготением к конкретному, а не к абстрактному мышлению в интеллектуальной деятельности детского возраста.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Загадки русского народа (сост. Д. Садовников). М.: Современный писатель, 1995. 400 с.
2. Золотова Г.А. и др. Коммуникативная грамматика русского языка. М.: Наука, 2004. 554 с.
3. Грамматика современного русского литературного языка. М.: Наука, 1970. 769 с.
4. Капица Ф.С. Русский детский фольклор. М.: Флинта, 2002. 320 с.
5. Маслова В.М. Когнитивная лингвистика. Минск: «Тетра Системс», 2005. 255 с.
6. Скребцова Т.Г. Лингвистика дискурса. М.: Издательский Дом ЯСК, 2020. 312 с.

INGLIZ TILIDAGI ARABIY O‘ZLASHMALARGA DOIR NAZARIY QARASHLAR

Ergashova Muxlisa To‘lqin qizi

*Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ARM bo‘limi ilmiy
xodimi, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Xorijiy til va
adabiyoti fakulteti magistranti*

THEORETICAL CONSIDERATIONS OF ARABIC VARIANTS OF ENGLISH

Ergashova Mukhlisa Tulkin kizi

*Scientific researcher at the Information Resource Center
department of the Imam Termizi International scientific research
Center, Master’s student at the Faculty of Foreign Languages and
Literature of Termez University of Economics and Service*

E-mail:

ergashovamuxlisa97@gmail.com

[https://orcid.org/
0000-0003-0353-7455](https://orcid.org/0000-0003-0353-7455)

Annotatsiya: Ushbu maqola arab tilidan ingliz tiliga o‘zlashgan so‘zlarning tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib, unda ingliz va arab tilshunoslarining har ikki til nuqtai nazarida “o‘zashma so‘zlari” atamasi va ingliz tilidagi arabcha qarz so‘zlari miqdori to‘g‘risida turli qarama-qarshi qarashlar bilan boshlanadi. Shuningdek, Eski ingliz tilidagi ilk arabcha so‘zlardan to‘so‘nggi o‘n yilliklardagi bir nechta so‘zlar tarixini ko‘rib chiqish hamda arab tilidan ingliz tiliga qarz olish bilan bog‘liq bo‘lgan omillar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zlashma so‘zlar, arab tili, ingliz tili, qarz so‘zlar.

Аннотация: Это статья о арабо-английских заимствованиях, которая начинается с противоположных взглядов английских и арабских лингвистов на термин «заимствования» и количество арабских заимствований в английском языке. Затем следует обзор истории нескольких слов, от самых ранних арабских слов в древнеанглийском языке до последних десятилетий, с акцентом на факторах, связанных с заимствованиями из арабского языка в английский язык.

Ключевые слова: заимствованные слова, арабский язык, английский язык, заимствованные слова.

Abstract: This is a survey article of the English loan words from Arabic language. The article begins with different conflicting views regarding the term “loan words” and the amount of the Arabic loan words in English from both points of views the English and the Arab linguists’. Then, a historical preview from the first Arabic words in Old English till the latest few words in the last decades is displayed considering the factors involved in borrowing from Arabic to English.

Keywords: loan words, arabic, english language, borrow words.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION)

Hech shubha yo‘qki, so‘zlarni o‘zlashtirish juda keng tarqalgan hodisa va hech bir til qarzga olingan so‘zlardan butunlay xoli emas [1]. Dunyo bo‘ylab insonlar 7000 ga yaqin tilda so‘zlashishadi. Aniqlanishicha, tillar aloqaga kirishganda, so‘zlarning qarzga olinganligi tufayli leksik buyumlarni bir tildan boshqa tilga o‘tkazishni taqozo qiladi [2].

Ingliz tili “cheksiz qarz oluvchi” sifatida Kristal tomonidan ta’riflangan [3]. Hozirgi zamondagi 120 dan ortiq tillar ingliz tilining so‘z boyligi manbalari bo‘lgan. Xuddi shunday, ingliz tilidagi mahalliy so‘zlar 30% ni tashkil etadi deydi Kleyn. Ushbu kichik songa qaramay, ular tez-tez ingliz tilida foydalaniladi. Bundan tashqari, bu so‘zlar keng leksik va sintaktik tuzilishga ega.

Savol. Quyidagi suhbatda nimalarni sezasiz?

- Would you like **coffee with sugar**, or with **syrup**, or **sherbet, lemon**, or **alcohol**?

- No, thanks. I'd rather sit on the **divan**, in the **alcove**, and read the **magazine** about the Arsenal football match in **Gibraltar**.

Javob: Yuqoridagi barcha otlar arab tilidan olingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Tillarning boshqa tillardan soʻzlarni qarzga olishi juda oddiy holat hisoblanadi. Til boshqa tillardan soʻzlarni olganda, bu — “yangi kelganlar” odatda qarz olish yoki oʻzlashma soʻzlari deb ataladi. Baynon maʼlumotlariga koʻra, bu termin nemis “lehnwort” oʻzlashmasining tarjimasidir. Holbuki, AbdelRahman bu atama notoʻgʻri va qoniqarsiz deb hisoblaydi, ammo u Banyon bilan doner tili qarzga olingan soʻzini qaytarib olmaydi, degan fikrga qoʻshilmaydi.

Taylor oʻzining “*Arabic Words in English*” kitobida ingliz tili arab tilidan mingga yaqin soʻzni qarzga olganini va bu soʻzlardan minglab hosilalar vujudga kelganini taʼkidlaydi. AbdelRahman ushbu kitobga asoslanib, 1205-yilda “*Oxford English Dictionary*” lugʻati maʼlumotlariga koʻra ingliz tiliga kiritilgan arabcha “habl” “arqon” soʻzining angliyalashgan shakli boʻlgan “cable” soʻzi oʻzining yangi shaklida qaytarib olinganini taʼkidlaydi [3].

Ingliz tilining leksik qatlamini oʻrganish jarayoni ancha yillardan buyon tilshunoslar eʼtibori markazida boʻlib, undagi boshqa turli, jumladan, arab tilidan kirib kelgan oʻzlashmalar haqida koʻplab ingliz tilshunoslari, qolaversa, arab tilshunoslari Abdel Rahman, Abu Gʻoush tomonidan ham oʻrganilib kelinmoqda.

Ushbu maqolani yozishda ilmiy taqiqotning tilshunoslik fanlarida qoʻllaniladigan analiz, sintez, qiyoslash va chogʻishtirish, tahlil kabi metod va usullaridan keng foydalanilgan.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Fromkin soʻzlarni qarz olish, ayniqsa, qarz beruvchi til boshqa tilga yangi soʻzlar yoki morfemalar qoʻshishini muhimdir, deb hisoblaydi. Qarzga olingan soʻzning talaffuzi koʻpincha qarz oluvchi tilning fonologik tizimiga mos kelishi uchun oʻzgartiriladi. Qarzga olingan soʻz, albatta, manba tilida qoladi, shuning uchun uning qaytishiga hojat yoʻq. Ngom shuningdek,

soʻzlashuvchilar baʼzan biror fikr yoki tushunchani ifodalashlari uchun oʻz tilida boʻlmagan soʻzlarni qarzga olishlarini aytib oʻtgan [4].

Taxminlarga koʻra, oʻzlashtirishning asosiy sababi yangi joylar, narsa va tushunchalar uchun yangi soʻz boyligi yoki leksik buyumlarni olish zaruratidir. Langacker mavjud soʻzlarni boshqa tildan qarzga olish, uni yaratishdan koʻra osonroq ekanini taʼkidlaydi. Soʻzlarni qarzga olish yoʻlida madaniy taʼsir muhim oʻrin tutadi. Bu arab tilidagi “kilovatt va telefon” kabi koʻplab ingliz tilidagi soʻzlar bilan aniq namoyon boʻladi. Ingliz tilidagi arabcha soʻzlarning katta qismi ilm-fan sohasi bilan bogʻlangan. Bu — “zero, algebra, alcohol, nadir, cipher” kabi soʻzlarda aniq namoyon boʻladi. Bu soʻzlar Langacker aytganidek, oʻrta asrlarda matematika va ilm-fandagi arab tilining naqadar taʼsiri kuchli ekanligini isbotlaydi [5]. Bu nuqtayi nazarni Sapir qoʻllab-quvvatlaydi, u madaniyat tufayli ijobiy taʼsir koʻrsatgan faqat beshta til borligini aytadi. Ular klassik xitoy tili, sanskrit, arab, yunon va lotin tillaridir. Ingliz tili boshqa tillardan koʻplab soʻzlarni oʻzlashtirgan tillardan biri sanaladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ/ RESULTS)

Shiplely daʼvo qilishicha, boshqa tillardan qarz olishning eng muhim omili boshqa tillar bilan aloqa qilish davrida soʻzlarni avtomatik ravishda uzatilishidir. Ingliz tili foydalanuvchilari boshqa odamlar bilan muloqot qilishda ongsiz ravishda boshqa tillardagi soʻzlarni qabul qilishlari va moslashtirishlari tabiiy hodisa. Shunisi eʼtiborga loyiqliki, arab tilidan oʻzlashtirilgan inglizcha soʻzlarni izlashga bagʻishlangan maʼlumotnomalar kam uchraydi. Bu kitoblarning aksariyati eng soʻnggisi qirq yil muqaddam inglizlar arab tilidan qarz olgani haqidagi maʼlumot yetib kelgan. Soʻnggilardan biri Jeyms Peters va Xaveb Salloumning “*Arabic Contributions to the English Vocabulary*” kitobidir. Yana ikkita foydali sarlavha: Mary S. Serjeantson tomonidan *A History of foreign words in English* va Uolt Taylorning *Arabic words in English*.

Serjeantson arab tilining ingliz tiliga haqiqiy guvoh boʻlgan shaxs sifatida qaralgan, u arab tilidan ingliz tiliga juda koʻp soʻzlar oʻzlashgani haqida bahs yuritgan. U ingliz soʻzlarni hisoblaganda, ingliz lugʻatlarida berilgan taxminan 3 ming soʻz arab tilidan bevosita yoki bilvosita oʻzlashganini aytgan. Boshqacha qilib aytganda, Professor Taylor arab

tilidagi mingga yaqin soʻz ingliz tiliga kirganini taʼkidlaydi; bu soʻzlarning uchdan ikki qismi kamdan-kam, qolgan uchdan bir qismi esa texnikdir. Natijada mingdan 260 tasi kundalik foydalanishda. Shuningdek, u “*Oxford English Dictionary*” lugʻatiga koʻra har bir soʻzning birinchi qoʻllanilish sanasini berdi. Arab olimi Abu Gʻoush esa, aksincha, ingliz tilida arab tilidan kirgan 10 mingta oʻzlashma soʻzlar borligini taʼkidlaydi, ammo hech biri bu soʻzlarning ingliz tilida ilk bor qoʻllanilgan sanasini yoki vaqtini nazarda tutmagan.

Tarixda koʻplab tilshunoslar, masalan, Kristal, Kempbell, Crowley, va boshqalar ingliz va arab tillari butunlay turli til oilalariga tegishli deb hisoblaydi: biri semit, ikkinchisi nemis tilidir. Aksincha, Jassem oʻz tadqiqotlarida bunday taksonomiyaga eʼtiroz bildirib, arab, ingliz va yevropa tillari bir xil tilning dialektlari boʻlib, ularning farqlari tabiiy va ehtimoliy sabablar tufayli fonetik, morfologik va semantik oʻzgarishlarga uchragan. U arab, ingliz va barcha evropa tillarini til oilalarining turli aʼzolari deb tasniflashni rad etadi. Lekin u arab tilini bunday tillardan yuqoriga qoʻyadi. Jassemning fikricha, leksik ildiz taʼlimoti oʻz nomini jahon tillarida soʻzlar oʻrtasidagi genetik munosabatlarni izlashda leksik ildizlardan foydalanishdan kelib chiqadi. Leksik darajada Jassem ingliz va yevropa tillarining arabcha kelib chiqishi boʻyicha oʻn toʻrtta tadqiqotni chop etdi. Masalan – son soʻzlari, umumiy diniy atamalar, “suv va dengiz” atamalari, “havo va olov” atamalari, oila atamalari va hokazolar.

Arab tili tarixiy hodisalar orqali ingliz tiliga koʻplab turli yoʻnalishlarga doir yuzlab soʻzlarni qoʻshgan. Ammo assimilyatsiya jarayonida lingvistik va fonetik cheklolar tufayli oʻzlashtirilgan soʻzlarini talaffuz qilishda baʼzi oʻzgarishlar sodir boʻladi. Baʼzi hollarda talaffuzning bu oʻzgarishi shu qadar qatʼiyki, asl soʻzlarni ajratib olish juda qiyin boʻlib qolgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Madaniyatlar oʻrtasidagi aloqa tillar oʻrtasida qarz olishga olib keladi. Vaqt oʻtishi bilan ingliz va fors tillari yaqin aloqada boʻldi. Aslida ingliz tilida yuzlab arabcha oʻzlashma soʻzlar mavjud. Ularning baʼzilari toʻgʻridan-toʻgʻri kirgan boʻlsa-da, baʼzilari fransuz, ispan yoki lotincha soʻzlar sifatida oʻzgartirilgan. Baʼzi hollarda inglizcha soʻz arabcha asli bilan bir xil boʻlsa-da,

baʼzilari tovush yoki maʼno jihatidan farq qiladi. Menimcha, argument ingliz tilidagi arabcha soʻzlarning koʻlami haqida. Mening nazarimda, bu doirani Abu Gʻoush juda boʻrttirib koʻrsatgan, chunki u hech qanday dalil yoki sana keltirmagan; Bundan tashqari, Serjanson va Taylor kabi baʼzilaridan tashqari, ingliz tilshunoslarining koʻpchiligi chuqur oʻrganishga eʼtibor bermaydilar. Soʻzlarni qarzga olish jarayoni ingliz va arab tillari oʻrtasida aloqada boʻlganda ikkala yoʻnalishda ham borishi mumkin. Biroq, koʻproq soʻzlar bir tomondan ikkinchisiga oʻtadigan assimetriya mavjud. Qarz berishning oldingi tarixiga asoslanib, qarz berish masalasiga taʼsir qiluvchi koʻplab omillar mavjud; bu omillar madaniy, ilmiy yoki siyosiy boʻlishi mumkin.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Jespersen, O. *Language: Its Nature and Development*. Routledge, Abingdon. 1992.
2. Kachru, B.B. *The speaking tree: A medium of plural canons*. In *Georgetown Round Table in Languages and Linguistics (GURT)*. – Washington, D.C.: Georgetown University Press, 1994.
3. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
4. Ngom, F. *Linguistic Borrowing as Evidence of the Social history of the Senegalese Speech Community*. *International Journal of Sociology of Language*, 158, 2002. – P. 37-51.
5. Langacker, R.W. *Language and its Structure*, New York. Harcourt Brace Jovanovich Inc. 1967.
6. Klein, E. *A comprehensive etymological dictionary of the English language: Dealing with the origin of words and their sense development thus illustrating the history of civilisation and culture*. 1966. (Vol. 1). Elsevier Amsterdam.
7. AbdelRahman W. *A Critical Linguistical Study of Lexical Borrowing from Arabic to English*, King Saud Uni. 1989. Vol.3 Art (1), pp 33-66.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING TASHABBUSKORLIGINI TARBIYALASHNING AHAMIYATI

Kadirova Omadxon Sobirjonovna, Andijon davlat pedagogika instituti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi

THE IMPORTANCE OF EDUCATING THE ENTREPRENEURSHIP OF PRESCHOOL CHILDREN

Kadirova Omadkhan Sobirjonovna, teacher of the department of "Pedagogy and Psychology" of Andijan State Pedagogical Institute

ЗНАЧЕНИЕ ВОСПИТАНИЯ ИНИЦИАТИВЫ ДОШКОЛЬНИКОВ

Кадырова Омадхон Собиржоновна, преподаватель кафедры "Педагогика и психология" Андижанского государственного педагогического института

[https://orcid.org/
0009-0007-9653-0557](https://orcid.org/0009-0007-9653-0557)

e-mail:

kadirovaomadxon18@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusni tarbiyalashning ahamiyatini o'rganib, ularning yaxlit shakllanishidagi hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi. Adabiyotlarni keng qamrovli tahlil qilish orqali u tashabbusni rag'batlantirish uchun, ishlatiladigan turli usullarni o'rganadi va ularning samaradorligini o'rganadi. Tadqiqot maktabgacha yoshdagi tashabbuslarning natijalarini yorituvchi empirik topilmalarni taqdim etadi va o'qituvchilar, ota-onalar va jamoatchilik uchun oqibatlarini muhokama qiladi.

Kalit so'zlar: maktabgacha yoshdagi bolalar, tashabbuskorlik, tarbiyalash, yaxlitlik, ta'lim, imkoniyatlarni kengaytirish, erta bolalik, o'quv dasturi, ota-ona tarbiyasi.

Abstract: This article examines the importance of nurturing initiative in preschool children and emphasizes its decisive role in their overall formation. Through a comprehensive review of the literature, it examines the various methods used to promote initiative and examines their effectiveness. The study presents empirical findings that illuminate the outcomes of preschool initiatives and discusses implications for educators, parents, and the public.

Keywords: preschool children, initiative, upbringing, integrity, education, empowerment, early childhood, curriculum, parenting.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение воспитания инициативы у детей дошкольного возраста и подчеркивается ее определяющая роль в их общем формировании. Посредством всестороннего обзора литературы рассматриваются различные методы, используемые для продвижения инициативы, и исследуется их эффективность. В исследовании представлены эмпирические результаты, которые освещают результаты дошкольных инициатив и обсуждают последствия для педагогов, родителей и общественности.

Ключевые слова: дошкольники, инициатива, воспитание, добросовестность, образование, расширение прав и возможностей, раннее детство, учебная программа, воспитание детей.

KIRISH. Bola hayotining shakllanish qiluvchi son-sanoqsiz omillar orasida tashabbusni yillari ularning kelajakdagi o'sishi va muvaffaqiyati yetishtirish asosiy ustun sifatida ajralib turadi. uchun zamin yaratadi. Erta rivojlanishga ta'sir Tashabbus kashf qilish, yaratish va mustaqil harakat

qilish uchun harakatni o'z ichiga oladi—bu xususiyat nafaqat chidamlilikni kuchaytiradi, balki umrbod o'rganishni ham kuchaytiradi. Ushbu maqolada biz maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusni tarbiyalashning muhimligini ko'rib chiqamiz, uning kognitiv, ijtimoiy va hissiy rivojlanishiga chuqur ta'sirini o'rganamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Maktabgacha yoshdagi bolalar tashabbusini shakllantirishga qaratilgan tashabbuslarning samaradorligini baholash uchun aralash usulli yondashuv qo'llanildi. Miqdoriy chora-tadbirlar standartlashtirilgan vositalar yordamida tashabbus darajalarini aralashuvdan oldin va keyin baholashni o'z ichiga oladi. Sifatli ma'lumotlar kuzatuvlar, intervyular va o'qituvchilar, ota-onalar va bolalar bilan fokus-guruh muhokamalari orqali to'plandi[1].

Maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusni shakllantirish bir necha sabablarga ko'ra juda muhimdir:

- Umrbod ta'lim jamg'armasi: faoliyat va vazifalarni boshlash bolalarning faol o'quvchi bo'lishiga yordam beradi va kelajakdagi ta'lim sayohati uchun asos yaratadi. Bolalar tashabbus ko'rsatganda, ular o'zlarining o'rganish tajribalari bilan chuqurroq shug'ullanadilar, bu esa yaxshiroq ushlab turish va tushunishga olib keladi.

- Muammoni hal qilish ko'nikmalari: tashabbus bolalar qiyinchilik va to'siqlarga duch kelganda muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Ularni yechim topishda yetakchilik qilishga undash orqali ular qiyinchiliklarni yengish qobiliyatiga chidamlilik va ishonchni shakllantiradilar.

Tashabbus muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishda, ayniqsa bolalarda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bolalarni qiyinchiliklar va to'siqlarga yechim topishda yetakchilik qilishga undashganda, ular kashfiyot, chidamlilik va o'ziga ishonch safariga kirishadilar.

Tashabbus muammoni hal qilish ko'nikmalarini qanday shakllantiradi:

Kashfiyotni rag'batlantiradi: tashabbus bolalarni muammolarni hal qilish uchun turli yondashuvlarni o'rganishga undaydi. Ko'rsatmalarni kutish o'rniga, ular ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni rag'batlantiradigan yechimlarni faol ravishda izlaydilar[2].

Chidamlilikni oshiradi: bolalar muammoni hal qilishda tashabbus ko'rsatsalar, ular muqarrar ravishda muvaffaqiyatsizliklarga duch kelishadi. Biroq, bu muvaffaqiyatsizliklar o'rganish imkoniyatlariga aylanadi, ularga qat'iyat va chidamlilikni o'rgatadi. Ular muvaffaqiyatsizliklar to'siqlar emas, balki muvaffaqiyat sari qadam tashlashini bilib olishadi.

Ishonchni oshiradi: bolalar muammolarni hal qilishda o'z qobiliyatlariga ishonch hosil qiladilar. Har bir muvaffaqiyatli yechim o'zlariga bo'lgan ishonchini kuchaytiradi, ularga g'ayrat va ishonch bilan tobora murakkab muammolarni hal qilish imkoniyatini beradi.

Moslashuvchanlikni rivojlantiradi: muammolarni hal qilishda tashabbus bolalarni o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishga undaydi. Ular oyoqlarida o'ylashni, strategiyalarni sozlashni va kutilmagan to'siqlarga duch kelganda yangilik qilishni o'rganadilar, ularni kelajakdagi noaniqliklarga tayyorlaydilar.

Mustaqillikni targ'ib qiladi: yechim topishda yetakchilikni qo'lga kiritish orqali bolalar mustaqil fikrlaydigan bo'lib qoladilar. Ular hayotlari davomida ularga yaxshi xizmat qiladigan avtonomiya va o'ziga ishonish tuyg'usini rivojlantirib, rahbarlik va tasdiqlash uchun boshqalarga kamroq ishonadilar.

Umuman olganda, muammolarni hal qilishda tashabbus bolalarda shaxsiy o'sish va rivojlanish uchun katalizator hisoblanadi. Bu ularni chidamlilik, ishonch, moslashuvchanlik va mustaqillik kabi muhim ko'nikmalar bilan ta'minlaydi, bu ham akademik, ham real sharoitlarda muvaffaqiyatga erishish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Muloqot: bolalar o'zaro munosabatlarni boshlaganlarida, ular o'z fikrlari, g'oyalari va his-tuyg'ularini samarali ifoda etishni mashq qiladilar. Ular o'z ehtiyojlari va istaklarini qanday ifodalashni, boshqalarni faol tinglashni va mazmunli almashinuvlarda qatnashishni o'rganadilar. Ushbu muloqot qobiliyatlari mustahkam munosabatlar o'rnatish va turli xil ijtimoiy sharoitlarda boshqalar bilan hamkorlik qilish uchun juda muhimdir.

Hamkorlik: o'yin va mashg'ulotlarda yetakchilik qilish orqali bolalar tengdoshlari bilan birgalikda umumiy maqsadlar yo'lida ishlashni o'rganadilar. Ular almashish, navbatchilik qilish,

murosaga kelish va nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilishni mashq qiladilar. Ushbu hamkorlik tajribalari orqali ular hamdardlik, hurmat va boshqalarning istiqbollarini qadrlash tuyg‘usini rivojlantiradi, ijobiy ijtimoiy munosabatlarga asos soladi.

Muzokaralar: o‘zaro munosabatlarni boshlash muzokaralar olib borish ko‘nikmalarini ham o‘z ichiga oladi, chunki bolalar fikrlar, imtiyozlar va umidlardagi farqlarni o‘rganishni o‘rganadilar. O‘yin qoidalari to‘g‘risida qaror qabul qilish, umumiy faoliyatni tanlash yoki nizolarni hal qilish bo‘ladimi, ular munozara va murosaga kelish orqali o‘zaro maqbul yechimlarni topish qobiliyatini rivojlantiradi. Ushbu muzokaralar ko‘nikmalari nizolarni hal qilish, konsensus yaratish va hayotlari davomida ijobiy munosabatlarni shakllantirish uchun qimmatlidir[3].

Umuman olganda, tengdoshlar va kattalar bilan o‘zaro munosabatlarni boshlashda yetakchilik qilish orqali bolalar mazmunli munosabatlarni o‘rnatish, samarali hamkorlik qilish va ijtimoiy vaziyatlarda ishonch va malakaga ega bo‘lish uchun zarur bo‘lgan hal qiluvchi ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradilar. Bolalarni yoshligidan o‘zaro munosabatlarni boshlashga undash va qo‘llab-quvvatlash ularning ijtimoiy rivojlanishi uchun zamin yaratadi va ularning umumiy farovonligi va hayotdagi muvaffaqiyatlariga hissa qo‘shadi [4].

- Ijodkorlik va innovatsiya: tashabbus bolalarni o‘z ijodini o‘rganishga va qutidan tashqarida fikrlashga undaydi. Faoliyat va loyihalarni boshlash erkinligi berilganda, ular o‘z tasavvurlarini ochib, innovatsion g‘oyalar va yechimlarni taklif qilishlari mumkin.

- Kelajakdagi muvaffaqiyatga tayyorgarlik: maktabgacha ta‘lim muassasasida tashabbusni shakllantirish maktabda va undan tashqarida kelajakdagi muvaffaqiyatlar uchun zamin yaratadi. Faol va o‘z maqsadi bo‘lgan bolalarning ilmiy salohiyati yuksak bo‘lishi ehtimoli ko‘proq bo‘ladi.

Umuman olganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusni tarbiyalash ularning yaxlit rivojlanishi uchun juda muhimdir, bu ularga kelajak muammolarini hal qilish uchun yaxshi rivojlangan, ishonchli, mustaqil va topqir shaxslar bo‘lishiga yordam beradi [5].

XULOSA. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusni shakllantirish nafaqat orzu

qilingan, balki ularning yaxlit o‘sishi va rivojlanishi uchun zarurdir. O‘qituvchilar, ota-onalar va siyosatchilar bolalarning intilishlariga imkon beradigan tarbiya muhitini yaratish uchun hamkorlik qilishlari kerak. Bu o‘quv dasturini loyihalash, o‘qituvchilarni tayyorlash, ota-onalarning ishtiroki va jamoatchilikni jalb qilishni o‘z ichiga olgan yaxlit yondashuvni talab qiladi. Tashabbusni qo‘llab-quvvatlovchi tashabbuslarga sarmoya kiritish orqali biz o‘zgaruvchan dunyoda gullab-yashnashga tayyor, qobiliyatli va vakolatli shaxslar avlodiga yo‘l ochamiz. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusni tarbiyalash umr bo‘yi o‘rganish, o‘sish va bajarish uchun zamin yaratadi. Biz erta bolalik rivojlanishining sababini qo‘llab-quvvatlaganimizda, keling, yosh ongni orzu qilish, o‘rganish va yaratishga imkon beradigan tashabbuslarni birinchi o‘ringa qo‘yaylik – birgalikda biz kelajak avlodlar uchun yorqin kelajakni shakllantirishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alimova Madinaxon Iskanqar qizi, Egamberdiev N.B, Uzbek women in development of science. Science and innovation international scientific journal volume 2 issue 1 january 2023. 17-25-p.
2. Alimova M, Egamberdiev N.B. The role of science from childhood as a case study the republic of Uzbekistan. Science and innovation international scientific journal volume 2 issue 1 january 2023. 26- 34p.
3. Dilshoda Jalilova Ural qizi. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida axborot kompetentligini shakllantirish masalasining ahamiyati. Raqamli texnologiyalar davrida tillarni intensiv o‘qitishning psixologik-pedagogik jihatlari respublika ilmiy-amaliy anjumani. 2023-yil 2-iyun (<https://doi.org/10.5281/zenodo.7993607>)
4. Dilshoda Jalilova Ural qizi, Shahzoda Jamilova. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini innovatsion faoliyatga tayyorlashning e‘tiborli jihatlari. Yangilanayotgan O‘zbekiston taraqqiyotida iqtisodiy fanlarni o‘qitishning dolzarb masalalari mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2023-yil 16-iyun.
5. Jalilova D.U. Psychological And Technological Features of Increasing the Efficiency of Educational Activity of Talented Students in Presidential Schools. Journal of Pedagogical Inventions and Practices ISSN NO: 2770-2367 (<https://zienjournals.com>).

SUN'YIY INTELLEKT VA TARJIMA

Abduganiyeva Jamilya Rustamovna, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND TRANSLATION

Abduganiyeva Jamilya Rustamovna, Uzbek State University of World Languages, Doctor of Philosophy (PhD) in pedagogical sciences, associate professor

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ПЕРЕВОД

Абдуганиева Джамия Рустамовна, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор философии (PhD) по пед.н., доцент

Annotatsiya: Maqolada tarjimonlar faoliyatida innovatsion texnologiyalardan foydalanish, ularning afzalliklari va kamchiliklari haqida so'z boradi. Og'zaki va yozma tarjimada mashina tarjimasi va sun'iy intellektdan foydalanish baholanadi. Muallif, mavjud mashinali tarjima tizimlari hali inson tarjimonlar bilan raqobatlasha olmaydi, degan xulosaga keladi. Biroq, sun'iy intellekt qachon professional tarjimonlar o'rniga ishni to'laqonli bajara olishini oldindan aytish hali ham qiyin.

Kalit so'zlar: an'anaviy tarjima, mashina tarjimasi, sun'iy intellekt, neyron tarmoq, tarjimon, afzalliklar, kamchiliklar.

Abstract: The article discusses the use of innovative technologies in the work of translators, citing their advantages and disadvantages. An assessment is made of the use of machine translation and artificial intelligence in oral and written translation. The author comes to the conclusion that existing machine translation systems are not yet able to compete with human translators. However, it is still difficult to predict when artificial intelligence will be able to fully perform the work instead of professional translators.

Keywords: traditional translation, machine translation, artificial intelligence, neural network, translator, advantages, disadvantages.

Аннотация: В статье рассматривается использование инновационных технологий в работе переводчиков, приводятся их преимущества и недостатки. Дается оценка применения машинного перевода, искусственного интеллекта в устном и письменном переводе. Автор приходит к выводу, что существующие системы машинного перевода пока не способны конкурировать с живыми переводчиками. Однако пока сложно предположить, когда искусственный интеллект сможет полноценно выполнять работу вместо профессиональных переводчиков.

Ключевые слова: традиционный перевод, машинный перевод, искусственный интеллект, нейронная сеть, переводчик, преимущества, недостатки.

KIRISH. Internetning tarqalishi va globallashuv tarjimonlarning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. "Raqamli O'zbekiston-2030" Strategiyasini amalga oshirish Dasturi doirasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 17.02.2021-yildagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari

to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, "Raqamli O'zbekiston – 2030" Strategiyasini har tomonlama amalga oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni tashkil qilish hamda iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish nazarda tutilgan.

<https://orcid.org/>

[0009-0002-9478-7045](https://orcid.org/0009-0002-9478-7045)

e-mail:

jamilya.valiewa@yandex.com

Sun'iy intellekt inson ongi bilan bog'liq imkoniyatlar: tilni tushunish, o'rgatish, muhokama qilish, masalani yechish, tarjima va shu kabi imkoniyatlarga ega kompyuter tizimlarini yaratish bilan shug'ullanadi. Sun'iy intellekt turli amallarni bajarishga mo'ljallangan algoritmlar va dasturiy tizimlardan iborat bo'lib, inson ongi bajarishi mumkin bo'lgan bir qancha vazifalarni axborot bazasiga kiritilgan ma'lumotlar asosida amalga oshiradi [2].

Har qanday sohaning mazmuni va terminologiyasini tezda o'rganish, so'zlarning qo'llanilishi va mosligini solishtirish imkoniyati paydo bo'ldi. Internet turli tematik forumlar, bloglar va xabarlar orqali tarjimonlarning hamkorligini kuchaytirishga imkon berdi, bu esa olingan tajribani bir zumda almashish imkonini berdi. Idioma va neologizmlarni topish va izohlash samaradorligi ham oshdi, bu avval tarjimon manba tilidan foydalangan holda hudud tarixi, til va madaniyatning zamonaviy tendensiyalari bilan chuqur tanish bo'lmagan hollarda tarjimada qiyinchiliklar tug'dirardi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI. So'nggi yillarda xorijiy va o'zbekistonlik olimlar mashinali tarjimaning o'rni haqida fikr yuritganda, sun'iy intellektning ham ahamiyatini ochib berishmoqda. Jumladan, D.O'.Boltayev va E.B.Ochilovlar raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda sun'iy intellektning o'rni haqida mulohaza yuritib, sun'iy intellekt, uning turlari, mashinali o'qitish, sun'iy neyron tarmoq'i kabi tushunchalarga izoh beradilar [2]. U.D.Qodirov va J.M.Qarshiyevlar sun'iy intellekt tizimlarining paydo bo'lishi, rivojlanishi, turlari, ularni ta'lim jarayonida qo'llash orqali ta'lim sifatini oshirish borasida fikr yuritadilar [7].

I.A.Kirichenko va N.A.Sigachevalarning ta'kidlashicha, hozirgi vaqtda natijalari keyinchalik tahrir qilishni talab qilmaydigan tarjimonlar yo'q. Ammo, bugungi kunda mavjud raqamli xizmatlardan biz ishlab chiqilgan tarjimani baholash mezonlari yordamida ingliz tilidan rus tiliga mashina tarjimasini solishtirish orqali eng samaralisini aniqlashimiz mumkin. Natijalarga ko'ra, eng maqbuli bu Google Translator. Hali ham xatolarga yo'l qo'yishiga qaramay (asosan grammatik), Google tarjimoni tarjima bilan Yandex va PROMT tarjimonlariga qaraganda yaxshiroq ishlaydi. U professional atamalarni aniqroq tarjima qiladi, kamroq leksik xatolarga yo'l qo'yadi, uning tarjimasini tushunarli va deyarli har doim ma'nosini saqlab qoladi [3].

N.Abdurahmonovaning "Mashina tarjimasining lingvistik asoslari" nomli qo'llanmasida mashina tarjimasiga doir tadqiqotlar tahlil etilgan. Ingliz tilidagi matnlarni o'zbek tiliga tarjima qiluvchi tarjimon dasturining lingvistik ta'minotini yaratish me'yorlari, tamoyillari hamda sodda gap shakllari modelarini tuzish namunalari ko'rsatilgan[1]. Maqolani yozishda Lyu Lusini, Salvador Ordorik, I.Shinkaryov va boshqalarning ishlaridan foydalandik.

TADQIQOT METODLARI. Maqolani yozishda ilmiy matnlarning tahlili, PROMT, Yandex va Google translate tarjimonlari ishini taqqoslash, tarjimon dasturlarining ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlash usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Statistik tadqiqotlarga ko'ra, insonning intellektual imkoniyati bir tildan boshqa bir tilga tarjima qilishda kuniga 4 – 6 sahifa yoki 2000 ta so'zlarni to'liq holda qamrab olishi mumkin ekan. Ammo bir mavzu bo'yicha axborotlarning turli xilligi va qamrovining kengligi juda ko'p mehnat va vaqtni taqozo etadi. Mashina tarjimasini iqtisodiy tomondan kamchiqimlilik va qulayligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. AQSh hukumati mashina tarjimasini "axborotlashgan asrning kaliti" deb e'lon qildi. Mashina tarjimasiga bo'lgan talab kundan-kun oshmoqda. Informatsion oqimni qabul qilish, saqlash, uzatish va qayta ishlash jarayonlarini tahlil qilib turuvchi ma'lumotlar bazasini tashkil etish muhim vazifalardan biridir. Tarjimon dasturlarining sifatli variantlarini yaratish ham ana shunday muhim va dolzarb masalalardan biridir [1:4-5].

An'anaviy tarjima asosan bir tilni boshqa tilga inson tomonidan tarjima qilishni nazarda tutadi, mashina tarjimasiga qaraganda uzoqroq rivojlanish tarixiga ega va tarjima sifatini nazorat qiladi. Badiiy tarjimalar asl tilning madaniy muhitini chuqur anglashni, shuningdek, tarjimondan ko'rsatilayotgan tildan professional va ijodiy foydalana olish qobiliyatini talab qiladi. Adabiyotni bir tildan ikkinchi tilga yuqori darajadagi tarjima mashina tarjimasini yordamida amalga oshirilmaydi va odam-tarjimonlar tomonidan amalga oshirilishi kerak.

Hozirgi vaqtda mashina tarjimasini ham sinxron, ham ketma-ket amalga oshirish mumkinligiga qaramay, tarjimon dasturi har doim ham so'zlarning ma'nosini to'g'ri talqin qila olmasligi tufayli, xatolar uchraydi. Shu sababli, mazmunli sinxron va ketma-ket tarjimani odam-tarjimonlar amalga oshirishi

kerak. Demak, an'anaviy tarjima inson aql-zakovatining sun'iy intellekt bilan to'liq almashtirib bo'lmaydigan faoliyat turi ekanligi ayon bo'ladi.

Mashina tarjimasi nafaqat informatika va matematika, balki tilshunoslik, psixologiya, nevrologiya, sotsiologiya, antropologiya va boshqa fanlardan ham yordam talab qiladi. Faqat barcha turdagi bilimlarni birlashtirib, mashina tarjimasi sohasidagi tadqiqotlar uchun kuchli asosni shakllantirish orqaligina sun'iy intellektning qiyinchiliklarini yengib o'tish va bu yo'nalishdagi rivojlanishni davom ettirish mumkin. Murakkab, yuqori darajadagi tarjima ishlarini sun'iy intellekt bilan to'liq almashtirib bo'lmaydi. Masalan, adabiy asarlar, mumtoz adabiyot, jahon mumtoz adabiyoti, siyosiy hujjatlar, ilmiy-texnik hujjatlar va boshqalar tarjimasi. Bunday hollarda tarjima jarayonida yo'l qo'yilgan xatolar jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shuning uchun bunday yuqori sifatli tarjimalarni mashinali tarjima texnologiyalarini jalb qilish imkoniyatlariga ega odamlar amalga oshirishi kerak [4:453-454].

Sun'iy intellekt mashina tarjimasining asosini tashkil etadigan davrda an'anaviy va mashina tarjimasi o'rtasidagi muvozanat muhim ahamiyatga ega, chunki kiritilgan va ishlab chiqilgan ma'lumotlar miqdori sun'iy intellektning rivojlanish sur'ati sifat jihatidan o'zgartiradi. Kelajakda umumiy yoki so'zlashuv o'g'zaki tarjima, shuningdek, press-relizlar, yuridik matnlar va boshqalar kabi yetarlicha standartlashtirilgan matnlarni tarjima qilish butunlay mashinada amalga oshirilishi mumkin.

Tarjimonlik sohasi, ayniqsa og'zaki tarjima, shubhasiz, sun'iy intellekt uchun eng qiyin mavzulardan biridir. Buning sababi shundaki, og'zaki tarjima qilish jarayoni nafaqat ikki til va matnning o'zgarishi, balki ikki (yoki undan ko'p) madaniyatlarning ishtiroki, ular ortida turgan insoniy his-tuyg'ular va boshqalarni jalb qilishdir. Eng yaxshi og'zaki va yozma tarjimonlar hech qachon almashtirilmaydi va mashinalar boshqa tarjima toifalarini almashtirgan-da, ularning qiymati va narxi oshib boraveradi.

Tarjimon o'z ishida qo'llaydigan eng zamonaviy va istiqbolli vositalar hozirda "sun'iy intellekt" tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Ko'pincha, bu sun'iy intellekt tizimlarining faqat odamlargina qodir deb hisoblangan vazifalarni bajarish va ular bilan maxsus kiritish-chiqarish dasturlarisiz o'zaro ta'sir qilish xususiyati sifatida tushuniladi. Sun'iy

intellekt va matematik tilshunoslikning umumiy yo'nalishi esa tabiiy tilni qayta ishlash hisoblanadi.

Tabiiy tilni qayta ishlash til sintezi va til tahliliga bo'linadi. Tarjimonning ishi bilan bog'liq holda, eng muhimi, matnni mashina tomonidan tahlil qilish va keyinchalik tushunishdir. Hozirgi vaqtda matnlarni aniqlash algoritmlari OCR (optical character recognition) va og'zaki nutqni aniqlash algoritmlari CSR (continuous speech recognition) va shuningdek, matn yaratish algoritmlari faol ishlab chiqilmoqda. Hozirgi vaqtda eng ko'p qo'llaniladigan algoritmlar sun'iy intellektning prototipi – neyron tarmog'i hisoblanadi. Bu tarmoqlar sun'iy intellektning asosiy xususiyatlaridan biriga ega: o'z-o'zini o'rganish va o'qitish qobiliyati [6:59].

Bugungi kunda tarjimonlarga taqdim etilayotgan vositalarning ko'pligi ularning ishini sezilarli darajada osonlashtiradi, ammo tarjimonni mashinaga to'liq almashtirish haqida hali gapira olmaymiz. Tarjimon o'z ishida bunday vositalarga to'liq tayanmasligi kerak, chunki mashina hali tilshunoslikning barcha nozik tomonlarini bilmaydi, bu esa noto'g'ri tarjimaga, xatolarga olib keladi. Biroq bunday vositalardan oqilona foydalanish tarjimonning mahsuldorligi va sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Mutaxassis tarjimonlar huquqiy hujjatlar yoki texnik ko'rsatmalar kabi murakkab matnlarni ko'rib chiqish uchun kontekstli mulohazalardan foydalanishlari mumkin. Ular kengroq kontekstni hisobga olgan holda noaniq yoki idiomatik iboralarni talqin qilishlari mumkin, natijada tarjimalar aniqroq va ishonchli bo'ladi.

Tarjimonlar, barcha odamlar kabi, ayniqsa, belgilangan muddatlar yoki katta hajmdagi ishlar bilan shug'ullanganda xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Hatto yuqori malakali mutaxassislar ham ba'zi iboralarni e'tiborsiz qoldirishi yoki noto'g'ri talqin qilishi mumkin. Ushbu xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun tarjima jarayonida tahrirlash bosqichini kiritish muhimdir.

Mashina tarjimasi sifatida tanilgan sun'iy intellekt tarjimasi matnni bir tildan ikkinchi tilga avtomatik tarjima qilish uchun algoritmlar va hisoblash modellariga tayanadi. Katta hajmdagi ma'lumotlarni bir necha soniya ichida qayta ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan sun'iy intellekt tarjima platformalari deyarli bir zumda tarjimalarni bajarishi mumkin, bu esa tillar o'rtasida real vaqtda o'zaro

ta'sir o'tkazish imkonini beradi. Muammo shundaki, AI platformalari kontekstni qo'lga kiritish va asl matnning to'liq ma'nosini ifodalovchi tarjimalarni yaratishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

S.Ordorik ta'kidlaydiki, malakali tarjimonlar ham dastlabki, ham tarjima qilinayotgan tillarni, jumladan, ularning madaniy xususiyatlari va kontekstual nozikliklarini chuqur tushunadilar, bu esa tarjimonga xabarning so'zma-so'z, emotsional va madaniy mazmunini maqsadli auditoriyaga yetkazilishini ta'minlashga yordam beradi. Misol uchun, so'z o'yiniga asoslangan marketing shiori bilan xorijiy bozorga kirmoqchi bo'lgan tadbirkorni tasavvur qiling. Malakali tarjimon shiorni moslashtirish uchun zarur bo'lgan madaniy bilimga ega bo'lishi kerak, shu bilan birga uning mo'ljallangan ta'sirini saqlab qolish va mahalliy auditoriya bilan rezonanslashtirish kerak [5]. Tarjima muammolari tufayli muvaffaqiyatsiz marketing kampaniyasining bir misoli 2017-yilda sodir bo'lgan. Tesco kompaniyasi oziq-ovqatga nisbatan murosasizlik bilan og'rigan odamlarga mo'ljallangan "Free From" nomli bir qator mahsulotlarni ishlab chiqardi. Biroq, ivritga (ibroniy tiliga) tarjima qilishda xatolik yuzaga keldi, chunki "Free From" "...siz" emas, balki "...dan bepul" (Free from charges) deb tushunilgan. Ba'zi iste'molchilar buni tovarlarni bepul olishga chaqiruv sifatida talqin qilishdi, bu esa tushunmovchilik va noroziliklarga olib keldi. Shuningdek, sun'iy intellekt tarjima vositalari kinoya, istehzo va hazilni tasvirlashda qiynalishi mumkin. Bu noto'g'ri va noaniq talqinga olib keladi. Ammo, taraqqiyotning boshqa ijobiy tomonlarini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. AI vositalari katta hajmdagi matnlarni nihoyatda tez va samarali tarzda tarjima qilishi mumkin.

Til murakkab bo'lib, iboralar va metaforalar, shuningdek, noaniq yoki grammatik jihatdan noto'g'ri jumlar va boshqa kontekstga bog'liq so'zlarni tanlash kabi madaniy jihatdan o'ziga xos iboralar sun'iy intellekt algoritmlari uchun murakkab bo'lishi mumkin. Ba'zi hollarda, masalan, shartnomalar yoki huquqiy hujjatlarni tarjima qilishda faqat sun'iy intellektga tayanish xatolar va huquqiy tushunmovchilik va qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Kompaniyalarning muvozanatga erishish usullaridan biri bu inson tarjimasining kuchli tomonlarini sun'iy intellektning tarjima samaradorligini birlashtirgan gibrid yondashuvdan

foydalanishdir. 2006-yilda Google Tarjimon ishga tushirilganda, u faqat ikkita tarjima tiliga ega edi. 2016-yilda u 103 dan ortiq tilga ega bo'lgan va kuniga 100 milliarddan ortiq so'zni tarjima qilgan. Tizim nafaqat eng keng tarqalgan sakkiz tilni tarjima qila oladi, balki real vaqt rejimida transkripsiya qila oladi. Sun'iy intellekt inson tilining ulkan murakkabligi bilan kurashishda davom etmoqda va hech bir joyda til adabiyotdagidek murakkab va mazmunli emas. Roman, she'r va pyesalarda so'z go'zalligi ba'zan noziklik va tafsilotlarda bo'ladi. Mashinalar tilshunoslik tomonidan o'rnatilgan qoidalariga rioya qilgan holda so'zma-so'z tarjima qiladi, shuning uchun an'anaviy tarjima tizimlari ko'pincha adabiy matnlarning ma'nosini tushunmaydi. Ular jumla, paragraf yoki sahifa kontekstida tarjima qilinayotgan so'zni tushunmaydilar.

Neyral Machine Translation (NMT) – bu sun'iy intellektning yangi davri boshlanishini ko'rsatadigan yangi texnologiya. U endi tilshunoslar belgilagan qoidalar asosida ishlamaydi, endi o'z qoidalarini, hatto o'z tilini ham yaratadi. Neyron mashina tarjimasini 2016-yilda paydo bo'lgan. Bu bugungi kunda mavjud bo'lgan eng muvaffaqiyatli tarjima dasturidir. O'zidan oldingi statistik mashina tarjimasini (SMT) bilan solishtirganda xatolikni 60%ga kamaytirishga qo'shimcha ravishda, NMT undan sezilarli darajada tezroqdir.

Miya turli ma'lumotlarni shifrlagani kabi, bu sun'iy neyron tarmoq ham olgan ma'lumotlariga qaraydi va oldingi so'z asosida keyingi so'zni hosil qiladi. Agar jumlar inson tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, munosabatlar sun'iy intellekt tarjimalariga qaraganda ancha murakkabroq bo'ladi, chunki odamlar kontekstni yaxshiroq tushunishadi.

Mashina tarjimasini so'nggi yillarda katta yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, haligacha adabiy darajaga erisha olmadi. Genri Jeyms matni asl tilda tushunish muhimligini ta'kidlab, ideal adabiy tarjimon "undan hech narsa qochib qutulmaydigan odam" bo'lishi kerakligini ta'kidlagan edi.

Badiiy tarjimalarni amalga oshirishda NMTlar noyob so'zlar, tegishli nomlar va murakkab texnik til bilan bog'liq muammolarga duch kelishadi. Tarjimalarning atigi 25-30 foizi adabiy standartga javob beradi. Tegishli tadqiqot shuni ko'rsatdiki, tizim bir nechta sintaktik xatolarga yo'l qo'ygan bo'lsa-da, ko'pincha noaniq so'zlar uchun mos tarjimalarni

topa olmadi. Ba'zi til juftlarida u boy morfologiyaga ega bo'lgan tillar bilan kurashishga to'g'ri keladi, bunda so'z o'zgarishi va intonatsiya katta rol o'ynaydi. Shuning uchun NMT dan hali global tarjima vositasi sifatida foydalanish mumkin emas.

Eng katta muammo tarjima qilinadigan matn uchun to'g'ri uslubni topishdan iboratdir. Konnektikut universitetining badiiy tarjima dasturi direktori Piter Konstantin adabiyotni muvaffaqiyatli tarjima qilish uchun mashinalar ham mos uslubni topishi kerakligini ta'kidlaydi [8]. So'zlarning o'ziga xos noaniqligi va adabiy tilning moslashuvchanligini hisobga olsak, mashina hali ham insoniy rahbarlikka muhtoj ekanligini ko'ramiz. NMT tirik tarjimonlarni almashtira olmaydi, lekin u adabiyotni tarjima qilishda foydali vositaga aylanishi mumkin.

Mashina va inson tarjimalari o'rtasidagi o'zaro ta'sir muhim ahamiyatga ega. Mashina tarjimasi muammolarini tushunadigan professional tarjimonlar mashina tarjimasining dastlabki versiyasini tahrirlashlari mumkin. Oddiy keyingi ishlov berish kichik imlo xatolarini tuzatishi va grammatikani yaxshilashi mumkin, chuqur tahrirlash esa jumla tuzilishi va nutq uslubi kabi jiddiyroq muammolarni hal qilishi mumkin. To'g'ri tarjima uslubini topish uchun badiiy tarjimalar qayta ishlashni talab qiladi. Bundan tashqari, mashina tarjimasini boshlang'ich nuqtasi sifatida qo'llagan tarjimonlarning mehnat unumdorligi 36 foizga oshgani aniqlandi. Ushbu usul yordamida ular bir soat ichida yana 182 ta so'z hosil qilishdi.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Shunday qilib, shuni ta'kidlash mumkinki, hozirgi vaqtda, yuqori texnologiyalar taraqqiyoti davrida an'anaviy tarjima tarjimaning eng ishonchli usuli hisoblanadi. Yuqori sifatli tarjimini talab qiladigan so'z va iboralarni mashina tarjimoni yordamida hali yaxshi tarjima qilib bo'lmaydi. AI Translation – yuqori sifatli tarjimalarni (de-yarli barcha tillarda +80% aniqlik) olish uchun neyron tarmoq modellari va patentlangan moslik algoritmlaridan foydalanadigan tarjimaning sun'iy intellektual texnologiyasidir. 2020-yilda neyron ma-shina tarjimasi 60-90% aniqlikka erishdi.

Xullas, sun'iy intellekt hayotimizda tobora muhim rol o'ynamoqda va bu tarjima vositasi sanoatni rivojlantirish uchun ishlatilishi kerak. NMT shuningdek, ilgari hech qachon tarjima qilinmagan

tillardan tarjima qilish imkonini beradi va tilni o'rganishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурахмонова Н. Машина таржимасининг лингвистик асослари. - Т.: Akademnashr, 2012. – 156 б. [https://library.navoiy-uni.uz/files/mashina%20tarjimasining%20lingvistik%20asoslari%20\(n.%20abdurahmonova\).pdf](https://library.navoiy-uni.uz/files/mashina%20tarjimasining%20lingvistik%20asoslari%20(n.%20abdurahmonova).pdf)
2. Болтаев Д.Ў., Ачилов Э.Б. Электрон таълимни ривожлантиришда сунъий интеллектнинг ўрни // Экономика. Научно-аналитический электронный журнал. 2022. Вып.2. <https://e-journal-uz/2022/10/14/электронтаълимниривожлантиришда-с/>
3. Кириченко И.А., Сигачева Н.А. Цифровизация перевода с английского на русский язык: анализ и сравнение качества машинного сервиса.// Казанский вестник молодых ученых. 2020. Том 4. №3.- С.27-37.
4. Лю Лусин. Влияние искусственного интеллекта на работу переводчика в современном обществе. // Язык в сфере профессиональной коммуникации: сборник материалов международной научно-практической конференции преподавателей, аспирантов, магистрантов и студентов (Екатеринбург, 20 апреля 2023 г.). - Екатеринбург: ООО «Издательский Дом «Ажур», 2023. - С. 451-457. URL: <https://elar.urfu.ru/handle/10995/122651>
5. Ордорик Сальвадор. Сравнение и противопоставление переводов искусственного интеллекта и человека. Дата публикации: 19 июня 2023 года. Перевод Рзаевой М.И. // Фундаментальная и прикладная лингвистика. <http://english.volsu.ru/2023/http-comparing-and-contrasting-ai-and-human-translation/>
6. Шинкарев И.Ю., Кузнецова Т.И., Бабанина Е.Ю. Развитие и перспективы современных технологий в деятельности переводчика // Успехи в химии и химической технологии. Том XXXV. 2021. №11. - С.58-60.
7. Кодиров У.Д., Қаршиев Ж.М. Таълим жараёнида сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари // Замонавий таълим. 2021. №4 (101). - Б.3-8.
8. [Constantine, P. 2019. Google Translate Gets Voltaire: Literary Translation and the Age of Artificial Intelligence. // Contemporary French and Francophone Studies. 23\(4\), pp. 471- 479.](#)

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA ONLAYN SAVDO-SOTIQ BILAN BOG'LIQ LEKSIKANI QIYOSIY TADQIQI

Ramazonov Shohruh Nusratillo o'g'li, TerDU Xorijiy filologiya fakulteti o'qituvchisi

COMPARATIVE STUDY OF ONLINE SHOPPING VOCABULARY IN ENGLISH AND UZBEKI

Ramazonov Shahrukh Nusratillo o'g'li, a teacher at TerDU Faculty of Foreign Philology

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЛЕКСИКИ ОНЛАЙН-ПОКУПОК НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Рамазонов Шохрух Нусратилло оглы, преподаватель факультета Иностранной филологии ТерДУ

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kunda bozor iqtisodiyotiga asoslangan hamda savdo-sotiq bilan bog'liq leksikaning qiyosiy tadqiqini ingliz va o'zbek tillarida ko'rib o'tamiz. Savdo-sotiqqa doir terminlarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda leksikaning qiyosiy muammolariga yechimlarni keltirib o'tamiz. Bundan tashqari, ushbu maqola yuzasidan bir qancha tarjimonlarning ilmiy ishlari va adabiyotlarini ham keltirib o'tamiz.

Kalit so'zlar: leksika, onlayn savdo-sotiq, qiyosiy tadqiq.

Аннотация: В данной статье мы рассмотрим сравнительное исследование лексики, основанной на рыночной экономике и связанной с торговлей, на английском и узбекском языках. Предоставляем решения сопоставительных задач лексики при переводе деловых терминов с одного языка на другой. Кроме того, в связи с этой статьей мы будем цитировать научные труды и литературу нескольких переводчиков.

Ключевые слова: лексика, интернет-магазины, сравнительное исследование.

Abstract: In this article, we will consider the comparative study of the lexicon based on the market economy and related to trade in English and Uzbek languages. We provide solutions to the comparative problems of the lexicon in the translation of business terms from one language to another. In addition, we will cite the scientific works and literature of several translators in connection with this article.

Keywords: lexicon, online shopping, comparative study.

KIRISH. Leksika (yun. lexis — so'zga oid, lug'aviy) — tildagi barcha so'zlar va iboralar yig'indisi, tilning lug'at tarkibi. Leksika ma'lum

qonun-qoidaga bo'ysunuvchi izchil va murakkab tizimdan iborat. Til Leksikasi to'xtovsiz o'zgarib turadi. Bu narsa lug'at tarkibida yangi so'zlarning

<https://orcid.org/0000-0009-0519-7812>

e-mail:
shakhrookhramazanov@gmail.com

paydo bo'lishi, mavjud so'zlardan ayrimlarining eskirib, iste'moldan chiqishi, leksik ma'nosini o'zgartirib, yangi ma'no kasb etishi kabi jarayonlarda ko'rinadi. Jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy tuzumning o'zgarishi bilan uzviy bog'langan holda leksika boyib boradi. XX asrda barcha xalqlar qatori o'zbek xalqi leksikasi ham tezlik bilan o'sib, taraqqiy etdi. O'zbek tili leksikasiga baynalmilal so'zlar keng ko'lamda kirib keldi. Buning ustiga, fan va turli sohalar terminologiyasi ham to'xtovsiz o'sib bormoqda.

MUHOKAMA. O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam, shuningdek, o'z qatlam tarkibida umumturkiy so'zlar va ulardan yasalgan o'zbekcha so'zlar mavjud. O'zlashma qatlam tarkibida forscha, arabcha, ruscha-baynalmilal so'zlar bor. O'zbek tili leksikasi zamonaviyligi jihatdan 3 asosiy qatlamga bo'linadi: 1) zamonaviy qatlam — eskilik va yangilik bo'yog'iga ega bo'lmagan so'zlar. Shu qatlamga oid so'zlar o'zbek tili leksikasining asosini tashkil qiladi; 2) eski qatlam — hozirda ham iste'molda bo'lgan istorizmlar, arxaizmlar bu qatlamga kiradi;

3) yangi qatlam — yangi leksika deb ham yuritiladi.

Lug'aviy birliklar ishlatilish doirasi jihatdan 2 qatlamga ajratiladi: 1) ishlatilish doirasi chegaralanmagan so'zlar. Ma'nosi shu tilda so'zlovchilar uchun tushunarli va umumqo'llanish xususiyatiga ega bo'lgan so'zlar umumiste'moldagi chegaralanmagan leksika sanaladi; 2) ishlatilish doirasi chegaralangan so'zlar — til lug'at tarkibining ajralmas qismi bo'lib, uning tarkibiga dialektal, terminologik kasb-hunar leksikasi, ilmiy atamalar, jargon va argolar, vulgarizm va varvarizmlar kiradi. Lug'aviy birliklar nutq ko'rinishlari jihatidan adabiy va so'zlashuv nutqiga xoslangan bo'ladi. Leksika termini biror muallif yoki asar leksikasi kabi tor ma'noda ham qo'llanadi, misol uchun: Navoiy leksikasi, "O'tkan kunlar" romani leksikasi. Ad.: Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili, T, 1965. Bozorboy O'rinboyev.

"Onlayn buyurtmalar shu qadar mashhur bo'lgani bois ham aholiga o'z xizmatini taklif qiluvchi har bir markaz, shaxobcha, do'kon, eng avvalo, o'zining onlayn sahifasini yaratishga intiladi, yaratganda ham mijozlarning undan foydalanishini maksimal darajada oson qilishga urinadi. Zero

amerikaliklar ta'bi o'ta nozik insonlar, qolaversa, raqobat shu qadar kuchliki, har qanday oqsoqlangan onlayn savdo o'rnini bosuvchi biroz yengilroq, arzonroq, yetkazib berishda ancha tezkorroq minglab boshqa savdo resurslari mavjud. Balkim shuning uchun ham, bu holatdan yaxshi xabardor bo'lgan amerikaliklar o'ta taniqli bo'lib olishgan. Adolat yuzasidan ta'kidlab o'tish joizki, birrovgina shu imkoniyatdan foydalangan har qanday muhojir ham aslida amerikaliklar kabi o'ta nozik ta'b mijoz bo'ladi qoladi. "Ee, bunisi bo'lmasa ana unisi bor, boshimni qotirib nima qildim", deydigan bo'lib qoladi. Amerikachilik.

Bugun hech kimga sir emaski, Amerikada tabaqalanish juda ham kuchli, bu u qadar katta sir emas va amerikaliklar uchun bu holat uyatli sanalmay qolganiga ham, aftidan ancha bo'lgan. Aytishlaricha, ayni shu tabaqalanish hatto onlayn savdo takliflarida ham seziladi. Ya'ni millionerlar, millionerlikka sal yaqinlashib qolganlar va garchi millioner bo'lmasa-da, boyligi yetarli bo'lganlar uchun alohida savdo resurslari mavjud. Imkoniyati cheklangan inson onlayn sahifani ko'rar payt narxlardan hushini yo'qotmasin uchun bu resurslar cho'ntagi baquvvat mijozlar uchun alohida a'zolik kartalarini tarqatadi. Onlayn savdo qilar payt siz o'sha a'zolik kartadasigi kerakli raqamlarni kiritasiz va shundan so'ng savdoni amalga oshirasiz. Aytishlaricha shunday, ammo millionerlik hali-beri nasib qilmagani bois, buni qat'iy ta'kidlash qiyin. Sizning ham vaqtingizni olmay, hamma uchun ochiq bo'lgan resurslar haqida gaplashsak. Demak, Amerikada istagan narsangizni (inson va uning ichki va tashqi a'zolaridan tashqari, albatta) onlayn sotib olishingiz mumkin. Mahsulotlar odatda bir necha daqiqa, soatdan boshlab bir necha kungacha bo'lgan muhlatda sizga yetkazib beriladi. Aytaylik taom, o'zbekcha aytganda shundoqqina qaynoq holatda, endigina tandirdan uzilganday qilib bir necha daqiqalarda yetkazib beriladi. Aytgancha, agar ko'chada avtomobillar tirbandlik payti bo'lmasa. Afsuski, tirbandlik Amerikada mavjud bo'lgan eng yirik muammo va uning yechimi hali topilgani yo'q. Ammo tirbandlik yo'q bo'lsa, bir necha daqiqada istagan taomingizni qabul qilib olasiz. Yaqin kungacha taomlar yemakxonalarning o'z haydovchilari tomonidan yetkazib berilar edi, ammo bugun bu yumush bir necha xizmatlar tomonidan amalga oshiriladi. Shunchaki tanlang, buyurtma

bering va qabul qilib oling. Taom yetkazib beruvchi xizmatlar, men istiqomat qiluvchi Pitsburg shahrida: Grubhub, Doordash, Postmates, Uber eats. Bundan tashqari ayrim yemakxonalar o'z haydovchilariga ham ega, odatda pitsaxonalarda shunday. Oziq-ovqat savdosi bilan shug'ullanuvchi do'konlar ham ana shunday xizmat turini taklif qiladi va ularning ham o'z yetkazib beruvchi haydovchilari bor.

Oziq-ovqat xarid qilish biroz sinchkovlikni talab qiladi. Zero ma'lumki, onlayn savdoda sotib olishni mo'ljallaganingiz mahsulotning asl holati, ayniqsa, ta'mi va sof ko'rinishini bilish qiyin. Fotosurat baribir fotosurat-da, axir. Shu bois, aksar hollarda amerikaliklar onlayn buyurtmadan so'ng mahsulotlarni o'zlari shaxsan olib ketishlarini aytishadi va savdo markaziga shaxsan borishadi. Unda onlayn savdoning nima keragi bor, borib olaveradi-da, deyishingiz mumkin. Bir tarafdin juda o'rinli savol. Ammo gap shundaki, onlayn savdoda siz muntazam kuzatiluvchi uzundan uzoq navbatda turmaysiz, u bo'lim bilan bu bo'lim orasida ovorai sarson bo'lmaysiz. Onlayn buyurtma berasiz, so'ng do'konga kelgach u yerdagi maxsus yo'lakcha oldida to'xtab, o'sha yerga o'rnatilgan tugmachani bosasiz, do'kon xodimlari sizdan onlayn buyurtmangizni tasdiqlovchi maxsus raqamni so'raydi. Sizga berilgan raqamni aytganingizdan so'ng, xarid qilganingiz mahsulotlarni avtomashinangiz yukxonasiga joylab berishadi. Ana o'sha payt erinmasdan mahsulotni birrov tekshirib olish imkoniga ega bo'lasiz".

Tilshunoslik fan sifatida ona tili va xorijiy tillarni o'rganishda, terminologiyani ishlab chiqish va takomillashtirishda, lisoniy matnlarni ilmiy sharhlashda, mashina tarjimasida muhim ahamiyatga ega; mavjud va xayoliy narsalar (moddiylik va g'oyaviylik)ning o'zaro aloqadorligi muammolarini hal qilish, ijtimoiy ongini va ijtimoiy mavjudot bo'lmish insonning o'zini to'g'ri tushunish uchun nazariy xulosalar chiqarishga imkon berdi. Til va tafakkurning, lisoniy va mantiqiy birlik

(kattalik)larning o'zaro aloqasi muammosi tilshunoslik va falsafa tomonidan baravar, bir vaqtning o'zida o'rganiladi. Asosiy lingvistik metodlar sifatida tavsifiy (qiyosiy, konfrontativ, kontrastiv, tipologik), tarixiy (qiyosiy-tarixiy, komparativ) va normativstilistik (me'yoriyuslubiy) metodlarni ko'rsatish mumkin. Tilshunoslikda yana maxsus tadqiqot usullari — lisoniy hodisalarni kuzatish, lisoniy eksperiment, lingvistik modellashtirish, lingvistik talqin usullari ham mavjud. Tilshunoslik falsafa va filologiya fanlari tutashgan chegarada paydo bo'lgan.

XULOSA. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, yuqorida keltirilgan onlayn savdo-sotiq jarayonida sodir bo'ladigan terminlarni ingliz tilidan, o'zbek tiliga tarjima qilishda yoki o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimasida leksik muammolarga yechimlarni ko'rishimiz mumkin. Shu bilan birga, leksik transformatsiyadan tashqari semantik transformatsiya ham keltirib o'tilgan. Iqtisodiyot terminlarining butun nomini anglatuvchi terminlarga qaraganda kamroq ekanligini ham ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, ushbu maqolada tilshunoslik faniga ham to'xtalib o'tdik. Ma'lumki, tilshunoslik yoki lingvistika tillarni o'rganuvchi fandır.

Shu bilan birga, onlayn savdo-sotiqqa doir terminlarning leksik tarjimalariga yechimlarni ham ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Leksika>
2. Semenyuk N. N. "Iz istorii funktsionalno-stilisticheskix differentsiativnykh nemetskogo literaturnogo yazika [sayt ishlamaydi]." M., 1972. 215 b.
3. "Русский язык в современном мире" F. P. Filin tahrir. M., 1975. 301 b.
4. Vinogradov V. V. "Itogi obsujdeniya voprosov stilistik // Voprosi yazikoznaniya." 1955. № 1.

XORAZM MAROSIM FOLKLORINING ILMIY-NAZARIY JIHATLARI

Sabirova Nasiba Ergashevna, Xorazm VPIYO 'MM "Tillarni o'qitish metodikasi" kafedrasi mudiri, professor, filologiya fanlari doktori (DSc)

<https://orcid.org/0000-0002-1236-283X>

e-mail: sabnas1@yandex.ru

SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS OF KHORAZM CEREMONIAL FOLKLORE

Sabirova Nasiba Ergashevna, Head of the Department of Methods of Teaching Languages of the National Academy of Sciences of Khorezm region, Professor, Doctor of Philology

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБРЯДОВОГО ФОЛЬКЛОРА ХОРЕЗМА

Сабирова Насиба Эргашевна, заведующая кафедрой методики преподавания языков НЦОНМП Хорезмской области, профессор, доктор филологических наук

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm marosim folklori, to'y marosimiga oid poetik ramzlar haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, farzand bilan aloqador qo'shiqlarda ishlatiladigan ramzlar avvalo farzand tushunchasi bilan bog'liqligi, befarzandlik, farzand tushunchalari alohida tahlilga tortilgan. Jumladan, "olma" va "nor" ramzlarining qo'llanilishida boshqa ma'nolar ham borligi aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: beshik to'yi, soch to'yi, yosh to'yi, qadimgi marosimlarning qoldiqlari, "oshiq", "pachiz", "oltin qoboq" kabi o'yinlar.

Annotation: This article deals with Khorezm ritual folklore, poetic symbols related to the wedding ceremony. Also, symbols used in songs related to children are firstly related to the concept of children, childlessness, concepts of children are analyzed separately. In particular, it was mentioned that the symbols "olma" and "nor" have other meanings.

Keywords: cradle wedding, hair wedding, youth wedding, remnants of ancient ceremonies, games such as "ashik", "pachiz", "oltin qoboq".

Аннотация: В статье рассматривается фольклор обрядов Хорезма, поэтические символы, связанные с свадебным обрядом. Также символы, используемые в песнях, относящихся к ребенку, в первую очередь относятся к понятию ребенок, бесплодие, понятия ребенка участвуют в отдельном анализе. В частности, отмечается, что использование символов «олма» и «нор» имеет и другие значения.

Ключевые слова: колыбельная свадьба, свадебная прическа, молодежная свадьба, остатки древних обрядов, игры типа "oshiq", "pachiz", "oltin qoboq".

KIRISH. Ma'lumki, inson oila qurib, juftlik bo'lib yashar ekan, hamisha o'z izida zurriyot qoldirish uchun kurashadi. Befarzandlik qadimda bexosiyatlik ramzi sifatida qoralangan. Buni ayrim dostonlardagi motivlar ham tasdiqlaydi. "Ediga" dostonida Tulumxo'jani befarzandligi uchun

saroydan haydab, Qo'ng'iro't elidan badarg'a qilishadi. Dostondagi ushbu she'rlar buni tasdiqlaydi:

Yurtg'a yetar befarzandning shumlig'i,
Kasofatdur asli o'zi bo'ldig'i,
Maqbul emas yaxshi-yomon qilig'i,

Bu dargohda anga davron bo'lsin [1,171].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Xalq qo'shiqlarida farzand timsoli sifatida turli-tuman narsa-predmetlar, nabotot va hayvonot olamiga mansub obrazlarga murojaat etiladi. Dastavval farzand ramzi sifatida beshik tilga olinadi:

Mo'ralasak mo'ringizdan tutun chiqar,
Bizga degan qatlamangiz butun chiqar.
Butun chiqsa, shu xonadon xayrli eshik,
Shu eshikka buyursin tilla beshik [2,36].

Shu narsani alohida ta'kidlash lozimki, folklor asarlarida beshik tushunchasi tilga olinganda unga nisbatan "tilla", "oltin" kabi epitetlar qo'shiladi: Bu uyda himmat tog'i darpanadi, To'rida oltin beshik darpanadi, Yo Muhammad ummatina, yo ramazon [2,44]. Ushbu epitetlar aslida beshikka emas, balki uning ichidagi farzandga qarata aytiladi. Chunki farzand oltindan ham qimmatli bo'lgan zotdir. Albatta, beshik tasvirlangan lavhalarda bolaga alla aytish odati ham o'z ifodasini topadi. Ayrim qo'shiqlarda zurriyot, farzand ramzi sifatida qushlar obraziga, xususan, bulbul timsoliga murojaat etiladi:

Tomga sepdim sedana,
Terib yesin bedana,
Uyingiz-bulbulxona,
Har yili bo'lsin to'yxona [2,115].

"Bulbulxona" so'zi orqali ifodalangan obyektning ramziy talqinida asosiy urg'u farzandning yig'isi, kulgusi, shovqin-suroni kabi turli qiliq va xosiyatlariga qaratiladi. "Bolalik uy bozor" maqoli ham o'sha xususiyatlarga ancha mos keladi. Farzandga avlodni davom ettiruvchi zot sifatida qaralganligi sababli uning bilan bog'liq ramzlar oilaga aloqador ramzlar bilan yonma-yon keladi. Masalan, "chiroq" ramzi qo'shiqlarda farzand va oila timsollariga uyqash keladi:

Qora go'zzim qorasi,
Qorong'i uyim chirosi,
Xafa ko'nglim binosi,
Alla, bolam, allayo [3,67].

Xonadonda chiroq yonishi hayotning davomiyligi, oilaning barhayotligini anglatadi, uning negizida esa farzand tushunchasi yotadi. Qo'shiqlarda o'g'il va qiz farzandlar bilan aloqador ramzlar mavjud. Ularda umumiylik bilan birga alohidalik ham ko'zga tashlanib turadi. Ma'lumki,

yoshlikdan boshlab har bir jins uchun mavjud o'yin turlari borki, ularning asosida ramziylik bo'rtib turadi. Bu holat xalq turmushini kengroq doirada tasvirlaydigan doston janrida ayniqsa yaxshi yoritilgan.

MUHOKAMA. Xorazm "Go'ro'g'li" turkumining birinchi dostonida Go'ro'g'lining go'rda tug'ilishi epizodi beriladi. Onasining mozori yonida o'ynab yurgan bolaning jinsini aniqlash uchun go'rning og'ziga oshiq va qo'g'irchoq tashlab qo'yishadi. Bola oshiqni olib o'ynaydi. Uning o'sha qilig'i orqali o'g'il ekanligi aniqlanadi [4,20]. Demak, har bir jinsning mashg'uloti bilan aloqador ramziy o'yinchoqlari ham xalq ijodida, jumladan qo'shiqlarda o'z ifodasini topadi:

Oltin oshiq o'ynagan,
O'g'ling bo'lg'ay yor-yor.
Kumush qoshiq o'ynagan,
Qizing bo'lg'ay yor-yor [5,81].

Oshiq o'ynash o'g'il bolalarga xos mashg'ulot bo'lib, ilgari faol o'yinlar qatoriga kirgan. Bu o'yin negizida avvalo bolalarni ovchilikka, qolaversa, harbiy mashg'ulotga tayyorlash maqsadlari yotadi. Chunki, o'yinchi ikki-uch metrdan turib raqib oshig'ini urib yiqishi yoki oshiqni otganda uning lozim bo'lgan (ya'ni yutuq ta'minlanadigan) holatda turishini ta'minlashi shart bo'lib, u oshiq egasidan nihoyatda kuchli aniqlikni, merganlikni, ephillikni va puxtalikni talab qiladi. Demak, oshiq o'yini shunchaki vaqtni ko'ngilli o'tkazish mashg'uloti emas, balki hayotiy ehtiyoj asosida yuzaga kelgan mashg'ulotdir. Qadimda bu o'yin bolalarni bir yosh-tabaqa mansubiyatidan boshqasiga (masalan, bolalikdan o'smirlikka, o'smirlikdan yigitlikka) o'tkazishdan avval qilingan sinov-initsiatsiya marosimlari chog'ida o'ynalgan ramziy-ritual o'yinlar sirasiga kirgan bo'lishi kerak. Xorazm vohasida shu tipdagi qadimgi marosimlarning qoldiqlari "oshiq", "pachiz", "oltin qoboq" kabi o'yinlar tarzida o'tgan asrning 60-yillariga qadar saqlanib qolganligi etnograf G.P.Snesaryov tomonidan aniqlanganligi [6,155-205] ham shu fikr to'g'riligini tasdiqlaydi. Shu sababdan ham, Xorazm vohasi xalq qo'shiqlarida "oshiq" detali o'g'il bolani aniqlovchi ramziy ifodaga aylangan. Endi yuqoridagi qo'shiq tarkibidagi "qoshiq" atamasiga kelsak, tovoq va qoshiq uy anjomi sifatida o'z ma'nosiga ega bo'lib, badiiy matnda u oila ramzi bo'lib hisoblanadi. Qiz

bolaning qoshiq o'ynashi uning oilaviy muhitdagi mashg'ulotga tayyorlanishini bildirib, kelajakdagi taqdiriga ishora sifatida tanlangan ramziy ifodadir. Farzand tug'ilgandan keyin uning soch to'yi va yosh to'yi o'tkaziladi. O'sishi davomida erkalash va suyish qo'shiqlari aytiladi. O'sha qo'shiqlarda ham o'g'il va qizlarni farqlovchi ramziy obraz va ifodalardan foydalanish an'anasi mavjudligi ko'zga tashlanadi. O'g'il bolalarni suyib erkalaganda quyidagi qo'shiq ijro etiladi:

Yoshina yosh qo'shilsin,

Oshina osh qo'shilsin.

Ulli yigit bo'lganda

Boshina bosh qo'shilsin [7,11].

NATIJALAR. Mazkur qo'shiqdagi "osh" rizq-ro'z va boylik ramzi bo'lsa, "boshina bosh qo'shilishi", ilgari faslimizda ta'kidlaganimiz kabi uylanish va oilali bo'lish istagini anglatadi. O'g'il bolalarga aytiladigan allalarda, suyish qo'shiqlarida ularning oila tayanchi va kuch-qudrat timsoli ekanligiga ishora qiladigan ramziy ifodalar tanlanadi:

Beglar begin sarvari,

Otangni bel kamari.

Kamarni tig', javhari,

Ko'zim nuri gavhari,

Ollo bolam-ey, ollo [8,7].

Qo'shiqdagi "belning kamari" iborasi bolaning kuch-qudratiga ramziy ishoradir. Qizlarga nisbatan aytiladigan alla va suyish qo'shiqlaridagi ramziy ishoralarda uning jinsiga mos mashg'ulotlarga nisbat beriladi:

Bolam, bolam bor bo'lar,

Olma bo'lar, nor bo'lar.

Bir kuni kelib Oyxona,

Ko'p yigitlar zor bo'lar.

O'yna, o'yna, o'yna oy.

Qo'shiqning umumiy mazmunida qiz bolaning turmushga chiqishiga ko'proq e'tibor qaratilishidan tashqari "olma", "anor" ramzlarining qo'llanilishida yana boshqa ma'nolar ham

yashiringan. "Olma" va "nor" qiz, ayol ramzi bo'lib, ularning negizida hosildorlik inonchlari, oila va farzand tushunchalari yotadi. Xullas, farzand bilan aloqador qo'shiqlarda ishlatiladigan ramzlar avvalo farzand tushunchasi bilan bog'lanadi, qolaversa har bir farzandning jinsiga qarab ularga mos holda tanlanadi.

XULOSA. O'zbek folklorshunosligida marosim folklori yo'nalishining rivojlanib borayotgan bir paytida ko'pgina urf-odat, marosimlar, ular tarkibidagi verbal komponentlar unutilib, etnofolkloriy jarayon so'nib borishining oldini olish va unutilish arafasiga kelib qolgan jarayonlarni ilmiy tadqiq qilish bizning kelgusi ishlarimiz mazmunini tashkil etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Oshiqnoma (Xorazm dostonlari). II kitob. – Urganch: Xorazm nashriyoti, 2006.
2. Ulug' oy umidlari: "Yo ramazon" qo'shiqlari (to'plab, nashrga tayyorlovchilar va so'zboshi mualliflari M.Jo'raevva, Sh.Shomusarov). – Toshkent: Movarounnahr, 2001.
3. Xorazm og'zaki ijod durdonalari (nashrga tayyorlovchilar Y.Zohidov, P.Bobojonov). – Urganch: "Xorazm" nashriyoti, 1993.
4. Go'ro'g'li. Xorazm dostonlari (nashrga tayyorlovchi S.Ro'zimboyev). – Urganch, Xorazm nashriyoti, 2004.
5. Xorazm og'zaki ijod durdonalari (nashrga tayyorlovchilar Y.Zohidov, P.Bobojonov). – Urganch: Xorazm nashriyoti, 1993. – 81-bet.
6. Снесарев Г.П. Традиция мужских союзов в её позднейшем варианте у народов Средней Азии // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958—1961-гг. (памятники средневекового времени этнографические работы). – М., 1963.
7. Beg'ubor qalb sadosi (bolalar folklori). Nashrga tayyorlovchi H.Ro'zmetov. – Urganch: Universitet, 2003. Xorazm, 1996.

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В ВУЗЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

*Шерматов Иззат Хамраевич, преподаватель
Ургенчского государственного университета*

OTMLARDA CHET TILLARINI MASOFADAN O'QITISH: MUAMMOLAR VA ULARNI HAL QILISH USULLARI

*Shermatov Izzat Xamrayevich, Urganch davlat
universiteti o'qituvchisi*

DISTANCE LEARNING OF FOREIGN LANGUAGES IN UNIVERSITY: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM

*Shermatov Izzat Khamraevich, teacher of Urgench
State University*

[https://orcid.org/
0000-0003-4565-3008](https://orcid.org/0000-0003-4565-3008)

e-mail:
[izzatshermatov88@
gmail.com](mailto:izzatshermatov88@gmail.com)

Аннотация: В данной статье анализируются существующие проблемы дистанционного обучения иностранным языкам в вузе с двух сторон: с точки зрения студента, и с точки зрения преподавателя. В статье также предпринимается попытка предложить способы решения возникающих проблем, основанные на личном опыте преподавания и обучения.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy o'quv yurtlarida chet tillarini masofaviy o'qitishning mavjud muammolarini ikki tomondan: talaba nuqtayi nazaridan va o'qituvchi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Maqolada, shuningdek, shaxsiy o'qitish va o'rganish tajribasiga asoslangan holda paydo bo'lgan muammolarni hal qilish yo'llarini taklif qilishga harakat qilinadi.

Kalit so'zlar: chet tillari, muloqot, masofaviy ta'lim, texnologiya, muammolar, onlayn, raqamli avlod.

Ключевые слова: иностранные языки, коммуникация, дистанционное обучение, технологии, проблемы, онлайн, цифровое поколение.

Abstract: This article analyzes the existing problems of distance learning of foreign languages at a university from two sides: from the student's point of view and from the teacher's point of view. The article also attempts to suggest ways to solve emerging problems based on personal experiences of teaching and learning.

Keywords: foreign languages, communication, distance learning, technologies, problems, online, digital generation.

ВВЕДЕНИЕ. В последние несколько лет очень много исследований написано по вопросу онлайн-обучения как в школе, так и в вузе, и бесспорным является тот факт, что подобное обучение имеет свой ряд особенностей

и проблем. Для начала рассмотрим понятия «дистанционное обучение». Е.С.Полат рассматривает дистанционное обучение и как форму, и как одну из составляющих всей системы образования. «Дистанционное обучение

– это форма обучения, при которой взаимодействие учителя и учащихся между собой осуществляется на расстоянии и отражает все присущие учебному процессу компоненты (цели, содержание, методы, организационные формы, средства обучения), реализуемые специфическими средствами интернет-технологий или другими средствами, предусматривающими интерактивность» (Полат, 2004). Что касается изучения иностранных языков в дистанционном режиме, то возникают дополнительные сложности, связанные с тем, что любой иностранный язык, это, прежде всего, язык общения, а онлайн формат предполагает хоть и приближенное к реальному, но, все-таки, виртуальное общение. Целью данной статьи не является анализ возможных технических проблем или негативного влияния на здоровье, которое неизбежно в случае прилежного осуществления процесса обучения на протяжении нескольких часов в сутки. Рассмотрим проблему дистанционного обучения иностранным языкам в вузе с точки зрения студента.

ОБСУЖДЕНИЕ. Самая главная проблема нынешних студентов заключается в том, что им не хватает реальной коммуникации в повседневной жизни как с преподавателями, так и со своими одногруппниками. Студенты учатся в режиме онлайн, некоторые из них вынуждены заниматься без камер из-за проблем с сетевым подключением или техникой, и основная проблема, которая волнует студентов – это отсутствие должной степени взаимодействия между студентами и преподавателями во время занятий.

Вторая проблема, которую выделяют сами студенты, это – окружающая обстановка во время занятий. Студенты занимаются в домашних условиях, у них нет определённых стимулов для усвоения и запоминания материала. Дома у обучающихся большое количество соблазнов и отвлекающих факторов, например, перекус, просмотр новостной ленты в социальных сетях и домашние обязанности, которые не дают им сконцентрироваться на образовательном процессе. Кроме этого, у студентов появляется больше свободного времени и возможность подключаться к паре с

любых устройств, в том числе с телефона, что даёт им максимальную мобильность и вне дома. Это позволяет обучающимся одновременно совмещать учебу в вузе с работой, дополнительными курсами, занятием спортом и просто проведением досуга. Поэтому обучение для студентов отходит на второй план, так как онлайн-формат до сих пор находится в стадии разработки и не может конкурировать с очным форматом обучения по мнению самих обучающихся. Для учебного процесса, особенно в условиях дистанционного обучения, далеко не последнюю роль играет организация самой среды, в которой этот процесс происходит. На протяжении многих лет вопросами нейтрализации негативных факторов, снижающих эффективность занятий, занимался С.М.Зорин (Зорин, 1983:123). На наш взгляд, решение данной проблемы может быть только обоюдным: требовательность преподавателя на предмет включенной камеры и постоянный контроль внимательного участия в ходе занятия со стороны преподавателя, и ответственность самого студента, который должен минимизировать все отвлекающие факторы во время учебы.

Помимо вышесказанного студенты отмечают тот факт, что и качество проведения занятий во многом зависит от того, как преподаватель преподнесёт учебный материал. Они недовольны тем, что преподаватели часто используют так называемые «пассивные» задания по иностранному языку. Например, просмотрите видео, прослушайте аудиозаписи, поработайте с текстом и выполните задания к ним самостоятельно. Зачастую преподаватели не объясняют, как именно нужно работать с данными видами материала, а просто размещают задания на сайте или какой-либо платформе, не выходя на связь со студентами. При этом они требуют его своевременного выполнения в полном объеме, полагая, что обучающиеся сами могут во всём разобраться без их участия. И это является серьезной проблемой, потому что при обучении иностранным языкам коммуникация и живое общение являются приоритетными технологиями обучения, а сам иностранный язык усваивается обучающимся только при постоянной практике. Студенты считают, что

преподаватели должны более ответственно относиться к подготовке к занятиям независимо от их формата, готовиться к парам и качественно прорабатывать учебный материал вместе со своими студентами, а также контролировать усвоение пройденного материала. Безусловно, важное значение в успешной работе в онлайн-формате имеет уровень технической подготовленности педагога. Характеризуя появившееся в научно-методическом лексиконе понятие «компьютерная грамотность» по отношению к деятельности преподавателя, С.А.Дерябина и Т.А.Дьякова определяют его как «совокупность знаний и умений, обеспечивающих самостоятельное проектирование электронных курсов, реализацию дистанционного и онлайн-типов обучения, организацию дистанционного взаимодействия между преподавателем и студентом» (Дерябина, Дьякова, 2019: 142-149). Нам кажется, что именно информационная грамотность является важным условием для качественной подготовки онлайн-занятия, а она, в свою очередь, требует постоянного повышения квалификации преподавателей в области цифровизации образования.

Выделив вышеперечисленные проблемы дистанционного обучения, студенты считают, что качество обучения иностранным языкам в высших учебных заведениях зависит не только от преподавателей, но и в большей степени от самих студентов. Они не снимают с себя ответственности за низкое качество образовательного процесса и считают, что они, со своей стороны, должны стараться качественно выполнять задания, внимательно слушать лекции, вести записи и должным образом готовиться к зачётам и экзаменам. Ведь студентам не стоит забывать о том, что образование в первую очередь необходимо им самим.

Какие же проблемы дистанционного обучения иностранным языкам волнуют преподавателя вуза? Таких проблемных зон несколько. Прежде всего, это контроль качества усвоенного материала. Не секрет, что изучение иностранного языка требует большего объема выученного материала: начиная от слов и словосочетаний, и заканчивая монологами и

диалогами. Современный преподаватель вуза владеет информационными технологиями не хуже среднестатистического студента, и понимает, что возможностей схитрить и провести преподавателя при устном ответе – масса. Помимо телефонов и других гаджетов, которые всегда под рукой, у студентов, как правило, открыты в компьютере необходимые вкладки. И даже хорошие студенты не могут избежать искушения и подглядывают в необходимые тексты. На это указывает и А.Г.Азимов, оценивая состояние дистанционного обучения на сегодняшний день, отмечая, что пока еще нет достаточного количества реального опыта внедрения дистанционных технологий в практику обучения языкам (Азимов, 2020:39-53). Поэтому методисты продолжают поиски электронных лингводидактических методик и средств обучения, которые могут давать результаты дистанционного взаимодействия, сопоставимые с результатами традиционной формы обучения.

Какие же пути решения данных проблем можно предложить. Прежде всего, основываясь на собственном опыте, хотелось бы порекомендовать уходить от механической «зубрежки» (хотя её никто не отменял) и разнообразить методические подходы, способствующие запоминанию новой лексики. Помимо лексических упражнений, которые уже давно и хорошо разработаны авторами многих учебно-методических пособий, нужно стараться чередовать виды работы над лексико-грамматическим материалом в преломлении к онлайн формату. А именно, визуализация новой лексики на картинках посредством демонстрации экрана (работает зрительная память), печатанье новых лексем в чате для тренировки моторной памяти, прослушивание аудиозаписей и узнавание в них новых лексических единиц для подключения слуховой памяти и т.д.

Кроме того, хочется отметить продуктивность такого вида работы, как запись своего ответа на видео и предоставление этой записи для оценивания преподавателю (запись может размещаться на каких-либо платформах или на облаке»). Скептики могут возразить, что студент, конечно же, не будет учить что-то, а

будет считывать необходимую информацию. Но, оказалось, что прежде, чем отправить видеозапись, студенты её просматривают, и очень часто им не нравится, как они на ней выглядят. Они записывают её ещё, и ещё раз, добываясь наилучшего звучания, и в результате многократного повторения материал запоминается автоматически!

Вторая проблема, на которой хотелось бы остановиться, это так называемое «multitasking» или «многозадачность», т.е. способность выполнять несколько задач одновременно. Все современные студенты – «Юлии Цезари», и они в этом нисколько не сомневаются. Поэтому во время занятий они выполняют минимум два действия – участвуют в ходе урока и проверяют свой телефон, а максимум – параллельно делают домашнюю работу по другому предмету, готовят презентацию, а, если выключена веб-камера, то ещё много чего другого делают (см. выше). То, что это понижает эффективность усвоения материала, понятно любому преподавателю, но совершенно не аргумент для наших студентов. Они стремятся успеть много сделать за максимально короткий период времени. Такая «многозадачность» приводит к тому, что студенты абсолютно не могут долго концентрировать внимание на чем-то одном на физиологическом уровне.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.

Как же можно попытаться решить эту проблему современных студентов? Попытка объяснить обучающимся, что «multitasking» мешает эффективно усваивать материал, их, конечно, расстроит, но не мешает проверять свой телефон по-прежнему. Единственный выход, который можно предложить в данной ситуации, – это перейти на их «клиповый» стиль восприятия информации. С точки зрения методики, это означает, что нужно менять вид деятельности даже не каждые 15 минут, а каждые 5-10 минут. Кроме того, такой формат вынуждает уменьшать объем самих заданий. Это не значит, что их нужно упрощать – нужно ограничивать объем предоставляемой для изучения информации.

Опираясь на личный опыт проведения онлайн-занятий, можно предложить добавить небольшой «организационный хаос» в сам ход занятия. Это означает, что преподаватель не должен проводить занятия в одной и той же последовательности, не должен использовать одни и те же стандартные типы заданий. Преподавателю нужно стараться быть всегда непредсказуемым для студентов, чтобы они посещали ваши занятия в предвкушении чего-то нового и интересного и в плане используемых материалов, и в плане методики преподавания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Подводя итог, следует сказать о том, что дистанционное обучение – это уже существующая реальность и неизбежность, и применение дистанционного обучения иностранным языкам выявляет целый ряд лингводидактических проблем. Для преодоления этих сложностей и получения качественного образования необходимы усилия как преподавателя, так и студента.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Азимов Э.Г. Электронные учебники по русскому языку как иностранному: современное состояние и перспективы развития // Русистика. – 2020. – Т. 18. – № 1. – С. 39-53. DOI: <http://dx.doi.org/10.22363/2618-8163-2020-18-1-39-53>.
2. Дерябина С.А., Дьякова Т.А. Профессиограмма преподавателя иностранного языка в условиях цифровизации образовательного пространства // Высшее образование в России. – 2019. – Т. 28. – № 4. – С. 142-149. DOI: <https://doi.org/10.31992/08693617-2019-28-4-142-149>.
3. Зорин С.М. Интегральное искусство и обучение // Психолого-педагогические аспекты интенсификации учебной деятельности: Практическое пособие / под ред. А.В. Петровского, Г.А. Китайгородской. М.: Изд-во МГУ, 1983. –123 с.
4. Полат Е.С. Теория и практика дистанционного обучения: Учеб.пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений – М. Издательский центр «Академия», 2004 – 416 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛАКТИКИ БУЛЛИНГА В ШКОЛЬНОЙ СРЕДЕ

Гаффорова Мадиха Ихтиёр кизи
Соискатель научно-исследовательского института
«Семья и гендер»

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF BULLYING PREVENTION IN THE SCHOOL ENVIRONMENT

Gafforova Madikha Ikhtiyar kizi
Independent researcher of scientific research institute
«Family and gender»

[https://orcid.org/
0000-0003-4835-1371](https://orcid.org/0000-0003-4835-1371)

e-mail:
madikharad@mail.ru

Аннотация: В психологической науке проблема оптимального развития личности часто обсуждается с позиций построения человеком модели своего взаимодействия с окружающими людьми и окружающим миром. Особую актуальность приобретает обсуждение вопроса безопасной среды для развития детей подросткового возраста. Большую часть времени дети находятся в стенах школы. Школьная среда должна быть безопасной, дружелюбной по отношению к ребенку. Ощущение безопасности школьной среды способствует к саморазвитию и самореализации.

Ключевые слова: буллинг, школьная среда, личность, отношения, профилактика, педагог, семья.

Abstract: In psychological science, the problem of optimal personality development is often discussed from the standpoint of a person constructing a model of his interaction with other people and the world around him. Discussion of the issue of a safe environment for the development of adolescent children is of particular relevance. Most of the time children are within the school walls. The school environment should be safe and child-friendly. The feeling of safety in the school environment contributes to self-development and self-realization.

Keywords: bullying, school environment, personality, relationships, prevention, teacher, family.

ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION

Различают следующие виды буллинга: психологический, физический, прямой и косвенный. Самым распространенным видом травли среди детей младшего возраста является физический контакт, которому подвергается каждый десятый ребенок, подросткового возраста – психологический буллинг. Значительная доля буллинга приходится на детей школьного возраста, однако случаи травли можно встретить и во взрослой среде: к примеру, в рабочих коллективах. Организация

Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) в своем докладе от 2017 года указывает, что проявления школьного насилия и буллинга встречаются по всему миру и оказывают воздействие на значительное количество детей и подростков. По оценкам ЮНЕСКО, 246 миллионов детей и подростков подвергаются школьному насилию и буллингу в какой-либо форме каждый год. Детский фонд Организации Объединённых Наций, проведя опрос 100 000 молодых людей в 18 странах, заключил, что две трети из них указали на то, что

были объектом буллинга [1]. Согласно данным проекта «Скажем буллингу «Нет!», пик встречаемости травли приходится на возраст 11-12 лет: к примеру, 28% детей за последние 12 месяцев, по меньшей мере, один раз подвергались обидам и унижениям [2].

Согласно статистическим данным, в Швеции 8,6% учащихся подвергаются насилию, а в Литве этот показатель составил 45,2%, в России испытывают на себе те или иные виды травли 30,8% детей, в США 30% учеников пережили травлю в школе [3]. По оценкам некоторых ученых, буллингу подвергаются от 10 до 25% детей. Исследователи, говорят о том, что каждый второй ученик в школе участвует в процессе школьной травли [4].

Негативные последствия травли отражаются не только на «жертвах», но и на всех участниках процесса. Поскольку буллинг является коллективным процессом, в нем существует своеобразная ролевая позиция. В процессе травли обычно выделяют три стороны отношений агрессор, жертва и наблюдатель. Систематическое пребывание в травмирующей ситуации приводит к снижению учебной мотивации, отказам посещения школы, появлению симптоматики тревожных и депрессивных расстройств, повышает риск суицидального поведения, как у жертв, так и у детей, наблюдающих травлю.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДЫ/ MATERIALS AND METHODS

Школьная среда в целом имеет огромное влияние на личностное становление ребенка. В ней он обучается новым навыкам поведения, получает знания, у него формируются морально-этические взгляды на жизнь. Следовательно, важно какой является среда, в которой он находится. В связи с этим одним из значимых аспектов образовательной среды является ее психологическая безопасность. В данном параграфе будут рассмотрены взгляды ученых на феномен психологической безопасности образовательной среды, понятие буллинга, его виды и факторы, которые способствуют повышению риска.

Изучение *психологической безопасности образовательной среды* подробно описываются в работах И.А.Баевой (2002) [5]. Психологическая

безопасность является важнейшим развивающим фактором для образовательной среды. К психологически безопасной среде можно отнести коллектив, в которой у большинства участников имеется высокий показатель индекса удовлетворённости взаимодействием и защищённости от психологического насилия.

Модель психологической безопасности И.А.Баевой включает в себя следующие компоненты:

- среда свободная от проявлений психологического насилия,
- удовлетворение потребностей в лично-доверительном общении,
- благополучие атмосферы,
- прогрессивное развитие участников образовательной среды,
- индивидуализацию и стремление к самореализации у школьников.

По мнению И.А.Баевой, создание и поддержание безопасности возможно, только если все участники (дети, родители или опекуны, преподавательский и административный состав школы) образовательного процесса будут действовать сообща. Это обеспечивается тем, что психологическое благополучие одних участников тесно связано с уровнем психологической безопасности образовательной среды для других. Важность психологической безопасности описывается в статье И.А.Баевой и Л.А.Гаязовой (2012) [6]. Согласно данным исследования, учащиеся с высоким уровнем психологической безопасности отличаются более стабильным эмоциональным состоянием. К примеру, у них преобладают позитивно окрашенные эмоции и чувства, интерес к социальному окружению, присутствует уверенность в собственных силах, в том числе для изменения сложившейся ситуации. Учащихся отличает более выраженная познавательная активность и настойчивость при решении различных задач.

Одним из факторов, нарушающих психологическую безопасность в образовательной среде, является буллинг (травля). Изучение этой проблемы следует начать с рассмотрения самого понятия «буллинг». В переводе с английского языка буллинг означает запугивание, травлю,

физический или психический террор, направленный на то, чтобы вызвать страх другого человека и подчинить его себе.

Само понятие буллинга впервые отражается в работах скандинавского ученого Д. Олвеуса [7]. Он определил буллинг как притеснение, дискриминацию, травлю. Т.В. Ермолова и Н.В. Савицкая (2015) в своих работах определяют его как подтип агрессивного поведения, в ходе которого один индивид или группа лиц неоднократно нападают на неспособного противостоять им человека, унижению его или исключают из всех видов групповой деятельности [8]. А.А.Бочавер (2014) определяет травлю как систематическое целенаправленное агрессивное поведение при условиях неравенства сил или власти участников [9].

Е.М. Синюкова (2013) относит травлю к проблемам социально-психологических аспектов жизни и считает буллинг длительным процессом сознательного жестоко воздействия со стороны одной личности или группы лиц по отношению к другой [10]. С.В. Кривцова (2011) рассматривает буллинг как систематичное агрессивное поведение группы детей против одного. При этом существенным признаком в этом определении является неравенство сил [11].

ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION. Семья является первым местом, где ребенок обучается нормам и правилам общества. Следовательно влияние *семейных факторов* на риск возникновения травли велика. К.Воробьева изучив семьи жертв и агрессоров, обнаружила наличие внешних и внутренних факторов, приводящих к возникновению процесса травли. Внешний фактор связан с экономическим и образовательным статусом семей. К примеру, дети, имеющие высокий социальный статус, также подвержены риску стать жертвой. Травля возрастает вместе с ростом социального статуса ребенка среди сверстников. Высоко статусные дети сталкиваются с единичными случаями травли и поэтому буллинг не оставляет свой негативный отпечаток, по сравнению с школьниками подвергающихся травле регулярно.

Внутренними факторами являются характеристики детско-родительских отношений, стиль взаимоотношений в семье и

уровень конфликтности. Количество конфликтов внутри семьи, физическое или психологическое насилие между детьми в семье связано с вовлеченностью ребенка в школьную травлю. Например, наличие издевающегося старшего брата, повышает риск стать жертвой в школе, так как ребенок научается виктимному поведению. Предотвращение буллинга в школе является важным в связи с необходимостью избегания его серьезных последствий для личности ребенка и сохранения оптимальной атмосферы взаимодействия между всеми участниками образовательного процесса. В данном параграфе будет представлен анализ профилактических антибуллинговых программ.

Профилактика – это комплекс предварительных мер, направленных на предупреждение заболеваний и устранение факторов риска. Именно по такому же принципу работают множество программ противодействия, так как меры противодействия и профилактики тесно связаны друг с другом. Профилактика буллинга в школе должна носить целостный характер, т.е. осуществляться на системном уровне. Основной задачей профилактических мер является работа на системном уровне, то есть со средами в которой находится ребёнок (семья, школа, общество).

РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS. Существенную роль играет позиция педагога и уровень его компетентности, в процессе внедрения антибуллинговой программы. Например, Д.Олвеус считает важным открытую коммуникацию среди преподавателей и направленность внимания школы на феномен травли. Поскольку, став свидетелями буллинга, педагог должен сообщить об этом преподавательскому составу и администрации школы, далее им необходимо будет привести в действие программу противодействия. Суть превентивных антибуллинговых программ заключается в создании дружелюбной атмосферы в образовательных учреждениях. Например, Великобритания поддерживает систему «активной дружбы», при которой подростков направляют к уважительному отношению к окружающим и умению радоваться за победы других. Важным при этом представляются умение быть конгруэнтным,

привитие чувства толерантности и поддержки друг друга. Следует заметить, как в таком элементарном словосочетании заложены столь высокие цели нравственного становления.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION. Программа предполагала работу с педагогами с целью просвещения о проблеме феномена травли и вопросах сотрудничества. В ней делался акцент на развитии эмпатии, рефлексии и критического мышления у школьников. Эффективной частью проекта является создание демократизации процесса сосуществования учеников и ценностное, эмоциональное обучение. Сущность демократизации исполнялась через внедрение четких правил, вектор которых был направлен на установление межличностных отношений. Использовали прямой метод работы с буллерами и жертвами, их обучали эмоциональной компетентности и просоциальному поведению. Статистика проекта Save показала снижение на 57% частоты встречаемости буллеров и жертв в коллективе и повышение на 7% свидетелей, на 16% увеличилось число детей сообщающих об улучшениях отношений со сверстниками.

Bulli & Pupa – итальянский антибуллинговый проект, ориентированный в основном на развитие сплоченности класса. Программа включает в себя просветительские видео ролики, буклеты, а также проводятся дискуссии и другие мероприятия. Отличительной чертой анбуллинговых программ является их системность, целостность и экологичность. Эффективными методами противодействия травли считаются: тренинги, обучающие просоциальному поведению; обучение копинг-стратегиям; информационное обеспечение в виде роликов, плакатов, буклетов; повышение уровня эмпатии, сострадания; совместная психологическая деятельность школьников; открытый диалог между учениками и педагогами.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

1. School violence and bullying: global status report. UNESCO, 2017. 54 p.
2. Материалы к проекту «Скажем буллингу "Нет!"» (программа профилактики буллинга в образовательной организации) [Электронный ресурс] // Сайт Национальный психологический конкурс «Золотая психея».
3. Федунина Н.Ю. Кросс-культурные особенности отношения к насилию в образовательной среде [Электронный ресурс] // Современная зарубежная психология. 2013. Том 2. № 4. С. 69–78.
4. Воликова С. В., Калинкина Е.А. Детско-родительские отношения как фактор школьного буллинга//Консультативная психология и психотерапия. 2015. №4. С. 138-161.
5. Баева И.А. Психологическая безопасность в образовании: Монография. СПб.: Издательство «СОЮЗ», 2002. 271 с.
6. Баева И.А., Гаязова Л.А. Психологическая безопасность образовательной среды школы и ее психолого-педагогическое сопровождение [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2012. Том 4. № 3. URL: https://psyjournals.ru/psyedu_ru/2012/n3/55542.shtm (дата обращения: 06.01.2022).
7. Olweus D. Aggression in the schools. Bullies and whipping boys. Washington, D. C.: Hemisphere Press. 1978.
8. Ермолова Т.В., Савицкая Н.В. Буллинг как групповой феномен: исследование буллинга в Финляндии и скандинавских странах за последние 20 лет (1994-2014) // Современная зарубежная психология. 2015. Т. 4, № 1. С. 65-90.
9. Бочавер А.А. Травля в детском коллективе: установки и возможности учителей [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2014. Том 6. № 1. С. 47–55. doi:10.17759/psyedu.2014060107. (дата обращения: 06.01.2022)
10. Синюкова Е. М. Способы преодоления школьного буллинга: практические рекомендации психолога // Социосфера. 2013. № 1. С. 75–79.
11. Кривцова С. В. Буллинг в школе VS сплоченность равнодушных: организационная культура ОУ для решения проблем дисциплины и противостояния насилию. М.: ФИРО, 2011. 119 с.

IJTIMOIIY ADAPTATSIYA PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

*Ibragimova Xurshida Xusanbayevna, Andijon davlat
pedagogika instituti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida
o'qituvchisi*

SOCIAL ADAPTATION AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

*Ibragimova Khurshida Khusanbaevna, teacher of the department
of "Pedagogy and Psychology" of Andijan State Pedagogical
Institute*

СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

*Ибрагимова Хуршида Хусанбаевна, преподаватель кафедры
«Педагогика и психология» Андижанского государственного
педагогического института*

[https://orcid.org/
0009-0005-3357-2413](https://orcid.org/0009-0005-3357-2413)

e-mail:
xibragimova4@gmail.com

Annotatsiya: Adaptatsiya subyekt va obyekt o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayoni bo'lib, buning natijasida o'zaro ta'sir qiluvchi ikkita qismda o'zgarishlar ro'y beradi. O'zgarishlar yangi xususiyatlarning paydo bo'lishi, xususiyatlarning yangi kombinatsiyasi, to'liq yo'qolishi yoki xususiyatlarining bir qismini yo'qotish bilan bog'liq. Buning natijasida ko'pgina mualliflar adaptatsiyani organizmning atrof-muhit sharoitlariga moslashuvi sifatida tavsiflaydilar.

Kalit so'zlar: adaptatsiya, ijtimoiylashuv, moslashuv, qadriyatlar, atrof-muhit, shaxs, faoliyat, barqaror rivojlanish, faoliyat, o'zgaruvchan faol tabiat, ijtimoiy-psixologik adaptatsiya, muammolar, psixologik va pedagogik yordam.

Abstract: Adaptation is a process of interaction between a subject and an object, as a result of which changes occur in two interacting parts. Changes are associated with the appearance of new features, new combinations of features, selective loss or complete loss of a part of features. As a result, many authors describe adaptation through translation as adaptation of the organism to environmental conditions.

Keywords: adaptation, socialization, adaptation, values, environment, personality, activity, sustainable development, activity, changing active nature, socio-psychological adaptation, problems; psychological and pedagogical support.

Аннотация: Адаптация – это процесс взаимодействия субъекта и объекта, в результате которого происходят изменения в двух взаимодействующих частях. Изменения связаны с появлением новых признаков, новыми сочетаниями признаков, выборочной потерей или полной потерей части признаков. В результате многие авторы описывают адаптацию посредством трансляции как приспособление организма к условиям окружающей среды.

Ключевые слова: адаптация, социализация, ценности, среда, личность, деятельность, устойчивое развитие, активность, изменение активной природы, социально-психологическая адаптация, проблемы, психолого-педагогическая поддержка.

KIRISH. “Adaptatsiya” atamasi lotincha “adaptatio” – moslashuv soʻzidan kelib chiqqan. Adaptatsiya ijtimoiy-psixologik jarayon boʻlib, shaxs va ijtimoiy muhit oʻrtasidagi qulay oʻzaro taʼsirga olib keladi. “Adaptatsiya” atamasi birinchi marta G.Auberg tomonidan kiritilgan va tabiiy, texnik va ijtimoiy fanlarda keng tarqalgan. Bu atama lotincha “adaptatio” - moslashuv maʼnosini ifodalaydi. Ushbu atama jarayonning maʼlum bir tomoniga urgʻu berilishiga qarab, noaniq talqin qilinadi. Biologik nuqtayi nazardan adaptatsiya evolyutsiya orqali tushuntiriladi. Lamark atrof-muhitning kuchini muhokama qilib, uni alohida organizmlardagi oʻzgarishlarning sababchisi sifatida qoʻyadi. Lamark gʻoyalari keyinchalik Charlz Darvinning evolyutsiya nazariyasida oʻz aksini topadi. Shoshilinch adaptatsiya tugʻma, irsiy boʻlib, atrof-muhit taʼsirida kam oʻzgaradi, uzoq muddatli adaptatsiyadan farqli oʻlaroq, bu organizmning qoʻzgʻatuvchi taʼsiriga asta-sekin koʻnikish hosil qiladi [1]. Umumiyroq shaklda adaptatsiya filogenez nuqtayi nazaridan organik dunyoning evolyutsion rivojlanishida sodir boʻladi: biologik turning mavjudligining oʻzi filogenetik adaptatsiya natijasidir. Alohida organizmda bir hayot davomida, ontogenezdada namoyon boʻladigan adaptiv jarayonlar ham koʻproq uchraydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Tegishli sotsiologik metodologiyaning mohiyati haqidagi savolni real ijtimoiy hodisa va jarayonlarning dastlabki nazariy tahlili asosida hal qilish maqsadga muvofiqdir, bu aniq zarurat bilan ijtimoiy adaptatsiya jarayonlarini asosiy universal muammolardan biri sifatida oʻz ichiga oladi. Ijtimoiy-psixologik adaptatsiyani tahlil qilish quyidagi asoslarga asoslanishi kerak: ijtimoiy adaptatsiya global ijtimoiylashuv jarayonining mantiqiy natijasi boʻlib xizmat qiladi, sotsializatsiya esa shaxsning shakllanishi va keyinchalik u yoki bu ijtimoiy rolni bajarish uchun uning asosiy meʼyorlar, qadriyatlar va ijtimoiy-madaniy institutlar bilan tanishish bosqichidir. Ijtimoiy adaptatsiya oʻzining eng umumiy shaklida shaxsning oʻziga xosligini ochib beradi va aniqlaydi, shu bilan uning hayotining maʼnolari va strategiyalarini dinamik, doimiy oʻzgaruvchan ijtimoiy-madaniy muhitda uygʻunlashtiradi [3]. Haqiqiy jamiyatda yashovchi shaxs muayyan hayotiy jarayonlarga moslashuvi

kerak. Bunday adaptatsiya shaxsiy va maishiy sohada talab qilinadi. Ijtimoiy adaptatsiya usullari tizimi ijtimoiy ish texnologiyasining boshqa funksional protseduralarini amalga oshirishda qoʻllaniladigan usullarni oʻz ichiga oladi [4]. Adaptatsiya subyekt va obyekt oʻrtasidagi oʻzaro taʼsir jarayoni boʻlib, buning natijasida oʻzaro taʼsir qiluvchi ikkita qismda oʻzgarishlar sodir boʻladi. Oʻzgarishlar yangi xususiyatlarning paydo boʻlishi, xususiyatlarning yangi birikmasi, butunlay yoʻqolishi yoki xususiyatlarning bir qismini yoʻqotish bilan bogʻliq. Oʻzaro taʼsir deyarli har doim qandaydir dominantga, biror narsaning hukmronligiga olib keladi: birinchi subyekt boshqasiga, subyekt obyektga yoki aksincha va shunga mos ravishda ushbu dominantga adaptatsiyaga olib keladi. Adaptatsiya jarayoni muayyan ijtimoiy institutlar tizimi orqali amalga oshiriladi.

MUHOKAMA. Adaptatsiya masalalari nafaqat katta uslubiy va nazariy ahamiyatga ega, balki psixologiyaning amaliy masalalarini yechish nuqtayi nazaridan ham muhim muammoli sohani egallaydi. Insonning uyushgan mehnat faoliyati sharoitlariga moslashuvi oʻtgan asrning 70-yillarida ijtimoiy voqelikning turli sohalarida psixologik bilimlarning roli ortib borishi munosabati bilan amaliy psixologiyaning boshqa muammolari bilan birga faol oʻrganila boshlandi. Murakkab ijtimoiy vaziyat, shaxsning yoki shaxslar guruhining maqomi ijtimoiy ish bilan bogʻliq holda ijtimoiy adaptatsiyaning asosiy yoʻnalishlarini tasniflashning oʻziga xos mezonlari boʻlib xizmat qiladi. Bularga quyidagi sohalar kiradi:

- yetim bolalar, mehribonlik uylari bitiruvchilarining kattalar hayotiga ijtimoiy moslashuvi;
- harbiy mojarolar ishtirokchilarining moslashuvi;
- zoʻravonlikka duchor boʻlgan shaxslarni moslashtirish;
- tabiiy ofatdan omon qolganlarni moslashtirish;
- ishsizlarni moslashtirish;
- mahkumlarni va qamoqdan ozod qilinganlarni moslashtirish va boshqalar.

Ushbu usullarni tizimli va professional qoʻllash individual yoki ijtimoiy guruhning

muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashning kalitidir. Ularning yangi ijtimoiy muhitni faol o'zlashtirishi ularga yangi turmush sharoitlariga, o'zgartirgan ijtimoiy mavqega, hayotning murakkabligiga va kasbiy faoliyatning maxsus talablariga tez va osonroq adaptatsiyaga imkon beradi[5]. Birinchi navbatda, bunday moslashuvchanlik mehnat munosabatlari, shaxsiy-maishiy va madaniy-dam olish munosabatlari sohasida talab qilinadi. Shuning uchun olimlar uchun ijtimoiy adaptatsiyaning uchta asosiy turini ajratish juda o'rinlidir. Shunday qilib, ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarning moslashuvi murakkab hodisadir. Ushbu jarayonning ahamiyati uning bunday bolalarni ijtimoiylashtirish jarayonida tutgan o'rnini bilan belgilanadi. Faoliyatning boshqa ishtirokchilari bilan adekvat, faol o'zaro munosabatlarga, mikroijtimoiy o'zaro ta'sirga, qo'shma ijtimoiy ijodkorlikka qaratilgan maqsadli tizimli ishgina ijtimoiy-psixologik adaptatsiyada muvaffaqiyatga erishishga imkon beradi va bolalar uchun muhim bo'lgan maqsadlarga erishishga olib keladi.

NATIJALAR. Adaptatsiya mexanizmi evolyutsiya jarayonida ishlab chiqilgan va organizmning doimiy o'zgarib turadigan atrof-muhit sharoitida mavjud bo'lishiga imkon berdi. Albatta, tana ham dam olishda emas, boshqacha aytganda, "organizm-muhit" tizimi dinamik muvozanat holatidadir, ya'ni adaptatsiya jarayoni doimiy ravishda amalga oshirilishi kerak[6]. Adaptatsiya jarayonlari turli darajalarda sodir bo'ladi: molekular, hujayrali, individual funksiyalar, organlar, butun organizm va ma'lum tizimlar darajasida. Bunga qarab, mualliflar adaptatsiya muammolarini o'rganib, quyidagi turlarni aniqlaydilar: biologik (organizmning evolyutsiya jarayonida tashqi sharoitlarga, shu jumladan morfofiziologik va xulq-atvor tarkibiy qismlariga moslashuvi), fiziologik (tananing yashash sharoitlariga moslashuvi), ijtimoiy (shaxsning ijtimoiy muhit sharoitlariga faol

adaptatsiya jarayoni; shaxs yoki ijtimoiy guruhning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri turi), psixologik (tegishli rol funksiyalarini bajarishda shaxsning ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik va kasbiy-faoliyat aloqalari va munosabatlari tizimiga psixologik qo'shilish jarayoni).

XULOSA. Ijtimoiy adaptatsiya murakkab va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, inson hayotining turli sohalarida amalga oshiriladigan jarayon sifatida, qiyin hayotiy vaziyatga tushib qolgan shaxs yoki ijtimoiy guruhning real ijtimoiy muhitga moslashuvini anglatadi. Shunga ko'ra, biz shaxsiyatni ko'rib chiqishda konstruktiv asoslardan biri ijtimoiy muhitning individual o'ziga xosligi va xususiyatlariga asoslangan ichki potensialni ochib berish qobiliyatini ta'kidlashdir degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ijtimoiy faoliyat jarayonida subyekt haqiqatda yangi ijtimoiy munosabatlar, me'yor va qadriyatlar tizimiga kiradi. Ijtimoiy faoliyatning bir qismi sifatida subyekt yangi ijtimoiy muhitga kirishga imkon beradigan yangi ijtimoiy maqom va rollarni oladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Граве П.С. Об адаптации в живых системах /П.С.Граве. – Рига: Зинатне, 1972.-123 с.
2. Петрушенко Л.А. Единство системности, организованности и самодвижения / Л.А. Петрушенко. – М.: Мысль, 1975.-211 с.
3. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: Теоретико-методологический аспект / М.В. Ромм. – Новосибирск: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 2002.-27 с.
4. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме / Г. Селье. – М.: Медицина, 1960.-235 с.
5. Философские проблемы теории адаптации /Под ред. Г.И. Царегородцева. – М.: Мысль, 1975.-105 с.
6. Андреева Г. М. Социальная психология.– М.: Аспект Пресс, 2017. – 363 с.

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA KASBIY DEFORMATSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK USULLARI

To'lanova Mahliyo Murotali qizi, Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL METHODS OF DEVELOPING PROFESSIONAL DEFORMATION IN FUTURE EDUCATORS

Tolanova Mahliyo Murotali qizi, Andijan State Pedagogical Institute, Faculty of Pedagogy, teacher of the "Pedagogy and Psychology" department

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida kasbiy rivojlanishni takomillashtirish va ta'lim sohasidagi munosabatlar va ishtirokchilar o'rtasidagi kasbiy deformatsiya (mehnatga moslashish, ko'nikish) amaliyotining ilmiy va amaliy tadqiqotlariga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: deformatsiya, ta'lim munosabatlari ishtirokchilari, hamkor tashkilotlar, talabalar ta'lim yo'nalishi, professional kompetensiyalar, shaxsiy, kasbiy rivojlanish.

Abstract: This article is devoted to the scientific and practical studies of the improvement of professional development in higher educational institutions and the deformation (adaptation to work, getting used to) of relations and participants in the field of education.

Keywords: deformation, participants of educational relations, partner organizations, students' educational direction, professional competencies, personal, professional development.

Аннотация: Данная статья посвящена научно-практическим исследованиям вопросов совершенствования профессионального развития в высших учебных заведениях и деформации (адаптации к труду, привыкания) отношений и участников сферы образования.

Ключевые слова: деформация, участники образовательных отношений, партнерские организации, образовательное направление студентов, профессиональные компетенции, личностное, профессиональное развитие.

KIRISH. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning quyidagi fikr va mulohazalari ham bevosita ta'lim tizimiga taalluqlidir: «Yoshlarimiz haqli ravishda Vatanimiz kelajagi uchun javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo'lgan, bugungi va ertangi kunimizning hal etuvchi kuchiga aylanib borayotgani barchamizga g'urur va iftixor bag'ishlaydi»[1].

Hozirgi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarda prezidentimiz tomonidan bitiruvchi yoshlarni kasb hunarga yo'naltirish uchun qator farmonlar imzoladi hamda ularni amalga oshirish chora tadbirlari ishlab chiqildi. Jumladan, 2021-yil 8-iyundagi "Ishchi kasblar bo'yicha kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-

tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5140-son[2]. qarori va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 30.12.2021 yildagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 30.12.2021 yildagi 792-son[2]. qarorlari ijrosini ta'minlash hamda umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 10-11-sinflari o'quvchilarini kasb-hunarga o'qitish, o'quvchilarning qiziqish va qobiliyatlaridan kelib chiqib kelajakda ularning ta'limni davom ettirishlari yoki egallagan kasblari bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanishlariga shart-sharoitlar yaratish bugungi katta hayot ostonasida turgan yoshlar uchun ulkan imkoniyatlar yaratib beradi.

<https://orcid.org/0009-0009-0291-0554>

e-mail:
mahliyotolanova19@gmail.com

Kasbiy deformatsiya (mehnatga moslashish, ko'nikish) - bu shaxsning yangi mehnat vaziyatini o'zlashtirishining ijtimoiy jarayoni bo'lib, unda shaxs va mehnat muhiti bir-biriga faol ta'sir ko'rsatadi va moslashuvchi-moslashtiruvchi tizimlar hisoblanadi. Deformatsiya tushunchasi, odatda, orga-nizmga ta'sir etuvchi va unda muhim xarakter xususiyatini hosil qiluvchi o'zgarish sifatida talqin qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak pedagoglarni kasbiy tayyorlashda ijodkorlikni rivojlantirishning ahamiyati haqidagi turli uslubiy tushuncha va g'oyalar bugungi kunda o'rganilayotgan masala amaliyotda qanday hal etilayotganligini tahlil qilish zaruratini tug'dirdi. Zamonaviy pedagogika fanida ijodkorlik shaxsni rivojlantirish mexanizmi sifatida V.I.Andreev, D.B.Bogoyavlenskaya, I.I.Kaloshina, V.I.Korotyayev, G.V.Kudryavtsev, N.Kulyutkinlar tomonidan tadqiq qilingan. Shuningdek, bilish jarayonining ijodiy qirralarini V.S.Bibler, N.A.Berdyayev, A.V.Brushlinskiy, V.V.Davidov va L.S.Zankovalar asarlarida ochib berishgan; pedagogik ijodning mohiyatini V.V.Zagvyazinskiy, V.I.Ilyin, V.A.Kan-Kalik, N.D.Nikandrov, M.M.Potashnik, I.B.Bicheva, S.V.Desyatova, I.A.Sareva, V.D.Lobashev, A.A.Talix va F.N.Zimenkovalar o'z asarlari orqali belgilab berishgan. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda pedagogik ijod odatda ikki jihatdan ko'rib chiqiladi: jarayonli va shaxsga oid. Shu tariqa o'qituvchi faoliyatining individual ijodiy uslubi muammosi paydo bo'ladi. Bunda ko'pgina mualliflar - V.I.Andreev, V.I.Zagvyazinskiy, Z.S.Levchuk, A.K.Markova, va N.Yu.Postayuklar faoliyat uslubi mavjudligiga ishora qiladilar. Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish muammosi ham (V.I.Andreev, N.M.Anisimov, A.I.Eremkin, I.A.Karpacheva, V.P.Kuzovlev, A.V.Muzalkov, N.Yu.Postalyuk) dolzarb muammolardan bo'lib, bu ko'pincha ijodkorlik tushunchasi bilan belgilanadi.

Ijod - bu dunyoni moddiy va ma'naviy o'rganish jarayonida insonning o'zini-o'zi rivojlanishining ijtimoiy-tarixiy hodisasidir. Kreativ faoliyat jamiyat hayotining turli sohalarida amalga oshiriladi, shuning uchun ham uning turli xil turlari, shu jumladan pedagogik ijod ham mavjud [3].

Pedagog olimlar - F.Barron, V.A.Kan-Kalik, A.S.Kosogova, A.N.Luk, N.D.Nikandrov, A.Z.Rahimov va V.S.Shubinskiylar ijodkor shaxs

sifatlarini o'rgandilar. Shuningdek, tadqiqotchilar - M.Vertxaymer, D.Gilford, R.Tompson va K.Xallar esa ijodiy jarayonning tashkil etilishi, tuzilishi, samaradorligini oshiruvchi omillar va ijodiy faoliyatga xalaqit beradigan to'siqlarni o'rgandilar.

Pedagog ijodiyotining quyidagi farqli jihatlari ajratib ko'rsatiladi:

1. Vaqt jihatidan qat'iy belgilangan va chegaralangan. Agar darsda kutilmagan holat ro'y bersa, o'qituvchi qisqa muddat ichida yangi qaror qabul qilishi shart.

2. Pedagogik ijodiyot o'quv-tarbiyaviy jarayon bilan yaxlit tutash bo'lganligi sababli u har doim ijodiy natijalarga olib kelishi lozim. Salbiylari esa faqat xayoliy sinov va taxminlardagina bo'lishi mumkin.

3. Pedagogik ijodkorlik doimo hamkorlikdagi ijodiy ishdir.

4. Ijodiyotning sezilarli qismi odamlar oldida ommaviy tarzda (o'zining ruhiy holatini boshqara olish ko'nikmasi) amalga oshiriladi.

Ilmiy adabiyotlarda "ijodkorlik" tushunchasining juda ko'p talqinlari mavjud. Masalan, A.Z.Rahimov ijodkorlikni "muayyan muammoning yechimini mutlaqo yangi yoki modernizatsiya qilish kabi yangilikni takror ishlab chiqarishga qaratilgan inson faoliyati shaklidir", deb hisoblaydi. A.Matejkoning fikricha, "ijodkorlik axborotni baholashni uning manbasining vakolati bilan bog'lamasdan turib, mustaqil fikrlashga xosdir". V.D.Lobasheva, A.A.Talix, F.N.Zimenkovalarning fikrlariga ko'ra, "ijodkorlikni bevosita o'rgatish mumkin emas, u asosan ilm olish usuli bilan belgilanadi: bilim esa ijodiy qayta yaratilgan, ya'ni insonning o'zi tomonidan qayta kashf etilgan ilm bo'lib, bunda rasmiy yoki begona, notanish tushuncha bo'lmaydi".

MUHOKAMA. Shu o'rinda bo'lajak pedagogning kelajakdagi pedagogik faoliyatidagi vazifalari hamda kasbiy tayyorgarligi uchun "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi" katta ahamiyatga egadir.

O'rganilgan ilmiy-nazariy manbalar tahlili va pedagogika, psixologiya sohalarida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalari bo'lajak pedagoglarini kasbiy tayyorlash mazmunini o'rganishda bir qancha yo'nalishlar mavjudligini ko'rsatdi. Jumladan:

Birinchi yo'nalish nazariy bilimlar mazmuni va tizimini belgilovchi malaka tavsiflarining ishlab

chiqilganligi bilan belgilanib, rus pedagoglari - I.P.Ivanov, R.I.Mitelman va A.J.Ovchinnikovalarning fikriga ko'ra, bu tizimda pedagogik mahorat va kompetensiyalarni egallash uchun zarur bo'lgan fanlar ro'yxati keltiriladi.

Ikkinchi yo'nalish kasbiy tayyorgarlik jarayonida mutaxassisni shakllantirish muammosini o'rganish bilan tavsiflanadi. Bular N.M.Anisimova, E.P.Belozertseva, Z.V.Vidyakova, E.N.Gerasimova, L.N.Golubeva, F.N.Gonobolina, O.V.Dolzhenko, K.M.Duray-Novakova, A.I.Eremkina, V.N.Kartashova, V.F.Krivosheeva, B.P.Kuzovleva, N.V.Kuzmina, V.E.Medvedev, Yu.N.Merenkova, A.V.Muzalkova, S.A.Nikolaenko, A.J.Ovchinnikova, I.F.Pleteneva, N.G.Podaeva va V.A.Slasteninning tadqiqotlarida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashning butun tizimi ijodkorning va asosan pedagogik faoliyatni amalga oshiruvchining pozitsiyasini juda kam hisobga olininishi e'tirof etilib, natijada motivatsiya pasayib, ijodkorlik qobiliyatlari rivojlanmasligi qayd etiladi. Shu munosabat kasbiy tayyorlash jarayonida, bo'lajak pedagog shaxsining kreativligiga qo'yiladigan yuqori kasbiy talablar bilan ta'limda kreativ faoliyat uchun tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi o'rtasida qarama-qarshiliklar yuzaga keladi[4].

NATIJA LAR. Mehnatga moslashish birlamchi bo'lishi (xodimning mehnat muhitiga kirishida) va ikkilamchi (kasbni almashtirgan va almashtirmagan holda ish o'rni almashtirishida yoki muhitning jiddiy ravishda o'zgarishida) bo'lishi mumkin. Ular murakkab tuzilishga ega bo'lib, quyidagi moslashuvlardan iboratdir:

1. Kasbiy moslashuv - shaxsning kasbiy ko'nikmalar va malakalarni muayyan darajada egallashida, unda ayrim kasbiy jihatdan zarur xislatlarning shakllanishida, xodimning o'z kasbiga nisbatan barqaror ijobiy munosabatda bo'lishining rivojlanishida ifodalanadi. Kasb sohasidagi ish bilan tanishuvida, kasb mahorati ko'nikmalarini, funksional vazifalarni sifatli bajarishida va mehnat sohasidagi ijodkorlikda namoyon bo'ladi[5].

2. Ijtimoiy-psixologik moslashuv - ta'lim muassasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'zlashtirishda, unda qaror topgan o'zaro munosabatlar tizimiga kirishda, uning a'zolari bilan o'zaro ijobiy hamjihat bo'lishda o'z ifodasini topadi.

3. Ijtimoiy-tashkiliy moslashuv - ta'lim muassasining tashkiliy tuzilishi, boshqaruv tizimi va ishlab chiqarish jarayoniga, hizmat ko'rsatish tizimini, mehnat, dam olish rejimini o'zlashtirishni bildiradi.

4. Madaniy-maishiy moslashuv - bu mehnat tashkilotidagi turmush xususiyatlari va bo'sh vaqtni o'tkazish an'analarini o'zlashtirishdir. Bu moslashuv xususiyati ishlab chiqarish madaniyati darajasi, tashkilot a'zolarining umumiy rivojlanishi, ishdan bo'sh vaqtdan foydalanish xususiyatlari bilan belgilanadi.

5. Psixofiziologik moslashuv - bu xodimlar uchun mehnat vaqtida zarur bo'ladigan shart-sharoitlarni o'zlashtirish jarayonidir. Ushbu moslashuv jarayonlarida shaxsning individual-tipologik xususiyatlari, motivatsiyasi, yo'nalganligi, emotsional-irodaviy jihatlari, ehtiyojlarining turfa ko'rinishga ega ekanligi pedagog shaxsida "Kuyish sindromi", ya'ni doimiy emotsional zo'riqish bilan bog'liq bo'lgan emotsional, jismoniy va aqliy to'yinishni o'zida mujassamlashtirgan murakkab psixofiziologik fenomen vujudga kelishiga sharoit yaratadi[6].

XULOSA. Odatda bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga moslashtirishda ularning obyektiv imkoniyatlaridan kelib chiqib yondashish, tanlangan kasb va faoliyat talablariga shaxs imkoniyatlarining identifikatsiyalashuvi maqsadga muvofiq sanaladi. Shu boisdan ham, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy moslashtirishda masalaning mazkur jihatlari nazariy asoslash va bo'lajak mutaxassislarning kasbiy imkoniyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shavkat Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent: "O'zbekiston", 2016. 13-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 08.06.2021 yildagi PQ-5140-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 30.12.2021 yildagi 792-son.
4. G'oziyev E.G'. Oliy maktab psixologiyasi. -T.: O'qituvchi, 1997. – 197 b. 5.K.B.Qodirov "Kasb tanlashga tayyorlashning psixologik jihatlari va professional loyihalar" Toshkent, 2001. – 36 b.
6. Tolipov O'Q. Oliy pedagogik ta'lim tizimida umummehnat va kasbiy ko'nikma hamda malakalarni rivojlantirishning pedagogik texnologiyalari/ Monografiya. – T.: Fan, 2004. – 73-80 b.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING TASHABBUSKORLIK XUSUSIYATINI SHAKLLANTRISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Kadirova Omadxon Sobirjonovna, Andijon davlat pedagogika instituti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF ENTERPRISE CHARACTERISTICS OF PRE-SCHOOL CHILDREN

Kadirova Omadkhan Sobirjonovna, teacher of the department of "Pedagogy and Psychology" of Andijan State Pedagogical Institute

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ У ДОШКОЛЬНИКОВ ИНИЦИАТИВНОГО ХАРАКТЕРА

Кадырова Омадхон Собиржоновна, преподаватель кафедры "Педагогика и психология" Андижанского государственного педагогического института

[https://orcid.org/
0009-0007-9653-0557](https://orcid.org/0009-0007-9653-0557)

e-mail:

kadirovaomadxon18@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola maktabgacha yoshdagi bolalarning tashabbuskorlik xususiyatini shakllantrishining ijtimoiy psixologik jihatlarini o'rganadi. Biz bolalarning ushbu muhim tashabbuskorlik xususiyatini shakllantirish, oilaviy muhit va ta'lim sharoitlarining rolini muhokama qilamiz.

Kalit so'zlar: tashabbus, maktabgacha yosh, ijtimoiy psixologiya, rivojlanish, erta bolalik ta'limi, oilaviy muhit, ijtimoiy o'zaro munosabatlar, psixologik omillar.

Abstract: This article examines the social psychological aspects of the formation of initiative in preschool children. We discuss the role of family environment and educational environment in shaping these important children's initiative traits.

Keywords: initiative, preschool age, social psychology, development, early childhood education, family environment, social interactions, psychological factors.

Аннотация: В данной статье рассматриваются социально-психологические аспекты формирования инициативы у детей дошкольного возраста. Обсуждается роль семейной среды и образовательной среды в формировании этих важных инициативных качеств детей.

Ключевые слова: инициатива, дошкольный возраст, социальная психология, развитие, дошкольное образование, семейная среда, социальные взаимодействия, психологические факторы.

KIRISH. Tashabbus – bu bolaning umumiy rivojlanishi va kelajakdagi muvaffaqiyatiga hissa qo'shadigan hayotiy xususiyatdir. Maktabgacha yoshdagi bolalar avtonomiyani ifoda etishni, mustaqil tanlov qilishni va o'z-o'zini boshqarish bilan shug'ullanishni boshlaydilar. Ushbu muhim davrda tashabbus qanday rivojlanishini tushunish unga ta'sir qiluvchi ijtimoiy va psixologik omillarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Ushbu maqola ijtimoiy muhit va individual psixologik jarayonlarning o'zaro

ta'siriga e'tibor qaratib, ushbu omillar haqida to'liq ma'lumot berishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METADOLOGIYASI. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusni rivojlantirish Eriksonning psixologik rivojlanish bosqichlari doirasida keng o'rganilgan. Eriksonning ta'kidlashicha, tashabbuskorlik va aybdorlik bosqichida, odatda 3 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar yo'naltirilgan o'yin va boshqa ijtimoiy o'zaro ta'sirlar orqali atrof-

muhit ustidan kuch va nazoratni o'rnatishni boshlaydilar[1]. Ushbu bosqichning muvaffaqiyatli navigatsiyasi tashabbuskorlik tuyg'usiga olib keladi, muvaffaqiyatsizlik esa aybdorlik va inhibitsiyon tuyg'ulariga olib keladi. Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi, shuningdek, kognitiv rivojlanishda ijtimoiy o'zaro ta'sirlar va madaniy vositalarning ahamiyatini ta'kidlab, qimmatli tushunchalarni beradi. Vigotskiyning so'zlariga ko'ra, tashabbus kattalar va qobiliyatli tengdoshlar tomonidan boshqariladigan ishtirok etish orqali paydo bo'ladi. Oilaviy muhit, shu jumladan ota-onalarning uslublari va aka-uka dinamikasi tashabbusning rivojlanishiga sezilarli ta'sir qiladi[2]. Iliqlik va tuzilish bilan ajralib turadigan nufuzli tarbiya bolalarda mustaqil muammolarni hal qilish va o'z-o'zining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Bundan tashqari, erta bolalik ta'limi sozlamalarining rolini kamaytirib bo'lmaydi. Bolalarga yo'naltirilgan o'quv dasturlari va avtonom faoliyat uchun imkoniyatlarni taqdim etadigan sifatli maktabgacha ta'lim dasturlari tashabbusni tarbiyalashga yordam beradi. Izlanish va ijodkorlikni rag'batlantiradigan qo'llab-quvvatlovchi o'qituvchilarning mavjudligi bu kontekstda juda muhimdir[3].

MATERIALLAR VA METODLAR. Ushbu tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusni rivojlantirish bo'yicha keng qamrovli ma'lumotlarni to'plash uchun miqdoriy tadqiqotlar va sifatli kuzatuvlarni birlashtirgan aralash usullardan foydalanadi. Namuna turli ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishi 3 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar, ularning ota-onalari va o'qituvchilaridan iborat.

Miqdoriy ma'lumotlar ota-onalarning uslublari, oila dinamikasi va ta'lim amaliyotini baholaydigan standartlashtirilgan so'rovnomalar yordamida to'plandi. Sifatli ma'lumotlar maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning o'zaro munosabatlarini bevosita kuzatish va tashabbusni targ'ib qiluvchi yoki inhibe qiluvchi omillar haqida chuqurroq ma'lumot olish uchun ota-onalar va o'qituvchilar bilan yarim tuzilgan intervyularni o'z ichiga oladi.

MUHOKAMA. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbuskorlik hissi rivojlana boshlaydi, bu ularning ijtimoiy va psixologik o'sishining muhim jihati hisoblanadi. Ushbu davrda tashabbusning shakllanishiga bir qancha omillar yordam beradi:

1. Ijtimoiy muloqot: Maktabgacha yoshdagi bolalar tengdoshlari, tarbiyachilari va kattalar bilan muloqot qilish orqali o'rganadilar. Ijobiy ijtimoiy aloqalar bolalarga atrof-muhitni o'rganish, o'z g'oyalarini ifoda etish, o'yin va boshqa tadbirlarda tashabbus ko'rsatish imkoniyatini beradi.

Ijtimoiy o'zaro ta'sir maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishi uchun asos bo'lib, tengdoshlari, tarbiyachilari va boshqa muhim kattalar bilan o'zaro aloqalarni qamrab oladi. Ushbu o'zaro ta'sirlar o'rganish, o'sish va hissiy rivojlanish uchun hal qiluvchi yo'l bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda ba'zi asosiy jihatlar:

Kashfiyot orqali o'rganish: maktabgacha yoshdagi bolalar atrof-muhit bilan faol shug'ullanish orqali o'rganadilar va ijtimoiy o'zaro ta'sirlar bunday tadqiqotlar uchun platforma yaratadi. O'yinchoqlar bilan o'ynash, guruh mashg'ulotlari bilan shug'ullanish yoki oddiygina boshqalar bilan muloqot qilish bo'ladimi, bolalar ushbu tajribalar orqali atrof-dagi dunyo haqida bilib olishadi[4].

Fikr va hissiyotlarni ifoda etish: ijtimoiy o'zaro ta'sirlar maktabgacha yoshdagi bolalarga o'z fikrlari, g'oyalari va hissiyotlarini ifoda etish imkonini beradi. Og'zaki muloqot, imo-ishoralar va yuz ifodalari orqali bolalar o'zlarining his-tuyg'ulari va fikrlarini ifodalashni o'rganadilar, tilni rivojlantirish va hissiy aqlni rivojlantiradilar.

O'yin va faoliyatni boshlash: ijobiy ijtimoiy o'zaro ta'sirlar maktabgacha yoshdagi bolalarni o'yin va boshqa tadbirlarda tashabbus ko'rsatishga undaydi. Bu o'yinni taklif qiladimi, tengdoshini faoliyatga taklif qiladimi yoki guruh muhokamalarida qatnashadimi, bolalar o'zlarini tasdiqlashni va atrof bilan faol muloqot qilishni o'rganadilar.

Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish: tengdoshlar va kattalar bilan muloqot qilish maktabgacha yoshdagi bolalarga almashish, hamkorlik, hamdardlik va nizolarni hal qilish kabi muhim ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu o'zaro ta'sirlar orqali bolalar ijtimoiy vaziyatlarda harakat qilishni, ijtimoiy me'yorlarni tushunishni va boshqalar bilan mazmunli munosabatlarni rivojlantirishni o'rganadilar.

Ishonch va o'z-o'zini hurmat qilish: ijobiy ijtimoiy o'zaro ta'sirlar maktabgacha yoshdagi bolalarga boshqalardan fikr-mulohaza, dalda va qo'llab-

quvvatlash olish imkoniyatini beradi. Ushbu mustahkamlash ishonch va o'z-o'zini hurmat qilishga yordam beradi, bolalarga kashf qilish, tavakkal qilish, yangi muammolar qabul qilish imkoniyatini beradi.

Madaniy va ijtimoiy tushuncha: turli xil shaxslar bilan o'zaro munosabatlar maktabgacha yoshdagi bolalarning turli madaniyatlar, istiqbollar va ijtimoiy me'yorlariga ta'sir qiladi. Ushbu o'zaro ta'sirlar orqali bolalar xilma-xillikni qadrlashni, boshqalarning farqli jihatlarini hurmat qilishni va atrofdagi dunyo haqida kengroq tushunchani rivojlantirishni o'rganadilar. Umuman olganda, ijobiy ijtimoiy o'zaro ta'sirlar maktabgacha yoshdagi bolalarning yaxlit rivojlanishida muhim rol o'ynaydi, kognitiv, hissiy va ijtimoiy o'sishni rivojlantiradi, shu bilan birga, kelajakdagi munosabatlar va ijtimoiy kompetensiya uchun asos yaratadi.

2. Namuna: bolalar ko'pincha atrofdagilarning, ayniqsa kattalar va katta yoshdagi bolalarning xatti-harakatlariga taqlid qilishadi. Tashabbusni namoyish etadigan ijobiy rol modellarini kuzatish maktabgacha yoshdagi bolalarni ham xuddi shunday qilishga ilhomlantirishi mumkin.

3. Rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash: Maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusni rivojlantirishda yordamchi tarbiyachilar va o'qituvchilar muhim rol o'ynaydi. Rag'batlantirish, maqtash va konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim etish orqali kattalar bolalarga tashabbus ko'rsatishda va yangi tadbirlarni o'rganishda o'zlarini ishonchli his qilishlariga yordam beradi.

4. Qaror qabul qilish imkoniyatlari: maktabgacha yoshdagi bolalarga yoshga mos ravishda tanlov va qaror qabul qilishga ruxsat berish ularga avtonomiya va tashabbuskorlik tuyg'usini rivojlantirishga yordam beradi. Bolalarga o'z faoliyati, o'yinchoqlari yoki o'yindoshlarini tanlash imkoniyatlarini taklif qilish ularni tashabbus ko'rsatishga va o'z afzalliklarini tasdiqlashga undaydi[5].

5. O'yinga asoslangan ta'lim: o'yin maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy va kognitiv rivojlanishi uchun juda muhimdir. Xayoliy o'yinlar, o'yinlar va senariylar bilan shug'ullanish bolalarga xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi muhitda muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish va tashabbus ko'rsatishni mashq qilish imkonini beradi.

6. Ijobiy mustahkamlash: bolalar yangi faoliyatni sinab ko'rish, muammolarni mustaqil ravishda hal qilish yoki guruh sharoitida yetakchilik rolini

bajarish orqali tashabbus ko'rsatganda, ijobiy mustahkamlashni ta'minlash juda muhimdir. Ularning sa'y-harakatlari va yutuqlari uchun maqtov va e'tirof maktabgacha yoshdagi bolalarni kelajakda tashabbus ko'rsatishni davom ettirishga undaydi.

7. Madaniy ta'sirlar: madaniy qadriyatlar va e'tiqodlar bolalarda tashabbuskorlik rivojlanishini shakllantirishi mumkin. Ba'zi madaniyatlarda individual tashabbus yuqori baholanishi va rag'batlantirilishi mumkin, boshqalarida esa jamoaviy qarorlar qabul qilish va muvofiqlik birinchi o'ringa qo'yilishi mumkin[6].

NATIJARLAR. Izlanish va ijodkorlikni rag'batlantiradigan tarbiyalovchi va sezgir o'qituvchilarning mavjudligi birinchi o'rinda turadi. Ushbu topilmalar Vigotskiy nazariyasiga mos keladi va kognitiv rivojlanishda ijtimoiy o'zaro ta'sirlari muhimligini ta'kidlaydi[7].

XULOSA. Maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbusning rivojlanishiga oila dinamikasi, tarbiya uslublari va ta'lim muhitining kombinatsiyasi ta'sir qiladi. Tashabbusni rivojlantirish uchun qo'llab-quvvatlovchi va tuzilgan uy sharoitlarini yaratish va erta bolalik ta'limi dasturlari avtonom faoliyat va izlanishlar uchun imkoniyat yaratishini ta'minlash juda muhimdir. Kelajakdagi tadqiqotlar vaqt o'tishi bilan tashabbusning rivojlanishini kuzatish va erta ijtimoiy muhitning ushbu xususiyatga uzoq muddatli ta'sirini o'rganish uchun bo'ylama tadqiqotlarga qaratilishi kerak. Bundan tashqari, tashabbusni targ'ib qiluvchi amaliyotlarda ota-onalar va o'qituvchilarni tayyorlashga qaratilgan tadbirlar foydali bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Урунтаева Г.А. Детская психология. - М.: «Академия», 2010. -с. 36.
2. Поддьяков Н.Н. Мышление дошкольника. - М.: «Педагогика», 1977. -с. 222.
3. Фозиев Э. Тафаккур психологияси. - Т.: «Укитувчи», 1990. -58 б.
4. Каримова В.М., Суннатов Р. Мустақил фикрлаш. - Т.: «Шарқ», 2000.-127 б.
5. Нишнонова З.Т. Мустақил ижодий фикрлаш. - Т.: «Фан», 2004.-215 б.
6. Тихомиров О.К. Психология мышления. - М.: МГУ, 1984.- с.214.
7. Ожегов С.И., Шведова Н.Ж. Толковый словарь русского языка. [Explanatory dictionary of the Russian language.] - М.: Azbukovnik, 1997.

УСТИРТТЕГИ КАРВОН ЖОЛЛАРИ ҲАҚҚЫНДА**Қанаатов Есимқан Елсүйер ули¹****¹Эжинияз атындагы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты (номерсиз жай, П.Сейтов көшеси, 230203, Нөкис, Қарақалпақстан, Өзбекстан) докторанты**<https://orcid.org/0009-0001-6574-7530> E-mail: awada@mail.ru**УСТЮРТДАГИ КАРВОН ЙЎЛЛАРИ ҲАҚИДА****Қанаатов Есимқан Елсүйер ўғли¹****¹Ажинийёз номидаги Нукус давлат педагогика институти (рақамсиз уй, П.Сейтов кўчаси, 230203, Нукус, Қорақалпоғистон, Ўзбекистон) докторанти**<https://orcid.org/0009-0001-6574-7530> E-mail: awada@mail.ru

Аннотация. Мақолада ўрта асрларда ва сўнгги ўрта асрларда ривожланган Устюрт орқали ўтган Буюк Ипак йўлининг тармоқлари тўғрисида гап боради. Устюртда ўрта асрлардан буён карвон йўлларининг икки тармоғи ўтганлиги маълум. Йўлларнинг бири Марказий Устюрт бўйлаб Волга ва Ўролга кетган бўлса, иккинчи йўл Манғишлоққа йўналиш олган. Нўғай йўли деб номланадиган биринчи йўл Хоразм билан Булғорни боғлаган. Манғишлоқ трассаси эса Хоразм билан Хазарни туташтирган. Муаллиф Олтин Ўрда даврида ва Амир Темур ҳамда унинг ворислари ҳукмронлиги даврида Устюртдаги карвон йўлларининг ривожланганлигига алоҳида тўхталади. Амир Темурнинг Олтин Ўрдага ҳарбий юришларидан кейин маълум вақт мазкур карвон йўлларида ҳаракат тўхтаб қолгани билан, буюк саркарла Амир Темур кейинчалик ушбу савдо йўлларини қайта тараққий эттирган. Мақолада, шунингдек, Устюртдаги карвон йўллари ҳақидаги илк манбалар, илк тадқиқот ишлари хусусида маълумот берилади.

О КАРАВАННЫХ ПУТЯХ В УСТЮРТЕ**Қанаатов Есимқан Елсүйер ули¹****¹Докторант Нукусского государственного педагогического института им. Ажинияза (дом б/н, ул. П.Сейтов, 230203, Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан)**<https://orcid.org/0009-0001-6574-7530> E-mail: awada@mail.ru

Аннотация. В статье говорится об ответвлениях Великого Шелкового пути, проходивших через Устюрт, сложившихся в средние века и позднем средневековье. Известно, что через Устюрт со времен Средневековья проходили две линии караванных путей. Одна из дорог шла через Центральный Устюрт к Волге и Уралу, а другая — к Мангышлаку. Первая дорога, названная Ногайской дорогой, соединяла Хорезм и Булгар. Магишлакское шоссе соединяло Хорезм и Хазар. В центре внимания автора развитие караванных путей на Устюрте в период Золотой Орды и в период правления Амира Темура и его преемников. После военных походов Амира Темура против Золотой Орды движение по этим караванным путям на некоторое время прекратилось, однако впоследствии великий полководец Амир Темур перестроил эти торговые пути. Также в статье приведены сведения о первых источниках и первых исследовательских работах о караванных путях на Устюрте.

ABOUT CARAVAN ROUTES IN USTYURT**Kanaatov Esimkan Elsuyer uli¹****¹Doctoral student at Nukus State Pedagogical Institute named after. Ajiniyaza (unnumbered house, P. Seytov st., 230203, Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan)**<https://orcid.org/0009-0001-6574-7530> E-mail: awada@mail.ru**TAMADDUN NURI / THE LIGHT OF CIVILIZATION ISSN 2181-8258****2024-yil, 6-son (57) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal**

Abstract. The article talks about the branches of the Great Silk Road that passed through Ustyurt, developed in the Middle Ages and the Late Middle Ages. It is known that two lines of caravan routes have passed through Ustyurt since the Middle Ages. One of the roads went through Central Ustyurt to the Volga and the Urals, while the other road went to Mangishlaq. The first road, called the Nogai road, connected Khorezm and Bulgar. Maghishlaq highway connected Khorezm and Khazar. The author focuses on the development of caravan routes in Ustyurt during the period of the Golden Horde and during the reign of Amir Temur and his successors. After Amir Temur's military campaigns against the Golden Horde, traffic along these caravan routes ceased for some time, but subsequently the great commander Amir Temur rebuilt these trade routes. The article also provides information about the first sources and the first research works about caravan routes in Ustyurt.

Калит сўз: карвон йўли, Устюрт, карвон сарой, савдо, маданият, Ғарб ва Шарқ.

Ключевые слова: караванный путь, Устюрт, караван сарай, торговля, культура, Запад и Восток.

Keywords: caravan route, Ustyurt, caravanserai, trade, culture, West and East.

Устиртте орта эсир хэм кейинги орта эсирлерде тийкарынан еки кәрўан жолы болған. Бул жолларды дэслеп 1946-жылы С.П.Толстов бақлаў тәризинде алып барған жумыслары барысында анықлады. Жоллардың бири Орайлық Устирт бойлап Волга хэм Оралға қарай кеткен болса, екинши жол Барсакелмес шор көлин айланып батысқа – Маңғыстаўға қарай бағдар алған [1, 49-50]. Устирт арқалы өткен усы еки кәрўан жолының бири – *Ногай жолы (Устирт жолы)* деп аталып, ол Хорезм менен Булғарды байланыстырып турған. Екиншиси, яғный Аланқала үстинен өтетуғын жол *Маңғыстаў трассасы* деп аталып, Хорезм менен Хазарды байланыстырған. *Маңғыстаў трассасы* арқалы Орта Азия халықлары ҳажы сапарына да атланған.

Орта эсирлерде Устирт платосынан өткен Уллы Жипек жолының арқа тармағы бойында аралығы 25-30 км қашықтықта кәрўан сарайлар қурылған. Устирт хэм Маңғыстаўдағы саўда жолы бойындағы орта эсирлик археологиялық естеликлерди изертлеген қазақстанлы алым М.Қалменовтың көрсетиўинше, бул саўда жоллары кублада Үргениш қаласынан шығып, еки тармаққа бөлинген, оның биринши тармағы Айбўйир арқалы өтип, Қасқажол қулаўынан Устиртке көтерилип ары қарай Үшқудық, Өжигелди, Қосбулақ, Белеўли, Шурық, Қусшы, Жезли, Белдеўли (Көптам), Мыңсуўалмас (Қосқудық), Ушқан кәрўан-сарайлары үстинен жүрип, Хан ордасы Сарайшық қаласынан – Жайық бойына, Европаға қарай жол алған. *Ногай жолы* деп аталатуғын бул маршрут

бойынша хэзирги күнде Қоңырат-Бейнеў темир жолы хәрекет етпекте.

Маңғышлақ даңғылы яки *Үлкен Хорезм жолы* (базы дереклерде *Хийўа тракты* деп те аталады) деп аталатуғын екинши кәрўан жол Үргеништен шыққаннан кейин Адаққалаға соғып, Шемахақаланың қулаўы арқалы платоға көтериледи. Сол жердеги үлкен қала Дәўкескенге барып, соң кубла-батыс Устирт жазықтығы менен Барсакелмес шорының кубла тәрәпинен айланып өтип, Аланқалаға барады. Оннан ары қарай Қызылқала, Шерқала, Әмир, Қанға-баба, Қараған, Кетикқала арқалы Каспий теңизине шығып, ол арқалы Астрахан (Хаджи-Тархан), Дәрбент, Баку қалаларына жеткен [2, 181].

Шемахақала Ибн Фадланның “Күнделиги” арқалы да мәлим болып, орта эсирлерде түрклер дәрўазасы (Баб-ат-турк) — “Замжан” деген атқа ийе рабат болған [3]. Қала XII-XV эсирде Хорезмнің ири саўда-өнерментшилик орайы сыпатында белгили еди. Археологиялық қазылмалар нәтийжесинде Шемахадан табылған целадон, люстра, минай, кобальт реңли гүзелер, Алтын Орда теңгелери, ақ қайың қабығы орамлары қаланың Қытай, Араб, Едилбойы үлкелери менен саўда байланыслары болғанлығын көрсетти [4, 69].

Устирттеги бул саўда кәрўан жоллары хәр дәўирде гә тоқтап, гә қайта жанланып отырған. Монғоллар басқыншылығынан кейин бир эсирге жылға шамалас пассив болып қалған саўда қатнасықлары XIV эсирдің биринши ярымынан баслап қайта хәрекетке келе баслады. Усы дәўирде Алтын Орда территориясында

турақлы халықаралық саўда транзити коммуникациялары пайда болып, зор пәт пенен раўажланды. Сондай коммуникациялардың бири – Хорезмнен Едил бойына бағдарланған усы бурынғы кәрўан жолы еди. Үргеништен Сарайшыққа дейинги бираз бөлими Үстирт арқалы өткен бул жолдың гүлленген дәуири Өзбек хан тусына, яғный 1312-1342 жылларға туўра келеди. Бул ўақыт тек Өзбек ханның ғана заманы емес, оның әўладлары Жәнибек пенен Бердибектиң Алтын Ордаға хұкимранлық еткен 1342-1370 жыллар заманы.

Алтын Орда менен Хиндстан арасындағы саўданың тийкарғы бабы, Ибн Баттутаның пикиринше, «қыпшақ жылқылары» болды, олардың хинд базарларындағы қуны бастағы бақалары менен салыстырғанда 30 есеге дейин өскен [5]. Бундай жылқылар әлбетте Үстирттеги көшпелилерде де болды.

Үстирттеги кәрўан жоллардың Алтын Орда дәуиринде гүллеп-жайнағанына бирқатар археологиялық табылмалар мысал бола алады. 1975-1978 жыллары Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтының археология бөлими тәрәпинен алып барылған Орайлық Үстирттеги кәрўан сарайлардан табылған 41 дана теңгелер, гүзе буйымлар [6, 170-182] усыған дәлил.

Усы жолдың әхмийети 1390-жылларға келип, Әмир Темирдің Алтын Ордаға хәм Хорезмге атланыслары дәуиринде ўақтынша үзилiske түсти. Деген менен Уллы сақыбқыран хәм оның әўладлары бул жоллардың қайта тикленип, раўажланыўына да үлкен шараят жаратты, Жипек жолындағы руўхий-экономикалық байланысларды жаңа басқышқа көтерди. “Кәсип өнер хәм илим халқынан болса, ондайларға салтанат кәрханаларынан жумыс берилсин” деген пәрман шығарып, уллы Әмир Темир кәрўан жолларын жақсылаў, оларды түрли талан-таражлықлардан қорғаў, илимли халқына қолайлы имканиятлар жаратыў ислерине айрықша итибар қаратты [7, 54]. Бул жаратылған имканияттан усталар, алымлар, шайырлар, ойшыллар өнимли пайдаланып келди. Нәтийжеде монғоллар атланыслары дәуиринде тоқтап қалған Ренессанс дәуириндеги мәдени өсиўшилиқ қайта жанланды. Әмир Темир дәуиринде Аралбойы қалалары да

кайтадан қәддин тиклеп, жанлана баслады. Қат, Үргениш, Адақ, Дәўкескен-Ұәзир, Шемахақала, Болдумсаз сыяқлы онлап қалалар раўажланды. Уллы сақыбқыранның өзи Дешти Қыпшақтан қайтып киятырып, өз әмирлериниң бирине Үргеништи қайта тиклеўге буйрық берген [8, 119]. Қалада саўда-өнерментшилиқ раўажланып, өзиниң бурынғы әхмийетин қайта тикледи. 1558-жылы қалаған келген Москва-Лондон саўда үйи агенти Антони Женкинсон гезлемелерин усы жерде сатты. Ол қалада узын саўда көшесиниң жайласқанын, онда үсти жабық базар (чорсу) барлығын еске түсиреди. Буннан басқа да қалаларда үй-жай, өнерментшилиқ кварталлары, саўда орынлары хәм тағы басқа да қурылыслар болған.

Гурганж (Үргениш) қаласының бурынғы орны Ташқаладан XV-XVI әсирлерге тийисли Бухарада басып шығарылған теңгелер табылған. Бул Үргеништиң Бухара менен саўда қатнасларын алып барғанын көрсетеди. Үстирт чинкинде жайласқан Ұәзир қаласынан да темурийлер заманының теңгелери табылған. Майда мыс теңгелерде қус хәм хайўанлардың сүүрети сәўлеленген [9, 48].

Әмир Темир тарийхшысы Ибн Арабшах өзиниң “Темур тарийхы” китабында темурийлер дәуиринде Үстирт арқалы Қырымға шекем саўда жолы болғанлығын жазып қалдырған.

Кәрўан жоллары менен сарайлары – белгили бир дәуирдеги экономикалық раўажланыўдың көрсеткиши болып табылады. Транзитлик саўда жолының бойында кәрўан сарайларды салыўға, оған хызмет етиўге, оларды қорғаўға белгили бир муғдарда инсан ресурсларының усы жоллар бойына топланыўын талап етни, себеби, базар заңы қай ўақытта да усыған мүтәж. Сарайды қорықлаў, саўдагерлерге хызмет көрсетиўден басқа саўда жоллары сол жолдың есабынан күн көретуғын, ямаса оны қорғайтуғын, яки тонайтуғын топарларды да өзине тартып турды. Усының хәммеси жолға жақын кеңисликте адамлардың топланыўына себеп болды.

Маңғыстау-Үстирт аймағындағы кәрўан хәм көш жолларының маршрутлары жөнинде Әбиш Кекилбаевтың «Уйқыдағы арыўдың ояныўы» китабында көрсетилген [10, 14-15]. Бундағы маршрутлар негизинен XIX әсирдеги

жоллар болғаны менен, усы кәрўан жолларының мыңлаған жыллар өтсе де көп өзгере қоймағанлығын, яғный хорезмшахлар заманындағы саўдагердің жүрип өткен жолын, түнеген қудықларын XIV әсирдің саўдагери де, XIX әсирдің саяхатшысы да басып өткенін шамалаўға болады.

Батыс пенен Шығысты байланыстыратын ең атаклы усы кәрўан жолының *Ногай жолы* атанған бир тармағынан Ибн Батутта Хорезмге барған болса, Ибн Фадлан Булғарияға өткен. *Ногай жолы* хаққында орыс география жәмийетиниң тийкарын салыўшылардың бири А.Левшин: “*Сарайшық қаласынан Хийўага дейин Арал хәм Каспий теңизлерин бөлип турған плато арқалы өтетугын бирнеше жол бар, соның ишинде ең жақсысы усы*”, – десе, белгили археолог С.Толстов бул жолды “*Едилге баратугын үлкен патша жолы*” деп атаған. Ал отырарлық тарийхшы Әл-Жаўхарий: “*Жипек жолының үлкен тармағы ең дәслеп Киев Русинен, Булгар жеринен өтип, Үстирт үсти менен Аралды айланып, Жент қаласына жетеди*” [11], - деп жазып қалдырған.

Жол бойында өз дәуиринде көплеген қала хәм кәрўан сарайлар салынғанлығы хаққында орыс география жәмийетиниң ағзасы, саяхатшы офицер М.Иванин: “*XIV әсирде Хийўадан Қырымға сапар шеккен адамға өзи менен бирге ҳештеңе алып шықпаса да болады, өйткени жаныңа керек заттың бәри де жол бойындағы кәрўан сарайлардан табылады*”, — деп жазса, белгили шығыстаныўшы А.Якубовский Алтын Орда дәуиринде бул кәрўан сарайлар саўдагерлер менен жергиликли бай адамлар аўқамының ортақ меншигинде болғанын мәлим етти. Ал, Ә.Кекилбаев: “*Үстирт үсти менен өтетугын Ногайлы жолында да, Маңғыстаў арқалы өтетугын ески Хийўа жолында да 25-30 шақырым сайын суўы аишы болсын, душишы болсын әлбетте қудық гезлеседи де, ал 100-150 шақырым сайын душишы суў көзи — булақ яки қудық ушырасып турады. Шамасы, суў көзлериниң бундай орналасыўы шөл дүзде бир күнлик жол жүргеннен кейин көликти суўғарып, ал үш-төрт күн сайын жолға алынатугын аўыз суўды жаңалап отырыўды гөзлеген есапқа қурылған болыўы керек*” – деп жазды [11].

Қонақ жайлар менен кәрўан-сарайлар кәрўан өтетугын жерге жақын булақлар, қудықлар ямаса суў жыйналатугын тақырлық жерлердің жанында орналасты. Ықшам қамал түриндеги тийкарғы имаратлар саўдагерлер, абырайлы адамлар хәм бай саяхатшылар ушын қонақ жай хызметин атқарды. Бунда шағын бөлмелер, асхана, сондай-ақ, товарларды сақлаўға арналған қоймалар да болды. Кәрўан-сарайлар хабаршылар атларын аўыстырып алатугын почта бәндиргиси ролин де атқарды. Жақын жерге орналастырылған кишигирим әскерий отряд усы аймақтағы саўда жолларын қорықлаў хәм бақлаўға жуўапкер болды. Кәрўан-сарайлардың айналасында шопанларға, қорықшыларға, қоныс аўдарған турғынларға арналған кишигирим аўыллар да болды.

1825-1826 жыллары полковник Берг басшылығындағы Үстиртке болған дәслепки илимий экспедиция бойынша жазылған мийнетте: “*XIX әсир орталарында “Ногай жолы” ҳәрекетсиз қалды, кәрўанлар Оренбургтан Хийўага хәм Үстирт арқалы кери ҳәр қыйлы жоллар менен қатнады*” [12, 21], - деп жазылған.

Бизниң пикиримизше, *Ногай жолы*ндағы ҳәрекетсизлик XVIII әсирде-ақ пайдаланыўдан шыққанға уқсайды. Себеби, Үстирттеги хәм Каспий теңизиниң шығыс жағалығындағы мудама қарақшылық хәм көшпелилердің тонаўшылығы себепли Уллы Петр саўда жолларын Каспий теңизи арқалы өткерий кереклигин түсинип, Қырғыз даласынан (Үстирттен) өтетугын узын хәм қолайсыз ески *Ногай жолын* өзгертиўге қарар еткен [13, 31].

Италиялық саўдагер Франческо Пегелотти саўда жұмысларына арналған «Саўдагерлерге әмелий көрсетпе» (1310 -1340) атлы шығармасында да олар келген саўда кәрўаны “*Сарайчадан Үстирт-Гургендәж бағдарында түйе арбаларда 20 күнде жетип барды*” делинген [14, 80]. Пегелотти нәзерде тутқан жол кейин ала Ногай жолы деп аталған. Бул жол бойындағы кәрўан сарайлар Испанияда дүзилген «Каталония атласы», ағайинли Пициганилер картасында (XV әсир) латынша атамаларда ушырасады [15, 138].

XIX әсирдің екінши ярымында А. И. Левшин “*Описание киргиз-казачьих или киргиз-*

кайсацких орд и степей” шығармасында: “Эмбадан Устирт арқалы басқа жол менен, яғный Жилди таўлары арасынан, Тасас булагынан өтип, Коптам жолы, Қусе (хаслында Қусшы - Е. Қ.) хәм Шурук қудықлары арқалы, Биляулитам қарабаханалары, Қусбулақ қудуғы, Ишекақорған жоллары арқалы өтеди” [16], деп Ноғай жолы маршрутын көрсетеди.

1803-жылда Оренбург бажыхана мәкемеси Уралдың төменги ағымынан (Сарайшық постынан) Устирт арқалы Хийўаға шекемги болған Ески Ноғай жолының бағдарын өз ишине алған “Хийўа ханлығы характеристикасы”н дүзеди. Онда Ески Ноғай жолы бойындағы ең зәрүрли пунктлер көрсетип өтилген.

Солай етип, Устирт арқалы өткен кәрўан жоллары әсирлер даўамында Шығыс пенен Батысты байланыстырып турған әхмийетли трасса болды. Бул саўда жоллары еллер арасындағы тек экономикалық байланысты ғана емес, ал мәдений қатнасықларды да раўажландырды.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Толстов С.П. Древнехорезмийская цивилизация в свете новейших археологических открытий (1937-1945). Общее собрание АН ССР 1-4 июля.

2. Калменов М. Археологические памятники Устюрта и Мангистау на средневековых караванных путях (X-XIV вв.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Казань, 2013

3. Дневник Ибн Фадлана: «Когда они утром встали, верблюды были мертвы от силы холода» URL: <https://milliard.tatar/news/dnevnik-ibn-fadlana-kogda-oni-utrom-vstali-verblyudy-byli-mertvy-ot-sily-xoloda-1386>

4. Кдирниязов М.-Ш. Алтын Орда хәм Түслик Арал бойы мәденияты. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.

5. Гузейров Р.А. Товарно-денежные отношения и караванные пути Хаджитархана в XII-XIV веках. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tovarno-denezhnye-otnosheniya-i-karavannye-puti-hadzhitarhana-v-xii-xiv-vekah>

6. Манылов Ю.П., Юсупов Н.Ю. Караван-сарай Центрального Устюрта // Советская археология. 1982. № 1.

7. Темур тузуклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.

8. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Чўлпон, 1992.

9. Хожаниязов Г., Хақимниязов Ж. Городище Дэвкескен-Вазир. – Нукус: Билим, 1993.

10. Кекілбаев Ә. Ұйқыдағы арудың оянуы. – Алматы: Қазақстан, 1979.

11. Устирт керуен жолындағы Сам қаласы. URL: <https://martebe.kz/stirt-keruen-zholynda-y-sam-alasy/?ysclid=lusvvel3r983729908>

12. Первые русские научные исследования Устюрта. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.

13. Исторические очерки русской торговли с Средней Азии // Московская Университетская Известия, №. 5, 1869 г.

14. Кдырниязов О.-Ш., Юсупов О.Ж., Кдырниязов М.-Ш. Белеули карвон саройи (Тадқиқотлар ва экологик ахволи) // ҚҚДУ Ахборотномаси, 2017, №2.

15. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985.

16. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких гор и степей. XI. URL: <http://kungrad.com/history/biblio/galkin4/lev10/>

СВОЕОБРАЗИЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

*Турсунова Шахноза Наркуловна, преподаватель-стажёр
Узбекского государственного университета мировых языков,
Ташкент, Узбекистан*

ZAMONAVIY DUNYODA ZAMONAVIY O'QITUVCHI NUTQ MADANIYATINING O'ZIGA XOSLIGI

*Tursunova Shahnoza Narkulovna, O'zbekiston davlat jahon tillari
universiteti stajor o'qituvchisi, Toshkent, O'zbekiston*

THE PECULIARITY OF THE SPEECH CULTURE OF A MODERN TEACHER IN THE MODERN WORLD

*Tursunova Shakhnoza Narkulovna, Trainee teacher, Uzbekistan
State World Languages University, Tashkent, Uzbekistan*

[https://orcid.org/
0009-0004-9801-7800](https://orcid.org/0009-0004-9801-7800)

e-mail:
shaxnozanasim@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются элементы речевой культуры современного педагогического состава, значение выразительных возможностей речи в его профессиональной деятельности. Представлены рекомендации по организации продуктивной профессиональной коммуникации, рассмотрены пути развития речевой культуры педагога.

Ключевые слова: учитель, речевая культура, коммуникация, выразительные возможности речи, фразеологические единицы, компоненты.

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy pedagogik tarkibning nutq madaniyati elementlari, uning kasbiy faoliyatida nutqning ekspressiv imkoniyatlarining ahamiyati muhokama qilinadi. Samarali professional aloqani tashkil etish bo'yicha tavsiyalar berilgan, o'qituvchining nutq madaniyatini rivojlantirish yo'llari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchi, nutq madaniyati, aloqa, nutqning ekspressiv imkoniyatlari, frazeologik birliklar, tarkibiy qismlar.

Abstract: The article examines the elements of the speech culture of modern teaching staff, the importance of expressive speech capabilities in their professional activities. Recommendations on the organization of productive professional communication are presented, ways of developing the teacher's speech culture are considered.

Keywords: teacher, speech culture, communication, expressive possibilities of speech, phraseological units, components.

ВВЕДЕНИЕ. На сегодняшний день уровень развития любой страны определяется по интеллектуальному и творческому потенциалу жителей этой страны. Тут непосредственно речь касается подрастающего поколения, в руках которого будущее страны и народа. Процесс передачи знаний и правильного воспитания

подрастающего поколения осуществляется учителями.

Одна из основных форм взаимопонимания учителя и обучающегося – это педагогическая коммуникация, которая организуется образовательно-воспитательным процессом. Общение – это главный инструмент педагога.

Для правильного использования данного инструмента, педагог должен обладать речевой культурой. Речевая культура – это отражение духовной культуры. Речь педагогом используется и как средство преподавания, и как средство учения. При помощи её педагог передает ту информацию, которая развивает и обогащает интеллект учащихся. Общаясь с воспитанниками, педагог побуждает их к деятельности на основе полученных знаний, формирует мир представлений и понятий в окружающей среде. Коммуницирование чаще всего протекает напрямую, лицом к лицу, где требуются некоторые правила или же компоненты культуры речи. Поэтому в данной работе нам предстоит объяснить, что влияет на речевую культуру современного педагога. Цель исследования – рассмотреть пути развития речевой культуры педагога. Кто владеет речевой культурой, тот при некоторых обстоятельствах, в зависимости от уровня знаний и методического мастерства, может достичь больших успехов в учебно-воспитательной работе.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ.

Продуктивность учебно-воспитательного процесса между педагогом и обучающимися в первую очередь зависит от педагога. Благополучную атмосферу между этими субъектами можно создать через общение. В науке проделано немало работ в формировании коммуникативной культуры. Рассмотрев труды таких ярких исследователей, как Н.К.Гарбовского, В.Г.Костомарова и О.Д.Митрофановой, мы приходим к тому, чтобы повысить эффективность всего педагогического процесса, не нужно опираться на приёмы устрашения и заигрывания в общении с обучающимися. По поводу этого вопроса мы согласны с В.Г.Костомаровым, который отмечает: «Огромное значение имеет, конечно, то, насколько подготовлен сам преподаватель. Необходимо каждодневным собственным примером подтверждать, какие языковые и коммуникативные средства наиболее целесообразно употреблять в том или ином случае. Не подлежит никакому сомнению, что развитие речи обучаемого следует начинать с развития речи педагога». Речевая культура – это речь, где отсутствуют стилистические ошибки и

«слова-паразиты», где учитель умеет изъясняться кратко, когда ситуация не требует детального объяснения. Кроме грамотности немаловажную роль играют следующие виды выразительности:

1. **Эмоциональная выразительность** насыщена эмоциями произносимых слов в речи. На наш взгляд, в педагогической сфере важно выражать слова с артистичностью интонаций. Эмоционально окрашенные отдельные слова или произносимые с «особой интонацией» фразы делают речь педагога «живой», акцентируют внимание на наиболее важных моментах занятия. Например, чтобы привлечь внимание обучающегося учитель может обращаться к нему не по имени, а использовать такие слова, как уважаемый, голубчик/голубушка. Используя насыщенные чувствами слова, педагог может мотивировать к освоению материала, развитию интереса учащихся к учёбе, повышению эффективности образовательного процесса;

2. Чтобы постоянно мастерски самосовершенствоваться, необходимо постоянно обогащать речь, используя яркие, образные слова и словесные обороты, где и проявляется **лексическая выразительность**. Использование фразеологических единиц – показатель развития лексической выразительности педагога. Например, в образовательной сфере мы можем использовать такие фразеологические обороты, как:

Бить ключом – бурные проявления неистощимой силы (Энергия учителя должна бить ключом, через край, потому что дети хотят видеть в близких неиссякаемый источник энергии); Отдавать сердце – всецело отдаваться (В книге «Отдаю сердце детям» Ш.Амонашвили изложена вся концепция деятельности педагога) и другие [1].

3. **Фонетическая выразительность** проявляется у педагога при владении им хорошим и грамотным произношением, ритмикой, темпом и громкостью. Главным орудием педагога считается тембр голоса. Педагог не должен говорить «пулемётно», также негативно влияют на аудиторию крик;

4. **Грамматическую выразительность** мы можем применить при использовании правильных или неправильных форм слов во

множественном числе, когда мы обращаемся к учащимся: – Уважаемые студенты, просим вас при входе в помещение показывать свои **пропуска** или **пропуски** (документ на право входа или въезда куда-либо). Грамматически правильно построенные предложения обеспечивают содержательность, логическую последовательность, понятность речи;

5. Педагог в сопровождение своих высказываний уместно или неуместно может покашливать или вздыхать, когда учащиеся неправильно отвечают на вопросы. Здесь он может употребить такие слова или выражения, как «о Боже», «ёлки-палки зелёные», «ёлки-моталки» и др., что тем самым обучающий использует **звуковую выразительность**. Данная выразительность речи прежде всего заключается

в её благозвучии, гармонии, в использовании ритма и рифмы.

Итак, говоря о речевой культуре, мы согласны с утверждением В.А.Сухомлинского, ибо речевая культура учителя – «зеркало его духовной культуры». Мастерское владение словом – главное требование от педагога, ведь «каждое слово, сказанное в стенах школы, должно быть продуманным, мудрым, целеустремлённым и полновесным» [2].

РЕЗУЛЬТАТЫ. Для полного раскрытия темы данной работы мы провели опрос со студентами 1 курса отдела координации совместных образовательных программ с Московским государственным лингвистическим университетом. Опрос был проведён с целью оценивания уровня удовлетворённости студентов преподавателями (Таблица 1).

Таблица 1. Анкетирование на определение уровня удовлетворённости студентов преподавателями.

Уважаемые студенты! Вам предлагается выставить оценки преподавателям по приведённым ниже пунктам. Вы ставите «5», «4», «3» или «2» напротив фамилии каждого преподавателя. Процедура анкетирования предусматривает, что на каждый из заданных пунктов Вы обязательно должны оценить преподавателей.			Оценка преподавателя			
Профессиональные качества	ФИО	5»	4»	3»	2»	
Умеет доступно излагать материал (приятный голос)						
Позитивное настроение, желание работать со студентами						
Умеет обеспечивать положительный психологический климат на занятиях						
Имеет способность связывать учебную дисциплину с жизнью						
Новизна полученной информации						
Частое использование в речи фразеологизмов, афоризмов, пословиц и поговорок						
Воспитательная работа на занятиях позволяет сформировать и развить социально-значимые качества						
Насыщен(а) эмоциями (мимика, жесты)						
В процессе обучения у меня формируется стремление к поиску и рационализации						

Было выяснено, что учащиеся больше предпочитают слушать преподавателей, мысли которых выражаются чёткими и ясными словами, идиомами, афоризмами, пословицами и поговорками, также они подтвердили, что важно иметь приятный голос и соответствующую внешность. Низкие показатели были у тех преподавателей, кто

- недоступно излагает материал из-за голоса, т.к. голос с охрипелостью или дисфонией;

- не умеет обеспечивать положительный психологический климат на занятиях;

- невыразительно излагает свои мысли (неправильный подбор слов и синтаксических конструкций, беспокойный и неуверенный тон, быстрый темп речи, неразборчивая дикция и др.)

Результаты опросника нам дали возможность выделить некие важные требования, предъявляемые к речи педагогического состава:

- во-первых, содержательность преподаваемого материала, т.е. даваемые знания должны быть насыщены фактическим научным материалом;

- во-вторых, грамотность речи и лексическое богатство, т.е. речь педагога должна быть лаконичной и понятной (умение использовать крылатые выражения, метафоры, гиперболы, пословицы и поговорки);

- в-третьих, техническая острота речи, т.е. активное использование важных элементов выразительности устной речи – **тон** (уверенный, спокойный), **динамика звучания голоса** (достаточная громкость речи, варьирование силы голоса), **темп** (правильное использование пауз речи, не говорить слишком быстро или очень медленно), **дикция** (отчётливое произнесение слов, «не проглатывать» окончания);

- в-четвёртых, уместное использование невербальных средств общения, т.е. монотонность речи и поведения педагога на протяжении всего занятия могут действовать усыпляюще на аудиторию, порою уместно использование жестов, мимики, пантомимических движений. Этими действиями педагог призывает и оживляет учащихся.

Итак, для продуктивной деятельности современному педагогу важно соблюдать требования и правила, предъявляемые к его речи,

также совершенствовать речевую культуру. Ведь правильно переданные знания наставниками учащимся могут сформировать созидательные идеи и совершить великие дела.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Одним из главных показателей профессионального мастерства педагога считается его речь. Речь – главный инструмент передачи знаний. Грамотная речь наставника может сформировать правильные понятия о мире у обучающихся [3]. Многие, обучаясь чему-то новому и нужному от учителя, подражают ему: походка, мимика, жесты, привычки, даже и говорение, потому что обучающийся считает своего наставника эталоном. Но при этом воспитанник, подражая кумиру, может перенимать не только хорошие качества, но и ошибки, которые могут встретиться в речи. Поэтому требования к речи педагога очень высокие. Речь педагога должна отличаться логичностью вложенной в неё мысли, выразительностью подобранных фраз, чёткостью произношения, нужной громкостью, использованием фразеологических единиц, уместным использованием всех богатств тональности и интонации. Каждый работник педагогической деятельности должен понимать, что за любой попыткой вступить в коммуникацию с обучаемым стоит осознаваемая задача. И данная задача заключается в том, что нужно формировать правильную личность. Реализация задачи связана с тем, насколько педагог при помощи речи смог передать жизненные правила и знания обучаемому.

Итак, в данной работе мы выявили значимые качества педагогической речевой деятельности и их важность в создании нужной атмосферы при передаче знаний и жизненного опыта. Пришли к выводу, что при верном подходе педагогическая коммуникация может правильно сформировать созидательные мысли и действия обучающихся.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Дубровина К.Н. Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов. – М.: Флинта: Наука, 2010. – С. 332.
2. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива – М., 1981. – 185 с.
3. Ушинский К. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии – М.: ФАИР. Пресс, 2004. – 576 с.

Q'SMIRLARDA LOKUS NAZORATNI SHAKKLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Baxrillayeva Moxichexra Raxmatillayevna, Samarqand davlat universiteti Urgut filiali "Pedagogika va jismoniy madaniyat" kafedrasida assistenti

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FORMATION OF LOCUS OF CONTROL IN ADOLESCENTS

Bakhrillaeva Moxichexra Raxmatillaevna, assistant at the Department of Pedagogy and Physical Culture, Urgut branch of Samarkand State University

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛОКУСА КОНТРОЛЯ У ПОДРОСТКОВ

Бахриллаева Мохичехра Рахматиллаевна, ассистент кафедры педагогики и физической культуры Ургутского филиала Самаркандского государственного университета

Annotatsiya: Ushbu maqolada subyektiv nazorat ya'ni lokus nazorati tushunchasi, uning shaxs hayotidagi beqiyos o'rni, shuningdek, lokus nazorati darajasini aniqlashga qaratilgan metod yoritib berilgan, hamda yuqori sinf o'quvchilarining subyektiv nazorati o'rganilib, natijalari tavsiflandi va tahlil qilindi. Subyektiv nazorat darajasi o'z-o'zini anglashning eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, ijtimoiy o'zaro ta'sirning keng doirasida xulq-atvor reaksiyalarining xususiyatlarini belgilaydi va mas'uliyat hissi, faoliyat darajasi va hayot sharoitlariga ta'sir darajasida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: o'quvchilar faoliyati, lokus nazorati, subyektiv nazorat, nazorat o'lchovi, ichki nazorat, tashqi nazorat, shaxs, faoliyat.

Abstract: This article reveals the concept of subjective control, i.e. locus control, its incomparable place in a person's life, as well as a method aimed at determining the level of locus control, and the subjective control of high school students is studied, the results are described and analyzed. The level of subjective control is one of the most important characteristics of self-awareness; it determines the characteristics of behavioral reactions in a wide range of social interaction and manifests itself in a sense of responsibility, level of activity and influence on living conditions.

Keywords: student activity, locus of control, subjective control, internal control, external control, personality, activity.

Аннотация: В данной статье раскрывается понятие субъективного контроля, т.е. локус-контроля, его ни с чем не сравнимое место в жизни человека, а также метод, направленный на определение уровня локус-контроля, и рассматривается субъективный контроль старшеклассников изучены, результаты описаны и проанализированы. Уровень субъективного контроля является одной из важнейших характеристик самосознания, он определяет особенности поведенческих реакций в широком спектре социального взаимодействия и проявляется в чувстве ответственности, уровне активности и влиянии на жизненные условия.

Ключевые слова: активность студента, локус контроля, субъективный контроль, внутренний контроль, внешний контроль, личность, деятельность.

[https://orcid.org/
0009-0002-5202-690X](https://orcid.org/0009-0002-5202-690X)

e-mail:
[moxichexrabaxrillayeva7
@gmail.com](mailto:moxichexrabaxrillayeva7@gmail.com)

KIRISH. Bugungi globallashuv jarayonlari jadallik bilan rivojlanayotgan dunyoda ta'limdagi dolzarb muammolardan biri mustaqil va mas'uliyatli shaxsni kamol toptirish muhim masala hisoblanib, ushbu jarayonda lokus nazoratni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi qonuni va Davlat ta'lim standarti o'z-o'zini tashkil etish va o'zini o'zi anglash qobiliyatiga ega shaxsni rivojlantirish maqsadlarini belgilaydi. Shuningdek, vazifalardan biri "Ta'lim" milliy loyihasi barkamol va ijtimoiy mas'uliyatli shaxsni tarbiyalashdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Yetuk psixologlar va pedagoglar mas'uliyatning shakllanishi maxsus tashkil etilgan, aniq rejasiz o'z-o'zidan paydo bo'lishi mumkin emasligini ta'kidladilar[2.16]. Bu, Shaxsiy mas'uliyat – mustaqil ravishda qabul qilingan, ongli qaror asosida natijaga erishishni kafolatlashni anglatadi. O'z-o'zini tashkil qilish, o'zini o'zi anglash, ijtimoiy mas'uliyat, shaxsiy va kasbiy o'zini o'zi belgilash qobiliyati shaxsning faolligi va subyektivligi rivojlanganda to'la namoyon bo'ladi.

Shaxsning Nazorat o'lchovi (LOC) – bu hayotdagi voqealar yoki hodisalar o'z harakatlari (ichki LOC) yoki tashqi ta'sirlar (tashqi LOC) tomonidan boshqariladi degan umumlashtirilgan ishonchni aks ettiruvchi shaxsiyat xususiyatini anglatadi. Ichki LOCga ega bo'lganlar, ular hayotiy voqealar va vaziyatlarni, shu jumladan bog'liq qo'shimchalarni, ya'ni insonning xatti-harakatlari va munosabatlarini mukofotlash uchun qabul qilinadigan natijalarni nazorat qilishlari mumkinligiga ishonishadi. Lokus nazorati muammosi psixologiya, falsafa, sotsiologiyaning turli bo'limlarida o'rganiladi. Subyektiv nazorat yoki lokus nazorati tushunchasi 1954-yilda amerikalik psixolog Julian Rotter tomonidan psixologiyaga kiritilgan bo'lib, insonning hayotdagi narsa va hodisalar, voqealar va faoliyati natijalarini tashqi omillarga (eksternal, tashqi lokus nazorati) yoki ichki omillarga (internal, ichki lokus nazorati) yuklashi deb tushuniladi. Lokus nazorati "irodali harakatni nazorat qilishning lokalizatsiyasi" deb ham ataladi [1. 39-46].

G'arb mamlakatlarida lokus nazoratini o'rganish mobaynida bir qator olimlar lokus nazoratini o'lchashga qaratilgan metodlarni

yaratdilar. Ularning eng mashhurlaridan biri bu Amerika psixologiyasida va hozirgi kunda butun dunyo psixologiyasida keng qo'llaniladigan metod "J.Rotter shkalasi" deb ataladi. Rotter lokus nazoratini aniqlashga mo'ljallangan maxsus shkalani ishlab chiqdi hamda tashqi va ichki nazorati bo'lgan odamlarning munosabati va xatti-harakatlarini o'rgandi. Shunga ko'ra, J.Rotter lokus nazoratining ikki turini belgilab o'tadi: eksternal va internal. "Subyektiv nazorat darajasi" metodi hozirgi kunda insonning xatti-harakatlarini boshqarish va o'zini o'zi boshqarish bilan bog'liq bo'lgan [xususiyatlarini](#), dunyoqarashi va [hayotiy pozitsiyalarini](#), o'ziga xos shaxsiy munosabat va moyilliklarini o'rganish uchun keng qo'llaniladigan metoddir.

J.Rotter shkalasining yakuniy shakli 29 ta bandni o'z ichiga oladi. Ularning har biri ikkita qarama-qarshi hukmdan iborat bo'lib, biri ichki – internal bo'lsa, ikkinchisi esa tashqi – eksternal tiplardir. Tadqiqotlar davomida ma'lum bo'ldiki, odamlar hayot sharoitlarini nazorat [qilish qobiliyatlariga qarab](#), dunyoga yondashuvlari va munosabatlarida farqlanadi. Tashqi lokus nazorati bilan ichki lokus nazoratini ajratib turadigan asosiy farqlardan biri bu ularni qamrab oluvchi atrof-muhitga nisbatan turli xil qarashlarida va atrof-muhit haqida ma'lumot izlashning turlicha ekanligidir. Aytib o'tish [mumkinki](#), eksternal – tashqi lokus nazorati holatga yo'naltirilgan bo'lsa, internal – ichki lokus nazorati natijaga yo'naltirilgan hisoblanadi. [Shu nuqtayi nazardan](#), lokus nazorati shaxsning umumiy faoliyati xarakteri sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu teoriya K.A.[Abulxanova fikricha](#), ikkita tarkibiy qismdan iborat: tashabbus darajasi va mas'uliyat darajasi [4].

MUHOKAMA. Ushbu masalaning u yoki bu jihatlari bugungi kunda ko'plab tadqiqotlarda o'rganilgan. Jumladan, Ganster va Fusilierlar umumiy tadqiqot adabiyotidagi eng izchil va keng tarqalgan topilmalardan biri tashqi LOC va yomon jismoniy va ruhiy salomatlik o'rtasidagi bog'liqlikdir deb ko'rsatadilar. Kasbiy sharoitlarda o'tkazilgan bir qator tadqiqotlar shunga o'xshash xulosalar haqida xabar beradi: tashqi LOCga ega bo'lgan ishchilar ichki LOCga ega bo'lganlarga qaraganda ko'proq charchash, ishdan norozilik,

stressni his qiladilar va o'zini past baholaydilar. So'nggi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, LOC rol stressorlari (rolning noaniqligi va rol ziddiyatlari) va qayg'u belgilari o'rtasidagi munosabatni mo'tadillashtiradi.

V.Frankning fikricha, shaxsning mas'uliyati barcha imkoniyatlarni hisobga olish va amalga oshirilganidan xabardor bo'lish ulardan faqat bittasi bo'ladi. E.Fromm qaror qabul qilish kontekstida javobgarlik haqida gapiradi. Vaziyatni hal qiluvchi sifatida aniq bilishga e'tibor berish, shaxs foydasiga qaror qabul qilish muhim omil hisoblanadi. R.Mey mas'uliyatni kuch va aybsizlik tushunchalari asosida ko'rib chiqadi [6.151]. Uning tarkibiy qismi sifatida ijtimoiy yetuklik va mas'uliyat shakllanadi. Mas'uliyatni shakllantirish shaxsga qabul qilish erkinligini ta'minlash bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

K.Muzdiboyevning fikricha, ichki nazorat va hayot mazmunining mavjudligi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjud: maqsad qanchalik katta bo'lsa, inson hayotda shunchalik ko'p ma'no va maqsadlar topadi, bunda barchasi, o'z sa'y-harakatlari va qobiliyatiga bog'liq bo'ladi, deb hisoblaydi [4.238]. F.Haider ta'kidlashicha, lokus nazoratning ikki turi farqlanadi: ichki (shaxsiy) va tashqi (tashqi dunyo bilan bog'liq) nazorat. Ichki nazorat (Internal) va tashqi nazorat (Eksternal) deb yuritiladi.

Internallarning quyidagi xususiyatlarini aytib o'tish mumkin: optimizm, o'ziga ishonch, xayrixohlik, qat'iyatlilik. Eksternal lokus nazorati qarama-qarshi xususiyatlarga ega: mustaqillikning yo'qligi, ishonchsizlik, shubha. Ushbu xususiyatlarni ko'rib chiqqandan so'ng, tashqi lokus nazorati faqat salbiy xususiyatga ega bo'lib, ichki lokus nazorati esa ijobiy tomonlarni qamrab olgan, degan fikr paydo bo'lishi mumkin.

NATIJARLAR. Internalning yuqoridagi barcha afzalliklari subyektning fikriga asoslanib, hayotdagi hamma narsa va hodisalar uning o'ziga bog'liqligidir. Bu mas'uliyat nafaqat yutuqlar sohasiga, balki muvaffaqiyatsizliklar sohasiga ham tegishli. Insonning hayot qiyinchiliklarini yengib o'tish qobiliyati ham uning lokus nazoratiga bog'liq. Internal lokus nazoratida depressiya holatining rivojlanishiga qarshi himoya mexanizmi mavjud bo'lib, tanadagi somatik kasalliklarni davolash bilan ijobiy holda o'tadi. Internallar tashqi ijtimoiy ta'sirlarga qarshilik ko'rsata olishadi. Internallarning qarorlari atrofda odamlarning fikrlaridan

mustaqildir.

Eksternalning moslashuvchanligi axborot manbasi maqomiga bog'liq. Manba maqomi qanchalik baland bo'lsa, eksternallar shuncha fikrlarini o'zgartiradi. Internallarning fikriga axborot maqomi deyarli ta'sir qilmaydi. Internallar o'zlarining baxtsizliklari ustida keskin salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirmaydilar, umumiy erishilgan yutuqlar va hayot darajasini tezda tiklaydilar. Yuqorida tavsiflangan subyektiv nazorat turlarining har biri o'zining afzallik va kamchiliklariga ega. Tashqi lokus nazoratiga ega bo'lgan kishilar apatiya, mas'uliyatsizlik, infantilizm va nochorlikni his etadilar. O'ziga talabning kuchayishi, shuningdek, hamma narsa va hodisalarni nazorat qilish istagida bo'lgan internallar sezilarli darajada depressiya va boshqa psixik kasalliklarga duch kelishlari mumkin.

Lokus turining shakllanishi shaxsning uning aloqasiga bo'lgan e'tiqodiga bog'liq bo'lib, uning oqibatlarini mukofot yoki jazo shaklida baholash bilan belgilash mumkin. Mas'uliyatning shakllanishi subyektga mustaqil ravishda qaror qabul qilish huquqini berish jarayonida sodir bo'ladi. Nazariy ma'lumotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, nazorat o'chog'i hayotning ko'p jabhalariga ta'sir qiladi: kognitiv soha, shaxsning semantik sohasi, shaxsning jamiyatdagi mavqei, yangi sharoitlarga moslashish qobiliyati va hattoki ruhiy salomatlik holati kabilar[1.61].

Abulxanova-Slavskayaning ta'kidlashicha, "tartibga solishning sifat jihatidan eng yuqori turi – bu shaxsning o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni ta'minlash uchun javobgarlikdir. Uning ta'kidlashicha, shaxs hayotida rag'batlantiruvchi omil sifatida, mas'uliyat, maqsadni qo'yish, yechim tanlash, shaxsning qarorga munosabati va natijani shaxsiy kutishni oldindan belgilaydi[5.50].

Mas'uliyat va uning ko'rsatkichi sifatida "nazorat o'lchovi" o'smirlik davridagi ijtimoiy kompetentsiyaning markaziy belgisidir. O'smirning irodasi va o'zboshimchalik xatti-harakatlarining rivojlanishi mas'uliyatni shakllantirish bilan chambarchas bog'liq. Mas'uliyatni itoatkorlik va bajarish omili sifatida taqsimlash muhimdir. Bu o'smirda o'z zimmasiga olgan vazifalar yoki ko'rsatilgan faoliyat uchun javobgarlik va erishilgan natijani baholash imkonini beradi. Subyektiv nazorat darajasi dinamik xususiyatlardan bo'lib, yosh o'tishi

va atrof-muhit ta'siri, shuningdek, tarbiya ta'sirida o'zgaradi[7.12,13].

XULOSA. Tadqiqot bizga quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi: o'smirlardan olingan subyektiv nazorat darajasini aniqlash metodikasi o'smirlarning umumiy internallikning o'rta darajasini ko'rsatdi. Shuningdek, tadqiqotlarga asoslanib, o'rta darajadagi ko'rsatkichni oilaviy va shaxslararo munosabatlarda ko'rishimiz mumkin. Tadqiqot natijasidan kelib chiqib, respondentlar oilaviy va shaxslararo munosabatlarda ma'suliyatlarini, shuningdek, xatti-harakat natijalarini tashqi omillarga yuklash darajasining pastligini aytib o'tishimiz mumkin. Respondentlarimiz ko'rsatgan shaxslararo munosabatlardagi yuqori internallik darajasi bizga o'smirlar tomonidan g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar sodir etish xavfining pastligini taxmin qilish imkonini beradi. Internallikning past darajasi esa, muvaffaqiyatsizlikka munosabatlar shkalasida namoyon bo'ldi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Антошкина Е.А. Локус контроля и его влияние на трудовую деятельность / Е.А. Антошкина // Новое в психолого-педагогических исследованиях. – 2021. – №1 (61). – С. 39–46.

2. Ванюхина Н.В. Программа формирования ответственности в подростковом возрасте / Н.В. Ванюхина, Е.С. Алексеева // АНИ: педагогика и психология. – 2016. – №3 (16).

3. Кондаков И.М., Нилопец М.Н. Экспериментальное исследование структуры и личностного контекста локуса контроля //

4. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев; под ред. В.Е. Семенова. – 2-е изд., доп. – М.: URSS, 2010. – 238 с.

5. Прядеин В.П. Факторный анализ показателей ответственности и жизне стойкости в различных половозрастных группах / В.П. Прядеин, А.В. Смирнов, А.Р. Смирнова // Гуманитарные науки. – 2020. – №2 (50).

6. Чумакова Е.В. Структура ответственности в контексте экзистенциального выбора личности / Е.В. Чумакова, С.П. Лукьянова // Психология. Психофизиология. – 2009. – №18 (151).

7. Реан А.А. Психология изучения личности. СПб.: Изд-во Михайлова, 1991. 288с.

8. Локус контроля // Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. — Минск: 2003.

OLIV TA'LIM TIZIMINI INSONIYLASHTIRISH VA INSONPARVARLASHTIRISH MUAMMOLARI

*Mardonov Ravshan Subxanovich, Toshkent axborot texnologiyalari
universiteti Samarqand filiali dotsenti*

[https://orcid.org/
0000-0001-3248-6876](https://orcid.org/0000-0001-3248-6876)

e-mail: [mar-
ravshan@yandex.ru](mailto:mar-ravshan@yandex.ru)

PROBLEMS OF HUMANIZATION AND HUMANITARIZATION OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

*Mardonov Ravshan Subxanovich, Associate Professor of Samarkand
Branch of Tashkent University of Information Technologies*

ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИЗАЦИИ И ГУМАНИТАРИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Мардонов Равшан Субханович, доцент Самаркандского филиала
Ташкентского университета информационных технологий*

Annotatsiya: Maqolada ilmiy adabiyotlarning tahlili, empirik tadqiqotlar asosida hozirgi davrda oliy ta'limni gumanitarlashtirish muammolari o'rganilgan. Ushbu jarayonda tabiiy, texnik va ijtimoiy-gumanitar fanlarning uyg'unligi tadqiq qilingan. Zamonaviy gumanitar ta'lim mazmuni nafaqat ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini ochib berishga, ijtimoiy normalar, munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan gumanitar fanlar bo'lib, balki jamiyat haqidagi bilimlar, ijtimoiy o'zaro munosabatlar ko'nikma va malakalari, fuqarolik jamiyati va yuqori texnologik dunyoda faoliyat yuritish imkonini beruvchi bilimlardir.

Kalit so'zlar: ta'lim, ta'lim falsafasi, gumanizm, insoniylashtirish, insonparvarlashtirish, oliy ta'limda tarbiya.

Abstract: The article, based on an analysis of scientific literature and empirical research, examines the issues of humanitarization of higher education in the modern period. The harmony between the natural, technical, social and human sciences in this process is explored. The content of modern humanitarian education includes not only the humanities, which reveal the laws of social development, social norms and the development of relationships, but also knowledge about society, skills and competencies of social interaction, civil society and the ability to act in the world of high technology.

Keywords: education, philosophy of education, humanism, humanization, humanitarization, higher education.

Аннотация: В статье, на основе анализа научной литературы и эмпирических исследований, рассматриваются вопросы гуманитаризации высшего образования в современный период. Исследуется гармония между естественными, техническими, социальными и гуманитарными науками в этом процессе. Содержание современного гуманитарного образования включает не только гуманитарные науки, раскрывающие законы общественного развития, социальные нормы и развитие взаимоотношений, но также знания об обществе, навыки и компетенции социального взаимодействия, гражданское общество и способность действовать в условиях мира высоких технологий.

Ключевые слова: образование, философия образования, гуманизм, гуманизация, гуманитаризация, высшее образование.

KIRISH. Zamonaviy jamiyatda aksariyat davlatlar, jumladan, O‘zbekiston ham o‘z rivojlanish strategiyasida to‘liq ravishda ta‘limga tayanadi. Aynan ta‘limning samarali tizimi yangi ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish omiliga aylanmoqda. Shu munosabat bilan ta‘limni modernizatsiya qilish davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Ta‘limni modernizatsiya qilishning asosiy maqsadi – shaxs, jamiyat hamda davlat talab va ehtiyojlari asosida ta‘lim tizimini barqaror rivojlantirish mexanizmini yaratishdir.

Hozirgi vaqtda mavjud oliy ta‘lim tizimining inqirozi har tomonlama namoyon bo‘lmoqda. XX asrda oliy ta‘limning insoniylashtirish va insonparvarlashtirishga zid holatlar kuchaygan paytda ijtimoiy munosabatlarning butun tizimini insonparvarlashtirish hayotiy zaruratga aylanib bormoqda. Aynan shu narsa XX asr oxiri va XXI asr boshlarida oliy ta‘limning tizimli inqiroziga sabab bo‘ldi. Uning quyidagi ko‘rinishlari ma‘lum: ta‘limning tarkibiy qismlari bo‘lgan tabiiy, texnik va gumanitar fanlarni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish va ajratish, oliy ta‘lim subyektlari tomonidan o‘z faoliyatining gumanistik matritsasining yo‘qotishi, ta‘limning gumanitar paradigmasini chetlab o‘tish, faqat texnik tafakkurni ishlatish.

Hozirgi holat XX asr tarixidan kelib chiqqan bo‘lib, u tabiiy fanlarning yetakchi roli, jamiyat hayotini texnizatsiyalashtirish va harbiylashtirish, ulkan hajmdagi aholi ongini mafkuralashtirish, katta ko‘lamli ijtimoiy va gumanitar loyihalarning utopikligi va muvaffaqiyatsizligi bilan ajralib turadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Inqirozning jahon hamjamiyati tomonidan e‘tirof etilishi o‘tgan asr oxirida Parijda YUNESKOning oliy ta‘lim bo‘yicha birinchi Butunjahon konferensiyasining o‘tkazilishiga bevosita sabab bo‘ldi. Inqirozning mohiyati oliy o‘quv yurtlarida talabalarni katta axborot oqimiga dosh berishga tayyorlashning samarasizligidadir. Ushbu hodisa “funktsional savodsizlik” nomini oldi.

Shuningdek, ta‘lim tizimining inqirozi yana shu bilan ham xarakterlanadiki, u zamonaviy jamiyatda ro‘y berayotgan o‘zgarishlardan deyarli orqada qolmoqda. Ushbu inqirozni bartaraf etish uchun ma‘lum bir texnologiyani ishlab chiqishni talab qiladigan yangi ta‘lim paradigmasiga o‘tish

kutilmoqda. Oliy ta‘limning yangi mafkurasi quyidagilarga asoslanadi: 1) fundamentalizm; 2) kognitiv yaxlitlik; 3) metodologiya; 4) insonparvarlashtirish.

Fundamentalizm zamonaviy fanning so‘nggi yutuqlariga, ilmiy tilni o‘quv-bilish faoliyati tiliga aylantirishni nazarda tutadi. Kognitiv yaxlitlikka oliy ta‘lim muassasalarining ta‘lim dasturlariga eng so‘nggi ta‘limotlar va nazariyalarni kiritish, tabiiy-ilmiy bilimlar tizimida gumanitar komponentni mustahkamlash orqali erishiladi. Metodologiya tamoyili bilish faoliyatning yangi metodologik ko‘rsatmalarini izlash muammosidan kelib chiqadi. Zamonaviy oliy ta‘limda turli empirik va nazariy bilimlarni o‘zlashtirishdan bilish faoliyatining xilma-xil vositalarini o‘zlashtirishga o‘tish mavjud. Metodologiya tamoyili bo‘lajak o‘qituvchilar, talaba va tinglovchilarning kognitiv mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi, ular o‘quv faoliyati jarayonida haqiqatan ham kerakli ma‘lumotlarni tanlash qobiliyatiga ega bo‘ladi.

Oliy ta‘limning yangi paradigmasida uni insonparvarlashtirishga alohida ahamiyat beriladi. Oliy ta‘limni insonparvarlashtirish bir qancha muammolarga ta‘sir qiladi: oliy ta‘lim mazmunini va o‘quv jarayonining o‘zini o‘zgartirish, bunda bo‘lajak muallim va o‘qituvchining qo‘shma subyekt-subyekt faoliyatida asosiy o‘rinlardan biri ajratiladi[1].

Zamonaviy ta‘lim jamiyatni ijtimoiylashtirishda, ilmiy-falsafiy tafakkurni shakllantirishda asosiy o‘rin tutadi. Ta‘limni insonparvarlashtirishning ahamiyati ravshan: xulq-atvorning axloqiy va madaniy me‘yorlari, etika, bilimdonlik, shaxsning fuqarolik pozitsiyasi, shaxsning siyosiy madaniyati – bularning barchasi kasbiy va kundalik hayotda o‘z tatbiqini topadi. Ko‘rinib turibdiki, gumanitar ta‘lim nafaqat gumanitar fanlarni o‘rganish, balki inson mavjudligini, tabiat va inson o‘rtasidagi munosabatlarni, insoniyat tarixi davomida falsafa, din va san‘at tomonidan shakllangan qadriyatlarni tushunishga yangi yondashuvlarni shakllantirishni ifodalaydi.

Insonparvarlikka yo‘naltirilgan ta‘limga e‘tibor bermasdan turib jamiyatni yanada rivojlantirish mumkin emas, chunki jamiyatda inson qadriyati qancha baland bo‘lsa, u shuncha

insonparvardir. Inqirozdan chiqish strategiyasi insoniylashtirish va ta'limni insonparvarlashtirishda ko'rinadi. Ushbu ikki fenomen: "insoniylashtirish" va "insonparvarlashtirish" ilmiy adabiyotlarda keng tarqalgan, biroq hozirga qadar turli tadqiqotchilar tomonidan har xil talqin qilingan, bir ma'noda ko'rib chiqilmagan.

Hozirgi vaqtda oliy ta'limga nisbatan "insoniylashtirish" va "insonparvarlashtirish" tushunchalari mutlaqo yangi ma'no kasb etdi. Yangi asr texnokratiya asridir. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida texnokratiya ustuvorlik kasb etmoqda. Gumanitar bilimlar va, umuman, insoniylashtirish ikkinchi o'ringa o'tdi. Yangi avlod davlat ta'lim standartida gumanitar fanlarga asossiz ravishda kam soatlar ajratilgan. Shu bilan birga, oliy ta'limni insoniylashtirish va insonparvarlashtirish jahon sivilizatsiyasi yutuqlarini hurmat qiladigan va ularga munosib munosabatda bo'lgan "yangi inson qiyofasiga ega" mutaxassisni shakllantiradi. Insoniylashtirish va insonparvarlashtirish yosh mutaxassisni umuminsoniy ma'naviy qadriyatlar bilan boyitadi. Gumanitar bilimlarsiz nomukammal, tor fikrlovchi, quruq texnik mutaxassis shakllanadi.

Shu munosabat bilan bugungi kunda tabiiy-ilmiy va ilmiy-texnikaviy bilimlar ta'limi texnokratiyani bartaraf etish muammosi o'rtasida dolzarblik kasb etmoqda. Texnokratik tafakkur, ayniqsa, texnik oliy o'quv yurtlarida yaqqol ko'zga tashlanadi, tabiiy va texnik fanlarga katta o'rin va ahamiyat berilgan, ularda dunyoqarash va axloqni shakllantirish esa ikkinchi o'rinda qolmoqda. Oliy o'quv yurtlarni o'z ixtisosligi va mutaxassisligini yaxshi biladigan, biroq madaniy va gumanitar tayyorgarlikdan yiroq bo'lgan muhandis, shifokor, dasturchi, matematik, fizik, iqtisodchi, menejer, huquqshunos kabilarni bitirtirishi kerak emas. Hozir kunda chinakam bilimli va aqlli insonlardan ko'ra ko'proq mutaxassis va texnokratlar yetishib chiqmoqda [2].

Zamonaviy jamiyat tanazzul yoqasida. Texnik oliy o'quv yurtlari talabalarining umummadaniy darajasini yuqori deb bo'lmaydi: ularning umumiy dunyoqarashi, jamiyatdagi xatti-harakatlari, fikrlash madaniyati talab darajasida emas. Nutqiy madaniyati pastligi, o'z fikrlarini tushunarsiz va savodsiz ravishda ifodalashi oliy ta'limni insonparvarlashtirish, ijtimoiy borliq va ijtimoiy munosabatlar muammolarini bartaraf etish

yo'llarida yana bir dadillikning asosiy vazifasini o'taydi[3].

Jamiyatning o'z tafakkuri ustida ishlash, mentalitetini o'zgartirish, borlig'ini yaxshilashni istamasligining sabablari nimada? Balki iqtisodiy beqarorlik, madaniy va ekologik inqirozlar, tabiiy ofatlar, moddiy farovonlik sabablidir. Sanab o'tilgan muammolarni falsafiy tushunish orqali zamonaviy ta'lim ijtimoiy tajribani hayotga singdirish hozirgi jamiyatni inson turmushiga muvofiq hayotiy jarayonlarga tayyorlashi kerak degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

Bunday sharoitda oliy ta'limni insoniylashtirish va insonparvarlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

"Insoniylik" va "insonparvarlik" atamalari kundalik turmushda foydalanilishida juda yaqin ma'noga ega, ammo ular ta'limni insonparvarlashtirishga doir munozaralarda tobora ko'proq farqlana boshladi. Bunday farqlanish o'zining oqilona asosiga ega.

MUHOKAMA. Gumanizm (lotincha humanus - insoniy) – "tarixan o'zgaruvchan qarashlar tizimi: insonning shaxs sifatidagi qadr-qimmatini, uning erkinlik, baxt, rivojlanish va qobiliyatlarini namoyon etish huquqini tan oladigan; inson farovonligini ijtimoiy institutlarni baholash mezoni, tenglik, adolat va insonparvarlik tamoyillarini esa odamlar o'rtasidagi orzu qilingan me'yor sifatida ko'rib chiqadigan; tor ma'noda Uyg'onish davrining madaniy yo'nalishi"[4]. S.V.Xomutsovning so'zlariga ko'ra, Uyg'onish davridan beri "gumanizm" atamasi antroposentrizm dunyoqarashi bilan bog'liq bo'lib, unga ko'ra inson koinotning markazi hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, ushbu tushuncha insonga g'amxo'rlik qilish, uning hayotini yaxshilashga intilish, uning ehtiyojlarini qondirish, shaxsning erkin rivojlanishi, uning tabiiy moyilligi va qobiliyatini ta'minlashga asoslangan odamlar o'rtasidagi munosabatlarning axloqiy tamoyilini aks ettiradi. Bunda, "odamiylik" tushunchasi ma'no jihatidan "shaxs" tushunchasiga yaqin bo'lib, uning farovonligi ijtimoiy institutlar faoliyatini baholashning asosiy mezoniga aylanadi. Insonning shaxsiyatiga, uning ichki dunyosiga, qiziqishlariga, intilishlariga, o'zini o'zi anglashiga bo'lgan bunday qiziqish S.V.Xomutsovning ta'kidlashicha, ta'limni insoniylashtirishda, uning

shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalarida aks ettirilgan[5].

Shunday qilib, "gumanizm" so'zi ikkita – keng va tor ma'noga ega. Keng ma'noda – inson shaxsini yuksaltiruvchi, har qanday loyiha yoki harakat asosida insonning farovonligi va baxtini yuqori qo'yuvchi, uning munosib hayotga bo'lgan ajralmas va tabiiy huquqlarini ustun qo'yadigan qadriyatlar tizimini anglatadi. Tor ma'noda – Uyg'onish davrining (IX-XII asrlar) Sharqda va (XIV-XVI asrlar) Yevropada (ayniqsa, Italiya va Germaniyada) madaniy harakatini tavsiflaydi. Aynan shu harakat doirasida "gumanizm" atamasi paydo bo'lib, dastlab uning vakillari tomonidan filologik nuqtayi nazardan intellektual intilishning ma'lum bir turi sifatida tushuniladi, ya'ni, ritorika, grammatika, she'riyat, axloq, falsafani o'rganish kabi.

"Insonparvarlik" so'zi birinchi marta "gumanitar fanlar" iborasida ifodalanib, lotin tilida Sitseron tomonidan aytilgan. "Insonparvarlashtirish" atamasi keyinchalik bir nechta ma'nolarda: "ta'lim", "ma'rifatli", "ma'rifat" kabi insonning intellektual yutuqlarini va muloqotda zarur bo'lgan fazilatlarining mavjudligini anglatuvchi tushunchalarga muvofiq qo'llanilgan. Dastlab, N.A. Xomutsovaning ta'kidlashicha, Yevropa davlatlarining bir qator pedagogik nazariyalarida "gumanitar" atamasi shaxsni tarbiyalashda – uni ma'lum bir oliy idealning qiyofasida va o'xshashida shakllantirishda qo'llanilgan[6].

"Gumanitar" so'zi keyinchalik inson ma'naviyatining ma'lum ko'rinishlariga o'z predmeti sifatida ega bo'lgan ko'pgina fanlar (gumanitar fanlar) majmuasiga tatbiq etilgan, ya'ni, filologiya, etika, falsafa, tarix, estetika, huquqshunoslik va boshqalar uchun. Shunga ko'ra, bu fanlar vakillari gumanistlardan, ya'ni, o'z faoliyatida insonparvarlik g'oyalariga amal qiladigan odamlar kasbidan qat'iy nazar gumanitarlar deb ataladigan bo'ldi.

Gumanitar fanlar va tabiiy fanlar o'rtasidagi tub farqni neokantchilarning Baden maktabi (ayniqsa G. Rikkert) vakillari yuqori darajadagi izchillik bilan alohida ta'kidlab o'tganlar: ular tabiatshunoslar obyektiv obyektlarni bilishadi va ularning maqsadi umumiy, tipik, universal jihatlarni yoritish (ya'ni tabiat qonunlarini izlash), gumanitar fanlar esa inson ruhining ifodasini, subyektivlik va

inson hayotining o'ziga xosligini o'rganadi. G.Rikkert gumanitar tadqiqotlarda inson hayotining qadriyatlari (muhim tarixiy voqealar, buyuk siymolar hayoti, yorqin adabiy asarlar va boshqalar) birinchi o'rinda turishini ta'kidlagan. Gumanitar fanlar va tabiiy fanlar o'rtasidagi bu qarama-qarshilikni fenomenologik germenevtika vakillari ham qo'llab-quvvatlaganlar, ular tabiatshunoslar hodisalarni (tabiatni) tushuntirishga intiladilar, gumanitar sohada esa faqat inson hayoti hodisalarini tushunish mumkin deb ta'kidlaydilar[7].

Shunday qilib, tarixiy an'ana "gumanistik" atamasini insonni yuksaltiruvchi qadriyatlar tizimining o'ziga xos tavsifi sifatida talqin qiladi, ya'ni, insonni yuksaklikka yetaklovchi, uning farovonligiga, baxtiga, erkinligiga, adolatiga xizmat qiladigan faoliyat, ta'limot, ijtimoiy institutlar, harakatlar nazarda tutilgandagina gumanizm, insoniylik, insonparvarlik haqida gapirish mumkin. Shunga ko'ra, "gumanitar" atamasi inson xatti-harakatlarini, uning ma'naviy hayotini va insoniyat madaniyati olamini tushunish va talqin qilishga qaratilgan muayyan kasbiy faoliyat bilan bog'liq. Bu faoliyatlarning barchasini "gumanitar fanlar" atamasi birlashtiradi.

Qachonki, gumanitar fanlar insonda o'z shaxsiyatini, betakrorligi, o'ziga xosligi va o'zining yuksak qadr-qimmatini kashf etgandagina, insonparvarlik g'oyalariga xizmat qilgandagina o'zining asl vazifasini bajargan bo'ladi.

S.V. Xomutsovnig, bizningcha, haqiqatga yaqin fikriga ko'ra, texnogen sivilizatsiyaning gullab-yashnagan davrida ikki madaniyat (gumanitar va tabiiy fanlar) o'rtasidagi qarama-qarshilik o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi va bu nafaqat butun jamiyatning ma'naviy madaniyati yaxlitligini, balki insonning ichki dunyosini ham ikki makonga ajratib yubordi. Ta'limni umumiy insonparvarlashtirish jarayonlarida o'z aksini topgan madaniy muloqotni tashkil etish zarurati tug'ildi[5].

Endi o'quv jarayonining vazifalariga ko'ra atamalarni ko'rib chiqamiz. Ta'limni insoniylashtirish gumanistik qadriyatlar va ideallarga javob beradigan ta'lim ijtimoiy tizimini yaratishni anglatadi. Ta'limni insonparvarlashtirish esa ta'lim dasturini gumanitar mazmun bilan to'ldirishni, ya'ni ta'lim jarayoniga gumanitar fanlar siklini kiritishni nazarda tutadi.

“Ta’limni insoniylashtirish” va “ta’limni insonparvarlashtirish” tushunchalari oliy ta’limni isloh qilishning turli yo’nalishlarini tavsiflashini ko’ramiz. Agar “ta’limni insoniylashtirish” keng ma’nodda jamiyatda gumanistik g’oyalarga (birinchi navbatda, shaxsiy erkinlik, ijtimoiy adolat va inson qadr-qimmatini) mos keladigan insonparvar ta’lim tizimini yaratishni anglatasa, “ta’limni insonparvarlashtirish” universitet ta’limining o’quv-uslubiy mazmuni bilan bog’liq. Albatta, shuni nazarda tutish kerakki, insonparvarlashtirish faqat kasbiy blokka nisbatan gumanitar fanlarning axborot mazmunini kengaytirish vazifasi bilan cheklanmaydi, balki prinsipial jihatdan yuqori maqsadlarga javob berishi kerak, ya’ni yoshlarda insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirish[7]. Oliy ta’limni isloh qilish bo’yicha munozaralarda shu tariqa ikkita muammoli yo’nalishni, ikkita haqiqatda mavjud vazifani ko’rsatishimiz mumkin.

Amaliy hayotga tadbiiq etish nuqtayi nazaridan eng qiyin bo’lgan birinchi vazifani gumanistik me’yorlar va ideallarga javob beradigan ta’lim tizimining ijtimoiy qurilishi sifatida tasniflash mumkin. Amalda bu davlat o’z fuqarolariga ta’lim olishda gumanistik huquq va erkinliklarini amalga oshirishni va egallagan kasb-hunarga asoslangan munosib turmush tarzini kafolatlashi kerakligini anglatadi.

Ikkinchi vazifa o’quv jarayoni va o’quvchilar faoliyatining darsdan tashqari shakllari doirasida shaxsni gumanitar madaniyat boyliklari bilan tanishtirish bilan bog’liq. Bu shaxsning bir tomonlamaligini, uning kasbiy ixtisoslashuvi bilan bog’liq tomonlarni (o’ziga xosligini) bartaraf etishga qaratilgan.

Nazariy talqinda ham, ayniqsa, muammolarni amaliy hal etishda ham jiddiy kelishmovchiliklar mavjud. Ta’limni insoniylashtirish va insonparvarlashtirish muammolarini ko’rib chiqishda ularning immanent mafkuraviy mohiyatini tan olish kerak, bu ko’plab muhokamalarda har doim ham hisobga olinmaydi.

Bu nimani anglatadi? Avvalo, shuni hisobga olish kerakki, “gumanizm”, “insoniylik”, “insonparvarlik” tushunchalari ortida hamisha ma’lum bir qadriyatlar tizimi mavjud. Darhaqiqat, yaxshilik, baxt-saodat, adolat, erkinlik, inson qadr-qimmatini, ezgulik, inson shaxsini yuksaltirish kabi insonparvarlik g’oyalari qanday tushunish

mumkin? Bu masala bo’yicha qadim zamonlardan to hozirgi kungacha minglab kitoblar yozilgan. Shuni ham bilish kerakki, ideallar hech qanday obyektiv voqelik emas, uni biz fanda atom, koinot, tirik hujayra yoki inson organizmini tahlil qilganimizdek, obyektiv tahlil qila olmaymiz. Ideallar insonning komillikka intilishlarini ifodalaydi, buning chegarasi yo’q, ularning ortida hamisha insoniy maqsad va manfaatlar turadi. Inson ideali qadriyatlar bilan ranglangan orzu qilingan kelajakning qiyofasini ifodalaydi.

Ijtimoiy ideallar ortida hamisha ma’lum ijtimoiy guruhlar, ularning inson turmush tarzi, ijtimoiy tuzilishi, u yoki bu ijtimoiy qadriyatlar tizimiga nisbatan afzal ko’rishlari va qoralashlari turganini ko’rish uchun falsafiy tafakkur tarixiga murojaat qilish kifoya. Gedonizm va stoitsizm o’rtasidagi qadimiy qarama-qarshilikdan tortib liberalizm va paternalizmning zamonaviy versiyalarigacha biz doimo ijtimoiy hayotning qarama-qarshi ideallariga duch kelamiz.

Gumanizm – bu nafaqat tarixiy, balki hozirgi davrda ham (ya’ni sinxron jihatdan) turli xil ijtimoiy guruhlar tomonidan turlicha tushuniladigan va bundan tashqari, turli madaniyat tiplarida (masalan, yevropacha va sharqona) turlicha baholanadigan ma’lum bir dunyoqarashdir.

Agar ko’rib chiqilayotgan muammoning dastlabki asosiy tushunchalarida birlik bo’lmasa, oliy ta’limni insoniylashtirish va insonparvarlashtirish loyihalarini amaliy amalga oshirishda yanada ko’proq nomuvofiqliklar kuzatiladi.

NATIJALAR. Universitet maxsus ta’lim, ilmiy-tadqiqot va madaniyat markazi sifatida bir vaqtning o’zida nafaqat jamiyat hayotini, jumladan, ta’lim tizimini insonparvarlashtirish obyekti, balki subyekti sifatida ham faoliyat yuritadi.

Ilmiy faoliyat nuqtayi nazaridan bu quyidagilar orqali namoyon bo’ladi:

- ilmiy dasturlar va loyihalarni gumanitar ekspertizadan o’tkazish (ham o’zining, ham “boshqa”ning);

- tabiiy, texnika va ijtimoiy fanlar bog’liqligi kesimida fanlararo tadqiqotlarni rivojlantirish.

Ta’lim jarayoni nuqtayi nazaridan bu quyidagilar orqali ifodalanadi:

- ta’limni insonparvarlashtirish;

- o'quv jarayonini gumanistik tashkil etish: universitet ichidagi munosabatlarni demokratlashtirish va insoniylashtirish, hamkorlik pedagogikasini joriy etish, ta'limni diversifikatsiya qilish va individuallashtirish;

- o'qituvchilik faoliyati shakllari va uslublarini o'zgartirish;

- talabalar va o'qituvchilarda insonparvarlik yo'nalishlarini shakllantirish;

- gumanistik madaniyat qadriyatlarini joriy qilish;

- umuminsoniy qadriyatlar bilan tanishtirish; -insonning shaxsiy-individual rivojlanishning va yaxlitligining ochiqligiga erishish;

- darsdan tashqari sohada ma'naviyatning yuksak tarmoqlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratish;

- insonparvarlik yo'nalishidagi jamoat tashkilotlari va tuzilmalari faoliyatida ishtirok etish.

Ta'limni insoniylashtirish uning rivojlanishining ma'lum bir yo'nalishi sifatida, umumiy qarashlarga zid ravishda, faqat maxsus, masalan, tabiatshunoslik va ijtimoiy-gumanitar bilimlar nisbatini o'zgartirishni anglatmaydi. Garchi ijtimoiy-gumanitar fanlar, ya'ni inson, uning tabiati, istaklari, faoliyat usullari va boshqalar haqidagi bilimlar, asosan, bunday bilimlarning eng katta "zaryadi"ni tegishli (insonshunoslik) fan sohalarida va o'quv fanlarida jamlaydi. Umuman olganda, ta'limni insoniylashtirish ta'lim jarayonining barcha mexanizmlari, barcha yo'nalishlari, turlari va "burchaklari"ni qamrab olib, neytral-axloqiy, madaniy, insoniy ma'no zonalari va uning mavjudligi sohalarini chetga surib qo'ymaydi.

Garchi insonparvarlashtirish zarurati hozirda hech kim tomonidan inkor qilinmasa-da, aynan insonparvarlashtirish va kasbiylashtirishni uyg'unlashtirish masalasida, ularning ta'lim jarayoni doirasidagi mutanosib munosabatlarida keskin to'qnashuvlar kuzatilmoqda. Bu yerda "Talaba uchun nima muhimroq: insonparvarlashtirish yoki kasbiylashtirish?" degan savolni berish juda samarasiz. Bu muammoning tarixiy ildizlari bor.

Inson hayotining tuzilishidagi gumanitar bilimlarning o'rni va ahamiyatini o'rganuvchi zamonaviy tadqiqotlar ularning har qanday mutaxassislik bitiruvchilarining ham kasbiy, ham shaxsiy fazilatlariga foydali ta'sirini ochib beradi.

Masalan, mutaxassislarning fikriga ko'ra, insonning gumanitar bilimdonligi quyidagilar bilan bevosita bog'liq:

- axborotga ko'proq ochiq bo'lgan odamlarning hissiy polifoniyasiga ko'maklashadi;

- intellekt faoliyatini, uning ijodiy salohiyatini faollashtiradi;

- faoliyat motivlarini yuksaltiradi, inson ma'naviyatining tayanch tuzilmasi bo'lib xizmat qiladi;

- odamni "tirik", haqiqiy inson harakatlarining o'ziga xos mantig'ini bilishga yaqinlashtiradi;

- kasbiy va ijtimoiy, shaxslararo muloqotni oshiradi;

- kasbiy ongni butun insoniyatning umumbashariy madaniy-tarixiy tajribasi bilan boyitadi;

- inson miyasining intellektual va hissiy faoliyatini uyg'unlashtiradi, ongning yaxlit rivojlanishiga yordam beradi;

- hayot mazmuni muammolarini hal qilishga, umuminsoniy g'oyalar va qadriyatlarni asoslash va tarqatishga yordam beradi;

- ijtimoiy xotiraning saqlanishini va butun insoniyat jamiyati va odamlarning alohida jamoalarining insonparvarlik va madaniy yutuqlarini avloddan-avlodga yetkazishni ta'minlaydi;

- insonning axloqiy-psixologik xavfsizligini ta'minlaydi, ruhiy yengillik va kompensatsiya mexanizmlarining ishlashi uchun qulay muhit yaratadi.

Shaxsning gumanitar bilimdonligi mutaxassisning shaxs, intelligent sifatida gumanitar madaniyatini shakllantirishning asosiy omillaridan biridir. Bu ta'limni har tomonlama insonparvarlashtirishning insoniylik mohiyatidir. Gumanitar madaniyat nafaqat ijtimoiy (insonning biopsixosotsial mavjudot, madaniy-tarixiy jarayonning subyektivi sifatida saqlanishi va yashashini ta'minlaydi), balki alohida individual va shaxsiy ahamiyatga ega.

Gumanitar-madaniy faoliyat orqali shaxs o'zini rivojlantiradi, o'zini anglaydi, ma'naviy erkinlik va ijodkorlikni namoyon etadi, ijtimoiy-madaniy muhitni o'zgartiradi. Gumanitar madaniyatda u gumanistik va estetik namunalarini, axloqiy ideallar va me'yorlarni, xulq-atvor namunalarini topadi.

Gumanitar bilim va madaniyat qadriyatları o'zining yuksak ma'naviyati bilan ajralib turadi: ular inson hayotining ichki qadriyatini tasdiqlaydi, insoniyatning ma'naviy yutuqlarini, odamlarning intilishlari va ideallarini, turmush tarzini, nima kerak va nima istalishini ko'rsatib beradi. "Bu qadriyatlarsiz, - deb ta'kidlaydi A.Men, - inson taraqqiyoti jiddiy tanazzulga aylanadi"[10].

O'quv dasturidagi gumanitar va kasbiy bloklar bo'limlari o'rtasidagi munosabatlar haqida gapirishimiz bilanoq, biz darhol gumanitar fanlar olimlari va kasbiy mutaxassislarning korporativ manfaatlarining namoyon bo'lishiga duch kelamiz. Mutaxassislar zamonaviy ilmiy ma'lumotlarning keskin o'sib borayotganiga ishora qilib, gumanitar fanlar blokini minimal hajmgacha qisqartirishga intiladilar, gumanitar fanlar olimlari esa, o'z navbatida, gumanitar madaniyatning bitmas-tuganmas boyligini ta'kidlab, tobora ko'proq yangi kurslar va maxsus kurslarni joriy etishni talab qiladilar. Bu masalada uzoq bahslashish mumkin, lekin oqilona murosa yondashuvi ancha konstruktivdir. Oliy ta'limning zamonaviy standartlari gumanitar fanlar blokining hajmini universitetdagi butun o'quv yuklamasining umumiy soatlik hajmining taxminan chorak qismi sifatida belgilaydi. Agar berilgan imkoniyatdan samarali foydalanilsa, bu yetarlidir. Haqiqatan ham bu jiddiy masaladir. Gumanitar fanlar blokining resurslaridan gumanitar ta'limda qanchalik samarali foydalanilmoqda degan masalani kun tartibiga olib chiqadi.

T.M. Yelkanova va N.M. Chedjemova ta'limni insonparvarlashtirishni ta'lim mazmunining umumiy madaniy tarkibiy qismlarini ustuvor rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi sifatida tushunadilar, hamda uni motivatsion va baholash jihatlariga e'tibor qaratgan holda voqelikka yaxlit shaxsiy munosabatni shakllantirish va rivojlantirishni ta'minlaydigan yo'naltirilgan pedagogik jarayon sifatida ta'riflaydilar, bunda mutaxassisning olingan kasbiy bilimlarini dolzarblashtirish neytral emas, balki aniq ifodalangan axloqiy va qadriyat mezonlariga muvofiq amalga oshiriladi [11].

Gumanitar ta'limning maqsadi – insonga jamiyatdagi, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rnini, o'zining maqsadini anglash imkoniyatini berish, uning ma'naviy kuchlarini taroziga ko'ra

bilish qobiliyatini rivojlantirish, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga hissa qo'shish, shuningdek, dunyoqarashlar makonida har bir shaxsning o'z taqdirini erkin belgilashi, uning o'z qadriyatlarini hayotiy maqsadlar, yetakchi motivlar va manfaatlar, intilishlar, ehtiyojlar, o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini tashkil etish tamoyillari shaklida qabul qilishi uchun sharoitlarni ta'minlash va boshqalar[12].

XULOSA. Yuqorida aytilganlarning barchasidan kelib chiqqan holda, zamonaviy gumanitar ta'lim mazmuni nafaqat ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini ochib berishga, ijtimoiy normalar, munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan gumanitar fanlar bo'lib, balki jamiyat haqidagi bilimlar, ijtimoiy o'zaro munosabatlar ko'nikma va malakalari, fuqarolik jamiyati va yuqori texnologik dunyoda faoliyat yuritish imkonini beruvchi bilimlardir. Insonparvarlashtirish jarayoni universitetda qulay insoniylik muhitini yaratish, barcha fanlarni (gumanitar, tabiiy, texnik fanlar) gumanitar yo'naltirish, gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlarni o'qitish orqali umumgumanitar zamonaviy ta'limni ta'minlashga qaratilganligi ma'lum bo'ladi.

S.V.Xomutsovning nuqtayi nazarini to'liq qo'llab-quvvatlab, biz ta'limni insonparvarlashtirish murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi degan xulosaga kelamiz: o'rganilayotgan barcha fanlarning umumgumanitar tarkibiy qismlarining rolini oshirish; tabiatshunoslik ta'limiga gumanitar xarakterdagi mazmun komponentlari, muammolari va usullarini kiritish; ijtimoiy, gumanitar va antropologik fanlarning ko'p madaniyatli yo'nalishini, shaxsan muhim qadriyatlar ustuvorligini mustahkamlash; koinotning yaxlitligi, tabiat, jamiyat, inson va madaniyat uyg'unligiga intilish g'oyalari asosida bilish faoliyatini tashkil etish; shaxs dunyoqarashining umummadaniy tarkibiy qismlarini ustuvor rivojlantirishga, ijtimoiy munosabatlarning barcha sohalarida shaxsning ma'naviy-axloqiy asoslarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi[5].

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Козырев, В.А. Построение модели гуманитарной образовательной среды [Электронный ресурс] / В.А.Козырев. – Режим доступа:

- <http://sci.informika.ru/text/magaz/pedagog/pedagog7/a06.html>.
2. Опарина О.Д. Гуманитаризация технического образования и университетская библиотека // Университетская библиотека: выбор пути: Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции. – Екатеринбург, 2002. С. 73-77.
 3. Бирюкова Н.С. Восприятие читателями прецедентных феноменов, используемых в современной политической коммуникации. – Сургут, 2008. - С.118.
 4. Философский словарь / ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – С.99.
 5. Хомуцов, С.В. Духовность и духовные традиции. Барнаул, 2004. – 180 с.
 6. Хомуцова, Н.А. Подготовка студентов к преподаванию физики в условиях гуманитаризации школьного естественнонаучного образования // Совершенствование профессионально-методической подготовки студентов естественнонаучных специальностей в педвузах: материалы XXXVIII науч.-практ. конф. – Барнаул, 2005. – С.110.
 7. Кравец А.С. Гуманизация и гуманитаризация высшего образования // Воронежский государственный университет. <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/kravets2.htm>.
 8. Наливайко Н.В. Философия образования как объект комплексного исследования. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2002. – С.116.
 9. Мень А. Радостная весть. - М, 1991. - С.55.
 10. Елканова Т.М. Гуманитаризация профессионального образования в компетентностноориентированной системе // Высшее образование сегодня. – 2010. – № 10. – С.67.
 11. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии. – Новосибирск, 1998. - С.195.
 12. Мардонов Р. С., Ризаев И. И. Проблемы в инновационном развитии (на примере Узбекистана) // Географические и экономические исследования в контексте устойчивого развития государства и региона. – 2022. – С. 244-246.
 13. Samatov X., Ibadullayeva Z. Sociological analysis of study courses // Modern Science and Research. – 2024. – Т. 3. – №. 5.

МОДЕЛЬ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В КОНТЕКСТЕ КЛАССИЧЕСКОГО СУФИЗМА НА ПРИМЕРЕ СУФИЙСКИХ ВЗГЛЯДОВ АВИЦЕНЫ

*Шамсутдинова Нигина Каримовна, доцент Навоийского
государственного педагогического института, (PhD)*

MODEL OF THE PERFECT MAN IN THE CONTEXT OF CLASSICAL SUFISM ON THE EXAMPLE OF AVICENA'S SUFI VIEWS

*Shamsutdinova Nigina Karimovna, Associate professor Navoiy State
Pedagogical Institute, PhD in philosophical sciences*

IBN SINONING SO'FIYLIK QARASHLARI MISOLIDA KLASSIK SO'FIYLIK KONTEKSTIDA MUKAMMAL INSON MODELI

*Shamsutdinova Nigina Karimovna, Navoiy davlat pedagogika
instituti dotsenti, (PhD)*

[https://orcid.org/
0000-0002-2618-6371](https://orcid.org/0000-0002-2618-6371)

e-mail:
nigina11@mail.ru

Аннотация: автор рассматривает представление о совершенном человеке в философии Ибн Сины, выделяя его как важный аспект как в мистических, так и философских учениях. Модель идеального человека, созданная представлением Ибн Сины, является интеллектуальной гармонией, умеренностью и нравственной красотой, отражающей высокие идеалы познания и сознания.

Ключевые слова: философия, мистицизм, совершенный человек, интеллектуальный мистицизм, античная философия.

Abstract: the author examines the Conception of the perfect man in the philosophy of Ibn Sina, highlighting it as an important aspect in both mystical and philosophical teachings. The model of the ideal man, created by Ibn Sina's representation, is intellectual harmony, moderation and moral beauty, reflecting the high ideals of cognition and consciousness.

Keywords: philosophy, mysticism, perfect man, intellectual mysticism, ancient philosophy.

Annotatsiya: muallif Ibn Sino falsafasida komil inson g'oyasini ko'rib chiqadi, uni mistik va falsafiy ta'limotlarda muhim jihat sifatida ta'kidlaydi. Ibn Sinoning g'oyasi bilan yaratilgan komil inson modeli bilim va ongning yuqori ideallarini aks ettiruvchi intellektual uyg'unlik, me'yor va axloqiy go'zallikdir.

Kalit so'zlar: falsafa, tasavvuf, komil inson, intellektual tasavvuf, antik falsafa.

ВВЕДЕНИЕ. Закономерным результатом нравственных изысканий и научно-теоретической деятельности Ибн Сины и Аристотеля стал образ совершенного человека. Однако это была не только благородная мечта ее автора, но и недостижимый пример для простых людей. Представленный идеал был открыт для всех, кто стремился к совершенству, и подражание ему составляло смысл и цель жизни человека.

Если обратиться к идейным истокам суфийского учения о совершенном человеке, то станет ясно, что его корни связаны с древнейшим иранским мифом и комплексом религиозных представлений – маздеизмом и зороастризмом. Согласно зороастризму, Каюмарс, идеологический прототип совершенного человека, представлен как «первый гражданин мира». В следующий период (I в. до н.э.) эта концепция сформировалась в религиозно-философском учении гностицизма и получила

дальнейшее развитие, объединившее различные течения иудаизма, зороастризма, манихейства, христианства, греческой философии и других восточных верований. В центре этого учения находится Человек, точнее его душа, которая как божественная стихия иногда олицетворяет себя как «Первочеловек» или «Антропос». Для подтверждения этой гипотезы необходимо вспомнить учение о «Древнем человеке» манихейства, одной из последних форм гностицизма. Это архаическое поколение человека также было одним из активных участников глобальной битвы между силами Добра и Зла, способствовало освобождению мира Света от мира Тьмы и Темноты. Примечательно, что основоположник упомянутого учения – Мани признавал основоположниками своего учения своих великих предшественников – Зороастра, Будду и Иисуса Христа.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД. В мифах и философско-религиозных произведениях, о которых идет речь, представляющих разные конфессии и мировоззрения, речь идет главным образом о должном месте человека в иерархии бытия. В этом отношении они также сыграли роль в возникновении, становлении и развитии суфийского учения. Прежде всего, нравственно-гуманистические идеалы прежних времен стали одним из основных источников представления суфиев о совершенном человеке. Конечно, оно адаптировалось к другим социально-политическим и культурным средам и условиям и имело свои особенности.

На самом деле понятие совершенного человека в классической традиции суфизма означает, прежде всего, идеального человека, достигшего вершины совершенства и поэтому удостоенного чести видеть Высшую Истину посредством мистического наблюдения. Однако впоследствии некоторые суфии (например, Ибн Араби, Газали, Гилани и ряд других) пересматривали некоторые правила классического суфийского учения.

РЕЗУЛЬТАТЫ. Представление о совершенном человеке занимает важное место не только в мистических воззрениях Ибн Сины, но и в его философских воззрениях. Модель совершенного человека Ибн Сины, созданная его

творческим воображением, есть поистине интеллектуальная прелюдия – древний идеал гармонии, умеренности и нравственной красоты, украшенный сознанием. Этот тип воплощается в образе мудреца-философа, обогащенного мистическим идеалом суфиев, основанным на идее постепенного восхождения к совершенству через мистический экстаз и интуицию, с целью соединения человека с Творцом и окончательное слияние с божественной сущностью. В связи с этим можно отметить, что мистико-философские труды Ибн Сины в основном говорят о трех типах совершенной модели человека.

Во взглядах Ибн Сины древний образец совершенства (по воззрениям Аристотеля) совершенствовался в идее мудреца-философа, наполненной чертами средневекового восточного перипатетика. Затем модель суфизма, созданная на основе образа и подобия ученого, святого, и, наконец, анализы, отражающие образ пророка, созданная в рамках теории пророчества или учения об «Истине Мухаммада».

Следует отметить, что приведенные выше модели философской системы Ибн Сины не изучались отдельно как строго регламентированные теоретические понятия. Поэтому из анализа философии Ибн Сины можно сделать вывод, что понятие совершенного человека имеет символическое значение, поскольку включает в себя не только мистические, но и рационалистические идеи и идеалы философа, а также особенности официальной идеологии того времени - ислама. Ибн Сине удалось объединить все три модели в образе мистика-философа. Поэтому, следуя Ибн Сине, мы тоже пытаемся открыть эту душу - как объект исследования.

В современном западном ориентализме можно показать два типа модели совершенного человека – модель, представленная официальным исламом в виде богословов, и модель, представленная исламом в виде «людей» в виде суфиев-мистиков, которые находятся в оппозиции к этому. В то же время, решая эту проблему, французский востоковед М. Шодкевич подходит по-своему, по его мнению, образы улема и бога-святого «выявляют не противопоставление, а дополнительную идеальность идеального поведения, основанного на двух

типах знания соответственно. В первом случае основное внимание уделяется «Священным религиозным книгам» (Корану, Сунне и др.) и представленным в трактовке богословов, имеющим нормативный статус в обществе, на основании которого нравственный кодекс и нормы формируются нравственные нормы поведения. Во втором случае в его основе лежит личное, мистическое «знание», полученное не сознанием, а интуицией, познанием, в результате близости или даже «сближения» с божественным [1].

В связи с этим возникает вопрос тот или иной предмет может быть воплощением двух типов моделей совершенства, и если ценностные идеалы и средства их достижения противопоставлены друг другу, иногда носящие резкий идеологический характер, то насколько правомерно решение что они дополняют друг друга? Здесь речь идет о двух разных моделях «совершенного человека», носителями которых являются субъекты, находящиеся на разных ступенях социальной лестницы в соответствии со своим социальным статусом и поэтому имеющие свои представления о совершенстве и нравственности.

Абсолютная святость Верховного Даргяха подтверждается его положением в обществе, а его ранг видится как представители «великой морали» пророков, правителей и «святых даргяхов» ислама - богословов-улемов.

Абсолютный и недостижимый образ совершенного человека, формировавшийся в высших чиновничьих слоях общества, был призван не только подчеркивать их нравственное превосходство над остальными простыми людьми - носителями «малой нравственности», но и обеспечивать экономическую и политическую власть последних.

В этом формировался не только социальный вопрос не стабильного развития, но и появление «нравственного» протеста, побуждавшего людей к поискам духовной свободы и иных путей самоутверждения человеческого достоинства, своих духовных потребностей, идеалов, идей и нравственных норм. Этот «иммунитет» мог быть обеспечен отказом от принятых норм жизни и религиозных догм, избеганием дискредитации действительности погружением в свой особый

«внутренний» мир, наделением человека особыми сверхчувственными и познавательными способностями в виде мистической интуиции или экстаз.

С их помощью человек мог достичь высшего уровня самопознания и совершенства, уровня уникальности, на который не осмелилось бы ни одно религиозно-философское учение, то есть тождества, единства и взаимопроникновения человека и Бога, и, наконец, смешение первое со вторым. Поэтому, по мнению французского ученого М. Шодкевича, это знание святых невозможно понять и вербализовать как выражение общественных интересов, ибо оно очень индивидуально. Он считает мистическое знание выше богословия, потому что оно получено «непосредственно от Бога» без посредников. Это знание не требует соблюдения норм, нравственных правил, признает не внешние (социальные), а внутренние направления совершенствования [2].

Следовательно, если эти идеалы отнести к «постклассическому» периоду развития суфийского учения, во многом адаптированного к официальному исламу усилиями М. Газали, то становится ясно, что можно говорить о взаимодополняемости двух моделей.

Что же касается раннего, «классического» суфизма, то его идейное направление было направлено на формирование «автономной» личности, противостоящей любым нравственным правилам и нравственным нормам, подчиняющей человека внешним условиям его существования.

В своем творчестве Ибн Сина, не изменяя всей философской традиции перипатетизма, возвысившей рационализм до уровня неоспоримого авторитета, все чаще обращается к религиозно-философскому учению суфизма. Главное, что привлекает его в этом учении, – идея антропоцентризма, гуманизма и нравственного самосовершенствования. Это не уступка суфизму и отказ от своих прежних верований. Образ бесцельного дервиша, отчужденного от активной творческой и общественной жизни, был чужд натуре Ибн Сины.

Ибн Сина интересуется суфийско-мистическое учение не только в деятельности против официальной религии и внешней атрибутики их учения, но и в его гуманистической направленности, не как один из видов живых существ природы, а как существо воплощение высоких божественных качеств. Какую бы форму ни принимали суфийские учения в стремлении к высшей истине: интуитивное знание, трансцендентный экстаз или вселенскую космическую любовь, во всяком случае решающим условием и предметом этой деятельности является поднятие ступеней человеческого нравственного совершенствования до высшей благородной цели единения с божественной сущностью.

Бог есть Высшая Реальность. А окружающие вещи и события действительности являются его эманациями. Последователи суфиев провозглашают мистический союз человеческой души с Богом судьбой и высшей целью человека. Но она делится на семь стадий: 1) стадия поиска, 2) стадия любви, 3) стадия познания, 4) стадия равнодушия, 5) стадия единобожия (таухида), 6) стадия удивления или обучения, 7) стадия утраты (фано). Хотя первоначальные принципы суфизма, изложенные Ибн Синой, отличались от традиционного понимания последователей суфийского направления, ему удалось кратко выразить суть, цель и дух этого учения, которое имело смысл и видоизменялось в рамках его философских воззрений и научных интересов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Учение суфизма не служило самоцелью для философских интересов Ибн Сины, а явилось своеобразным дополнением его философского учения и мировоззрения. Этим объясняется краткость и лаконичность изложения им суфийских наставлений, которые носят скорее воспитательный, чем теоретический характер. Но за этой внешней краткостью мыслитель углубляется в суть вопроса,

подчеркивая наиболее характерные черты и конечные цели этого мистико-философского течения.

Ибн Сина в своем труде «Наставления и советы» описывает цель суфийского учения как мистическое восхождение к абсолюту. «Суфизм начинается со знания, разделения, удаления, отрицания и отречения. Затем он состоит в углублении всего, что является атрибутом истины. Суфизм заканчивается познанием истины и единением с ней» [3], – пишет он. Известно, что суфизм состоит из стадий отречения, просветления и истины и делится на практическую и теоретическую части. На первом этапе, который Ибн Сина назвал «мубтало», суфий должен очистить свою душу, сделать ее праведной и найти путь к божественной сущности.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. См.: Степанянц М.Т. Человек в традиционном обществе Востока (опыт компаративистского подхода) // Вопросы философии. 1991, №3. - С.145.
2. См.: Степанянц М.Т. Человек в традиционном обществе Востока (опыт компаративистского подхода) // Вопросы философии. 1991, №3. - С.127.
3. Ибн Сина. Указания и наставления.- Избр. произ. Т.1. - С.317.
4. Le statut de la métaphysique // Simon Van Riet. Avicenna Latinus, liber de philosophia prima sive scientia divina 1-IV. Louvain: E.Peeters; Leiden: E.J.Brill, 1977. P. 9.
5. Шамсутдинова Н.К. Метафизика контекстида Абу Али Ибн Синонинг тасаввуфий қарашлари.// Imom Vuxoriy saboqlari. Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy adabiy jurnal // Samarqand. 2023-№4. В. 128-129.

INSON KAMOLOTINING IKKI ASOSI

Adilov Zafar Yunusovich, Ma'mun universiteti "Falsafa"
kafedrasi mudiri, dotsent, f.f.d., (PhD)

THE TWO FUNDAMENTALS OF HUMAN
DEVELOPMENT

Adilov Zafar Yunusovich, Head of the Department of Philosophy,
Mamun University, Associate Professor, Ph.D., (PhD)

ДВА ОСНОВЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Адиллов Зафар Юнусович, заведующий кафедрой
"Философия" Университета Маъмуна, доцент, кандидат
философских наук, (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mahmud az-Zamaxshariyning ijtimoiy-falsafiy qarashlarining irfoniy xususiyatlari hamda diniy va dunyoviy tomonlari ochib berilgan. Shu bilan birgalikda, Mahmud az-Zamaxshariyning ilm olamiga kirib kelishi, boshqa kasblardan ilm olamini ustun qo'yishining asosiy xususiyatlari hamda ilm insonni ulug'lashi va komillik darajasiga ko'tarishi mumkinligi haqidagi qarashlari tahliliy asosda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: inson, odam, ilm, bilim, falsafa, diniy ilm, tana, ruh, tinchlik, zulm, illat va hasad.

Abstract: This article reveals the religious and secular aspects of Mahmud az-Zamakhshari's socio-philosophical views. At the same time, Mahmud az-Zamakhshari's entry into the world of science, the main features of his superiority over other professions, and his views that science can glorify man and raise him to the level of perfection are revealed on the basis of analysis.

Keywords: Human, man, science, knowledge, philosophy, religious knowledge, body, soul, peace, violence, evil and envy.

Аннотация: В данной статье раскрываются религиозный и светский аспекты общественно-философских взглядов Махмуда аз-Замахшарий. При этом на основе анализа раскрываются вхождение Махмуда аз-Замахшарий в мир науки, основные черты его превосходства над другими профессиями, его взгляды на то, что наука способна прославить человека и поднять его на уровень совершенства.

Ключевые слова: человек, наука, знание, философия, религиозное знание, тело, душа, мир, насилие, зло и зависть.

KIRISH. Inson Tangri tamonidan yer yuzi xalifasi qilib yaratildi, unga yer yuzidagi barcha narsalar ne'mat qilib berildi. Odamlarning barchasiga dinlari, irqi, ranglaridan qat'iy nazar insoniy mukarramligni e'tirof qilib berilgan bo'lib, Tangri, "Darhaqiqat, Biz Odam bolalarini aziz va mukarram qildik" (Al-Isro surasi.70-oyat) deb ta'kidlaydi. Bu maqomga ega bo'luvchi insonning kamol topishida shukronalikning o'rni beqiyosdi. Olloh taolo Qur'oni karimning "Ibrohim" surasi 7-oyatida: "Yana Robbingiz e'lon qilgan (bu so'zlar)ni eslangiz: "Agar

(bergan ne'matlarimga) shukr qilsangiz, albatta, (ularni) yana ziyoda qilaman. Bordi-yu, noshukrlik kilsangiz, albatta, azobim (ham) juda qattiqdir", deb marhamat qilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Shukr qilgan inson ham jismonan, ham moddiy, ham ma'naviy-ruhiy tomondan kamol topadi. Fozil Zohid "Zamaxshar tasbehi" asarida insonga shunday tarif beradi:

Shukr ayta, ey odam, nasli Odamsan,
Maxluqot sarvari, faxri olamsan¹.

<https://orcid.org/0009-0003-1363-2904>

e-mail:
zafaradilov68@gmail.com

¹ Фозил Зоҳид. Замахшар тасбеҳи. Тошкент.: "Мухаррир" нашриёти, 2011. – Б. 15.

Yana shuningdek, Qur'oni karimning "Baqara" surasi 151-oyatida; "Bas, meni eslasangizlar, sizlarni men eslayman, menga shukr qilinglar, lekin kufr keltirmanglar". Shundan ko'rinadiki, inson Olohni eslashi, uning bergan ne'matlariga shukrona qilishi o'ta muhimdir. Xorazm diyorida dunyoga kelib, ijod qilgan "Jarulloh" - (olohning qo'shnisi) va "Xorazm faxri" unvonlari sohibi qomusiy allomalardan biri bo'lgan ulug' olim Abul Qosim Mahmud az-Zamaxshariy Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida hijriy 467-yil, 27-rajab oyida, haftaning chorshanba kuni (milodiy 8-mart 1075-yil) tug'ilgan. Allomaning diniy va dunyoviy sohalarda yozgan asarlari bugungi kunda yosh avlodni ma'naviy barkamol qilib tarbiyalashda, shuningdek mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishda muhim o'rin kasb etadi. Mahmud az-Zamaxshariy o'z asarlari bilan dunyo musulmonlari orasida mashhur bo'lib, falsafa, tilshunoslik, adabiyot, geografiya, tarix, dinshunoslik kabi ko'plab sohalarni rivojlanishiga hissa qo'shgan ulug' olimdir. Alloma asarlarining ichida "Atvoquz-zahab" asari muhim o'ringa egadir. Asar arab tilida "Atvoquz-zahab filmavoizi val-xutab", o'zbek tilida esa "Nasihat va va'zlardan tizilgan oltin shodalar" deb nomlanadi. Asarning yozilishi to'g'risida, Muhammad Sa'id Katabiyning ma'lumotiga ko'ra, "Atvoquz-zahab" kitobi Makkada bitilgan. Ya'ni, Mahmud az-Zamaxshariy baytullohni tavof qilar ekan, har bir aylanganidan keyin bir maqolat qog'ozga tushirgan. Maqolatni yozib, yana aylangan va shu tariqa yuz marta tavof qilganidan so'ng yuz maqolat yozilgan. "Atvoquz-zahab filmavoizi valxutab"ning Misr kutubxonalaridagi qadimiy kitoblar fondlarida saqlanayotgan uchta qo'lyozma va bitta bosma nusxalaridan foydalanilgan. Ular shartli ravishda "alif", "be", "jim", "dol" harflari bilan belgilangan. Quyida har bir nusxaning xususiyatlarini alohida keltirib o'tamiz.

"Alif" nusxasi: 5089-raqami ostida saqlanayotgan bu qo'lyozma 40 sahifadan iborat. Maqolat soni va tuzilishi jihatidan boshqa nusxalardan farqlanadi. Ba'zi maqolatlar o'zaro qo'shib yuborilgani uchun ularning umumiy soni 91 ta bo'lib qolgan.

"Ve" nusxasi: 3983-raqami ostida saqlanayotgan bu qo'lyozma xatosiz, o'qishni qiyinlashtiradigan chalkashliklardan xoli, chiroyli xat bilan ko'chirilgan. 70 ta sahifadan iborat bu nusxa 100 ta maqolatdan tarkib topgan. Kotibi Sa'id Sa'diy.

Qo'lyozma hijriy 1313-sananing 28-shavvol oyida, milodiy 1896-yil 11-aprelda ko'chirilgan.

"Jim" nusxasi: 5108-raqami ostida saqlanayotgan bu qo'lyozma 20 sahifadan iborat. Kitob avvalida Zamaxshariyning tarjimai holi va Ibn Daqmoq tilidan hanafiy olimlarning tabaqalari berilgan. Ular ichida, Zamaxshariyning ham nomi zikr qilingan. Bitta maqolat boshqasiga qo'shib ketgani uchun bu nusxada umumiy maqolat soni 99 ta bo'lib qolgan.

"Dol" nusxasi: Bu nusxa "Al-Azhar" kutubxonasining sohibi Muhammad Sa'id Rofi'iy tomonidan hijriy 1328, milodiy 1910-yil Misrda chop qilingan. Matni "be" nusxaga yaqin, ba'zi lafzlarda ozgina farq bor. Ayrim so'zlarning ma'nolari sharhlangan. Aytilishicha, 1876-yil Parijda Barbye Meynard tomonidan chop qilingan nashri ham mavjud bo'lib, 223 sahifadan iborat. Bu nashrda maqolalar matniga fransuz tilida keng sharhlar ilova qilingan. Sharhda matn ma'nolaridan uzoqlashilgan o'rinlar bor. Shuningdek, sharqshunos olim U.Uvatovning xabar berishicha, Fon Jozep fon Xammer tomonidan bajarilgan nemischa tarjimasi arabcha asli bilan 1835-yilda Venada, o'sha yili yana Leypsigda bosilgan. Gustav Fayl 1863-yil (ba'zi adabiyotlarda 1836-yil)da Shtutgardda yana bir nemischa tarjimasini nashr ettirdi. "Atvoquz-zahab"ning 1896 yilda bosilgan Bayrut nashri, 1903-yilda Mirzo Yusufxon ibn I'tisom tomonidan yozilgan sharx.

"Atvaquz-zahab" Kallisrning "Tamaddun" matbaasida, 1910 yilda "As-saodat" matbaasida, 1925 yilda yana qaytadan "As-Maxmudiya" matbaasida tijorat nashri sifatida bosmadan chiqqan. Bu asarni qayta tahlil qilishda Ahmad Abduttavvob Avaz xizmatlari juda kattadir. U o'z tahlilida quyidagi uslublardan foydalangan:

- 1) nusxalar o'rtasidagi xilma-xilliklarni qiyoslab, farqlarni hoshiyada ko'rsatib borgan;
- 2) har bir maqolaga nom qo'ygan;
- 3) yopiq, tushunilishi og'ir kalimalarni raqamlab, matn ostida lug'atini izohlagan;
- 4) lug'at izohidan so'ng "maqola ma'nosiga xulosa" sarlavhasi ostida har bir maqolaning asosiy ma'nosini yengil uslubda umumlashtirgan;
- 5) kitobni o'rganishga qulaylashtirgan;
- 6) matnni o'qishda mushkillik tug'ilmasligi uchun kalimalarning e'robini (qisqa unli larni) to'la ifodalagan. Mahmud az-Zamaxshariy o'zining "Atvoquz-zahab" asarida inson ma'naviy kamol

topishi unda shukronalik fazilati bo'lishi uchun, quyidagi falsafiy g'oyalarni oldinga suradi: Kishini dini va faoliyati (ishi) yuksakka ko'targan ekan, na yo'qlik-qashshoqlik, na yetim-yesirlik qaddini buka oladi. Kimning buzuqligi va jaholati tubanlashuvi – bunga sabab bo'lsa, na mol-dunyosi, na ahli yaqinlari qaddini tiklay oladi. Ilm, bamisoli ota! Dunyoni tanitadi, to'g'rilikka yo'llaydi, yiqilganda suyaydi, dardga malham bo'ladi. Taqvo, bamisoli ona! Bag'riga bosib, mehrini beradi, qalbni poklab, ko'zni yashnatadi. Bas, shunday ekan, o'zingni ilm va taqvo bilan himoya qil. Qo'llaringni ilm va taqvo qudrati bilan quvvatlantir. Olloh senga o'z ne'matini yomg'ir qilib yog'dirsin, pok hayot bilan tiriltirsin.

Allomaning ushbu o'g'itlari bugungi kunda ham o'z qiymatini yo'qotmagan, har qanday insonning taqvosi va ilmi bo'lmasa, u kishi Olloh bergan omonatlarni qadriga yetmaydi. Inson ilmi bilan o'zligini, vatan va jamiyat oldidagi daxldorlik hissini anglagan holda, xalqqa xolis xizmat qilib xalqning rizosiga shukronalik bilan erishadi. Zamaxshariy fikriga ko'ra, "Rizq", "Quvvat", "Fursat" va "Obro'"ning qo'ldan ketkazadigan 4 ta sababini ko'rsatadi:

Rizq - noshukrlik qilsang;

Quvvat - hasad qilsang;

Fursat - qadriga yetmasang;

Obro' - manmanlik qilsang qo'ldan ketadi.

Albatta ilmsizlikning illati bo'lgan bu noshukrlik, hasad, vaqning qadriga yetmaslik, manmanlik inson hayotini tubanlashuviga hamda jamiyatda beqororlikni keltirib chiqaradi.

MUHOKAMA. Mahmud az-Zamaxshariyning hayot mazmunini, ya'ni samarali ijodiy faoliyatini faqat uning falsafiy g'oya va qarashlaridan izlash o'rinlidir. Nima uchun Zamaxshariy barcha ilm turlari orasida, inson va uning jamiyat bilan munosabatlari to'g'risida ilmiy faoliyat olib bordi va nega u barcha ilmiy sohalar orasidan "tafsir" ilmini tanladi? Bu savolga javob Zamaxshariyning ontologik, gnoseologik, aksiologik falsafiy bilim va qadriyatlarga oid qarashlari o'z aksini topgan. Chunki, insonda shukronalik bilan vatanga daxldorlik hissi mavjud bo'lsa, bu kishining hayoti tinch va farovon bo'ladi. Shu o'rinda ilm inson uchun qanday ahamiyatga ega?

Allomaning otasi farzandini tikuvchi bo'lishini xohlagan bo'lsada, Zamaxshariy ilm yo'lini tanladi. Jismoniy nuqsoni bo'lsada shukronalik va ilm, unda jasorat va fidoiylilikni uyg'otdi. Ilm yo'lida qilgan samarali mehnati orqali jahon ahliga vatani hamda millatini tanitdi. Allomani ilmga yetaklagan omillar quyidagilardir, birinchisi aql, ikkinchisi esa naqldir. Inson ko'rib, eshitib, tafakkur orqali aniq xulosa va yechimlarga kelishi aqlning ma'rifati mahsulidir.

Ta'kidlash joizki, Odam tana va ruh birligidan tarkib topgan. Tana — Ollohning xalq olamidani, ruh esa amr olamidani. Shuning uchun inson g'ayb olami ilohiyligi va shahodat olami moddiyligini mujassamlashtirgan aziz va mukarram xilqat hisoblanadi. U barcha mavjudotlar ichida o'zining aqli bilan ajralib turadi. Aql tafakkur qilish, ilm olish va shu orqali barcha maxluqlardan afzal bo'lishiga imkon yaratadi; oqni qoradan, yaxshini yomondan, halolni haromdan, haqni nohaqdan ajratish, o'zni anglash, munosib o'rin topish, burch va vazifani bajarishga yordam beradi. Borliq inson uchun yaratilgan. Uni mavjudotlar ichida aziz-u mukarram va sharaflil qilgan — aynan aqli² bo'lib hisoblanadi.

Luqmoni Hakim o'g'liga shunday vasiyat qilgan: "Ey o'g'lim, ulamolalar bilan birga bo'lgin, ular bilan majlislarda yonma-yon o'tirgin, chunki Olloh taolo osmon suvlari bilan yerni tiriltirganidek hikmatning nuri bilan qalbni tiriltiradi. Ey o'g'lim, namozni to'kis ado et, yaxshilikka buyur va yomonlikdan qaytar, hamda o'zingga kelgan balolarga sabr qil. Albatta, mana shu ishlar maqsadga muvofiqlaridir. Agar dunyo molini xohlasang, u bilan shug'ullan! Agar oxirat qayg'usini xohlasang, zuhd-u taqvo bilan mashg'ul bo'l! Agar har ikkalasini xohlasang, ilm bilan shug'ullan! Chunki ilm dunyo izzati va oxirat sharafidir".

Tariqat va Tasavvuf ulug'laridan bo'lmish Bahouddin Naqshbandning ilm to'g'risidagi fikrlari "Risolai unsiya" asarida yozilgan. Bu manbada yozilishicha, Bahouddin Naqshband Ya'qubi Charhiyga ilm haqida shunday degan: "Ilm ikki xildir. Birinchisi qalb ilmi bo'lib, u avliyo va anbiyolarning foydali ilmidir. Ikkinchisi til ilmi bo'lib, u Odam bolalari ustida Allohning hujjatidir. Umid qilamanki, senga ilmi botindan bir nasiba yetgay". Manbadagi bu fikrdan ma'lum bo'ladi, Bahouddin

² Gulchexra Navruzova. Aqlning ikki asosi. Tafakkur jurnali, 3-son. 2023. – B. -113.

Naqshband ilmni ikki xil deganlar: qalb ilmi va til ilmi. Qalb ilmni botin ilmi ham deganlar. Til ilmni zohir ilm deganlarini mantiqan xulosa qilish mumkin³.

NATIJALAR. Shubhasiz, yuqoridagi ilm to'g'risidagi so'zlar o'sha davrda kishilarni ilmiy izlanish sohasiga yo'naltirishda yuqori motivatsion ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ham juda ahamiyatlidir. Yana shuni ham ta'kidlash joizki, payg'ambarlar tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ular ham ilm bilan birgalikda o'zlariga boshqa ish va yumushlarni kasb qilib olishgan.

Payg'ambarlarning qilgan kasb-korlari:

Odam (a. s.) – dehqonchilik;

Idris (a. s.) – tikuvchi va xattotlik;

Ibrohim (a. s.) – quruvchi;

Nuh (a.s.) – usta-duradgor;

Lut (a. s.) – tarixchi;

Ismoil (a.s.) – ovchi va tarjimon;

Dovud (a. s.) – temirchi;

Iso (a. s.) – tabib;

Muhammad (a.s.) – cho'pon va savdogar.

Yuqoridagilardan shuni ko'rish mumkinki, insonning ilmi va kasbi bo'lsa, hayot qiyinchiliklari uni yenga olmaydi.

Zamaxshariyning “Ilm, bamisoli ota! Dunyoni tanitadi, to'g'rilikka yo'llaydi, yiqilganda suyaydi, dardga malham bo'ladi. Taqvo, bamisoli ona! Bag'riga bosib, mehrini beradi, qalbni poklab, ko'zni yashnatadi. Bas, shunday ekan, o'zingni ilm va taqvo bilan himoya qil. Qo'llaringni ilm va taqvo qudrati bilan quvvatlantir” degan so'zlarini o'qir ekanmiz beixtiyor jamiyatimizda, noshukrlikdan oilalarda yuz berayotgan ajrim natijalariga qarasaq.

Fozil Zohid Zamaxshar tasbehi asarida insonning ikki qanoti, ilm va taqvoga shunday tarif beradi:

Ma'rifat mevasi xush xulq, abrorlik,

Oriflarga xos maxrami asrorlik.

Bilgilki, dining va ilming tufayli

Azizlik maqomiga sazovorlik.

Ilming qanot, qilsang parvoz falakka,

Vosita shu, bo'lsang xamroz malakka.

Dining va ilmingdan bil, tavfiq Haqdan,

Qancha baland ko'tarilsang yuksakka.

Ko'rib haqiqiy olimning kamolin,

Ochgay unga murod gulgun jamolin.

Ilmiga amal qilgan taqvodorning

Ibrat bilgil siyratin va a'molin.

Ilm ota kabidir, yoqar u chiroq,
Farzandning yo'li oydin, iymoni sog'.

Taqvo ona yanglig' bag'riga bosib,
Yuvib-tarar, pok asrar, yuqtirmas dor.

Mahmud az-Zamaxshariyning asarlaridagi oldinga surilgan taqvo, ilm, shukronalik kabi falsafiy g'oyalar, yosh avlodni ilm yo'lga chorlab, ularda davlatimiz tomonidan oldinga surilayotgan bunyodkor g'oyalarda faol qatnashish, mustaqillik, tinchlik, farovonlik kabi ne'matlarga shukronalik orqali xalqqa, vatanga sadoqat bilan xizmat qilishga chorlaydi.

XULOSA. Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib quyidagicha xulosalarga kelindi:

- Insonni ijtimoiy hayotdagi qiyinchilik va qashshoqlikdan asrovchi ikki vosita dini va hunari ekanligi aniqlandi;

- Shaxsning kamol topishida ilm olishning ahamiyati aql va naqlga bog'liq ekanligi asoslantirildi;

- Oila mustahkamligi, uning birdamligi jamiyat taroqqiyoti va barqarorligi muhim asoslari ekanligi isbotlandi;

- Insonga berilgan omonatlardan jon, jism, rizqning yuksalishi va rivojlanishida shukronalikning o'rni beqiyos ekanligi ko'rsatib berilgan;

- Insonni jaholat va axloqsizlik illatlaridan boyligi yoki nasl-nasabi qutqara olmasligi, albatta, ilm va taqvo o'z navbatida uning ikki qanoti kabi yuksalishi, kamol topishi va farovonlikka erishishining muhim sharti ekanligi ko'rsatib berilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фозил Зоҳид. Замахшар тасбеҳи. Тошкент: “Мухаррир” нашриёти, 2011. – Б. 15.
2. Маҳмуд аз-Замахшарий. Атвокуз-Заҳаб. - Қоҳира: Дарул-фазийла, 1993. – Б. 55.
3. Гулчеҳра Наврӯзова. Ақлинг икки асоси. Тафаккур журнали, 3-сон. 2023. – Б. -113.
4. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. 3-жуз.Т: “Шарқ”, 2003. –Б. 125.
5. Turkiye Gazetesi, Alem alimlari enciklopedisi, Ihlas matbaacilik, Эст., тарихсиз., –С. 171.
6. SH.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2021. B. 34-35.
7. Гулчеҳра Наврӯзова. Баҳоуддин Нақшбанд илм хусусида. Ислом тафаккури журнали, 2-сон. 2023. – Б. -3.

³Гулчеҳра Наврӯзова. Баҳоуддин Нақшбанд илм хусусида. Ислом тафаккури журнали, 2-сон. 2023. – Б. -3.

LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF THE CONCEPTS OF “NATIONALITY” IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE

Ortikova Sevara Ismoilovna,

Teacher of Navoi University of Innovations

INGLIZ VA O'ZBEK ADABIYOTIDA “MILLIYLIK” TUSHUNCHALARINING TIL VA MADANIY XUSUSIYATLARI

Ortiqova Sevara Ismoilovna,

Navoiy innovatsiya universiteti o'qituvchisi

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА

“НАЦИОНАЛЬНОСТЬ” В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ортикова Севара Исмоиловна,

преподаватель Навоийского инновационного университета

Annotation. The article analyses the idea among the current subjects of modern linguistics. One of the key concepts in linguistic culture and cognitive linguistics is this word. The investigation of these two concept topic areas will be done in this essay. While “concept” is a broad term used in both linguistics and cognitive linguistics, it refers to two distinct notions in each field.

Keywords: Askoldov, concept, linguistic culture, cognitive linguistics, cognitive grammar, logical category, “tea” notion.

Annotatsiya. G'oya zamonaviy tilshunoslikning dolzarb mavzularidan biridir. til madaniyati va kognitiv tilshunoslikdagi asosiy tushunchalardan biri bu so'zdir. Ushbu insho ushbu ikkita kontseptual mavzuni o'rganadi. “Tushuncha” tilshunoslikda ham, kognitiv tilshunoslikda ham qo'llaniladigan keng atama bo'lsa-da, har bir sohada ikki xil tushunchaga ishora qiladi.

Kalit so'zlar: Askoldov, tushuncha, til madaniyati, kognitiv lingvistik, kognitiv grammatika, mantiqiy kategoriya, “choy” tushunchasi.

Аннотация. Идея входит в число актуальных предметов современной лингвистики. Одним из ключевых понятий в лингвокультуре и когнитивной лингвистике является это слово. В этом эссе будет проведено исследование этих двух концептуальных тематических областей. Хотя “концепция” — это широкий термин, используемый как в лингвистике, так и в когнитивной лингвистике, он относится к двум различным понятиям в каждой области.

Ключевые слова: Аскольдов, концепт, лингвокультура, когнитивная лингвистика, когнитивная грамматика, логическая категория, понятие “чай”.

INTRODUCTION

The anthropocentric approach to language currently represents the most recent developments in linguistics and is solidifying its position as a stand-alone paradigm. Numerous experts believe that the

anthropocentric paradigm's leading paths include linguoculturalism and cognitive linguistics.

After its inception in the latter part of the 20th century, cognitive linguistics emerged as a prominent field in linguistics around the start of the

<https://orcid.org/>

[0009-0004-0568-4891](https://orcid.org/0009-0004-0568-4891)

E-mail:

sevaraortiqova042@gmail.com

Tel: +998933121767

Navoiy Innovatsiyalar Universiteti “Filologiya va tillarni o'qitish” kafedrasida dotsenti v/b. f.f.f.d. N.S. G'ulomova taqrizi asosida.

21st. The scientific publications of American scientists J. Miller, J. Bruner, J. Lakoff, R. Langaker, R. Jackendoff, and others are linked to the development of contemporary cognitive linguistics. Cognitive linguistics is a field that examines the interdependence of psychological, biological, and philosophical theories of knowledge and links language with these theories.

LITERATURE ANALYSIS

According to the opinion of Uzbek linguist Sh.S. Safarov, “The task of cognitive linguistics is to acquire and store knowledge with the help of language, to use language in practice, and to transfer, in general, the system and structure of language as a reflection in the human brain, connecting it with thinking is an in-depth scientific research.”¹

Professor A. Mamatov, thinking about the cognitive analysis of the language system, writes: “Cognitive science deals with cognition, while cognitive linguistics studies the reflection and verbalization of cognition, that is, knowledge in language. The cognitive approach to language is that the form of the language is ultimately a reflection of human consciousness, thought, and knowledge structures. Cognition, according to its structure, represents the systematization of all types of knowledge based on human cognitive activity.”²

Towards the end of the 20th century, a new branch of linguistics, linguoculturalology, developed rapidly, emphasizing the study of language and culture. Linguistics is a general science between the sciences of cultural studies and linguistics, which studies phenomena such as the interaction and connection of language and culture, the formation of this separation and its reflection outside language and language as a whole system deals with.

ANALYSIS AND RESULTS

Linguistics and culture are relatively similar to the sciences of cultural studies and linguistics, according to the object of research, but they differ in the way they approach and analyze the subject. Its study of the national-culturally particular rules for structuring speech communication within the framework of language manifestation and expression of national culture, nationalism, language spirit, and

the distinctive features of the country reflected in the language is what limits its applicability is investigating the phenomenon of identifying features of a national language. Comparing the cultural content of language units with the well-known symbolic “codes” of other language elements and cultures is the task of linguistic culture.

This phrase has a varied meaning in cognitive linguistics and linguocultural studies, although being regarded as a significant category in both fields. Even if this phrase was up until the 1980s used in linguistics as a synonym for the word concept, it is clear that its meaning has since grown in comparison to the term concept.

Nearly every renowned linguist who has researched the idea in depth has done so with varying individual interpretations. Stepanov and Askoldov’s interpretations of the concept as a “logical category” are highly similar to each other’s. According to Askoldov, “a concept is a form of one of the elements of culture formed in a person’s thinking, in the same way culture enters the mental world of a person.” Another Russian linguist, V.A. Maslova, examines the meaning of the concept as a complex structure, demonstrating that it encompasses not only the enthusiasm, assessment, national image, and connotation that language speakers think, but also their own feelings. She also highlights the unique nuance in the concept’s structure. He expressed the view that value is central to the idea, that it facilitates the study of culture, and that the foundation of culture is the value principle. Furthermore, it is stressed that every concept has complex mental harmony and semantic structure, but also that it is associated with the object that represents a person and encompasses universal or generic, national-cultural, social, and individual elements.

As a result, the idea is regarded as the language culture’s most often utilized unit. The notion expresses particular facets of a nation’s culture as a linguistic and cultural unit. For instance, in Uzbek culture, the idea of tea is linked to the following ideas:

1) A beverage that quenches thirst—hot green tea—even in the sweltering summer months;

¹ 1. Safarov Sh. S. Cognitive linguistics.-Jizzakh: Sangzor, 2006.- B.91

² 2. Mamatov A. E. What is the essence of the cognitive approach to language? Current issues of linguistics: Prof.

Proceedings of the scientific-practical conference dedicated to the 70th anniversary of A. Nurmonov's birth.-Andijan, 2012/- B.212-219.

2) A sign of hospitality—the main course served on the table following the bread when a guest arrives at the residence. “Let’s have some payola tea” is a common way for people to ask a friend over.

3) Headache reliever: many individuals, particularly the elderly, drink bitter tea to relieve headaches;

4) Bridal etiquette expression.

All language speakers use the linguistic and cultural idea as a model of their worldview. A cultural instrument that influences the development of national character is the linguistic idea. In linguistics, cultural notions are explored independently. The fundamental ideas of culture have a significant role in the collective language’s consciousness. Abstract nouns, specifically conscience, fate, will, sin, law, freedom, intellectuals, homeland, etc., are among the primary notions of culture. Culture concepts classified by A.Y.Gurevich into two categories: “spatial”, philosophical categories, which are universal cultural categories (time, space, cause, change, and movement) and social categories, which are cultural categories (freedom, right, truth, labor, wealth, and property)³ V.A. Maslova expands this to include a national culture category. Many concepts that are culturally distinctive to any language have been found during the concept analysis process. One of the notions that is culturally particular is the idea of the potato. Potatoes are a low nutritional standard for Russians, as demonstrated by the phraseology “sidet na odnoy kartoshke”; on the other hand, second bread, a typical national meal of Belarus, is a vital nutrient. Consider the example of bread: while it is not regarded as a staple item by Korean, Japanese, or Chinese peoples, it is significant to Uzbeks. Rice is the primary food staple for them.⁴

O’Q.Yusupov describes the idea as “a complex of knowledge in our mind about something

or an event in the external or internal world, images about it and positive, negative, neutral attitudes towards it, i.e. evaluations”. As far as differentiating between concepts goes, the scientist says that “concept and concept can be compared to an ayeberg.” If a thought were an iceberg, its tip would be the section that emerges from the ocean”⁵.

CONCLUSION.

The examination of the aforementioned issues leads to the conclusion that the notion is unique to each individual and a national process for society, occurring in the relationship between the mind, language, and psyche. This is an area of linguistics that needs more research. as a result of researching different cognitive linguistics academics’ perspectives. It turned up that no clear conclusion could be drawn, and it appears that this is a linguistics topic that needs more in-depth research.

REFERENCES:

1. Safarov Sh. S. Cognitive linguistics.- Jizzakh: Sangzor, 2006.- B.91
2. Mamatov A. E. What is the essence of the cognitive approach to language? Current issues of linguistics: Prof. Proceedings of the scientific-practical conference dedicated to the 70th anniversary of A. Nurmonov’s birth.-Andijan, 2012/-B.212-219.
3. A. Ya.Gurevich Diskurs i lichnost: evolution of communicative competence. -M.: Labyrinth, 2004. -S.320.
4. Maslova V.A. Lingvokulturologiya.-M.: “Academy”, 2001. - P.208
5. Yusupov O’. Q-On the terms of meaning, concept, concept and linguocultural studies// Stylistics in modern directions of linguistics: Proceedings of the scientific and practical conference.-tashkent, 2011.-page 49

³ 3. A. Ya. Gurevich Diskurs i lichnost: evolution of communicative competence. -M.: Labyrinth, 2004. -S.320.

⁴ 4 Maslova V.A. Lingvokulturologiya.-M.: "Academy", 2001. - P.208

⁵ 5. Yusupov O'. Q-On the terms of meaning, concept, concept and linguocultural studies// Stylistics in modern directions of linguistics: Proceedings of the scientific and practical conference.-tashkent, 2011.-page 49

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA KASBIY MOBILLIKNI SHAKLLANTIRISHDA ILMIIY IJDONING ZARURATI

*Abdullayeva Ozoda Odiljon qizi, Chirchiq davlat pedagogika
universiteti magistranti*

THE NEED FOR SCIENTIFIC CREATIVITY IN FORMING PROFESSIONAL MOBILITY IN FUTURE EDUCATORS

*Abdullaeva Ozoda Odiljon kizi, Master's degree student at
Chirchik State Pedagogical University*

НЕОБХОДИМОСТЬ НАУЧНОГО ТВОРЧЕСТВА В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

*Абдуллаева Озода Одилжон кызы, магистрант Чирчикского
государственного педагогического университета*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak pedagoglarda kasbiy mobillikni shakllantirish jarayonida ilmiy-tadqiqot ishlarining ahamiyati va zaruriyati haqida to'xtalib o'tilgan. Maqolada kasbiy mobillikning mohiyati, uning pedagogikadagi o'rni va vazifalariga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, bo'lajak pedagoglarni ilmiy-ijodiy faoliyatga jalb etish orqali ularning kasbiy mobilligini rivojlantirish yo'llari tahlil qilingan. Ilmiy tadqiqot, innovatsion yechimlar va pedagogik tajribalarni o'rganish va qo'llash orqali bo'lajak pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirish zarurligi asoslab berilgan. Maqolada kasbiy mobillikni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar, resurslar va pedagogik tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy mobillik, ilmiy ijod, intellektual salohiyat, innovatsion yondashuv, ilmiy izlanish, kasbiy identifikatsiya, kasbiy moslashuvchanlik.

Аннотация: В данной статье акцентируется внимание на важности и необходимости исследовательской работы в процессе формирования профессиональной мобильности будущих педагогов. В статье речь идет о природе профессиональной мобильности, ее месте и задачах в педагогике. Также были проанализированы пути развития профессиональной мобильности будущих педагогов путем вовлечения их в научную и творческую деятельность. Обоснована необходимость повышения профессионального мастерства будущих педагогов посредством изучения и применения научных исследований, инновационных решений и педагогического опыта. В статье представлены необходимые условия, ресурсы и педагогические рекомендации для развития профессиональной мобильности.

Ключевые слова: профессиональная мобильность, научное творчество, интеллектуальный потенциал, инновационный подход, научные исследования, профессиональная идентификация, профессиональная гибкость.

Abstract: This article focuses on the importance and necessity of research work in the process of formation of professional mobility of future pedagogues. The article focuses on the nature of professional mobility, its place and tasks in pedagogy. Also, ways to develop the professional mobility of future pedagogues by involving them in scientific and creative activities were analyzed. The need to improve the professional skills of future pedagogues through the study and application of scientific research, innovative solutions and pedagogical experiences is justified. The article provides the necessary conditions, resources and pedagogical recommendations for the development of professional mobility.

Keywords: professional mobility, scientific creativity, intellectual potential, innovative approach, scientific research, professional identification, professional flexibility.

[https://orcid.org/
0009-0006-3429-351X](https://orcid.org/0009-0006-3429-351X)

e-mail:
[abdullayevaozoda1107@
gmail.com](mailto:abdullayevaozoda1107@gmail.com)

KIRISH. Hozirgi kunda jamiyat har qanday ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga tayyor, professional, yangiliklarni qabul qila oladigan, novator, zamonaviy ta'lim ko'nikmalarini o'zida mujassam eta oladigan hamda o'z ilmiy profiliga ega bo'lgan, o'z pedagogik faoliyatini samarali tashkil etishga qodir bo'lgan kasbiy va ijtimoiy yetuk kadrlarga muhtoj. Ushbu muammolarni hal etishning asosiy omillaridan biri bo'lajak pedagoglarning kasbiy mobilligini ilmiy ijodiy faoliyat bilan rivojlantirishdir. Bizning fikrimizcha, bu XXI asrda ta'limning asosiy vazifasi hisoblanadi. Yevropada qiyosiy ta'lim bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'limning fundamentallashuvi tufayli kasbiy mobillik ta'lim texnologiyasini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Izlanishlarimiz natijasida dastavval, kasbiy mobillik haqida to'xtalib o'tmoqchimiz. Ilmiy manbalarda kasbiy mobillikni kasbiy rivojlanish bo'yicha boshqa faoliyatga muvaffaqiyatli o'tish yoki ish turini o'zgartirish qobiliyati sifatida izohlangan. Bunday mobillik umumlashtirilgan kasbiy texnikalar tizimiga ega bo'lishni, ularni tegishli sohalarda har qanday vazifalarni bajarish uchun samarali qo'llash qobiliyatini va yuqori darajadagi kasbiy bilimni, muammolarni hal qilishning maqbul usullarini tezkor tanlash hamda amalga oshirishga tayyorlikni anglatadi. Mobillik, asosan, faoliyatning namoyon bo'lishida o'rganiladi, biroq, integral xususiyat sifatida uni ikki jihatda – salohiyat va shaxsning haqiqiy harakatchanligi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Mobillik har doim subyektning faoliyatida namoyon bo'ladi[1]. Kasbiy mobillik shaxsning kasbiy o'sishiga, daromadi va ijtimoiy maqomining oshishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, ko'chib o'tish, moslashuv, ish topish kabi jarayonlarda ayrim qiyinchiliklar ham yuzaga kelishi mumkin.

O'zbekistonda talabalarda ijodiy fikrlashni tizimli rivojlantirish, ilmiy ijodning zarurati malasalariga oid tadqiqotlar "Ilmiy izlanish asoslari", "Ilmiy ijod metodologiyasi" asarlari doirasida E.T.Farmonov, Z.SH.SHaripov, Z.Davronovlar ishlarida o'z aksini topgan

E.T.Farmonov, Z.SH.SHaripovlar o'z tadqiqot ishlarida zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchi va talabalarining ijodiy fikrlashlarini rivojlantirish zaruratini quyidagi ikki sabablarga ko'ra dolzarb ahamiyatga ega bo'lishini asoslab bergan:

NATIJARLAR. Birinchidan, oliy o'quv yurti akademik ta'limning haqiqiy hayot talablaridan ajralib qolganligi, berilayotgan "tayyor" umumiy va kasbiy bilimlarning hayot amaliyotiga mos kelmasligi talabalarining o'qishga bo'lgan qiziqishlarini susayishiga sabab bo'ldi va buning oqibati sifatida olingan ko'pgina ma'lumotlarning sifati pasaydi. Bu bilimlarning o'zlari ham ko'pincha ma'lumot xarakteriga ega bo'lib, o'zlashtirishning reproduktiv darajasigagina taalluqli bo'lib qolmoqda.

Ikkinchidan, ustozlar irodasiga bo'ysunish zarurati, ustoz o'rgatgan narsaga so'zsiz ishonch, hayotiy muammolarni hal qilinishi har doim samarali bo'lavermasa ham eng yengil yo'llarini topishga intilish, iloji boricha amaliy qarama-qarshiliklardan qochishga harakat qilish va shunga o'xshash ana'naviy tarzda mustahkam o'rnatilgan qolgan odatlar, ko'p hollarda, ijodiy yondashuvda ikkilanishga sabab bo'lib qolmoqda[3].

Zamon talablari zamonaviy o'qituvchi oldiga tobora katta talablarni qo'yimoqda. Bo'lajak pedagog nafaqat o'z fanlari bo'yicha fundamental bilimga ega bo'lishi, balki ta'lim sohasidagi o'zgarishlarga moslashuvchan munosabatda bo'lishi kerak. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mobilligini shakllantirishda ilmiy ijodkorlik asosiy o'rin tutadi. Shu o'rinda ilmiy ijod va uning zaruratiga to'xtaladigan bo'lsak, ilmiy ijod – izlanuvchining tafakkuri va qobiliyatini obyektga nisbatan chuqur va mohiyatan yaqinlashib borishning yuksak darajasidir[2].

Ilmiy ijod – bu yangi bilimlarni yaratish, mavjud bilimlarni chuqurlashtirish va takomillashtirish orqali fan va texnikaning rivojlanishiga xizmat qiluvchi jarayon. Ilmiy ijod zarurati bir qator omillar bilan belgilanadi.

Birinchidan, borliq, tabiat va uning qonuniyatlari to'la-to'kis o'rganilmagan. Shu sababli, inson bilimlarini doimiy ravishda kengaytirish va chuqurlashtirish zarur.

O'rganilmagan masalalarning o'rganilishi esa yangi ilmiy kashfiyotlarni yuzaga keltiradi.

Ikkinchidan, mavjud bilimlar yetarli emasligi. Tobora murakkablashayotgan hayot, texnologik jarayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy muammolar ilmiy-ijodiy yondashuvni talab etadi. Bu esa yangi bilimlar, yangi fikr va g'oyalarning yuzaga kelishini taqozo etadi.

Uchinchidan, ilmiy ijod orqaligina jamiyatimiz rivoji va taraqqiyotini ta'minlash mumkin. Chunki ilmiy izlanishlar asosida yangi texnik vositalar, texnologik jarayonlar, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy yechimlar yaratiladi. Bu esa inson hayotini yaxshilashga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, ilmiy ijod – inson intellektual salohiyatini namoyon etish, jamiyat oldida o'zini isbotlash vositasidir. Bu esa shaxsning ma'naviy kamoloti, kasbiy mahorati va obro'-e'tiborini oshirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, ilmiy ijod zarurati inson va jamiyat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biridir. U yangi bilimlarni yuzaga chiqaradi, fan va texnika rivojiga xizmat qiladi[5]. Shuning uchun ham ilmiy ijodni rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlash bugungi kun talabi hisoblanadi.

MUHOKAMA. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, bo'lajak pedagoglarning kasbiy mobilligini shakllantirishda ilmiy ijodning quyidagi zaruratini keltiramiz:

1. Mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish - Ilmiy-tadqiqot faoliyati bo'lajak pedagoglarning muammolarni tahlil qilish, yechimlarni asoslash va mustaqil xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi. Mustaqil fikrlash esa pedagoglarning o'zgaruvchi sharoitlarga moslashish, yangi yondashuvlar qo'llash qobiliyatini oshiradi.

2. Innovatsion yondashuv va yechimlarni yaratish - Ilmiy izlanishlar jarayonida bo'lajak pedagoglar yangi g'oyalarni, pedagogik texnologiyalar va metodlar yaratish layoqatini namoyish etadilar. Innovatsion yondashuv esa pedagoglarning kasbiy faoliyatini takomillashtirish va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

3. Professional rivojlanish uchun imkoniyat yaratish - Ilmiy-tadqiqot faoliyati bo'lajak pedagoglarning zamonaviy axborot va yutuqlardan xabardor bo'lishiga, o'z kasbiy mahoratlarini doimiy ravishda oshirib borishga yordam beradi. Professional rivojlanish esa pedagoglarning kasbiy mobilligini va raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

4. Kasbiy moslashuvchanlikni ta'minlash – Ilmiy izlanishlar doirasida o'rganiladigan muammolar, yangi yechimlar bo'lajak pedagoglarning vaziyatlarni tahlil qilish, baholash va tezkor qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Kasbiy moslashuvchanlik esa pedagoglarning o'zgaruvchan sharoitlarga tez va samarali moslashishiga imkon beradi.

5. Kasbiy identifikatsiya va motivatsiyani rivojlantirish-Ilmiy-tadqiqot faoliyati pedagoglarning kasbiy manfaatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini aniqlash, ularni rag'batlantirish imkonini beradi. Kasbiy identifikatsiya va yuqori motivatsiya esa pedagoglarning professional rivojlanishiga, kasbiy mobillikni ta'minlashga xizmat qiladi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, bo'lajak pedagoglarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish ularning mustaqil fikrlash, innovatsion yondashuv, professional rivojlanish, moslashuvchanlik, identifikatsiya va motivatsiya kabi kasbiy ko'nikmalarini shakllantirish orqali kasbiy mobilligini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

RO'YXATI:

1. Nizamova M.N. Talabalar kasbiy mobilligini rivojlantirishning pedagogik mohiyati va funksiyalari. O'zbekiston Milliy universiteti xabarlari. – Toshkent, 2022. – 1/9-son. 141-144 b.
2. Z. Davronov "Ilmiy ijod metodologiyasi". –T.: "IQTISOD-MOLIYA"- 2007, 216 b.
3. E.T.Farmonov, Z.SH.SHaripov. "Ilmiy izlanish asoslari". O'quv qo'llanma. -Toshkent: 2022. -217 b
4. Найданова Ю.В. Мобильная личность обучающегося как научное понятие // Вестник ЮУ рГУ. 2014 № 2 С. 40–45.
5. Рахматов А.Д., Юнусов Р.Ф. Илмий тадқиқот асослари.- Т.: ТИМИ, 2008.- 210 б.

ESKI TERMIZNING IX-XII ASRLARDA KULOLCHILIK IDISHLARINING O‘ZIGA XOS TURLARI HAQIDA

Xudoyberdiyev Raxim Baxtiyorovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Tarix va falsafa” kafedrasi 1-kurs tayanch doktoranti

ОБ УНИКАЛЬНЫХ ТИПАХ ГАНЧАРНЫХ СУДОВ СТАРОГО ТЕРМИЗА IX-XII ВЕКА

Худойбердиев Рахим Бахтиёрович,

*базовый докторант 1 курса кафедры истории и философии
Института предпринимательства и педагогики Денова*

ABOUT THE UNIQUE TYPES OF POTTERY VESSELS OF OLD TERMIZ IN THE IX-XII CENTURIES

Khudoyberdiyev Rakhim Bakhtiyorovich,

*1st year basic doctoral student, Department of History and
Philosophy, Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy*

[https://orcid.org/
0009-0007-0488-2660](https://orcid.org/0009-0007-0488-2660)

Elektron pochta:
[raxim.xudoyberdiyev.93
@mail.ru](mailto:raxim.xudoyberdiyev.93@mail.ru)

Tel: +998 99 331 93 23

*Tarix fanlari dotsenti,
arxeolog Xoliqov Zokir
taqrizi asosida*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Eski Termizning arxeologik yodgorliklardan topilgan kulolchilik buyumlarning yasash tarixi, rivoji hamda ahamiyati haqida to‘xtalib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Eski Termiz, Sh.Karimov, A.Matuyev, Ko‘za, Termiz shahri.

Аннотация: Данная статья посвящена истории, развитию и значению керамики, найденной в археологических памятниках Старого Термеза.

Ключевые слова: Старый Термез, Ш. Каримов, А. Матиев, с. Коза, г. Термез.

Annotation: This article focuses on the history, development and significance of pottery found in the archeological monuments of Old Termiz.

Keywords: Old Termiz, Sh. Karimov, A. Matiev, Koza, Termiz city.

KIRISH. Vatanimiz tarixini o‘rganishda moddiy madaniyat namunalari o‘rni beqiyosdir. Chunki moddiy madaniyat namunalari xalqimizning eng qadimgi davrida hali yozuv mavjud bo‘lmagan vaqtdagi tarixini ham o‘rganishimizga yordam beradi. O‘zbekiston Respublikasi hududidagi har bir tarixiy yodgorlik davlat muhofazasida bo‘lishi, tariximizga, o‘tmishimizga bo‘lgan hurmatdir. Tarixiy obyekt bor ekan unda, albatta, xalqimizning o‘tmishi, kechagi kundagi ishlari, mehnati mavjuddir [1].

Termizda kulolchilik tarixi yaqin vaqtlargacha maxsus o‘rganilmagan edi. Chunki Termizda arxeologik ishlar olib borgan olimlar

ko‘proq Termiz hokimlari saroyi, Qoratepa, Fayoztepa kabi noyob obidalarini o‘rganishga qaratganlar. Vaholanki, o‘tgan asr 30-yillarining o‘rtalaridayoq professor M.E.Masson Termizning bir necha joylarida turli asrlarga oid kulollar mahallasi borligini qayd qilgan edi. Qadimdan sopol idishlarni pishirishda har bir hududning o‘ziga xos maktabi bo‘lgan. Sopol idishlarni pishirishda asosan xumdonlarda odatda o‘txonasi yerga qazib qurilgan. Sopol pishiradigan xonaning usti gumbazsimon ko‘rinishda bo‘lgan. Gumbazning o‘rtasida yoki bir chekkasida maxsus teshikcha bo‘lib, u orqali xumdonga sopol

idishlarni pishirish uchun joylashtirganlar va tayyor bo'lgan idishlarni olishgan. Pishirish jaroyonida bu teshikchalar yopib qo'yilgan. Sopollarni yaxshi, sifatli pishirish uchun xumdonda 800-900 daraja issiqlik bo'lishi zarur[2,3]. Eski Termiz hududida o'rta asrlarga oid juda ko'plab topilmalar ko'plab tarixchi qadimshunoslar tomonidan topib o'rganilgan. O'ziga xos metall idishlarga taqlidan yasalgan Termizning sopol idishlari haqida to'xtalib o'tamiz. Tadqiqotlarimizdan kelib chiqadigan bo'lsak, o'rta asrlarda Chag'anyon va Termiz viloyatlarida sirlangan va sirlanmagan kulolchilik buyumlari ishlab chiqarish ancha yuqori darajada bo'lgan. Sopollar turli xil assortimentlar, yuqori texnologik jihatlari, bezakli naqshlar va kompozitsiyalarning boyligi, murakkabligi bilan ajralib turadi. U boshqa o'rta asr sopol markazlarida rivojlangan an'analarga amal qiladi va shu bilan birga bir qator mahalliy farqlarga ega bo'lgan, bu ishlab chiqilgan vaqtda mavjudligi haqidagi savolni ko'tarishga imkon beradi. O'rta asrlarda Termizning kulolchilik maktabi shakllangan[4].

Termiz viloyatidagi ikkinchi yirik shahar Hoshimgird yoki Hoshimjird ham Termizdan bir kunlik yo'l masofada joylashgan. XI-XII asrlarda Hoshimgird tilga olinmaydi. Uning yeri xususida turli fikrlar mavjud. M.E.Masson u Navshahar hududida joylashgan deb taxmin qilsa, O.G.Bolshakov Sherobod atrofida, E.V.Rtveladze Angor yaqinidagi Kaptarxona qishlog'i yaqinida deb taxmin qilgan. Shamsiddin Kamoliddinovning ta'kidlashicha bu joy Sherobod tog'laridan oqib chiqqan daryo bo'yida Sherobod shahri yaqinida joylashgan deb ta'kidlaydilar[5].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (MATERIALS AND METHODS).

Tadqiqot ishi jaroyonida IX-XII asrlarga oid sopol idishlarda metall idishlarga taqlidan yasalgan sopol idishlar ko'proq uchraydi. Misol tariqasida bugungi kunda Termiz arxeologiya muzeyida saqlanayotgan ashyolar misolida ko'rishimiz mumkin. Bu topilmalarning aksari mamlakatimizdagi yagona arxeologiya sohasiga ixtisoslashtirilgan Termiz arxeologiya muzeyida saqlanmoqda hamda ko'rgazma zallarida namoyish etib kelinmoqda. Ana shunday topilmalardan ayrimlariga to'xtalib o'tsak, 2022-yilning 15-iyun sanasida Termiz shahrida (koordinatasi:

37.2539361,67.3056543) yo'l qurilishi paytida tasodifiy ravishda noyob tarixiy topilmalar topildi. Mazkur qadimgi topilmalar 2 dona o'rta asrlar davriga taalluqli ko'zalardir. Ushbu topilmalar **Surxondaryo viloyati ko'priklardan foydalanish muassasasi** ishchilari: **Sh.Karimov** hamda **A.Matiyevlar** tomonidan topilgan va Termiz arxeologiya muzeyiga xabar berishgan. Murojaatga javoban Termiz arxeologiya muzeyi ilmiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari R.Xudoyberdiyev va umumiy masalalar bo'yicha direktor o'rinbosari A.Chariyevlar voqea joyiga borishib eksponatlarni muzey fondiga qabul qilib olishdi. Sopol ko'zalar sirtiga turli naqshinkor bo'rtma bezaklar mohirona tushirilgan.

MUHOKAMA

(OBSUJDENIE/DISCUSSION) O'rta asr yodgorliklarida keng tarqalgan ushbu idishlarning nomlanishini o'rganish maqsadida o'rta asrlar kulolchiligi bo'yicha bir qator adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Natijada 4 ta monografiya va maqolada ushbu turdagi idishlarning nomlanishi o'rganilib, ularning ro'yxati shakllantirildi. Shuningdek, arxeologik kulolchilik tadqiqiga bag'ishlangan adabiyotlar asosida sopol idishlar nomlash qonuniyatlari o'rganildi.

NATIJARLAR (RESULTS). Hozirda bebaho topilmalar muzey restovratsiya bo'limida ta'mirlanmoqda. **KP 37125 Ko'zacha.** Ko'za kulolchilik charxida yasalgan va xumdonda pishirilgan. XI-XII asrlar. O'lchami: 16x6.5 sm. Termizning o'ziga xos sopol buyumlari metall idishlarga taqlidan yasalgan. Idishning yana bir muhim jihati Amudaryo gil moyasidan yasalgan. Idishning tuzilishi haqida idishning qorin qismidan tagdonigacha bo'lgan qismi saqlangan. Bo'yin va gardish qismi saqlanmagan. Shuningdek, idish qorin qismidan vertikal bo'rtma naqshlar bilan bezatilgan hamda undan pastki qismdan yana xuddi shunaqa vertikal bo'rtma naqshlar ishlangan. Har bir naqshlar orasi aylana xalqalar bilan ajratilgan.

KP 3525. Ko'za. IX-XII asrlar. O'lchami: 15.5x6.3 sm. Ko'za kulolchilik charxida yasalgan va xumdonda pishirilgan. Mazkur ko'za ham metall idishlarga taqlidan yasalgan. Idishning yana bir muhim jihati Amudaryo gil moyasidan yasalgan. Idishning tuzilishi haqida idishning qorin qismidan tagdonigacha bo'lgan qismi saqlangan. Bo'yin va gardish qismi saqlanmagan. Shuningdek, bo'yin

qismi va rezervuar qismi tutashgan qismining ayrim joylari saqlangan. Ayni ana shu qismida boʻrtma vertikal qiya chiziqlar bilan bezatilgan. Soʻngra mazkur bezak pastki qismida ikki aylana chiziqlar ishlangan. Idishning qorin qismida boʻrtma usulda aylana shaklda barglar va oʻyma shaklda gullar bilan bezatilgan. Koʻzaning qorin qismidan tagdoniga tomon torayib ishlangan. Tagdoni tekis disksimon shaklda.

KP 3525-2. Bir baldoqli koʻza. IX-XII asrlar. Oʻlchami: 21x9 sm. Koʻza kulolchilik charhida yasalgan va xumdonda pishirilgan. Mazkur koʻza ham metall idishlarga taqlidan yasalgan. Idishning yana bir muhim jihati Amudaryo gil moyasidan yasalgan. Idishning tuzilishi haqida idishning boʻyin qismidan tagdonigacha boʻlgan qismi saqlangan. Gardish qismining bir qismi saqlangan. Shuningdek, baldoq idish tanasiga tutashgan qismi saqlangan. Ayni ana shu qismida oʻyma chiziqlar bilan bezatilgan. Soʻngra mazkur bezak pastki qismida ikki aylana boʻrtma chiziqlar ishlangan. Idishning qorin qismida oʻyma usulda geometrik naqshlar oʻyma shaklda gullar bilan bezatilgan. Koʻzaning qorin qismidan tagdoniga tomon torayib ishlangan. Tagdoni tekis disksimon shaklda.

KP 3525-3. Koʻza. IX-XII asrlar. Oʻlchami: 12.5x6.6 sm. Koʻza kulolchilik charxida yasalgan va xumdonda pishirilgan. Mazkur koʻza ham metall idishlarga taqlidan yasalgan. Idishning yana bir muhim jihati Amudaryo gil moyasidan yasalgan. Idishning tuzilishi haqida idishning qorin qismidan tagdonigacha boʻlgan qismi saqlangan. Boʻyin va gardish qismi saqlanmagan. Shuningdek, boʻyin qismi va rezervuar qismi tutashgan qismining ayrim joylari saqlangan. Ayni ana shu qismida oʻyma vertikal turli chiziqlar bilan bezatilgan. Soʻngra mazkur bezak pastki qismida ikki aylana chiziqlar ishlangan. Idishning qorin qismida oʻyma usulda turli geometrik shaklda gullar bilan bezatilgan. Koʻzaning qorin qismidan tagdoniga tomon torayib ishlangan. Tagdoni tekis disksimon shaklda.

XULOSA (CONCLUSION).

Movarounnahr butun Oʻrta Osiyo tarixida oʻz oʻrni beqiyosligi bilan ajralib tursa, Eski Termiz Movarounnahrning eng rivojlangan va qulay strategik markazlaridan biri sanalganini koʻrishimiz mumkin. Mazkur maqolada yoritilgan davr mobaynida bu ikki daryo oraligʻida tashkil topgan barcha davlatlar Arab xalifaligidan tortib Saljuqiylar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davlati ham Shimoliy Tohariston, Termiz va uning atrofi ustidan oʻz nazoratlarini oʻrnatishga urinishgan. Bu uzoq davr mobaynida yuz bergan katta siyosiy voqealar albatta yozma manbalar, undan soʻng arxeologik manbalar asosida yoritilib kelgan, boʻlsada koʻplab kamchiliklar va chalkashliklardan ham xoli emas.

Eski Termizda amalga oshirilgan tadqiqotlar tufayli uning rabot qismida kulollar mahallasi va uning bilan bogʻliq ustaxonalar oʻrganilgan. Eski Termiz Movarounnahrning va Xurosonning Samarqand, Buxoro, Shosh singari kulolchilik mahsulotlari u yoki bu turi bilan mashhur boʻlgan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. "Ijtimoiy barqarorlikni taʼminlash, muqaddas dinimizning sofliqini asrash - davr talabi" mavzusidagi anjumanda soʻzlagan nutqi // Xalq soʻzi. – 2017. – 16-iyun.
2. Sh.Pidayev. *Qadimiy Termiz. Toshkent.Fan nashriyoti. 2001-yil.*
3. Sh.Pidayev. *Termiz. Moziydan sado jurnali. 2013-y. 2/58.*
4. M. X. Isxaqov. IX-XII asrlarda Chagʻoniyon va Termiz kulolchiligi. QADIMGI VA OʻRTA ASR SHARQIDAGI BAQTRIYA TOXARISTON. Maʼruzalar, konferensiyalar, arxeologik ekspeditsiyalarning tezislari, «Ilm» nashriyoti. Sharq adabiyoti bosh tahririyati. Moskva 1983 yil.
5. *Shamsiddin Kamoliddin. Termiz vohasi shaharlari. Moziydan sado jurnali. 2013-y. 2/58.*

ХОРАЗМ ЖАДИДШУНОСЛИГИ

Шихов Отабек, Урганч давлат университети доценти, тарих
фанлари номзоди

KHOREZMIAN JAVIDOLOGY

Shikhov Otabek, Associate Professor at Urgench State University,
Candidate of Historical Sciences

ДЖАДИДОЛОГИЯ ХОРЕЗМА

Шихов Отабек, доцент Ургенчского государственного
университета, кандидат исторических наук

[https://orcid.org/
0009-0007-9267-3753](https://orcid.org/0009-0007-9267-3753)

e-mail:

[otabekshixov1978@gmail.
com](mailto:otabekshixov1978@gmail.com)

Аннотация: Ушбу мақолада Хоразм жадиidlари фаолиятини тадқиқ қилиб, энциклопедия ва монографиялар яратган жадиdишуносларнинг асарлари таҳлил қилинади. Шунингдек уларнинг асарларидаги гоя ва таклифларнинг долзарблиги ҳам ёритиб берилади.

Калим сўзлар: Хоразм, жадиd, жадиdишунослик, энциклопедия, монография, гоя, таклиф, асарларнинг долзарблиги, илмий янгилик.

Abstract: this article analyzes the works of the Jadidists, who, exploring the activities of the Khorezm Jadids, created encyclopedias and monographs. The relevance of the ideas and proposals contained in their works is also emphasized.

Keywords: Khorezm, Jadidism, jadidology, encyclopedia, monograph, idea, proposal, relevance of works, scientific innovation.

Аннотация: в данной статье анализируются труды джадидистов, которые, исследуя деятельность хорезмийских джадидов, создали энциклопедии и монографии. Также подчеркивается актуальность идей и предложений, содержащихся в их работах.

Ключевые слова: Хорезм, джадидизм, джадидология, энциклопедия, монография, идея, предложение, актуальность работ, научная инновация.

КИРИШ. Мустақиллик арафасидаги советларнинг қайта куриш ва ошкоралик сиёсати давридан, қолаверса истиқлол йилларида тарихни холис ва ҳаққоний ўрганиш, тадқиқ ва тарғиб қилишга эътибор кучайди. Бу даврларда айниқса Исмоил Гаспирали томонидан дастлаб таълим, кейинчалик жамиятнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб олган жадиdчилик ҳаракатини ўрганишга қатъий киришилди. Тан олиш керакки, бу мавзуни тадқиқ, тарғиб қилишда тарихчилардан кўра, филологлар етакчилик қилишди. Айниқса, жадиdчилик ҳаракати, жадиdлар ҳаёти, фаолияти, ижоди,

уларнинг бой меросини тадқиқ қилиш ва тарғиб этиш бўйича Озод Шарафиддинов, Наим Каримов, Бегали Қосимов, Шерали Турдиев, Ҳамидулла Болтабоев, Дилмурод Қуръонов, Сирожиддин Аҳмад, Зайнобиддин Абдирашидов, Бойбўта Дўстқораев, Шухрат Ризаев, Илҳом Ғаниев сингари филолог олимлар кўплаб илмий тадқиқот ишлари олиб боришди, оммабоп китоблар нашр этишди. Шунингдек тарихчилардан профессорлар Рустамбек Шамсутдинов, Қаҳрамон Ражабов, Сотимжон Холбоев ва бошқалар ҳам жадиdларнинг советлар давридаги тақдири тўғрисида эътироф

этадиган даражадаги илмий ишлар қилишди. Айниқса, сўнги даврларда Баҳром Ирзаев, Дилноза Жамилова сингари яна кўплаб фидойи олимлар томонидан тадқиқот ишлари қилинди.

Айни уларнинг тадқиқотлари кўплаб илмий конференциялар ва тадбирлар учун асос бўлди. Натижада уларнинг саъий ҳаракатлари туфайли, жаҳидлар фаолиятига оид давлат даражасидаги халқаро конференциялар ўтказилмоқда, улар фаолиятига бағишланган ҳужжатли ва бадиий фильмлар суратга олинмоқда, кўрсатувлар, эшиттиришлар тайёрланмоқда. 2024 йил 1 январдан “Жаҳид” газетаси нашр этилаётгани эса мавзунинг долзарблигини кўрсатади ва бу нашрнинг оммалашishi жаҳидлар фаолияти, уларнинг мақсад, ғояларининг кенг оммага етиб боришини таъминлайди.

Бироқ Хоразм жаҳидлари, уларнинг фаолияти шу пайтгача “очилмаган кўрик” тарзида умуман ёритилмай келинмоқда эди. Тўғри тарих фанлари бўйича фалсафа доктори Баҳром Ирзаев томонидан жаҳид намояндалари тўғрисида бир қанча мақолалар чоп этилди ва жаҳидшунос, фидойи бу олимнинг бу борадаги фаолияти давом этмоқда. Аммо Хоразм жаҳидшунослиги бўйича 2024 йилгача махсус илмий, фундаментал тадқиқотлар олиб борилмай келинди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Хоразм жаҳидларига оид шу пайтгача алоҳида илмий тадқиқотлар, фундаментал тадқиқотлар яратилмаган бўлиб, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Умид Бекмуҳаммаднинг “Хоразм ва хоразмликлар” туркумидаги 10 жилдлик, “Хоразм тарихидан саҳифалар” асарларида жаҳид намояндалар, улар яшаган давр ёритиб берилганди. Аммо 2024 йилгача махсус тадқиқот ишлари олиб борилмай келинди. Бу борада Умид Бекмуҳаммад томонидан яратилган “Хоразм жаҳидчилиқ ҳаракати энциклопедияси” ва филология фанлари номзоди, доцент Сайёра Самандар билан ҳамкорликда яратган “Хоразм жаҳидчилиги: ислохотлар, таълим ва ислохот”, “Бобоохун Салимов: жаҳид, давлат арбоби ва шоир”, “Хоразм жаҳидлари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси”, “Хоразмдаги жаҳид мактаблари”, “Хоразм жаҳидларининг советлар

томонидан қатағон қилиниши”, “Хоразмлик жаҳид лидерлари” номидаги монографиялари жаҳидшунослиқ бўйича қилинган салоҳиятли фундаментал асарлардир.

МУҲОКАМА.

Хоразм жаҳидшунослиги бўйича шу пайтгача мавжуд тарихий бўшлиқни, тарихнинг совет давридаги мафкуравий босимлари сабаб ўрганилмай келинган, аммо истиқлол даврида ҳам кўпчилиқ олимлар журъат қилмаган мавзунинг йиллар давомида теран тадқиқ қилиб келган тадқиқотчи Умид Бекмуҳаммаддир. “У ҳали УРДУнинг учинчи босқич талабалик давридаёқ, яъни, 1995 йил март ойидаёқ Хива хонлигининг тараққийпарвар бош вазири Исломуҳжа фаолияти, жаҳидчилиқ ҳаракатида тутган ўрни, ислохотлари ва сирли ўлими тўғрисидаги очеркини “Манзара” газетасининг март сониди, тўлиқ икки саҳифадан иборат тарзда чоп эттирганди”[1].

Шу тарзда у ҳали талабалик давриданок, яъни 1995 йилдан буён Хоразм жаҳидларининг лидерларидан Бобоохун Салимов, Худойберган Девонов, Полвонниёз Юсупов, Бекжон Раҳмон, Хоразм Халқ Республикасининг биринчи раҳбари Жуманиёз Султонмуродов ва унинг кизи, жаҳидлар издоши Марям Султонмуродова ва бошқа намояндаларнинг фаолияти тўғрисида матбуотда, кўплаб китобларида, “Хуршид Даврон кутубхонаси” интернет сайтида 100 дан кўп тарихий мақолаларини нашр қилдирди. Яъни, халқ тарихини халққа халқона услубда тарғиб қилишни ҳали фейсбук ва бошқа ижтимоий тармоқлар йўқ пайтидаёқ йўлга қўйди. 2002 йилдан 2010 йилгача эса “Даракчи” газетасининг ҳар ҳафтадаги сониди узлуксиз тарихий мақолалар чоп эттириб борди ва барчага маълумки бу даврларда мазкур нашр нашрнинг нусхаси 180 мингдан 240 минггача эди[2].

Умид Бекмуҳаммад бу даврларда турли давлат ва нодавлат ташкилотларида, республика ва хорижий матбуотда фаолият кўрсатди. Яъни бу сингари тарихий мақолаларини олий ўқув юртидаги шахсий ишни бажариш талаби асосида, шунчаки ҳисобот учун қилмади. Балки ўзи ўрганган, тадқиқ қилган тарих саҳифаларини кенг оммага тарғиб қилиш учунгина қилди.

Эътиборлиси ана шу мақолалари, китобларининг аксариятидаги мавзулар Хоразм жадидлари лидерлари, ушбу ҳаракатнинг ғоявий асослари, жадидларнинг советлар давридаги тақдири ҳақида эди. Яъни Хоразм жадидшунослигини у ҳали талабалик давридан бошлаб берган тадқиқотчи эди.

Шу тарзда у ҳозиргача “Хоразм ва хоразмликлар” туркумида 10 жилдлик асарлар, 50 дан ортиқ тарихий мавзудаги китоблар нашр қилдирди. Унинг бу борадаги саъйи ҳаракати, фидойиларча интилишлари натижада давлат томонидан ҳам эътироф этилди ва 2021 йилда “Дўстлик” ордени билан тақдирланди.

Аммо тарихчи шунча тадқиқот ишлар қилганига қарамай, бу билан кифояланиб қолмай, хануз тадқиқотчилик фаолиятини давом этдириб келмоқда. Хусусан Хоразм жадидшунослиги бўйича ҳам изланишлар олиб бормоқда.

Умид Бекмуҳаммад ва Сайёра Самандарнинг “Хоразм жадидчилиги: ислоҳотлар, таълим ва адабиёт” монографиясида жадидшунослик илми ривожига катта ҳисса қўшиладиган куйидаги таклифлар билдириб ўтилган:

1. Хоразм жадидчилиги мавзусида биз томонидан яратилган ва нашр этилган энциклопедияни кенгайтирган, тўлдирган ҳолатда қайта нашр этириш ва оммалаштириш;

2. Хоразм жадидчилиги, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, фарқли жиҳатлари, мақсад ва вазифалари, адабиёти, умуман шу давр бўйича халқаро илмий конференция ташкил этиш;

3. “Хоразм жадидлари изидан” номли улар фаолияти кечган [Хўжайли, Қўнғирот], уларга оид архив ҳужжатлари, матбуот нашрлари сақланаётган Тошкент, Қозон, Боку, Истамбул, Қрим шаҳарларига илмий-амалий экспедициялар ташкил қилиш;

4. Хоразм жадид намояндаларининг ҳар бирига бағишланган алоҳида асарлар нашр этиш;

5. Хоразм жадид адабиёти антологиясини нашр қилиш;

6. Хоразм жадидчилик ҳаракати

тўғрисидаги ҳужжатли фильм ишлаш ва уни хорижий тилларга таржима қилиш[3];

Ёки “Бобоохун Салимов - жадид, давлат арбоби ва шоир” монографиясида эса яна куйидаги илмий таклифлар билдириб ўтилади:

1. Қозикалон Муҳаммад Салимохунд фаолияти ва унинг Хоразм тарихида тутган ўрнига бағишланган алоҳида монография яратиш;

2. Қозикалон Салимохун ва Бобоохун Салимовлар ҳақида ҳужжатли фильмлар ишлаш;

3. Ушбу сулола яшаб ўтган Хива шаҳри ҳамда авлодлари истиқомат қилаётган Гурлан ва Қорақалпоғистоннинг Амударё туманида Салимохун ва унинг фарзандлари номини абадийлаштириш;

4. Бобоохун Салимовнинг нафақат Хоразм жадидчилиги ҳаракати ва тарихида, балки халқаро миқёсда ҳам обрў-эътибор қозонган лидер эканлигини инобатга олиб, 2027 йилдаги 150 йиллик қутлуғ санасини республика миқёсида нишонлаш ва илмий конференция ўтказиш;

5. “Салимохун ва Бобоохун Салимов изидан” номли Гурлан-Хива-Бухоро-Тошкент-Москва-Санкт-Петербург” йўналишларида илмий экспедиция ташкил этиш ва ушбу шахсларга оид архив ҳужжатларини, қўлёзмаларни тадқиқ қилиш;

6. Бобоохун Салимовнинг “Ожиз”, “Бобо” таҳаллуслари билан яратган туркий ва форсий шеърларини алоҳида китоб сифатида нашр қилиш;

7. Бобоохун Салимовнинг жадид сафдоши Бекжон Раҳмон билан ҳаммуаллифликда яратган “Алифбе” ва “Ўқиш китоби” асарларини қайта нашр этиш ва республикадаги мактабларга қўлланма тарзида тавсия этиш;

8. “Жадид адабиёти антологияси”ни нашрга тайёрлаш ва унга Бобоохун Салимов ижодига оид шеърларни киритиш;

9. “Жадид шоири Бобоохун Салимовнинг адабий мероси” мавзусида филологик тадқиқотлар олиб бориш;

10. “19-аср охири ва 20-аср бошларидаги Хива хонлиги давлат бошқарувида Қозикалон Муҳаммад Салимохуннинг тутган ўрни ва ҳаёти,

фаолияти” мавзусида тарих фанидан тадқиқотлар олиб бориш;

11. “20-аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий, маърифий жараёнларда Бобоохун Салимовнинг ўрни ва ҳаёти, фаолияти” мавзусида тарих фанидан илмий тадқиқотлар олиб бориш[4].

Ҳаммуаллифлар томонидан билдириб ўтилган бу илмий таклиф ва мулоҳазалар жадиदшунослик учун ғоятда долзарб, муҳим фикрлардир.

НАТИЖА. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент Умид Бекмуҳаммаднинг 2024 йилда қилган энг катта меҳнати самараси бу “Хоразм жадиदчилик ҳаракати энциклопедияси”ни нашр эттирганидир.

Табиийки, 1995 йилдан буён Хоразм жадиदлари, жадидчилик ҳаракати, уларнинг мақсад, вазифалари билан илмий тадқиқот ишлари олиб бораётгани учун тарихчида ўша йиллардаги жараёнлар, намоёндалар фаолияти, умуман, давр манзараси тўғрисида таассурот шаклланди. Шу боис ҳозирги пайтгача яратган мақолалари, китобларидаги маълумотларни бошқа манбаларга қиёсан таққослаган, янгиликларни кўшган ҳолда ушбу энциклопедияни яратишга ҳаракат қилди. Энциклопедияда фақат Хоразм жадидларигина эмас, улар билан боғлиқ мактаб, педагоглар ва уларнинг битирувчиларига, матбуот, драматургия, ислоҳотлар, хонлик ва республика давридаги ҳамкорлик қилган шахсларга ҳам тўхталиб ўтилди ҳамда шу орқали давр манзарасини яратишга, ўқувчи кўз ўнгида намоён қилишга ҳаракат қилинди.

Табиийки бу тадқиқотга ўтган давр ичидаги изланишлари сабаб яратилган энциклопедиянинг дастлабки варианты деб қарамоқ лозим. Энциклопедияда қандайдир академик илмий услуб акс этмай қолган фикрлар, гоҳида публицистикага хос сўзлар ва яна тарихчи эътиборидан четда қолган жуъзий камчиликлар бордир эҳтимол. Негаки тарихий даврга оид қомусни тайёрлаш катта бир илмий интеллектуал гуруҳнинг бирлашган, уларнинг ишини умумлаштирган тарздаги заҳматли меҳнатини талаб қилади. Табиийки, бирлашиб ишлаш учун мавзуимиз бўлган жадидларга хос

матонат ва фидойилик шахс сийратида бўлмоғи лозим. Ушбу нашр эса бор-йўғи Умид Бекмуҳаммаднинг жадидларга хос матонат, фидойилик билан тайёрлаган материалларидан иборат қомусий асардир[5].

Бундан ташқари Умид Бекмуҳаммад, филология фанлари номзоди, доцент Сайёра Самандар билан ҳаммуаллифликда Хоразм жадидшунослиги бўйича 2024 йилнинг ўзида “Хоразм жадидчилиги: ислоҳотлар, таълим ва ислоҳот”, “Бобоохун Салимов: жадид, давлат арбоби ва шоир”, “Хоразм жадидлари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси”, “Хоразмдаги жадид мактаблари”, “Хоразм жадидларининг советлар томонидан қатағон қилиниши”, “Хоразмлик жадид лидерлари” номидаги монографияларини нашр қилдирди.

Айнан мазкур монографияларда жадидшунослик бўйича кўплаб илмий янгиликлар мавжуд. Масалан, мазкур монографияларда биринчи мартаба 1883 йилдан 1916 йилгача бўлган даврда “Таржимон” газетасида нашр қилинган Хоразмга оид 158 мақоланинг сарлавҳалари, мавзулари келтириб ўтилган. Шунингдек яна Сўфизода, Бобоохун Салимовларнинг жадидчилик ғоялари асосидаги шеърлари ёритиб берилди. Бундан ташқари, Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатининг Туркистон, Бухородан фарқли жиҳатлари, ўзига хос хусусиятлари, жадид мактаблари, педагогларининг ҳаёти, фаолияти ўша даврга оид кўлёмалар, архив ҳужжатлари, “Таржимон” газетасидаги мақолалар орқали илм оламига илк мартаба олиб кирилди. Шу каби, Аваз Ўтар филологлар таъкидлаб келинганидек фақат маърифатпарвар шоиргина эмас, ҳаёти давомида Боку, Қримга бориб, жадид мактаблари фаолияти билан танишган, дарслик, қўлланмаларни воҳага олиб келган жадид, фарзандини Мамат Маҳрамнинг Хивадаги жадид мактабига таълим олишига берган тараққийпарвар, асарларида Чўлпон, Фитрат сингари жадидона руҳият акс этган ижодкор эканлигини илмий исботлаб бердилар.

“Хоразмдаги жадид мактаблари” монографиясида эса анъанавий эски мактаб, мадрасалар, рус-тузем мактаблари, улар билан жадид мактаблари орасидаги фарқ, ўқитиш услуби, Қозон, Оренбургдан келган жадид

педагоглари, уларнинг воҳадаги фидойиларча фаолиятлари, мактаб битирувчиларининг кейинги, хусусан советлар давридаги тақдири ўша даврга оид архив хужжатлари, кўлёмалар асосида илк бора тадқиқ қилиб берилди. Айтиш мумкинки, бу нафақат Хоразм жадидшунослиги, балки умуман жадидшунослик илми бўйича қилинган энг катта меҳнат самараси, илмий янгиликларга бой фундаментал асардир.

ХУЛОСА. Юқоридаги таҳлилларимиздан келиб чиқадики, Умид Бекмуҳаммад ва Сайёра Самандарларнинг ҳаммуаллифликдаги бу асарлари нафақат Ўзбекистон, балки хориж матбуотида ҳам эътироф этилди. Бунга “Жадид” газетасининг 10 май, “Хуррият” газетасининг 22 май сонидagi ва Озарбайжондаги “Азертаг” ахборот агентлигидаги мақолаларни мисол қилиб келтириш ўринлидир.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Умид Бекмуҳаммад ва Сайёра Самандарларнинг Хоразм жадидшунослиги бўйича яратган асарлари ва улардаги илмий

янгилик, долзарб тақлиф мулоҳазалари ўзининг муносиб илмий баҳосини, дунё олимларининг эътирофини оладиган даражадаги етук, салоҳиятли фундаментал монографиялардир.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Умид Бекмуҳаммад “Ҳазрат Саййид Исломуҳўжа”, “Манзара” газетаси, 1995 йил март.
2. Анвар Намозов “Даракчидан бошланган парвоз”, “Хоразм ва Хоразмликлар. Олтинчи китоб”га ёзилган сўзбоши. “Дурдона” нашриёти, Бухоро-2023 йил.
3. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад “Хоразм жадидчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт”, “Milleniumus print” нашриёти, Урганч-2024 йил;
4. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар, “Milleniumus print” нашриёти, “Бобоохун Салимов-жадид, давлат арбоби ва шоир”, Урганч-2024 йил.
5. Умид Бекмуҳаммад “Хоразм жадидчилик ҳаракати энциклопедияси”, “Milleniumus print” нашриёти, Урганч-2024 йил.

UMUMTA'LIM MAKTABLARINI O'QITUVCHI
KADRLAR BILAN TA'MINLASHDAGI
O'ZGARISHLAR: YUTUQ VA MUAMMOLAR
(1946-1960 YY)

*Ro'ziqulov Sherzodbek Maribjonovich, Andijon davlat pedagogika
instituti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasida o'qituvchisi*

CHANGES IN SECONDARY SCHOOL TEACHING
STAFFING: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS
(1946-1960)

*Roziqulov Sherzodbek Maribjonovich, Andijan State Pedagogical
Institute teacher of the department of social sciences*

ИЗМЕНЕНИЯ В ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОМ
СОСТАВЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ
ШКОЛЫ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ
(1946-1960 ГГ)

*Рузикулов Шерзодбек Марибжонович, Андижанский
государственный педагогический институт, преподаватель
кафедры социальных наук*

[https://orcid.org/
0009-0001-9296-125X](https://orcid.org/0009-0001-9296-125X)

e-mail:

sherzodbekruziqulov@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ikkinchi jahon urishidan keyingi yillardan to 1960-yillarga qadar O'zbekiston SSRda pedagogik ta'lim va pedagogik kadrlar tayyorlash tizimida yuz bergan o'zgarishlar, oliy ta'lim va o'rta maxsus ta'lim sohasiga oid sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan islohotlar, qonun va qarorlar, ularni hayotga tadbiiq etishdagi muammolar, pedagogik ta'lim sohasida erishilgan yutuqlar hamda ta'lim tizimida vijudga kelgan muammolarni mavjud manbalar asosida yoritishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: ta'lim sohasi, oliy ta'lim, o'rta maxsus ta'lim, kasb-hunar bilim yurtlari, texnikum, pedagogika bilim yurtlari, kommunistik partiya, siyosat, kommunistik mafkura, qarorlar, qonun.

Abstract: In the article, the changes that occurred in the system of pedagogical education and pedagogical staff training in the Uzbek SSR in the years after the Second World War, the reforms implemented by the Soviet authorities in the field of higher education and secondary special education, laws and decisions, problems in their implementation, achievements in the field of pedagogical education efforts were made to highlight the achievements and problems in the education system based on available sources.

Keywords: field of education, higher education, special secondary education, vocational schools, technical schools, pedagogical schools, communist party, politics, communist ideology, decisions, law.

Аннотация: В статье рассматриваются изменения, произошедшие в системе педагогического образования и подготовки педагогических кадров в Узбекской ССР в годы после Второй мировой войны, реформы, проводимые советской властью в области высшего и среднего специального образования, законы и постановления, проблемы в их реализации, достижения в области педагогического образования были предприняты усилия по освещению достижений и проблем в системе образования на основе доступных источников.

Ключевые слова: образования, высшее образование, среднее специальное образование, профессиональные училища, техникумы, педагогические училища, коммунистическая партия, политика, коммунистическая идеология, решения, закон.

KIRISH. Tarixdan ma'lumki, ta'lim jarayonining asosiy tayanchi hisoblangan pedagog kadrlarga talab hamisha yuqori bo'lgan. Mamlakatimizda sovet hokimiyati hukmronligi yillarida ham jamiyatning rivojlanishida pedagog kadrlarning juda katta hisssasi bor. Ya'ni, bu davr O'zbekiston tarixida o'ziga xos o'rin tutadi. Bu davr o'zining murakkabligi va ziddiyatliligi bilan ajralib turadi. Urushdan keyingi xalq xo'jaligini qayta tiklash yillarida ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatda jamiyatning barcha sohaslarida mutaxassislar yetishmas edi. Bu ta'lim tizimida ham mavjud edi va bu muammo ayrim islohotlar orqali hal etildi. Xususan, xalq ta'limi sohasidagi kadrlar yetishmasligi muammosini o'quv yurtlari sonini ko'paytirish va qabul kvotalari hajmini oshirish orqali yechishga harakat qilingan. Shuningdek, ta'lim olishning boshqa shakllari ham yo'lga qo'yildi. Maktablarda yetti yillik majburiy ta'lim joriy etilishi natijasida pedagog kadrlar soni yanada ko'paytirildi va ularga qator imtiyozlar berildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

O'zbekistonda ta'lim tizimi va uning Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillardagi ahvoliga doir bugunga qadar ko'plab monografiya, risola, maqola, hujjatlar to'plami va xotira kitoblari chop etilgan. Mavzuga oid sovet davrida yaratilgan ilmiy-tadqiqotlar ko'proq kommunistik mafkura izmida yaratilgan bo'lib, ularda sovet davri ta'lim tizimining afzalliklari, kommunistik partiya tomonidan ta'lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar, ularning natijalari, pedagog kadrlarni tayyorlash sohasidagi o'zgarishlarga ijobiy jihatdan baho berish bilan birgalikda xotin-qizlar ta'limiga ham to'xtalib o'tilgan. Jumladan, I.K.Qodirov, Sh.N.Ulmasov, S.Sodiqov, X.Zufarov, N.Raxmonov kabi tadqiqotchilarning ilmiy tadqiqotlarida[1.] O'zbekiston SSRda sovet hokimiyati yillarida ta'lim tizimida ro'y bergan o'zgarishlar tarixini kommunistik mafkura andozasida atroflicha bayon etishga harakat qilganlar.

Shuningdek, mavzuga oid mustaqillik yillarida O'zbekistonda urushdan keyingi yillarda ta'lim tizimida ro'y bergan o'zgarishlar, ta'lim tizimiga malakali kadrlarni tayyorlash sohasida erishilgan yutuq hamda muammolar, umumta'lim maktablarida o'qituvchilar sonining ortib borishi, ta'lim maskanlarining sonini ko'payishi, ta'lim

sohasiga oid hukumat chiqargan qarorlari va ularni hayotga tadbiiq etishdagi muammolarga oid qator ilmiy tadqiqotlar yaratildi[2.].

MUHOKAMA. O'zbekiston maktablarida o'qituvchi xodimlarning yetishmovchiligi masalasi urushdan keyingi yillardagi eng jiddiy muammolardan biri edi. Chunki malakali o'qituvchilar asosan urushga yuborilgan, ularning ko'pchiligi halok bo'lgandi. Xususan, 1947-yilda respublika bo'yicha 4 ming o'qituvchi yetishmas edi. Tuman xalq maorifi bo'limlari mudirlari, maktab direktorlari va ta'lim bo'yicha direktor muovnlarning 60 foizdan ko'prog'i tegishli ma'lumotga ega emasdi. 1950-yilda O'zbekistondagi 7125 ta maktab o'qituvchilariga muhtojlik sezardi [3.223].

Bu davrda pedagogik kadrlarni tayyorlash ularni sifatini oshirish maqsadida amalga oshirilgan islohotlardan biri bo'lgan 1947-yil avgustda respublika hukumati tomonidan qabul qilingan "Pedagogika o'quv yurtlari ishlarini yaxshilash tadbirlari to'g'risida" qarori [4.10] va uning ijrosi yuzasidan belgilangan vazifalar tizimida ayrim o'zgarishlar amalga oshirishga qaratildi. 1946-1947 o'quv yilining birinchi yarmida respublikada o'rta maxsus ta'lim tizimini tashkil etishda ham kadrlar masalasida ayrim muammolar mavjud edi. Bu davrda pedagogika bilim yurtlari 21 tani tashkil qilgan. Talabalar kontingenti 1946-1947 o'quv yilining sentyabr holatiga ko'ra 5183 kishi, shundan 2588 nafari ayollar, shu jumladan, mahalliy millat vakillari 3028 nafarni tashkil etgan. O'qituvchilar tarkibiga ko'ra pedagogika bilim yurtlari 385 nafar o'qituvchi ta'minlangan. Ulardan oliy ma'lumotli 262 nafar, to'liq bo'lmagan oliy ma'lumotli 91 nafar, o'rta ma'lumotli 31 nafarni tashkil etgan. Shuningdek, ularning 122 nafari pedagogika bilim yurtlarida ayrim ta'lim yo'nalishlarida dars berish huquqiga ega bo'lmagan o'qituvchilar ham mutaxassis yo'qligidan ayniqsa, o'zbek tili va adabiyoti, pedagogika-psixologiya, musiqa fanlari bo'yicha yetishmasligi tufayli ishlashga to'g'ri kelgan. Bu jarayonda albatta tajriba muhim hisoblanib, bu o'qituvchilardan 10 yillik tajribaga ega bo'lgani 219 nafarni, 5 yildan 10 yilgacha bo'lgani 99 nafarni, 5 yilgacha bo'lgani 61 nafarni tashkil etgan [5.5].

1945-1946 o'quv yilida O'zbekiston SSR Maorif ministrligi tizimida 2 ta universitet, 5 ta kunduzgi va 3 ta kechki ta'lim beradigan pedagogika institutlari faoliyat olib bordi [6.54]. Bu oliy ta'lim muassasalarni keyingi davrlarda umumta'lim maktablarga o'qituvchi kadrlar tayyorlab berishda xizmati katta bo'ldi.

O'zbekistonda XX asrning 50-yillarida maktablarga pedagog o'qituvchi kadrlarni tayyorlash ishlari maktablarda o'quvchilar va sinflar sonining ortib borishidan orqada qolgan edi. Bu esa o'z navbatida maktablarda o'qituvchilar yetishmasligini keltirib chiqargan. 1951-yil 1-yanvar holatiga ko'ra respublikada 4952 ta maktab faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1951-1952 o'quv yilining oxiriga kelib respublika bo'yicha maktablar soni 5200 taga yetgan. Yetti yillik o'rta maktablarning o'zi 274 taga ko'paygan. Qishloq joylarda yetti yillik to'liqsiz o'rta maktablar hamda ulardagi o'quvchilar soning shiddat bilan o'sib borishi 1951-1952 o'quv yilining o'zida O'zbekiston SSR maorif ministrligiga qarashli maktablarda 18 ming pedagogik ma'lumotga ega bo'lmagan o'qituvchilarni ishda ushlab turishga majbur etgandi [7.7,8].

1951-1952 o'quv yilining boshida O'zbekiston SSR maktablarida faoliyat ko'rsatayotgan o'qituvchilarning umumiy soni va milliy tarkibi direktorlar hamda o'rinbosarlar bilan qo'shib hisoblaganda quyidagicha ko'rinishda bo'lgan: jami o'qituvchilar 47 421 nafar (ayollar 18 712 nafar) bo'lib, ulardan oliy ma'lumotlilar 5543 nafar (ayollar 2419 nafar), xorijiy til o'qituvchilari 11146 nafar (ayollar 3542 nafar)ni tashkil qilgan. Milliy tarkibiga ko'ra o'zbeklar 22 210 nafar (ayollar 6119 nafar) bo'lib, ularning 1559 nafari (ayollar 328 nafar) oliy ma'lumotli, xorijiy til o'qituvchilari 4390 nafar (ayollar 1033 nafar) ni tashkil etgan. Bu ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, o'qituvchilar orasida oliy ma'lumotli o'qituvchilar, butun o'qituvchilar kontingentiga solishtirganda nihoyatda ozchilikni tashkil qilgan. Milliy tarkibga ko'ra birinchi o'rinda o'zbeklar bo'lsa, ikkinchi o'rinda rus millatiga mansub o'qituvchilar turgan. Ularning ichida oliy ma'lumotli o'qituvchilar soni o'zbek millatga mansub 22 210 nafar o'qituvchining bor yo'g'i 1559 nafari oliy ma'lumotli bo'lgani holda rus millatga mansub 9136 nafar o'qituvchidan 2196 nafari oliy ma'lumotli bo'lgan [8.1-11]. Ko'rinib

turibdiki yerli xalq vakillari orasida oliy ma'lumotli o'qituvchilar soni nisbatan kam bo'lgan.

1951-yil holatiga ko'ra O'zbekistonda 6 ta pedagogika institutlari, 11 ta o'qituvchilar institutlari va 21 ta pedagogik uchilishlari malakali pedagog kadrlarni tayyorlash bilan mashg'ul bo'lgan. O'qituvchilarni qayta tayyorlash va kasb malakasini oshirish bilan 2 ta institut shug'ullangan. Respublikadagi 2 ta kechki pedagogika institutlarida, 5 ta pedagogika institutlarida, 9 ta o'qituvchilar institutlari va 16 ta pedagogika institutlarida sirtqi bo'limlar faoliyat ko'rsatgan.

1952-yil holatiga ko'ra respublika oliy o'quv yurtlarining kunduzgi bo'limlarida 10 043 nafar talaba, pedagogika uchilishlarining kunduzgi bo'limlarida 9257 talaba tahsil olgan. Pedagogika o'quv dargohlarining sirtqi bo'limlarida 13 739 talaba tahsil olgan. Pedagogika oliy o'quv yurtlarida atiga 107 nafar ilmiy darajali pedagog kadrlar faoliyat olib borgan. Respublika bo'yicha mavjud pedagogika uchilishlarida 505 o'qituvchi asosiy shtatda ishlagan [9.8]. Ko'rinib turibdiki, oliy va o'rta ta'lim maskanlarda ham dars beruvchi professor o'qituvchilar yetishmas, ularning juda kam sonlisigina ilmiy daraja va unvonlarga ega edi xolos.

O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1948-yil 14-yanvarda qabul qilgan "O'rta maktablarda chet tili o'qitishni yaxshilash" haqidagi qarori asosida nemis, ingliz, fransuz tillaridan dars soatlari ko'paytirildi. Ammo chet tillarni o'rgatishga bo'lgan e'tiborning ortib borishi mutaxassis o'qituvchilar yetishmasligi muammosini keltirib chiqardi. Ayni masalani yechish maqsadida 1948-yili Toshkent davlat chet tillari instituti, 1963-yili Toshkent shahrida Rus tili va adabiyoti instituti, 1964-yili Andijon shahrida Chet tillari instituti ochildi. Chet tiliga ixtisoslashgan oliy o'quv yurtlarida fakultetlar va ixtisosliklar soni ham oshib bordi. Lekin shunga qaramay, respublikada ingliz, tojik, rus tilidan dars beradigan o'qituvchilar yetishmas edi.

Sovet hukumati davrida ham "ruslashtirish" siyosati davom etdi. Xususan, o'lkada milliy madaniyatni yo'q qilishga maqsadida rus tilini keng yoyish uchun harakat qilindi. Ayni paytda rus tilining rasmiy til sifatida maqomga egaligi rus tili o'qituvchilariga bo'lgan ehtiyojni sun'iy ravishda oshirar edi. Maktablarda rus tili fani o'qituvchilari alohida nazoratda bo'ldi. Rus tilida dars beruvchi

o'qituvchilar yetishmasligi muammosini bartaraf etish niqobi ostida Rossiya va Ukrainadan o'qituvchilar yo'llanma asosida ishga jo'natilar edi. Ular respublika aholisi milliy madaniyatiga ham ta'sir ko'rsatar edi. Natijada, O'zbekistonda baynalmilal oilalar soni ham ko'payib bordi.

Oliygozlarda rus tili fakultetlari soni ko'payib, mutaxassis o'qituvchilar mahalliy xalq vakillaridan respublikaning o'zida tayyorlana boshlandi. 1960-yillardan keyin chetdan keladigan o'qituvchilarga bo'lgan talab kamaya boradi. Xususan, arxiv manbalarida Andijon oblasti xalq ta'limiga 1956-1961-yillar davomida Ukraina va RSFSRdan kelayotgan o'qituvchilar soni 166 nafardan 2 nafargacha kamaygani keltirilgan[10.37].

NATIJA. Urushdan keyingi yillarda pedagogika ta'lim muassasalarining ish sifatini har tomonlama yaxshilashga qaratilgan amaliy ishlar ham o'z natijasini berdi. Jumladan, pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida va o'rta maxsus pedagogika bilim yurtlarida faoliyat olib borayotgan professor-o'qituvchilar jamoasida ijtimoiy va ma'naviy muhitda hamda talabalarining o'quv va maktabdan tashqari jarayonida olib borilayotgan g'oyaviy-siyosiy tarbiyasida sezilarli darajada o'zgarishlar kuzatildi. Barcha pedagogika institutlari va o'rta maxsus bilim yurtlarida partiya tashkilotlari tomonidan jamiyatda ro'y berayotgan voqea-hodisalar to'g'risida tizimli ravishda joylarda keng targ'ibot ishlari olib borildi. Shuningdek, doimiy ravishda sovet adabiyoti va san'ati asarlari bo'yicha bahslar tashkil etildi. Talabalar tomonidan ijtimoiy-siyosiy mavzularda insholar yozish institutlarda keng tarqalgan amaliyotga aylandi. Shu o'rinda aytish kerakki, bu tadbirlarning barchasi talabalar-yoshlarda marksistik-lenincha dunyoqarashni shakllantirishga bag'ishlangan bo'lib, sovet hukumatining asosiy maqsad haqiqiy "Sovet o'qituvchilari"ni tayyorlashga qaratilgan edi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, urushdan keyingi yillarda O'zbekiston SSR da pedagogik kadrlar tayyorlash tizimida amalga oshirilgan islohotlar natijasida turli o'quv yurtlarida minglab pedagoglar tayyorlandi va ta'lim tizimida o'z faoliyatlarini olib bordi. Bu sohada bir qator ijobiy o'zgarishlarga erishilgan bo'lsada, pedagog kadrlar tayyorlovchi ta'lim muassasalarida tarbiyalangan o'qituvchilar sovet hukumati ilgari surgan mafkura va g'oyalarini o'quvchi — yoshlar ongiga singdirish,

sekin-astalik bilan milliylikni izdan chiqarish kabi g'oyalar asosida o'qitildi. Biroq, shunday bo'lishiga qaramay, o'z kasbining fidoyilari bo'lgan ko'plab pedagog kadrlar milliy an'analarga sodiq qolib, ularni saqlab qolishga va kelajak avlodga yetkazishga o'z hissasini qo'shdilar.

Ko'rilgan davrda ayniqsa, oliy ta'lim muassasalari sonini ko'payishi va ularda kechki va sirtqi ta'lim shakllarni tashkil etilishi, yoshlarning bilim olishga bo'lgan qiziqishlari kuchayib borishi natijasida ko'plab umumta'lim maktablarida o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyoj qondirildi. O'qituvchilar soni ko'payib, ularning orasida ayollar salmog'i ham ortib borishi esa bu davr islohotlarining samarali natijasi bo'ldi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кадиров И.К. Народное образование в Узбекской ССР за 30 лет. – Ташкент: Учпедгиз, 1954. – 126 с.; Унинг ўзи. Ўзбекистон халқ маорифининг 40 йил ичида эришган ютуқлари. – Тошкент, 1957; Унинг ўзи. Успехи народного образования в Узбекской ССР. – Ташкент: Госиздат, 1957. – 129 с.; Унинг ўзи. Ўзбекистон ССРда халқ маорифи. – Тошкент: Ўздавнашр, 1961. – 63 б.; Унинг ўзи. Народное образование Советского Узбекистана. – Ташкент: Узбекистан, 1964. – 81 с.; Унинг ўзи. Развитие школ УзССР послевоенный период. – Ташкент: Укитувчи, 1965. – 216 с.; Унинг ўзи. Очерки развития общеобразовательной школы в Советского Узбекистана. – Ташкент: Укитувчи, 1974. – 212 с.; Улмасбаев Ш.Н. Промышленное развитие советского Узбекистана. – Ташкент, 1958 Садыков С. Очерки развития высшего образования в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 1969. – 229 с.; Рахманов Н. Развитие педагогического образования в Узбекистане. – Ташкент: Узбекистан, 1976. – 176 б.
2. Хаджиева М.Д. Социальное развитие села Узбекистана в конце 70-х и начале 80-х годов: опыт и проблемы. Дисс. на соиск. ...канд. ист. наук. – Ташкент, 1992. – 200 с Эргашев К. Развитие общеобразовательной школы в Узбекистане 70-е-90-е гг.: проблемы и тенденции. –Ташкент, 1996.
3. O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). Ikkinchi kitob 1939-1991-yillar. –Toshkent: O'zbekiston, 2019.
4. O'z MA, R-94-fond, 5-ro'uxat, 4823 – ish.
5. O'z MA, R-94-fond, 5-ro'uxat, 4996 — ish.
6. Рахманов Н. Развитие народного образования в Узбекистане. – Ташкент: Узбекистан, 1976.
7. O'z MA, R-94-fond, 5-ro'uxat, 5674-ish.
8. O'z MA, R-94-fond, 5-ro'uxat, 5422-ish.
9. O'z MA, R-94-fond, 5-ro'uxat, 5674-ish.
10. Andijon VDA, 505- fond, 1- ro'uxat, 188-ish.

QADIMGI TURKIY TILDA MURAKKAB SIFATLAR LINGVOPOETIKASI

*Xadjieva Nigora Anvarovna, Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti o'qituvchisi*

LINGUOPOETICS OF COMPOUND ADJECTIVES IN OLD TURKISH

*Khadjieva Nigora Anvarovna Tashkent State University of
Oriental Studies, teacher*

ЛИНГВОПОЭТИКА СЛОЖНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ

*Хаджиева Нигора Анваровна, преподаватель Ташкентского
государственного университета востоковедения*

[https://orcid.org/
0000-0003-4794-2639](https://orcid.org/0000-0003-4794-2639)

e-mail:
ninishka12@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi turkiy tilda murakkab sifatlar lingvopoetikasi haqida soʻz boradi. Qadimgi turkiy tilda murakkab sifatlarning affiksatsiya, kompozitsiya usullari bilan yasalishi, sifat yasovchi qoʻshimchalar haqida maʼlumot berilgan.

Kalit soʻzlar: sifat, tub, murakkab, yasama, affiksatsiya, kompozitsiya.

Annotation: This article examines the linguopoetics of complex adjectives in the ancient Turkic language. The formation of complex adjectives in the Old Turkic language through affixation, addition, and educational adjectives is given.

Keywords: quality, root, complex, composition, affixation, composition.

Аннотация: В данной статье рассматривается лингвопоэтика сложных прилагательных в древнетюркском языке. Приведено образование сложных прилагательных в старотюркском языке средствами аффиксации, сложения и прилагательных дополнений.

Ключевые слова: качество, базовое, сложное, искусственное, аффиксация, композиция.

KIRISH. Oʻzbek tili morfologiyasida sifatlar boshqa soʻz turkumlari qatori muhim oʻrinni egallaydi. Sifatlarning maʼno xususiyatini oʻrganganda, uning bir necha turlari mavjud ekanligi aniqlangan. Oʻzbek tilshunoslari sifatlarning maʼno turlari borasida turlicha talqin, fikr bildirishgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Sifatlar jonzot va narsa-hodisalarning belgisini ifodalaydigan soʻz turkumidir. Sifatlar semantik maʼnosi jihatidan asosan 9 turga ajraladi.

Sifatlar morfologik (affiksalar vositasida) yasalishdan tashqari yana stilistik (soʻzlarning birikuvi) va sintaktik-morfologik (yaʼni, soʻzlarning birikuvi + affiksalar) usuli bilan yasaladi. Sintaktik va sintaktik-morfologik usulda yasalgan sifatlar guruhiga:

- a) qoʻshma sifatlar;
- b) birikmali va tizma sifatlar;
- v) juft sifatlar kiradi.

Qoʻshma sifatlar. Birdan ortiq oʻzak-negizdan tashkil topgan qoʻshma sifatlar bir bosh urgʻu bilan aytilib, bir belgi-xususiyatini ifodalash uchun xizmat qiladi, masalan: *orombaxsh*.

Qoʻshma sifatlar komponentlarining qaysi soʻz turkumidan boʻlishi va ularning sintaktik jihatini koʻzda tutib, ularni morfologik va sintaktik tomondan guruhlariga ajratib analiz qilish mumkin.

Bir belgi maʼnosini ifodalash uchun sodda, qoʻshma, juft va birikmali sifatlardan tashqari tizma sifatlar. Yaʼni, turli leksik-frazeologik birikmalar, yoyiq izohlovchilar qoʻllanishi ham mumkin.

MUHOKAMA. *Ol antağ osuğluğ çoğluğ yalıñlığ küçlüg küsünlüg elig xanniñ uluğı xatunınta toğmıš körgäli sewiglig, körklüg meñizlig üc oğlanı erti. Añ ilki uluğı oğlanıñınñ atı Maxabali erti.*

Mazmuni:

“O’sha tadbirli-chog’li, shon-shavkatli elig xonning katta xotinidan tug’ılğan ko’rkli-suyukli, istarasi issiq uch o’g’loni bo’lar edi”.

Ushbu misolda qo’llangan qo’shma sifatlar xonning xarakter-xususiyyatini izohlash uchun xizmat qilgan. Bu o’z o’rnida jumлага o’zaro ohangdorlikni va qofiyalanish holatini keltirib chiqargan.

Men ilkisizdin berü bu yüdiğ sarsüğ qanlığ yirihlig sewgüsüz taplağusuz yarsinçig et-özka inçip inandim.

Mazmuni:

“Men almisoqdan beri bu chirik, sassiq qonli, yiringli, mehrsiz, mardud, jirkanch jasadga shunchalik inondim”.

Ushbu misolda *sarsüğ qanlığ* qo’llangan qo’shma sifatlar muallif fikrini yaqqol, real tasavvur qilish uchun qo’llanilgan. Qo’llangan sifatlar obrazlilik, ta’sirchanlik hamda ta’kidni kuchaytirish uchun vosita sifatida xizmat qilgan.

Kultigin bitigida qutsidagi matn keltiriladi:

Ädgü bilgä kisig, ädgü alp kisig yoritmas ärmis. Bir kisi yañilsar, oğusi? Biduni, äbi äsükiñä tägi qidmas ärmis. Sücig sabiña, yimsaq ağısiña arturup öküş türük bodun ölüg. Türük bodun üläsikiñ, biryä Çuğay yiš Tög ältün yazı qonayin tisär, tutuk bodun üläsikig anta añiğ kisi ança boşgurur ärmis.

Mazmuni:

“Yaxshi, dono kishini, yaxshi, bahodir kishini tini qo’ymas ekan. Biror kishi adashsa, urug’i, xalqi, uyi-yopinçig’igacha qo’ymas ekan. Shirin so’ziga, nafis shoyisiga aldanib, ko’k turk xalqi, o’lding. Turk xalqi, Chug’ay yish, To’g altun dashtiga manzil qilay desa, turk xalqining ayrimini u yerda yovuz kishi shunday pishiqlar ekan”.

Ol yämä Maxaradi elig xan ertiñü uluğ bay barimlig, tsanları ağıliqları tariğ, ed tawar özü tolu, alp atim, süliug küciñä tükällig, törttin siñar yer orunuğ iymis basmıš, başladaçi, imäriğmä qamağ bodunin qarasin aşmıš üklitmiş, qoptin siñar yağısiz yawlaqsiz erti.

Mazmuni:

“Ûsha Maxaradi eligxon beğad ulug, бой-бадавлат, омбору хазиналари дон-дун, мол-муллка түла, алпу мерган, күчли черикка эга, түрт томондаги ерни ўзига бүйсундирган, күпнинг хурматини қозонган, азалдан адолатли сиёсат юритган, бүйсунган барча элларнинг халқини күнайтирган, ён-вери бутунлай ёвсиз-ёвузсиз эди”.

Ушбу матнда кўришимиз мумкинки, сифатлар синонимиясидан анчагина кенг қўлланилган. Ушбу матн таркибида *bay barimlig* qo’shma sifati ham mavjud. Poetik nutqda ushbu qo’llangan sifatlar sinonimiyasi matndagi ahamiyati shundan iborakti, ular uslubiy bo’yoqdorlik va emotsionallikni oshirishga ortiq darajada xizmat qilgan. Ushbu paragraf yuzasidan olib borilgan tadqiqotimiz natijasida qo’shma, juft sifatlar salmog’i kamligi aniqlandi. Ularga nisbatan yasama sifatlar ko’lami anchagina ko’p.

Ädgü bilgä kisig, ädgü alp kisig yoritmas ärmis. Bir kisi yañilsar, oğusi? Biduni, äbi äsükiñä tägi qidmas ärmis. Sücig sabiña, yimsaq ağısiña arturup öküş türük bodun ölüg. Türük bodun üläsikiñ, biryä Çuğay yiš Tög ältün yazı qonayin tisär, tutuk bodun üläsikig anta añiğ kisi ança boşgurur ärmis.

Mazmuni:

“Yaxshi, dono kishini, yaxshi, bahodir kishini tini qo’ymas ekan. Biror kishi adashsa, urug’i, xalqi, uyi-yopinçig’igacha qo’ymas ekan. Shirin so’ziga, nafis shoyisiga aldanib, ko’k turk xalqi o’lding. Turk xalqi, Chug’ay yish, To’g altun dashtiga manzil qilay desa, turk xalqining ayrimini u yerda yovuz kishi shunday pishiqlar ekan”.

Ushbu misolda insonning xarakter xususiyyatini tasvirlashda bir qancha sifatlar ketma-ketligi qo’llanilgan. *Kisig so’ziga ädgü, bilgä, alp* sifati leksemalari badiiy tasvirni yanada kuchaytirish uchun xizmat qilgan. Bundan tashqari, *Ädgü bilgä kisig, ädgü alp kisig yoritmas ärmis* gapidagi sifatlar tizimi ohangdorlikka o’zgacha bo’yoqdorlik bera olgan.

Biligsiz qağan olurmis ärinç, yablaq qağan olurmis ärinç, buyurqi yämä biligsiz ärinç, yablaq ärmis ärinç.

Mazmuni:

“(Taxtda) johil xoqon turganligi uchun, badfe’l xoqon turganligi uchun vaziri ham kaltafahm ekan, yovuz ekan”.

Bu misolda ham sifatlar ketma-ketligi uchraydi. Xoqon hamda vazirning xarakterini tasvirlashda *biligsiz* “жоҳил”, *yablaq* “бадфеъл” sifatlar tizimidan mahorat bilan foydalanilgan. Sababi, bu yerda faqatgina xarakter xususiyatini kuchliroq ta’kidlashdan tashqari, sa’j san’atini ham keltirib chiqaradi.

Bu o’rinda, inson harakati, fe’l-atvorining muhim sifat ko’rsatkichlari va ularning faoliyatiga ta’siri qanday bo’lishi yorqin ifodalab berilgan. Masalan, ayniqsa davlat boshlig’ining badfe’l, johil bo’lishi uning zimmasidagi juda katta mas’uliyatli vazifaning sifatsiz bajarishiga zamin bo’ladi. Undagi salbiy xislatlar atrofida gilariga ham albatta ta’sir o’tkazadi. Yoki bo’lmasam, bunday odamlar o’z atrofiga o’ziga mos yomon xulq-atvorli odamlarni to’playdi. Bundan odamlar bilan boshqariladigan mamlakat tanazzulga uchraydi.

NATIJALAR. Sifatlar tilda bir qancha uslubiy vazifalarni bajarishda juda keng imkoniyatlarga ega. Sifat so’z turkumi fikrni aniq, obrazli ifodalashga, poetik ta’sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi. Natijada, bir qator badiiy vositalar aynan sifat yordamida hosil qilinadi. Masalan, epitet, tashbeh, takrir, tazod, tanosiq-us-sifat kabi badiiy san’atlar qadimgi turkiy bitiglarda uchraydi. Ularning orasida epitet, tazod va tanosiq-us-sifat badiiy san’atlarini ko’proq uchratishimiz mumkin.

Bitiglardagi sifatlar ishtirok etgan leksik vositalarning lingopoetik jihatlari zid ma’noli tasvir maqsadi va ruhiga mos keladigan aniq so’zni tanlab qo’llash bilan xarakterlanadi. Natijada mazmunning eng nozik nuqtalari, tasvir obyektini va qahramon

ruhiyatining eng kichik qirralarigacha aniq ko’rsata olishga erishadi.

XULOSA. Hozirgi paytda badiiy asarning lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq qilish nafaqat o’zbek tilshunosligi, balki jahon tilshunosligining ham dolzarb masalalaridan biri bo’lib qolmoqda. Lingvopoetika nafaqat lirik, balki nasriy asarlar tiliga oid poetik ifoda imkoniyatlarining ham lisoniy vositalar orqali namoyon bo’lishini o’rganadi. Xususan, epik asarlar tili lipovopoetik tushunchasi bilan izohlanadi. Badiiy asar tili bilan bog’liq xususiyatlarning ifodalanishi til sathi birliklari yordamida amalga oshiriladi. Qadimgi turkiy bitiglarda sifatning badiiy-pragmatik ma’no, lingvopoetik mohiyat kasb etib, kontekstning badiiy-estetik ta’sirini kuchaytirish imkonini beradi. Shuningdek, sifatlar yordamida hosil qilingan ichki ohangdorlik badiiy nutq yaxlitligida okkazional uslubiy vazifa bajarib, matnning hissiy ta’sirchanligini oshirishi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. O’zbek tilidan ma’ruzalar to’plami. N.Erkaboyeva (255-bet) [1;1].
2. O’zbek tilining tarixiy grammatikasi. G’.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudov (118-bet) [2;1].
3. O’zbek tilidan ma’ruzalar to’plami. N. Erkaboyeva (258-bet) [1;2].
4. O’zbek tilining tarixiy grammatikasi. G’.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudov (121-bet) [2;2].
5. URL: <https://Wikipedia.uz>

ХОЛИС ДЕВОННИНГ НОДИР КЎЛЁЗМАСИ*Холбобоева Нилуфар, Тошкент давлат шарқшунослик университети стажёр-ўқитувчиси***A RARE MANUSCRIPT OF DEVON OF KHOLIS***Kholbobaeva Nilufar, Tashkent State University of Oriental Studies, Trainee-teacher***РЕДКАЯ РУКОПИСЬ ДЕВОНА ХОЛИСА***Холбобоева Нилуфар, преподаватель-стажер Ташкентского государственного университета востоковедения*

<https://orcid.org/0009-0006-0136-7906>

e-mail:

xolbobaeva90@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида яшаб ижод қилган Холис ноёб девонларидан бири тавсифи берилган. Девон таркиби ҳақида маълумот берилган.

Калит сўз: девон, кўлёзма, газал, мусаллас, мухаммас.

Abstract: This article describes one of Kholis's rare divans, who lived and created in the late 19th and early 20th centuries. Information about the Devonian composition is given.

Keywords: devon, manuscript, ghazal, musallas, mukhammas.

Аннотация: В данной статье описывается один из уникальных девонов Холиса, созданный им в конце XIX – начале XX веков. Приведены сведения о составе девона.

Ключевые слова: девон, рукопись, газель, мусаллас, мухаммас.

КИРИШ. Шарқда девон тузиш шоирнинг етуклик белгисини кўрсатган. Баъзи девонлар дебоча билан билан бошланган, ғазаллар, кейин турли жанрлардаги шеърлар келтирилган.

Хоразм адабий муҳитида ижод қилган шоирлар кўп. Ана шундай ижоди илмий тадқиқ этилмаган шоирлардан бири Яъқубхўжа бин Иброҳимхўжа Холисдир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ В МЕТОД. Ушбу мақолада ЎзРФА Шарқшунослик институти 11 томлик “Шарқшунослик институти кўлёмалари тўплами” ҳамда Ҳамид Сулаймонов номидаги ва асосий фондда сақланаётган кўлёмалардан фойдаланилди. Хоразм адабий муҳитининг йирик намояндаси Холис серқирра ижодкор хисобланади. Феруз даврининг тазкираларида ҳам у ҳақида хушфикрлар битилган.

1035/II инвентарь рақамли ديوان خالص - “Девони Холис” – ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Ҳамид Сулаймон фондида сақланаётган ушбу кўлёмлада Феруз, Холис, Рожий ва Комил шеърларига тартиб берилган.

Девон оч яшил картон билан муқоваланган, муқовада ҳеч қандай муҳр йўқ. Ҳеч қандай нақш билан безатилмаган. Кўлёмза таркибига кирган шеърлар Кўқон шилдирик қоғозига, қора сиёҳда чиройли настаълик хатида, икки устун шаклида, ҳар саҳифада 14-15 сатрда шеърлар ёзилган. Котиб шеърларни рақамлар асосида бермаган. Яна шуни айтиш керакки, девон саҳифаларида “пойгир” берилган. Кўлёманинг 4^а, 4^б, 5^а, 5^б саҳифалари йиртилган, лекин матнга зарар бермаган. Кўлёманинг 7^б, 12^б, 19^б, 65^а, 78^а саҳифаларидаги баъзи сўзлар бўялган. Кўлёманинг 73^б, 74^а саҳифаси йиртилган. Кўлёманинг 23^а ва 23^б, 26^б ва 27^а саҳифаси бўш қолдирилган. Кўлёманинг 31^а ғазал жанри сарлавҳаланган. 38^б саҳифада муножот деб қизил сиёҳда сарлавҳаланган. 39^б саҳифада Муниснинг мухаммаслари қизил сиёҳда кўчирилган. Кўлёманинг ўлчови 25,5x15. Девон 257 варақ, 514-бетдан иборат. Девон саҳифаларининг изчиллигини кўрсатиш мақсадида пойгир берилади. Пойгир: “б” саҳифанинг биринчи сўзи “а” саҳифанинг пастки қисмида қия шаклда берилади.

МУҲОКАМА. Ҳар бир шоирнинг девони учун алоҳида дебоча берилган.

Қўлэзма “*Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм*”дан бошланиб, дебоча берилган. Девоннинг 4^б - 46^а саҳифасигача Феруз-нинг девонини жамлаган. Шоирнинг девони тугаши билан саҳифа қолдирилган. Манбанинг бошида бир саҳифа ва охирида икки бўш саҳифа бор.

4^а саҳифасида дебоча ёзилган. Ушбу китобни *تاريخ هجرى بر مينك ايكى يوز توقسان يتيذا خيوقدا* *چهارشنبه كوني تاپتى طبعيغه تتديم بىمى چاكر فروزشاه*
ابراهيم.

(Торих ҳижрий бир минг ики юз тўқсон йилида Хивада... чохаршанба куни топти таъбиға татмим бами Чокар, Ферузшоҳ Иброҳим). 4^б саҳифадан 26^а саҳифагача Ферузнинг шеърлари берилган. 24^а дан 26^а гача яна шеър ёзилган. 38^б – 39^а муножот, 39^б дан 43^б гача мухаммас, 44^а – 45^б гача мусаддас, 46^а рубоий ёзилган. 46^б – 47^а бўш саҳифа қолдирилган.

47^а-бетдан то 87^б-бетгача Холиснинг шеърлари кўчирилган. Дебоча сўнгида:

تاريخ هجرى بر مينك ايكى يوز توقسان سكيذا
ربيعال اول ايپنينك يكرمه لانچى كونيدا افتتاحى اختتامسر
حديغه يتوشدى. والله اعلم بالصواب

(Торих ҳижрий бир минг икки юз тўқсон сакизда робийул аввал ойининг йигирмаланчи кунида ифтитоҳ¹ ихтитом² сар хадиға еткурди. Валлоҳу аълам бил савоб).

Холис девонининг кириш қисмидаги дебочада ҳижрий 1298 да, милодийда 1881 йил декабр ойининг 5 санаси бошлаш ва тугаллашга еткурди.

Қулэзманинг колофон қисмида эса “Ҳижрий 1318, милодий 1900 йили котиб домулло Муҳаммад Шариф Маҳмудниёз Хумоюн фармони билан шаъбон ойи 24 (1 октябрь) оқшомида” кўчирилгани ҳақида маълумот берилади. Девон колофонида қуйидаги фикрлар келтирилган:

اوشبو كتاب ناتمام قالغاني اوجوون ملك المان ظل
اسبجان باعث اللامن والامان اعني سيد محمد رحيم بهادرخان خلدالد
ملكه و احسانه كيم دامالله محمد شريف بن محمودنياز يازماققيمغه
سنه ۱۳۱۸ ينجي يلي فرمان همايون عاليذر مي وجسيدن ماه شعبان
۲۴ نجى اقشامي اتمامغه تيگوردوم تمت.

¹ Ифтитоҳ - арабча, бошлаш, киришиш, очиш.

² Ихтитом - арабча, тамом бўлиш, тугаллаш.

³ www.wikipedia.

(Ушбу китоб нотаом қилғони учун малик-ул маннон зилли ас-субҳона боис алламон ва лломон аъни сайид муҳаммадраҳим Баҳодирхон халладалло-ху мулкаҳу эҳсонаким домулло Муҳаммад Шариф бин Маҳмудниёз ёзмоқимға сана 1318 йили фармон Хумоюн олийлари важҳидан моҳ шаъбон 24 нчи оқшоми этмомға еткурдум таммат).

Рақамларга қарасак, ушбу асар 1881 йил бошланиб, номаълум сабабларга кўра 1900 йилда яқунланган.

Холис ижоди 47^б – 48^а дебоча билан бошланган. 48^а – 57^б саҳифанинг ярмигача ғазаллар берилган. 57^б саҳифанинг охиридан 58^а саҳифасида мусаддас, 58^б– 78^б мухаммас ёзилган. 79^а – 87^б ғазаллари ёзилган. Саҳҳофлар томонидан Холис шеърларини саҳифалаётганда шоирнинг қолган шеърларининг саҳифалари тушиб қолган.

Холиснинг девони *Бисмиллаҳир раҳмонир раҳийм* деб қуйидаги ғазал билан бошланади:

Husn avji üzrâ çiqdij ey mahliqâ mubârak,
Mundaq arujing olsun sobh-u sabâ mubârak.

НАТИЖАЛАР. Девонга Холис-нинг 34 та ғазали, 1 та мусаддас (7 банд), 1 та тақрирли мухаммаси, 30 та мухаммаси берилган. Жами: 65 та шеърлар киритилган. Манба матни чиройли настаълиқ хатида, қора сиёҳда кўчирилган бўлиб, фақатгина мухаммас жанри бошланишида қизил сиёҳда сарлавҳаси берилган. Холис шеърлари тугамаганлигини кўрсатиб 87^б саҳифанинг сўнгида пойгир берилган.

Мусаллас фақат ўзбек шеърлятида эмас, балки кўшни адабиётлар тарихида ҳам кам учрайди. У нафақат аруз вазида, бармоқда ҳам ёзилган³. Холиснинг мусалласлари: “*Кўрунг*” *радифли 7 байтли мусалласи кўчирилган* (“*Ул қуёш тоҳир айтиб меҳр айла рухсор кўрунг*”, “*Собҳ дам ул санам сиймбар*⁴ *нўшин*⁵ *лаб*”, “*Ютар эрдим лаб ҳижронида доим хуноб*”, “*Саҳан гулшан чу ул шўх келиб қилди макон*”, “*Оғзидин дур сочибон гоҳ такаллум бирла*”, “*Тутубон маснад ҳусн узра чу ул шўх ором*”, “*Холис оса чу онинг васли манга берди даст*”)

⁴ Форсча сўз: оқ бадан, оппоқ (айнан кумуш бадан).

⁵ Форсча сўз: ширин, тотли, мазали, ёқимли. Нўшин лаб- тотли лаб, сўзи ширин.

Шоир ижодида кўп мурожаат қилган жанрлардан бири бу мухаммасдир. Шоир турли хил мавзуда мухаммаслар ёзган. Мухаммас жанри XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек адабиётида, хусусан Хоразмда ўз тараққиётининг юқори босқичига кўтарилди. Мазкур шеърларда замонадан нолиш, турмушдаги иллатлар, дунёвий севги, инсонга яхшилик қилиш каби муҳим фазилатлар тараннум этилади⁶.

Маълумки, ўзбек адабиёти имкониятларини юксакка кўтарган Навоий ижодига эргашиш ғазал бўстониға қадам қўйган ҳар бир шоир орзуси. Сўнг Огаҳий ғазалининг умумий мазмунида ишқнинг қаттиқ синовлари, ҳаёт фалсафаси ҳақида сўз боради. Огаҳий ижодидан илҳомланиб, унга ҳам Холис тахмис ёзган. Навоий ва Огаҳий, Фузулий, ва Феруз ғазаларига тахмислар битиб, бадий етук шеърлар ёзди.

Холиснинг ижодида тақрирли мухаммас ҳам учрайди. *“Не дилбардур ул ёр негу ҳисол”*. **Мухаммаслари қуйидагилар:** *“Муҳаррирлар хати маҳбублиг дилдора ёзмишлар”*, *“Манзурум ўлғоч бир нафас васл ичра то қошу кўзунг”*, *“Хаёл онсон шартти бирла маккорим бўлмангиз”*, *“Шўхлардин тутма кўз хабар дард меҳнат эй рафиқ”*, *“Олғоли кўнглумни шўх махлиқолардин бири”*, *“Жонфизо сўзларга гўё айлабон дилдор тил”*, *“Вафо ва меҳр зоҳир бу дам ул ором жон айлаб”*, *“Фалак золики макридин эмастур дейман инсу жон”*, *“Ниқоб ол юздин, эй маҳбуб, муштоқ озорингман”*, *“Борғаҳинг тоқи афлок ила хамир бўлди тут”*, *“То бано топти бу тўқуз гунбаз найли равоқ”*, *“Васли собҳ-у шом ҳижрон зулматиға орзимас”*, *“Лаби сурат била малак фано сори ўруб ақдим”*⁷, *“Жонима ўт солди-ю ҳар шўх қуёш йигит”*, *“Ваҳки ҳолимға раҳм ул шўх хубон этмади”*, *“Диллар сам”*⁸ *ситамни шоҳ хубондин тамошо қил”*, *“Даҳр оро ўзни сулаймондек магарам бўлди тут”*, *“Эй кўнгул тарк айлабон улфат бани одам била”*, *“То адам”*⁹ *дин жаҳон гулшаниға қўйдинг гом”*¹⁰, *“Бўлуб сенсиз манга ишрат ҳаром оҳиста-оҳиста”*, *“Қилғони кўнглум муҳаббат нақди истеъдодлиг”*, *“Оҳ ким бордур жаҳонда ман каби нолом кам”*, *“Соз*

суҳбат нола орзимас”, *“Бир боқуб ул моҳа сўз дера мадорим қолмади”*, *“Жонима ул ой фирқа”*¹¹ *и жаврин чекорни ўргатиб”*, *“Ҳажрингиз ичра эй чаман ...”*, *“Кўп бўлма гамкин эй кўнгул, бу кеча гамхўринг келур”*, *“Бўл хуррам эй дил, ул ...шабгард”*¹² *айёринг келур”*, *“Кел хаёлингни кўнгул мулкиға султон айларим”*, *“Даҳр ке бизам айшининг йўқ ҳадди канора”*¹³ *си”*.

ХУЛОСА. Мумтоз адабиётимиз тарихида ғазал жанрида ижод қилиш етакчи ўринни эгаллаган. Холис девони таркибида жанрлар ранг-баранглиги билан бирга мавзулар хилма-хиллиги кузатилади. Холиснинг шоирлик маҳоратига назар ташласак, унда туркий билан бир қаторда арабий ва форсий сўзлардан ҳам кенг фойдаланилганлигини кўришимиз мумкин. Унинг девонидаги ғазаллари ҳажм жиҳатдан анча катта. Шоир ижодида беш ва етти байтли ғазаллар кам учрайди. Ғазалларнинг кўпчилиги ўн мисрадан бошланади ва ундан юқори мисралардан иборат. Унинг ғазаллари: *“Ҳасрат алам қачон ким ихтиёр оти ишкор”*, *“Санга ики жаҳонда ҳасрат ҳақ лутфи ёр ўлғай”*, *“Бугун сиздин тилармен ойшафарзона айдона”*, *“Бир нафар кўнглумда йўқ ором эй жон сенсизин”*, *“Қадди сарвини айлаб жилва гар дилдор келгайму”*, *“Айтиб лутфунгдин онсон кўнглиға файзу сафо”*, *“Бошдин оёқ либосин қилмиш нигор сиза”*, *“Айла ром ҳар тун чекиб фарёд афгонимни ёд”*, *“Ўтти ҳаддидин юзунг узра, интизорим кел”*. Шоир ижодида қасидаға ҳам мурожаат қилинган. Унинг қуйидаги қасидаси берилган: *“Манинг бирла бўлунг эй давлату-иқбол ҳамсуҳбат”*. Девон тугалланмаган. Кўлёманинг 88^a саҳифаси бўш қолдирилган.

XIX-XX асрда Хоразм адабий давраларида шаклланган Холиснинг бадий маҳоратини унинг ўзбек ва форс тилларида турли жанрларда яратган асарларини ўрганиш кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Девони Холис. ЎзР ФА кўлёмаси, инв. №1035.

Интернет сайтлари:

2. URL: <https://Wikipedia.uz>

⁶ Лаффасий. Хива шоирлари ва адабиётчиларнинг таржимаи ҳоли. ЎзРФА Шарқшунослик институти фонди. Кўлёмза. Сақланиш рақами 9494, 12561, 11499.Б.

⁷ Арабча сўз: энг илгари.

⁸ Арабча сўз: заҳар.

⁹ Арабча сўз: йўқ, йўқлик.

¹⁰ Форсча сўз: қадам, одим.

¹¹ Арабча сўз: тўда, мазаҳаб.

¹² Форсча сўз: тунги қоровул.

¹³ Форсча сўз: “канора” чет, чегара, қирғоқ.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ БИТИГЛАРДА УРУШ МОТИВЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ БИРЛИКЛАР

Тўлаганова Шаҳноза, Тошкент давлат шарқишунослик
университети ўқитувчиси, (PhD)

UNITS REPRESENTING WAR MOTIVES IN ANCIENT TURKISH SCRIPTURES

Shakhnoza Tolaganova, Tashkent State University of Oriental
Studies teacher, (PhD)

ЕДИНИЦЫ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ ВОЕННЫЕ МОТИВЫ В ДРЕВНЕТУРЕЦКИХ ПИСАНИЯХ

Толаганова Шахноза, преподаватель Ташкентского
государственного университета востоковедения, (PhD)

[https://orcid.org/
0009-0006-4395-6143](https://orcid.org/0009-0006-4395-6143)

e-mail:

ninishka12@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада қадимги туркий битиглардаги стереотип бирликлар хусусида гап боради. Хусусан, уруш ва унга оид мотивларни ифодалашда қўлланган стереотип бирликлар тадқиқот предмети ҳисобланади.

Калим сўзлар: қадимги туркий тил, туркий битиглар, Кул тигин, стереотип бирликлар, уруш мотивлари, асирлик.

Abstract: This article deals with stereotypic units in ancient Turkic writings. In particular, the stereotyped units used in the representation of war and related motives are the subject of research.

Keywords: Old Turkic language, Turkic letters, Kul Tigin, stereotypical units, motives of war, captivity.

Аннотация: В данной статье рассматриваются стереотипные единицы в древнетюркских письменах. В частности, предметом исследования являются стереотипные единицы, используемые при выражении войны и связанных с ней мотивов.

Ключевые слова: древнетюркский язык, тюркские письма, Кул тигин, стереотипные единицы, мотивы войны, плен.

КИРИШ. Қадимги туркий битигларда тарихий воқеалар жонли, образли тарзда баён қилинган. Улар тарихий маълумотлар қаторида қадимги туркий тил ва унга хос лисоний хусусиятларни ўзида акс эттиради. Битигларда муайян воқеа-ҳодиса ёки ҳолатларнинг баёни берилган ўринларда нисбатан барқарорлашган ифодалар учрайди ва бундай ифодалар қадимги туркий битигларда кечган стереотип бирликлардир. Стереотип бирликлар ўхшатиш, қаршилантириш каби бадий ифода шакллари орқали баён қилинган. Ритмик – оҳанг жиҳатидан ҳам аллитерация, ритмик-синтактик параллелизм, такрорга асосланган бадий воситалар орқали шаклланган. Шу жиҳатдан стереотип бирлик-

ларнинг маъно хусусиятлари уларга мурожаат қилишнинг бирламчи омили ҳисобланади.

МУЛОҲАЗАЛАР ВА НАТИЖАЛАР.

Қадимги туркий битигларнинг аксариятида уруш мотивлари мавжуд. Жумладан, Кул тигин, Тўнюкук, Мўюн-чўр каби нисбатан йирик ҳажмли битигларда ҳам, Ўнгин каби ҳажман кичик матнли битигларда ҳам жангу-жадаллар, ёвни енгиш, урушлардаги қаҳрамонликлар баён қилинган. Айни баёнларда ўзаро умумий бўлган сўз, сўз бирикмалари ва жумлалар учраб туради. Шулардан бири **uda bas-** уйқуда бос- (ғафлатда қолдириш)дир. Ушбу бирлик ёвнинг айнан ухлаб ётган пайтдаги жангни назарда тутмайди. Ёвнинг қутилмаган пайт ва қутилмаган тарафдан қилган хужумини ифодалаб келади. Масалан:

Qirg'iz bodunuğ **uda basdimiz**. (Мазмуни: Қирғиз халқини кўққисдан босдик) (К.35).

Демак, мазкур стереотип бирлик кўшиннинг жанговарлиги ва ёвни ғафлатда қолдиришни ифодалайди:

Türgäş bodunuğ **uda basdimiz**. (Мазмуни: Турғаш халқини кўққисдан босдик) (К.37).

«Девону луғати-т-турк»даги мавжуд жангнома шеърларда ҳам ушбу бирликнинг бошқа варианты учрайди:

Tünlä bilä bastimiz,

Miñlaq erin biçtimiz.

Уйғурларга қарши жангни таърифлаб айтмоқда: Тунда босдик, ҳар ёқдан биқиниб кирдик, ҳатто отларининг ёлларини кесдик. Миñлақ эрларини ўлдирдик¹.

Мисолдан англашилганидек, мазкур бирлик кўпинча жанговар ҳолатни ифодалайди. Бирликнинг маъносини зоҳиран талқин қиладиган бўлсак, бир кўшиннинг ёв устига тунда хужум қилгани англашилади. Лекин бу бирлик кўпинча бир кўшиннинг ёвга кўққисдан, ғафлатда қолдириб хужум қилганини ифодалаши билан зоҳирий маъносидан фарқланади.

Жанг тасвирида қўлланадиган яна бир стереотип бирлик *otča borča käl*- (ўтдай-бўрондай кел-) жумласидир. *otča borča käl*- бирлиги битигларда жанговар ҳолатни, урушлардаги кўшин шижоатини ифодалашда ишлатилади:

Türgäş qağan süsi Bolučuda otča borča kälti, süngüşdimiz (Мазмуни: Турғаш хоқон кўшини Бўлучуда ўтдай-бўрондай келди, жанг қилдик) (К. 36).

Ушбу бирлик кутилмаган вазиятларни ифодалашга хизмат қилади. Ҳозирги кунда ҳам ушбу бирикманинг «бало-қазодай келди» ёки «мўр-малахдай ёпирилди» каби вариантлари мавжуд.

Ol sabiğ äsidip, sü yoritdim, Altun yişiş yolsuzun aşdim, Ärtis ögüzüg kăçigsizin kăçdimiz, tün aqitdimiz. Volučuqa tañ öñtürü tägdimiz (Мазмуни: Ўша хабарни эшитиб, лашкарни йўлга солдим. Алтун йишни йўлсиз ошдим, Эртиш дарёсини кечиксиз кечдик. Бўлчуга тонг оттириб етиб бордик) (Тон.25).

yolsuzun aş- (йўлсиз ош-), kăçigsizin kăç- (кечиксиз кеч-) бирликлари ғалаба учун

қилинган тинимсиз меҳнат ва машаққатни билдиради.

Қадимги туркий битиглар қудратли турк хоқонлигининг қарор топиши, кенгайиши, бу йўлда кечган жангу жадаллар ҳақида ҳикоя қилади. Табиийки, бундай матнларда мағлубият ва асир олинган халқ аҳволи ҳақидаги тасвирлар ҳам мавжуд. Масалан, Кул тигин битигида қудратли турк хоқонлиги табғач халқининг ҳийлакорлиги сабабли қўлдан кетгани тўғрисида сўз юритилар экан, турк халқи ўзлигини унутиб, турк отини кўйиб, табғач бекларига қарам бўлгани қуйидаги жумла келтирилган:

Tabğaç bodunqa bäglik urı oğlın qul boltı, silik qız oğlın küñ boltı (Мазмуни: Табғач халқига бек бўладиган ўғил боласи билан қул бўлди, сулув қиз боласи билан чўри бўлди) (К.7).

Бу жумлада қарамликнинг аянчли оқибатлари ифодаланган. Аслида, битигларда ушбу жумланинг ишлатилишидан кўзланган ғоявий-эстетик мақсад бор. Битиг матнини айтиб битирган Билга хоқон уни ўқиғучиларни турк халқининг тарих хатоларидан огоҳлантиради.

Яна бир мисол:

Özi yañiltı, qağanı ölti, **bodunı küñ qul boltı** (Мазмуни: Ўзи янглишди, хоқони ўлди, халқи чўри, қул бўлди) (К.20).

Бу жумлада дастлабки ифода ихчам шаклда келган. Битиглар матни бўйлаб бу каби стереотип бирликлар шаклан ўзгариб, турли вариантларда учрайди. Масалан, қуйидаги мисолда баён кенг ва батафсил берилган:

Barduq yärdä ädgüg ol ärinç: qanıñ subça yügürti, söñükün tağça yatdı, bäglic urı oğluñ qul boltı, silig qız oğluñ küñ boltı bilmädük üçün... (Мазмуни: Борган ерингда эзулик шу бўлса керак: қонинг сувдай оқди, суягинг тоғдай (уйилиб) ётди, бек бўладиган ўғил боланг қул бўлди, сулув қиз боланг чўри бўлди) (К.24).

Юқоридаги сатрлар адашган халқни огоҳлантириш мақсадида берилган ёки адашган халқ тўғрисида маълумот етказиш мақсад қилинган. Айрим ўринларда ушбу стереотип бирлик қаҳрамонларнинг куч-қудратини кўрсатиб беришга нисбатан қўлланган.

Qağansıramis bodunuğ, **künädmiş, quladmış bodunuğ**, türük törüsün içğınmiş bodunuğ açım

¹Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. Б. 55.

aram törüsincä yaratmış, boşğurmış (Мазмуни: Хоконини йўқотган халқни, чўрига айланган, қул бўлган халқни, турк хукмронлигини бой берган халқни ота-боболарим йўсунича оёққа турғизибди, бошқарибди) (К.13).

Кўриб ўтган мисолларда бир стереотип бирлик турли вариацияларда (гоҳ қисқариб, гоҳ кенгайиб) келса-да, матн мазмунига путур етказмайди. Шунингдек, стереотип бирлик барқарорлигини ҳам синдиrolмайди. Муҳими стереотип бирлик асосини ташкил этган сўзлар (кўн, қул) иштироки барқарор. *Bäglük urī oğlīn qul boltī, silik qiz oğlīn kün boltī* жумласида чўри, қул бўлувчилар жинси ва айрим сифатлари билан келтирилган бўлса, кейинги ўринда баён қисқартирилиб (эллипсис услубида – синтактик стилистик фигуралардан баённи қисқа-лўнда ифодалашни кўзда тутуди), *künädmiş, quladmiş bodunuğtarzida* берилади. Лекин маънода жуда катта фарқ кузатилмайди, чунки *kün, qul* сўзларининг ўзидан изоҳланаётган шахсининг жинси англашилади.

Кўли-чўр битигида ҳам мазкур стереотип бирликдан фойдаланилган:

Sayig çoluğun yağıtuqda (Köli-)çor sançir ölügür oylin, kisisin bu/o... (Мазмуни: ...Ўзини мард кишилари билан ёв бўлганда Кўли-чўр ...енгиб, ўлдириб, ўғлини, аёлини асир қи...)

Кўли-чўр Иккинчи турк хоқонлиги даврида яшаб ўтган машҳур кишилардан. Битигда қайд этилишича, Кўли-чўр тардуш элини бошқарган.

Яна бир мисол:

...yüli sülädi, süñüsup, süsin sançdi, elin altı, oylin kisisin bulunad[ip] ... tı... a işbara bilgä Köli-çor (Мазмуни: ...жанг қилиб, лашкарларини санчди, давлатини олди, ўғлини, аёлини асир олиб... Ишбара билга Кўли-чўр...)

Битигларда *isig-küçüg bir-* (ишини-кучини бер) стереотип бирлиги ҳам икки ғоявий-эстетик мақсадга хизмат қилган. Шулардан бири асир олинган халқ аҳволи баёнида:

Türük bäglär türük atin itı tabyaçyü bäglär atin tutıpan tabyaç qağanqa körmis. Älig yil isig-küçüg birmis (Мазмуни: Турк беглар туркча отини қўйиб, табғачлик бекларнинг табғачча отини

қабул қилиб, табғач хоқонга қарам бўлди. Эллик йил меҳнатини, кучини берибди) (К.7).

Мазкур матндаги ажратиб кўрсатилган тил бирлиги хусусида Қ.Содиқовнинг қуйидаги фикрига қўшилиш мумкин:

Қадимги кўк турк битигларида бу бирикма *isig-küçüg bir-*, яъни «ишини-кучини бермак» шаклида кенг қўлланилган. Поэтик маъноси «меҳнатини сингдирмоқ, кучини бермоқ» дегани. Муҳими шундаки, ушбу стереотип бирикма икки хил ўринда ишлатилади: биринчиси «ёвга бўйинсуниш, унинг меҳнатини қилиш». Бу қарамликнинг аломати².

Ушбу стереотип қуйидаги мисолда ҳам қарамликни англаган:

Nä qağanqa isig, küçüg birür-män? – tir ärmis. Ança tip tabğaç qağanqa yağı bolmiş. Yağı bolup itinü, yaratunu umaduq yana içikmiş. Bunça isig, küçüg birtükgärü saqınmatı «türük bodun ölüräyin, uruğsıratayın» tir ärmis, yoqadu barir ärmis (Мазмуни: Не хоқонга меҳнатимни, кучимни беряпман?) – дер экан. Шундай деб табғач хоқонига ёв бўлибди. Шунча меҳнатини, кучини берганига андиша қилмай (табғач хоқони) «турк халқини ўлдирайин, уруғини қирайин» дер экан. Уни йўқотиб бораётган экан) (К. 9,10,11).

ХУЛОСА қилиб айтганда, қадимги туркий битиглардаги стереотип бирликлар контекст мазмунини маромига етказиб ифодалаб беради. Шунинг учун ўхшаш вазиятларда қўллаш учун тил эгалари хотирасида тайёр материал сифатида сақланади. Стереотип бирликларни маъно жиҳатидан бир неча гуруҳларга ажратиш мумкин. Бунда асосий эътибор, стереотип бирликлардан англашилаётган дастлабки ахборотга эмас, балки поэтик маъно-мазмунига қаратилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- 1.Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017.
- 2.Содиқов Қ. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этнолингвистик жараёнлар. – Т.: Академнашр, 2018. – Б. 318.
- 3.Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Т.: ТошДШИ, 2009.

²Содиқов Қ. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар. – Т.: Академнашр, 2018. – Б. 318.

QORAQALPOQ NASRIY ASARLARINI O'QITISHDA BLUM TAKSONOMIYASINI QO'LLASH MASALASI

Tobanazarov Azamat Pirnazarovich, O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti Qoraqalpog'iston filialining mustaqil tadqiqotchisi

THE QUESTION OF THE USE OF BLUM TAXONOMY IN THE TEACHING OF KARAKALPAK PROSE WORKS

Tobanazarov Azamat Pirnazarovich, The free researcher of Uzbekistan Pedagogy Science-research Institute in Republic of Karakalpakstan

ВОПРОС О ПРИМЕНЕНИИ ТАКСОНОМИИ БЛУМА В ПРЕПОДАВАНИИ КАРАКАЛПАКСКОЙ ПРОЗЫ

Тобаназаров Азамат Пирназарович, свободный исследователь филиала Республики Каракалпакстан Узбекского педагогического научно-исследовательского института

[https://orcid.org/
0000-0002-4621-8908](https://orcid.org/0000-0002-4621-8908)

e-mail:

azamat-15@umail.uz

Annotatsiya: Maqolada muallif tomonidan adabiyot darslarida nasriy asarlarni o'qitishda Blum taksonomiyasini qo'llashning ahamiyati va uning samaradorligi to'g'risida ilmiy fikrlar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: maktab, adabiy ta'lim, nasriy asar, taksonomiya, Blum taksonomiyasi, bosqich va mezonlar, innovatsiya va ta'lim texnologiyalari, adabiyot darsi, samaradorlik.

Abstract: The article presents scientific considerations on the importance of the author's application of Bloom's taxonomy and its effectiveness in teaching prose works in literature lessons.

Keywords: School, literary education, prose work, taxonomy, Bloom's taxonomy, stages and criteria, innovation and educational technologies, literature lesson, efficiency.

Аннотация: В статье излагаются научные соображения о значении применения автором таксономии Блума и ее эффективности при обучении прозаических произведений на уроках литературы.

Ключевые слова: школа, литературное воспитание, прозаическое произведение, таксономия, таксономия Блума, этапы и критерии, инновация и образовательные технологии, урок литературы, результативность.

KIRISIW. Házirgi waqıtta mekteplerde qaraqalpaq prozasın oqıtıwdıń nátiyjeliligın asırıwǵa qaratılǵan innovaciyalıq bilimlendiriw texnologiyalar tiykarında modernizaciyalaw procesleri oqıwshılardıǵa puqta ádebiy bilim beriw menen birge ózlestiriwdi kepillewshi jantasıw sıpatında kózge taslanadı. Egerde ózlestirilgen

ádebiy bilimlerde ámeliyatta, turmista qollana alıw júdá ahamiyetli sociyalıq-bilim beriwshilik zárúrlık ekenligin inabatqa alsaq, ádebiyat pánin nátiyjeli oqıtıw arqalı oqıwshılardıń kompetenciyaların qalıplestirip rawajlandırıw qanshelli dárejede bul salaǵa jańalanıwları engiziwdi, milliy hám shet el tájriybeleri uylesken zamanagóy jantasıwdi talap

etetügnlîgîn aytıp ótiw kerek. Sol mániste ádebiyat sabaqlarında innovaciyalıq texnologiyalardı en jaydırıw zamanagóy bilimlendiriwdiń eń áhmiyetli basqışlarınan biri esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI HÁM METODLAR. Tiykarınan alganda, qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda hár qanday ádebiy materiallardı úyreniwge baǵdarlangan innovaciyalıq, interaktiv usıllardı qollanıw, sabaq processiniń nátiyjeli ótiwin támiynleydi hám qollanılgan jańa usıl hám metodlar oqıwshılardıń sanasın jetilistirip, jańa ideyalar, bilimler menen bayıtadı. Bunnan tısqarı ilimiy ádebiyatlarda atap ótilgenindey, oqıw maqsetleriniń sabaqtıń didaktikalıq maqsetlerine muwapıq keliwi bilimlendiriw nátiyjeliligini anıqlastıradı hám kemshiliklerdi saplastırwǵa negiz tayarlaydı. Hár bir oqıtıwshı úyreniletügin temadan kelip shıqqan halda oqıw maqsetlerin anıqlawı hám usı tiykarında sabaqlardı shólkemlestiriwi kerek.

Sol orında mınanı aytıp ótiw kerek, Blum taksonomiyasınıń ádebiy bilimlendiriw procesine en jaydırıw máselesi keyingi jılları B.Tuxliev, Q.Xusanboeva, R.Niyozmetova, I.Rajabova, G.Xolboyeva, Z.Mirzaeva, S.Qambarova sıyaqlı alımlar tárepinen úyrenilgen bolıp, bul izlenislerde teoriyanı kórkem shıǵarmanı tallawda qollanıw, tekst ústinde islesiw jolların Blum taksonomiyası ólshemlerine muwapıq shólkemlestiriw haqqında ilimiy pikirlerin bayan etken [1].

TALQILAW HÁM NÁTIYJELER. Ilimiy jámaatshiligimizge málim bolǵanıday-aq, ilimde qollanılatuǵın bul taksonomiya termini- (grekshe sóz bolıp, «Taxis»-izbe-iz jaylastırw «Nomos»-nızam) iskerliktiń quramalı shólkemlestirilgen orayların sistemazatsiyalaw hám klassifikatsiyalaw teoriiyası, jay ierarxiyalıq dúzilis degendi anlatadı. Bul termindi birinshi ret ilimde shvetsiyalı botanik O.Dekandol tárepinen ósimliklerdi qayta klassifikatsiyalawda qollanılgan. Al bilimlendiriw texnologiyaları salasında B.Blum tárepinen 1956-jılı pedagogikalıq maqsettiń birinshi ret taksonomiyasını jarattı. Soǵan baylanıslı B.Blum hám D.Kratvol bilimlendiriw maqsetiniń oblastin (orayın) úshke bólip kórsetedi. Bular kognitivlik (predmettiń mazmunın ózlestiriwdiń talaplarına baylanıslı), psixomotorlıq (háreketshen nervli-nıshanlıq iskerliktiń

rawajlanıwı) hám affektivlik (emotsional-bahalılıq oblasti, úyrenilip atırǵan máselege baylanıslı).

Belgili amerikalı psixolog B.Blum (1913-1999) ilimiy izertlewlerine qaraǵanda, pedagogikalıq maqsettiń taksonomiyası boyınsha insan oy-órisiniń rawajlanıwı biliw, túsiniw, qollanıw, talqılaw, ulıwmalastırw, bahalaw dárejelerinde boladı. Solardan:

Biliw-dáslepki oy-óristiń dárejesi bolıp, bunda oqıwshı atamaları atay aladı, anıq qaǵıydalar, túsinikler hám taǵı basqalardı biledi.

Túsiniw dárejesindeki oy-óriske iye bolǵanda bolsa oqıwshı faktler, qaǵıydalar, sxema, tablitsalardı túsinedi. Keltirilgen maǵlıwmatlar arasınan keyingi aqıbetlerdi, nátiyjelerdi boljap shamalay aladı.

Qollanıw dárejesindeki oy-óriste oqıwshı algan bilimlerinden tek dástúriy ǵana emes, bálkim dástúriy bolmaǵan jaǵdayda da paydalana aladı hám olardı durıs qollanadı.

Talqılaw (analiz) dárejesindeki oy-óriste oqıwshı pütün bóleklerdi hám olar ortasındaǵı óz-ara baylanıslardı ajrata aladı, pikirlew logikasındaǵı qátelerdi kóredi, faktler hám aqıbetler arasındaǵı parqlardı ajratadı, maǵlıwmatlardıń áhmiyetin bahalaydı.

Ulıwmalastırw dárejesindeki oy-óriste oqıwshı dóretiwshilik jumıstı ornılaydı, qandayda bir tájriybe ótkeriw rejesin dúzedi, birneshe tarawlardaǵı bilimlerden paydalanadı. Maǵlıwmatlardı jańalıq jaratıw ushın dóretiwshilik penen qayta isleydi.

Bahalaw dárejesindeki oy-óriste oqıwshı ólshemlerdi ajrata aladı, olarǵa ámel qıla aladı, ólshemlerdiń hár túrliligin kóredi, juwmaqlardıń bar maǵlıwmatlarǵa maslıǵın bahalaydı, faktler hám bahalawshı pikirler arasındaǵı parqlardı ajratadı [2]. Alım jaratqan pedagogikalıq maqsettiń taksonomiyasınıń kategoriyaların (kognitivlik, oqıw-biliw oblasti, oqıw materialınıń mazmunın ózlestiriw kózqarasınan alıp qaraladı. Máselen, 5-klasta qaraqalpaq ádebiyatı páninen jazıwshı T.Qayıpbergenovtiń «Muǵallimge raxmet» povesti oqıtıladı hám bunı prozalıq shıǵarmalardı oqıtıw ámeliyatında qollanıw úlgisin tómendegi tablicada keltiremez [3].

Mekteplerde jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń «Muǵallımge raxmet» povestnń ózlestiriw boyınsha B.Blum taksonomiyasınıń qollanıw úlgisi

Taksonomiya basqıshları	Soraw hám tapsırmalardıń úlgileri
BILIM	Povesttiń atın tusindiriń. Povesttiń bas ádebiy qaharmanların atap ótiń. Shıǵarmada súwretlengen waqıyalardı bayan etiń Povesttiń avtorı kim?
TÚSINIW	Povesttegi waqıyalar dizbegi sheshimine kommentariy keltiriń. Povesttiń mazmunın qısqasha bayan etiń. Meńlimurat hám Turdımurat kibi obrazlardıń shıǵarma syujetindegi ornı haqqında túsinik beriń.
QOLLANIW	Shıǵarma waqıyaların ózinińizdiń oy elegińizden ótkerip kóriń . Tásirli orınlardıń kórsetiń . Povesttegi waqıyalar házirgi kúnde júz bergende qanday túsalǵan bolar edi? Turdımurattıń ata-anasınıń oqıw máselesindegi pikirlerine qulaq salıp sáwbetlesiń
TALQILAW (ANALIZ)	Sol dáwirdegi balalardıń oqıwǵa barmawınıń is-háreketleriniń sebeplerin tusindiriń. Meńlimurat muǵallım menen Turdımurattıń ákesi arasındaqı jámiyetlik turmısqa bolǵan bolǵan múnásiybetin óz-ara salıstırıń. Obrazlardıń xarakteri menen olardıń is-háreketlerin baylanıstırıń . Turmıshıq shárt-sharayat qaharmanlardıń xarakterine qanday tásir kórsetkenligin túsindiriń .
ULIWMALASTIRIW (SINTEZ)	Bul povesttiń syujetin redaktorlawǵa háreket etiń . Povesttiń juwmaqlanıwına ózgerisler kiritiń. Ózińizdi qaharmanlardıń ornına qoyıp kóriń. Povesttiń ideya-tematikası boyınsha qosıq yamasa basqa kishi kólemli dóretpede jazıń .
BAHALAW	Shıǵarma juwmaǵın bahalań. Povestke retsenziya jazıń . Dóretpede qaharmanların aqlań yamasa qaralań . Gúrrińniń mazmunı turmıs shınlıǵına sáykesligin dálilleń.

Ilimpazdıń bunday ilmiy-pedagogikalıq kózqarası búgingi zamanagóy pedagogikalıq texnologiyanıń pán sıpatında payda bolıp, qalıpsız rawajlanıw hám oqıtıw ámeliyatı tariyxında ayırıqsha orındı iyelegen.

Haqıyqatında da, bul klassifikaciyaǵa góre billim túrli dálil, qaǵıyda, táriyp sıyaqlı xabarları

eslep qalıw, qayta aytıp bere alıwdan basqa nárese emes. Dástúriy pedagogikalıq jantasıwda bolsa bilim hárqanday bilimlendiriwden kútiletuǵın eń sońǵı hám joqarı nátiye esaplanatuǵın edi. Sebebi, bilimli oqıwshını tayarlaw hárqanday bilimlendiriw mekemeleri ushın eń joqarǵı maqset bolıp tabıladı.

Blum taksonomiyasi bilimniñ maqset emes, bálkim erkin pikirli, izleniwshen, talapshañ va hárqanday bilim beriwshilik hám turmishliq mashqalaga sheshim tabiwga umtilatugin insan etip qaliplestiriw jolındaǵı birinshi qural ekenligin añlattı [4]. Sonday-aq, Blum taksinomiyası xabarlarđı ózlestiriwde quramlastırılǵan jantasıw bolıp, bilimlerdi belgili bir tártip tiykarında klassikaciyalaw hám sistemlastırıp úyreniw kózqarasınan ahmiyetli. Ol tek ǵana oqıw maqsetlerin durıs belgilewge, nátiyjege qaray durıs baǵdarlawga, intellektual kónlikpe hám qábiyetlerdi sistemalı hám izbe-iz formada rawajlandırıwga da xızmet etedi. Bul úyrenilgen materiallardı eslew, qaytalap aytıp beriwden baslap tap onıñ mazmun-mánizin tereñ ózlestiriwge shekem bolǵan procesti óz ishine aladı [5].

JUWMAQ. Juwmaqlap aytqanda, mekteplerde ádebiyat sabaqlarında prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda Benjamin Blum taksonomiyasını qollanıw arqalı mınaday sebep-aqıbetlerge alıp keliwi múmkin.

Birinshiden, ádebiyat sabaqlarında prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda qoyılatugin pedagogikalıq maqset jáne de aydınlasadı hám oǵan baylanısh ámelge asırılatusın wazıypalar da ózgerip, onı jetilistiriw kerek boladı.

Ekinshiden, ádebiyat sabaqlarında oqıwshılardıñ prozalıq shıǵarmalardıñ mazmun-mánizin tolıq túsinedi, kórkem shıǵarmanı ózlestiriw dárejesi kóteriliwine alıp keledi. Lekin buni ámelde asırıw ushın ádebiy bilim beriw procesine innovaciyalıq bilimlendiriw texnologiyalardı en jaydırıw shárt.

Úshinshiden, mekteplerde ádebiyat sabaqlarında prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwdıñ nátijeliliginiñ asırıwga únamlı tásirin tiygizip, bul salanıñ rawajlanıwında milliy hám shet el

tájriyebeleriniñ ózara úylesiwi arqalı búgingi dáwir talaplarına tolıq maslasıwına alıp keledi.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI:

1. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Т.: Янги аср авлоди, 2010. Husanboeva Q, Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. T.: «Innovatsiya-Ziyo», 2020. Ражабова И. Касб-хунар коллежлари адабиёт дарслари самарадорлигини оширишда интерфаол усуллардан фойдаланиш йуллари: Пед. фан. номз. дисс. –Т.: 2009, Mirzayeva Z. O'quvchilarning ehtiyojini hisobga olish adabiy ta'lim taraqqiyotining muhim faktori sifatida. // Xalq ta'limi, №4, 2019, 20-22-bet. Xolboyeva G. Adabiyot darslarida Blum taksonomiyasini qo'llash samarasi. // Til va adabiyoti ta'limi, №1, 2019, 31-33-bet. Qambarova S. Blum taksonomiyasi-o'quv materiallarini o'zlashtirishning muhim vositasi sifatida. O'zbekiston: Til va madaniyat. Metodika. Vol.2(4), 4-11-bet.
2. Bloom, B.S., (Ed.). 1956. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. New York: Longman., Anderson, L. W. & Krathwohl, D. R. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing. New York: Longman.
3. Nurjanov P, Umatova J, Begjanova D. Ádebiyat. 5-klass ushın sabaqlıq-xrestomatiya. N., «Bilim», 2020, 110-116-betler.
4. Ражабова И. Касб-хунар коллежлари адабиёт дарслари самарадорлигини оширишда интерфаол усуллардан фойдаланиш йуллари: Пед. фан. номз. дисс. –Т.: 2009, 44-45-bet.
5. Qambarova S. Blum taksonomiyasi-o'quv materiallarini o'zlashtirishning muhim vositasi sifatida. O'zbekiston: Til va madaniyat. Metodika. Vol.2(4), 11-bet.

MASTERING WRITING AT THE INITIAL STAGE OF LEARNING ENGLISH

*Akhmedova Zulfiya, Teacher of the Samarkand state
institute of foreign languages*

INGLIZ TILINI O'RGANISHNING DASTLABKI BOSQICHIDA YOZISHNI O'ZLASHTIRISH

*Axmedova Zulfiya, Samarqand davlat chet tillar instituti
o'qituvchisi*

ОВЛАДЕНИЕ ПИСЬМОМ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

*Ахмедова Зулфия, Преподаватель Самаркандского
государственного института иностранных языков*

[https://orcid.org/ 0009-
0007-8355-172X](https://orcid.org/0009-0007-8355-172X)

E-mail:
zulfiyaguseynovna@mail.ru

Phone: +998 97 399 20 13

Abstract: *The study in question highlights the growing importance of teaching writing and English composition in today's digital age. With the rise of global communication channels, such as email and the internet, proficiency in a foreign language like English has become increasingly vital. Furthermore, as the study notes, written communication, particularly when aided by technology, has become an indispensable form of discourse.*

Keywords: *graphics, letters, intellect, ability, English instructor, writing.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ko'rib chiqilayotgan tadqiqot bugungi raqamli asrda yozuv va ingliz kompozitsiyasini o'qitishning tobora ortib borayotgan ahamiyatini ta'kidlaydi. Elektron pochta va internet kabi global aloqa kanallarining o'sishi bilan ingliz tili kabi chet tilini bilish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, tadqiqot ta'kidlaganidek, yozma muloqot, ayniqsa texnologiya yordamida, nutqning ajralmas shakliga aylangan.*

Kalit so'zlar: *grafika, harflar, aql, qobiliyat, ingliz tili o'qituvchisi, yozuv.*

Аннотация. *Данное исследование подчеркивает растущую важность обучения письму и сочинению на английском языке в современную цифровую эпоху. С развитием глобальных каналов коммуникации, таких как электронная почта и Интернет, владение таким иностранным языком, как английский, становится все более важным. Более того, как отмечается в исследовании, письменное общение, особенно при поддержке технологий, стало незаменимой формой дискурса.*

Ключевые слова: *графика, буквы, интеллект, способности, преподаватель английского языка, письмо.*

INTRODUCTION (KIRISH). The importance of teaching writing and English composition skills has been steadily increasing in recent years as communication in the modern world becomes increasingly reliant on digital technologies such as email and the internet. The goal of an English

instructor is to provide the best possible environment for their students to develop and improve their writing proficiency. In order to achieve this, it is essential to consider various factors related to student learning, including:

- graphic skills,	- speech and thinking skills,	- the capacity to structure ideas according to the assignment and the writing style,	- understanding of the roles and culture of a literary work	— intellectual preparedness to produce written material,	— genuine opinions on a piece of writing's topic.
----------------------	----------------------------------	---	--	---	--

MATERIALS AND METHODS / (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). Prior to anything else, though, it's important to understand the differences between written language and writing. Writing down speech, recording speech in writing, and book style speaking are all considered forms of written language [1, p. 10]. Put another way, written speech is the process of expressing ideas through language. Letter: The content is transcribed verbatim here.

There are various components of teaching writing in the classroom. The first of these elements is visuals, which is the sum of all the writing's tools. Latin is used in English graphics. There are two types of English graphics: handwritten and printed. Both have capital and lowercase letters, so that nearly every grapheme is represented by four different alphabetic unit combinations. When printed and handwritten letter styles are compared, it can be seen that while some graphemes exhibit close correspondence, there are other instances when the printed and handwritten forms diverge significantly. Various graphical faults are a result of schoolchildren's struggles to understand grapheme-phoneme system of the English language. The most frequent among them are errors resulting from insufficient distinction between similar English or English and Russian styles since there aren't enough unique examples of the letters being studied. As a result, instead of writing desk, dress, table, grass, and go, pupils commonly write besk, bress, gress, tadle, drass, and do. Additionally, they regularly switch around the visually comparable graphemes b and d

and d and g (often influenced by a similar Russian grapheme).

DISCUSSION AND RESULTS (MUHOKAMA VA NATIJALAR). Students' failure to discern the spatial orientations of similar elements in letters is frequently the cause of errors. For instance, the letters t, f, and l pose issues since they stand for a lengthy, straight line. Pupils write "lake" and "face" on their writings. This makes psychological sense since pupils are more adept at recognizing differences than similarities between dissimilar parts. They therefore take their time to discern unique elements of comparable letters from other elements and quickly pick up on similar elements of distinct letters. Written speaking exercises are essential for drawing attention to the unique characteristics of these letters. It is difficult for pupils to acquire grapheme-phoneme correspondences in English since there are no simple relationships between graphemes and phonemes. Different letters or letter combinations can represent the same phoneme, and the single letter itself can convey many phonemes. For instance, the letter "a" can represent up to seven phonemes, while the letters and letter combinations f, ph, ff, and gh can represent the sound [f]. The most common letter combinations need extra care and repetition. It is important to consider the following in order to help pupils improve their ability to write the English alphabet correctly and translate sounds and sound combinations into the right letters and letter combinations:

1. the correspondence between the Russian and English alphabetic characters;	2. the interference of one's mother tongue with the development of new English letter formations;	3. variation in relationship between the letters and sounds in English.
--	---	---

The second component of the material teaching writing is spelling, which is defined as a set of rules for using written letters when writing particular words [2, p. 5]. Only one spelling is ever used to compose a word that has this sound or a sound combination that is acknowledged as being valid when the visuals provide several alternatives. The disparity that occurs between a word's pronunciation and potential graphic representations is one of the challenges associated with spelling in English. For instance, there is a clear contrast between the terms "write" and "right." English spelling problems are caused by the possibility that letter-sound and sound-letter correspondences in the same words may not match. It turns out that sometimes it's simple to write a word but hard to read, and other times it's the opposite. For instance, it's simple to type the phrases thin, this, and them, yet it appears challenging to read them. The digraph th therefore has two-valued correspondences between letters and sounds. There is no indication in the writing of these words that the digraph is deaf in certain circumstances and voiced in others. When teaching kids, it is important to take into account the spelling issues mentioned. They can be somewhat avoided by relying on conventional, morphological, and phonetic notions. The phonetic concept of writing may be summed up as follows: "Write as you speak," meaning that pronunciation can help you write in certain situations. fundamental phonetic Spelling becomes a sound examination of the idea. Another morphological rule of writing is that, for any given morpheme, a single graphic representation is always retained throughout related forms or words. For instance, although if the morpheme writ in the words write, rewrite, writer, writing, and written may have multiple sounds, it yet keeps a single visual picture. The morphological principles of writing in modern English are especially pronounced in the graphic expression of plural forms of nouns: - s, - es; 3rd person singular present tense verbs; past tense

and past participles of regular verbs: -ed; participles: -ing; comparative and superlative adjectives: - er, - est, etc.

Even though the English language has a large number of words whose spelling is determined by morphological and phonetic rules.

English morphology still operates on a historical or conventional basis. Historical spellings include those that defy phonetic or morphological explanation because they represent lost pronunciation conventions, variations in past spelling practices, or are just generally arbitrary in written works and ingrained customs. Examples of such spellings are answer, busy, one, island, and listen. Conventional spellings do not speak for a particular group. History is the only explanation for them. In many circumstances, the orthographic look of words aids in determining their derivation. Even in the absence of any letter-sound correspondence, some grapheme combinations can identify a word as either native to English or borrowed from another language. For instance, in the conclusion, English words are written y, ow, ew instead of i, ou, eu if you hear [i], [ou], or [ju]. Understanding these patterns helps children become proficient spellers since writing and reading require an understanding of rules that sound representations cannot offer. Given that learning even simple words initially presents significant challenges for kids, it is evident that extensive training is required to acquire spelling abilities, as well as reading and writing skills, in order to properly grasp grapheme-phoneme compliance. A record is the next part of the writing instruction curriculum. It is vital to compare the training tape with the textual version before disclosing its contents speech. The main area of distinction between them is motivational: if the goal of written communication is always to inform another individual, then writing, as it is usually meant for the writer alone and does not address the communication issue. The comparable level records

are each of the stated units since writing proficiency is based on learning letters, words, phrases, sentences, and super phrasal unities. The meaning of recordings is essentially derived from a deeper comprehension of the traits of language and speech units and, consequently, from enhanced retention of those traits at every level. However, the recording will only be a helpful teaching tool for students' active mental activity if every written assignment is completed in accordance with the pertinent educational task, boosting learning. Thus, putting letters and words on paper and then dissecting them into their component components helps to realize the meaning of lexical units and produces better visual representations. If writing was not considered a significant speech action in the past, his role is now unquestionable. Every day, children themselves become more and more persuaded of this: they send letters to one another in various languages, trade greeting cards, and converse online via computer networks. However, how can one make spelling right practice, which can be challenging and uninteresting at times, exciting? The teacher incorporates a spelling assignment into each lecture five minutes before moving on to a next subject. The initial vocabulary presentation is the first step. He is helping children understand what building blocks words are made of. The vocabulary is presented again in the second stage. His objective is to teach students how to separate well-known words from a large list of letters, understand how to read them and what they represent, and utilize those words in newly learned speech samples. Two different exercise kinds are part of the second level. The "magic square" exercise is the first kind. The words included in this square must be located, read, and translated by the students.

Composing as many phrases as you can use new words is the second kind of practice. Phase three. Its objective is to establish an intermediate spelling knowledge control accessible in two different exercise kinds. First-type exercise: fill in the missing letters. Words related to the subject that lack a letter are offered. Complete the words as an exercise of the second kind. There are words on the subject that have two or three beginning letters. Stage four. Its goal is to assess students' level of

preparedness for the final spelling exam. There are two different kinds of activities available: the first type is for typical pupils, while the second type is for high performers. The exercises include creating words out of a set of letters. There are seven available letters, and it is required Write a word using these seven letters correctly. Stage five. Its goal is to regulate one's understanding of how to spell new words. Two methods of control are possible: dictating vocabulary if time is limited, or solving the crossword problem if time permits.

CONCLUSION (XULOSA). Consequently, the use of technology in the classroom to teach writing English language instruction often focuses on two main areas: writing style and the improvement of one's capacity to convey meaning using the language's visual codes, or writing abilities. The main objective of the initial training phase is to impart writing foundations (spelling, calligraphy, and graphic abilities) to the pupils. This is accomplished by having them practice writing letters, training them in writing, helping them to become proficient in word spelling, and having them write sentences using the skills they have learned. A specific area of the set of activities for improving visual skills is dedicated to working with phenomena (letters, letter combinations) that are either not in the students' native tongue or whose components align with the constituents of letters in the native language. In other situations, skill letters based on the native tongue are transferred. When teaching pupils to write letters, the teacher must either write the letter exactly as it is written on the board or utilize a specific manual that contains detailed instructions with arrows and dots that demonstrate the proper order and direction for the hand to move in order to form the desired letter picture.

References:

1. Solovova, E.N. Methods of teaching foreign languages: Basic course / E.N. Solovova. — 3rd ed. - M.: AST: Astrel: Poligrafizdat, 2010. - 238 p.
2. Konysheva, A.V. Modern methods of teaching English. - Minsk: TetraSystems, 2011. - 304 p.
3. Biboletova, M.Z. Book for teachers Enjoy English. - M, 2005. - 489 p.

**TA'LIM JARAYONIDA KOMPYUTER
MODELLARIDAN FOYDALANISH VA
TALABALARNING KREATIV TAFAKKURINI
RIVOJLANTIRISH**

Turayeva Sevara Rashidovna

*Toshkent shahridagi Belarus-O'zbekiston qo'shma tarmoqlararo
amaliy texnik kvalifikatsiyalar instituti tayanch doktoranti*

**USE OF COMPUTER MODELS IN THE
EDUCATIONAL PROCESS AND DEVELOPMENT
OF STUDENTS' CREATIVE THINKING**

Turaeva Sevara Rashidovna

*Basic doctoral student of the Belarusian-Uzbekistan Institute
of Intersectoral Practical Technical Qualifications in Tashkent*

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ
МОДЕЛЕЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ И
РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
СТУДЕНТОВ**

Тураева Севара Рашидовна

*Базовый докторант Белорусско-Узбекского института
межотраслевых практических технических квалификаций в
г. Ташкенте*

[https://orcid.org/
0009-0004-8145-0560](https://orcid.org/0009-0004-8145-0560)

E-mail:
sevara08.90@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim jarayonida kompyuter modellaridan foydalanish orqali talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantirish metodikasi keltirilgan. Kompyuter modellaridan foydalanish fizika fani "Difraksiya panjara yordamida yorug'likning to'lqin uzunligini aniqlash" mavzusidagi laboratoriya mashg'uloti misolida ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: model, simulyatsiya, difraksiya, yorug'lik, to'lqin, spektr, kreativlik, texnologiya

Abstract: This article presents the method of developing students' creative thinking through the use of computer models in the educational process. The use of computer models is shown in the example of the laboratory exercise on the topic "Determining the wavelength of light using a diffraction grating".

Keywords: model, simulation, diffraction, light, wave, spectrum, creativity, technology

Аннотация: В данной статье представлен метод развития творческого мышления учащихся посредством использования компьютерных моделей в учебном процессе. Использование компьютерных моделей показано на примере лабораторного упражнения по теме «Определение длины волны света с помощью дифракционной решетки».

Ключевые слова: модель, симуляция, дифракция, свет, волна, спектр, творчество, технология.

KIRISH

Pedagogikaning asosiy maqsad va vazifalaridan biri mavjud bilimlarni o'rganuvchiga tushuntira olish va o'rganuvchi tomonidan ijobiy natija olish hisoblanadi. Aynan shu maqsadga

erishish uchun pedagoglar dars jarayonlarida turli texnologiyalar, vositalar, metodlar va ko'rgazmalardan foydalanadilar. Albatta sifatli berilgan ta'lim talabalar yoki o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiradi, ularning

kreativ tafakkurini rivojlanishiga olib keladi. “Kreativlik” atamasi - ruscha “креативность” - inglizcha “creativity” - lotincha create bo‘lib – yaratmoq, bunyod qilmoq, ijodga qobiliyat mavjud, degan ma’ nolarni anglatadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "Raqamli O‘zbekiston-2030" stategeyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF6079 sonli Farmoniga asosan mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va qishloq xo‘jaligida zamonaviy kommunikatsion texnologiyalarini keng joriy etish bo‘yicha kompleks chora- tadbirlar amalga oshirilmoqda.

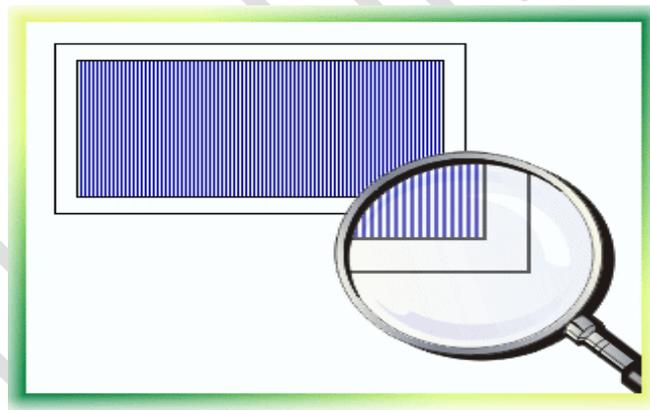
Bugungi kunda dars jarayonini yanada sifatli olib borish uchun ko‘pgina shart-sharoitlar yaratilgan, o‘quv xonalari zamonaviy kompyuter vositalari bilan ta’minlangan. Bo‘lajak fizika fani o‘qituvchilarining o‘z mutaxassislik fanini o‘qitishda, metodik tayyorgarligini takomillashtirishda, ta’lim jarayonini maqsadga muvofiq tarzda tashkil etishda, innovatsion ta’lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini va raqamli texnologiyalarni chuqur o‘zlashtirishlari zarur bo‘ladi. Fizika fani o‘qituvchilari dars jarayonida o‘quvchiga tushuntirib berishi kerak bo‘lgan asboblardan, qurilmalar, jarayonlar, hodisalar, grafiklar va h.k.larni kompyuterda yaratilgan modellari orqali talabaga o‘rgatishi yana samarali hisoblanadi. Chunki ba’zi vaziyatlarda haqiqiy obyektidan foydalanishning imkoni bo‘lmaydi. Ayniqsa ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirishda fizik jarayonni o‘zida aks ettirar ekan, haqiqiyga juda yaqin yoki ayni o‘zi kabi bo‘lgan simulyatsion modellarini ko‘rish katta turtki bo‘la oladi. Shu maqsadda “Difraksiyon panjarani o‘rganish va yorug‘likning to‘lqin uzunligini aniqlash” mavzusidagi dars mashg‘ulotlari yoki laboratoriya mashg‘ulotlarida kompyuter modellaridan foydalanish va talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantirish keltirildi.

ASOSIY QISM

“Difraksiyon panjarada yorug‘lik to‘lqin uzunligini aniqlash” mavzusidagi laboratoriya mashg‘ulotini olib borishda asbob va uskunalar mavjud bo‘lmagan vaziyatlarda yoki onlayn ta’limda model yordamida o‘rganish qulay hisoblanadi.

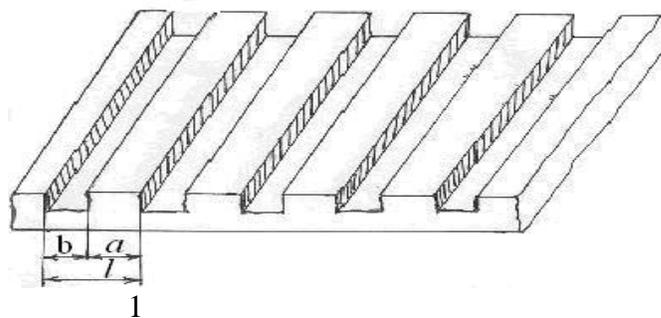
Ayniqsa bugungi kunda masofaviy ta’limdan foydalanuvchilar soni ortib borayotganligi bunday kompyuter modellariga ehtiyojni orttiradi. Model buyum, qurilma, jarayon yoki hodisani asosiy jihatlari va tuzilmasini yorqinroq ifodalashga xizmat qiladi. Model obyektning mohiyatini aks ettiruvchi, asosiy jihatlari yig‘indisidir. Mavzuni yoritib berishda modelning quyidagi shakllardan foydalanish mumkin:

1. Rasmlar. Dars jarayonida talabaga o‘rgatish kerak bo‘lgan asbob yoki buyumning rasmi ham model sifatida qaraladi. Difraksiyon panjaraning rasm shaklidagi modellari 1- va 2-rasmlarda keltirilgan.

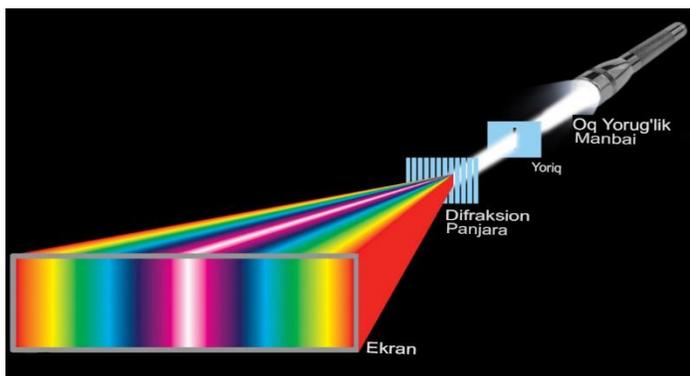
1-rasm. Difraksiyon panjara

Difraksiyon panjarada to‘siq va tirqishlar uzunligi mikrometrlarda bo‘lganligi sababli oddiy ko‘z bilan ularni yaqqol ko‘rishning imkoni yo‘q. Shuning uchun to‘siq va tirqishlarni kattalashtirib berilgan modelidan foydalanib, talaba yoki o‘quvchida difraksiyon panjara doimiysi l haqida tushuncha berish mumkin.

2-rasm. Difraksiyon panjaraning mikroskopdagi ko‘rinishi

Laboratoriya ishining rasm shaklidagi modellari keltirilgan bo'lib, o'rganuvchi bu modellarni ko'rganda, yorug'likning difraksiyon panjaradan o'tganda ranglarga ajralishi va og'ishini tushunadi. Fizik jarayon va hodisalarning, laboratoriya ishlarining modellari kundan kunga yangilanib kelinmoqda. Ayniqsa dasturlash tillarining rivojlanishi, modellarning ham ko'rinishi va harakatini yanada aniq qilib bermoqda. Masalan, 3-rasmda keltirilgan modelda yorug'likning to'siqdan o'tishi va difraksiyon panjaraning faqat bitta tirqishidan o'tib binafshadan qizilgacha bo'lgan spektrlarga ajralishini yaqqolroq ko'rishimiz mumkin.

3-rasm. Yorug'lik nurining difraksiyon panjaradan o'tishi.

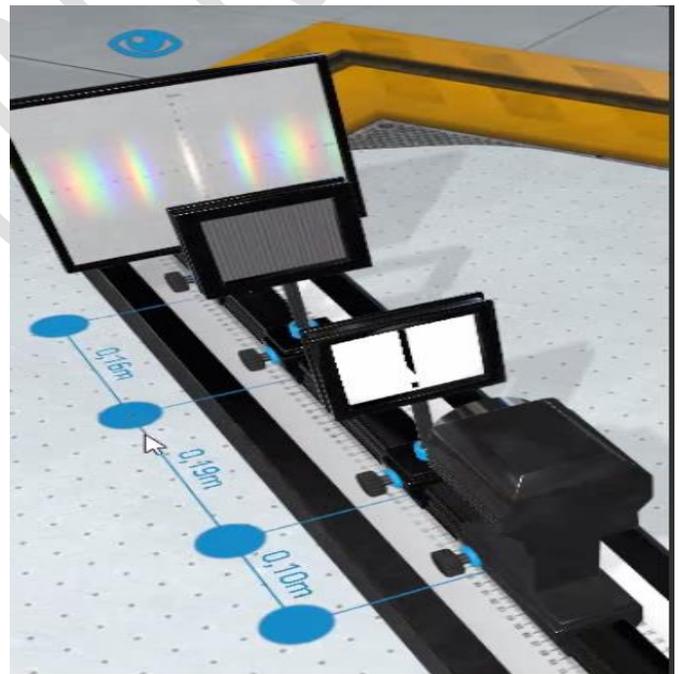
2. Simulyatsion modellar. Bugungi kunda fizika fanini o'qitish jarayonida simulyatsion modellardan foydalanishga imkoniyatlar ortib bormoqda. "Difraksiyon panjara yordamida yorug'likning to'lqin uzunligini aniqlash" mavzusidagi laboratoriya mashg'ulotini olib borishda <https://efizika.ru/course/view.php?id=44> internet saytidan foydalanish mumkin.

4-rasm. "Difraksiyon panjara yordamida yorug'likning to'lqin uzunligini aniqlash" laboratoriya ishining virtual modeli

Ushbu virtual laboratoriya ishi yordamida qizil, olov rang, sariq, yashil, havorang, ko'k va binafsha rangdagi yorug'lik nurlarining to'lqin uzunliklarini aniqlash mumkin. Ayniqsa onlayn ta'lim jarayonida bu modellardan foydalanish samarali hisoblanadi.

3. 3D modellar. Fanlarni o'qitishda ta'lim sifatini yanada oshirish maqsadida kompyuter texnologiyasi yordamida 3D modellashtirish ham ommalashdi. "Difraksiyon panjara yordamida yorug'likning to'lqin uzunligini aniqlash" laboratoriya ishining 3D modelini *Virtual 3D laboratory for school physics* nomli <https://roqed.com> saytidan olib dars jarayonlarida qo'llash mumkin. Talabalarda 3D modellar jarayonni real ko'rinishi kabi kuzatish imkonini beruvchi juda samarali modellar hisoblanadi.

5-rasm. "Difraksiyon panjara yordamida yorug'likning to'lqin uzunligini aniqlash" laboratoriya ishining 3D modeli

Yuqorida "Difraksiyon panjara yordamida yorug'likning to'lqin uzunligini aniqlash" mavzusidagi laboratoriya ishiga oid bugungi kunda mavjud bo'lgan ba'zi modellar bilan tanishdik. AKTning rivojlanishi boshqa fanlarning rivojiga ham katta ta'sir ko'rsatadi, shu sababli zamonaviy o'qituvchi AKTga oid bilimlarini oshirib borishi bugungi kunning talablaridan biri hisoblanadi. Bu

borada olib borilayotgan ishlar misolida bo'lajak fizika fani o'qituvchilariga "Fizik jarayonlarni kompyuterda modellashtirish" fanining o'qitilyotganligini ko'rsatish mumkin. Oliy o'quv yurtlarida bo'lajak o'qituvchining ijodiy salohiyatini shakllantirishga o'qitishning noan'anaviy shakllari va uslublarini, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish yordam beradi. Masalan, talabalarga "Fizik jarayonlarni kompyuterda modellashtirish" fanidan olgan bilimlar asosida "Difraksion panjara yordamida yorug'likning to'lqin uzunligini aniqlash" kabi laboratoriya ishlarini kreativ yondashgan holda yangi modelni yaratishni vazifa qilib berish mumkin.

XULOSA

Fizika faniga oid ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida modellashtirishdan foydalanish ta'lim jarayonini intensivlashtirish; ta'limni tushunchali, ko'rgazmaviy, visual-obrazli tashkil qilish; ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga egadir. Bu vositalardan talabalarning kreativligini rivojlantirishga yo'naltirib foydalanish, ularning yaratuvchanlik qobiliyatini shakllantirish bugungi kun pedagoglarining maqsadlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy fan yutuqlaridan ta'lim

jarayonida foydalanish, didaktik (ko'rsatmalilik, ilmiylik, nazariyaning amaliyot bilan mosligi) prinsiplar asosida yondashish muhimdir. Talabalarda bilim, ko'mikma va malakalar hosil bo'lishi, kasbiy kompetentligini rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora tadbirlari to'grisida"gi PF-6079-sonli Farmoni. - <https://lex.uz/ru/docs/-5030957>
2. N.Muslimov, M.Usmonboeva, D.Sayfurov, A.To'raev. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. - Toshkent, 2015. –120 bet.
3. T.Axmadjonov, "Fizik jarayonlarni kompyuterda modellashtirish" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua, - Toshkent-2016. -50 b.
4. Y.Q.Toshmurodov, Z.F.Beknazarova "Fizika" fanidan laboratoriya ishlarini bajarish bo'yicha o'quv qo'llanma, - T. TIQXMMI. 2019. - 180 b.
5. <https://efizika.ru/course/view.php?id=44>
6. <https://roqed.com>

YURIDIK RITORIKADA MADANIYATNING AKS ETISHI

*Xujaniyazova Hilola Turayevna
O‘zbekiston davlat jahon tillari
universiteti o‘qituvchisi*

REFLECTION OF CULTURE IN LEGAL RHETORIC

*Xujaniyazova Khilola Turaevna
Uzbek State World Languages University Teacher*

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ В ПРАВОВОЙ РИТОРИКЕ

*Хужаниязова Хилола Тураевна
Узбекский государственный университет мировых
языков*

Преподаватель

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek advokatlari nutqida qo‘llaniladigan madaniyatga oid iboralar tahlil qilinadi va ularni qo‘llash orqali himoya nutqining ta’sirchanligini oshirish ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: ritorika, nutq, madaniyat, advokat;

Annotation: This article analyzes the cultural expressions used in the speech of English and Uzbek lawyers and shows how to increase the effectiveness of the defense speech by using them.

Keywords: rhetoric, speech, culture, lawyer;

Аннотация: В данной статье анализируются выражения культуры, используемые в речи английских и узбекских юристов, и показано, как с их помощью повысить эффективность защитной речи.

Ключевые слова: риторика, речь, культура, юрист.

[https://orcid.org/
0009-0007-4256-0486](https://orcid.org/0009-0007-4256-0486)

hilola.x.t@gmail.com

Introduction. Ingliz va o‘zbek tillarida yuridik ritorikasida ham o‘ziga xos bo‘lgan umumiylik va milliylik xususiyatlari mavjud bo‘lib, yuristlar nutqida ham shu millatga xos bo‘lgan madaniy hayotini o‘zida aks ettirib turadi. Quyida ingliz va o‘zbek tillarida yuridik ritorikaning milliy-madaniy xususiyatlari muammosi tadqiqi tilib, uning o‘xshash va farqli jihatlari yoritib beriladi.

Hurmat ma’nosini anglatuvchi lisoniy vositalar orqali nutqiy ta’sir o‘tkazish. Hurmat so‘zi – kimsa yoki narsani qimmat tushunib, uni qadrlash, ulug‘lash, e‘zozlash tuyg‘usi degan ma’noga ega. [1, 128] R.Adler, J.Rodmenlar “hurmat bu so‘zlovchining asl ruhiy holatini tinglovchiga ta’sir qilmaslik maqsadida ko‘rsatmaslikdir”, deb biladilar. Jahl, xafagarchilik

kabi salbiy hislarni yashirish ham shular jumlasidan ekanligini e'tirof etadilar.

Tadqiqotimiz jarayonida ingliz tilida quyidagi misollar orqali advokatlar nutqida hurmat ifoda etilishi kuzatildi:

1) *Your Honor, I would ask the Court to please direct the witness to answer the question which has been asked*".

2) *"Excuse me?" "Excuse me? Did you discover any case-related evidence at the scene? When you went to the supposed crime scene, did you locate any evidence? failed. This can be used to support your arguments because it is true. Unable to verify. "Sir, we have not yet requested bail. Governor Buckley will now be unable to oppose him until he is sexually assaulted." Next, we discovered yarn inside this shed. They seem to have attached themselves to a bird*".

3) *Your Honor, I believe this testimony would fall within the excited utterance exception to the hearsay rule and would therefore be admissible*"

Tadqiqotimiz jarayonida o'zbek tilida **hurmatli** so'zini sudya, **sudya hay'ati**, **xalq maslahatchilari**, **ishtirokchilar** kabi murojaat so'zlar oldidan aksariyat hollarda qo'shib aytilishi kuzatildi. Bu esa sud jarayonida advokatlar nutqida hurmat va odob saqlash orqali muammoni hal qilishga oid majburiyatni ko'rsatadi. Masalan:

Hurmatli sudya hay'ati!

Mirsoliev o'z ko'rsatmasida dastlab porani olishga qasd qilgan bo'lganligini, lekin jabrlanuvchi uni javobgar qilmasdan, ishni mutlaqo yuqotishni talab qilganidan so'ng, shu ish qo'lidan kelmasligini tushinib, o'sha kuni rad etganligini, lekin jabrlanuvchi unga shu pulni berishga harakat qilganligini va uringanligini tushingach, uni mashinadan tushirib yuborganligini va porani mashinasiga majburlab tashlamasligi uchun mashinada qochganligini bildirgan. [2, 563]

MATERIALS AND METHODS.

Sudya janoblari va xalq maslahatchilari!
Tergov yo'l qo'ygan xatoni takrorlamaysiz degan umiddaman.

Mirsolievning tergov organi tomonidan aybi isbotlanmaganligi uchun, unga yuklatilgan barcha shubha uyg'otuvchi dalillar foydasiga hal etilib,

unga nisbatan oqlov hukmi chiqarishingizni so'rayman.

Hurmatli sud hay'ati, ishtirokchilar!

Bir necha kundan buyon davom etayotgan sud majlisida O'zbekiston Respublikasi JKning 169–modda 3–qism “a” bandi bilan sudlanayotgan Oripov..... [3, 380]

Sudlanuvchining dastlabki tergovda va sudda bergan ko'rsatuvlariga baho berish vaqtida, tergov organi tomonidan O'zR JPKning 112–modda talablariga rioya qilinmaganligiga e'tibor qaratish lozim deb hisoblayman. Chunki ushbu moddada "Gumon qilinuvchining u sodir etgan jinoyat haqidagi ko'rsatuvlari va ayblanuvchining o'z aybiga iqrar bo'lishi, bu iqrar bo'lish mavjud dalillar majmui bilan tasdiqlangan taqdirdagina, uni ayblash uchun asos qilib olinishi mumkin" degan talablar qo'yilgan. [4, 67-75]

DISCUSSION.

Odillik va adolatlilikka urg'u berish orqali nutqning ishonchliligini ta'minlash. Har ikki tilda odillikka erishiga oid fikrlar va g'oyalar advokatlar nutqida kuzatildi. Masalan:

What I want to look at briefly, therefore, is the law of self-defence in what lawyers euphemistically refer to as "householder cases" – where force is used by a householder against a trespasser in a dwelling. In dipping into this legalese, I do not for a moment seek to minimise or cloak the stark reality that confronting a burglar in your home is one of the most terrifying experiences imaginable. Burglary of somebody's home is an offence which, in my view, is treated with relative disdain by the criminal justice system.

O'zbek tilida Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasini qayd etilishi kuzatiladi:

Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasining 11–moddasida jinoyatni sodir etishda ayblanayotgan har bir inson himoya uchun barcha imkoniyatlar bilan ta'minlanib, sud majlisida oshkora tartibda qonuniy yul bilan aybdorligi aniqlanmaguncha aybsiz deb hisoblanish huquqiga ega deyilgan.

Demak, ikki xalq advokatlari nutqida umumiy bo'lgan xujjatlari tilgan olinishi nutqiy ta'sirchanlikni oshiradi. [5, 39-46]

Mamlakatning asosiy xuquqiy xujjatini tilga olish orqali nutqiy ta'sir. Mazkur lisoniy

hodisa ingliz yuridik nutqida, jumladan, **Angliya Konstitusiyasida** ham ko‘rish mumkin: *The Congress shall have Power to lay and collect Taxes, Duties, Imposts and Excises, to pay the Debts and provide for the common Defence and general Welfare of the United States; but all Duties, Imposts and Excises shall be uniform throughout the United States.*

Bu gapdagi *The Congress shall have Power to lay and collect Taxes* jumlasini qoliplashgan birikmalardan tarkib topgan. Yuridik ritorikaning ma‘lum bir qoliplashishi bu uning ijobiy jihati. Chunki yuridik nutqni ma‘lum bir jumla, so‘z birikmalari asosida shakllantirish huquqiy normani yoki huquqiy tushunchani osonlik bilan tushunilishiga, fuqarolar tomonidan tez qabul qilinishiga, ular ongiga bu qonunning tez singishiga sabab bo‘ladi. Shuning uchun yuridik tilni ma‘lum bir jumla asosida qoliplashtirish lozim.

O‘zbek tilida JPK, ya‘ni jinoyat prosessual kodeksi misolida nutqda namoyon bo‘ladi. Masalan:

Sudning hukmi qonuniy, asosli va adolatli bo‘lishi shartligi **O‘zR JPKning 455–modda talabidir.**

3) *Hurmatli sud va sud prosessi ishtirokchilari! Bugun biz O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 277–modda 2–qism “b, g” bandlari, 105–modda 2–qism “i” bandi bilan ayblanib, sudga berilgan Orziyev Azamat, Berdiqulov O‘tkir va boshqalarning jinoiy ishini ko‘rib chiqib, tugallash arafasida turibmiz. [6, 259]*

CONCLUSION.

Erkak advokatlarining sud jarayonida yuridik sohasiga oid O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat

Kodeksi, 277–modda, 2–qism “b, g” bandlar, 105–modda 2–qism “i” kabi soha terminlarini o‘rinli ishlatish orqali nutqiy ta‘sirchanlikka erishishlari kuzatiladi.

Yuridik ritorika davlat tomonidan qabul qilinadigan rasmiy hujjat bo‘lib, uni shu hududda, jamiyatda yashovchi fuqaro, kim bo‘lishidan qat‘i nazar, bajarishi, unga amal qilishi shart. Unda ifodalangan huquqiy normalar taxmin, istak, yoki gumon deb emas, balki bajarilishi shart bo‘lgan huquqiy norma deb qabul qilinadi. Yuridik ritorikani pirovardida hamma fuqarolarning xohish-irodasidan ustun turadi. Shunga ko‘ra qonunda qat‘iylik belgisi kuchli bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Adler R.B., Rodman G. Understanding Human Communication. – USA: The Dieren Press Saunders College Publishing, 2000. – P. 128.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. J. 5. – B. 563.
3. O‘zbekiston advokatlarining himoya nutqlari. Salomov B.S. tahr. ost. – Toshkent: Adolat, 2006. – 380 b.
4. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467>
5. <https://thesecretbarrister.com/2018/04/05/bashing-burglars-and-the-law-of-self-defence>.
6. <https://www.horrycountyschools.net/site/handlers/filedownload.ashx?moduleinstanceid>

“КУТАДГУ БИЛИГ” АСАРИДА ИСЛОМИЙ КАРАШЛАР ИФОДАСИ

Жўраев Шохруҳ-Мирзо Темур ўгли,
ТДШУ “Мумтоз филология ва адабий манбаишунослик”
кафедраси стажёр-ўқитувчиси

EXPRESSION OF ISLAMIC VIEWS IN THE WORK “KUTADGHU BILIG”

Joraev Shahruxh-Mirzo Temur ogli, Mumtaz Department of
Philology and Literary Source Studies, Tashkent State University
of Oriental Studies

ВЫРАЖЕНИЕ ИСЛАМСКИХ ВЗГЛЯДОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ “КУТАДГУ БИЛИГ”

Джўраев Шахруҳ-Мирза Темур оглы, стажёр-преподаватель
кафедры “Классическая филология и литературное
источниковедение” ТГВУ

[https://orcid.org/
0009-0000-7519-7221](https://orcid.org/0009-0000-7519-7221)

e-mail:
shoxrux-mirzo@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада, Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Кутадгу билиг” асарини панд-насиҳат, комиллик ҳамда тасаввуфий руҳда яратганлиги, шунингдек асар муқаддимаси ҳамд (яъни Аллоҳни мадҳ этиши) ва наът (яъни пайгамбарларга олқиси) билан боиланиши асар ибтидосида ҳам интиҳосида ҳам ислом руҳи сингдирилгани тўғрисида ва “Кутадгу билиг”да илоҳиёт билан боғлиқ атамалар ҳам бир қатор қўлланганлигини исботловчи асосли фикрлар билан танишамиз.

Калим сўзлар: “Аллоҳ”, “Худо”, “яқинлик”, “маъбуд”, “илоҳ”, “баят”, “тангри”, “иди”, “бир ягона яратувчи”, зоҳид, обид.

Abstract: In this article, Yusuf Khos Hajib created his work "Kutadgu Bilig" in the spirit of admonition, perfection and mysticism. Also, the introduction of the work with hamd (i.e. praise of God) and na't (i.e. praise to the prophets) proves that the spirit of Islam is instilled in the beginning and the end of the work, and that a number of terms related to theology are used in "Kutadgu Bilig".

Keywords: "Allah", "god", "closeness", "god", "divinity", "bayat", "god", "was", "one, the only creator", zahid, abid.

Аннотация: Юсуф Хос Хаджиб создал свое произведение «Кутадгу Билиг» в духе проповеди, совершенства и мистицизма, а введение произведения с хамд (т.е. восхвалением Бога) и наът (т.е. восхвалением пророков) является дух ислама в начале и в конце произведения мы познакомимся с аргументированными мнениями, которые доказывают, что в «Кутадгу Билиг» также используется ряд терминов, относящихся к теологии.

Ключевые слова: «Аллах», «Бог», «близость», «бог», «божественность», «верность», «был», «один и единственный творец», захид, пребудь.

КИРИШ. “Кутадгу билиг” асари XI аср туркий адабиётда яратилган энг нодир манбадир. Унгача бундай катта ҳажмдаги ва мавзу кўлами жиҳатидан кенг қамровли асар яратилмаган эди. Йиллар ўтган сайин асарни қиймати ошиб бораверди. Ҳанузгача у нафақат туркий адабиётнинг, балки дунё адабиётининг тадқиқот

объекти сифатида ўрганилиб келинади. Олимлар бу асар устида тадқиқот олиб бориб, турли хил жиҳатларига эътибор қаратишган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД.

Туркий адабиётда ҳозиргача энг қадимги йирик манзума бўлган “Кутадгу билиг” том моҳияти билан маърифий (ирфоний, орифона) асар бўлиб,

рамзлар тизими – “тимсоллар тимсоли”¹ воситасида тасаввуфнинг инсоний камолот, комил инсон ҳақидаги ғояларни бадиий шаклда ифода ва тарғиб қилади. Бу асар яратилган вақтда ўлкамизда тасаввуфнинг маънавий-ахлоқий таълимот ва ҳаёт тарзи сифатида тугал шаклланиши, унда ҳали бир-бирига зид йўналишнинг ўзаро кескин баҳсу мунозаралари замони эди. Шунга қарамай Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” асарини панд-насихат, комиллик, шунингдек, тасаввуфий руҳда яратди. Шунингдек асар муқаддимаси ҳамд (яъни Оллоҳни мадҳ этиш) ва наът (яъни пайғамбарларга олқиш) билан бошланиши асар ибтидосида ҳам интиҳосида ҳам ислом руҳи сингдирилганини пайқаш мумкин.

МУҲОКАМА. “Қутадғу билиг” қорахонийлар давридан мерос қолган, ўша даврнинг тарихда ва инсоният тамаддуни равнақида тутган аҳамиятини ҳамиша ёдимизга соладиган, фақат буюк салтанатлар даврида яратилиши мумкин бўлган асар сифатида ҳам қимматли. Ҳомер юнонларнинг зафарли юришларини боқий дostonларида куйлаганидек, Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида туркий халқларга хос донишмандлик хислатларини акс эттиради. Тафаккурга ихлосманд халқлар хос мушоҳадагўйлик қон-қонимизга сингиб кетгани айни шоҳона асар мазмун-моҳиятида ўз ифодасини топган.

Қорахонийлар салтанати дунёнинг ярмини эгаллаши баробарида “Инсон қандай муносиб ҳаёт кечириши керак?”, “Бу борада қандай тамойилларга амал қилиши лозим?”, “Башарий саодат негизи қандай қондаларга бориб тақалади?”, “Адолатли салтанат қондаси борми?” сингари жаҳоншумул масалалар устида ҳам баҳс-мунозаралар юритганига “Қутадғу билиг” мисолида ишонч ҳосил қиламиз. Умуман, Юсуф Хос Ҳожиб феноменини Ҳомер, Фирдавсий, Данте, Навоий, Шекспир, Гёте, Толстой сингари даҳоларга нисбатан ўрганиш зарур.

Муаллиф тенглик, адолат тўғрисидаги қарашларини Кунтуғди тилидан беради. Унинг уқтиришича, тўғрилиқ (адолат) олдида ҳамма

баробар. Кунтуғди Хоқон тилидан буни шундай таърифлайди:

Кўнилик узала кесан-мен ишиг,
Адирмас-ма бегсиг йа кулсиг кишиг.
(Шиорим адолат, кўнглинг бўлсин тўк,
Шоҳ билан гадо мен учун фарқи йўк.)

Адиб сиёсатни, давлат қонунларини юқори тутади. Қонун ва интизом остида мамлакат обод, халқ эмин-эркин яшайди, деган ғояни қўллаб-қувватлайди. У ўтмиш адиб ва мутафаккирлари орасида биринчилардан бўлиб давлат ва жамият бошқарувининг демократик асосларини, тенглик принципларини ишлаб чиқди, ўз даври давлат бошқарувининг йўл-йўриқларини, тўру-тузукларини яратди. Бинобарин, “Қутадғу билиг” давлат низоми даражасига кўтарилган асар эди.

Қолбуки, бу дунёдаги жамиятни яратувчи омил – инсониятнинг ахлоқ-одоби, кишиларнинг ва миллатларнинг ўзаро муомала, алоқа маданиятидир.

“Қутадғу билиг”да илоҳиёт билан боғлиқ атамалар ҳам бир қатор қўлланган ўринлар мавжуд. Бу шундан далолат берадики, асар яратилган даврда илоҳ тушунчаси тўлиқлигича яхши анланган. Адиб асарда кўп соҳалар билан бирга диний-илоҳий, ирфоний билимларнинг юксак эгаси эканлигини кўрсатади. Бу ҳақда сўз юритилаётганининг сабаби асарда диний атамаларни кўришимиз мумкин. Бу даврда туркий халқлар ислом динини қабул қилиб, арабий сўзларнинг кенг қўлланишига қарамай Юсуф Хос Ҳожиб асарида дин билан боғлиқ арабча ва форсча атамалар ўрнига туркий муқобилини қўллайди.

Ўша давр удумига кўра, асар “бисмиллоҳ” билан бошланар эди. Юсуф Хос Ҳожиб ҳам асарнинг ҳамд қисмини арабий басмала билан бошлаган. Ёлғиз шу ўринда арабча “Аллоҳ” атамасини ишлатилганини кўрамиз (Содиқов 2008,85). Алишер Навоий “Муножот” асарида “Аллоҳ” атамаси тўғрисида: “Исм – сенинг исминг ва раҳмонлиқ ва раҳимлиқ сенинг қисминг”, деб таъкидлайди. “Аллоҳ” исми ёлғиз худонинг отидир. У Аллоҳнинг улуғлиги ва ягоналигини ифодалайди. Раҳмонлиқ ва раҳимлиқ аллоҳнинг сифатидир.

¹ Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент, Ёзувчи, 1996. 272 – б.

Навоий Ҳазратлари “Ҳамса”ни икки йилда ёзиб тугатиш учун неча йил тайёргарлик кўргани, хусусан давлат аробоби сифатида ҳам самарали фаолият юритганини инобатга олганда, Юсуф Хос Ҳожиб асарни яратишдан олдин қандай ижтимоий фаолият билан шуғулланганини аниқ тасаввур қилиш мумкин. Ҳазрат сингари “Қутадғу билиг” муаллифи ҳам асилзодалар тоифасидан экани шубҳасиз. Унинг исмига нисбатан тахминий қиёфасини ҳам гавдалантириш мумкин. Бинобарин, Шарқда инсоннинг исми жисмига монанд бўлиши азалдан одат тусини олган.

Достоннинг ўта самимийлик билан яратилганига ҳам алоҳида эътибор қаратишни истардим. Муаллиф суврати ва сийратининг уйғунлиги асарнинг айна хусусиятида яққол намоён бўлган.

НАТИЖАЛАР. Умуман, буюк ижодкор, аллома Юсуф Хос Ҳожиб диний атамаларни қўллашда ва атама ижодкорлиги борасида ҳам ўз даврдан анчайин илгарилаб кетганини кўрамиз. Унинг атамани ўз ўрнида мохирона қўллаши ва сўз яшаш билан боғлиқ ихтироларининг кадрига ўзбек филологияси тушуниб етмоғи ва ўқувчига содда тилда етказмоғи керак.

Асар тавҳид ёки ягона Аллоҳ ҳамди билан бошланади. 32 байтли бу бобда исломнинг бош тушунчаси ҳар тарафлама тавсифлаб берилган. “Қутадғу билиг”да кўп ўринларда “илоҳ” атамаси ҳам қўлланган. “Илоҳ” Аллоҳнинг умумий исм ва сифатларини акс эттиради. У асарда “худо”ни билдириб, луғавий жиҳатдан “яқинлик”, “маъбуд” маъноларига эга. Араб тилида “ал” аниқлик артикли “илоҳ” атамасига қўшилиб, “Аллоҳ” атамасини ясаган. “Аллоҳ” атамаси луғавий жиҳатдан “бир, ягона яратувчи” деган маънони билдириб, Аллоҳнинг зот исмини билдиради. Бу исмда улўғлик акс этганининг гувоҳи бўламиз.

Достон қаҳрамонларига мажозий ном бериш орқали шоир асарда уларнинг ҳар бирига

юклатилган асл мазмун-моҳиятни ўқувчига етказишга интилгани яққол сезилиб туради. Қаҳрамонлар орасида айниқса, Ўзғурмуш номига алоҳида аҳамият қаратиладиган бўлса, у – ўша давр диний қарашларни ифодалаган дейиш мумкин. Ўзғурмиш шахси таркидунё этган, зоҳидлик ва тақвони яшаш тарзига айлантирган сўфийларни эслатади.

ХУЛОСА. Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғоялари, амалиётидан чуқур хабардор эканлигини ушбу қаҳрамони тавсифида баён этган. Тасаввуф, тақво, зоҳидлик ва фақир шоир наздида аввало қаноатнинг тимсоли, ёрқин намояндасидир. қаноат Оқибатни ўйлаш билан бўлади, у инсонга Офият (руҳий осойишталик, қониқиш) келтиради. Адолат қаноатсиз бўлмайди. Ҳукмдор сўфийнинг, зоҳиднинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб туриши керак. Сўфий ҳукмдорни кидириб келмайди, ҳукмдор уни ўзи кидириши, суҳбатига интиқ бўлиши керак. Кунтуғди, Угдулмишни Ўзғурмишга мактуб билан уч марта жўнатади. Шоир фикрича, агар ҳукмдор эътибор кўрсатса ва майл билдирса, сўфий ҳам суҳбатдан бош тортмаслиги керак. Албатта, зоҳид Ўзғурмиш сарой аёнига айланмайди, у маълум вақт Элиг билан фикр алмашиб, яна ўз кулбасига қайтиб кетади, ҳаёт тарзини ўзгартирмайди. Қатъий фикрида қолади.

Хуллас, туркий тилда яратилган бу буюк асар минтақа адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода яқунловчи асар бўлди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Қ.Каримов “Қутадғу билик”, Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1971 йил. – 965 б.
2. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент, Ёзувчи, 1996. – 457 б.
3. Б.Тўхлиев Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асар Тошкент. «Ўзбекистон», 1991.

АБУ ХАФС АН-НАСАФИЙНИНГ “АЛ-ҚАНД” АСАРИДА КЕЛТИРИЛГАН ТИЛШУНОСЛАР

Садуллаева Нодира Намозовна, Тошкент давлат шарқишунослик университети “Мумтоз филология ва адабий манбашунослик” кафедраси катта ўқитувчиси

LINGUISTS CITED IN “AL-QAND” BY ABU HAFS AN-NASAFI

Sadullaeva Nodira Namozovna, Classical philology and literary source studies senior teacher of the department, Tashkent State University of Oriental Studies

<https://orcid.org/0000-0002-9303-7130>
e-mail:
ninishka12@gmail.com

ЛИНГВИСТЫ, ЦИТИРОВАННЫЕ В “АЛЬ-КАНД”Е АБУ ХАФС АН-НАСАФИ

Садуллаева Нодира Намозовна, старший преподаватель кафедры «Классическая филология и литературоведение» Ташкентского государственного университета востоковедения

Аннотация: Ушбу мақолада Абу ан-Насафийнинг “Ал-қанд” асарида келтирилган тилшунослар ҳақида батафсил берилган. Самарқанд уламолари ҳақида ёзилган Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Китоб ал-Қанд” асари бизгача етиб келган бебаҳо манбалардан биридир. Асар Самарқанд маънавий муҳити, жумладан, ҳадис илми тараққиётини акс эттиришига бағишланган бўлса-да, унда қатор тилшунослар тилга олинган. Мақола мазмунини очиқ беришида Абу Ҳафс Насафийнинг илмий меросидан кенг фойдаланилди. Хусусан, олимнинг “Ал-Явоқит фил мавоқит” асари Мовароуннаҳрлик муҳаддисларни аниқлашда асосий манба сифатида кўрилди.

Калим сўзлар: ҳадис илми, фикҳ, муфассир, муҳаддис, мутакаллим, адиб, шоир.

Abstract: This article details the linguists mentioned in Abu An-Nasafi’s *Al-Qand*. “*Kitab al-Qand*” by Abu Hafs al-Nasafi, written about the scholars of Samarkand, is one of the invaluable sources that have come down to us. Although the work is dedicated to reflecting the spiritual environment of Samarkand, including the development of the science of hadith, a number of linguists are mentioned in it. The scientific heritage of Abu Hafs Nasafi was widely used in revealing the content of the article. In particular, the scientist’s work “*Al-Yavaqit fil mawaqit*” was considered as the main source for identifying the muhaddis of Movarounnahr.

Keywords: science of hadith, jurisprudence, commentator, muhaddis, mutakallim, writer, poet.

Аннотация: В этой статье подробно описаны лингвисты, упомянутые в «Аль-Канде» Абу ан-Насафи. «Китаб аль-Канд» Абу Хафса ан-Насафи, написанная об учёных Самарканда, является одним из бесценных источников, дошедших до нас. Хотя работа посвящена отражению духовной среды Самарканда, в том числе развитию науки хадисов, в ней упоминается ряд лингвистов. При раскрытии содержания статьи широко использовалось научное наследие Абу Хафса Насафи. В частности, работа учёного «Аль-Явақит фил мавақит» рассматривалась как основной источник для выявления мухаддисов Мовароуннахра.

Ключевые слова: хадисоведение, юриспруденция, комментатор, мухаддис, мутакаллим, писатель, поэт.

КИРИШ. Ислом динини қабул қилган ажам халқлари учун араб тили ўзига хос чўққи бўлган. Илм толиблари ушбу чўққиға чиқмасалар Қуръон ва ҳадис каби асосий манбалардан бевосита фойдалана олишмас эди. Араб тилшунослиги бўйича йирик мутахассисликларнинг араб бўлмаган туркий ва бошқа халқлар орасидан чиқиши ҳам ушбу халқларнинг ушбу чўққини забт этишларига бўлган интилиш ва ғайратини кўрсатади. Абу Ҳафс Умар ан-Насафийнинг замондоши бўлган Маҳмуд аз-Замахшарийнинг бу борадаги катта хизматини эслатиб ўтиш жоиз. Ҳатто ушбу икки олим орасида бўлиб ўтган воқеада уларнинг мулоқаотларида ҳам араб тили грамматикасининг салмоқли таъсирини яққол кўриш мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ. Муҳаммад Найсобурий, Абул Қосим Маҳмуд ибн Абу Тавба Вазир каби шоғирдлари ҳадис ривоят қилган[11;435]. Абу Ҳафс Насафий ривоят қилган ҳадисларда Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ибн Аббос, Абу Муҳаммад Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Фазл Хайзоҳазий, Абу Собит Муҳаммад ибн Аҳмад каби муҳаддисларнинг ҳаволаси билан ҳадисларни ривоят қилган. Хусусан, ўша ривоятларнинг бирида Абу Собит Муҳаммад ибн Аҳмаддан 420/1029 йил ражаб ойида ҳадисларни ёздирди дея келтирган[9;646]. Бундан маълум бўладики, у 6 ёшиданок ҳадислар эшитишни бошлаган ва бу устози унинг илк устозларидан бири бўлган.

МУҲОКАМА. Бир куни Абу Ҳафс Умар ан-Насафий Хоразмга Замахшарийнинг уйига меҳмонга бориб, эшикни тақиллатади. Ичкаридан Замахшарий “Тақиллатаётган ким?” деб сўрайди. Ташқаридан Насафий: “Умар”, - дейди. Шунда араб тили устаси бўлган олим Замахшарий “انصرف” дейди. Насафий “عمر لا” деб жавоб беради. Шунда Замахшарий “اذا نكر ينصرف” дейди.

Бунда диққат қилинадиган нарса шуки, “انصرف” феъли кетишни ҳамда уч келишикли бўлишни ифодалайди. Маълумки, араб тилида “عمر” исми икки келишикли. Шунга кўра, биринчи маънога кўра кетишга буйруқ бўлса, иккинчи маънога кўра уч келишикли бўлишга

амр қилинган бўлади. Бунга Насафийнинг берган жавоби икки маънони ҳам қамраган ҳолда “عمر لا ينصرف” дейиши унинг заковатини кўрсатади.

Зеро бу иборада биринчи маънога жавобан Умарнинг кетмаслиги тушунилса, иккинчи маънога кўра “Умар” атоқли отнинг фақат икки келишиклида келиши мумкинлигини, 3 келишиклида бўлмаслигини таъкидлаган бўлади. Замахшарий бунга жавобан “اذا نكر ينصرف”, яъни агар мажҳул бўлса кетади ёки уч келишиклида келади деган мазмунда жавоб беради.

Маълумки, XI-XII асрлар Мовароуннаҳрда илм-фаннинг ривожланган бир пайти бўлган. Замахшарийдек инсонларнинг камолга етиши бу даврда араб тили грамматикасига, умуман тилшуносликка бўлган қизиқишнинг ўсганлигини кўрсатади. Буни “Ал-Қанд” асарида келган тилшунос олимларнинг автобиографияси ҳам исботлайди.

НАТИЖАЛАР. Аммо, бу ерда бир муаммо борки, Абу Ҳафс ан-Насафий зикр қилган тилшуносларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳрдан ташқари ҳудудларга мансуб кишилар бўлган. Тўғри ушбу олимлар Мовароуннаҳрга келиб илм ўрганишган ва ўргатишган. Аммо Насафий уларнинг барчасини ҳам зикр қилмаган.

Бунинг асосий сабаби китобнинг мақсади бўни ўз ичига олмас эди. Сабаби, асар аслида Самарқанд заминида бўлган муҳаддислар ёки ҳадис ривоят қилган ёки эшитган кишилар ҳақида маълумот бериш китобнинг асл мақсади. Демак, асарда зикр қилинган тилшунос олимлар ҳадис билан ҳам шуғулланган бўлишсагина Насафий уни қайд этган.

Абу Ҳафс Насафийнинг “Татвил ал-асфор ли таҳсил ал-ахбор” асари номланишидан келиб чиқиб ушбу асар “муснад” жанрида ёзилган дейишимиз мумкин. Чунки тарожим китоби муаллифлари Абу Ҳафс Насафий ушбу китобдан 550 та устозидан ҳадисларни ривоят қилганини келтириб ўтганлар. Агар муаллиф ҳадисларни устозларига боғлаган ҳолда келтирган ва ҳадислар алоҳида бобга ажратилмаган бўлса, муснад китоблар туркумига киради.

ХУЛОСА. Тилшунос олимлар асосан араб тилининг морфологияси – илм ас-сарф ёки

ат-тасриф ва грамматика – илм ан-наҳв билан шуғулланган ёки ушбу фанлар бўйича асар ёзган кишилардир. Жумладан қуйидагилар асарда зикр қилинган:

1. Абу Солиҳ Салма ибн ан-Нажм ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Бухорий. Салмуя лақаби билан танилган.

Араб тили грамматикаси (наҳв) билан шуғулланган.

Самарқандда яшаган ва шу ерда 290-йиллари ҳадис ривоят қилган.

У Абу Ҳотам Муҳаммад ибн Идрис ар-Розийдан ривоят қилган.

Ундан Аҳмад ибн Солиҳ ибн Ужайф ас-Самарқандий ривоят қилган¹.

2. Абдулжаббор ибн Аби Тоҳир ибн ал-муфтий ибн Али ибн Абилашъас ибн Мусо ас-Самарқандий.

Имом, ҳофиз, хатиб, фозил ва араб тили грамматикаси билан шуғулланган.

Унинг фарзанди Ато Малик ҳам хатиб бўлган. 477 йил муҳаррам ойида жума куни вафот этган. 465 йил шаввол ойининг пайшанба кунида Самарқандда дор ал-Жўзжонияда ҳадис имло қилдиргани маълум.

У Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ан-Найсобурийдан ривоят қилган.

Ундан ўғли Ато Малик ривоят қилган².

3. Абу Муҳаммад Ато Малик ибн Абдулажаббор ибн Абу Тоҳир ибн ал-Муфтий ибн Али ибн Аби ал-Ашъас ибн Мусо.

Хатиб бўлган ва араб тили грамматикаси билан шуғулланган.

439 йил сафар ойида туғилган. 512 йил ражаб ойининг 21 жумъа куни вафот этган. Чокардизага кўмилган.

У отасидан ва Абу Ҳафс Умар ибн Аҳма ибн Муҳаммад ибн Шоҳин ал-Форисийдан ривоят қилган.

Ундан Абу Ҳафс Умар ан-Насафий ривоят қилган³.

4. Абу Аҳмад Исо ибн ал-Жунайд ал-Киссий.

Наҳв илми билан шуғулланган ва адиб бўлган. Морфология бўйича “ат-Тасриф” китобини ёзган. У Язид ибн Ҳорун, Абу Убайда Маъмар ибн ал-Мусанна, Ҳишом ибн ал-Калбий ва бошқалардан ривоят қилган.

Ундан Адб адн Ҳамид, Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Саҳли бин Шозуя ривоят қилган.

Саҳл ибн Шозуя шундай деган: “Хуросонликлар ичида ундан ақлли ва арабчани яхши биладиган одамни кўрмадим”⁴.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Фафур Фулом, 2017.

2.Содиқов Қ. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этнолингвистик жараёнлар. – Т.: Академнашр, 2018. – Б. 318.

3.Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Т.: ТошДШИ, 2009.

Қанд. Ю.Ҳодий. –Б.. № 353.; Қанд. Фарёбий.

¹ Қанд. Ю.Ҳодий. –Б.. № 353.; Қанд. Фарёбий. –Б. № .

² Қанд. Ю.Ҳодий. –Б.. № 684.; Қанд. Фарёбий. –Б. № 484.

³ Қанд. Ю.Ҳодий. –Б.. № 1028.; Қанд. Фарёбий. –Б. № 819.

⁴ Қанд. Ю.Ҳодий. –Б.. № 1059.; Қанд. Фарёбий. –Б. № 850.

TALABALARNING O'QUV FAOLIYATIDAN QONIQLASHIDA O'QUV MOTIVATSIYASINING O'RNI

Jo'rayeva Ikbolxon Polatovna, Namangan davlat universiteti
2-bosqich tayanch doktoranti

THE CONCEPT OF SATISFACTION WITH STUDY ACTIVITY IN PSYCHOLOGY

Joraeva Ikbolxan Polatovna, Namangan State University 2nd
stage basic doctoral student

[https://orcid.org/
0000-0002-1596-3246](https://orcid.org/0000-0002-1596-3246)

e-mail:

nodir_ziyo87@mail.ru

ПОНЯТИЕ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В ПСИХОЛОГИИ

Джораева Икболхон Пулатовна, докторант 2 курса
Наманганского государственного университета

Annotatsiya: Maqola talabalarning o'quv faoliyatidan qoniqlashida o'quv motivatsiyasining o'rni hamda uning psixologik jihatlarini, talabalarni boshqalar tomonidan tan olinishidagi ruhiy holatlari, xarakter hususiyatlarining tarkib topishiga bag'ishlanadi. O'quv faoliyatidan qoniqlash tushunchalarining mazmuni olimlarning ilmiy yondashuvlari asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: o'quv motivatsiyasi, qoniqlash, o'quv faoliyatidan qoniqlash, o'quv faoliyati, o'zlashtirish, ta'limga emotsional munosabat, kasbiy faoliyat, kasb tanlash, faol hayotiy pozitsiya.

Abstract: The article is devoted to the role of educational motivation in students' satisfaction with educational activities and its psychological aspects, mental states of students in recognition by others, character traits. the content of the concepts of satisfaction with educational activities is revealed based on the scientific approaches of scientists.

Keywords: educational motivation, satisfaction, satisfaction with educational activity, educational activity, mastering, emotional attitude to education, professional activity, career choice, active life position.

Аннотация: Статья посвящена роли учебной мотивации в удовлетворенности студентов учебной деятельностью и ее психологическим аспектам, психическим состояниям студентов при признании их другими, особенностям характера. Содержание понятий удовлетворенности образовательной деятельностью раскрывается на основе научных подходов ученых.

Ключевые слова: учебная мотивация, удовлетворенность, удовлетворенность учебной деятельностью, учебная деятельность, освоение, эмоциональное отношение к образованию, профессиональная деятельность, выбор профессии, активная жизненная позиция.

KIRISH. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy ustuvor yo'nalishlaridan biri milliy davlatchilik asoslarini mustahkamlash va uning bardavomiligini ta'minlashda faol ishtirok etadigan avlodni voyaga yetkazishdir. Shu bois, yoshlar tafakkuri sofligini saqlash, ularning kayfiyatlari, orzu-umidlari, intilishlarining mazmun-mohiyatini o'rganish hamda ulardan tegishli xulosalar chiqarish o'ta

dolzarb vazifadir. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev quyidagilarni ta'kidlaydi: "Dunyo shiddat bilan o'zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga rahna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo'layotgan bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishga intilishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir.

Aynan ta'lim va ma'rifat bashariyat farovonligining asosiy omillaridan hisoblanadi, insonlarni ezgulikka da'vat etadi, sabr-qanoatli bo'lishga undaydi".

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Darhaqiqat, davlatimiz rahbari tomonidan bildirilgan fikrlar yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishda nazariy va amaliy jihatdan o'zining samarasini beradi. Ta'kidlash joizki, har qanday jamiyatning kelajagi yosh avlodning qanday ta'lim olishiga va qay tarzda tarbiyalanishiga bog'liq. Ana shunday avlodgina mamlakat oldida turgan umumdavlat ahamiyatiga molik vazifalarni bajarishga qodir bo'lib, o'z xalqining tarixiy taqdirini belgilab oladi. Ammo hozirgi paytda yosh avlod, ayniqsa, o'smirlik davridagi o'quvchilarning tarbiyasi murakkab bo'lib, o'ziga xos jihatlarni inobatga olishni taqazo qiladi. Ishda ilmiy bilishning: tarixiylik, mantiqiylik, obyektivlik, subyektivlik, tizimlilik, vorisiylik, qiyosiy tahlilga oid turli muqobil falsafiy ta'limot metodlaridan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. O'quv motivatsiyasi ta'lim olishda talabalarga juda katta imkoniyatlar eshigini ochadi. Talaba o'zini yaxshi his qiladi, dars mashg'ulotlarini yaxshi o'zlashtirishiga undaydi. Ammo bu har doim ham o'z-o'zidan paydo bo'lavermaydi va barchamiz motivatsiyaga erishish qiyin bo'lgan davrlarga duch kelamiz. Bunday paytlarda darsga borish, topshiriqlarni bajarish yoki imtihonlarga o'qish qiyin kechishi mumkin.

O'quv materiali va o'quv ishi usullari yetarli darajada xilma-xil (lekin haddan ortiq bo'lmasin) bo'lishi kerak. Xilma-xillik talabalarning o'quv jarayonida turli obyektlarga duch kelishi bilangina emas, balki birgina obyektga yangi jihatlarni kashf etish bilan ham ta'minlanadi. Materialning yangiligi unga qiziqish paydo bo'lishining eng muhim shartidir. Biroq, yangilikni bilish talabada allaqachon mavjud bo'lgan bilimga tayanishi lozim. Ilgari o'zlashtirilgan bilimlardan foydalanish - qiziqish paydo bo'lishining asosiy shartlaridan biridir.

Muloqot va ustunlikka ehtiyoj o'qitishga ahamiyatli va turlicha ta'sir etadi.[1.2-6 B] Avvalo o'quv-bilish (kognitiv) motivi ta'sir eta boshlaydi, so'ngra ustunlikka ega (dominant) bo'lib, mustaqillik kasb etib boradi va keyingina anglanadi, ya'ni birinchi sharti o'quv faoliyatining o'zini tashkil

etilishi, shakllanishidir. Bunda motivatsiya ta'sirining o'zi faoliyat "natijasi"dan ko'ra, uning usullariga yo'naltirilganda yaxshiroq shakllanadi. Ayni vaqtda u turli yosh guruhlari uchun o'quv vaziyati hamda o'qituvchining qat'iy nazorati xususiyatlariga bog'liq tarzda turlicha namoyon bo'ladi.

Psixologik barqarorlik shaxsning turli omillar ta'siri ostida talab darajasidagi ruhiy faollikni tutib turish qobiliyati sifatida belgilanadi. O'quv motivatsiyasiga ko'ra, uning barqarorligi - bu shunday dinamik xususiyatki, faoliyatning ham odatdagi ham favqulodda sharoitlardagi nisbatan yuqori va davomli mahsuldorligini ta'minlaydi. Barqarorlikning psixologik determinantlariga quyidagilar kirishi aniqlangan:

- motivatsion tuzilmaning asosiy turi;
- faoliyat predmetli mazmunining shaxs uchun ahamiyati;
- o'quv topshirig'i turi;
- ichki omillar yanada kuchliroq bo'ladi: motivatsion yo'nalganlikning ustunligi, ichki tuzilmaviy dinamika xususiyatlari va motivatsion tuzilmaning psixologik mazmuni[2.175 B].

Ilgari ta'kidlanganidek, o'quv motivatsiyasi o'zida motivatsiyaning o'ziga xos turini namoyon etib, bir shakli ichki (jarayon va natijaga) va tashqi (rag'bat va qochish) motivatsiya tuzilmasi bo'lmish murakkab tuzilma bilan tavsiflanadi. O'quv motivatsiyasi uning barqarorligi, intellektual taraqqiyot darajasi bilan bog'liqlik va o'quv faoliyati tavsifi kabi xususiyatlari bilan ahamiyatlidir.

Endi boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasini ko'rib chiqamiz. Shaxs faolligining eng muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladigan shaxs tuzilmasidagi ahamiyatli jihatlardan biri boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasidir (L.V. Borozdina, K. Levin). Boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi ko'p hollarda uning faolligi va mustaqilligini, shuningdek, xulq-atvor bilan birga kechadigan ko'pgina affektiv jarayonlarni belgilaydi. Shaxsning boshqa kishiga, odamlarga, o'ziga munosabatini ifodalash tizimini xarakter belgilaydi (B.G.Ananev, B.Basarov, N.D.Levitov, B.C.Merlin, V.N.Myasishev, Yu.M.Orlov, K.Leongard, E. Fromm va boshqalar).

Boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasini tadqiq etilishi bo'yicha rus psixologik adabiyotlarida boy eksperimental va nazariy ma'lumotlar jamlangan. Rus olimlarining izlanishlari shuni ko'rsatdiki, boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi shaxsiy sifat bo'lib, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni kechirish, o'ziga ishonch va ishonchsizlik, o'z-o'zini baholash kabi shaxsiy kechinmalar bilan uzviy bog'liqdir[11,c.64].

Boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasini maqsadlarni tanlash fenomeni sifatida tadqiq etishga qiziqish so'nmaydi. Mazkur mazmundagi tadqiqotlar pedagogika, pedagogik psixologiya, iqtisodiyot, ijtimoiy psixologiya, sport va boshqalarda qo'llanilib kelmoqda. "Boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi" tushunchasi biror faoliyat samaradorligini, masalan, maktabdagi yoki talabaning o'zlashtirish darajasi, kasbiy mashg'ulotlar, sportdagi yutuqlarni bashorat qilish bilan bog'liq holda uchraydi[4.13 B].

Boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasini baholash uning shaxsdagi mavjud imkoniyatlarga adekvatligi – mos kelishi nuqtayi nazaridan amalga oshiriladi. Xususiy va umumiy boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi farqlanadi. Xususiy boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasiga faoliyatning alohida sohalari (sport, musiqa va boshqalar)dagi yoki shaxsiy munosabatlar (jamoat, do'stlararo, oilaviy yoki ishlab chiqarishdagi va shu kabi munosabatlarda ma'lum o'ringa ega bo'lishga intilish)da yutuqlarga erishish kiradi. Bunday boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi asosida mos faoliyat sohasidagi o'z-o'zini baholash yotadi.

Boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi uning o'z-o'zini baholashi, ya'ni kishi o'zini qodir deb bilgan darajadagi maqsadiga erishishga intilishi bilan uzviy bog'liq. Boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi asosida, saqlab qolinishi inson uchun ehtiyojga aylanib bo'lgan, o'z qobiliyatlarini baholash yotadi[5.101 B].

"Boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi" tushunchasi keyinchalik, shaxsning o'ziga munosabatidan iborat

maqsadlarni qamrab oluvchi sifatida J.Frenk ishlarida ham uchraydi. K.Levin subyektning maqsadga erishish ehtimolligini bashorat qilishda o'z imkoniyatlarini hisobga olishi haqida fikr bildiradi. B.V.Zeygarnik nuqtayi nazaricha, barcha hollarda fikr o'z-o'zini baholash haqida boradi va bunday munosabat ancha aniqlikqa ega. Zero, J.Frenk, 1930-1940-yillar orasidagi boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi bo'yicha keng izlanishlarni umumlashtirib, to'g'ridan to'g'ri boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi tahlili individ o'zini qanday baholashini, ya'ni uning o'z-o'zini baholashini aniqlash imkonini berishini ta'kidlaydi. J.Gardner, R.Sirs, D.Rotter, ma'lum ma'noda R.Meyli va Ya.Reykovskiyalar, boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi xususida o'xshash fikrlarni beradilar, X.Xekxauzen va ko'plab xorijiy tadqiqotchilar ham shu fikrga qo'shiladilar. Ko'pchilik fikrini ixchamlashtirib, V.Goshek, boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi o'z faoliyati sifatini talab etish orqali ko'chma ifodalangan o'z-o'zini baholashni o'zida namoyon etishini bayon qiladi.

Muhokamadagi tushunchani psixologiyaga kiritilganidan boshlab, adabiyotlarda boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasiga ko'plab turli xususiy ta'riflar jamlandi. Har bir muallif alohida jihatlarni ta'kidlaydi, shu sabab bu atama ko'plab variativ mazmunga ega bo'ladi va keng yoyilganligiga qaramay, ular tomonidan bildirilayotgan fenomenni tushunishdagi xilma-xillikni saqlab qoladi. V.N.Myasishev qarashlariga ko'ra, boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi - sinalayotgan shaxs tomonidan uning mahsuldorligini qanoatlantirishi lozim bo'lgan sifat va miqdor ko'rsatkichlaridir. B.G.Ananev sharhiga ko'ra, boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi baholash ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, keyinchalik bu ehtiyojlar shaxsning boshqalar tomonidan baholanishga intilishiga aylanadi[4. 12-23 B].

V.S.Merlinga ko'ra, boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi kishining qoniqish his etish uchun zarur bo'lgan baholash bosqichini aks ettiradi. Boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik)

darajasi dinamikasini tahlil etib, V.S.Merlin, shaxsning boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasini o'zgartirish orqali faoliyatga moslashishdagi qiyinlik yoki yengillik temperament xususiyatlari (xavotirlik, ekstro- yoki introvertlik) va boshqalar tomonidan tan olinishga intilishning boshlang'ich darajasi, o'z-o'zini baholashning adekvat yoki noadekvatligi, uning barqarorlik darajasi, o'z-o'zini ta'kidlash motivi kabi o'ta shaxsga oid xususiyatlarga bog'liq ekanligini aniqladi [6.90-98 B].

Bu kishining ancha barqaror individual sifati bo'lib: birinchidan, belgilanayotgan vazifalarning qiyinlik darajasini, ikkinchidan, subyekt tomonidan navbatdagi xatti-harakat maqsadini, avvalgi xatti-harakatlarning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini kechirishi bilan bog'liq holda tanlashini, uchinchidan, shaxsning istayotgan o'z-o'zini baholash darajasini tavsiflaydi. Baribir, ko'pchilik mualliflar, subyekt tomonidan tanlanayotgan qiyinlik darajasini anglatuvchi, dastlabki manbalarga yaqin qarashlarni ko'rib chiqishda, boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasining yanada umumiy tushunchasini saqlab qoladilar. Xorijda bu sharh yetarli darajada mustahkamlangan. U rus psixologiyasining asosi hamdir. Bunday ta'riflashda operatsionallik bo'rttirilmasligi va subyektning maqsadlarni taxmin qilish usullarining o'ziga xos ko'rsatkichi bo'lmish eng muhim shaxs tuzilmasi sifatida ko'riladigan boshqalar tomonidan tan olinishga intilish (yoki da'vogarlik) darajasi to'g'risidagi qarash yanada kengroq darajada yuzaga chiqishini payqash qiyin emas.

XULOSA. Ta'lim davrida talabalarni rivojlantirishning navbatdagi shaxsiy-kasbiy komponenti o'quv motivatsiyasidir. O'quv motivatsiyasi o'zida motivatsiyaning o'ziga xos turini namoyon etib, bir shakli ichki (jarayon va natijaga) va tashqi (rag'bat va qochish) motivatsiya tuzilmasi bo'lmish murakkab tuzilma bilan tavsiflanadi. O'quv motivatsiyasi uning barqarorligi, intellektual taraqqiyot darajasi bilan bog'liqlik va o'quv faoliyati tavsifi kabi xususiyatlari bilan ahamiyatlidir [7.70-77 B].

Shaxs shakllanishi nazariyasida o'zini o'zi faollashtirish kishining o'z individualligini uzluksiz rivojlantirishga intilishi, jamoat tomonidan tan

olinishga erishish uchun faoliyati davomida yashirin imkoniyatlarini samarali yuzaga chiqarishi sifatida ko'riladi.

U holda oliy ta'lim muassasalarida puxta qurilgan va tashkil etilgan ta'lim muhiti orqali mutaxassislarni tayyorlash jarayonida individuallik, katta erkinlikka intilish, butunlikka erishish jarayoni, shaxsiy va kasbiy o'sish, mustaqillik, o'z-o'zini hurmat qilish, jamoat tomonidan ma'qullanish yoki inkor qilish kabi talabning o'zini o'zi faollashtirishning muhim jihatlari modellashtiriladi. Talabning psixik va bilish faoliyatini butkul tushunmay va ta'limning barcha bosqichlarida psixik taraqqiyotning psixofiziologik determinantlarini chuqur o'rganmay turib yoshlarning uzluksiz ta'lim tizimini tashkil etib va amalga oshirib bo'lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Захарова, Л.Н. Личностные особенности, стили поведения и типы, профессиональной самоидентификации студентов педагогического вуза/ Л.Н. Захарова // Вопросы психологии. - 1998. - №2. - С. 2-6.
2. Кон, И.С. Психология юношеского возраста: Проблемы формирования личности. [Уч. пособие для пед. ин-тов]. - М.: Политиздат, 1976. - 175 с.
3. Бороздина, Л.В. Исследование уровня притязаний / Л.В. Бороздина. - М.: АСТ, 1986. - 103 с.
4. Барабанова, В.В., Зеленова, М.Е. Представления студентов о будущем как аспект их личностного и профессионального самоопределения/ В.В. Барабанова, М.Е. Зеленова // Психологическая наука и образование. - 2002. - №2. - С. 12-23.
5. Лешин, В.В. Профессиональная направленность и проблема развития личности студентов/ В.В. Лешин // Вопросы психологии. - 2006. - №8. - С. 100-111.
6. Бакшеева, Э.П. Педагогическая поддержка профессиональной самоактуализации студентов в педвузе / Э.П.Бакшеева // Педагогическое образование и наука. - 2003. - №3. - С. 90-98.
7. Кран Х., Лоу А., Черныш Н.И. Как живешь, студент?! / Х.Кран, А.Лоу, Н.И. Черныш // Философская и социологическая мысль. - 1992. - №1. - с. 70-77.

INGLIZ TILIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNI O'QITISH TEXNOLOGIYALARI

Umatova Ma'mura Bekbulovna, Guliston davlat universiteti
o'qituvchisi

TECHNOLOGIES FOR TEACHING ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS

Umatova Mamura Bekbulovna, teacher Gulistan State University

ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМАМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Уматова Мамура Бекбуловна, преподаватель Гулистанского
государственного университета

Annotatsiya: Ingliz tilini o'rganuvchilar leksikani o'rganish uchun ko'p vaqt sarflashadi. Ayniqsa, frazeologizmlarni o'rganish uchun darsliklarda ma'lumot kam bo'lib, talabalar o'rganan frazeologik birliklarni real vaziyatda ishlatishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Maqolada ingliz tili darslarida frazeologizmlar bilan ishlashda qo'llaniladigan usullar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologizm, frazeologik birlik, leksik kompetentsiya, tarjima, talqin, lingvistik taxmin.

Abstract: English language learners spend a lot of time learning vocabulary. In particular, there is little information in textbooks on the study of phraseology, and students face difficulties in using learned phraseological units in real situations. The article analyzes the methods used in working with phraseological units.

Keywords: phraseological unit, phraseological unit, lexical competence, translation, interpretation, linguistic assumption.

Аннотация: Изучающие английский язык тратят много времени на изучение словарного запаса. В частности, в учебниках по изучению фразеологии мало информации, а учащиеся сталкиваются с трудностями при использовании выученных фразеологизмов в реальных ситуациях. В статье анализируются методы, используемые в работе с фразеологизмами.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологизм, лексическая компетентность, перевод, интерпретация, лингвистическое предположение.

KIRISH. Tilning frazeologik tarkibi uning lug'at tarkibining eng rang-barang va ifodali qismidir. Frazeologizmlar xalqning boy tarixiy tajribasini, turmushi va madaniyatining o'ziga xosligini, urf-odat va an'alarini o'zida aks ettiradi. Frazeologik iboralar ko'pincha badiiy adabiyotda qo'llaniladi, bu esa matnga yorqin stilistik rang, tasvir va hissiyot beradi. Frazeologik birlikning ma'nosi odatda pardali bo'lib, uni tashkil etuvchi leksemalarning ma'nolaridan xulosa chiqarish mumkin bo'lmagani uchun ularni boshqa tilga tarjima qilish qiyinchilik tug'diradi. Frazeologik birliklar o'zlarining to'liqligi, ishlatilish qulayligi, ixcham va nafisligi bilan boshqa til birliklaridan katta farq qiladi. Ular til birligi sifatida ifodalanadi va nutqning ta'sirchanligini oshiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

O'zbek tilshunos olimlari orasida Sh.Rahmatul-layev, M.Sodiqova, M.Abdurahimov, A.Ye.Mamatov, K.D.To'xtayeva va boshqalar frazeologiya bo'limiga o'z hissalarini qo'shib, frazeologik birliklar haqidagi ilmiy va nazariy tushunchalarini bayon qildilar. Frazeologik birliklarni tarjima qilish muammolari L.S.Barxudarov, V.N.Komissarov, V.Vinogradov, G'.Salomov, K.Musayev, N.Komilov, N.Otajonov va boshqalarning diqqat markazida bo'lib kelgan.

So'nggi yillarda o'zbekistonlik bir qator olimlar ingliz va o'zbek frazeologik birliklarini o'rganishmoqda. Jumladan, D.Abdukabirova frazeologik birliklar haqida tushuncha berib, eng yaxshi ta'rifi: "bu qisman yoki to'lik majoziy

[https://orcid.org/
0009-0004-5669-2453](https://orcid.org/0009-0004-5669-2453)

e-mail:

umatova.mamura@mail.ru

ma'noga ega so'zlarning barqaror, izchil birikmasidir", deydi[1] va ingliz frazeologizmlarini o'zbek tiliga tarjima qilishda nimalarga e'tibor berish kerakligini ko'rsatib o'tadi. S.T.Xudoyorova va S.N.Xudoyorovalar antroponim va toponim komponentli frazeologik birliklarning konnotativ aspektini tadqiq qilishdi[4]. Sh.Niyazmetova ingliz tili leksikasida frazeologik birliklarni o'qitish uchun ayrim usullarni tahlil qildi[3]. A.P.Vasilevich va L.K.Popovalar ingliz tilidagi turli xil frazeologizmlarini o'qitish kommunikativ kompetensiyani faollashtirishga imkon beradi deb, ingliz frazeologizmlarini rus frazeologizmlari bilan taqqoslagan holda maxsus tuzilgan jadvallar asosida o'rganishni tavsiya qilishadi[2].

MUHOKAMA. Frazeologizmlar yordamida o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qilishning ko'p usullari mavjud. O'qituvchi avval idiomani tushuntirishi, so'ng unga og'zaki ta'rif berishi va talabalardan misollar keltirishni so'rashi mumkin. Boshqa usulda dastlab idioma haqida gapirib, misol keltirishi va talabalarga unga ta'rif berish topshirig'ini, o'zbek va ingliz tillarida o'xshash misollarni keltirishni so'raydi. Kichik guruhlarda ishlaganda, har bir guruhga ma'lum kontekstdagi (masalan, o'simliklar, hayvonlar, shaharlar va hk. nomi keltirilgan frazeologizmlar) idiomalarni topib, tahlil qilish va tarjima qilish topshiriladi. Shuningdek, o'qituvchi yozma topshiriq berib, unda frazeologik birliklarga oid testlar bo'lishi mumkin[3].

Frazeologizmlarini o'rganishning samarali usullaridan biri – mashg'ulotda ularni jonli muhokama qilishdir. Bunda talabalarda lingvistik tafakkur va lingvistik taxmin qilish rivojlantiriladi. Buning uchun Angliya, Amerika va Avstraliya adiblarining asarlaridan frazeologizmlar tanlab olinadi. Frazeologik tahlil, identifikatsiya va frazeologik ta'rif usullari qo'llaniladi. Ayrim hollarda frazeologizmlarning ma'nosi aynan tarjimaga mos tushmasligi mumkin[2]. Ayrim frazeologik birliklarga esa o'zbek tilidagi mos FB topilmasligi ham mumkin. Masalan: to make one's bed and lie in it - o'z qilmishlari uchun javob berish, nimani eksang shuni urasan; from the horse's mouth – ishonchli manbadan; to cook one's goose – o'zini yo'q qilish, o'ziga choh qazish va b.

D.Abdukabirova quyidagicha tasnifni keltirgan[1, b.71]:

1. Barqaror so'z birikmalari va iboralar umuman bo'linmaydigan xususiyatlarga ega emas va ular

tarkibidagi so'zlarning ma'nosiga bog'liq bo'lmaydi. Bunga misollar: 1) To kick the bucket - jon bermoq; 2) To be all thumbs – qo'pol, beso'naqay odam; 3) The real McCoy is a diamond - olmosdek qadrli narsa; 4) Grin like a Cheshire Cat – og'zi qu-log'ida (og'zini tanobi qochdi). Bu kabi frazeologik birliklarning umumiy ma'nolari mavjud tarkibiy qismlarining ko'chma ma'nolaridan kelib chiqadi.

2. Frazeologik birliklar – ko'chma ma'noli gapda ma'no jihatidan bo'linmasligini saqlagan holatda ham qo'llaniladi: Too much to be painted the devil blacker than he is (juda bo'rtirilgan). Frazeologik birliklarni tushunish uchun ularning tarkibiy qismlari ko'chma ma'noda olinishi kerak. Masalan, "make a mountain out of a molehill" iborasi - bu bizning "pashshadan fil yasash" frazeologik birligimizga teng bo'lib, "molehill" so'zi "juda kichik narsa" va "mountain" so'zi "juda katta" ma'nolarini bermoqda.

3. Frazeologik birikmalar - erkin va frazeologik jihatdan bir-biriga yaqin ma'nolarni o'z ichiga olgan sobit birikmalardir. Bularga misollar: 1) A bosom friend - qadrli do'st; 2) Black frost - qora sovuq; 3) As red as a turkey cock – xo'rozning tojidek qizil; 4) The Blue Blanket - moviy osmon; 5) As bold as a lion - sherdek jasur; 6) As an obstinate as a mule - eshakdek qaysar.

Shuningdek, tilshunoslikda frazeologizmlarning denotativ va konnotativ ma'nosi ajratib o'rganiladi. Denotativ - frazeologizmning obyektiv ma'nosi, konnotativ esa – subyektiv ma'nosidir. Antroponim komponentli frazeologik birliklarni konnotativ ma'nosiga ko'ra 3 guruhga ajratish mumkin:

1) Ijobiy konnotatsiyali FB: Oti bor Al-pomish – jasoratli, mard; Aflotun miya – juda aqlli, donishmand; ingliz tilida the admirable Crichton – beqiyos Krixton, o'qimishli kishi (XVI asrda yashab o'tgan shotland olimi ismidan kelib chiqqan).

2) Salbiy konnotatsiyali FB: Mahmudning qadami yetgan yerda o't o'smas – Mahmud G'aznaviyning zolimligi nazarda tutilgan; ingliz tilida Jack Ketch – jallod (XVIII asrdagi ingliz jallodi ismidan).

3) Neytral FB: Daqqi Yunusdan qolgan – qadimgi, eski; John Hancock – shaxsiy imzo yoki jimjimador imzo (AQSh Mustaqillik deklaratsiyasiga birinchi bo'lib imzo qo'ygan odamning ismidan kelib chiqqan)[4, b.710].

NATIJARLAR. Ingliz frazeologizmlari bilan ishlashning samarali usullaridan biri muhokama asosida jadvalni to'ldirishdir. Ingliz tilida frazeologik birlik berilib, dastlab uning aynan tarjimasini beriladi, so'ng mazkur frazeologizm nimani bildirishi mumkinligi borasida og'zaki muhokama o'tkaziladi.

Muhokama davomida barcha – jumladan, xato va noaniq talqinlar ham – ko'rib chiqiladi, natijada ishtirokchilarning lingvistik fikrlashi va lingvistik taxmini rivojlantiriladi. So'nggi bosqichda o'sha ma'nodagi rus yoki o'zbek frazeologizmini topish kerak bo'ladi (1- va 2- jadvallarga qarang).

1-jadval.

O'quv mashg'ulotlarida ingliz frazeologizmlari bilan ishlash bosqichlari

1-bosqich. Ingliz frazeologizmi	2-bosqich. O'zbek tiliga aynan (so'zma-so'z) tarjima	3-bosqich. Frazeologizmning ma'nosi	4-bosqich. O'zbekcha frazeologizm
wouldn't hurt a fly	Pashshaga zarar yetkazmaydi	Birovga zarari tegmaydi	Pashshaga ham ozor bermaydi

2-jadval.

Berilgan sxema bo'yicha ishlash uchun tavsiya etilgan frazeologizmlar namunasi

Ingliz frazeologizmi	O'zbek tiliga aynan (so'zma-so'z) tarjima	Frazeologizmning ma'nosi	Ruscha frazeologizm	O'zbekcha frazeologizm
pat smb on the back	Birovning orqasiga silab qo'yish	Ma'qullamoq, birovni rag'batlantirish	гладить по головке	Kimningdir ko'nglini ko'tarish
sleep like a log	Xoda kabi uxlash	Chuqur uxlash	спать как сурок, спать без задних ног	Dong qotib uxlamoq
tell smb where to get off	Birovga qayerda chiqish kerakligini aytish	Birovni o'z o'rniga qo'yish	намылить голову кому-либо	Birovni boshini ko'pirtirish
upset the apple-cart	Olma to'la aravani ag'darish	Kimningdir rejalarini buzish	Испортить всю музыку, спутать все карты	Barcha musiqani buzish
plain sailing	Oddiy, oson suzish	Oson yo'l, oldinga muvaffaqiyatli siljish	Всё идёт как по маслу	Hamma narsa soat kabi ketmoqda

XULOSA. Ingliz tili darslarida frazeologizmlarga qiziqishni oshirish uchun lug'aviy zaxirani boyitishga qaratilgan interfaol mashqlar tizimini ishlab chiqish va ularga mavzuga yaqin frazeologizmlarni kiritish lozim.

Ingliz va o'zbek tilidagi frazeologizmlarni o'rganish uchun qo'shimcha darslar, mustaqil ishlar o'tkazish maqsadga muvofiq.

Yuqori sinflarda va oliygohlarda o'z ichiga frazeologik birliklarni kiritgan adabiy asarlardan parchalarni tarjima qilish, ulardagi frazeologizmlarni tahlil qilish bo'yicha topshiriqlarni kiritish kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдукабирова Д.И. Фраzeологик бирликларнинг инглиз ва ўзбек тилларида таржима қилиниш

тараккиёти // ARES. Volume 2|Issue 5| 2021| P.67-72.

2. Василевич А.П., Попова Л.К. К вопросу о методике обучения фразеологическим единицам английского языка. // Вестник МГОУ. Серия: Педагогика. 2018. №3. С. 108-114.

3. Ниязметова Ш.К. Способы и методы обучения использованию фразеологических единиц в образовательном процессе // Замонавий таълим/ Современное образование. -2020.- №5(90). - С.38-43.

4. Худоёрова С.Т., Худоёрова С.Н. Ономастик таркибли фразеологизмлар коннотатив маъносига доир (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида) // Academic Research in Educational Sciences| Volume 2| Issue 3| 2021| P.707-713.

KASBIY SIFAT VA KASBIY KOMPONENT MUTANOSIBLIGI

Otanazarova Mohira Hamidbekovna,
BuxDU doktoranti

PROFESSIONAL QUALITY AND PROFESSIONAL COMPONENT RATIO

Otanazarova Mokhira Khamidbekovna, Doctoral student of
BuxDU

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ КАЧЕСТВО И СООТНОШЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПОНЕНТОВ

Отаназарова Мохира Хамидбековна, докторант БухДУ

[https://orcid.org/
0009-0001-2993-3002](https://orcid.org/0009-0001-2993-3002)

e-mail:
otanazarovamohira15@mail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagog o'z ixtisosligi bo'yicha ta'lim va tarbiya ishlari yuzasidan jamiyat oldida mas'ul shaxs ekanligi, shu bilan birgalikda, o'z ustida muntazam ravishda kasbiy tayyorgarligini takomillashtirib borishi, o'qituvchi, muallim, ustoz, tarbiyachi, pedagog huquqiga ega bo'lishi, aniqrog'i, kasbiy kompetensiya egasi bo'lishi, yetuk mutaxassis bo'lish yo'llari yoritilgan. Shuningdek, kasbiy rivojlanishning psixologik asoslari haqida ma'lumot berilgan bo'lib, psixologiyaning shaxs rivojlanishidagi umumiy roli va vazifasi ham keng yoritilgan. Kasbiy rivojlanishning psixologik mazmuni harbiy psixologiya negizida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: inson kamoloti, millat ravnaqi, kompetentli, kasbiy kompetensiya, mutaxassis, o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini boshqarish, mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchi, intellektual, salohiyat.

Abstract: In this article, it is stated that a pedagogue is a person responsible for the education and upbringing of his specialty before the society, at the same time, he must regularly improve his professional training, teacher, teacher, teacher, educator. , to have the right to be a pedagogue, to be more precise, to be the owner of professional competence, the ways to become a mature specialist are explained. Also, information is given about the psychological foundations of professional development, and the general role and function of psychology in the development of the individual is also widely covered. The psychological content of professional development is analyzed on the basis of military psychology.

Keywords: human development, national development, competent, professional competence, expert, self-awareness, self-management, independent thinker, creative seeker, intellectual, potential.

Аннотация: В данной статье утверждается, что педагог – это человек, ответственный по своей специальности за образование и воспитание перед обществом, в то же время он должен регулярно повышать свою профессиональную подготовку педагога, воспитателя. Также даются сведения о психологических основах профессионального развития, а также широко освещаются общая роль и функция психологии в развитии личности. Психологическое содержание профессионального развития анализируется на основе военной психологии.

Ключевые слова: человеческое развитие, национальное развитие, компетентность, профессиональная компетентность, эксперт, самосознание, самоуправление, независимый мыслитель, творческий искатель, интеллектуал, потенциал.

KIRISH. Ta'lim-tarbiya inson kamoloti va millat ravnaqining asosiy sharti va garovidir. Ta'lim-tarbiya jarayonlari davlat nazoratidagi umummilliy masala hisoblanadi. Mamlakatimizda ta'lim, ya'ni

o'qitish tarbiya bilan uyg'unlikda olib boriladi. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ta'lim jarayonini tubdan yaxshilashni talab qilar ekan, kompetentli pedagoglarni tayyorlashda ham ana shu talablardan

kelib chiqqan holda yondashilishi ko‘zga tashlanadi. Kompetensiyalilik yoki o‘ta mahoratlilik, oliy malakali pedagoglarni tayyorlash zamonamizning eng dolzarb masalasiga, aytish joiz bo‘lsa, davlat va jamiyatning eng asosiy vazifasiga aylangan. Bugungi kunda jamiyat uchun butunlay yangi qiyofadagi mustaqil fikrlovchi, ijodiy izlanuvchi, yuksak kasbiy mahorat va intellektual, ilmiy salohiyatga ega bo‘lgan yetuk mutaxassisga bo‘lgan talab tobora oshib bormoqda. U ilmiy taraqqiyotga ziyoratlik bilan qaray olishi, yangiliklarni tez idrok eta olishi va ularni o‘z amaliy faoliyatida qo‘llovchi mutaxassis bo‘lib yetishishi lozimdir. Zamon talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlashning asosiy yo‘llaridan biri kompetensiyaviy yondoshuv va kasbiy sifatlarni o‘zaro bog‘liq ekanligidir.

Zamonaviy ta‘lim o‘z-o‘zidan kompetensiya nuqtai nazaridan yondashuv masalasini ko‘ndalang qo‘ymoqda. Bu albatta, kasb jihatdan kompetentligi bo‘lgan bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlashni talab qiladi. Ta‘limning asosiy maqsadi talabada ijtimoiy zarur sifatlarni va kompetensiyani, shaxs sifatida o‘z-o‘zini anglash, o‘z bilimlarini doimiy oshirib borish, o‘z-o‘zini boshqarib borish va faollashib borishi zarur, chunki pedagog o‘z ixtisosligi bo‘yicha ta‘lim va tarbiya ishlari yuzasidan jamiyat oldida mas‘ul hisoblanadi. U muntazam ravishda o‘z kasbiy tayyorgarligini takomillashtirib borish bilan birgalikda o‘qituvchi, muallim, ustoz, tarbiyachi, pedagog huquqiga ega bo‘lishi, aniqrog‘i, kasbiy kompetensiya egasi bo‘lishi lozimdir. O‘qituvchi uchun o‘zi tanlagan kasb, fan, mutaxassislik borasidagi amaliy va nazariy bilimlarni puxta egallash kamlik qilib qoldi. U har qanday vaziyatda ta‘lim-tarbiyaning yangi usullari va metodlarini o‘z faoliyatida qo‘llay olishi, bir so‘z bilan aytganda, kompetensiya egasi bo‘lishi lozimdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Y.P.Povarenkovaning tadqiqotlari doirasida kasbiy sifatlarni tizimli, dinamik va muvozanatli, inson kasbiy taraqqiyotining boshqa elementlari: kasbiy o‘z-o‘zini anglash, kasbiy o‘z-o‘ziga baho, kasbiy komponentlik bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan voqelik sifatida ko‘rib chiqiladi.

Kasbiy sifatlarni quyidagicha tahlil qiladi:

a) subyektning kasbiy faoliyatidagi tendensiya va uning kasbiy taraqqiyotidagi yetakchi ko‘rsatkich;

b) kasbiy faoliyat, kasbiy shakllanish davomida va o‘ziga mutaxassis sifatidagi munosabati negizida yuzaga keluvchi emotsional holat;

v) subyekt kasbiy faoliyatida funksional tizim shaklida amalga oshuvchi tuzilmadir.

Y.P.Ermolaevaning ta‘kidlashicha, kasbiy sifatlarni - ijtimoiy sharoitlarga bog‘liq bo‘lgan shaxsiy va kasbiy taraqqiyotning mahsulidir. Muallif kasbiy sifatlarni faqatgina kasbni yuqori darajadagi mahorat bilan boshqarish orqali shakllanadi va faoliyat jarayonining asosiy elementlarini barqaror muvofiqligi sifatida namoyon bo‘ladi, degan g‘oyadan kelib chiqadi. Kasbni egallash bosqichi va shunga muvofiq kasbiy sifatlarni darajasini tahlil qilish subyektning o‘zi bilan kasbni identifikatsiya qilish darajasi kasbiy sifatlarni funksiyasini amalga oshirish imkonini aniqlash mumkinligini ko‘rsatdi.

A.G.Bermusning fikriga ko‘ra, “Kompetentlik takomillashib borayotgan shaxsning barcha hislatlarini, bilimi, tajribasi, umuman olganda, butun borlig‘ini yagona tizimga birlashtiradi”. “Kompetentlik bu nafaqat shaxsning bilimdon ekanligi, balki o‘z bilimlarini uzluksiz ravishda yangilab borishi hamdir”, - deydi M.A.Choshanov. M.Aronovning fikricha, kompetentlik mutaxassisning ma‘lum bir faoliyat uchun tayyor ekanligini bildiradi.

MUHOKAMA. “Kompetensiya” lotincha so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida “munosib”, “to‘g‘ri keladi” yoki “mos keladi” ma‘nolarini anglatadi. O‘z bilim, mahorat va amaliy tajribalarni qo‘llagan holda oddiy va murakkab masalalarni yecha olishga munosib inson deb tushunsa bo‘ladi. Ko‘p hollarda “kasbiy kompetentlik” atamasi qo‘llaniladi. Bu so‘zni kasbiy vazifalarini amalga oshirishda o‘z amaliy tajribalari, bilim va ko‘nikmalarini muvaffaqiyatli qo‘llay olish qobiliyati deb tushunsa bo‘ladi¹.

Kasbiy sifatlarni tadqiq qiluvchi jahon psixologlari uchun psixik voqeliklarni strukturaviyligi va sistemaliligi tamoyili, sifatlarning genetik o‘zaro bog‘liqlik darajasini qidirish, kasbiy faoliyatni o‘zlashtirish va amalga oshirish jarayonidagi shakl-

¹ N.Muslimov, M.Usmonboyeva, D.Sayfurov, A.To‘rayev - Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent. Sano-standart, 2015-y.

lanishini tadqiq qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu jahon tadqiqotchilarining an'anaviy va konseptual metodologik bazasi bo'lib, quyidagilarga xizmat qiladi: kasbiy faoliyatdagi sistemagenez, shaxsning kasbiy shakllanishi, mehnat faoliyati hisoblanadi.

NATIJARLAR. Bundan kelib chiqadiki, kompetensiya nuqtayi nazaridan yondoshuv, mazkur jamoa yoki shaxs ana shunday kompetensiya egasi, nihoyat, pedagogik kasbiy kompetensiya egasi deb qo'llash maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, har qanday holatda ham, kompetensiya ma'lum bir shaxs yoki jamoaning jamiyatdagi o'rini belgilab beradi. Uni ham qonuniy, ham axloqiy munosabatlari bilan mustahkamlaydi. Jamiyatdagi biron-bir guruh, jamoa yoki shaxs ma'lum bir soha bo'yicha yuksak malaka va bilimlarga ega bo'lib o'z sohasida kompetensiya egasi bo'lib shakllanadi hamda ushbu vakolatini muntazam ravishda takomillashtirib boradi. Bu masalaga jamiyatning manfaatlari yuzasidan yondoshiladi. Shaxs esa o'z kompetensiyasini takomillashtirib borish orqali, eng avvalo, o'zining hayotiy manfaatlarini amalga oshiradi, shu bilan birga jamiyatning shaxsga qo'yayotgan talablari darajasiga erishadi. Kompetensiya nuqtayi nazaridan yondashuv haqidagi ilmiy ishlarni tahlil qilar ekanmiz, bu ikki tushuncha haqida turli-tuman fikrlar ayti-layotganligini yaqqol sezamiz.

Kasbiy kompetentlik tamoyillari:

1. Kasbiy bilim va malakaning shakllanganligi;
2. Obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarni mavjudligi;
3. Yuksak kasbiy madaniyatga ega bo'lish;
4. Komputer hamda informatsion va kommunikatsion texnologiyalar (IKT) bo'yicha savodxonlik².

XULOSA. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, hozirgi zamonda fan va texnika taraqqiyoti o'qituvchining ijodkor bo'lishini, fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikr yurita olishini, fan yutuqlarini o'quvchilarga yetkaza olishini va nihoyat o'quvchilarni ham ijodiy fikrlashga, tadqiqot ishlariga o'rgata olishini talab qiladi. Shuning uchun o'qituvchi, avvalo tadqiqotchilik malakalarini egallashi zarurdir. O'qituvchi ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish davomida omillarni to'playdi, ular

asosida xulosalar chiqaradi. U fan xulosalaridan o'zining amaliy faoliyatida foydalanish jarayonida hozirgi zamon o'qituvchisi uchun zarur bo'lgan juda muhim fazilatlarini egallaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nizamova, S. H. "The Role of Pedagogical Games in the Personal Development of Primary School Students." *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*.
2. Nizamova, Sh U., and Munosibxon Ganieva. *Didactic Basics of Teaching Elementary School Technology Science*. *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*.
3. Nizamova Shahnoza, and Munira Akbarova. *Lexicalsemantic analysis of some nicknames. Theoretical & applied science*. Учредители: Теоретическая и прикладная наука 10: 563-565.
4. Nizami, Shahnaza Obeydullaevna, and Rovshan Surobjonovna Egamova. *Improving the Efficiency of Extracurricular Work in Technology Lessons in Elementary Grades*. *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*.
5. N.Muslimov, M.Usmonboyeva, D.Sayfurov, A.To'rayev - *Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari*. Toshkent. Sano-standart, 2015-y.
6. Nizamova, S. H. *The Role of Pedagogical Games in the Personal Development of Primary School Students*. *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*.
7. Nizamova, S., & Turakhojayeva, A. (2023). *Majolis unnafois*. By A. Navoyi is one of the important sources of uzbekin nicknames.
8. Shakhnoza,N., & Sevara,O. (2022). *Linguistic analysis of pseudonyms of uzbek women in the field of creativty and art*. *International journal of social science & interdisciplinary research*. ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(10), 294-298.
9. Shahnoza,N. (2023). *Adabiy taxalluslarning yuzaga kelish omillari*. *England, modern psychology and pedagogy: problems and solution*, 10(1).
10. Shahnoza,N. (2023). *Adabiy taxalluslarning vazifalari*. *Germany, modern scientific research: achievements, innovations and development prospects*, 9(1).

² N.Muslimov, M.Usmonboyeva, D.Sayfurov, A.To'rayev - *Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari*. Toshkent. "Sano-standart" 2015-y.

GEMERONIMLARNING VAZIFAVIY XUSUSIYATLARI

*Sapayeva Boljon Qadamovna, Urganch davlat universiteti
“Boshlang‘ich talim metodikasi” kafedrasida katta o‘qituvchisi*

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕМЕРОНИМА

*Сапаева Болжон Кадамовна, Ургенчский государственный
университет, старший преподаватель кафедры “Методика
начального образования”*

FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF HEMERONYM

*Sapayeva Boljon Kadamovna, Urgench State University senior
teacher of the Department “Methodology of primary education”*

<https://orcid.org/0000-0002-3839-8611>

e-mail:

sapayeva-1980@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada gemeronim tushunchasi, gemeronimlarning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi, ularning vazifaviy xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: gemeronim, gazeta, jurnal, radio, televideniye, internet sayt.

Аннотация. В данной статье раскрывается понятие гемеронима, изучение гемеронимов в узбекском языкознании, их функциональные характеристики.

Ключевые слова: гемероним, газета, журнал, радио, телевидение, сайт.

Abstract. In this article, the concept of hemeronym, the study of hemeronyms in uzbek linguistics, and their functional characteristics are explained.

Keywords: hemeronym, newspaper, magazine, radio, television, web-site.

Kirish. O‘zbek tili lug‘at tarkibi atoqli otlarga boy bo‘lsa-da, biroq ularning barchasi ilmiy manbalarda maxsus o‘rganilmagan. Ana shunday yetarli o‘rganilmagan atoqli ot turlaridan biri gemeronimlardir.

N.V.Podolskaya lug‘atida gemeronim termini yunoncha *gemero* (hemero) “kun”, “sutka” ma’nosini, *onim* (onuma) – “nom” ma’nosini anglatib, davriy nashrlarning nomlari tushunilishi haqida ma’lumot berilgan.[1] I.V.Kryukova tadqiqotida davriy nashrlar ommaviy axborot vositalarining bir turi ekanligi, radio, televidenie, video va kinoxronikal dasturlar ham *gemeronim* termini ostida o‘rganilishini ta’kidlaydi.[2]

O‘zbek gemeronimlari boshqa atoqli otlar kabi tilimiz boyligining tarkibiy qismi hisoblanadi. O‘zbek tili keyingi bir yarim asr ichida yuzaga kelgan xilma-xil gemeronimlarga juda boy bo‘lib, bu nomlar o‘zbek xalqining uzoq madaniy va ma’naviy qadriyatining ajoyib durdonalaridan biridir.

Nashriyot-matbaa ishlarining rivojlanishi gemeronimlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Chunki, bu nomlarda xalqimiz bosib o‘tgan ziddiyatli tarixiy yo‘l, keng ommaning turli-tuman orzu-umidlari, armonlari, falsafiy, diniy ma’naviy-axloqiy, tarbiyaviy-estetik qarashlari, turli siyosiy davrlar haqida guvohlik beruvchi e’tiqodlari, insonlarga bo‘lgan munosabati o‘z ifodasini topgan. Shu nuqtayi nazardan olib qaraydigan bo‘lsak, ayrim gemeronimlarda ham tarix yashiringan desak, xato bo‘lmaydi.

Adabiyotlar tahlili va metod. Jahon tilshunosligida gemeronimlar tadqiqi bo‘yicha amalga oshirilgan ishlarga tayanilgan holda rus tilshunosligida bu sohada muayyan ishlar qilingan. Jumladan, N.B.Podolskaya [1], I.B.Kryukova [2], T.I.Kravets [3] ishlarini aytish mumkin.

O‘zbek tilshunosligida davriy nashrlar nomlari xususida H.Bektemirov, N.Oxunov, I.Toshaliyev ka-

bilarning ishlarida ayrim fikr-mulohazalar bayon etib o'tilgan, lekin maxsus tadqiqotlar yo'q. E.Begmatov tomonidan tuzilgan bibliografik ko'rsatkichda mavzuga doir ikkita maqola ko'rsatilgan.

Gazeta, jurnal, radiokanal, telekanal, ko'rsatuv va eshittirishlarga nom qo'yish mas'uliyatli vazifa. Nom muvaffaqiyatli chiqishi uchun nafaqat til qoidalariga amal qilish, balki xalqning milliy-madaniy qadriyatlari, odob-axloq me'yorlari, dunyo-qarashi, shuningdek, gazeta, jurnal, ko'rsatuv va eshittirish haqidagi tasavvurlarini ham inobatga olish lozim bo'ladi.

Muhokama va natijalar. Nom qo'yish o'z-o'zidan bo'lmaydi. Qo'yilayotgan nomlarga bir qator vazifalar yuklatiladi. Chunki, qo'yilayotgan nom orqali gazetxon, tomoshabin yoki tinglovchi bilan dastlabki muloqot qilinadi. Aksariyat olimlar nom uchun asosan uchta: atash (nominativ), xabar berish (informativ) va ma'lum qilish (reklama) vazifasi xos bo'lib, ular o'rtasida o'zaro bog'liqlik bor deb hisoblashadi. Gazeta sarlavhalari stilistikasi bo'yicha tadqiqot olib borgan I.Toshaliyev [4] sarlavhalar quyidagi vazifalarni bajarishi mumkinligini aytib o'tadi: 1) atash; 2) farqlash; 3) xabar berish; 4) reklama qilish; 5) ishontirish; 6) ko'rsatma berish; 7) tashviq qilish; 8) murojaat qilish; 9) ixcham izoh va boshqalar. Gemonimlarda ham xuddi shunday vazifalar mavjudligi aniqlandi.

Atash vazifasi. Har qanday nom, eng avvalo, atash vazifasini bajaradi. Chunki u o'zi belgilab, ko'rsatib kelayotgan gazeta, jurnal, telekanal, radiokanal, teleko'rsatuv yoki radioeshittirishning nomi hisoblanadi. Ular haqidagi ma'lumotlar dastlab unga qo'yilgan nom orqali ma'lum bo'ladi. Gemonimlar o'zlari nomlayotgan narsa (gazeta, jurnal, telekanal, radiokanal, teleko'rsatuv yoki radioeshittirish) mazmuni bilan bog'liq bo'ladi; gemonim ularning mazmunidan, tabiatidan kelib chiqib qo'yiladi. Bu borada A.M.Peshkovskiyning quyidagi fikrlari ahamiyatlidir: "O'quvchi kitobni o'qishga kirishar ekan, uning mazmuni bilan qiziqadi va sarlavhada ana shu mazmunga qilingan ishorani yoki uning qisqa ifodasini ko'radi... Demak, kitobning nomi, har doim odatdagi nomlardan kengroqdir" [5]. Ushbu fikrlarni gemonimlar uchun ham tatbiq etsa bo'ladi. Ya'ni gazetxon (tomoshabin, tinglovchi) gazeta, jurnal,

teleko'rsatuv yoki radioeshittirishni tanlashdan oldin uning nomiga ahamiyat beradi.

Xabar berish (informativlik) vazifasi. Qo'yilayotgan nom nominativlik vazifasidan tashqari, gazeta, jurnal teleko'rsatuv, radioeshittirish yoki internet saytlarining mavzu doirasi haqida axborot beradi, ya'ni unda beriladigan material mazmunini o'ziga xos tarzda ma'lum darajada aks ettiradi. Masalan, "Axborot" ("O'zbekiston" telekanali) ko'rsatuv nomi uning so'nggi xabarlarni, yangiliklarni yetkazishini, "Salomatlik sirlari", "Sirli tabobat" gazetalari nomlari orqali ularning tibbiyotga oid, "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" nomi gazetaning adabiyot va san'at masalalarini, "Ma'rifat" nomi gazetaning fan, ta'lim sohasi yangiliklarini, "Sport", "Inter futbol" nomlari esa sport mavzusini, *islom.uz*, *azon.uz*, *ahlisunna.uz* kabi internet saytlari nomlari esa ularning diniy mavzudagi materiallar yoritishi haqida ma'lumot berishi anglashilib turadi.

Reklama qilish vazifasi. Gemonimlar qisqa, lo'nda bo'lishi, o'zi haqida dastlabki ma'lumotni berishi bilan bir qatorda o'quvchi (tinglovchi, tomoshabin)ning diqqatini o'ziga tortishi, qiziqtirishi, uni o'qish (eshitish, ko'rish)ga "majbur eta olishi" ham zarur. Bu reklama vazifasidagi sarlavhalarda aniq ko'zga tashlanadi. Ular ko'pincha o'zining g'ayriodatiyligi, tasodifiyligi, asosiy fikr, voqea yoki hodisani aniq ko'rsatmasligi, lekin shunga ishora qilishi bilan ajralib turadi. Bu, odatda, ko'pchilikka tushunilishi qiyin, notanish so'zlarning, neologizmlar, okkazional yasalmalar, qisqartma so'zlarning va tasviriy-ta'sirchan vositalarning nom sifatida tanlanishi bilan bog'liq. Bu kabi so'zlarning qo'llanishi o'quvchi (tinglovchi, tomoshabin)ni o'ziga tortadi, qiziqishini orttiradi. Ularning mohiyati, mazmuni gazeta (eshittirish, ko'rsatuv)ni o'qib (tinglab, ko'rib) chiqqandan so'nggina noaniqlikka javob topadi. Masalan, "Sketch shou" ("Zo'r" TV) ko'rsatuvini o'qigan tomoshabin uning nima haqida ekanligiga qiziqadi va ana shu qiziqish ko'rsatuvni ko'rishga undaydi. "Baxshiyona" ("Madaniyat va ma'rifat" telekanali), "Demak-emak", "Ha-ha-ha" ("Mahalla" telekanali), "A...kula" ("Milliy" telekanal) ko'rinishidagi noodatiy yasalmalar ham o'quvchi (tomoshabin, tinglovchi)ni o'ziga tortadi, qiziqishini orttiradi.

Reklamalilik, ko'rgazmalilik va ta'sirchanlik vazifalari ham qo'yilayotgan nomda o'z aksini topadi. To'g'ri tanlangan til birligi mavzuni ifodalash bilan birga ma'lum ekspressiv-stilistik vazifani ham bajaradi. Masalan: "Salomatlik sirlari", "Dildagi gap", "Noyob dunyo" gazetalari, "Renessans yoshlari", "Har kuni million" ("Yoshlar" telekanali), "Toshkent tilsimlari" ("O'zbekiston tarixi" telekanali) kabi ko'rsatuvlar nomlarida ham reklamalilik, ham ta'sirchanlik vazifalari mujassamlashganligini ko'rishimiz mumkin.

Farqlash vazifasi. Har qanday nom nimanidir belgilash, atash va shu orqali uni boshqa narsalardan farqlash, ajratish zaruratidan kelib chiqadi. Xuddi shu kabi gemeronimlar ham gazeta, jurnal, telekanal, radiokanal, ko'rsatuv, eshittirish yoki internet saytlari nomlarini bir-biridan ajratib ko'rsatadi. Gazeta, jurnal, telekanal, radiokanal, ko'rsatuv, eshittirish yoki internet saytlari nomlari o'quvchi (tomoshabin, tinglovchi)ga zarur axborotni topishga, eng muhim va qiziqarlisini tanlab olishga yordam beradi.

Gemeronimlarning farqlash vazifasi reklama qilish, jalb qilish vazifasi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi va bu ularning xabar berish (informativlik) xususiyatidan kelib chiqadi.

Ishontirish vazifasi. O'quvchi (tinglovchi, tomoshabin)ga biror fikrni o'tkazish, unga ishontirish, ko'zlangan asosiy fikr orqasidan ergashtirish qo'yilgan nomdan boshlanadi. Bu xususiyat ilgaridan aniqlangan, isbotlangan, munozara talab qilmaydigan hukm shaklidagi gemeronimlarda ko'proq kuzatiladi. Masalan, "Kuch – adolatda" (gazeta), "Jinoyat jazosiz qolmaydi", "O'talar so'zi – aqlning ko'zi" ("O'zbekiston" telekanali), "Til – millat ko'zgusi" ("Bolajon" telekanali) kabi. Bu xildagi gemeronimlar ma'lum bir fikrni tasdiqlaydi, mustahkamlaydi. Gemeronimlarning ishontirish vazifasi uning ko'rsatma berish vazifasi bilan bog'lanib ketadi.

Ko'rsatma berish vazifasi. Kundalik hayotning, ishlab chiqarishning muhim sohalari bilan bog'liq zarur masalalar ko'tarib chiqiladigan gazeta, jurnal, ko'rsatuv, eshittirish va internet saytlari nomlari o'quvchi (tomoshabin, tinglovchi)ga ma'lum yo'l-yo'riqlar, ko'rsatmalar berish vazifasini bajaradi. Jumladan, "Birga sog'lom bo'laylik" ("Mahalla" telekanali), "O'zbekiston –

umumiy uyimiz" ("O'zbekiston" radiokanali), "Bizdan obod Vatan qolsin" ("Madaniyat va ma'rifat" telekanali), "Hidoyat sari" ("O'zbekiston" telekanali), "Yoshlar uchun" ("Yoshlar" radiokanali), "Salomatlik sari" ("Oriyat-dono" radiosi), "Sog'lom avlod uchun" (jurnal) kabi.

Tashviq qilish vazifasi. Gemeronimlarning o'ziga xos vazifalaridan biri tashviqot qilishdir. Chunki nom anglatgan xabar odatda ma'lum maqsadga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Bu ko'pincha da'vat etish, ishontirish kabi vazifalar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Bu, o'z navbatida, o'quvchi (tinglovchi, tomoshabin) lar ongiga, his-tuyg'usiga ta'sir etishni ham nazarda tutadi. "Birgalikda o'qiymiz" ("Madaniyat va ma'rifat" telekanali), "Uyg'onamiz" ("Milliy" telekanali), "Huquqingiz – amalda" ("Yoshlar" radiokanali) kabi.

Murojaat qilish vazifasi. Gemeronimlar o'quvchi (tomoshabin, tinglovchi)ga bevosita murojaat qilish, ularni suhbatga tortish (go'yo ular bilan yuzma-yuz suhbatlashayotgandek) vazifasida ham keladi. Bu ular bilan bevosita aloqa bog'lashga, yaqin munosabat o'rnatishga xizmat qiladi. "Bormisiz?" ("Yoshlar" telekanali), "Uxlamaysizmi?" ("Zo'r TV" telekanali), "Assalom, bolajon" ("Bolajon" telekanali), "Siz efindasiz" ("Madaniyat va ma'rifat" telekanali), "Esingdami seni?" ("Oriyat-dono" radiokanali) kabi.

Xulosa. Gemeronimlar o'z-o'zidan nomlanmaydi, shuningdek, ular bir qator vazifalarni bajaradi. Gemeronim tanlashda uning stilistik jihatdan to'g'riliigi bilan birga ta'sirchanlik jihati va o'quvchi (tinglovchi, tomoshabin)ni qiziqitira olishini ham e'tiborga olish lozim. Gemeronimlar bajaradigan ushbu vazifalar o'zaro bog'liqlikda, aloqadorlikda yuzaga keladi; o'rni bilan muayyan bir gemeronimda u yoki bu vazifa kuchli yoki kuchsiz namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М. : Наука, 1988. С. 46.
2. Крюкова И.В. Рекламное имя: от изобретения до прецедентности. Волгоград: Перемена, 2004. – С.32.
3. Кравец Т. И. Названия газеты: ономастиологические и стилистические аспекты, Екатеринбург, 2002.
4. Тошалиев И. Сарлавха стилистикаси. Т.1995. Б. 10
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.:1934, С.183

ХИВА ШАҲРИ МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТИ ЮКСАЛИШИДА РАСМИЙ ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

(XX АСР ОХИРИ XXI АСР БОШЛАРИ)

Мадримова Гулзира Шахназаровна,

Урганч Давлат Университети таянч докторанти

[https://orcid.org/
0009-0005-9616-8899](https://orcid.org/0009-0005-9616-8899)

doktarantgulzira@gmail.com

THE ROLE AND IMPORTANCE OF OFFICIAL DOCUMENTS IN THE RISE OF THE CULTURAL DEVELOPMENT OF THE CITY OF KHIVA (END OF THE 20TH CENTURY, BEGINNING OF THE 21ST CENTURY)

Madrimova Gulzira Shakhnazarovna.

Doctoral student of Urganch State University

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ В ПОДЪЕМЕ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДА ХИВЫ (КОНЕЦ 20 ВЕКА, НАЧАЛО 21 ВЕКА)

Мадримова Гульзира Шахназаровна.

Докторант Урганчского государственного университета

Аннотация: Ушбу мақолада Мустақиллик йилларида Хива шаҳри тараққиёти учун яратилган расмий ҳужжатларнинг амалиётга тадбиқ қилиши келтирилган. Қонун ҳужжатлари асосида шаҳарнинг ҳозирги кундаги ҳолати ва ривожига ҳукумат томонидан қаратилаётган эътибор, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва давлат дастурлари ҳамда лойиҳаларининг моҳият - аҳамиятини таҳлил қилиши мақсадини кўзлайди.

Калим сўзлар: Хива шаҳри, Ичан қалъа, тарихий ёдгорликлар, ҳукумат қарорлари, Давлат дастурлари ва лойиҳалар, шаҳар структураси ва инфратузилмаси, туристик салоҳият, ободонлаштириши.

Abstract: In this article, the official documents created for the development of the city of Khiva in the years of independence of the author are presented. Based on the legal documents, the attention paid by the government to the current state and development of the city, the decisions of the President of the Republic of Uzbekistan, the Cabinet of Ministers, and the essence and importance of state programs and projects are analyzed.

Keywords: Khiva city, Ichan Castle, historical monuments, government decisions, State programs and projects, urban structure and infrastructure, tourist potential, beautification.

Аннотация: В данной статье представлены официальные документы, созданные для развития города Хивы в годы независимости. На основе нормативно-правовых документов показано внимание, уделяемое правительством современному состоянию и развитию города. анализируются решения Президента Республики Узбекистан, Кабинета Министров, сущность и значение государственных программ и проектов.

Ключевые слова: город Хива, крепость Ичан, исторические памятники, решения правительства, государственные программы и проекты, городская структура и инфраструктура, туристический потенциал, благоустройство.

Кириш. Қадимий шаҳарни асл ҳолида сақлаш ва зиён етказмасликни таъминлаш мақсадида қонуний асослар яратилди ёки мавжудларига зарур ўзгаришлар киритилди. Бевосита маданий мерос объектларини ва муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни сақлаш талабларига риоя этиш қонун ҳужжатларида белгилаб берилди [1]. 1997 йил Хива шаҳрининг 2500 йиллиги нишонлаш ва ўтказишни ташкил қилиш билан Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги, Молия вазирлиги, Хоразм вилояти ҳокимлиги ва “Ўзбектуризм” миллий компанияси ЮНЕСКО эксперт мутахассислари билан биргаликда Хива шаҳрининг тарихий марказий ва асосий ҳудудларида жойлашган ноёб тарихий-маданий обидаларини 1996-2000 йилларда таъмирлаш ва ободонлаштириш дастури амалга оширилди [2]. Бундан ташқари, шаҳар ривожланиши ва инфратузилмаси борасида бир қатор қонун ҳужжатлар тизимли асосда ишлаб чиқилди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Хива шаҳрининг хонлик даври, совет ва мустақиллик йилларидаги тарихи кўплаб муаррихлар, мутахассислар, сайёҳлар ва тадқиқотчилар диққат марказида бўлган. Бунда Хива шаҳрининг қадимий тарихи, манбашунослиги, археологияси, қурилиш объектлари, қишлоқ-хўжалиги, ҳамда ижтимоий ва маданий тараққиётига мурожаат қилинган. Хива шаҳрининг тарихини комплекс ўрганиш XX асрнинг бошларигача бўлган даврий чегарани қамраган. М.Йўлдошев, К.Худайбергенов, Ю. Раҳмонова каби муаллифларнинг илмий тадқиқотларида Хива шаҳри тарихи оид қимматли материаллар жамланган ва таҳлил қилинган [3]. Илмий манбалар ва тадқиқотлардан ташқари Хива шаҳрининг иқтисодий ва маданий ҳаётига оид турли ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда Хива шаҳри тарихининг тараққиёти билан боғлиқ ҳуқуқий асослар кўрсатилган. Бу борада БМТ ихтисослашган ЮНЕСКО ташкилотининг тегишли ҳужжатлари муҳим ўрин тутади.

МЕТОД. Ушбу мавзунинг ёритиш давомида илмий тадқиқотнинг бир нечта услублари, жумладан, маълумотларнинг таҳлили, қиёсий таҳлил, синтез, шунингдек, қонунлар яратилишининг хронологик таҳлили, холислиги, реаллиги каби принципларидан фойдаланилди.

МУҲОҚАМА. Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” ҳамда “Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги қонунлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги қонун ҳужжатларида шаҳар қаёфасининг тадрижий ривожланиши, шаҳар инфратузилмаси тубдан ўзгартирувчи жиҳатлар зарурлиги ҳисобга олинган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Маданият вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос департаментини ташкил қилиш ҳамда моддий ва маънавий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга оид норматив - ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисидаги қарорига кўра алоҳида муҳофаза қилинадиган тарихий-маданий ҳудудлар, ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси рўйхати-га киритилган объектларни ишончли муҳофаза қилиш, ушбу ҳудудларда қурилиш-монтаж ва ободонлаштириш ишларини уларнинг қийматига салбий таъсир этмаган ҳолда олиб бориш бўйича илмий хулосалар бериш вазифаси юклатилди [4]. 2030 йил давригача шаҳарнинг бош режасини тасдиқлаш тўғрисидаги қарор шаҳар янгилаётган қиёфасида ўз тасдиғини топмоқда [5]. Қолаверса, Хоразм вилояти ва Хива шаҳрининг туризм салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини янада ривожлантириш қарори билан Хива шаҳрининг ноёб тарихий-маданий ва меъморий обидалари, шу жумладан, очиқ осмон остидаги “Ичан қалъа” шаҳарча-музейи ҳудудидаги ёдгорликлари билан сайёҳларни кенг таништириш мақсадида энг қулай шарт-шароитлар билан таъминлаш белгиланди [6]. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Моддий объектларни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланаётган ҳужжатлардан - “Хива хонлиги канцелярияси” ЮНЕСКОнинг “Жаҳон хотираси” Дастури рўйхати-га киритилди ва юртимиз маданий меросининг дунё миқёсида эътироф этилди [7].

2019-2020 йилларда Хоразм вилояти ва Хива шаҳрининг туризм салоҳиятини комплекс

ривожлантириш тўғрисидаги қарорга кўра “Ичан қалъа” мажмуасининг умумбашарий аҳамиятини, “тирик музей-шаҳар” мақомини сақлаб қолиш, унинг худудида яшаётган туб аҳолининг турмуш тарзини яхшилаш, оилаларнинг ўзига хос ҳунармандчилик ва қадимий касб турлари билан шуғулланиши учун шароит яратиш мақсадида айрим оилаларни уларнинг таклифига асосан Хива шаҳри атрофида барпо этиладиган янги кўп қаватли уйларга босқичма-босқич кўчириш ишлари Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги билан келишилган ҳолда амалга оширилиши белгиланди [8]. Бундан ташқари, 2019-2022 йилларда Хоразм вилоятининг Хива шаҳрини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари дастури асосида белгиланган асосий вазифалардан ташқари ҳар йили сентябр ойининг охиригача яқин кунлари “Ичан-қалъа” ва “Дишан-қалъа” худудлари бўйлаб маданий-маърифий тадбирларни уйғунлаштирган ҳолда туристларни тарихий умумхалқ анъаналари билан таништириш мақсадида “Лазги” — фольклор фестивал-шоулари, “Қовун сайли” фестивалини ўтказиш йўлга қўйилди [9].

НАТИЖАЛАР. Юқорида муҳокама қилинган расмий ҳужжатлар ҳамда шаҳар қиёфасини ўзгартириш масаласида Қурилиш вазирлиги, Туризм ва спорт вазирлиги билан биргаликда 2021 йил 1 сентябрга қадар “Хива туристик транспорт коридори”ни батафсил режалаштириш лойиҳасини ишлаб чиқиш ва хатловдан ўтказилган ер майдонларини белгиланган тартибда қонунчилик ҳужжатларига ҳамда шаҳарсозлик норма ва қоидаларига асосан туризм соҳасидаги инфратузилма объектларини ташкил қилиш ишлари амалга оширилиши белгиланди ва самарадорликка эришилди [10]. 2017 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хоразм вилояти Хива шаҳри ва Қашқадарё вилоятининг Шахрисабз ҳокимликларини ташкил қилиш тўғрисидаги қарор” шаҳар ривожидида муҳим аҳамият касб этди [11]. Хоразм вилоятида жойлашган Хива шаҳри ва Хива туманининг чегараларини ўзгартириш ҳамда Хива шаҳрини вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига кириши белгиланди. Алоҳида ҳокимликнинг ташкил қилиниши шаҳарнинг структураси ва

инфратузилмаси ҳамда флора ва фаунасининг юқори даражада шаклланишида муҳим аҳамият касб этди [12]. Хоразм вилояти Хива шаҳрининг маданий ва туристик инфратузилмасини ривожлантириш орқали аҳоли ва туристлар учун кўшимча қулай шарт-шароитлар яратиш, туристлар оқимини кўпайтириш ва уларнинг худудда бўлиш муддатларини узайтиришга имкон берувчи хизматлар сифатини ва туризм йўналишларини такомиллаштириш, шунингдек, инвестиция жозибадорлигини ошириш мақсадида Хива шаҳар инфратузилмасини ривожлантириш жамғармасини ташкил қилиш тўғрисидаги қарори қабул қилинди [13]. “Ичан қалъа” ва “Дишан қалъа” ҳамда бошқа маданий мерос объектларининг меъморий қиёфасини реставрация қилиш, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш, ташқи ёритиш тизимлари, шунингдек, худуднинг суғориш тизимларини яхшилаш ва ер ости сувлари сатҳини пасайтириш, ичимлик суви, оқова сув, алоқа, электр энергияси ва табиий газ тармоқлари ҳамда автомобил йўллари ва ижтимоий соҳа объектларини қуриш, реконструкция қилиш ва таъмирлаш вазифалари амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини “Инсон кадрини улуғлаш ва фаол маҳалла йили” доирасида, шунингдек, ЮНЕСКО кўмагида моддий маданий мерос объектларида асрашга доир ишларни ривожлантириш мақсади белгиланган Хива реставрация мактабини ташкил қилиниш тўғрисидаги қарор салмоқли ҳиссага эга [14]. Шаҳарлар қамровини ошириш, аҳолига муносиб шароит яратиш долзарб масалага айланиб, бир қатор давлат лойиҳалари ишлаб чиқилди. Осиё тараққиёт банки иштирокида “Ўзбекистон Республикасида шаҳарларни комплекс ривожлантириш дастури” лойиҳаси амалга оширилди [15]. Лойиҳани амалга ошириш муддати 5 йил (2023-2027 йиллар) этиб белгиланган. Бу лойиҳа бўйича Хива шаҳрида кўп функцияли сайёҳлик марказини қуриш режалаштирилди. 2023 йил “Хива-2024 йилда ислом дунёсининг туризм пойтахти” халқаро тадбирига таёргарлик кўриш ва уни ўтказиш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарорига кўра халқаро тадбирлар ташкил

этиладиган бино ва иншоотлар, шунингдек, ҳудудларни ободонлаштириш, Халқаро тадбир логотипи ва ҳештегини ишлаб чиқиш, ИХТга аъзо давлатларнинг туризм соҳаси вакиллари “Халқаро зиёрат туризми” ҳафталигида иштирок этишини таъминлаш, “Ичан қалъа” мажмуасидаги Жума масжидини қайта реконструкция қилиш, Хива шаҳрида 20 000 китоб фондини қамраб олиш имкони бўлган кутубхона қуриш лойиҳасини амалга ошириш каби муҳим вазифалар белгиланган [16]. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги фармони аҳамиятлидир.

ХУЛОСА. Қаердаки, давлат қонунлари тизимли йўлга қўйилар экан, маданий тараққиёт юқори даражада юксалишини Хива шаҳри мисолида кўриш мумкин. Хива шаҳрининг меъморий обидаларини тарихий қийматини сақлаган ҳолда келажак авлодга етказишда қонун ҳужжатларининг аҳамияти каттадир.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати:

1. Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни <https://lex.uz/acts/25461>
2. Хива шаҳрининг 2500 йиллиги юбилейига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 03.01.1996 йилдаги 5-сон. <https://lex.uz/uz/docs/-1618031?ONDATE2=22.02.2021&action=compare>
3. Раҳмонова Ю. Хива шаҳри тарихи (анъана ва ўзгаришлар, XVI-XX аср бошлари). Китоб – альбом. – Тошкент, “Академнашр”, 2019й.
4. Маданият вазирлиги ҳузуридаги Маданий мерос департаментини ташкил қилиш ҳамда моддий ва маънавий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 30.03.2019 йилдаги 265-сон. <https://lex.uz/uz/docs/-262171?ondate=21.05.2024&ondate2=08.04.2022 &action=compare>
5. 2030 йил давригача шаҳрнинг бош режасини тасдиқлаш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 15.05.2013 йилдаги 131-сон. <https://lex.uz/docs/-2168131>.
6. 2021-2022 йилларда Хоразм вилоятининг туризм салоҳиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 14.06.2021 йилдаги 369-сон. <https://lex.uz/docs/-2168131>

7. Моддий объектларни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 19.12.2018 йилдаги ПҚ-4068-сон. <https://lex.uz/docs/113465?ONDATE27.01.2021%2000>

8. 2017-2021-йилларда Хоразм вилояти ва Хива шаҳрининг туризм салоҳиятини комплекс ривожлантириш дастури тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, 04.05.2017 йилдаги ПҚ-2953-сон. <https://lex.uz/en/docs/-4876081>

9. 2019-2022-йилларда Хоразм вилоятининг Хива шаҳрини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 15.08.2019 йилдаги 673-сон. <https://lex.uz/docs/-4475056?ONDATE=27.06.2020>

10. 2021-2022-yillarda Xorazm viloyatining turizm salohiyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 14.06.2021 yildagi 369-son. <https://lex.uz/docs/-5458180>

11. Xorazm viloyatining Xiva shahri va Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz hokimliklarini tashkil qilish to'g'ridagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 11.07.2017 yildagi PQ-3124-son. <https://lex.uz/docs/-3262295?ondate=04.11.2017>

12. O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga obodonlashtirish sohasidagi xodimlarni qo'llab-quvvatlash hamda yangi tashkil etilgan tuman va shaharlarda obodonlashtirish qamrovini kengaytirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimcha kiritish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori, 27.10.2021 yildagi 658-son. <https://lex.uz/docs/-5697605>

13. Xiva shahar infratuzilmasini rivojlantirish jamg'armasini tashkil qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 20.04.2021 yildagi 224-son. <https://lex.uz/docs/-5378878>

14. Xiva restavratsiya maktabini tashkil qilinish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 12.07.2022-yildagi 380-son. <https://lex.uz/uz/docs/-6103323>

15. Osiyo taraqqiyot banki ishtirokida “O'zbekiston Respublikasida shaharlarni kompleks rivojlantirish dasturi” loyihasini amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 19.04.2023-yildagi PQ-124-son qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-6435979>

16. “Xiva-2024-yilda islom dunyosining turizm poytaxti” xalqaro tadbiriga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 12.07.2023-yildagi PQ-223-son. <https://lex.uz/uz/docs/-6531531>

ODAM SAVDOSI – INSONIYATGA QARSHI TAHDID*Isroilov Mutallif, Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi***HUMAN TRAFFICKING IS A THREAT AGAINST HUMANITY***Isroilov Mutallif, senior lecturer Gulistan State University***ТОРГОВЛЯ ЛЮДЬМИ – УГРОЗА ПРОТИВ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА***Исроилов Муталлиф, старший преподаватель Гулистанского государственного университета*<https://orcid.org/>[0009-0005-4060-1278](https://orcid.org/0009-0005-4060-1278)

e-mail:

mutallif.isroilov@mail.ru

Annotatsiya: Hozirgi globallashuv davrida odam savdosi jahon hamjamiyatining diqqatini tortuvchi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Maqolada odam savdosi huquqqa qarshi jinoyat ekanligi, O'zbekistonda ham uning holatlari aniqlanganligi, bu jinoyatni bartaraf qilish borasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadbirlar kabi masalalarni ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: odam savdosi, shaxsga qarshi qaratilgan jinoyat, qonun, xalqaro hamkorlik, chora-tadbirlar, reabilitatsiya markazlari.

Abstract: In the modern era of globalization, human trafficking is one of the pressing problems that attracts the attention of the entire world community. The article makes an attempt to reveal such issues that human trafficking is an illegal crime, its cases have also been identified in Uzbekistan, and the need to take measures to prevent this crime.

Keywords: human trafficking, crime against the person, law, international cooperation, measures, rehabilitation centers.

Аннотация: В современную эпоху глобализации торговля людьми является одной из актуальных проблем, привлекающей внимание всего мирового сообщества. В статье сделана попытка раскрыть такие вопросы, что торговля людьми есть противоправное преступление, в Узбекистане также выявлены её случаи, необходимость осуществления мер по предотвращению этого преступления.

Ключевые слова: торговля людьми, преступление против личности, закон, международное сотрудничество, меры, центры реабилитации.

KIRISH. Qadimdan insoniyat nomiga dog' bo'lib kelayotgan, XXI asrda madaniylashgan dunyo qiyofasiga mos kelmaydigan illatlar qatorida odam savdosi bilan bog'liq muammolar bizning davlatimizga ham tahdid solmoqda. Bu global muammo dunyo jamoatchiligini chuqur tashvishlantirmoqda. Unga qarshi barcha davlatlar hamkorlikda faoliyat yuritishlari zarurligi sababli, Birlashgan Millatlar Tashkilotining eng ko'p e'tibor qaratayotgan faoliyat yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ma'lumotlarga ko'ra, hozir dunyo bo'yicha taxminan 27 million kishi odam savdosi tufayli

qullik holatiga tushib qolgan. Bu borada Nepal, Sudan, BAA, Hindiston, Gabon, Gaiti kabi davlatlarda eng og'ir holatlar kuzatilmog'qa.

O'zbekiston Respublikasining 2008-yilda qabul qilingan "Odam savdosiga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonunda berilgan ta'rifga ko'ra, ushbu faoliyatning uchta yo'nalishini ajratib ko'rsatish mumkin: xatti-harakat, vosita va maqsad. Xatti-harakat deganda odamlarni aldov yo'li bilan yoki ularning ixtiyoriga zid ravishda yollash, tashish, topshirish, yashirish hamda qabul qilib olish bilan bog'liq ishlar; vosita deganda kuch ishlatish yoki kuch bilan

qo‘rqitish, majburlash, o‘g‘irlash, firibgarlik, aldov, jabrlanuvchining erksizlik holatidan foydalanish, uni nazorat qilib turgan shaxsdan pul yoki boshqa manfaatdorlik evaziga sotib olish; maqsad deganda, jumladan, fohishabozlikda foydalanish, majburiy mehnat, qullik yoki qullikka o‘xshash holatlarga solish kabilar tushuniladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Odam savdosiga qarshi kurash to‘g‘risida”gi 2008-yil 18-martda qabul qilingan qonuni 2020-yil 17-avgustdagi O‘RQ-633-sonli “Odam savdosiga qarshi kurash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi Qonunga muvofiq yangi tahrirda qabul qilingan bo‘lib, mazkur Qonunning 3-moddasida quyidagi asosiy tushunchalar qo‘llanilgan:

- odam savdosiga qarshi kurashish — odam savdosining oldini olish, uni aniqlash, unga chek qo‘yish, uning oqibatlarini minimallashtirish, odam savdosidan jabrlanganlarga yordam ko‘rsatish bo‘yicha faoliyat;

- odam savdosi — kuch bilan tahdid qilish yoki kuch ishlatish yoxud boshqa majburlash shakllaridan foydalanish, o‘g‘irlash, firibgarlik, aldov, hokimiyatni suiiste‘mol qilish yoki vaziyatning qaltisligidan foydalanish orqali yoxud boshqa shaxsni nazorat qiluvchi shaxsning roziligini olish uchun uni to‘lovlar yoki manfaatdor etish evaziga og‘dirib olish orqali odamlardan foydalanish maqsadida ularni yollash, tashish, topshirish, yashirish yoki qabul qilish. Odamlardan foydalanish boshqa shaxslarning fohishaligidan foydalanishni yoki ulardan shahvoniy foydalanishning boshqa shakllarini, majburiy mehnat yoki xizmatlarni, qullik yoki qullikka o‘xshash odatlarni, erksiz holat yoxud inson a‘zolari yoki to‘qimalarini ajratib olishni anglatadi;

- odam savdosi bilan shug‘ullanuvchi shaxs — mustaqil ravishda yoki bir guruh shaxslar tarkibida odam savdosi bilan bog‘liq har qanday harakatni sodir etuvchi jismoniy yoki yuridik shaxs, shuningdek o‘z harakatlari bilan odam savdosiga ko‘maklashadigan, xuddi shuningdek garchi o‘z mansab vakolatlariga ko‘ra to‘sqinlik qilishi va qarshi kurashishi shart bo‘lsa ham odam savdosiga to‘sqinlik qilmaydigan yoki qarshi kurashmaydigan mansabdor shaxs[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

I.Karabayev odam savdosi jinoyatining kelib chiqish

sabablari va ularning oldini olish yo‘llarini tahlil qilgan[4]. N.A.Korsikova odam savdosi allaqachon uyushgan jinoyatchilikning bir turiga aylangan, deb yozadi [5]. I.Abdushukurova va B.Samadovlar odam savdosiga qarshi kurash maqsadida O‘zbekistonda amalga oshirilgan chora-tadbirlar haqida fikr yuritishgan [2]. I.K.Abdushukurova odam savdosi tushunchasiga izoh berib, xotin-qizlar savdosining bugungi kundagi holati, ushbu jinoyatga qarshi kurash va jabrdiydalarga ko‘rsatilgan yordam haqida ma‘lumot keltirgan. Jumladan, 2014-2017 yillarda ekspluatatsiya shakllari bo‘yicha aniqlangan odam savdosi jabrdiydalarining sonini diagramma ko‘rinishida ko‘rsatgan[3].

MUHOKAMA. Odam savdosi – noqonuniy, g‘ayriinsoniy xatti-harakat. U bilan asosan uyushgan jinoiy guruhlar vakillari shug‘ullanishadi. Bu savdoga asir tushgan odam o‘z insonlik mavqe‘ini yo‘qotib, sotiluvchi va sotib olinuvchi mahsulotga aylanadi. Odam savdosi davrimizning o‘tkir muammolaridan biri. Jinsiy ekspluatatsiya qilish, majburiy mehnat, bolalarni ekspluatatsiya qilish, tilanchilik, odam organlari va to‘qimalarini ko‘chirish maqsadida odamfurushlik bilan shug‘ullanish – barchasi ushbu jinoyatning mudhish shakllaridan sanaladi.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, bu jinoyat qurboniga aylanishlari uchun yurtdoshlarimizning bir qancha sabablari bor: ular ishonuvchan, moliyaviy muammolarni qisqa muddatlarda hal qilishga intiladilar, oson ish topishni istaydilar, yuridik bilim-ga ega emas, ayrim yurtdoshlarimizning noqonuniy, g‘ayriinsoniy xatti-harakatlar orqali daromad olishga intilishi, ushbu jinoyatdan jabrlanganlarning dunyo-qarashining torligi, aholi o‘rtasida targ‘ibot va tashviqot ishlarining yetarli darajada emasligi[2, b.140].

O‘zbekiston Respublikasi o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgach, tadbirkorlik, xususiy biznesga keng yo‘l ochildi, xorijiy davlatlar bilan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalarida hamkorlik o‘rnatildi, yurtimiz fuqarolarining xorijiy mamlakatlarga bemalol chiqishlari uchun imkoniyat va yetarli shart-sharoitlar yaratildi. Afsuski, ayrim shaxslar bunday shart-sharoit va imkoniyatlardan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanib, fuqarolarimizni turli aldov va firibgarlik bilan xorijga olib chiqib ketishga urinmoqdalar. Buning oqibatida yurtimiz fuqarolari ham odam savdosi qurboniga aylanmoqda.

Dunyoda odam savdosi bilan bog‘liq vaziyat tahlili bu boradagi ahvolning hamon jiddiyliciga qolayotganligini ko‘rsatmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ma‘lumotiga ko‘ra, dunyoda har yili taxminan 2 million 700 mingta kishi odam savdosining qurboniga aylanmoqda. Xalqaro ekspertlarning baholashicha, ushbu jinoyatchilik natijasida olinayotgan yillik daromad miqdori 7 milliard AQSH dollaridan oshib ketgan. Tashvishlanarlisi, odam savdosi jinoyatidan jabrlanganlarning 80 foizi ayol va bolalardir. Har yili 600 mingdan 800 mingtagacha ayol va bolalar aldov yo‘li bilan chet ellarga olib ketilib, sotib yuborilmoqda[6]. BMTning statistik ma‘lumotlariga ko‘ra, odamlar kamida 127 mamlakatdan sotuvga chiqmoqda va ular 137 davlatda ekspluatatsiya qilinmoqda. Har yili turli hisob-kitoblarga ko‘ra, 20-40 million kishi quldorlikning zamonaviy shakli qurboniga aylanyapti. Mazkur muammoning aniq ko‘lamini bilish juda ham qiyin, zero, jinoiy faoliyat yashirin sodir etiladi. Aniq statistika mavjud emas, buni yuritib ham bo‘lmaydi. Xalqaro darajada odam savdosi qurbonlarining atigi 0,04 foizigina aniqlangan.

NATIJALAR. Bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo‘lgan odam savdosining oldini olish va unga qarshi kurashish borasida yurtimizda ham qator chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Shu bilan birga, odam savdosi transmilliy, ya'ni hudud va chegara tanlamaydigan jinoyat ekanligi hisobga olinib, davlatimiz 2003-yil 12-dekabrda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1950-yilda qabul qilingan «Odam savdosi va fohishalikning uchinchi shaxslar tomonidan ishlatilishiga qarshi kurash to‘g‘risida»gi Konventsiyaga qo‘shildi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 2000-yil 15-noyabrdagi rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan «Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash to‘g‘risida»gi Konventsiya, shuningdek, odam savdosi, ayniqsa, ayollar va bolalarni sotishning oldini olish, unga chek qo‘yish va buning uchun jazolash to‘g‘risidagi qo‘shimcha protokol ham ratifikatsiya qilindi [4].

Ta’kidlash kerakki, so‘nggi paytlarda mehnat jamoalarida, akademik guruhlarda, mahallalarda vaqti-vaqti bilan mutasaddi organlar vakillari bilan hamkorlikda odam savdosi holatlari, qurbonlar, ushbu jinoyatni sodir etgan shaxslar haqida tushuntirish ishlari va profilaktik uchrashuvlar kabi tadbirlar o‘tkazilmoqda.

XULOSA. Respublikamizda bugungi kunda odam savdosidan jabrlangan mamlakatimiz fuqarolarini ijtimoiy rehabilitatsiya qilish bo‘yicha keng tadbirlar amalga oshirilmoqda. Har bir viloyatda jabrlanganlarga yordam ko‘rsatish rehabilitatsiya markazlari tashkil etilgan, ishga ketayotgan shaxslar bilan tushuntirish ishlari tashkil etilmoqda, ularning yoshi, oilaviy ahvoli, ketish sabablari va boshqalar o‘rganilib, agentlik xodimlari ishtirokida xorijdagi mehnat masalalari bo‘yicha ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar o‘tkazilmoqda.

Hozirgi paytda ilg‘or jamoatchilik mazkur muammo sababidan jabrlanganlarni osoyishta hayotga qaytarish, hayotda o‘z o‘rinlarini topib olishlariga ko‘maklashishlari kerak. Maktablarda, oliygozlarda, mahallalarda yoshlar uchun voyaga etmaganlarni odam savdosi qurbonlariga aylanishining oldini olish maqsadida maxsus kurslar tashkil etish va o‘tkazishga alohida e’tibor qaratish lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Одам савдосига қарши кураш тўғрисида”ги Қонуни URL: <https://lex.uz/acts/1339436>
2. Абдушукурова И.К., Самадов Б.К. О мерах по борьбе против торговли людьми // Научный журнал. 2016 №5(7). С.140-141. <https://scientificmagazine.ru/images/PDF/2016/7/Nauchnyj-zhurnal-6-7.pdf>
3. Абдушукурова И.К. Противодействие торговле женщинами и методы профилактики // Вестник науки и образования. 2020. №10 (88). Часть 3. С.39-42. <https://cyberleninka.ru/article/n/protivodeystvie-torgovle-zhenschinami-i-metody-profilaktiki/viewer>
4. Карабаев И. Одам савдоси жинояти, унинг келиб чиқиш сабаблари ва одам савдосини олдини олиш масалалари. 2022 йил 27 январь. <https://yangiobod.jizzax.uz/yangiliklar1397-odam-savdosi-zhinoyaati-uning-kelib-chiish-sabablari-va-odam-savdosini-oldini-olish-masalalari.html>
5. Корсикова Н.А. Торговля людьми как актуальный подвид организованной преступности // Современная наука. 2011. №1(4). - С.30-32.
6. Norboyev O. Odam savdosi – global muammo URL: <http://pravacheloveka.uz/oz/articles/odam-savdosi-global-muammo>

**OTA-ONA QARAMOG'IDAN MAHRUM BO'LGAN
BOLALARNI JOYLASHTIRISH SHAKLLARI:
MILLIY VA XORIJIY QONUNCHILIK**

*Dadaboyeva Jumagul Anvarovna, Farg'ona davlat universiteti
dotsenti, yuridik fanlar nomzodi*

[https://orcid.org/
0009-0001-3434-5088](https://orcid.org/0009-0001-3434-5088)

[dadaboyevajumagul74@
gmail.com](mailto:dadaboyevajumagul74@gmail.com)

**FORMS OF PLACEMENT OF CHILDREN
DEPRIVED OF PARENTAL CARE: NATIONAL AND
FOREIGN LEGISLATION**

*Dadaboeva Jumagul Anvarovna, Fergana State University, Associate
Professor, PhD in Law*

**ФОРМЫ РАЗМЕЩЕНИЯ ДЕТЕЙ, ОСТАВШИХСЯ
БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ:
НАЦИОНАЛЬНОЕ И ЗАРУБЕЖНОЕ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО**

*Дадабоева Жумагул Анваровна, доцент Ферганского
государственного университета, кандидат юридических наук*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni joylashtirish va ularning ijtimoiy himoyasini ta'minlash masalalari qiyosiy tahlil qilingan. Avvalambor, milliy qonunchilik va xorijiy mamlakatlar tajribasi o'rganilgan. So'ngra ushbu sohada O'zbekistonda amal qilayotgan qonun hujjatlari o'rganilgan. Xulosa qismida milliy qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha aniq taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: ota-ona qaramog'idan mahrum bola, vasiylik, homiylik, farzandlikka olish, oilaviy bolalar uyi, ijtimoiy himoya.

Abstract: This article provides a comparative analysis of the issues of housing children deprived of parental care and ensuring their social protection. First of all, the experience of national legislation and foreign countries is studied. Then in this area, the legislation in force in Uzbekistan is studied. The summary section provides specific proposals and recommendations for improving national legislation.

Keywords: child deprived of parental care, guardianship, sponsorship, adoption, Family Children's Home, Social Protection.

Аннотация: В данной статье проведен сравнительный анализ вопросов устройства детей, оставшихся без попечения родителей, и обеспечения их социальной защиты. Прежде всего, изучается национальное законодательство и опыт зарубежных стран. Затем были изучены законодательные акты, действующие в Узбекистане в этой области. Сводная часть содержит конкретные предложения и рекомендации по совершенствованию национального законодательства.

Ключевые слова: ребенок, оставшийся без попечения родителей, опека, попечительство, усыновление, семейный детский дом, социальная защита.

KIRISH. Bugungi kunda dunyoning ko‘plab mamlakatlarida ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarning ijtimoiy himoyasini ta‘minlash dolzarb masalaga aylangan. Uning yechimini topish, bolalarni oilaga yaqin sharoitda tarbiyalash uchun yuridik mexanizmlarni yaratish jamiyat va davlat oldidagi muhim vazifalardan hisoblanadi [1].

Ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni joylashtirish va himoya qilishning samarali tizimini yaratish ijtimoiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan sanaladi. Bunda asosiy maqsad bunday bolalarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlash, ularni boshqa bolalar bilan teng ravishda jamiyatga integratsiyalashuviga erishishdan iborat [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ushbu tadqiqotda ilmiy adabiyotlar tahlili, solishtirma huquqshunoslik, mantiqiy tahlil kabi usullardan foydalanildi. Ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalar himoyasi borasidagi xorijiy va milliy qonunchilik va ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi.

Ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni joylashtirishning eng maqbul usullari qatorida farzandlikka olish, vasiylik va homiylik, tutingan oilaga berish kabilar e‘tirof etiladi. Ular ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolaning oiladagi singari muhitda o‘sib-ulg‘ayishini ta‘minlaydi. Shu bois, bu shakllarga alohida e‘tibor qaratilmoqda [3].

Dunyo tajribasida oilaviy shakllar oldinga chiqayotgan bo‘lsa-da, bolalar uylari ham saqlanib kelmoqda. Rossiya, Polsha, Ruminiya kabi mamlakatlarda bolalar uylarida kamida 60 mingdan ortiq bola tarbiyalanadi. Shu bois, bunday muassasalarda tarbiyalanayotgan bolalarning huquqlarini himoya qilish va kelajakka tayyorlashga ham e‘tibor berilayotir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. O‘zbekistonda ota-ona qaramog‘idan mahrum bolalarni joylashtirish masalasi qonunchilikda o‘z aksini topgan. 2020-yilda qabul qilingan “Yetim bolalar va ota-onasining yoki boshqa qonuniy vakillarining qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarning ijtimoiy himoyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qaror bu borada alohida ahamiyatga ega [4].

Mazkur Qarorga ko‘ra, ota-ona qaramog‘idan mahrum bolalarni oilaga yaqin sharoitlarda

tarbiyalash uchun quyidagi chora-tadbirlar belgilangan:

- “Mehribonlik” uylari va Bolalar shaharchalarining moddiy-texnik bazasini yaxshilash;

- Farzandlikka olish, vasiylik, homiylik va patronatni rag‘batlantirish;

- Oilaviy bolalar uylarini tashkil etish va qo‘llab-quvvatlash;

- Ijtimoiy uylarni ko‘paytirish;

- Yetim bolalarga ta‘lim olish va kasbga tayyorlashda imtiyozlar berish.

O‘zbekistondagi amaliyot shuni ko‘rsatadiki, yetim bolalarning asosiy qismi hamon Mehribonlik uylari va Bolalar shaharchalarida tarbiyalanmoqda.

2021-yil 9-avgustdan 2022-yil 20-yanvargacha bo‘lgan davrda Mehribonlik uylari, Bolalar shaharchalari, Bolalar uylari va “SOS – bolalar mahallalari”dan jami 1301 nafar bola hisobdan chiqarilgan. Bulardan: 124 nafari (9,5%) o‘z ota-onalari qaramog‘iga qaytarilgan; 139 nafari (10,7%) o‘z yaqin qarindoshlariga oila tarbiyasiga berilgan; 139 nafari (10,7%) vasiylik, homiylik va oila tarbiyasiga berilgan; 640 nafari (49,2%) tashkil etilgan 106 ta Oilaviy bolalar uylariga joylashtirilgan; 188 nafari (14,5%) oliy va o‘rta maxsus ta‘lim muassasalariga o‘qishga kirgan yoki voyaga yetganligi sababli uy-joy bilan ta‘minlangan; 22 nafari (1,7%) “Muruvvat uylariga” ko‘chirilgan [5].

Bu ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘pchilik bolalar, ya‘ni 49,2 foizi oilaviy bolalar uylariga joylashtirilgan. Shuningdek, yaqin qarindoshlarga, vasiylik/homiylikka va ota-onaga qaytarilgan bolalar ham 30 foizni tashkil etadi. Bu esa, bolalarni oilaga yaqin sharoitlarda tarbiyalashga intilish kuchayganidan dalolat beradi.

Ayni paytda yetim bolalarning voyaga yetgach mustaqil hayotga tayyorgarligini ta‘minlash masalasi ham dolzarb bo‘lib turibdi. Shu maqsadda oliy ta‘lim muassasalariga kirishda imtiyozlar belgilanishi, bandlikni ta‘minlashga ko‘maklashish, uy-joy bilan ta‘minlash kabi choralarga alohida e‘tibor berilmoqda.

Xorijiy tajribani tahlil qilish uchun quyidagi asosiy yo‘nalishlarni ko‘rib chiqishimiz mumkin:

Oilaviy joylashtirish shakllarini rivojlantirish. Rivojlangan mamlakatlarda ota-ona

qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni oilaga yaqin sharoitlarda tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda[6]. Masalan, AQSh, Buyuk Britaniya va Germaniyada farzandlikka olish, vasiylik va homiylik kabi shakllar keng tarqalgan. Bu mamlakatlarda bolalarni oilalarga joylashtirish uchun maxsus dasturlar va qo'llab-quvvatlash tizimlari mavjud.

Oilaviy bolalar uylari tajribasi. Polsha va Chexiya kabi Sharqiy Yevropa mamlakatlarida oilaviy bolalar uylari tizimi yaxshi rivojlangan. Bu muassasalarda 6-8 nafar bola oilaviy muhitga yaqin sharoitlarda tarbiyalanadi. Bunday tizim bolalarning individual ehtiyojlarini qondirishga va jamiyatga moslashishga yordam beradi.

Kadrlar tayyorlash. Skandinaviya mamlakatlarida yetim bolalar bilan ishlash uchun maxsus tayyorlangan ijtimoiy xodimlar va psixologlar tizimi mavjud. Ular muntazam malaka oshirish kurslaridan o'tib, zamonaviy pedagogik va psixologik usullarni o'zlashtiradilar [7].

Voyaga yetganlarni qo'llab-quvvatlash. Fransiya va Niderlandiyada yetim bolalarni mustaqil hayotga tayyorlash uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilgan. Bu dasturlar doirasida bolalarga kasb-hunar o'rgatish, uy-joy bilan ta'minlash va ish topishda yordam beriladi.

Bolalar huquqlarini himoya qilish mexanizmlari. Buyuk Britaniya va Shvetsiyada bolalar ombudsmani instituti faoliyat yuritadi. Bu institut yetim bolalarning huquqlarini himoya qilish va ularning manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan.

Xulosa qilib aytganda, rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, yetim bolalarni oilaga yaqin sharoitlarda tarbiyalash, malakali kadrlar tayyorlash va innovatsion yondashuvlarni joriy etish orqali samarali natijalarga erishish mumkin. O'zbekiston uchun bu tajribalarni o'rganib, milliy sharoitlarga moslashtirgan holda joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Xorijiy tajribalar va milliy amaliyotni tahlil qilgan holda, O'zbekistonda yetim bolalar ijtimoiy himoyasini yanada takomillashtirish bo'yicha quyidagi xulosalar berildi:

Yetim bolalarni doimiy oila muhitida tarbiyalashni ta'minlash choralari ko'rilishi zarur.

Buning uchun farzandlikka olish, vasiylik, homiylik va patronat tizimini yanada kengaytirish lozim.

Yetim bolalar tarbiyalanayotgan muassasalar moddiy-texnik bazasini doimiy ravishda yaxshilab borish, bolalar ruhiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish talab etiladi.

Mehribonlik uylari va Bolalar shaharchalari bitiruvchilarini mustaqil hayotga samarali tayyorlash mexanizmlarini ishlab chiqish lozim. Bu jarayonga ijtimoiy xizmat, bandlik, ta'lim, tibbiyot sohalari mutaxassislarini keng jalb qilish kerak.

Ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar bilan ishlashga ixtisoslashgan kadrlarni tayyorlash, malakasini oshirish bo'yicha maxsus o'quv dasturlari ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Smith, M., 2015. An Exploration of the History of Child Protection and Social Work with Children. Open University Press, p. 12.
2. UNICEF, 2017. The State of the World's Children 2017: Children in a Digital World. New York: United Nations Children's Fund (UNICEF), pp. 5-6.
3. Burke, J., 2018. Child Welfare Policy and Practice: Rethinking the History of our Certainties. Child & Family Social Work, 23(1), pp. 34-43.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 21-noyabrdagi "Yetim bolalar va ota-onasining yoki boshqa qonuniy vakillarining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarning ijtimoiy himoyasini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 739-sonli qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.11.2020-y., 09/20/739/1557-son.
5. Besh oyda 1301 nafar bola mehribonlik uylari hisobidan chiqarildi, [[Elektron manba](#)]
6. Eurochild. (2010). Children in Alternative Care - National Surveys. Brussels: Eurochild.
7. Dozier, M., Zeanah, C. H., Wallin, A. R., & Shaffer, C. (2012). Institutional Care for Young Children: Review of Literature and Policy Implications. Social Issues and Policy Review, 6(1), 1-25.

НАЖМИДДИН КУБРО ВА БАҲОУДДИН НАҚШБАНДИНИНГ ОЛАМ ТЎҒРИСИДАГИ РУБОУЙЛАРИ: ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛ

Наврӯзова Гулчехра Нигматовна, Бухоро муҳандислик-технология институти “Ижтимоий фанлар” кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори

THE RUBOI OF NAJMIDDIN KUBRO AND BAHAUDDIN NAQSHBAND ABOUT THE WORLD: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Navruzova Gulchekhra Nigmatovna, Professor of Bukhara engineering technological institute, Doctor of sciences philosophy, professor

РУБОИ НАДЖМИДДИНА КУБРО И БАҲАУДДИНА НАҚШБАНДА О МИРЕ : ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Наврӯзова Гулчехра Нигматовна, профессор кафедры «Общественных наук» Бухарского инженерно-технологического института, доктор философских наук

<https://orcid.org/0000-0002-7965-0748>

e-mail:

premium.progress@mail.ru

Аннотация: Мақолада тасаввуфдаги Кубравия таълимотининг асосчиси Нажмиддин Кубро ва Нақшбандия таълимотининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанднинг икки рубойида тавсиф этилган олам ҳақидаги фикрлари фалсафий таҳлил этилган. Олам ҳақидаги бор ва йўқ, фоний ва боқийликка оид фикрлари асосланган.

Калим сўзлар: рубоий, олам, бор, йўқ, фоний, боқий, боғланиш.

Abstract: The article provides a philosophical analysis of Najmiddin Kubro, the founder of the Kubrawian doctrine in Tasawwuf, and Bahuddin Naqshband, the founder of the Naqshbandi doctrine, their views on the world described in two rubies. There is and is not a mortal, an immortal based on their thoughts.

Keywords: ruboi, the world, is, is not, mortal, immortal, connection.

Аннотация: В статье дается философский анализ Наджмиддина Кубро, основателя кубравийской учении в тасаввуф, и Бахууддина Нақшбанди, основателя учении Нақшбанди, их взглядов на мир, описанных в двух рубоях. Есть и нет смертный, бессмертный основанных на их мыслях.

Ключевые слова: рубои, мир, есть, нет, смертный, бессмертный, соединение.

КИРИШ. Инсон олий қадриятдир. Ҳар бир инсон тақрорланмас ва ноёб ўзига хосликка эгадир[3]. Ҳозирги кунда инсонни ҳақиқий эзгу фазилатли қилиб тарбиялаш долзарб муаммодир. Бу муаммони ечишда маънавий меросимиздаги ҳикматли сўз ва ўғитларнинг ўрни каттадир. Инсоннинг ўзлигини англашга ёрдам берадиган, йўл кўрсатадиган маънавий хазиналардан бири

тасаввуф таълимотларидир. Тасаввуф таълимотининг Кубровия тариқатига асос солган Нажмиддин Кубро ва Нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбандларнинг маънавий меъросини ўрганиш ва улардаги инсон камолотига оид дурдона фикрларни маънавий-маърифий тарғибот ишларида фойдаланиш Янги Ўзбекистонда Маърифатли жамиятни

қуришнинг асоси бўла олади. Айниқса Нажмиддин Кубро ва Баҳоуддин Нақшбанд рубоийларининг фалсафий таҳлили баркамол авлод дунёқарашини шаклланишида асос бўла олади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Шайх Нажмиддин Кубронинг рубоийлари ҳақида Бертельс.Е.Э илк маълумот берган[8]. Жамол Камол бу рубоийларни таржима этган[11]. Нажмиддин Кубронинг 50 та рубоийлари жамланиб, форс ва ўзбек тилидаги таржимаси “Жамолинг менга бас” номи билан Тошкентдаги “Адабиёт ва санъат” нашриётидан М.Абдулҳакимнинг форсийдан таржимаси асосида 1994-йилда нашр этилди[12]. Эргаш Очилов рубоийларни жамлаган асарида Нажмиддин Кубронинг 26 та рубоийсини жамлаб киритган[10]. Баҳоуддин Нақшбанд рубоийлари жамлаган “Рубоийети Хожа Нақшбанд асаридаги[1] рубоийлар нашр этилди[5]. Баҳоуддин Нақшбандга оид манбалар таҳлил этилди[2,4,6,7,24-26]. Нақшбандия камолот йўлидаги монография ва мақолалар нашр этилди[13-17]. Баҳоуддин Нақшбанд рубоий ва ҳикматли сўзларининг таҳлили асосида уни маънавий меросининг янги қирраси[23], шукроналик[18], ризо[19], суҳбат[21], нақш[22], мувозанат[20] масалалари таҳлил этилди. Аммо Баҳоуддин Нақшбанд рубоийсидаги олам ва инсоннинг оламга муносабати ҳақидаги ғоялари Нажмиддин Кубро билан илк маротаба қиёсий услуб асосида таҳлил этилмоқда. Форс тилидаги Нажмиддин Кубро ва Баҳоуддин Нақшбанднинг 2 рубоийсини таржима этиш, тушуниш ва тушунтиришда герменевтик услубдан фойдаланилди.

МУҲОКАМА. “Жамолинг менга бас” рубоийлар тўпламидаги 9-рубоий олам тушунчаси моҳиятини очиб беради.

چون نيست زهرچه نيست جز باد است
چون هست بهر هست نقصان و شكست
پندار كه هست هر چه در عالم نيست
انگار كه نيست هر چه در عالم هست

*Чун нест зи ҳар чи нест жуз бод ба даст,
Чун ҳаст ба ҳар чи ҳаст нуқсон ва шикаст.
Пиндор, ки ҳаст ҳар чи дар олам нест,
Инкор, ки нест ҳар чи дар олам ҳаст[12:23].*

Мазмуни:

*Ҳар нарсаки йўқ бўлса, қўлда шамол каби
йўқдир,*

*Ҳар нарсаки бор бўлса унда нуқсон ва синиши
бордир.*

*Оламда бор бўлган нарсани сен йўқ деб гумон
қил,*

*Оламдаги бор бўлган нарсаларнинг инкори
бордир.*

Эргаш Очиловнинг рубоийлар жамланган “Донишмандлар тухфаси” тўпламида бу рубоий Нажмиддин Кубронинг 1-рақамли рубоийси бўлиб кирган. Эргаш Очилов бу рубоийни Умар Хайёмга ҳам нисбат беришини таъкидлайди. Бухоролик файласуф ва таржимон Болтаев Абдурахим бу рубоийни Абу Саид Абулхайрники эканлигини ёзади. Аммо манбаларда бу рубоий Нажмиддин Куброга мансублиги исботланган. Е.Э.Бертельс “Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти” китобида Нажмиддин Куброни 25та рубоийсини келтирган. Биз Нажмиддин Куброни оламга нисбатан қарашларининг таҳлили асосида бу рубоийни Нажмиддин Куброга мансуб деб ҳисобладик ва форс тилидаги манба асосида рубоийни юқорида келтирилган шаклда таржима этдик.

Рубоийнинг 1-қатори, бизнинг фикримизча, қуйидаги мазмунга эга:
Ҳар нарсаки йўқ бўлса, қўлда шамол каби йўқдир.

Нажмиддин Кубро бу мисра билан оламдаги биз сезги органларимиз билан қўролмайдиган, ҳис этолмайдиган нарсаларни қўлимиздаги шамолга ўхшатмоқда. Шамол қўлимизда йўқ, уни ушлай олмаймиз, аммо шамол бор. Бу билан Нажмиддин Кубро биз йўқ деб тасаввур этадиган нарсаларни шамолга қиёслаб бор бўлиши мумкинлигини бу мисра орқали айтмоқда.

Эргаш Очилов рубоийнинг биринчи қаторини қуйидагича таржима этган:
Ҳар нарсаки, йўқми – йўқ ўшал мисли шамол.

Эргаш Очилов йўқ нарсани шамолга ўхшатиб тўғри қиёслаган.

“Жамолинг менга бас” асарида бу рубоийнинг 1-мисраси қуйидагича таржима этилган:

Огоҳ бўл ҳамиша, бу жаҳондир бор – йўқ.

Таржимоннинг бу мисрасига таржима биз қўшила олмаймиз. Чунки Нажмиддин Кубро бу жаҳонни бор эмас, аксинча йўқлигини таъкидлаб, унга кўнгил боғламаслик лозимлигини бизга ўргатмоқда.

Ҳар нарсаки бор бўлса унда нуқсон ва синиш бордир.

Биз рубоийнинг 2-мисрасини юқоридаги мазмунда таржима этдик. Эргаш Очилов ҳам 2-мисрани бу оламдаги бор нарсалар заволга учраши мумкинлигини тавсифлаб тўғри таъкидлаган. “Жамолинг менга бас” асарида бу рубоийнинг 2-қатори қуйидагича таржима этилган:

Ҳеч нарса йўқ, унда кемтиги зинҳор йўқ.

Таржимон Матназар Абдулҳаким “Жамолинг менга бас” рубоийлар тўпламида Нажмиддин Кубронинг рубоийларининг асл форсий нусхасини келтириб жуда яхши иш қилган. Асардаги 9-рубоийнинг биринчи ва иккинчи қаторининг таржимаси назмий нуқтаи назардан талаб даражасида бўлсада, аммо 2-қаторнинг мазмунига таржима уйғун эмас. Нажмиддин Кубро бу мисра орқали бу оламда мавжуд бўлган нарсаларнинг ҳаммаси завол топишини таъкидлайди. Мавжуд бўлган нарсаларнинг ҳаммаси ўзгарувчан бўлиб, абадий эмас фоний эканлигини таъкидламоқда.

НАТИЖА. Рубоийнинг учинчи ва тўртинчи қаторининг таржимасида барча таржимонларнинг масаланинг мазмун-моҳиятини тушунишда уйғунлик мавжуд. Рубоийнинг умумий мазмунидан маълум бўладики, Нажмиддин Кубро оламдаги нарсаларни 2 га: бор бўлган, яъни боқий, ўзгармас ва йўқ бўладиган, яъни фоний, ўзгарувчан нарсаларга ажратган. Мулк оламидаги моддий борлиқ абадий эмаслигини, унга боғланиш хато эканлигини таъкидламоқда. Шунинг учун рубоийда бор деб кўринаётган нарсаларни йўқ эканлигини, аммо йўқ деб ўйлаётган нарсаларни борлигини Нажмиддин

Кубро таъкидламоқда. Бу билан оламдаги руҳий, Ғайб оламининг нарсаларини биз кўрмасакда бор деб исбот қилиш кераклигини тавсия этмоқда.

Файласуф олим М.Болтаев одам жисми жасадининг хужайраларида ҳамиша ўзгариш бўлишини таъкидлаб, эскирган жиҳат, моддалар чиқарилиб, янгилари вужудга келиши, унинг оқибатида тахминан 7 йил давомида кишининг жасади тўла янгиланишини таъкидлайди[9:21]. Илмий татқиқотлар ҳам оламдаги барча мавжуд нарсаларнинг завол топишини исботлаган. Нақшбандия таълимотининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд рубоийлари жамланган “Рубоийети Хожа Нақшбанд” асарида 101-рақамли рубоийсида ҳам дунё нима эканлиги ва унинг моҳияти очиб берилган:

دنیا چه بود کثیر مشوش بودن
و ز بهر دو روزه عمر ناخوش بودن
ما هیچ جهان هیچ و غم و شادی هیچ
خوش نیست برای هیچ ناخوش بودن

*Дунё чи бувад? Касири машуш будан,
Ваз баҳри ду рўза умр нохуш будан.
Мо ҳеч, жаҳон ҳечу гаму шоди ҳеч,
Хуш нест барои ҳеч нохуш будан[1:146].*

Мазмуни:

*Дунё недур? Кўп таъвишли бўлиши,
Икки кунлик умр учун нохуш бўлиши.
Биз ҳечмизу, жаҳон ҳечу, гам ва шодлик
ҳеч,
Хуш эмасдир ҳеч учун нохуш бўлиши.*

Баҳоуддин Нақшбанднинг бу рубоийси Нажмиддин Кубронинг юқорида тавсифланган рубоийси ғояларини тўлдиради. Баҳоуддин Нақшбанд ҳам инсонга бу оламнинг фоний, ўткинчи абадий эмаслигини таъкидлаб, унга боғланиш ва нохуш бўлиш арзимаслигини таъкидламоқда.

ХУЛОСА. Инсон ҳаёти давомида нарса-ҳодисаларнинг асл моҳиятидан огоҳ бўлиши лозим. Оламдаги моддий нарсалар инсонларга бордек кўринсада, лекин улар фоний, ўткинчи ва завол топувчидир. Шунинг учун инсон дунёга боғланмаслиги лозим.

Оламдаги руҳий, маънавий борлиқ йўқ дек кўринсада, аслида улар бор, боқий ва абадийдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. رباعيات خواجه نقشبند مرتب و شارح محمد قصورى اردوبازار لاهور الدينية پبليكيشنز ۱۹۹۸ ۱۸۴ صحيفه
2. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 335 б.
3. Анвар Чориев. Инсон Фалсафаси: Инсон тўғрисидаги фалсафий фикрлар тараққиёти (биринчи китоб). Тошкент: “O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti. 2007. 416 б.
4. Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод (тўлдирилган иккинчи нашр). Мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи, таржимон Г.Н Наврўзова. Т.: “Sano standart” нашриёти, 2019. 112 б.
5. Баҳоуддин Нақшбанд. Рубойлар. Бухоро: “Дурдона” нашриёти, 2023 – 84 б.
6. Баҳоуддин Нақшбанд. (Манбалар таҳлили). Тўплаб нашрга тайёрловчи, мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи. Г. Н. Наврўзова. Т.: “Sano standart” нашриёти, 2019. 256 б.
7. Баҳоуддин Нақшбанд. Ҳикматли сўзлар. Bahouddin Nakshband. Words of wisdom. Ҳикматли сўзларни тўпловчи ва мақолалар муаллифи. Г. Н. Наврўзова, Ҳикматли сўзларни инглиз тилига таржима этувчи З. Расулов. “Sadridin Salim Vuxoriy”. “Durdona” nashriyoti. 2020. 52 б.
8. Бертельс Е.Э Четверостишия Шейха Нажм ад-Дина Кубра // Суфизим и суфийская литература. Москва: 1965 С.324-328
9. Болтаев.М.Н Хўжа Абдулхолиқ Гиждувоний инсон дўст ҳаким, рифъат шайх. Бухоро: Бухоро, 1994.51 б
10. Донишмандлар тухфаси. Рубойлар. Тошкент: “O’zbekiston“, 2009.101-107
11. Нажмиддин Кубро. Рубойлар (Ж.Камол таржимаси) // 333 рубой Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.49-53-бетлар
12. Нажмиддин Кубро Жамоллинг менга бас. Рубойлар // Форсийдан М.Абдулҳаким таржимаси // Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.64 б
13. Наврўзова Г. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. – Тошкент: Фан, 2005. – 233 б.
14. Наврўзова Г. Н Нақшбандия – камолот йўли. – Тошкент: Фан, 2007. – 189 б.
15. Наврўзова Г. Баҳоуддин Нақшбанд. (Рисола). Т.: “ABU MATBUOT-KONSALT” нашриёти, 2011. 24 б. // 333 рубой Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.49-53-бетлар.
16. Наврўзова Г.Н. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси. – Т.: Фан, 2021. – 244 б.
17. Navruzova G.N. Bahauddin Naqshband – the seventh pir of Bukharai Sharif (Noble Bukhara). Islom tafakkuri (Maxsus son), 2020. 5-8-б.
18. Наврўзова Г. Шукроналик – инсон камолотининг асоси. //Imom Vuxoriy saboqlari. 2023. №3. 121-123-бетлар.
19. Наврўзова Г.Н. Нақшбандия таълимотида ризо тушунчаси. //Islom tafakkuri. 2022. 2-сон. 39-46-бетлар.
20. Наврўзова Г.Н. Баҳоуддин Нақшбанд рубойларида инсонни руҳий мувозанати масаласи. Interpretation and researches. Volume 1 issue 22. 30.12.2023. p.171-176.
21. Наврўзова Г.Н. Баҳоуддин Нақшбанд таълимотида суҳбат тушунчаси. Interpretation and researches. Volume 2. 1(23). 30.01.2024. p.19-22.
22. Наврўзова Г.Н. Нақшбандия: Нақшдан бенақш сари йўл. Interpretation and researches. Volume 2 issue 8(30). 10.05.2024. p.219-225.
23. Наврўзова Г.Н. Баҳоуддин Нақшбанд маънавий меросининг янги қирраси. //Islom tafakkuri. 2024. 1-сон. 3-7 бетлар.
24. Рисолаҳои пирон ва пайравони тариқати Нақшбандия. Душанбе: 2017. 456 б.
25. Салоҳиддин ибн Муборак ал-Бухорий.(1410) Анис ат-толибин ва уддат асоликин. Бухоро музейи 27772/11 қўлёзма 168 в.
26. Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт («Обихаёт томчилари»): тарихий-маърифий асар/Табдил қилувчилар, нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний, Б.Умрзоқ. Масъул муҳаррир: Б.Умрзоқ (ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти). – Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2004. – 536 б.

SHARQSHUNOSLIK RIVOJIDA YEVGENIY EDUARDOVICH BERTELS ILMIY MEROSINING O'RNI

*Turobov Bekpulat Nusratullayevich, Samarqand davlat chet tillar
instituti ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy pedagogik
kadrlar tayyorlash bo'lim boshlig'i, dotsent (PhD)*

THE ROLE OF SCIENTIFIC HERITAGE EVGENIY EDUARDOVICH BERTELS IN THE DEVELOPMENT OF ORIENTAL STUDIES

*Turobov Bekpulat Nusratullaevich, Samarkand State Institute of
Foreign Languages Head of the Department of Scientific
Research, Innovation and Training of Scientific Pedagogical
Personnel, PhD, Associate Professor*

РОЛЬ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ЕВГЕНИЯ ЭДУАРДОВИЧА БЕРТЕЛЬСА В РАЗВИТИИ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

*Туробов Бекпулат Нусратуллаевич, заведующий отделом
научных исследований, инноваций и подготовки научных
педагогических кадров Самаркандского государственного
института иностранных языков, доцент, (PhD)*

[https://orcid.org/
0000-0002-6124-2295](https://orcid.org/0000-0002-6124-2295)

e-mail:
bekpulat2010@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqola sharqshunos Ye.E.Bertelsning Sharq manbashunosligi, falsafa va adabiyotshunoslikni rivojlantirishdagi rolini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mashhur sharqshunos E.E. Bertelsning sharqshunoslikni ilmiy fan sifatida rivojlantirishga qo'shgan hissasi ko'rib chiqiladi. Uning ilmiy merosi, shu jumladan Sharq mamlakatlarining fors adabiyoti, tarixi va madaniyatini o'rganish bo'yicha asarlari batafsil tahlil qilinadi. Uning metodologik yondashuvlariga va ularning sharqshunoslik sohasidagi keyingi tadqiqotlarga ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada Bertelsning Sharqning madaniy va tarixiy rivojlanishi haqidagi zamonaviy g'oyalarni shakllantirish bo'yicha ishlarining ahamiyati, shuningdek, sharqshunoslarning yangi avlodlarini tayyorlashda uning roli ta'kidlangan. Uning tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlari va natijalari, ularning dolzarbligi va zamonaviy fanda qo'llanilishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: sharqshunoslik, fors adabiyoti, Sharq tarixi, ilmiy meros, uslubiy yondashuvlar, Sharq madaniyati, zamonaviy tadqiqotlar.

Abstract: This article is devoted to the analysis of the role of orientalist E.E.Bertels in the development of Oriental source studies, philosophy and literary studies. The contribution of the famous orientalist E.E.Bertels to the development of Oriental studies as a scientific discipline is considered. His scientific legacy is analyzed in detail, including works on the study of Persian literature, history and culture of the countries of the East. Special attention is paid to his methodological approaches and their impact on subsequent research in the field of Oriental studies. The article emphasizes the importance of Bertels' works for the formation of modern ideas about the cultural and historical development of the East, as well as his role in the training of new generations of orientalists. The main directions and results of his research, their relevance and application in modern science are considered.

Keywords: *Oriental studies, Persian literature, Oriental history, scientific heritage, methodological approaches, Oriental culture, modern research.*

Аннотация: *Данная статья посвящена анализу роли востоковеда Е.Э.Бертельса в развитии восточного источниковедения, философии и литературоведения. Рассматривается вклад известного востоковеда Е.Э.Бертельса в развитие востоковедения как научной дисциплины. Подробно анализируется его научное наследие, включая труды по изучению персидской литературы, истории и культуры стран Востока. Особое внимание уделено его методологическим подходам и их влиянию на последующие исследования в области востоковедения. В статье подчеркивается значимость работ Бертельса для формирования современных представлений о культурном и историческом развитии Востока, а также его роль в подготовке новых поколений востоковедов. Рассматриваются основные направления и результаты его исследований, их актуальность и применение в современной науке.*

Ключевые слова: *востоковедение, персидская литература, история Востока, научное наследие, методологические подходы, культура Востока, современные исследования.*

KIRISH. Buyuk sharqshunos Yevgeniy Eduardovich Bertels fors-tojik, bir qancha turkiy adabiyotning o‘z zamonasidagi yirik mutaxassisi, shuningdek, u tasavvuf adabiyoti, Firdavsiy, Nizomiy, Fuzuliy, Jomiy hayoti va ijodi, Markaziy Osiyo mutafakkirlari falsafiy merosining ulkan tadqiqotchisi, Sharq xalqlari madaniyati tarixiga doir ilmiy asarlar muallifidir.

Ye.E.Bertels 1890-yilning 26-dekabrida Sankt-Peterburg (Leningrad)da tug‘ilgan. U dastlab Sankt-Peterburg davlat konservatoriyasini tugatdi va 1918-1920-yillarda universitetning Sharq tillari fakultetida tahsil olib, to‘liq kursni o‘tgan va magistrlik imtihonlarini topshirish uchun universitetda qoldirilgan. Shu bilan bir vaqtda u sobiq SSSR Fanlar akademiyasi Osiyo muzeyi ilmiy xodimi sifatida ham faoliyat ko‘rsatdi. Bu muzeyda Ye.E.Bertels uzluksiz o‘ttiz yetti yil, ya’ni umrining oxiri (1957-yil 7-oktyabr)gacha ishlagan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ye.E.Bertels filologiya fanlari doktori, Leningrad davlat universiteti professori, SSSR FA(1939), Eron FA(1944), Turkmaniston FA(1956), Damashqdagi Arab FAlari muxbir a‘zosi edi. 1948-yilda “Nizomiy” monografiyasi uchun 2-darajali davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan [2;5]. U 1942-46-yillarda Toshkentdagi O‘zbekiston FA Til va adabiyot institutida ilmiy xodim, O‘rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi O‘zMU) da professor lavozimlarida ishlagan. 1946-yilda Moskvaga ko‘chib kelgan va shu yerda vafot etgan.

Ye.E.Bertelsning ilmiy tadqiqot natijalari quyidagi olti jildlik asarlarida mujassam:

Birinchi jild – “Fors-tojik adabiyoti tarixi”;

Ikkinchi jild – “Nizomiy va Fuzuliy”;

Uchinchi jild – “Tasavvuf va tasavvuf adabiyoti”;

To‘rtinchi jild – “Navoiy va Jomiy”;

Beshinchi jild – “Eron filologiyasi masalalari”;

Oltinchi jild – “Turk filologiyasi masalalari”

[2; 7].

Qariyb qirq yillik ilmiy faoliyati mobaynida Ye.E.Bertels Leningrad universiteti, Leningrad Sharq tillari instituti, O‘rta Osiyo davlat universiteti, Moskva sharqshunoslik instituti, Moskva davlat universitetida fors, tojik, turk, o‘zbek adabiyotidan ma’ruzalar o‘qidi, tillarni o‘rgatdi. Bundan tashqari, olim Sharq xalqlari adabiyotini o‘rganish sohasida ulkan ishlarni bajardi va Sharq filologiyasiga oid uch yuzdan ortiq ilmiy ishlarni tayyorladi. Ye.E.Bertels ilmiy ijodini o‘rgangan A.N.Boldiryov, olimning ilmiy qiziqishlari doirasining kengligini e’ tirof etadi. Olim fors-tojik adabiyoti, tasavvuf, Nizomiy, Navoiy va uning zamondoshlari ijodi, Hirot muhitiga mansub shoirlar, Eron va Turk filologiyasining umumiy masalalarini tadqiq qilgan. Ye.E.Bertels nafaqat jahon va mamlakat sharqshunosligi, eronshunosligini bebaho tadqiqotlar bilan boyitdi, balki turkiy tilli xalqlar madaniyati va adabiyotiga doir boy ilmiy meros ham qoldirdi. U XI-XV asrlarda yashab ijod etgan o‘zbek shoirlari fors-tojik mumtoz she’riyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shganligini faktlar bilan asosladi.

MAVZUNING METODOLOGIYASI.

Ushbu maqolada analiz, sintez, induksiya, deduksiya, analogiya, germenevtika kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

MUHOKAMA. Ye.E.Bertels turk tilida ijod qilgan Alisher Navoiy, Fuzuliy, Maxtumquli asarlarini fors she’riyati bilan qiyosladi. Shu ilmiy

tadqiqotlar natijasi o'laroq, ko'p asrlar davomida iqtisodiy, siyosiy shart-sharoitlar tufayli shakllangan madaniy va adabiy aloqalardan mustasno tarzda Sharq xalqlari adabiyotini o'rganish mumkin emas, degan xulosaga keldi. Ye.E.Bertels o'zining "O'rta Osiyoda fors tilida yozilgan adabiyot" maqolasida juda ishonchli material asosida Sharq mumtoz adabiyoti namoyandalarining ijodi o'zaro uzviy aloqada bo'lganligi va o'ziga xosligini ko'rsatib berdi.

Ye.E.Bertelsning g'oyat ulkan va rang-barang ilmiy merosida matnni manba sifatida bevosita tadqiq qilishga asoslangan tarixiy-adabiy va filologiyaga oid ishlari nafaqat son, balki ahamiyati jihatidan ham asosiy o'rin egallaydi. Sharq tillari bilimdoni Ye.E.Bertels nafaqat fors-tojik, balki arab, shu bilan birga bir qancha turk (o'zbek, turkman, ozarbayjon, turk) tillari va adabiyoti materiallari asosida erkin tadqiqotlar olib borish qobiliyatiga ega edi.

Fariddudin Attorning "Bulbulnoma" asaridan qilingan tarjima va Nikolson hamda Nyuberglarning kitoblariga yozilgan ikkita taqriz tufayli Ye.E.Bertelsda ilk bor tasavvuf va tasavvuf adabiyotiga nisbatan katta qiziqish paydo bo'ldi. Ma'lumki, XI asrdan boshlab Sharqning deyarli barcha nufuzli shoir, yozuvchi, mutafakkir va olimlari ijodida tasavvufning yaqqol ta'siri namoyon bo'lgan. Shu davrdagi ijod ahli tasavvuf g'oyalaridan oziqlangan. Shunga e'tibor qaratgan atoqli olim o'tgan asrning boshidayoq quyidagi fikrni bildirgan edi: "Tasavvuf adabiyotini o'rganmasdan turib, o'rta asrlar musulmon Sharqi madaniy hayoti haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin emas. Bu adabiyotdan xabardor bo'lmasdan Sharqning o'zini ham anglash qiyin" [3;54].

Ye.E.Bertels 1924-yildan boshlab 1929-yilgacha, ya'ni Osiyo muzeyi va M.E.Saltikov-Shchedrin nomidagi Davlat ommaviy kutubxonasi qo'lyozmalari ustida ishlagan davrda o'ttiz uchta maqola va qayd (xabarlar)lar yozdi. Ulardan uchta ayrim kolleksiya (bir turdagi narsalarning tizimli to'plami)ning tavsifi, sakkiztasi tasavvufga oid bo'lmagan qo'lyozmalarni tadqiq qilishga bag'ishlangan [2;9-10]. Shunday qilib, tasavvuf, fors va arab tilidagi tasavvuf adabiyotiga oid yigirma ikkita maqola va xabarlar nashr qilingan. Ko'pincha bular ilk bor muallif tomonidan o'qilgan va tushuntirib berilgan matnlar doirasida yaratilgan

etyud (kichikroq ilmiy asar)lardan iborat bo'lib, hajm jihatidan unchalik katta emas. Bu asarlarda Ye.E.Bertels tasavvuf to'g'risida umumiy xulosalarga keldi, uning tarixiga oid yangidan-yangi ma'lumotlarni maydonga tashladi. Masalan ilmiy ijodning "kichik shakllari"ning haqiqiy durdonasi bo'lgan bu "Ahmad ibn Harb" nomli maqolada (hajmi jihatidan bor-yo'g'i olti betni tashkil etadi) arab matnini a'lo darajada o'qish natijasida ilk bor fors tasavvufining Nishopur (Xuroson) maktabi bilan Iroq maktabi orasidagi aloqalar masalasi qo'yildi. Boshqacha qilib aytganda, fors tasavvufining kelib chiqishi yo'llaridan biri ko'rsatib berildi.

Ye.E.Bertelsning ilmiy faoliyati davridagi barcha maqolalari qaysidir bir masalaga bag'ishlangan bo'lib, natijasi uning yechimini topishga qarab borishdan iboratdir. Shuning uchun ular go'yoki alohida olingan mavzu guruhiga mansubdek tasavvur uyg'otadi. Olimning 1923-1928-yillarda XII asrning oxiri – XIII asrning boshlarida yashab ijod etgan mashhur tasavvuf shoiri Fariddin Attor qarashlariga bag'ishlab nashr qildirgan beshta maqolasi muayyan guruhga mansubdir. Bu guruhga attorshunoslik sohasidagi ikkita yirik asar ham qo'shiladi. Bular tarixiy-qiyosiy tadqiqot hisoblangan "Navoiy va Attor" va Attor qalamiga mansub deb taxmin qilinadigan "Tikuvchi kitobi" poemasi mukammal tahlilidan iborat bo'lgan maqolasidir. Ye.E.Bertelsning so'nggi, 1929-yilda yozilgan tasavvufga doir maqolasida har qanday tasavvuf dostoniga xos bo'lgan yasama hikoya (hayotiy voqealarni hikoya qiluvchilar, oddiy kishilarning kundalik hayotidan olingan latifalar, folklorlardan kelib chiqqan sodda rivoyatlar va boshqalar) shubhasiz yaxlit va to'lig'icha yuksak adabiyotga mansub bo'lmasdan, ular xalqning quyi qatlami doirasida tarqalgan degan, nihoyatda salmoqli ilmiy fikr bildirilgan. Bu tasavvufshunoslikka bag'ishlab 1929-yilda yozilgan so'nggi maqola edi. Bizning nazarimizda mafkura jarayonidagi o'zgarishlar tasavvufga nisbatan salbiy fikrlarning ildiz otishi zahmatkash olimning tasavvuf qirralarini yanada yorqinroq ochishiga muayyan ma'noda monelik qildi. Chunki bu davrda tasavvuf haqida iliq fikrlar bildirish sobiq kommunistik mafkura qolipiga sig'mas, hatto bu haqda ilmiy ijod qilganlarni ham shubha ostida qoldirar edi. Hozirgacha ham tasavvuf

haqidagi asarlari ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan mashhur olim Ye.E.Bertels Sharq adabiyoti bilan tasavvuf ta'limotining chuqur payvastaligini ta'kidlaganligi natijasida, sho'rolar davrida mafkuraviy tazyiqlar ta'siri doirasida bo'lgani tabiiy bir hol edi. Tasavvufshunos olim N.Komilov Ye.E.Bertels "Layli va Majnun" dostonidagi ilohiy muhabbat g'oyasini inkor etgan, degan fikrni bildiradi. Uning e'tirof etishicha, Ye.E.Bertels nazarida bu dostonida asosiy o'rinda insonga muhabbat, unga hamdardlik va iztiroblarini tasvirlash turadi [7;193]. Navoiy o'z asarida muhabbatning ilohiy kuchini ko'rsatishni maqsad qilib qo'yganligi uchun uning Majnuniga Laylining jismoniy qiyofasi kerak emas. Uning ijobiy qahramoni Majnun sifatida Layli bilan ma'naviy birlashadi. Bu muhabbatning tasavvufiy konsepsiyasi hisoblanadi. Ye.E.Bertels esa bu konsepsiyadan ongli ravishda butunlay voz kechadi. Unga dunyoviylikdan tashqarida bo'lgan muhabbat emas, balki oddiy insoniy hissiyot kerak. Shuning uchun uning maqsadi real voqelikka yaqinlashishdan iboratdir [9;78]. Bu albatta Ye.E.Bertelsning shu davrda tasavvufga bo'lgan munosabat "nuqtayi nazari" ta'sirida bo'lganligini ko'rsatadi. Balkim sharqshunos olim bu haqda boshqa fikrda bo'lsa ham, shu davrdagi mafkura qobig'idan tashqariga chiqi olmas edi.

Sharqshunos olim Ye.E.Bertelsning ilmiy ijodi turli-tuman mavzular bilan xarakterlanadi. Uning ijodida tasavvuf adabiyotini o'rganish o'rnini kundalik hayotning dolzarb talablarini aks ettiruvchi mavzular egalladi. Shuni e'tirof etish joizki, 1929-1930-yillardan boshlab, sharqshunoslik sohasida davlat ahamiyatiga ega bo'lgan topshiriqlarni bajarish Ye.E.Bertels ilmiy faoliyatida asosiy o'ringa chiqdi. Bunda olimning maxsus bilimga ega ekanligi, fanning dolzarb vazifalarini chuqur bilganligi qo'l keldi. Shu yillardan boshlab Ye.E.Bertels ilmiy ijodida asta-sekinlik bilan yettitadan kam bo'lmagan tadqiqiy mavzular tanlab olingan. Bu mavzulardan har biri turli xarakterga ega bo'lib, ilmiy ishlarida o'z nihoyasiga yetgan.

Sho'ro eronshunosligi, turkshunosligi va qisman arabshunosligi 1934-yilda Firdavsiy, Nizomiy, Navoiy, Ibn Sino yubileylarini o'tkazishga qaror qildi. Ye.E.Bertelsning bu yubileylarning har birini o'tkazishda salmoqli hissasi bor. Misol uchun, Ye.E.Bertels Firdavsiy hayoti va ijodi to'g'risida

birinchilar qatorida monografiya nashr ettirdi. Bu monografiya nafaqat, Yevropa va hozirgi Eron olimlarining Firdavsiyni o'rganish natijalaridan ijodiy foydalanganligi tufayli, balki shaxsan olimning bu davr adabiyotini va "Shohnoma"ni o'qiganligi natijasida yozilgan. Bu ilmiy asarni tayyorlash jarayonida Ye.E.Bertels tomonidan to'plangan material Somoniylar Buxorosida Firdavsiy davri adabiyoti to'g'risida yirik, mukammal tadqiqotning yakunlanishiga asos bo'ldi. Har ikkala monografiyada sho'ro eronshunosligida birinchilardan bo'lib, hozirgi zamon adabiy tahlili tajribalarining o'rta asr fors adabiyoti materialiga qo'llanganligini ko'rish mumkin [2;12].

Ye.E.Bertelsning 1939-yilda Nizomiy, 1940-yilda esa Navoiyning hayoti va ijodi to'g'risidagi tadqiqotlari nashr ettirildi. Nizomiy mavzusi, aytish mumkinki, Ye.E.Bertelsning ilmiy ijodida markaziy o'rinni egallaydi. Olimning Nizomiy to'g'risida talaygina asarlari bo'lib, shoir ijodini o'rganish bo'yicha asosiy vazifalarning anchagina qismi hal qilingan. Ye.E.Bertelsning ilmiy tadqiqot natijalari uning birinchi darajali asarlarida jamlangan. Bularda olim tomonidan ishlab chiqilgan tamoyillar asosida Nizomiy asarlarining matni tanqidiy o'rganildi. Eng oxirgi monografiyasida buyuk Ozarbayjon shoiri Nizomiyning hayoti, ijodi o'rganildi va tahlil qilindi. Bu monografiyani tayyorlashda Ye.E.Bertels umrining yigirma yilini sarfladi. O'zining tugalligi, metodologiyasi, ishonchli materialning boyligi jihatidan bu asar boshqalari orasida eng yaxshisi va mukammali hisoblanadi.

O'zbekistonlik navoiyshunoslar Ye.E.Bertelsning Alisher Navoiy ijodi ustida olib borayotgan tadqiqotlari bilan qiziqib qoldilar va uni 1930-yilda ma'ruza o'qish uchun Samarqand (O'zbekistonning sobiq poytaxti) shahriga taklif qildilar. Ma'ruza tugashi arafasida olim Norkompress (xalq ta'limi vazirligi)ga chaqiriladi va undan xorijiy mamlakatga sotishga mo'ljallangan qo'lyozmalarni ko'rib chiqish so'raladi. Ye.E.Bertels qo'lyozmalarni ko'zdan kechirayotgan paytida, nogahon nigohi juda titilib ketgan kattakon jildga tushadi. Bu jildni ochib qarasa, juda qorayib ketgan yoki maxsus qora rangga bo'yalgan qog'oz, xunuk, ammo XV asrning behad shoshib bitilgan dastxatini ko'radi. Bu Navoiyning mashhur besh dostoni majmui "Xamsa" edi. Olim bunday qo'lyozmani aslo bozorda sotish mumkin emas,

degan xulosaga keladi [1;441]. Shu bilan Alisher Navoiyning “Xamsa”si chetga sotilishdan asrab qolinadi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Ye.E.Bertels Toshkentdagi tarix, til va adabiyot institutida ishladi. Navoiyshunos olim bu institutda chetga olib ketishdan asrab qolgan qo‘lyozmaga duch keldi. Endi u Navoiyning “Xamsa”sini shoshilmasdan, xotirjam va astoydil o‘rganishga jazm qildi. Samarali izlanishlar natijasi o‘laroq bu qo‘lyozmani shoirning o‘zi aytib yozdirgan, degan xulosaga keldi.

Xususan, Ye.E.Bertels Toshkentdagi qo‘lyozmalarning boyligidan hayratlangan va “Fors adabiyoti tarixi”ni yozishda bu qo‘lyozmalar muhim ahamiyatga ega ekanligini e‘tirof etgan edi. Fors adabiyotini o‘rganish jarayonida sharqshunos olim shu davrga oid nihoyatda qiziqarli ilmiy xulosalarni qildi va tadqiqot predmetiga taalluqli ba‘zi fikrlarni ilgari surdiki, bular muhim metodologik ahamiyatga egadir. Xususan, olim olib borgan tadqiqotlar natijalari asosida fors adabiyotining turg‘unligi to‘g‘risida mavjud nazariya mutlaqo noto‘g‘ridir, degan xulosaga keldi. Shuning uchun bu olim davr adabiy muhiti, fors adabiyoti to‘g‘risida to‘laqonli ma‘lumot berishga intildi.

Garchand Ye.E.Bertelsning ilmiy tadqiqotlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganish asosiy mavzu hisoblangan bo‘lsa ham, temuriylar davri o‘zbek adabiyotining buyuk vakillari ham uning nazaridan chetda qolmadi. U birinchi bo‘lib, Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy, Sulton Husayn haqida fikrlar bildirdi. Shu davr o‘zbek she‘riyati texnikasi mohiyatini ochib bergan Ye.E.Bertelsning ilmiy salohiyati munosib bahoga arziydi.

Navoiy hayoti va ijodini o‘rganish Nizomiyni o‘rganish bilan bir vaqtda olib borildi. Bu sohaga ham sharqshunos olim katta qiziqish bilan qaradi va ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. Navoiy uning o‘tmishdoshlari va zamondoshlarining adabiy merosini tezlik bilan dastlabki tadqiq qilish Ye.E.Bertelsning o‘z ta‘rifi bilan aytganda “Shoir ijodiy tarjimai holi tajriba”si to‘g‘risida yakunlovchi asarning yozilishiga olib keldi. Bu ishda muallif Navoiy “ijodiy tarjimai holi tajribasi” doirasidan chiqib, nigohini uzoqroq moziyga qaratadi, ya‘ni ilk bor Navoiy ijodiy faoliyatidan oldingi Xuroson va Markaziy Osiyo adabiy hayotiga tavsif berdi, XV asr poetik texnikasini yoritdi. Shuning uchun ham bu asar hozirgacha mo‘g‘ul bosqinidan keyingi

davrdagi fors adabiyoti poetikasi bo‘yicha muhim ma‘lumotlar qo‘llanmasi hisoblanadi [2;13].

Ye.E.Bertels jahon sharqshunosligi adabiyotidagi murakkab va jiddiy masalaga qo‘l urdi. Shu paytgacha birorta olim o‘z ilmiy ijodida bunday muhim mavzuni yoritmagan edi. Sharqshunos olim tomonidan Amir Xisrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy “Xamsa”lari qiyoslandi va tahliliy o‘rganildi. Bu asarlardagi yutuq va kamchiliklar ishonchli dalillar orqali asoslab berildi.

Ye.E.Bertels “Navoiy va uning davri” mavzusi ustida ishlash jarayonida unda shoirning zamondoshi va do‘sti Abdurahmon Jomiy haqida ham asar yaratish fikri tug‘ildi. Turkiy xalqlar adabiyotshunosligi sohasida ham ulkan ilmiy meros qoldirgan Ye.E.Bertels o‘zbek mumtoz adabiyoti asoschisi Alisher Navoiyning piri va ustози Abdurahmon Jomiy ijodiga bag‘ishlangan yuksak ilmiy saviyadagi monografiya, maqola hamda taqrizlar yozdi. Ye.E.Bertelsning Abdurahmon Jomiy haqida birinchilardan bo‘lib yozgan maqolasi uning pok nomini tikladi. Bu haqda u shunday yozadi: “Jomiyni hozirgacha ta‘kidlanib kelinayotgandek, faqat taqlidgo‘y, mumtoz shoirlarning yomoni deb atash adolatdan emas. Uning ijodini davr nuqtayi nazaridan o‘rganish Jomiyni tojik mumtoz adabiyotini muqarrar o‘limdan asrab qolishga, uni issiqxona sharoitida zavq-shavqsiz yashashga mahkum etgan tor doiradan olib chiqishga jon-jahdi bilan harakat qilgan o‘ziga xos islohotchi sifatida e‘tirof etish lozim”, degan xulosaga olib keladi [4;99-100].

Ye.E.Bertels musulmon o‘rta asri davrida Iskandar (Aleksandr) haqida yozilgan romanning tarixiy taqdiri haqida ilmiy tadqiqotlar olib bordi va “Iskandar to‘g‘risida roman va uning Sharqdagi asosiy versiyalari (rivoyatlari)” nomli asarini chop ettirdi. Olimning ushbu ishi Old va Markaziy Osiyo xalqlari madaniy hayotida katta rol o‘ynagan adabiy syujet tarixini mufassal diaxronik (tarixiy tadrijiylik) tadqiq etishning yuksak namunasidan iboratdir. Ye.E.Bertels romanning ko‘p sonli versiyalarini oqilona tarzda taqqoslab chiqdi. Bunda olimga betakror iste‘dodi, matnlarni fenomenal (noyob) o‘qiy olish qobiliyati yordam berdi, shuning uchun hayratlanarli va kutilmagan natijalarga erishdi.

Ma‘lumki, X asrga kelib Markaziy Osiyoda fanning rivojlanishi nafaqat xalifalik, balki dunyo

miqyosida birinchi o'ringa ko'tarildi. Bu davrda Markaziy Osiyodan tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida buyuk mutafakkirlar, muhaddislar, mutassavvufklar yetishib chiqdilar. Shu davrning buyuk qomusiy olimlaridan biri Abu Nasr Forobiy (873-950)dir.

Forobiyning merosi g'ayrioddiy ulkan va turli-tumandir. U o'z davrida ma'lum ilm sohalarini o'rgandi. Mutafakkir eng avvalo, Arastuning shahrlovchisi sifatida mashhur edi. Shuni e'tirof etish joizki, - deb yozadi Ye.E.Bertels, - Forobiyning bu ishini asliyatdan uzoq va taqlid qilish, deb qarash kerak emas [1;112]. Faylasuf olim Q.Nazarov fikrlari sharqshunos olimning xulosalarini yanada muayyanlashtiradi. U Abu Nasr Forobiyni qadimgi mualliflarning oddiy sharhlovchisi sifatida talqin etish adolatdan emas, deb hisoblaydi [8;101].

XULOSA. Ye.E.Bertels o'z o'tmishdoshlarining asarlari manbalar asosida yozilganligiga katta ahamiyat berar, ma'lumotlarni boshqa kitoblardan olgan olimlarni qattiq tanqid qiladi edi. Uning ushbu kinoyasi shu toifadagi olimlarga qaratilgan. Misol uchun, Gyote yoki Shekspir asarlarini o'qimasdan, butunlay faqatgina boshqalarning yozganlariga asoslanib ular haqidagi monografiya yozgan olim to'g'risida nima ham deyish mumkin, degan savol qo'yib, uni ilm fidoyilari muhokamasiga havola qildi. Ye.E.Bertels o'z xulosalarini shakllantirishga ham juda tanqidiy yondashgan, ta'rifni voqelikka aynan mos berishga intilgan. Shu bilan turli madaniyatlar, jumladan, fors va arab xalqlari madaniyati o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ko'rsatgan. U o'zaro aloqalarining shakli va yo'lini mufassal, aniq tadqiq qiladi. Ammo, uning fikricha, arab poeziyasining rolini haddan tashqari oshirish kerak emas. Shuningdek, tamomila zid nuqtayi nazarda turib, arab poeziyasi forsiy (dariy) poeziyasi shakllanishiga hech qanday ta'sir ko'rsatmagan, deb tasdiqlash ham aslo mumkin emas, deydi. Shuning uchun Ye.E.Bertelsning krititsizmi (tanqidiy nuqtayi nazar) nigilizm va skeptitsizm bilan hech qanday umumiylikka ega emas. Uning krititsizmi muhim, daliliy ijobiy xulosalarga olib keladi. Konsepsiyaning aniqligi va qat'iy krititsizm Ye.E.Bertels asarlarining ikkita asosiy xususiyatidir [6;20].

Bu olim Sharq xalqlarining o'zaro yaqin iqtisodiy va madaniy aloqalarini e'tiborga olish tarafdori bo'lgan. Ayrim tadqiqotchi va olimlar Sharq madaniyati va adabiyoti o'zaro ta'sirini butunlay inkor

etishga harakat qilganlar. Ammo Ye.E.Bertels ularning g'ayriilmiy konsepsiyalarini qo'llab-quvvatlamagan. Uning fikricha, "O'zaro ta'sirlarni e'tiborga olish kerak. O'zlashtirish hodisasining o'zi emas, balki uning sabablari, xususan, o'zlashma materialning yangi joyda boshdan kechirgan o'zgarishlari ham qiziqarli"dir [5;15].

Xullas, sharqshunos olim Ye.E.Bertelsning ijodi o'zining serqirraligi, originalligi bilan ajralib turadi va undan ilmiy tadqiqotlarda muhim manba sifatida foydalanish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бертельс Е.Э. Древнейшая рукопись "Пяти поэм" Алишера Навои.// Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Навои и Джами. Том 4. Издательство "Наука". Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор. Э.Р. Рустамов. М. 1965.
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Том.1. Издательство Восточной литературы. Отв. ред. И.С.Брагинский. М.1960.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. Том 3. Издательство «Наука». Главная редакция Восточной литературы. Отв. ред. А.Н.Болдырев. М.1965.
4. Бертельс Е.Э. Жомий. Рус тилидан И.Мирзаев таржимаси. С.: СамДУ. 2010.
5. Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической основе изучения восточных памятников.// Советское востоковедение, № 3, 1995.
6. Брагинский,И.С. Научное наследие Евгения Эдуардовича Бертельса.//Бертельс,Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Том.1. Издательство Восточной литературы. Отв. ред. И.С.Брагинский. М. 1960.
7. Комилов Н. Тасаввуф. Тошкент. Movarounnahr - O'zbekiston. 2009.
8. Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. Тошкент-2013.
9. Туробов Б.Н. Алишер Навоий маънавий мероси Е.Э.Бертельс талкинида. Монография. - Самарқанд: "Самарқанд давлат чет тиллар институти" нашриёти, 2022. – 125 бет.
10. Халлиева Г.И. "Лейли и Меджнун" Алишера Навои в интерпретации Е.Э. Бертельса./ Имагология и компаративистика.2018.№ 10.Б.78.

ABDURAHMON JOMIY FALSAFIY-TASAVVUFIY QARASHLARI SHAKLLANISHINING IJTIMOYIY- SIYOSIY OMILLARI

G'ovsiddinov Ma'ruf Nasridinovich, Samarqand davlat chet tillari instituti "Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari" kafedrasida katta o'qituvchisi, (PhD)

SOCIAL-POLITICAL FACTORS OF THE FORMATION OF ABDURAHMAN JAMI'S SOCIAL PHILOSOPHICAL AND MYSTICAL VIEWS

Govsiddinov Ma'ruf Nasridinovich, Senior teacher of the Department of "Humanities and Information Technologies" of the Samarkand State Institute of Foreign Languages, (PhD)

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННО- ФИЛОСОФСКИХ И МИСТИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ АБДУРАХМАНА ДЖАМИ

Говсидинов Маъруф Насридинович, старший преподаватель кафедры "Гуманитарные науки и информационные технологии" Самаркандского государственного института иностранных языков, (PhD)

[https://orcid.org/
0009-0005-4693-1315](https://orcid.org/0009-0005-4693-1315)

e-mail:

[marufgovsiddinov41@gmail.c
om](mailto:marufgovsiddinov41@gmail.com)

Annotatsiya: Maqolada buyuk mutafakkir Abdurahmon Jomiy falsafiy qarashlari shakllanishidagi ijtimoiy-shart-sharoitlar, ma'naviy muhitning salmoqli roli haqida so'z boradi. Shu bilan birgalikda Alisher Navoiy va Jomiy o'rtasidagi ma'naviy yaqinlikning o'ziga xos jihatlari atroflicha talqin etilgan. Sharqshunos Y.E.Bertels mazkur davr adabiy va ijtimoiy muhitini tadqiq qilar ekan, unda Navoiyning o'rning salmoqli jihatlari sanab o'tadi.

Kalit so'zlar: Jomiy, Y.E.Bertels, sharqshunos, falsafa, tasavvuf, Navoiy, mutafakkir, Hirot, Ibn al-Arabi, ijtimoiy, siyosiy.

Abstract: The article talks about the significant role of social conditions and spiritual environment in the formation of the philosophical views of the great thinker Abdurrahman Jami. At the same time, the specific aspects of the spiritual closeness between Alisher Navoi and Jami are explained in detail. While researching the literary and social environment of this period, Orientalist Y. E. Bertels lists important aspects of Navoi.

Keywords: Jami, Y.E. Bertels, orientalist, philosophy, mysticism, Navai, thinker, Herat, Ibn al-Arabi, social, political.

Аннотация: В статье говорится о значительной роли социальных условий и духовной среды в формировании философских взглядов великого мыслителя Абдурахмана Джамии. При этом подробно разъясняются конкретные аспекты духовной близости Алишера Навои и Джамии. Исследуя литературную и общественную среду этого периода, востоковед Е.Э.Бертельс перечисляет важные аспекты Навои.

Ключевые слова: Джамии, Е.Э.Бертельс, востоковед, философ, мистика, Навои, мыслитель, Герат, Ибн аль-Араби, социальный, политический.

KIRISH. Akademik Yevgeniy Eduardovich Bertelsning ilmiy ijodi turk, fors-tojik, tasavvuf adabiyoti va turli-tuman mavzular bilan xarakterlanadi. U Sharq mutafakkirlari ma'naviy merosi, ularning madaniyati va tarixi bo'yicha e'tiborga molik ishlarni amalga oshirgan yirik olim hisoblanadi. Bugungi kunda biz tariximiz va ulug' ajdodlarimizga chuqur ehtirom ko'rsatgan holda ularni ilmiy merosini o'rganishimiz bilan birgalikda, bugungi kunga tadbiq etishimiz joizdir. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda "Biz, ajdodlarimizning yorqin xotirasini asrab-avaylab, qalbimizda, yuragimizda abadiy saqlaymiz. Bukilmas iroda, fidoiylik va jasorat naamunasini amalda namoyon etib, o'z hayotini aziz vatanimizning har tomonlama ravnaq topishiga bag'ishlangan ustoz va murabbiylarimiz, zamondoshlarimiz bilan biz cheksiz faxrlanamiz"[1].

Sharqshunos olim Y.E.Bertels o'z tadqiqotlarida ikki ulug' shoir Jomiy va Navoiyning ma'naviy yaqinligini hamda Navoiy dunyoqarashi shakllanishidagi ta'sirini ochib berishga harakat qiladi. O'zbek mumtoz adabiyotining asoschisi Alisher Navoiy Abduraxmon Jomiyning shaxsiy fazilatlarini va ijodini quyoshga qiyoslaydi. "Dunyo nurlariga to'lib toshgan borliqdagi odamlarga shon-u sharaf bag'ishlagan quyosh, shaxsiy tabiati bilan davr cho'ntaklarini marvaridlar bilan bezab, insonlarning qalb dengizini to'ldirgan oliyjanob mening shayx ul-islomim mavlono Abduraxmon Jomiydir"[2].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Jahon ilm-fanida o'z o'rniga ega bo'lgan sharqshunos, islomshunos va faylasuf olimlar A.Shimmel, J.S.Trimingem, Idris Shoh tadqiqotlarida tasavvuf tarixi va falsafasi, Abdurahmon Jomiy merosi bilan bog'liq masalalar tahlil etilgan. E.Braun, X.Dabashi, X.Masse, A.Muballig', J.Y.Ripka, U.Chittik, A.Hikmat, H.Algar, N.Xiraviy kabi olimlarning tadqiqotlari mutafakkirning falsafiy-tasavvufiy g'oyalarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustaqillik yillarida o'zbek olimlaridan I.Mirzayev, A.Xayrullayev, N.Komilov, M.Pardayeva, Sh.Sirojiddinov, B.Turobov kabi olimlar Y.E.Bertels ilmiy merosini tadqiq etganlar. Xususan, A.Xayrullayev, N.Komilovlar Y.E.Bertels

tadqiqotlarining tasavvuf adabiyoti va falsafasidagi roli xususidagi qarashlari bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotmagan tadqiqotlar sirasiga kiradi. B.Valixo'jayev, I.Haqqul, S.Sayfulloh, M.Kenjabeq Jomiy tasavvufining badiiy ijod bilan bog'liq masalalarini, M.Boltayev, R.Nosirov, X. Aliqulov, G.Navro'zova, S.Karimov, A.Huseynova, J.Xolmo'minov, B.Namozov tasavvufning tarixiy-falsafiy tomonlariga oid tadqiqotlar olib borganlar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Abdurahmon Jomiy falsafiy asarlarining tahlili bir qator bahs-munozaralarga sabab bo'lishi mumkin. Bu uning tasavvuf yo'nalishi vakili ekanligi bilan izohlanadi. A.M.Bogoutdinovning yozishicha "Ayniqsa, Jomiy falsafasining o'ziga xos jihati shundaki, u o'zining rivojlanishidagi dastlabki bosqichida asosan axloqiy masalalar bilan shug'ullangan"[3].

Y.E.Bertels Jomiyning falsafiy qarashlariga Ibn al-Arabiyning ta'sirini quyidagicha izohlaydi: "Jomiy dunyoqarashining falsafiy asosini aynan Ibn al-Arabiyning nazariy g'oyalari tashkil qiladi[4]. Nemis sharqshunos olimi Karl Brokelmanning qayd etishicha, "Fusus ul-hikam" asariga o'ttiz beshga yaqin sharh yozilgan. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, Jomiy tomonidan yozilgan sharhda turli xil janrlarda uchraydigan didaktik yo'nalish, ayniqsa kuchli ifoda etilgan. Y.E.Bertelsning fikriga ko'ra, Navoiyning ustozlari va do'stlari Jomiy bir kuni unga o'ziga tegishli bo'lgan uchinchi devonini sovg'a qiladi. Navoiy o'z navbatida Jomiyga shu vaqtgacha faqat Amir Xusrav tomonidan inson umrining fasllariga xos devon tuzganligi haqida so'zlaydi. Shundan so'ng Jomiyda ham shunday yo'l tutish istagi paydo bo'ladi. Jomiy o'z devonlarini "Fotihat ush-shabab" (Ibtido yoki yangilik, o'spirinlik), "Vositat ul-iqd" (Marjon o'rtasidagi dur), "Hatimat ul-hayot" (Xayot intihosi) deb nomlaydi. Jomiy ham Navoiyga o'z sherlarini shunday nomlanishni maslahat beradi[5].

Tadqiqotchi Jafar Muhammadning ta'biricha: "Y.E.Bertelsning jomiyshunoslik borasida qilgan xizmatlarini alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqdir. U jumladan, "Navoiy va Jomiy" nomli risolasida bu ikki ulug' shoir va mutafakkirning hayoti, ijodi va ular o'rtasidagi adabiy-ilmiy hamkorlikni tadqiq etar ekan, Jomiy ijodi va uning

insonparvarlik g'oyalarning ahamiyati xususida alohida to'xtalib o'tadi[6].

Jomiy dinning ijtimoiy ahamiyatini ochib berishga muvaffaq bo'lgan faylasufdir. Shunday qilib, Jomiy ijodidagi barcha qarama-qarshiliklar va cheklovlar bilan xalq g'oyalarini ifoda etishda yuksaklikka ko'tarildi. Jomiyning fikriga ko'ra, bilim eng avvalo ratsional-mantiqiy bo'lishi kerak. Hech qanday bilim, sezgi, idrok, odamga u yoki bu narsani to'liq tasvirlash, umuman, nima ekanligini tushuntirish imkoniyatini bermaydi. Mutafakkir mutlaq va metafizik dunyo haqida bilimlar to'g'risida o'z fikriga ega bo'lib, Aflotundan farqli o'laroq, intuitiv, mantiqsiz idrok shakli g'oyasini qo'llab-quvvatlaydi. Ushbu bilim shakllari to'g'risida "Oltin zanjir"da Jomiy Xudoga bo'lgan ishq va mastlik haqida yozadi:

Haqiqat va yaxshilikka bo'lgan muhabbat bilan biz olamga kelamiz,

Sevgi atrofdagi hamma narsada yashaydi.

U oliyjanoblik bilan dunyoga kelgan,

Uning qonunlari sevish, hurmat qilish va rejalarini bajarish.

Unga tortishish kuchi berilgan.

U soya va yorug'likni birlashtiradi,

Hamma yerda sevgi o'zining ajoyib yuzini namoyon qiladi[7].

Y.E.Bertels o'zining "O'ziga nisbat berilgan ruboiylarga Abdurahmon Jomiyning sharhi" maqolasida Jomiyning "Sharhi ruboiyyat" ("Ruboiylar sharhi") asarini atroflicha tahlil qiladi. Jomiyshunos olimlarning fikriga ko'ra, mutafakkir ushbu asarda o'zining butun panteistik qarashlarini asoslashga harakat qiladi. Ushbu kichik asar Jomiy falsafasining asosiy qoidalari haqida umumiy xulosa chiqarish imkonini beradi[8]. Y.E.Bertels Jomiyning fiqh, hadis, adabiyot, musiqa nazariyasi va astronomiyaga oid bir nechta asarlaridan tashqari, "Yetti taxt" she'ri, devonlar va hatto "Bahoriston"da ham panteistik g'oyalar mavjudligini takidlaydi. Shuning uchun Jomiyning ushbu asarlarini badiiy uslubdagi so'fiy-panteistik asarlari qatoriga kiritish mumkin. Jomiyning "Tahqiq al-mazohib" ("Falsafiy tizimlarni aniqlash") asari arab tilida yozilgan bo'lib, bu mutakallimlar (ruhiy ilohiyot vakillari), so'fiylar, qadimgi faylasuflarning fikrlari, nuqtai nazarlarini ifodalovchi asardir. Shu bilan birga u qadimgi faylasuflar va ularning mutlaq borliq haqidagi ta'limotlarini tushuntirish, birlikning

ko'plikdan hosil bo'lishi, shuningdek, tafakkur haqida mulohaza yuritadigan boshqa tortishuvli masalalar haqida so'z boradi.

XULOSA. Sharqshunos Y.E.Bertels Sharq olimlari va mutafakkirlarining ilmiy merosini atroflicha tadqiq etgan holda, chuqur tahlil qildi. Bu mutafakkirlarning ijtimoiy-siyosiy va falsafiy tafakkurining tarixiy rivojlanishda tutgan o'rnini to'g'ri baholadi. Shu boisdan O'rta asrlar Sharqida ilm-fan taraqqiy etgan degan xulosaga keldi. Y.E.Bertels ilmiy tadqiqotlarida tasavvuf adabiyotining o'ziga xos jihatlari, g'oyaviy qarashlarining tadrijiy taraqqiyoti, oqim va yo'nalishlarning bir-biriga o'zaro ta'siri, ulardagi uzviy mushtaraklik, gnoseologik va ontologik kabi falsafiy unsurlar va tendensiyalarning tasavvuf ta'limotiga ta'siri masalalariga o'z e'tiborini qaratib, ular haqida o'z fikr va mulohazalarini bildirgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shavkat Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: O'zbekiston. - 2016.B.5.
2. Брагинский, И.С. Очерки из истории таджикской литературы / И.С. Брагинский. - Сталинабад: Таджикистан 1956.s.266-267
3. Богоутдинов, А.М. Очерки по истории таджикской философии / А.М.Богоутдинов. - Душанбе: Таджикгосиздат, 1961. - 332 с.
4. Бертельс Е.Э. Навоий. Монография./ Таржимон И.К.Мирзаев.ф.ф.д., проф. -Т.: Tafakkur qanoti, 2015. Б.186.
5. Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. Главная редакция Восточной литературы. Составитель и редактор. Э.Р. Рустамов. Избранные труды. Том 4. М.: Наука, 1965. Б. 233.
6. Жаъфар Мухаммад. Жомий фалсафий мероси ва Европа. davron.uz/kutubxona/jahon/jafar-muhammad-jomiy-va-yevropa.html
7. Джамии А. Золотая цепь. Государственное издательство художественной литературы. 1955 - С.50-51.
8. Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. Избранные труды. Том 4. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 1965 год. 243 с.
9. Бертельс Е.Э. Навои и Джамии. Избранные труды. Том 4. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 1965 год. 243 с.

[https://orcid.org/
0009-0000-5969-3946](https://orcid.org/0009-0000-5969-3946)

e-mail:
[zilola.ruzmetova1111@
gmail.com](mailto:zilola.ruzmetova1111@gmail.com)

**TALABALARDA CHET TILLARNI O'RGANISH
JARAYONIDA IRODA KUCHINING NAMOYON
BO'LISHI VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI
Ruzmetova Zilola Dilmuradovna, Ma'mun universiteti "Roman-
german filologiyasi" kafedrasida o'qituvchisi
STUDENTS' PSYCHOLOGICAL TRAITS AND
OUTWARD MANIFESTATIONS OF WILLPOWER
DURING THE FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION
PROCESS**

**Ruzmetova Zilola Dilmuradovna, teacher of the "Romano-German
Philology" department of Ma'mun University
ПРОЯВЛЕНИЕ СИЛЫ ВОЛИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ
ЯЗЫКОВ У УЧАЩИХСЯ**

**Рузметова Зилола Дилмурадовна, преподаватель кафедры
"Романо-германская филология" университета Маъмун**

Annotatsiya: Mazkur maqola talabalarning iroda kuchining namoyon bo'lishi, irodaviy harakat jarayonlarida kishining ichki va tashqi to'siqlarga duch kelishi, ichki to'siqlar kishining o'ziga, uning ichki mayllariga xos holat ekanligi haqida. Kishining ichki mayllarini yenga olishi, o'zini boshqarish va o'z ustidan hukmronlik qila bilish layoqati ichki iroda deb ataladi. Tashqi to'siqlar tevarak-atrofdagi voqelikda uchraydi. Kishining ana shunday tashqi to'siqlarni yenga olish layoqati tashqi iroda deb ataladi. Irodaviy faoliyatda tashqi to'siqlarni yengish (tashqi iroda) ichki to'siqlar (ichki iroda)ni yengish bilan uzviy bog'liqligi yuzasidan fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: iroda, kuch, intilish, qat'iyat, o'z-o'zini nazorat qilish, tartib, intizom metodikasi, ichki va tashqi ta'sir.

Abstract: This article is about the lack of willpower of students, the fact that a person faces internal and external obstacles in the process of voluntary action, and that internal obstacles are characteristic of the person himself and his internal inclinations. The ability of a person to overcome his inner inclinations, control himself and rule over himself is called inner will. External obstacles are found in the surrounding reality. A person's ability to overcome such external obstacles is called external will. Overcoming external obstacles (external will) and overcoming internal obstacles (internal will) are considered in volitional activity.

Keywords: willpower, aspiration, determination, self-control, order, discipline methodology, internal and external influence.

Аннотация: В данной статье говорится о недостатке силы воли у студентов, о том, что в процессе произвольного действия человек сталкивается с внутренними и внешними препятствиями, а также о том, что внутренние препятствия свойственны самому человеку и его внутренним склонностям. Способность человека преодолевать свои внутренние наклонности, владеть собой и властвовать над собой называется внутренней волей. Внешние препятствия обнаруживаются в окружающей действительности. Способность человека преодолевать такие внешние препятствия называется внешней волей. В волевой деятельности рассматривается преодоление внешних препятствий (внешняя воля) и преодоление внутренних препятствий (внутренняя воля).

Ключевые слова: воля, сила, стремление, жесткость, самоконтроль, дисциплина, дисциплина методика, внутреннее и внешнее влияние.

KIRISH. Inson faoliyatining barcha turlari va har qanday mehnat kishidan mustahkam irodani talab qiladi. Iroda mehnat faoliyati davomida shakllanadi va rivojlanib boradi. Irodaning ongdagi faoliyati harakat maqsadini belgilashda, maqsadga erishish vositalari va yo'l-yo'riqlarini oldindan aniqlab, ma'lum qarorga kelishda hamda bu qarorni ijro etishda namoyon bo'ladi. Inson irodasining qay darajada rivojlanganligi maqsadni qanday ro'yobga chiqarishida ko'rinadi. Irodaviy harakat jarayonlarida kishi ichki va tashqi to'siqlarga duch keladi. Ichki to'siqlar kishining o'ziga, uning ichki mayllariga xos holat. Kishining ichki mayllarini yenga olishi, o'zini boshqarish va o'z ustidan hukmronlik qila bilish layoqati ichki iroda deb ataladi. Tashqi to'siqlar tevarak-atrofdagi voqelikda uchraydi. Kishining ana shunday tashqi to'siqlarni yenga olish layoqati tashqi iroda deb ataladi. Irodaviy faoliyatda tashqi to'siqlarni yengish (tashqi iroda) ichki to'siqlar (ichki iroda)ni yengish bilan uzviy bog'liq.

Shaxsning xulq-atvorida uchta komponentning barchasi mavjud bo'lib, biri ikkinchisidan ustunlik qiladi. Hukmronlikning tarkibiy qismlaridan biri o'qituvchining shaxsiyat turini aniqlashga imkon beradi. Hissiy-kommunikativ komponentning hukmronligi insonning boshqalar bilan empatiya qilish qobiliyatini ta'kidlaydi. Bunday odamlar aloqa va o'zaro munosabatlarni o'rnatishga qodir yaxshi ijtimoiy tashkilotchilardir. Tartibga soluvchi-ishbilarmonlik komponentining hukmronligi o'qituvchining yuqori kasbiy mahoratidan, olingan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash qobiliyatidan dalolat beradi. Ular yaxshi professional faoliyat tashkilotchilari hisoblanadi. Shaxsning xulq-atvorida intellektual-kognitiv komponentning ustunligi uning chuqur bilimidan, shuningdek, innovatsion bilimlarni tez egallash qobiliyatidan dalolat beradi. Yuqoridagi o'qituvchilarning turlarga bo'linishi an'anaviy; ammo bu shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi: uning potensial qobiliyatlari, motivatsiyasi, o'ziga xos tabiati va o'ziga xosligi (Obozov, 2011).

Iroda kuchi bizning kundalik hayotimizga katta ta'sir ko'rsatadigan asosiy xususiyatdir. Uning ishtirokisiz biz ko'pincha qisqa muddatli lazzatlanish, mamnunlik va rizq-ro'zni xohlaymiz.

Biroq, bu har birimiz orasida teng taqsimlanadigan xususiyat bo'lmas-da, uni vaqt o'tishi bilan yanada kattaroq maqsadlarga erishish orqali qurish mumkin. Iroda kuchiga ega bo'lishning asosiy jihati shundaki, siz hayotingizga haqiqatan ham katta ta'sir ko'rsatish uchun pastdan boshlashingiz va yuqoriga qarab harakat qilishingiz kerak. Qaysi maqsad yoki natijaga erishmoqchi ekanligingizga qarab, unga erishish uchun iroda kuchingizni o'sha vaqt jadvaliga mos ravishda belgilashingiz kerak. Meta-ehtiyojlarning namoyon bo'lishining eng yuqori darajasi - bu o'zini o'zi anglash va shaxsning o'zini o'zi belgilashi, atrofdagi odamlarning tan olinishidan qat'iy nazar, ichki potensialini ro'yobga chiqarish zarurati (Maslow, Frager & Fadiman, 1997).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Ko'plab psixologik-pedagogik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, iqtidorni rivojlantirishda shaxsiy fazilatlarining o'rni katta. Bolaning salohiyati, N.Leitesning fikricha, nafaqat aqliy qobiliyatlariga, balki uning shaxsiy fazilatlariga ham bog'liq. Ijodiy sa'y-harakatlar va yutuqlar nafaqat tafakkurning, balki ma'lum xarakter xususiyatlarining, ixtiyoriy sohaning namoyon bo'lishi natijasidir. Bolalarning (o'z yoshidan oldinda) intellektini shakllantirishda ko'p narsa qadriyat munosabatlariga bog'liq[4].

Shuningdek, S.Koks buyuk odamlar nafaqat yutuqlari, balki shaxsiy xususiyatlari bilan ham mashhur bo'lganligiga e'tibor qaratdi. Olim uchta xususiyatni e'tibor etdi: motivlar va sa'y-harakatlarning barqarorligi, o'z qobiliyatiga ishonch, xarakterning mustahkamligi[5].

Samarali pedagogik yordamni tashkil etish uchun individual ta'lim yo'nalishlarini ishlab chiqish kerak. O'tkazilgan tadqiqot asosida individual yo'nalishlarni loyihalash va amalga oshirish orqali talabalarga hamrohlik qilish bo'yicha eksperimental ishlardan so'ng, shaxsiy fazilatlar (maqsadlilik va iroda) rivojlanishining ijobiy dinamikasi haqida aytishimiz mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, inson rivojlanishining eng muhim mezoni sifatida quyidagi fazilatlar mavjud bo'lishi kerak: maqsadlarga erishish irodasi, irodalilik, qat'iyatlilik, mehnatsevarlik, intellektual qiziquvchanlik va shaxsiy salohiyat.

Universitet talabalarining iroda kuchini aniqlash maqsadida 15 ta savoldan iborat bo‘lgan N.N.Obozov (1997)ning “Iroda kuchini baholash” metodikasi yordamida shaxs turini o‘rganishga ahamiyat qaratildi. Tadqiqotda Ma‘mun universitetining Filologiya fakulteti talabalaridan 33 nafari qatnashdi. Olingan ma‘lumotlar 1 va 2-rasmlarda grafik ko‘rinishda keltirilgan.

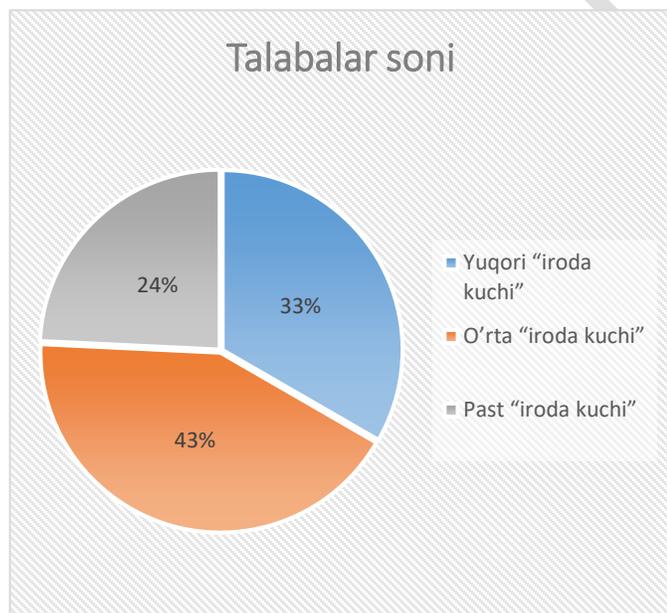
Eksperimental tadbirlari amalga oshirish natijasida biz qo‘llagan metodikada o‘quvchilarning irodaviy sifatlari orasidagi maksimal va minimal farqlarni ko‘rsatadigan har bir savol bo‘yicha ijobiy va salbiy javoblar nisbati hisobga olindi (1-jadval).

1-jadval

Talabalarda o‘zining iroda kuchiga baho berish dinamikasi

Darajalar	Talabalar soni	%
Yuqori “iroda kuchi”	11	33
O‘rta “iroda kuchi”	14	43
Past “iroda kuchi”	8	24

1-rasm. Irodaviy sifatlarning shakllanganligi va uning o‘z-o‘zini boshqarishga ta‘siri ko‘rsatkichlarining diagramma ko‘rinishi

Ma‘lum bo‘lishicha, sinaluvchilarning eng ko‘p qismi “o‘rta” iroda kuchiga ega talabalar. Past iroda kuchiga ega bo‘lgan talabalar nisbatan kamchilikni tashkil etadi. Shuning uchun nisbatan past iroda kuchiga ega bo‘lgan talabalar bilan korreksion tadbirlarni muntazam tarzda tashkil etish talab qilinadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, sinaluvchilarning 33 foizi, ya‘ni 11 nafar talaba “yuqori” iroda kuchiga ega. Iroda kuchining ushbu darajasiga mansub bo‘lgan o‘smirlar o‘ziga ishonuvchan, har qanday sharoitda ham o‘z aytganidan qaytmaydigan, qat‘iyatli, mustahkam iroda kuchiga ega bo‘lishadi. Ularga ishonish mumkin, ular hech qachon pand berishmaydi.

“O‘rtacha” iroda kuchini talabalarning 14 nafari (43%) namoyon etdi. Iroda kuchining ushbu darajasiga mansub bo‘lgan o‘smirlarda turli to‘siqlarga duch kelinsa, ularni yengishga harakat qilish, chap berish yo‘li ko‘rinadigan bo‘lsa, undan foydalanishga harakat qilish kabi xislatlar hos. Ular o‘z xohishlari bilan ortiqcha majburiyatlarni o‘z zimmalariga olishga harakat qilishadi.

“Past” iroda kuchiga ega qatnashuvchilar soni kamchilikni, ya‘ni 8 nafari, jami talabalar soniga nisbatan 24 foizni tashkil etdi. Iroda kuchi qoniqsiz bo‘lgan o‘smirlarda nima oson va qiziqarli bo‘lsa, faqat shuni bajarish, majburiyatlarga qo‘l uchida munosabatda bo‘lish, qiyinchiliklarga bardosh bera olmaslik, belgilangan vazifalarning o‘rtasida uni tashlab ketishga intilish kabi xislatlar hos bo‘ladi.

XULOSA. Irodani o‘z xatti-harakati va faoliyati ustidan ongli ravishda nazorat qilish deb ta‘riflash mumkin. Zero, iroda maqsadli faoliyat va xulq-atvoriga intilishda tashqi va ichki to‘siqlarni yengib o‘tishga imkon beradi. Axloqiy yo‘nalish shaxsning motivatsion-irodaviy xususiyatlari bilan belgilanadi. O‘quvchining ixtiyoriy jarayonlari, hodisalari va his-tuyg‘ulari harakatga turtki beruvchi va maqsadga erishishning o‘ziga xos texnikasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ilmiy tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi fikrlar mos keladi.

1. Irodani inson tomonidan o‘z xulqi va faoliyatini ongli ravishda boshqarish tuzilmasi sifatida baholash mumkin, zero, iroda maqsadga yo‘naltirilgan hatti-harakat va xulq-atvorning amalga oshirishida tashqi va ichki qiyinchiliklarni yengib o‘tishga imkon yaratadi.

2. Ijtimoiy yo‘nalganlik shaxsning motivatsion-irodaviy xislati sifatida o‘z ifodasini topadi, talaba shaxsining irodaviy jarayonlari, holatlari, xislatlari faoliyatining motivlari va maqsadini amalga oshirishning o‘ziga xos usuli sifatida yuzaga keladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. D.Bogoyavlenskaya (ed.), Iqtidorning ishchi konsepsiyasi, 2-nashr., o'zgartirilgan. Moskva (2003).
2. I. Isaeva, Individual o'quv marshrutlarini loyihalash texnologiyasi: o'quv qo'llanma. Magnitogorsk, Magnitogorsk nashriyoti. Davlat texnikasi. G. I. Nosov nomidagi un-ty (2015).
3. K.Kennedi, J.Farli, iqtidorli talabalarga maslahat berish: maktabga asoslangan mulohazalar va strategiyalar. Boshlang'ich ta'lim xalqaro elektron jurnali, 10(3), 361-367 (2018).
4. A. Kurt Xeller va boshqalar. (tahrir). Iqtidor va iste'dod bo'yicha xalqaro qo'llanma, 2. ed. (Rev. repr.). Amsterdam [va hokazo], Elsevier, XV, 11 (2002).
5. [Sportchi Talabalarda Kechadigan Ruhiy Tushkunlik Holatini Muhim Jihatlarini O'rganishning Psixologik Xususiyatlari](#)
6. Ad Raximboy O'g'li. International Scientific Research, 2023.
7. [Creativity Is The Key Of Problem Solving And Innovation](#)
8. Z.Ruzmetova. Innovative Development In Educational Activities, 2024.
9. "Temurbeklar Maktabi"larida ingliz tili mashg'ulotlarida o'quvchilarning ijtimoiy kompetentsiyasini shakllantirish S.Shanazarovna. Современное образование (Узбекистан). 2021.
10. [Sportchilarning Sport Musobaqlarida Ishtirok Etishning Psixologik Xususiyatlari](#)
11. D. Allayarov. UzMU xabarleri, 2024.

TALABALAR SPORT FAOLIYATINING PSIXOLOGIK JIHLARI VA ROLLARI

Allayarov Dilshodbek Raximboy o'g'li, Ma'mun universiteti NTM
rektor yordamchisi

PSYCHOLOGICAL ASPECTS AND ROLES OF SPORTS ACTIVITY OF STUDENTS

Allayarov Dilshodbek Rakhimboy ogli, assistant rector of Ma'mun
University non-state educational institution

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И РОЛЬ СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аллаяров Дилшодбек Рахимбой оглы, помощник ректора НОУ
университета Маъмун

[https://orcid.org/
0009-0006-5371-5810](https://orcid.org/0009-0006-5371-5810)

e-mail:
[allayarovdilshod@mamun
edu.uz](mailto:allayarovdilshod@mamun.edu.uz)

Annotatsiya: Sport yutuqlariga turli omillar ta'sir qiladi, masalan; jismoniy, texnik, taktik va psixologik omillar. Ushbu tadqiqot o'z-o'zining samaradorlik omillari, muvaffaqiyat motivatsiyasi va uning o'ziga ishonch bilan bog'liqligi va ularning sport natijalariga ta'sirini baholashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: o'z-o'zining samaradorligi, muvaffaqiyat motivatsiyasi, o'ziga ishonch, talabalarning sport ko'rsatkichlari.

Abstract: Sports achievement is influenced by various factors such as; physical, technical, tactical and psychological factors. This study aims to see the relationship between self-efficacy factors, achievement motivation, and its relation to self-confidence and their effect on sports performance.

Keywords: self efficacy, achievement motivation, self confidence, student's sport performance.

Аннотация: На спортивные достижения влияют различные факторы, такие как: физические, технические, тактические и психологические. Целью данного исследования является изучение взаимосвязи между факторами самооффективности, мотивацией достижения, а также их связью с уверенностью в себе и их влиянием на спортивные результаты.

Ключевые слова: самооффективность, мотивация достижения, самоуверенность, спортивные достижения учащихся.

KIRISH. Sport yutuqlariga turli omillar ta'sir qiladi, masalan; jismoniy, texnik, taktik va psixologik. Psixologiya har bir sportchining ruhiy holati bilan bog'liq bo'lgan muhim omil bo'lib, u hayotning turli jabhalarida, shu jumladan sport yutuqlarida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu Sun (2022) fikriga ko'ra, psixologik omil sportdagi elita darajasidagi eng yuqori ko'rsatkich va muvaffaqiyatning muhim elementi ekanligini tushuntiradi. Sportdagi psixologik jihatlarning o'rni hozirgacha muhokama qilinmoqda. Psixologik jihatlari sport natijalariga qanday ta'sir etishi mumkinligi haqidagi tadqiqotga qiziqish ortib bormoqda. Byl va Naydenova (2016) o'z-o'zining

samaradorligi va sport ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni topdi, ammo bu munosabatlar statistik ahamiyatga ega bo'lmadi. O'ziga bo'lgan ishonch va sport ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikning dalillari shubhali. Bir nechta tadqiqotlar muhimligi haqida xabar berdi. O'z-o'zini samaradorligi kabi psixologik jihatlarning sport yutuqlariga ta'siri ko'plab tadqiqotlar mavzusi bo'lgan, ammo ularning o'zaro bog'liqligi to'liq isbotlanmagan.

Yana bir tadqiqotchilar psixologik jihatlari bilan bog'liq ijobiy natija va uning sport yutuqlari bilan bog'liqligini aniqlaydilar. O'z-o'zini samaradorligi, o'ziga ishonch va ishlash o'rtasidagi bog'liqlik ko'plab tadqiqotchilar e'tiborini jalb

etishda davom etmoqda (Sun, 2022). Rivojlanayotgan sport psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, yosh va kattalar sportchilari o'z-o'zini idrok etish, ijtimoiy ta'sir qilish, hissiy javob, o'z-o'zining samaradorligi, motivatsiyasi va sport natijalari bilan bog'liq bo'lgan o'ziga ishonchda farqlarga ega. Ayniqsa, o'ziga bo'lgan ishonchning ta'siri mos ravishda dzyudo, sireum va kurashda katta. Nihoyat, o'z-o'zini boshqarishdan foydalanish elita amaliyotchilariga qaraganda elita bo'lmagan ishtirokchilar uchun nisbatan samaraliroq edi (Kim va Kruz, 2021). O'ziga bo'lgan ishonch optimal ishlash uchun vaqti-vaqti bilan foydali, ammo xavfli manba bo'lishi mumkin (Marin-Gonsales va boshqalar, 2022).

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

O'ziga bo'lgan ishonch sportdagi eng ishonchli topilmalardan biridir (Kebede Legesse & Mersha Melaku, 2022). Sport psixologiyasi tadqiqotlarida sport samaradorligini bashorat qilishda o'z-o'zini samaradorligining ahamiyati haqida konsensus mavjud. Oldingi tadqiqotlar doimiy ravishda o'z-o'zini samaradorlik va samaradorlik o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni ta'kidladi va o'z-o'zini samaradorlik sport ko'rsatkichlarining muhim bashoratchisi ekanligini isbotladi (Baretta va boshqalar, 2017). O'ziga bo'lgan ishonch, shuningdek, vakolatlarni oshiradi (Guerrero va boshqalar, 2022). Yuqoridagi psixologik jihat bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotlarning ijobiy va salbiy dalillari bo'shlig'idan ushbu tadqiqot psixologik jihatlar va ularning sport natijalariga ta'siri, ayniqsa o'z-o'zining samaradorligi, muvaffaqiyat motivatsiyasi va o'zini o'zi boshqarish bo'yicha yangi faktlarni qo'shadi.

O'z-o'zining samaradorligi turli narsalarga, shu jumladan sport yutuqlariga ta'sir qiluvchi psixologik omillardan biridir. Sport yutuqlarida o'z-o'zini samaradorligi e'tiborga olinadigan omillardan biridir. O'z-o'zini samaradorlik tushunchasi ijtimoiy kognitiv nazariyadan kelib chiqqan va u bilan bog'liq nazariyaga aylangan (Jiang va boshqalar, 2019). O'z-o'zini boshqarish - bu kutilgan natijalarga erishish uchun muayyan xatti-harakatlar va harakatlarni qabul qilish qobiliyatini shaxsiy baholashdir (Tentama va Nur, 2021). O'z-o'zini samaradorlik deganda kimningdir o'z mahoratiga ega ekanligi va ular ma'lum bir harakatda muvaffaqiyatga erishish uchun samarali safarbar

bo'lishi haqidagi idrok va ishonchni anglatadi (Capron & Audrin, 2021).

Yutuq motivatsiyasi sport yutuqlariga erishish bilan ham bog'liq. Muvaffaqiyat motivatsiyasi – bu biror narsaga erishish istagi va ularni ishtiyok bilan ishtirok etishga undaydi (Alsadoon va boshqalar, 2022). Ishlash kontekstida yutuq motivatsiyasi tushunchasi bir xil darajada muhim ko'rinadi (Staniewski va Awruk, 2019). Muvaffaqiyat motivi nisbatan barqaror individual xususiyat bo'lib, odamlarning qiyin vazifalarni o'zlashtirish, mukammallik standartlaridan oshib ketish va qo'lidan kelganini qilish motivatsiyasiga ta'sir qiladi (Gould va boshqalar, 2016). Tadqiqotchilar muvaffaqiyat motivatsiyasi eng yaxshi natijaga erishishda juda muhim rol o'ynaydigan ko'plab dalillarni topdilar (Anderman, 2020; Lochbaum va boshqalar, 2022). Muvaffaqiyat motivatsiyasi insonning malakasiga ta'sir qiladi (Zach va boshqalar, 2017). Har qanday faoliyatni amalga oshirishda muvaffaqiyat motivatsiyasi zudlik bilan talab qilinadi va agar u mukammallik standartlari bilan raqobatni o'z ichiga olgan bo'lsa, xatti-harakatlar motivatsion deb hisoblanishi mumkin (Brunshteyn va Heckhausen, 2018).

NATIJAR VA MUHOKAMA. Ushbu tadqiqotda qatnashuvchilar 78 kishini tashkil etdi. Namuna texnik maqsadli tasodifiy tanlab olish yo'li bilan olindi. O'z-o'zini samaradorligi, muvaffaqiyat motivatsiyasi va o'ziga ishonch haqidagi ma'lumotlar to'g'ri va ishonchli so'rovnomalar yordamida olingan va sport ko'rsatkichlari (medal)dan olingan ma'lumotlar allaqachon olingan. Sportchi talabalarimizda sodir bo'layotgan psixologik holatlarni o'rganib chiqish, musobaqa oldidagi hayajon, muvaffaqiyatga bo'lgan ishonchning qay darajada balandligini aniqlash maqsadida T.Elers "Muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini aniqlash" metodika o'tkazildi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, inson rivojlanishining eng muhim mezoni sifatida quyidagi fazilatlarini o'zida mujasam qilgan bo'lishi kerak: muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining o'rni beqiyos hisoblanadi. Har bir ishga ma'suliyat bilan yondashilsa ishiga bo'lgan ishtiyoki ortadi va bu orqali uning ishiga bo'lgan motivatsiyasi yuqori bo'ladi va bu orqali uning ish unumdorligi oshadi hamda faoliyatida shu ishga nisbatadan qoniqish hosil bo'ladi.

Shularni inobatga olgan holda, biz jamoa a'zolarimiz bilan birgalikda sportchi talabalarni motivatsiyasini ko'tarishni va undagi oqsab turgan nuqtalarni aniqlashni oldimizga maqsad qilib oldik.

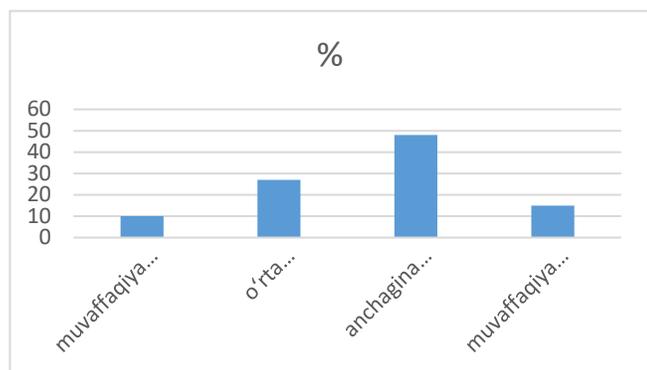
Tadqiqotimizga 78 nafar respondent jalb qilindi, shulardan 40 nafari, ya'ni 51 foizini sportchi talabalar, qolgan 38 nafari, ya'ni 49 foizi boshqa yo'nalish talabalaridir. Tadqiqotimiz orqali olingan natijalarni jadvalga tushub chiqdik va bu jadval orqali biz natijalarni 1-jadval orqali ko'rishimiz

mumkin. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatga nisbatan juda past motivatsiyasiga ega talabalar 8 nafarni tashkil qildi, ya'ni 10 foiz. O'rta darajadagi motivatsiyaga ega bo'lgan talabalar esa 21 nafarni tashkil etdi, ya'ni 27 foiz, anchagina yuqori motivatsiya ega bo'lgan talabalar 37 nafari, ya'ni 48 foizni tashkil qilgan holda eng yuqori natijani ko'rsatishdi. Muvaffaqiyatga nisbatan o'ta yuqori motivatsiyaga ega bo'lgan talabalar 12 nafar (15 foiz)ni tashkil etdi.

1-jadval.

Talabalarda o'zining iroda kuchiga baho berish dinamikasi

Motivatsiya darajasi	Muvaffaqiyatga nisbatan juda past motivatsiya	O'rta darajadagi motivatsiya	Anchagina yuqori motivatsiya	Muvaffaqiyatga nisbatan o'ta yuqori motivatsiya
Nafar	8	21	37	12
%	10	27	48	15

1-rasm.

1-rasmda muvaffaqiyatga erishish darajasini foiz ko'rsatkichlari orqali ko'rishingiz mumkin

Ma'lum bo'lishicha, sinaluvchilarning eng ko'p qismi "anchagina yuqori motivatsiya" motivatsiya kuchiga ega talabalardir. Muvaffaqiyatga past motivatsiya kuchiga ega bo'lgan talabalar nisbatan kamchilikni tashkil etadi. Shuning uchun nisbatan past iroda kuchiga ega bo'lgan talabalar bilan korreksion tadbirlarni muntazam tarzda tashkil etish talab qilinadi.

XULOSA. Ushbu tadqiqot natijalariga asoslanib, psixologik omillar sportchining eng yaxshi ko'rsatkichlariga ta'sir qiladi degan xulosaga kelish mumkin. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'z-o'zini samaradorligi va o'ziga ishonch sport natijalariga ta'sir qiladi. Bundan tashqari, bizning topilmalarimiz turli sport turlari bo'yicha sportchilarning sport yutuqlari bilan

bog'liq muhim omil sifatida yuqori muvaffaqiyat motivatsiyasini talab qiladigan sportdagi tajriba roliga yangi empirik dalillarni qo'shadi. Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, sportchilarning musobaqalarda eng yaxshi ko'rsatkichlarini ko'rsatishi uchun turli mashqlar orqali sportchilarda mavjud bo'lgan psixologik omillarni yaxshilash bo'yicha murabbiylarga tavsiyalar ham beriladi. Ushbu tadqiqot ba'zi cheklovlarga ega. Birinchidan, namunalar soni juda kam. Keyingi tadqiqotlar uchun namunalar soni ikki baravar ko'payishi mumkin degan umiddamiz. Ikkinchidan, kelajakdagi tadqiqotlar uchun psixologiya aspektlarini o'lchaydigan vositalarni har tomonlama takomillashtirish kerak. Ikki jihatni takomillashtirish orqali ushbu tadqiqot yanada malakali bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- Sun, J., Neufeld, B., Snelgrove, P. va Vazire, S. (2022). Baholangan shaxs: odamlar o'zlari va do'stlari haqida nimani ko'proq yoqtirishadi va yoqtirmaydilar? Shaxsiyat va ijtimoiy psixologiya jurnali, 122(4), 731-748. <https://doi.org/10.1037/pspp0000388>
- Kim, H.D. va Kruz, A.B. (2021). Koreyadagi jang san'ati bilan shug'ullanuvchilarning o'ziga ishonchi, qoniqishi va sadoqatiga o'z-o'zini boshqarishning psixologik ta'siri: meta-analitik

yondashuv. Psixologiyadagi chegaralar, 12 (may), 1-12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.691974>

3. Marin-Gonsales, F.H., Portela-Pino, I., Fuentes-Garcia, J.P. va Martines-Patino, M.J. (2022). Sport va shaxsiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlar va Olimpiya va Paralimpiya sportlari bo'yicha Kolumbiya elita sportchilarining raqobatbardosh tashvishlari. Atrof-muhitni o'rganish va jamoat salomatligi xalqaro jurnali, 19(13). <https://doi.org/10.3390/ijerph19137791>

4. Kebede Legesse, A. va Mersha Melaku, Y. (2022). O'ziga bo'lgan ishonch va sport tajovuzkorligining sportchining sport ko'rsatkichiga ta'siri: Tirunesh Dibaba atletika o'quv markazi.

Ko'rib chiqilgan va hakamlik qilingan jurnal, 2(2), 98-105. <https://ijmer.in.doi./2022/11.02.34>

5. Baretta, D., Greco, A., & Steca, P. (2017). Xavfli sportdagi samaradorlikni tushunish: raqobatbardosh erkin sho'ng'inda o'z-o'zini samaradorlik e'tiqodi va hissiyot izlashning o'rni. Shaxsiyat va individual farqlar, 117, 161-165. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.06.006>

6. [Sportchilarning sport musobaqlarida ishtirok etishning psixologik xususiyatlari](#)

7. D. Allayarov - UzMU xabarlari, 2024.

8. [Creativity Is The Key Of Problem Solving And Innovation](#)Z Ruzmetova - Innovative Development In Educational Activities, 2024.

YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Muhiddinova Gulchiroy Sadulloevna, Alisher Navoiy nomidagi
O'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

METHODOLOGY OF WRITTEN SPEECH
DEVELOPMENT

Muhiddinova Gulchiroy Sadulloevna, Uzbek language named after
Alisher Navoi and Doctoral student of the University of Literature

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Мухиддинова Гулчирой Садуллоевна, базовый докторант
Университета узбекского языка и литературы имени Алишера
Навои

Annotatsiya: Maqolada o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish metodikasi haqida bayon qilingan. Ona tili darsligiga qo'yilgan asosiy talab o'quvchilarning og'zaki va yozma savodxonligini oshirish, to'g'ri va ravon so'zlashni o'rgatishdan iborat. Yozma nutq to'g'ri shakllanishi uchun aniq va ravon nutq hamda grammatik qurilmalardan to'g'ri foydalanish zarur bo'ladi. Grammatik qurilmalarni yaxshi bilishi bolaning gaplarni to'g'ri tuzishda va yozuvda har qanday xatodan xoli yozishga yordam beradi. Yozuv ko'nikmasini shakllantirish mashqlar orqali yanada rivojlantiriladi. Maqolada bu haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: yozma nutq, metodika, ko'nikma, verbal vosita, og'zaki nutq, grammatik qurilma, matn, kooperativ tamoy.

Abstract: The article describes the method of developing students' written speech. The main requirement for the mother tongue textbook is to improve students' oral and written literacy, to teach them to speak correctly and fluently. Clear and fluent speech and the correct use of grammatical devices are necessary for the correct formation of written speech. Good knowledge of grammatical devices helps the child to construct sentences correctly and write without any mistakes. The formation of writing skills is further developed through exercises. The article provides detailed information about this.

Keywords: written speech, methodology, skill, verbal tool, oral speech, grammatical device, text, cooperative principle.

Аннотация: В статье описан метод развития письменной речи учащихся. Основное требование к учебнику родного языка – повысить устную и письменную грамотность учащихся, научить их правильно и бегло говорить. Четкая и беглая речь и правильное использование грамматических средств необходимы для правильного формирования письменной речи. Хорошее знание грамматических аппаратов помогает ребенку правильно строить предложения и писать без ошибок. Формирование навыков письма дополнительно развивается с помощью упражнений. В статье представлена подробная информация об этом.

Ключевые слова: письменная речь, методика, навык, речевой инструмент, устная речь, грамматический аппарат, текст, кооперативный принцип.

KIRISH. Yozma nutqni o'rgatish metodikasiga doir metodik adabiyotlarda bilim, ko'nikma va malakalar tavsiflanib, o'quvchilar yozma nutqni tuzayotganda yo'l qo'yayotgan matniy xatolarni bartaraf etish, mashq va topshiriq turlari ishlab chiqilgan bo'lsa-da, ularni yozma nutq

tuzilishiga doir qoidalar sifatida shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Yozuv jarayoni, og'zaki mulohazaga nisbatan, matnga ko'proq talablar qo'yadi, chunki yozma nutq tashqi verbal vositalardan holi bo'lganligi sababli ham katta mahorat talab etadi. Yozma nutq egasi o'quvchining reaksiyalarini

[https://orcid.org/
0009-0003-9718-0537](https://orcid.org/0009-0003-9718-0537)

e-mail:
[gulchiroy.mukhitdinova
@bk.ru](mailto:gulchiroy.mukhitdinova@bk.ru)

oldindan his eta bilishi va kooperativ tamoyiliga amal qilgan holda matn yaratishi kerak. Mazkur tamoyilga ko'ra, yozuvchi (o'zaro hamkorlik orqali) aniq, dolzarb, haqiqatga asoslangan, axborotga boy, qiziqarli va esda qolarli matn yozishga harakat qilishi shart. O'quvchi esa, matndagi kerakli ma'lumotlarni, yozuvchining taxminiy niyatini hisobga olgan holda sharhlaydi. Shuning uchun ham yozma nutqni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. Ko'nikmalarni shakllantirish mashqlarida oddiy mashqlardan murakkabroq tuzilmalarga, ya'ni pastdan yuqoriga yondashuvidan foydalaniladi. O'rta va yuqori darajadagi o'quvchilar uchun mo'ljallangan ko'nikmalarni rivojlantirishning ikkinchi qismida asosiy e'tiborni strukturani mexanik tarzda boshqarish va yozishning ijodiy faoliyatiga qaratadi. Yozish jarayoniga yondashish ko'nikmani shakllantirishning asosiy tamoyillaridan farq qiladigan bir qator malakalarga asoslanadi. Ko'nikmalarni shakllantirish mashqlari oddiydan murakkabga o'tganda, yuqoridan pastga model bo'lgan yozish jarayoni tushuncha yoki mavzudan boshlanadi va grammatik va semantik birliklarga qadar davom etadi. Ushbu yondashuvda har bir o'quvchi guruhda yozma topshiriqni bajaradi. Guruhning boshqa a'zolari bilan fikr almashadi va jarayonning turli bosqichlarida o'qituvchi tomonidan tahrirlanadi va bu tahrirning izohi beriladi. To'g'ri bajarilgan yozma mashq va topshiriq hamkorlikda o'rganishning yorqin namunasidir.

MUHOKAMA. Yozuv ko'nikmalarni shakllantirish mashqlari quyidagi tarzda uch toifaga bo'lingan:

- I. So'z va iboralardan gaplar tuzish;
- II. So'z, ibora va gaplardan paragraflar yasash;
- III. Mavjud materialdan paragraflar yozish.

Maqsad o'quvchilarni mantiqiy ketma-ketlikda fikrlashga o'rgatish va mazmunli ijodiy ish yaratishda til bilimlaridan maqsadli foydalanishni o'rgatishdir.

- I. So'z va iboralardan gaplar tuzish.

Bu bosqichda o'quvchi asosiy sintaktik tuzilmalardan foydalanishni o'rganadi. Bu bosqichda quyidagi mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Quyidagi so'zlarga, mos qo'shimchalar qo'yib, birikmalar yasang.

1. Osmon__ rang__
2. Aziz__ kompyuter
3. Maktab__ o'ynadi
4. Tug'ilgan kun tort__
5. Pul__ yozmang
6. Doska__ tozalanglar

Tugallanmagan jummalarga qo'shimchalarni qo'yish orqali gap tuzish o'quvchilarni lug'atlardan foydalanishga, grammatik, leksik bazani kengaytirishga undaydi. O'quvchilar bo'sh joyga to'g'ri so'z qo'yib, quyidagi gaplarni to'ldiradilar. Ba'zi o'rinlarda bir nechta javob mos bo'lishi mumkin.

1. Saida _____ dan juda xursandman _____ Jasurni ko'rgan _____ u _____ sayohatiga qaytdi. _____ u _____ vaqt uzoqda edi.

2. _____ sizga _____ baliq ovlashga borishni yoqtirasiz _____ ertalab _____ quyosh chiqadi _____?

II. So'zlar, iboralar va jumladan paragraflar yozish.

Paragraf - og'zaki nutqni yozma nutqdan ajratib turadigan narsadir. Paragraf odatda xat boshidan boshlanadi va bir nechta jumladan tashkil topadigan bir nechta iboralardan iborat bo'lgan ijodiy ish qismidir. Paragrafning maqsadi bitta asosiy fikrni ifodalashdir. Albatta, o'quvchilar o'z fikrlarini dalillash uchun bir nechta misollar keltirishi mumkin.

Paragrafda asosiy fikr uchta qism orqali ifodalanadi:

1. Fikrni boshlash;
2. Asosiy fikrni tushuntirish;
3. Fikrni yakuniy jumlagacha aylantirish va zarur bo'lganda keyingi xatboshiga o'tish.

Paragraflar matnning katta qismlarini ajratishga yordam beradi va o'quvchilar matnni to'liq va to'g'ri o'zlashtirishlari uchun yoki fikrlarini bosqichma-bosqich ifodalash uchun xizmat qiladi.

Yozish mashqlarining bu turi birinchi navbatda o'quvchilarni so'zlar, iboralar va jummalarni to'g'ri tartibda joylashtirishda, mantiqiy fikrlashni o'rgatishda, ikkinchidan, paragraflarning bir qismi sifatida jummalarni to'ldirish yoki tuzishda tasavvur va ijodkorlikdan foydalanishga qaratilgan.

Bunda talabalar aralash tarzda berilgan paragraflarni mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirishlari kerak.

Masalan:

A) – Bunday vaqtda senga shu toshlar yordam beradi. Ularni qoyaning tepasiga tashib chiq. Yigit “xo‘p” deb, ishga kirishdi. Keyin qabarib, terga botib, ancha vaqt shu toshlarni tashish bilan band bo‘ldi. Nihoyat, ishni bitirgach, kelib:

B) – Mana shu ahmoq bilan aqllining o‘rtasidagi farqdir, – dedi donishmand.

– Aqlli bu haqida toshni tashishdan oldin o‘ylab ko‘rgan bo‘lardi.

D) Tog‘ yonbag‘rida bir donishmand yashar edi va u juda kamgap edi. Bir kuni uning oldiga bir yosh yigit keldi.

E) – Tashib bo‘ldim, – deb aytdi. – Lekin hech narsani tushunolmayapman, ularni aynan nima uchun tashidim? U qanday qilib mening savolimga javob topib berishi mumkin?

F) – Menga aqlli bilan, ahmoqning o‘rtasidagi farqini ko‘rsating, – dedi yigit [donishmand](#)ga. Donishmand unga bir muddat qarab turdi. Keyin esa, ko‘rsatgich barmog‘i bilan ma‘lum bir uzoqlikdagi qoyadan dumalab tushgan toshlarni ko‘rsatdi.

III. Mavjud materialdan paragraflar yozish.

Paragraf yozish oddiy jarayon emas. Paragraflar katta hajmdagi yozma ijodiy ishlar, romanlar, insholar, hikoyalarning qismlarni ajratib turuvchi blokdir. Uning asosiy maqsadi yozma ijodiy ishda fikrlarni tartibli va izchil ifodalash imkonini berishdir. Har bir paragraf keyingi paragrafning mantiqiy davomi bo‘lishi kerak. Paragraf 1 ta fikrni ideal ifodalashga xizmat qiladi. Odatda insholar kamida 5 ta paragrafdan iborat bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

1. Kirish
2. 3 ta asosiy fikr
3. Xulosa

NATIJALAR. Yaxshi paragraf yaratishda FDM usulidan (fikr, dalil, misol (PEE – Point- Evidence-Explanation)) foydalanish tavsiya etiladi¹. Bu usul keng tarqalgan usul bo‘lib, mukammal paragraf yaratish imkoni beradi. Masalan sizga “Sabr tagi - sariq oltin” mavzusida insho yozish berilgan bo‘lsa, avvalo, nimalar haqida yozishni rejalashtirib olish

va shu bo‘yicha taxminiy yoziladigan fikrlarni qoralama qog‘ozga tushurish zarur. Masalan,

Azaldan xalqimizda “Sabr tagi – sariq oltin” degan aqlli naql bor. Bu maqolda sabr-bardosh ortidan kelajak xayrli natijalarni qimmatbaho toshga o‘xshatilganidan, uni dunyoviy maqsad sariq intilishda qat‘iyatli bo‘lishga targ‘ib ma‘nosida deb tushunish mumkin. Va ko‘zlagan maqsadlari sariq harakatlarida shu maqolni o‘zlariga bosh prinsip qilib, iloji boricha qanoat bilan oldinga intilib katta-katta yutuqlarga erishadilar. Albatta, bu yaxshi odat.

Paragrafda fikr va dalilning bo‘lishigina yetarli emas. Paragrafni to‘ldirib uni yanada mustahkamlaydigan yana bir elementlardan biri bu tushuntirishdir. Tushuntirish paragrafni yanada ishonchliroq qiladi hamda fikrlaringiz va dalillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni beradi. Shuning uchun ham tushuntirish qisqa va aniq bo‘lishi kerak.

Yaxshi paragraf yozish o‘quvchilar uchun qiyinchilik tug‘dirishi mumkin ammo FDM usulidan (fikr, dalil, misol) foydalanib yozilgan paragraf ishonchliroq va ta‘sirchanroq bo‘ladi. Harqanday yozma ijodiy ishlar esse va insholar bu usulda yozilsa yanada samarali bo‘ladi.

Metodistlar yozma savodxonlikni oshirishning uch darajasini taqdim etadilar. Birinchi bosqichda o‘qituvchi insho yoki ijodiy ishning qismlari haqida ma‘lumotlar beradi. O‘quvchiga nafaqat mavzu, balki qismlardagi ba‘zi ma‘lumotlar va reja tuzish uchun fikrlar ham beriladi. Ikkinchi bosqichda o‘qituvchi sinfga yozish uchun aniq mavzu beradi. Guruh mashg‘ulotlarida ushbu mavzu bo‘yicha ma‘lumotlarni ishlab chiqish talabalarga bog‘liq. Uchinchi bosqichda talabalar guruh mashg‘ulotlarida o‘z mavzularini tanlashlari va ishlab chiqishlari kerak. Bu darajada har bir guruh boshqa mavzuni yaratishi mumkin.

1-bosqich. Qisman strukturani shakllantirish. Bu bosqich erkin kompozitsiyaga yaqin. Bunda boshlang‘ich va yakuniy jumlar shaklida faqat minimal ko‘rsatmalar beriladi. Talabalar jumlalarda berilgan ma‘lumotlar asosida har bir kompozitsiyani shakllantirishlari kerak.

2-bosqich. Insho yoki tezisni ko‘rib chiqish. Bu darajada lingvistik maslahatlar berilmaydi. Biroq, mavzu ko‘rib chiqilayotgan material bilan belgilanadi.

¹ <https://leeprecious383.medium.com/how-to-write-a-good-paragraph-a-writing-guide-ef8dec0c77df>

3-darajali. O'qituvchi tomonidan berilgan mavzuga mos mazmun nazorat qilinadi.

4-bosqich. O'quvchilar tomonidan mavzu bo'yicha bir nechta g'oyalar va fikrlarni yozadi.

5- bosqich. Berilgan fikr va g'oyalar mantiqiy izchillikda umumlashtiriladi.

XULOSA. Yozish jarayonini boshlashning asosiy usuli sifatida, o'qituvchi qanday yozma topshiriqlar berishdan qat'iy nazar, sinf ishini boshlash uchun eng muhim qism yozuvdan oldingi bosqichni, ishchi matnni ishlab chiqarishdan oldingi bosqichni o'rganishdir. Bitta kompozitsiya jarayoni mavjud emasligi sababli, o'qituvchining maqsadi o'quvchilarni yozish vazifasini boshlash uchun turli g'oyalarni ochib berish va har bir o'quvchi qaysi g'oyalar (qaysi sharoitlarda) u ishlay oladigan eng yaxshi variant ekanligini aniqlashga yordam bera olishi kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Антонова Е.С. Где искать ресурсы для обновления школьной методики?// Русский язык в школе. – 2007. – № 6. – С. 10. (10–14).

2. <https://leeprecious383.medium.com/how-to-write-a-good-paragraph-a-writing-guide-ef8dec0c77df>

3. Maritza A. Barreto R. Improving Writing through Stages. Colombia 2011. P.19.

4. Adriana Maritza Rivera Barreto. Improving Writing through Stages. Columbia.2011. 15.

5. Primov A., Qodirova X. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. O'quv-uslubiy qo'llanma.

6. Новиков А.И. Текст как объект исследования лингвopsихологии // Методология современной психолнгвистики: Сб. статей. – Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003.

7. Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Астрель, АСТ, 2007.

8. Сорокин Ю.А. Текст: цельность, связность, эмотивность // Аспекты общей и частной теории текста. –М., 1982.

TILSHUNOSLIKDA KASB-HUNAR TERMINLARI TADQIQI XUSUSIDA

¹Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, Urganch davlat universiteti dotsenti, f.f.d. (PhD)

²Qodirova Mashhura Ma'mur qizi, Urganch davlat universiteti talabasi

ON THE RESEARCH OF PROFESSIONAL TERMS IN LINGUISTICS

¹Norbaeva Shukurjon Khaitbayevna, Urganch State University, Associate Professor, f.f.d. (PhD)

²Kadirova Mashhura Ma'mur kizi, student, Urganch State University

ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССИОНАЛЬНО- ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

¹Норбаева Шукуржон Хаитбаевна, доцент Ургенчского государственного университета, д.ф.ф. (PhD)

²Кадырова Маишура Мамур кызы, студентка Ургенчского государственного университета

1

2

¹<https://orcid.org/0000-0002-0629-1107>

e-mail:

¹norbayeva1975@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada jahon va o'zbek tilshunosligida

kasb-hunar terminlari tadqiqi yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlar tahlil qilingan. Shuningdek, terminologiya masalalari ilmiy-texnik ishlab chiqarish, kasb-hunar, har xil tarmoqlar leksikasi, ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga tegishli so'z va iboralarni qamrab olishi xususidagi fikrlar ham batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: terminologiya, kasb-hunar, nominativ birlik, adabiy til, tashqi manba, sohaviy leksika, turkiy tillar, atama.

Аннотация: В данной статье проанализированы исследования, проведенные в области изучения профессионально-технической терминологии в мировой и узбекской лингвистике. Также подробно освещены вопросы терминологии, охватывающей слова и выражения, относящиеся к научно-техническому производству, профессиям, различным отраслям лексики и всем сферам общественной жизни.

Ключевые слова: терминология, профессия, номинативная единица, литературный язык, внешний источник, отраслевая лексика, тюркские языки, термин.

Abstract: This article analyzes the researches carried out on the study of professional terms in world and the Uzbek linguistics. Also, it also covers the issues of terminology covering scientific and technical production, profession, lexicon of various industries, words and phrases related to all aspects of social life.

Keywords: terminology, profession, nominative unit, literary language, external source, technical words, the Turkic languages, term.

KIRISH. Har bir xalqning asriy tajribasini o'zida mujassam qilgan, ona tilidagi lisoniy boyliklarni asrab qolish, uni ilmiy tahlil qilish, keyingi avlodlarga yetkazish hozirgi fan oldida, xususan, tilshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda tili-mizda mavjud bo'lgan so'z va iboralarni, atamalar va leksik boyliklarni o'rganish hamda lisoniy meros

sifatida ilmiy tahlilini olib borish bugungi kunda eng dolzarb masalalardan biridir.

A.A.Potebnya "keyingi ma'no" deb atagan va "u tilshunoslikning o'rganish obyektiga kirmaydi, uni boshqa fanlar o'rganadi" [31] deb ko'rsatilgan terminologik leksika uzoq davrlargacha alohi-da nominativ birlik, atama sifatida tilshunoslikda tadqiq qilinmadi. Tilshunoslik fani rivojlanib, o'z tadqiqot

doirasini kengaytirgan sayin terminlarni o'rganish uning eng muhim masalalaridan biriga aylandi. Hozirgi davrda terminlarni o'rganish tilshunoslikning alohida sohasini – terminologiyani shakllantirdi. Ma'lumki, terminologiya masalalari ilmiy-texnik ishlab chiqarish, kasb-hunar, har xil tarmoqlar leksikasi, ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga tegishli so'z va iboralarni qamrab oladi, bu tushunchalar tarixi xalq hayoti, uning moddiy va ma'naviy jihatlari bilan bog'liq hamda ularning barchasini tadqiq qilish, tilning mulkiga aylantirish hozirgi davr tilshunosligi oldida turgan, kechiktirib bo'lmaz tadqiqot yo'nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillaridan foydalanildi.

D.S.Lotte qanday kategoriyadagi so'zlar terminlashishi mumkinligi haqida gapirib: "...texnikada quyidagi tushunchalarni anglatuvchi asosiy kategoriyalar terminlashadi: jarayonlar (hodisalar); texnika predmetlari (materiallar, qurollar, asboblar, detallar va h.k.); xossalar; hisobiy tushunchalar (parametrlar, geometrik obrazlar va h.k.); o'lchov birliklari" [22], A.V.Kalinin esa, termin bilan kasb-hunar so'zlarining bir-biridan farqli ekanligini quyidagicha asoslashga intiladi: "...termin – bu muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo'jaligi, texnikadagi tamomila rasmiy bo'lgan, qabul qilingan va qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasidir, nomidir, kasb-hunar so'zlari esa – biror kasb, mutaxassislik o'rtasida ko'pincha jonli tilda tarqalgan, aslini olganda, tushunchaning qat'iy, ilmiy tavsifiga ega bo'lmagan yarim rasmiy so'zdir" [17].

T.S.Kogotkova bu fikrga yana ham oydinlik kiritib: "Mahalliy ishlab chiqarishning biror sohasi dialektal so'zlari jamini ishlab chiqarish – kasb-korlikka oid leksika deb ataymiz"[19],- deb ta'kidlaydi.

Ko'rinadiki, olimlar termin bilan kasb –hunarga oid so'zlar o'rtasida ma'lum farqlar borligini, termin esa muayyan fan, sanoat, qishloq xo'jaligi, texnikada va boshqa sohalarda rasmiy qo'llanila oladigan, qonunlashtirilgan so'zlarni terminlar hisoblab, kasb-kor, hunarga, ma'lum bir doiraga (dehqonchilik, poliz mahsulotlari va shuningdek, taom nomlarini ham) oid so'zlarni terminlar jumlasiga kiritmaydilar.

Ma'lumki, fan-texnika, qishloq xo'jaligi, sanoat tarmoqlarida qo'llanilayotgan so'z va iboralar

eng qadimgi davrlarda o'sha sohalarning boshlang'ich davrlarida qo'llanilayotgan so'z-iboralar kabi ma'lum predmetlarga atab qo'yilgan va o'sha predmetlarni bildiradigan bir ma'noli so'z va terminlardir.

NATIJALAR. Aslida termin va oddiy so'zning farqli jihatlariga e'tibor qaratmoqchi bo'lsak, bu hodisalarga o'sha soha bilan shug'ullangan olimlarning fikrlariga nazar solish va shu asosda termin va oddiy so'z oppozitsiyasini hal qilish maqsadga muvofiqdir. Odatda, olimlar terminlarning quyidagi belgilarini ko'rsatadilar:

- 1) termin bir ma'noli[5] yoki bir ma'noli tendensiyaga ega [20,21,33];
- 2) termin aniq, nominativ funksiyaga ega bo'lib, unga emotsionallik, ekspressivlik, modallik funksiyalari xos emas. Termin o'zining bu xususiyatini kontekstda ham, kontekstdan tashqarida ham saqlaydi [33];
- 3) terminning ma'nosi tushunchaga tengdir [33];
- 4) termin stilistik jihatdan neytraldir [30];
- 5) terminologik leksika alohida sistemadir [10] va hokazo.

Keltirilgan fikrlarda olimlar terminlarning xarakterli xususiyatlarini aniq va to'la qayd qilganlar. Bu belgilardan termin uchun nihoyatda xarakterli belgilar terminlarning uslubiy neytralligi, terminologik leksika alohida tizim (sistema) ekanligi (uning bunday sistema ekanligi o'zi qo'llanilayotgan sohadagina sistema elementi sifatida ko'zga tashlanishida ko'rinadi), termin funksiya bajarishi kabildir. Terminlar shu belgilari bilan oddiy so'zlardan farqlanishi mumkin. Terminlarning maxsus termin ekanligi o'zi qo'llanilayotgan sohada yaqqol ko'zga tashlanadi. U bu tizimdan boshqa tizimga o'tsa oddiy so'zga aylanadi. Shu sababli ham M.Mukarramov "bo'g'in" so'zi tilshunoslikda, ya'ni fonetikada termin, "yosh bo'g'in", "qo'l bo'g'inlari" birikmalarida inson tanasining a'zolari sifatida ekanligini ta'kidlaydi [26].

V.G.Gak yuqorida ko'rsatilgan maqolasida termin bilan so'zning farqli munosabatini ifoda planiga ko'ra uch tipga bo'lib o'rganish mumkinligini ko'rsatadi:

- 1) bir planli leksik birlik- oddiy so'z;
- 2) bir planli leksik termin;
- 3) ikki planli leksik birlik – bir o'rinda oddiy so'z, ikkinchi bir o'rinda termindir [7].

V.G.Gakning fikricha, birinchi tip leksik birliklar doimo o'zining oddiy so'zligini saqlaydi. Ular ilmiy adabiyotlar tilida ham termin sifatida qo'llanmaydi. Bu so'zlarga atoqli otlar, olmosh va yordamchi so'zlar kiradi.

Ikkinchi tip birliklar haqiqiy terminlardir. Ular kontekstda ham, kontekstdan tashqarida ham o'zlarining terminologik xususiyatini saqlay oladi. Ular oddiy so'z bilan yonma-yon qo'yilganda ham o'zlarining oddiy so'zdan uzoqlashganligini, begonalashganligini namoyon qilib turadi. Bunday so'zlar *tangens, sinus, affiks, prefiks, oqsil, oltingugurt, umurtqasizlar* tipidagi so'zlardir.

Uchinchi tipdagi so'zlar bir o'rinda oddiy so'z, ikkinchi bir o'rinda termin ma'nosida qo'llanishi mumkin. Bunday terminlar ko'pincha o'z til imkoniyatlari zaminida hosil bo'ladi: *so'z, gap, kuch, bo'g'in, maydon, uchburchak, ildiz, to'qima* kabi.

MUHOKAMA. Hozirgi, ya'ni ilmiy-texnik taraqqiyot davrida, axborot texnologiyalari hayotning barcha sohalariga jadal sur'atlar bilan kirib borayotgan XXI asrda adabiy tilning xalq tiliga, dialektlarga ta'siri katta bo'ldi. Bu, o'z navbatida, adabiy til ta'sirida xalq tilida mavjud bo'lgan ba'zi vositalarning unutilib ketishiga, ularning asta-sekin yo'qola borishiga sababchi bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida kasb-hunar atamaları birmuncha o'rganilgan sohalaridan biri hisoblanadi. Bu sohada ko'pgina nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan [1,24].

Ma'lumki, tilshunoslikda soha atamalarining turli jihatlarini yoritishga doir anchagina izlanishlar olib borilgan. Ushbu muammolarni tadqiq etishga tilshunoslardan N.Dmitriyev, N.Baskakov, A.Reformatskiy, V.Danilenko, N.Mamatov, S.Ibrohimov, M.Abdiyev va boshqalar munosib hissa qo'shdilar.

Turkiy tillar materiallari asosida uning terminologik tizimini o'rganish o'tgan asrning 50 – yillaridan boshlandi. Bu davrgacha qator turkiy tillarda har xil sohalar bo'yicha terminlar yuzaga keldi, darsliklar nashr qilindi, rus tilidan ilmiy-texnik adabiyotlarning, turli-tuman o'quv qo'llanmalarining tarjima qilinishi sohalar terminologiyasining shakllanishiga ijobiy ta'sirini o'tkazadi va 50-yillargacha shakllanib ulgurgan, katta lisoniy materiallarni o'zida jamlagan tarmoqlar terminlarini o'rganish, ularni tartibga solish tilshunoslik fani oldiga qator vazifalarni qo'ydi. Shu

tariqa milliy turkiy tillarda terminologiya masalalarini tadqiq qiluvchi dastlabki ilmiy ishlar maydonga keldi. Bunday ilmiy ishlarning ilk namunalari N.A.Baskakov [4], N.K.Dmitriyev [12], F.S.Faseevlarning [36], keyinchalik turkiy tillar materiallari asosida terminlarni o'rganish bo'yicha B.U.Oruzbayeva [28], R.A.Urekenova [35], M.Sh.Gasimovning [9] ishlarini ko'rsatish mumkin.

Terminlarni o'rganish borasida yangi qadamlar qo'yildi, ya'ni ilmiy terminologiyaga oid [24,13,32,2,18,23,11], kasb-hunarga oid [15], o'zbek tili leksikasiga oid tadqiqotlar [3,27,6,37,38,25,34], shuningdek, ensiklopediya, izohli lug'atlar [39,40] birin-ketin maydonga keldi.

O'zbek tili tarmoqlar terminologiyasi bo'yicha yuzaga kelgan dastlabki tadqiqot 1955-yilda himoya qilingan N.Mamatovning "O'zbek paxtachilik terminologiyasi" nomli ishidir [24]. Ishda paxtachilik bilan bog'liq atamalar taraqqiyoti, ularning tasnifi, atamalarining so'z, so'z birliklaridan farqli jihatlarini, atamaning ta'rifi, O'zbekistonda paxtachilikning rivojlanish tarixi va u bilan bog'liq holda yangi atamalarining paydo bo'lishi, o'zbek paxtachiligi atamashunosligining boyishiga ichki va tashqi manbalarning hal qiluvchi mavqei atroflicha tahlil qilingan.

Keyinchalik Farg'ona shevalaridagi kasb-hunarga oid so'zlarni o'rgangan S.Ibrohimovning tadqiqoti maydonga keldi [15]. U bu ishida kasb-hunar leksikasini qanday to'plash, ilmiy tahlil qilish, tasnif qilish bo'yicha namuna yaratdi va keyingi tadqiqotlarda bu tajribaga asoslanish an'anaga aylanib qoldi.

XULOSA. Ushbu qisqacha obzorning o'zi-yoq lko'rsatadiki, o'zbek tilshunosligida tarmoqlar terminologiyasini o'rganish bo'yicha yetarli tajribalar to'plangan, qator sohalar terminlari ilmiy tahlildan o'tkazilgan va ularning o'zbek adabiy tilidagi o'rni, mavqei tasvirlab berilgan. Ammo, mazkur sohada barcha tadqiqotlar poyoniga yetgan, unga xos barcha muammolar to'la o'z yechimini topgan, degan xulosaga olib kelmaydi. Ayniqsa, sohaviy leksikaning har xil hududlaridagi ko'rinishlari, xarakteri, ularning turli tillar ta'siridagi holati masalasi hali o'z yechimini kutayotgan, ilmiy tadqiqotlar olib borish mumkin bo'lgan katta masalalardan biridir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб-хунарлари материаллари

- асосида): Филол. фанлари доктори ... дис. –Тошкент, 2004. –262 б.
2. Азизов С. Лексико-грамматическое исследование музыкальной терминологии узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. фил. наук.-Т.: 1981.
 3. Асомутдинова М. Ўзбек тилида кийим-кечак ва унинг қисмлари номлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1970.
 4. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР –М., 1959.
 5. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М. 1965.
 6. Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакии: Автореф. дис. ...канд. фил. наук.Т. 1972.
 7. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии // Стилистические проблемы языков науки, терминологии и информатики. ч.1. –М., 1931.
 8. Гасимов М.Ш. Азербайжан дили терминологијасының асаслари. – Баку: Елм, 1973.
 9. Гасимов М.Ш. Основы терминологии азербайджанского языка: Автореф. дис. ...д-ра фил. наука. – Баку, 1972.
 10. Даниленко В.П. Как создаются термины // Русская речь, 1967. – №2. – С. 58.
 11. Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка: Автореф. дис. ...док. фил. наук. – Т., 1988. – 43 с.
 12. Дмитриев.К. Грамматическая терминология в учебниках родного языка. –М.: АПН РСФСР, 1955.
 13. Жамолхонов Х. Ўзбек ботаника терминологиясининг таркиб топиши ва ривожланиш тарихидан: Фил. ф. н. ...дисс. – Т., 1968.
 14. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1961. – 163 с.
 15. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. – Тошкент: ЎзССР ФА, 1959.
 16. Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: УзССР Институт языка и литературы имени А.С.Пушкина, 1983.
 17. Калинин А. В. Лексика русского языка. –М.: Изд. МГУ, 1971. – 141с.
 18. Касымов А. Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке: Автореф.дис. ...канд. фил. наук. –Т.: 1982.
 19. Коготкова Т.С. К вопросу о производственно-профессиональной лексике говора и соотношение ее с терминологической лексикой литературного языка// Диалектная лексика. 1969. – Л.: Наука, 1971.
 20. Кутина Л.Л. Формирование терминологии физики в России. – М-Л.: Наука, 1966. – 267 с.
 21. Левковская К.А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. –М.: Высшая школа, 1962. – 99 с.
 22. Лотте Д.С. Основы построение научно-технической терминологии // Вопросы теории и методики. – М., 1961. – 29 с.
 23. Мадвалиев А. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации: Автореф. дис. ...канд. фил. наук.- Т., 1986.
 24. Маматов Н. Узбекская хлопководческая терминология: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1955.
 25. Мирхолиқов З. Ўзбек тилида балик номларининг луғавий-маъновий ва грамматик хусусиятлари: фил.ф.н...дисс. –Т., 1991.
 26. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. – Т.: Фаъ, 1984. – 52 б.
 27. Нугманов Т. Термины бахчеводства в узбекском языке: . Автореф. дис. ...канд. фил. наук. –Т. 1971.
 28. Орузбаева Б.У. Словообразование в киргизском языке. –Фрунзе, 1964.
 29. Пардаева И. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси: Ф. ф. н. ...дисс. – Т., 1994.
 30. Плотровский Р.Г. К вопросу об изучения термина. «Уч. Зап. ЛГУ», №101. Серия филол. Наук. Вып.18. –Л.; 1952.
 31. Потевня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз., 1958. Т.I.-19 с.
 32. Рамазанов М. Из истории формирования и развития узбекской математической терминологии: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Т., 1973.
 33. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. –М., 1961.
 34. Саидова М. Наманган шеваларидаги кариндошлик терминларининг лексик-семантик тахлили: фил.ф.н...дисс. –Т.,1995.
 35. Урекенова Р.А. Образование терминов в казахском языке. – Алма-Ата, 1980.
 36. Фасеев Ф.С. Татар телендә терминология. – Казан, 1969.
 37. Ходжамбердиев Т. Животноводческая лексика узбекского языка: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Т., 1975.
 38. Хусаинова З. Названия свадебных обрядов и церемоний в узбекском языке: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Т., 1983.
 39. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Икки томли: 1-т (Москва: Рус тили, 1981), 2-т (Москва: Рус тили, 1981).
 40. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т: “Ўзбек миллий энциклопедияси”, I жилд, А-Д. –Т., 2006, II жилд. Е-М. –Т., 2006, III жилд Н-Т. –Т., 2007.

JADID MA'RIFATPARVARLARINING MAKTABLARDAGI O'QITISHGA OID QARASHLARI

Axmadjonova Gulnoza Rustamjon qizi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA" kafedrasi o'qituvchisi

**IN THE SCHOOLS OF THE MODERN
ENLIGHTENERS ATTITUDES ON TEACHING**
*Akhmadjonova Gulnoza Rustamjon qizi, Teacher of the IRCICA
Department of Islamic History and Source Studies of the
International Islamic Academy of Uzbekistan*

ОТНОШЕНИЕ ДЖАДИДОВ К ОБУЧЕНИЮ В ШКОЛАХ

Ахмаджонова Гулноза Рустамжон кызы, преподаватель кафедры «История ислама и источниковедения IRCICA» международной исламской академии Узбекистана

Annotatsiya: *Jadidlar ochgan "usuli jadid" maktablarida diniy (islomiy) ilmlarni ham, dunyoviy fanlarni ham o'rgatishga harakat qilgan va maktablar uchun tuzgan o'quv dasturlariga islom tarixiga oid darsliklarni ham kiritishgan.*

Kalit so'zlar: *jadidlar, ma'rifatparvar olimlar, yangi usul maktablari, islom tarixi, diniy fanlar, dunyoviy fanlar, darsliklar.*

Аннотация: *Джадиды старались преподавать как религиозные (исламские) науки, так и светские науки в открытых ими школах «усули джадид», включали учебники по истории ислама в созданные ими учебные программы для школ.*

Ключевые слова: *джадиды, просвещенные ученые, школы нового метода, история ислама, религиозные науки, светские науки, учебники.*

Abstract: *Jadids tried to teach both religious (Islamic) sciences and secular sciences in the "Usuli Jadid" schools opened by them, and included textbooks on the history of Islam in the curricula they created for schools.*

Keywords: *Jadids, enlightened scholars, new method schools, Islamic history, religious sciences, secular sciences, textbooks.*

KIRISH. Jadidlar ochgan "usuli jadid" maktablarida diniy (islomiy) ilmlarni ham, dunyoviy fanlarni ham o'rgatishga harakat qilgan va maktablar uchun tuzgan o'quv dasturlariga islom tarixiga oid darsliklarni ham kiritishgan. Bunga bir qancha sabablar mavjud edi. Avvalo, ruslar bosqiniga qadar Turkiston o'lkasida madrasalarda asosiy fanlar diniy

ilmlar hisoblangan. Undan tashqari, XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib, aholi orasida turli bid'at-xurofotlar keng tarqalgani jadidlar oldiga millatga islomning asl mohiyatini, uning ilmga targ'ib qiluvchi din ekanini, zamona ilmni egallashga hech qachon to'sqinlik qilmasligini tushuntirish masalasini qo'ygani edi. Shuning uchun jadid

[https://orcid.org/
0001-0009-1588-2191](https://orcid.org/0001-0009-1588-2191)

e-mail:

g.r.axmadjonova@gmail.com

maktablarida ham mumtoz madrasa ta'lim tizimi davom ettirilgan holda, tizim takomillashtirilib, maktab o'quv dasturida musulmon bolalari bilishi zarur sanalgan islom tarixi ham alohida fan sifatida qoldirilgan. Lekin sho'rolar senzurasini sababli dastur qisqa tuzilib, fan "Muxtasar islom tarixi" nomi bilan atalgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Bu borada Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919), Abdulla Avloniy (1878-1934) va Abdurauf Fitrat (1886-1938) birinchilardan bo'lib islom tarixiga oid darsliklar tuzishgan. Jadid ma'rifatparvarlarining islom tarixiga bag'ishlangan muxtasar asarlari haqida filologiya fanlari doktori, professor H.Boltaboyev: "Jadid adabiyoti namoyandalari tomonidan yaratilgan muxtasar islom tarixlarining ham pedagogika va ilohiyot tarixida alohida o'rni bor. Ular yangi maktablarning ilm toliblari uchun farzi ayn bo'lgan islom tarixidan saboq berish orqali, avvalo, ma'rifatparvarlik g'oyalari targ'ib qilishda sobit turdilar. So'ngra ushbu muqaddas tarixning asosiy qismini o'quvchilarga quyi sinflardayoq uqtirishga harakat qilganlarki, bularning sa'y-harakatlari barcha jamiyatlar uchun saboq bo'lg'usidir. Chunki bolaning ilk yoshligidanoq imonli-e'tiqodli bo'lib o'sgani unib-o'sayotgan jamiyatning yutug'idir. Agar jamiyat komillik sari intilish taraddudida bo'lsa, e'tiborni ko'proq yosh avlodga qaratadi va uning takomili yoshlarning o'sib-ulg'ayishi bilan barobar kechadi", - deya fikr bildiradi.

MUHOKAMA. Mahmudxo'ja Behbudiy 1909-yilda "yangi usul" maktablari uchun "Tarixi muxtasari islom" ("Islomning qisqacha tarixi") darsligini yozgan. Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining "Muntaxabi jug'rofiyayi umumiy" darsligida "Eski xurofot va isroiliyat so'zlari bizning tafsir kitoblarimizgacha kirib ketgan" deb [1], bu masalani ham "Tarixi muxtasari islom" darsligida hal qilishga harakat qilgan. Behbudiy musulmonlar tarix, islom tarixini o'qishi zarurligini ta'kidlab: "Qur'oni karimda tarixiy xabarlar va o'tgan qissalar to'g'risida ko'p oyati sharif bordur. Bir xil oyatlarda Alloh taolo tarafidan anbiyoi a'zami alayhissalomning qissa va ahvoli tarixiya va voqeai qavmiyalari bayon bo'lib, yana mashhur qavm va xalq va hatto mashhur odamlarning qissa va ahvoli tarixiya va voqealari bayon bo'lgandur... Tangri taboraku taolo tarafidan bo'lgan bu qissalar ilmi

tarixni asl va asosini tashkil beradur va biz, musulmonlarni, o'tgan tarix va qissalarni o'qub ibratlanmog'imizga buyuradur" [2]. Mahmudxo'ja Behbudiy yangi usul maktablarida "Muxtasar islom tarixi" fani joriy qilingani haqida shunday degan: "Usuli jadid ismli maktablarda "Tarixi islom", "Tarixi anbiyo" isminda risolalar ta'lim berilurki, bolalarning dini mubini Islom va anbiyoi a'zamni yaxshi bilishlariga bois bo'lur. Ammo, ma'al-taassuf ba'zi o'ylamay so'ylaguvchilar tarix va jug'rofiya o'qumoqni bid'at va gunoh deb bechora avomni ozduradurlar. Bizni Turkistonda ba'zi eng muhtaram muborak kishilar tarixdan bexabardurlar". Behbudiy maktablarda millat farzandlarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun tarixni bilishlari kerakligini ta'kidlagan. Behbudiyning o'zi islom dini bilimdoni, yirik ulamo – qozi, muftiy lavozimlarida faoliyat yuritganidan kelib chiqib, aytishimiz mumkinki, islomning vatanparvarlik, ilmga targ'ib qilishi to'g'risidagi g'oyalari chuqur bilgan. Shuning uchun ham "Oyina" jurnalida bosilgan "Tarix va jug'rofiya" maqolasida o'tgan payg'ambarlar, din va ummatlarning ahvolidan, payg'ambar Muhammad alayhissalom, sahobalarning islom ummati uchun qilgan mehnatlaridan xabardor bo'lish uchun ham tarixni o'rganish zarurligini aytgan. "Xulosa, din-u dunyodan boxabar bo'lmoqni xohlaydurg'on har kim uchun tarix o'qumoq kerak, chunki har nimarsa va ishning asli va nasli tarixdan bilinur" [3].

NATIJALAR. Mahmudxo'ja Behbudiydan so'ng, yana bir ma'rifatparvar Abdulla Avloniy Toshkentda "Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi Islom" nomli darslik yaratdi. Asar Avloniyga qadar bu mavzuda bitilgan darsliklardan o'qitish usuli jihatidan nisbatan to'liq ma'lumot berishga mo'ljallangan va masalaning pedagogik jihatiga ko'proq ahamiyat berilib, o'quvchiga oson tushuntirishga harakat qilingani bilan farqli edi. Asarning birinchi nashri 1910-yilda amalga oshirilgan [4]. Darslik 1917-yilgacha ikki marta nashr qilingan. A.Avloniy darsligining ahamiyatli jihati shundaki, unda ismi Qur'oni karimda zikr qilingan payg'ambarlardan tashqari, Shis, Yusha', Ash'iyo alayhissalom kabi Qur'oni karimda zikri kelmagan payg'ambarlar haqida ham qisqa ma'lumotlar bor. Darslik 52 ta bo'limdan iborat. Asar sarlavhasidan so'ng "Odam alayhissalomdin Muhammad alayhissalomg'acha arolarinda o'tgan payg'ambarlarning qissalari va zuhuri islom. Usuli

jadidaga muvofiq ravishda maktabi ibtidoiyalarimiz (boshlang'ich maktablarimiz)ning uchinchi va to'rtinchi sinf shogirdlari uchun tartib berilib, Turkiston shevasinda eng mo'tabar asarlara iktifo qilinub (foydalanib), qisqacha Hazrati Odam alayhissalomdin xilofati roshidin zamonigacha darj qilinub (yozilib), maydoni intishora qo'yildi", degan so'zlar yozilgan [5]. Kitobda mavzular tarixiy izchillikda keltirilgan bo'lib, o'quvchini qiziqtiradigan uslubda yozilgan. Darslikdagi Qur'oni karim hamda hadisi shariflar asosida, ma'lumotlar "isroiliyot" hikoyalaridan xoli tarzda yozilgani bilan qimmatlidir. Jadid maktablarida islom tarixini o'qitish tarafdorlaridan yana biri yirik ma'rifatparvar Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat edi. Abdurauf Fitrat ham "yangi usul" maktablarida islom tarixini o'qitish zarurligini ta'kidlab, Istambuldan qaytgach, 1914-yilda "Muxtasar islom tarixi" darsligini tuzgan[6]. Uning darsligi Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdulla Avloniyning shu nomdagi darsliklaridan o'zining tarixiylikka alohida ahamiyat bergani bilan farqli hisoblanadi. Darslik muqaddima va 3 qismdan iborat: 1-qism "Saodat davri", 2-qism "Birinchi to'rt asl xalifalar (xulafoi roshidin) va 3-qism "Ummaviylar va Abbosiylar". Muqaddimada tarix ta'rifi berilgan" tarix – millatlarning o'tmishini, taraqqiyotini hamda tanazzulining sabablarini o'rganaturg'on ilmdir". So'ngra tarix taqsimida umumiy va xususiy tarix tasniflanadi: "Tarix ikki qismdan iborat: umumiy tarix va xususiy tarix. Barcha millat va jamiyatlarning ahvolini bayon qiladigan soha umumiy tarix deb ataladi. Xususiy tarix birgina millat va birgina jamiyatning tarixini yoritadi. Islom tarixi ham xususiy tarix jumlasiga kiradi; binobarin, Islom tarixi Hazrati Payg'ambar (s.a.v.)ning dunyoga kelishlaridan va Islom dinining dunyoga tarqalishidan bahs qilib, Islom olamining taraqqiyotini tushuntirib beradi. Islom tarixini bilish barcha musulmonlar uchun farzdir" [7]. Darslikning asosiy qismi yuqorida aytilganidek tarixiylik tamoyiliga to'liq rioya qilingan holda "Rum (Vizantiya) va Eronning islomdan avvalgi ahvoli (milodiy besh yuzinchi yillar)" bobi bilan boshlanib, Andalusiya'dagi musulmonlarning tugatilishigacha bo'lgan katta bir davrning muxtasari hisoblanadi. Asarning 2004-yili "Yangi asr avlodi" nashriyoti tomonidan qilingan nashriga muharrirlik qilgan

Asror Samad asar haqida: "Abdurauf Fitrat risolasini Andalusdagi xalifalar tarixi bilan tugatadi. Tugatgan, degan gap agar rost bo'lsa! Bizning nazarimizda ham risolaning davomi bordek. Ehtimolki, tala-to'plarda, Fitratning boshiga balo-ofatlar yog'ilganda asarning davomi yo'qolgandir.

XULOSA. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, garchi biz jadidlarning "yangi usul" maktablarida islom tarixini o'qitishga bo'lgan harakatlari, shunga bag'ishlab yaratgan darsliklari, ularning mazmun-mohiyatini uchta jadid namoyandasi misolida ko'rib o'tgan bo'lsak-da, aslida boshqa ko'plab jadid namoyandalari ham bu borada asarlar yozgan, buning faol targ'ibotchisi bo'lgan. Ularning bu faoliyatlari muqaddas dinimiz, milliy qadriyatlarimizni to'liq saqlagan holda jahonga bo'y ko'rsatish, zamona ilmini o'rganish, Ovro'po tajribasini egallashga qaratilgan edi. Jadid ma'rifatparvarlarining islom dini tarixini maktablarda o'qitishi tolerantlik, sabr-toqatlilik, o'zgalarning vijdon erkinligi huquqini hurmat qilish kabilar asli islom dini ta'limotida, uning muqaddas kitobi bo'lmish Qur'oni karimda qat'iy belgilanganini yosh avlod ongiga singdirishda katta xizmat qilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Axmadjonova G., Raxmatxonov A. Mahmudxo'ja Behbudiyning geografiyaga oid darsliklari tahlili.// "Jadidlarning ilmiy-pedagogik merosi: tarix va zamonaviylik" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari (II to'plam). Farg'ona: 2024. –B 631-636.
2. Алимова Д.А., Рашидова Д.А. Махмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. –Т.: "Академия", 1999. –Б 43.
3. Jadidlar. Abdulla Avloniy/Olim Oltinbek. –Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. –B 68.
4. Абдулла Авлоний. Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи Ислом (нашрга тайёрловчи, изох ва сўнгсўз муал. Р. Баракаев). –Т.: ТИУ нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2008. –Б 2.
5. Jadidlar. Abdurauf Fitrat/Н.Болтабоев. –Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. –B 125.
6. Абдурауф Фитрат. Мухтасар ислом тарихи (сўзбоши муал. ва таржимон Ҳ.Болтабоев). –Т.: Янги аср авлоди, 2004. –Б 2.

ҚОРАҚАЛПОҚ ОИЛАСИДА ХОТИН-КИЗЛАР ТАРБИЯСИ МАСАЛАСИ

Джумабаев Ильхамбек Улугбекович
*Қорақалпоқ давлат университети, этнология,
этнография ва антропология иқтисослиги, 1-курс
магистранти*

ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ ДЕВОЧЕК В КАРАКАЛПАКСКОЙ СЕМЬЕ

Джумабаев Ильхамбек Улугбекович
*Каракалпакский государственный университет, этнология,
этнография и антропологии, 1 курс магистратуры*

ISSUES OF EDUCATION OF GIRLS IN A KARAKALPAK FAMILY

Djumabaev Ilkhambek Ulugbekovich
*Karakalpak State University, ethnology, ethnography and
anthropology, 1st year master's degree*

Аннотация: Мақолада қорақалпоқ оилалари фарзанд туғилишидаги бази урф-одатлар ва қиз фарзанд тарбияси ҳақида сўз юритилади. Айниқса, қорақалпоқ хотин-қизлари тарбияси масаласи ёритилиши билан бирга, унинг болалик, вояга етган навқиронлик даврлари билан бирга турмуш қуришидаги баъзи анъаналарга батафсил тўхталлинади.

Калит сўзлар: қорақалпоқлар, хотин-қизлар, анъана, тарбия, оила, турмуш.

Резюме: В статье рассматривается о некоторых обычаях каракалпакских семей при рождении ребёнка и воспитании девочки. В частности, освещён вопрос воспитания каракалпакской женщины, подробно рассмотрены некоторые традиции её замужества, а также периоды её детства и взрослой жизни.

Ключевые слова: каракалпаки, женщины, традиции, воспитание, семья, брак.

Resume: The article discusses some of the customs of Karakalpak families when giving birth to a child and raising a girl. In particular, the issue of raising a Karakalpak woman is covered, some traditions of her marriage, as well as the periods of her childhood and adult life, are examined in detail.

Keywords: Karakalpaks, women, traditions, education, family, marriage.

[https://orcid.org/
0009-0000-0513-042X](https://orcid.org/0009-0000-0513-042X)

ilkhombek.zh@gmail.com

КИРИШ

Аёлнинг оила ва жамиятдаги ўрни жуда аҳамиятли бўлиб, унинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланишида катта ўринга эга. Шу боис, қорақалпоқ халқи ҳам бошқа халқлар сингари аёлларни эъзозлайди, уларнинг жамоа ўринларидаги мавқесини юксак

баҳолайдилар. Чунки аёл бор экан, умр гўзал, ҳаёт фаровон ҳисобланади. Оилада қиз ва ўғил фарзанд дунёга келар экан улар жамиятда ва келажакда ҳар хил ижтимоий ўринга эга ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД

Демак, қорақалпоқ аёллари ва уларнинг кундалик турмушидаги ўрни ҳақидаги дастлабки тадқиқотлар XX аср 20-30 йиллардан бошлаб амалга оширилади. Қорақалпоқларнинг оила ва оиланинг кундалик турмушидаги урф-одатлари, улар билан боғлиқ эътиқодлар ҳақида бир қанча қизиқарли маълумотлар қорақалпоқ этнографлари, археологлари, фольклорчилар асарларида келтирилган: У.Кусекеев [3], А.Бекмуратова [1], Х.Есбергенов тадқиқотларида этнографик асосда кенг муҳокама қилинган ва фундаментал тадқиқотлар олиб борилган. Оила ва оилавий маросимлар Х.Есбергенов ва Т.Атамуратов [2]ларнинг илмий асарида кенг тадқиқ қилинади.

Тадқиқотчи З.Курбанова[4,5]нинг тадқиқотларида хотин-қизлар ва уларнинг оилавий маросимлардаги иштирокига тўхталса, Г.Хожаниязова [7,8,9]тадқиқотларида оилавий маросимларда қорақалпоқ хотин-қизларининг ўзаро ёрдам аънаналаридаги ўрни тадқиқ қилинган.

МУҲОКАМА

Оилада фарзанд туғилиши қорақалпоқ халқида катта қизиқиш туғдиради. Фарзандга исм қўйишга алоҳида эътибор берилади. Исм қўйиш учун ёши катта оқсоқолга ёки диний уламоларга мурожаат этилади. Фарзанд туғилганидан сўнг 40 кун ўтиб «чилладан чиқариб» (*қырқынан шығарып*) чўмилтириш маросими ўтказилади ва катта кўламда «бешик тўйи», яъни чақалокни «бешикка солиш» маросими ўтказилади. Бу маросимни ўтказиш ҳам ўзига хос урф-одатларга бой ҳисобланади. Масалан, бунда душманга аёвсиз бўлсин деб, ёстиқнинг тагига пиёз, муруч, пичоқ қўйилса, давлатли, насибали бўлсин деб, нон қўйилади. Чақалокнинг бешигига ёки кийимига ёмон кўздан, хавфлардан асрасин деб ҳар хил кўринишдаги туморларни тақиб қўядилар.

Қорақалпоқ халқининг яшаш тарзи фарзанд тарбиясига яхши таъсир кўрсатади. Масалан, бир қанча уйлар бир овулни қурайди, кўп уйлар эса катта овулни, бир неча овуллар бўлса *уруўды*, бир қанча *уруўлар* қавми қурайди. Бундай ўзаро яқинлик ва улар орасидаги меҳр-оқибат халқнинг бирдамлигини, фаровон ва осойишта турмуш тарзини оиладаги мустаҳкам муносабатларга боғлиқлигини исботлайдилар.

Оила тарбиясидаги энг асосий усуллардан бири - яхши сўз. Халқимизда «*Жақсы сөз-жан азығы*», «*Жақсы тилек-ярым ырыс*» (қорақалпоқ халқ мақоллари) деган ҳимматли мақоллар мавжуд. Меҳрга тўла яхши сўз орқали болаларда ҳулқ-атвор, ҳурмат-иззат сингари тарбиявий омилларни яратиш мумкин.

Оилада қизларнинг яхши тарбия эгаллаши ва ота-оналарини ташлаб кетишлари, турмуш қуришлари, муносиб аёл бўлиши ва янги қариндошлари олдида ота-оналарининг номи ёмон отлиғ қилмасдан, уларнинг юзларини шувут қилмасдан адоб-ахлоқ нормаларига амал қилишларига тайёрланади.

НАТИЖАЛАР

Шунинг учун ҳам қиз болаларнинг чақалоклик пайтларидан бошлаб улар учун фойдаланиладиган нарсаларига эътибор берилади. Масалан, қиз боланинг бешиги тагига соч тароғи, ойна (*чиройли ва гўзал бўлиши учун*) ва қайчи (*ҳунарли бўлиши учун*) сингари буюмларни иримлаб қўйишадилар. Чама билан 7-8 ёшга тўлган қизларга соч ўстиришни бошлаган. Шу вақтлардан бошлаб қизларга заргарлик буюмлари- иплар ва текис билакузуклар тақтириб бошлаган, *сәўкеле*, *тақия* кийишни бошлаган [1;Б.47].

Ҳар бир аёлнинг турмуш йўли қизлик давридан бошланади. Дастурга кўра, қиз ота-онасининг чидамлилигини ва хоҳиш-истаклари ихтиёрий сўзсиз ўринланиши, уларга ҳурмат, юмшоқлик ва меҳрибонлик билан муносабатда бўлиши керак. Керакли ҳулқ-атвор ва тарбиявий хусусиятлар ижтимоий жараёнларда сингдирилади. Ҳар бир қизнинг тарбиясига маҳалла-куй эътибор билан қарайди.

Қизнинг оиладаги ўрни ўғил бола билан тенг бўлганлиги туфайли, турмуш қурмаган қизнинг ота-онасининг уйида ҳурматли ўрин эгаллаган. Қорақалпоқ оилаларида турмуш қурмаган қиз эркин бўлган. У ўйин-кулгу сингари бир қатор жамоавий кўнгил очар йиғинларда қатнашган. Бундай йиғинларга улар ўз янгалари билан бирга борган. Бу янгалар ҳам овул ичидан энг чаққонлари гапга усталари, юриш-туришида ёшларга ибрат бўла оладиганларидан танлаб олинган. Улар ўз қайин синглиларини йиғинларга бошлаб бориб, бошқа овул йигитлари билан танишиш ва дўстлашиш имконини агар

бир-бирига муносиб бўлса ва ёшлар ўзаро бир-бири билан келишиб кетсалар турмуш ҳам қуришган. Бундай йиғинлар қизларни ўзини тутиш санъати ва заковатини тарбиялаш билан бирга ахлоқ қоидаларини ҳам ўргатувчи маскан бўлган.

Тадқиқотларга қараганда, қорақалпоқлар орасида турмуш қуриш ёши 15-17 ёш деб ҳисобланган. Айрим шаҳарларда, Чимбой, Беруний ва бошқа туманларда никоҳ ёши 18 ёшдан 22 ёшгача бўлган. Бу ҳодиса шунинг билан тушунтирилади, аввал шаҳарларда асосан савдогарлар ва ҳунармандлар яшаб, молиявий аҳволи жиҳатидан улар деҳқонларга қараганда жуда яхши яшаган. Улар болаларига ҳунармандчиликни ўргатишга ҳаракат қилган [2;Б.41].

Авваллари қорақалпоқлар орасида тўйлар йилнинг белгили бир мавсумига тўғри келган. Одатда, тўй ёз ва кузда бўлган, аммо тўй мусулмонларнинг *сафар ойига* тўғри келмаслиги ва *рўза* кунларини ҳисобга олиб белгилаган.

Қорақалпоқларда никоҳнинг бир қанча турлари бўлган:

1. «*Ақлай қуда*» - ота-оналар туғилмаган фарзандларини никоҳга олиш ҳақида келишиб олади; бундай келишувга ота-оналарнинг оилавий ва дўстлик муносабатлари келажакда фарзандларининг оилали бўлишига тасир этишини истагани сабаб бўлган.
2. «*Жаслай қуда*» - болалар туғилганидан кўп ўтмасдан болалигида юз берадиган ҳол; бунда йигитнинг ота-онаси қизнинг уйига келиб, ўғлининг қизи билан келажакда турмуш қуриши ҳақида қизнинг ота-онасига ризолигини сўраган. Қизнинг ота-онаси ҳам туғишганларининг розилиги бўлса, куёв тараф келин тарафга «*қарғи баў*» (сўзма-сўз маъноси ёқа кийиш) деган совғаларни беради. *Қарғи баў* сифатида одатда, келиннинг туғишганларига сигир берилган, сутини соғиб ичиши учун. Баъзида бундай келишув билан расмий турда «*фотиҳа*» қўлланилган. Бу анъанавий кўринишда «*нон синдирилиши*» билан белгиланган. Шу

вақтдан бошлаб қиз «*аташтирилган*» деб ҳисобланган, шунинг учун қизнинг ота-онаси энди қизини бошқа инсонга турмушга беришга ҳақли эмас эди.

3. Вояга етган болаларга уйланиш учун қуда тушиш (анъанавий никоҳ маросимларини микёсида). Бундан ташқари, қорақалпоқларда «*алып қашыў*» (қизни ўғирлаш) – никоҳи ҳам бўлган. Бу қизнинг ризолиги билан ҳам, унинг розилигисиз ҳам амалга оширилган [2; Б. 60-65].

Бу давр хотин-қизларида оилавий тартиб ва тарбия жуда юқори бўлиб, қизлар тарбиясига эътибор қаратилган.

Қорақалпоқларда аёлни эркак кишидан паст кўриш сингари иллатлар йўқ бўлган. Ўғил болалар билан қиз болаларнинг ёшлигидан бирга ўйнаш ман этилмаган. Аммо, бир *уруўдан* қиз олиш жиддий ман этилган. Шу сабабли йигитлар бўш вақтларида бошқа *уруўнинг* қизлари билан танишиш учун йиғинларга (*халқ тилида «гештёк, отырыспақ, зияпат»* деб номланади) қатнашган [6; Б.158-179].

Қорақалпоқ оилаларида кўпчилик ҳолларда фақатгина отаси, онаси, болалари яшаб кўймасдан, катта отаси, катта онаси ва бошқа уйланган акаси ёки укаси уларнинг болалари, неваралари билан биргаликда катта оила бўлиб яшайди. Бундай биргаликдаги турмуш, бир дастурхон бошига тўпланиб овқатланиш туғишганлик муносабатларни мустаҳкамлаш билан бирга, жуда катта тарбиявий хусусиятга ҳам эга ҳисобланади. Дастурхон атрофида биргаликда ўтириб оиладаги муаммоларни муҳокама қилади, маслаҳатлашилади, маънавий ва молиявий тарафларидан бир-бирини қўллаб-қувватлайдилар. Оиладаги бундай муносабатлар, яшаш тарзи болаларда меҳр-оқибатни, сабрлиликни, бирликни, ғамхўрликни, талабчанлик сингари юксак инсонийлик фазилатларни тарбиялайди.

Агар оиладан бир хўжалик алоҳида кетса, улар ёши катта ота-оналарининг диққат эътиборида бўлиб, уларга хўжалик ишларида қарашиб, бола тарбиясидан ҳам эътибор узмасдан ёрдамни беради. Бундай оилалар жуда мустаҳкам ва тотув бўлишади. Оиладаги

тарбиянинг мустаҳкамлиги авлодлар орасидаги ўзаро муносабатларда кўрилди.

Ўтган даврлардаги оилавий муносабатларни ўргансак, оила негизи аввалги даврларда қондошлардан (уруўлас) иборат бўлган. Ҳозирги вақтда оила - бу маънавий ва физиологик тарафдан яқин инсонлар жамоаси, деб ҳам номланади. Бу икки инсоннинг биргаликдаги муносабатлари, улардан туғилган фарзандлари ва яқин инсонларидан иборат бўлади. Болаларга ота-оналарининг меҳри ҳамда унга жавоб сифатида, болаларнинг ота-оналарига бўлган туйғулари оиладаги тарбиянинг асоси бўлиб, бу бошқа тарбияга қиёслаганда чин маънодаги табиий туйғуларга бой ҳисобланади. Оила инсоннинг маънавий дунёсининг юксалишига, ижтимоий тарафдан ривожланишига таъсир кўрсатади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганимизда, ҳозирги вақтда, глобаллашув шароитида юртимизда оиладаги тарбиянинг аҳамиятига, ундаги муаммоларга жамоатчиликнинг диққат эътиборини қаратиши бекордан эмас. Айниқса, қорақалпоқ қизларининг тарбиясида миллий ўзига хос анъанавий тарбиянинг ўрни оилавий маросимлар ва оилавий тартибларнинг ёшлигидан сингдирилиши сингари махсус тарбия турлари бугунги кунда ҳам давом эттирилмоқда. Чунки, асрлар давомида оиланинг шаъни, мартабаси ҳар бир халқ учун жуда аҳамиятли бўлиб келган. Оила муқаддас бўлиб, унда тарбияланувчилар бизнинг келажагимиз ҳисобланади. Айниқса, оиладаги қиз фарзанд тарбияси ва уларнинг келажаги жамиятимиз нигоҳидаги муаммолардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус, 1970.
2. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус, 1975.
3. Кусекеев У. Этнография ККАССР. Турткуль.1934г.// Рукописный фонд. Фундаментальной библиотеки ККО АН РУз., инв. № 932.
4. Курбанова З.И. Женщины богатырши каракалпакских дастанов // Tamaddun nuri, 2015, № 2. С. 12-14
5. Курбанова З.И. Презентация образа женщины в произведениях Ажинияза // Вестник ЦАММУ, 2023, № 3. С. 87-91.
6. Задыхина К. Л. Пережитки возрастных классов у народов Средней Азии. Москва, 1951. С. 158-179.
7. Хожаниязова Г.М. Каракалпак ҳаял-қызларының үй-руўзыгер жумысларындағы өзара жәрдем мәселеси. Миллий руўхий мийрасларымыз-дөретиўшилик қәбийлетлеримиз дереклери Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен жаслар Устазы шайыр, жазыўшы, тәржиман хәм фольклортаныўшы алым, филология илимлериниң докторы Жалғасбай Хошаниязовтың 75 жыллығына бағышланған республикалық илимий-әмелий конференция Материаллары Нөкис, Илим-2022. 354-357-бб.
8. Хожаниязова Г.М. Қарақалпақларда өзара жәрдем дәстүринде ҳаял-қызлардың тутқан орны. Қарақалпақстанда этнографиялық изертлеўлер: тарийх хәм заманагөйлик. Қарақалпақстанға мийнети синген илим ғайраткери, тарийх илими кандидаты Хожамет Есбергеновтың 90-жыллығына бағышланған илимий-әмелий конференция материаллары. Нөкис: Илим – 2023. 87-89-бб.
9. Хожаниязова Г.М. Қарақалпақ ҳаял-қызлары турмысында өз-ара жәрдемниң әҳмийети. Илим-фан фидокори, халқаро илмий-амалий кўрик танлови. Мақолалар танлови 1-тўптам, Фарғона, октябрь – 2022, 297-303-б.

AFG'ONISTON DAVLATCHILIGI HOKIMYAT TUZILMASIDA AFG'ON O'ZBEKLARINING ROLI: TARIXIY TAHLIL

(XIX ASR OXIRI – XX ASR BIRINCHI YARMI)

¹Xaitov Shadmon Ahmadovich

Buxoro davlat universiteti "Jahon tarixi" kafedrasida professori

²Norqo'chqarov Xushvaqt Eshnazarovich

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

THE ROLE OF AFGHAN UZBEKS IN THE AUTHORITY STRUCTURE OF THE STATE OF AFGHANISTAN: A HISTORICAL ANALYSIS

(END OF XIX CENTURY - FIRST HALF OF XX CENTURY)

¹Khaitov Shadmon Akhmadovich

Professor of the "World History" department of Bukhara State
University

²Norkuchkarov Khushvakt Eshnazarovich

Basic doctoral student of Bukhara State University

РОЛЬ АФГАНСКИХ УЗБЕКОВ В СТРУКТУРЕ ВЛАСТИ ГОСУДАРСТВА АФГАНИСТАН: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

(КОНЕЦ XIX ВЕКА - ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА)

¹Хаитов Шадмон Ахмадович

Профессор кафедры «Всемирной истории» Бухарского
государственного университета

²Норкучкаров Хушвакт Эшназарович

Базовый докторант Бухарского государственного университета

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiridan XX asr o'rtalarigacha bo'lgan davrda Afg'oniston hukumati boshqaruv tuzilmasida mamlakatda yashovchi o'zbek millati vakillarining roli haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu davrda mahalliy va muhojir afg'on o'zbeklari orasidan yetishib chiqqan ko'plab vazirlar, harbiylar, elchilar, hukumat tizimi vakillarining hayoti va faoliyati atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Afg'oniston, afg'on o'zbeklari, muhojir o'zbeklar, Amir Abdurahmon, Sadri a'zam – bosh vazir, san'at maktabi, Maorif vaziri, elchi.

Abstract. This article provides information about the role of representatives of the Uzbek nationality living in the country in the administrative structure of the Afghan government from the end of the 19th century to the middle of the 20th century. During this period, the life and activities of many ministers, soldiers, ambassadors, representatives of the government system, who grew up among the local and immigrant Afghan Uzbeks, were analyzed in detail.

Keywords: Afghanistan, Afghan Uzbeks, immigrant Uzbeks, Amir Abdurahman, Sadri Azam - prime minister, art school, Minister of Education, ambassador.

Абстрактный. В данной статье представлены сведения о роли представителей узбекской национальности, проживающих в стране, в административной структуре афганского правительства с конца XIX до середины XX века. В этот период подробно проанализирована жизнь и деятельность многих министров, солдат, послов, представителей государственной системы, выросших среди местных и пришлых афганских узбеков.

Ключевые слова: Афганистан, афганские узбеки, узбеки-иммигранты, Амир Абдурахман, Садри Азам - премьер-министр, художественная школа, министр образования, посол.

TAMADDUN NURI / THE LIGHT OF CIVILIZATION ISSN 2181-8258

2024-yil, 6-son (57) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

1

2

E-mail:

²[xushvaqt.norqochqarov@
mail.ru](mailto:xushvaqt.norqochqarov@mail.ru)

²[x.e.norkuchkarov@buxdu.
uz](mailto:x.e.norkuchkarov@buxdu.uz)

²[https://orcid.org/
0000-0002-1841-5760](https://orcid.org/0000-0002-1841-5760)

²Tel: +998919100221

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Tarixan davlatchilik va hokimyat boshqaruv an'analari singgan o'zbek millati vakillari asosan pushtunlar boshqaruviga asoslangan Afg'onistonda ham hokimyat siyosiy boshqaruv tuzilmasida faol bo'lgan. Mamlakat aholisining salmoqli qismini tashkil etuvchi Afg'onistonda yashovchi o'zbeklar orasidan ham XIX asr 80-yillaridan boshlab ko'plab mamlakat hokimiyati tuzilmasi vakillari yetishib chiqqan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / MATERIALS AND METHODS). Maqola asosan o'zbek va rus olim va mutaxassislarining tadqiqotlarida keltirilgan fikr-mulohazalari hamda arxiv materiallaridagi ma'lumotlarni o'zaro solishtirish orqali qiyosiy tahlil qilingan holda o'rganildi. Afg'onistondagi o'zbeklarning mamlakat boshqaruv tuzulmasidagi ishtiroki masalalariga bag'ishlangan alohida tadqiqot ishi mavjud bo'lmasada, bu haqdagi ma'lumotlarni bir qancha olimlar asarlari va tadqiqotlarida qisman uchratishimiz mumkin. Jumladan, tarixiy romanlari bilan mashhur adib Muhammad Alining o'zbek muhojirlarining tarixiy taqdiri haqidagi "Adabiy sog'inchlar" romanida, o'zbek muhojirlik tarixi bo'yicha yetuk tarixchi olim Sh.Xaitovning xorijdagi o'zbeklar tarixi haqidagi monografiyalarida, sharqshunoslar X.Xashimbekov va U.Sharipovlarni tadqiqotlarida ko'ramiz. Maqolada ushbu tadqiqotchilarning fikrlarini o'zaro solishtirish orqali qiyosiy tahlil qilgan holda o'rganilgan. Shuningdek, maqolada qiyosiy tahlil metodidan tashqari, tarixiylik, izchillik, xolislik kabi ko'plab metodlardan ham foydalangan holda mavzu mohiyatini ochishga harakat qilingan.

MUHOQAMA VA NATIJALAR (ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ / DISCUSSION AND RESULTS). Dastlab, XIX asr oxirida Amir Abdurahmonxon hukmronligi davrida vazir lavozimida faoliyat olib borgan muhojir o'zbek Said Akromxon To'ra haqida to'xtaladigan bo'lsak, Qo'qon xoni Xudoyorxonning ((1831-yil, [Qo'qon](#) 1882-yil, Karrux, Afg'oniston) – (Qo'qon xoni 1845-1875 yillar, tanaffuslar bilan)) jiyani hisoblangan. Taqdir taqozosi sabab bo'lajak Afg'on Amirining yaqiniga aylangan Said Akromxon To'ra Afg'onistonda Abdurahmonxon

(1880-1901) va Habibulloxon (1901-1919) kabi afg'on hukmdorlari davrida vaziri a'zam martabasida bo'lgan. To'raga asli turkistonlik xonzoda o'laroq Amir Abdurahmonxon tomonidan Kobuldagi Temuriy hukmdor Zahiriddin Muhammad Bobur qabri joylashgan bog'ni obod etish ham topshiriladi. Said Akromxon To'ra va boshqa bir qancha Afg'onistondagi o'zbek muhojirlari taqdiri haqida yozuvchi Muhammad Ali o'zining "Abadiy sog'inchlar" nomli tarixiy roman-xronikasida ma'lumot berib o'tadi. Ushbu asarga badiiy asar sifatida qaralsada, undagi ma'lumotlar rasmiy tarixiy hujjatlar va real voqealarga asoslanganligi, "...Qahramonlarning barchasi tarixiy shaxslar" ekanligi muallif tomonidan ta'kidlanadi [1, B.34]. Arxiv manbalarida Amir Abdurahmonning eng yaqin harbiy qo'mondonlaridan biri o'zbek polkovnik Sayid Nazarxon ekanligini to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi [2, B.34]. Shuningdek, Said Akromxon To'raning kichik o'g'li Abdulg'anixon ham Amir Omonullaxon (1919-1929) davrida afg'on armiyasida yetuk qo'mondon va mashhur zobitlardan hisoblangan [1, B.128-129]. XX asr boshlarida Amir Habibulloxon (1901-1919) hukmronligi davrida afg'on jamiyatida katta obro'ga ega bo'lgan Maymanalik o'zbeklardan biri professor G'ulom Muhammadxon Maymanagi (1874-1936) hisoblanadi. U Maymana shahrida tug'ilgan bo'lib, e'tiborli afg'on o'zbeklaridan So'fixon Mingboshining o'g'li bo'lgan. Jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy harakatlarda faol bo'lib, islohotchi Mahmudbek Tarziy (1866-1935, Bosh vaz. 1919-22, 1924-27)ning eng yaqin safdoshlaridan biri sifatida Konstitutsion harakatlarning taniqli arbobiga aylandi. Og'ir sharoitlarga qaramay o'zining yuksak iste'dodi sabab u rassom, san'atshunos va shoir sifatida nom qozondi. G'ulom Muhammadxon Maymanagi mamlakatda mashhur bo'lgan, ko'plab madaniyat arboblari ta'lim olgan Afg'onistondagi birinchi tasviriy san'at maktabining asoschisi ham hisoblanadi [3, B.118-119].

Hoshim Shayx Yoqubov (Hoshim Shoyiq Buxoriy) – dastlab Buxoro Respublikasida Harbiy nozir o'rinbosari lavozimida ishlagan. BXS Rning Afg'onistondagi elchisi (1922-1923 yy.) bo'lgan. Sovetlashtirish siyosatidan norozi bo'lib, kommunistlar bilan aloqani uzadi. U Afg'onistonda muhojir bo'lib yashab qoladi va Afg'oniston

hukumatida Maorif vaziri vazifasida ishlaydi. U 1935-yilda 70 yoshda vafot etadi. Uning shaxsiy kutubxonasida juda ko'p nodir kitoblar saqlanardi. Hoshim Shayx Yoqubov vafot etgach, qizi Nafisa kitoblarni Maorif vazirligi (Afg'oniston) kutubxonasiga topshirdi. Bu kabi taqdirlarni ko'plab keltirishimiz mumkin [2, B.52].

Said Islombek Xudoyorxonov (1889-1983) 1919-1920-yillarda Afg'onistonga muhojir bo'lib borgan. 1920-1921-yillarda u Moskvadagi (RSFSR) Afg'oniston elchixonasida xizmat qilgan. Fransiya poytaxti Parijda Afg'oniston elchixonasini ochib, 1922-1960-yillar davomida, ya'ni nafaqaga chiqquniga qadar Afg'oniston davlatining Fransiya va Shvetsariyadagi elchixonasi xodimi bo'lib ishlagan. U Afg'oniston va Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro savdo-sotiq va diplomatik aloqalarda muhim rol o'ynagan shaxsdir. Umrining so'nggi yillarini Shvetsariyaning Bern shahridagi qariyalar uyida o'tkazgan. Fransiyadagi P'er-Lashez qabristoniga dafn etilgan. Said Islombek o'z davrining aqlli, bilimdon va dono siyosatdoni bo'lganligini fransuz temurshunos olimi L.Keren ham tasdiqlaydi [4, B.115-116].

XULOSA(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION).

Xulosa qilib aytish mumkinki, O'zbekistondan tashqarida yashovchi eng ko'p o'zbeklar Afg'oniston hududida yashaydi. Ular doimo o'zlarining milliylik xususiyatlarini saqlash uchun kurashish bilan birga afg'on hukumati tizimida ham o'z huquqlarini himoya qiluvchi vakillariga ega bo'lish harakatida bo'lishgan. Ushbu maqolada tahlil etilgan yarim asrdan ko'proq tarixiy davr mobaynida ham Afg'oniston davlat boshqaruv tuzilmasida ko'plab o'zbek millati vakillari faoliyat olib borganiga guvoh bo'lamiz. Bundan ma'lum bo'ladiki, o'zbek millati vakillari orasidan doimo haq-huquqini anglagan, har qanday jamiyatda o'z

o'rniga ega bo'la oladigan, aql-zakovatli, dono, xalqni ortidan yetaklay oladigan, lider shaxslar yetishib chiqqan. Bu jihat Afg'oniston hududida yashovchi o'zbeklarga ham xosdir. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsadiki, Afg'onistonda yashovchi o'zbeklar XIX asrning 80-yillaridan XX asrning o'rtalarigacha bo'lgan davrda ham mamlakat boshqaruv tuzilmasida doimiy o'z o'rnini va ta'siriga ega bo'lishganini ko'rish mumkin. Bu mavzudagi tahlillarni Afg'onistonning yangi tarixiy davrida ham yana davom ettirish mumkin. Ya'ni, XX asrning ikkinchi yarmi va, ayniqsa, XXI asrning ikki dekadasi afg'on o'zbeklari barcha sohalarda bo'lgani kabi siyosiy jarayonlarda ham yanada faollashdi. Bu jarayonlarning tarixiy tahlili esa keyingi ishlarimizning asosi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Muhammad Ali. Abadiy sog'inchlar (roman-xronika). – Toshkent, “O'zbekiston”, 2015. – 216 b.
2. Hayitov Sh.A., Badriddinov S. Vatanjudolikning mungli tarixi. – Buxoro, “Buxoro” nashriyoti, 2005. – 187 b; O'zMA. Fond-I-3, 2-ro'xat, 18-ish, 5-varoq.
3. Шарипов У.З., Хашимбеков Х. Исторический и современный аспекты социального и политического положения афганских узбеков. // Афганистан-2010. Политические и экономические реалии современного Афганистана в условиях геостратегической экспансии Запада (сборник статей). – Москва, 2010. С. 103-146.
4. Hayitov Sh.A. O'zbek muhojirligi tarixi (1917-1991 yy.). – Toshkent, “ABU MATBUOT KONSALT”. – 2008. – 208 b.

TARJIMADA MAMLAKATSHUNOSLIKKA OID BILIM VA KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH

Tairova Maxfuza Abdusattorovna

*Termiz davlat universiteti ingliz tili va adabiyoti kafedrasida erkin
tadqiqotchisi*

FORMATION OF KNOWLEDGE AND SKILLS ABOUT COUNTRY STUDY IN TRANSLATION

Tairova Makhfuza Abdusattorovna

*Independent researcher of the Department of English Language and
Literature of Termiz State University*

ФОРМИРОВАНИЕ ЗНАНИЙ И УМЕНИЙ ПО СТРАНОВЕДЕНИЮ ПРИ ПЕРЕВОДЕ

Таирова Махфуза Абдусатторовна

*Независимый научный сотрудник кафедры английского языка
и литературы Термизского государственного университета*

Annotatsiya. Mazkur maqolada mamlakatshunoslik va tarjima o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilingan. Birinchidan, mamlakatshunoslikka oid tadqiqotlar terminlariga murojaat qilishga harakat qilinadi; ko'plab ta'riflar mavjud bo'lganligi sababli, maqolada ulardan faqat bir nechta muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: aslyiat, lingvistik tadqiqot, tarjima, ekvivalentlik, mamlakatshunoslik, xususiyat, lingvomamlakatshunoslik, ta'sirchanlik, tushuncha.

Аннотация. В данной статье анализируется взаимосвязь страноведения и перевода. Впервые, делается попытка обратиться к терминам страноведения; поскольку определений много, в статье будут рассмотрены лишь некоторые из них.

Ключевые слова: оригинальность, лингвистическое исследование, перевод, эквивалентность, страноведение, особенность, лингвистические исследования, влияние, понимание.

Annotation. This article analyzes the relationship between regional studies and translation. Firstly, an attempt is made to refer to the terms of regional studies; Since there are many definitions, only a few of them will be discussed in this article.

Keywords: originality, linguistic research, translation, equivalence, regional studies, peculiarity, linguistic research, influence, understanding.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION).

Tarjima insonning amaldagi zaruriy va ajralmas faoliyatidir. Tarjima faoliyatiga turli xil omillar, masalan, madaniy, tarixiy, lingvistik tipologik va pragmatik omillar ta'sir ko'rsatadi. Ko'pgina o'zbek tarjimonlar ingliz tili va madaniyatlar va mamlakati-miz o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish loyihalari va noshirlar uchun professional tarjimon va tarjimon sifatida ish olib borishmoqda, ammo ularning deyarli barchasi tarjimon sifatida o'qitilmagan. Ular o'z kasblari bilan faqat kasbiy tajribalari asosida shug'ullanadilar. Agar ularga nazariy asos berilganida, ularning ish sifati yaxshilanishi mumkin edi. Yuqori-

da qayd etilgan kamchiliklarni bartaraf etish uchun O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti va qator oliy o'quv yurtlarida tarjima kafedralari tashkil qilinmoqda. Mamlakatimizda tarjima amaliyoti va universitetlarda tarjimonlar tayyorlash uchun yaxshi poydevor yaratish umidi bilan tarjima sohasida tadqiqotlar olib borilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Tarjima mahorati nafaqat chet va ona tillarini yaxshi bilishga, balki madaniy, ya'ni mintaqaviy bilimlarga ham bog'liq. Shuning uchun

[https://orcid.org/
0006-0002-9476-1500](https://orcid.org/0006-0002-9476-1500)

E-mail:
abdusattorova@mail.ru

Tel: +998 97 243 13 13

tarjimonlar madaniy va madaniyatlararo bilimlarni chuqur bilishi talab qilinadi. Tarjimalarni qiyosiy o'rganish jarayonida «tarjima dalillari» ta'rif paydo bo'ldi, bu haqiqiy jarayonning tasvirini ifodalab beradi. V.N.Komissarov asliyat va tarjima (funksional, mazmunli va tarkibiy) matnlarni aniqlashning uch jihatini ajratib ko'rsatdi va bu mumkin bo'lgan ekvivalentlik ikki matnning yaratilishidagi tillararo tafovutlar orqali yo'l qo'yiladigan ikki xil til tarkibidagi maksimal umumiylik deb tushuniladi. Tarjima ekvivalenti haqiqiy semantikani ajratishni taklif qiladi. Tarjima jarayonida asliyat va tarjimon erishgan tarjima matnlarining yaqinligiga katta e'tibor qaratish lozim [5].

MUHOQAMA(OBSUJDENIYE/DISCUSSION)

Tarjima muammolarini o'z ichiga oladigan omillardan biri bu - mamlakatshunoslikka doir bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishdan iborat. Asliyat tarjimasini kim tomonidan tarjima qilinishi zarur, ya'ni asliyat asari yaratilgan mamlakat tarjimonlari tomonidan amalga oshirilish kerakmi yoki buyurtmachi til vakillarimi? - kabi munozarali savollar o'z yechimini kutmoqda. Mamlakatshunoslikka oid terminlar tarjimalari ko'plab omillarni o'z ichiga oladi, masalan, madaniy murojaatlar (to'g'ri ismlar, haqiqiy ismlar, metallingvistik iboralar), madaniy asos sharoitlari (odatlar va urf-odatlar, konvensiyalar) va joy va vaqtga ishora kabilar. Pragmatik muammolar mamlakatshunoslikka oid terminlar tarjima muammolari bilan birga yuzaga keladi, chunki jo'natuvchilar va qabul qiluvchilar turli madaniyatlardan kelib, o'zini madaniyatga xos tarzda tutadi. Buni quyidagicha ta'riflash mumkin: manba tilidagi matnni jo'natuvchi va oluvchi asosan umumiy madaniy sharoitda yashaydi va ular ta'sirida bo'ladi. Yuboruvchi (manba tili muallifi) o'z qabul qiluvchilariga o'zining madaniy muhitiga mos keladigan yoki kerak bo'lgan yoki bo'lishi kerak bo'lgan xabarni, ya'ni matnni yuboradi. Manba tilini jo'natuvchi maqsadli tilni oluvchilar haqida o'ylamaydi, shuning uchun odatda ikki madaniyat o'rtasida nomuvofiqlik mavjud va bu tarjima muammolariga olib keladi. Agar manba tili jo'natuvchisi va maqsadli tilni qabul qiluvchilarning madaniyati bir-biridan farq qiladigan bo'lsa, tarjimon, madaniyat mutaxassisi sifatida, maqsadli til oluvchilarga ushbu tilning maqsadli funksiyalarini tushunishlari lozim. Tarjimon ham manba tilidagi matnni oluvchi, ham maqsad til matnini jo'natuvchi hisoblanadi. Agar u manba tilidagi kommunikativ vaziyat-

ni yaxshi bilmasa, u asliyat tili muallifining ijodini ham tushuna olmaydi [4].

Mamlakatshunoslikka doir ko'nikmalar tarjimonidan millat haqida chuqur psixologik bilim, dunyoni idrok etish, tarjima asari xalqning dunyosini tushunishni talab qiladi. Mamlakatshunoslik terminlari tarjimasini o'ziga xosligi, mamlakatning geografik o'rni, tarixi, dini, an'ana va urf-odatlar bilan uyg'unlikda aks ettirilgan. Tarjimon asliyat tildagi matnni tarjima qilish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak, ya'ni o'z ko'zlari bilan boshqa til tashuvchisi madaniyatni ko'rishi, asliyat matnini qabul qiluvchilarning urf-otadlarini aniqlay olishi kerak. Xalqaro vaqt miqyosi o'zbek va ingliz tillarida bir xil bo'linishiga va ularning birligi tamoyillari ekvivalent kelishuvlar yordamida uzatilganiga qaramay, ingliz tilida (og'zaki va yozma) biz ko'pincha quyidagi belgilarga duch kelamiz. Masalan, 2 kun o'rniga 48 soat, 2 hafta o'rniga 14 kun, 3 oy o'rniga 12 hafta kabi tafovutlar mavjud [2].

Bir so'z ma'nosining boshqa tilga o'tishi sababchisi bo'lgan tarjima, asrlar davomida amalga oshirilgan bo'lsa-da, bugungidek hech qachon odatiy holga kelmagan. Qisqa vaqt ichida o'quvchi tomonidan qadrlanadigan badiiy asarning o'nlab tillarga tarjimasini ko'rishimiz mumkin. Asarni asl tilida o'qiy olmaydigan o'quvchi uchun bu holat katta yutuq bo'lib, o'quvchi o'qiyotgan asarning asl nusxa emas, balki tarjima ekanligini tez-tez esdan chiqarishi mumkin va u tarjima bilan asar o'ziga xosligini yo'qotishi mumkin deb o'ylay olmaydi. Shubhasiz, tarjima muallifning fikrlarini eng original shaklda o'quvchiga yetkazish uchun mo'ljallangan, ammo bu mumkin yo mumkin emasligi - munozarali masala [1].

NATIJALAR(РЕЗУЛЬТАТЫ/RESULTS). Tarjimada mamlakatshunoslik terminlaridan o'rinli foydalanish asliyatda ifodalangan zaruriy ma'noni to'la-to'kis yetkazib berishga xizmat qiladi.

Ingliz tilidagi «the man» so'zini mohir rus tarjimoni «o'sha kishi» deb emas, balki kontekstdan kelib chiqqan holda «putnik» so'zi bilan almashtirib, «the man» so'zini yanada aniqlashtirgan. Rus tilidan tarjima qilgan o'zbek tarjimoni ham bu so'zni «yo'lovchi» sifatida talqin qilgan. Ammo rus tarjimoni ayrim o'rinlarda leksik birliklarning mos ekvivalenti bo'lsa-da ularni boshqa leksik birliklar bilan almashtirgan. Yuqorida ko'rib o'tgan jumlamizda «followed» so'zi «sleduyuyiy» deb emas, balki

«vtoroy» tarzida tarjima qilingan. O‘zbek tarjimoni esa bu so‘zning aniq ekvivalentini berib, shakl va mazmun birligiga erishgan. Adabiyotda interfe-rensiyaning ikki turi ajratiladi: tillararo va til ichidagi interfe-rensiya. Til tipologik nuqtai nazardan, o‘zbek va ingliz tillari bir-biridan juda farq qiladi [3].

Tarjimada asliyatni qayta ifodalash uchun ikkala madaniyatni ham bilishlari kerak, aks holda ma’lumot noto‘g‘ri ifodalanishi mumkin. Demak, tarjimonlarning vazifasi juda dolzarb va har bir tarjimon bu muhim vazifani bilishi kerak. Tarjima qilayotganda, ayniqsa, tarjima qilinayotgan narsa o‘quvchilarga tushunarli bo‘lishi uchun manba va maqsad tillarning madaniy kelib chiqishi haqida ma’lumotga ega bo‘lish lozim [1].

Tarjimani mamlakatshunoslikdan alohida tushunmasligimiz kerak. Tarjima qilinayotgan ikkala qiyosiy tilni o‘zaro bog‘liqligi tarjimonlarga vaziyatga mos keladigan tarjimani yetkazishga yordam beradi. Maqsadli madaniyatning adekvat va tushunarli tasvirini taklif qilish uchun biz madaniyatga xos topilmalarni tushunishimiz kerak. Biroq, agar tarjimalar faqat so‘zlarga nisbatan ko‘rib chiqilsa, uni yaxshi tarjima deb bo‘lmaydi; tarjima qilingan narsa tejamkor ko‘rinadi va kutilgan samaraga erishib bo‘lmaydi. Ma’lumki, so‘z uchun bir nechta tarjima variantlari mavjud hamda so‘zlarni to‘g‘ri tanlash faqat to‘g‘ri tushunish bilan amalga oshirilishi mumkin. Tarjima jarayonida tarjimon ba’zan asliyatdagi ma’noni saqlab qolish uchun, uni kitobxonga yanada tushunarli bo‘lishi uchun ba’zi jummalarni kontekstdan kelib chiqqan holda tarjima qiladi. Masalan, quyidagi jumlaning o‘zbekcha tarjimasiga e’tibor beraylik:

<p>“I say, Bill, I’ve sprained my ankle”. (Jek London “Love of Life” 1905. -B. 53)</p>	<p>Menga qara, Bill, oyog‘imni chiqarib oldim! - deb qichqirdi. (J.London. “Hayotga muhabbat” -T. 1955. - B.57)</p>
--	--

Agar yuqoridagi inglizcha jumlani kontekstdan xabardor bo‘lmagan tarjimon tarjima qilsa uni «Bill dedim, men oyog‘imni chiqarib oldim» deb tarjima qilishi mumkin edi. Shuning uchun ham lingvomadaniy ma’noni saqlashda kontekst muhim rol o‘ynaydi. Ammo shunday holatlar borki, unda faqat kontekstdan xabardor bo‘lishning o‘zi kamlik qiladi, ya’ni kontekstni bilish bilan birga tarjimon asliyat va tarjima tilida

qo‘llaniladigan frazeologik birliklar, iboralar, so‘z birikmasi kabilardan ham xabardor bo‘lishi talab etiladi. Chunki asliyat matnining lingvomadaniy belgilari shu tilda gaplashuvchi xalqlarning urf-odatlarida, an’analarida, tushunchalarida, iboralarida ham o‘z ifodasini topadi.

Xulosa. Muayyan til vositalari ma’nolarini ona tili birliklari yordamida tushuntiradigan mavjud ikki tilli lug‘atlar, qanchalik keng va atroflicha tuzilgan bo‘lishlariga qaramasdan, nutq jarayonida namoyon bo‘ladigan ikki til muvofiqqlarining barchasini aks ettira olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, har qanday lug‘at ham birliklarning nutq jarayonida namoyon bo‘ladigan qo‘shimcha, tasodifiy-matniy ma’no va ma’no belgilarining barchasini o‘zida mujassam etishga ojizlik qiladi. Bundan tashqari, birliklarning ayrim ma’no va ma’no belgilari o‘zlarining bir nechtdan moddiy ifodasiga ega bo‘ladilarki, ularning hammasini jamg‘argan holda lug‘atga kiritish amaliy imkoniyat doirasiga sig‘maydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Morain G. Kinesics and cross-cultural understanding // Culture Bound. Bridging the Cultural Gap in Language Teaching. Ed. J. Valdes. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 162. p.
2. Nida E. The Nature of Dynamic Equivalence in Translation. Montreal, 1977.
3. Palmer G.B. Toward a Theory of Cultural Linguistics. – Austin: University of Texas Press, 1996. – 348. p.
4. Salomov G‘. Til va tarjima (badiiy tarjimaning umumfilologik va ba’zi lingvistik masalalari). – T.: Fan, 1966. – 385 b.
5. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М., 2001. – 372 с.
6. Madalov, N. E. (2020). Linguopsychological changes in an adult when learning a foreign language. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10(90), 417-421.
7. Мадалов, Н. Е. (2018). Значение мотивации. Какие отношения и ценности вовлечены в него?. *Гуманитарный трактат*, (22), 30-31.
8. Madalov, N. E. (2020). ЛИНГВОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ВЗРОСЛОГО ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА. *Theoretical & Applied Science*, (10), 417-421.
9. Madalov, N. E. (2019). Types of transformations in the process of translation. In *Наука и инновационные современные концепции* (pp. 111-115).

THE WORD ORDER IN THE ORAL COMMUNICATION ACT

¹Saparbaeva Gulandam Masharipovna, Doctor of Philosophy in Philological Science, Docent of Urgench State University

²Shamuratova Bonu, Student of Urgench State University

OG'ZAKI MULOQOT AKTIDAGI SO'Z TARTIBI

¹Saparbayeva Gulandam Masharipovna, Urganch davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

²Shamuratova Bonu, Urganch davlat universiteti talabasi

ПОРЯДОК СЛОВ В УСТНОМ АКТЕ ОБЩЕНИЯ

¹Сапарбаева Гуландам Машиариповна, доцент Ургенчского государственного университета, доктор философских наук по филологическим наукам

²Шамуратова Бону, студентка Ургенчского государственного университета

Annotation: The current research paper deals with the nature of word order in conversational language. It focuses readers' attention the language phenomenon as ellipsis, cleft and substitution and their impact on the types and degrees of the expression of the thought, feeling and ideas in conversation process. The main issue of the article is importance of word order in the expression of speaker's attitude towards the dictum in different types of speech acts.

Keywords: speaker, speech, communication, content, ellipsis, substitution.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishi og'zaki nutqdagi so'z tartibining tabiatiga bag'ishlangan. O'quvchilarning e'tibori ellipsis, yoriq va almashtirish kabi til hodisalariga, shuningdek, ularning fikr, his-tuyg'u va g'oyalarni suhbat jarayonida ifodalash turlari va darajasiga ta'siriga qaratilgan. Maqolaning asosiy muammosi – har xil turdagi nutq harakatlarida so'zlovchining gapga munosabatini ifodalashda so'z tartibining ahamiyati.

Kalit so'zlar: ma'ruzachi, nutq, aloqa, mazmun, ellipsis, almashtirish.

Аннотация: Данная исследовательская работа посвящена природе порядка слов в разговорной речи. Акцентируется внимание читателей на таких языковых явлениях, как многоточие, расщелина и замена, а также на их влиянии на виды и степень выражения мысли, чувства и идеи в процессе разговора. Основной проблемой статьи является значение порядка слов в выражении отношения говорящего к изречению в разных видах речевых актов.

Ключевые слова: оратор, речь, общение, содержание, многоточие, замена.

1

¹<https://orcid.org/0000-0002-3178-5782>

¹e-mail:

gulandoms1976@gmail.com

2

INTRODUCTION. It is emphasized in almost all grammar books that certain parts of sentence are moved to the beginning or front of the sentence in the oral communication act, in order to emphasize, highlight, increase the effectiveness of the content at the discretion of the speaker. This language phenomenon is called fronting device in English. Accordingly, the types of possession, cut, filler, determiner, and case of this transfer are different.

We may encounter the following forms of speech in the act of oral communication which differ from the order in the text of the written communication. For example:

1. Otangni aytaman, hali ham gazeta o'qiyapti (Your father, I mean, is still reading the newspaper).

2. Nima emish, ketarmish, bekorlarni aytibdi. Men ruxsat bersam ketadi, bo'lmasa yo'q (What did he say, goes away, just nonsense. (He) will go if I let, otherwise (he) won't).

This research on the topic also analyzes the phenomena of ellipsis and exchange in the act of verbal communication.

In the act of verbal communication, the ellipsis is distinguished by its structure and shape. Here is an excerpt from the act of interaction between two workers:

-Sen belgilab bersang, men devorga ilib chiqaman (I'll hang (it) on the wall if you mark (it)).

The complement in this sentence required by the transitive verbs to mark and hang has been omitted by the speakers in this sentence in Uzbek because there is no need for it, because the object represented by this complement in the sentence is familiar to the interlocutors. Hence, the ellipsis is a pragmatic choice of the situation and the speaker in the oral communication, which is not mandatory but optional, a syntactic methodological unit that ensures that the text is concise and comprehensible.

MATERIALS AND METHODS. The word order or structure of the sentence is not explained in any grammatical manual. Only today, as a new field of linguistics, these styles and units are named as

follows. There is no explanation for the word order or the sentence structure as mentioned above in any grammatical sources in the Uzbek language. In modern linguistics these transpositions of the parts of the sentence to the front part is called as fronting, and the use of the units of circumlocution as ha emish, nima emish as the cleft (from English). The position of the parts of the sentence is transformed in the appendix (qurama) to fill in the blank or content of the act of communication and it is introduced as the communicative dynamism in context. The linguistic researches offer certain ideas on the thought or assumption meant by the speaker (the theme), the emphasizing explanation to a certain word (rheme), the sentence containing the whole content of the passage (topic sentence), the sentence with the actual idea (content sentence), the lexical units identifying the text type (text marker) and their classification (textual, interpersonal, ideational) in the Uzbek language¹.

There are three ways of filling the cleft in oral communication act in the Uzbek language:

- a. A cleft filled by the interlocutor;
- b. A cleft filled by the speaker himself after some default;
- c. Cleft-ellipsis (A cleft filled in the mind of the interlocutors without speech).

The choice of time and aspect of the predicate used in the act of oral communication is based on the content of the communication, as well as the thinking, experiences and intuition of the speaker in the communication. So the tense forms of the verb in the act of oral communication can be uttered (namoyon) and hidden (berkitilgan, yashirin) tense forms, for example:

-Siz qaysi mehmonxonada joylashdingiz?

-Sherdorda (hidden form 'Joylashdim').

(Which hotel did you stay in? - Sherdor (hidden form (I stay at)). The reciprocal question and answer between the interlocutors is expressed, while the sequence of ellipsis in the act of oral communication can be introduced by the time, proportion and performer sequence of the action mentioned in the context.

¹ M.A.K. Halliday. Introduction to Functional Grammar: 4th Edition revised by M.Christian, M. Matthiessen. Birmingham, U.K., 2014. – P. 276.

E.g.: 1) Doctor, tishimni plomba **qilib bo'ldingizmi?**

– Hozir bo'lamiz (**Time sequenced**).

(Doctor, did you fill my teeth? - Will do it right now.

2) Janob nima buyurasiz? - Hozir, sherigim kelsin (**performer sequenced**).

(Sir, what do you order? - Now, let's wait for my friend.

3) Buni siz qildingizmi?- Yo'q, o'zi shunday ekan. (ratio proportion sequenced) (Did YOU do that? – No, that's so.

4) Bolam, ovqatingni yemaysanmi? - (No answer).

(My child, won't you eat? - (Default-ellipsis).

5) Bugun bolaga qarab turadigan odam kerak? – Mening idorada ishlarim bor. (Qarab turolmayman-cleft-ellipsis)?

(We need someone to look after a child today? - I have a lot to do in the office. (I can't look after your child -cleft, ellipsis)?)

RESULTS. The situations in this act of oral communication can generally be assessed as ellipses and substitutions, but the main criterion for the answer given by the listener is to fit the content of the given question.

Both the ellipsis and substitution are the most common features in the act of the oral communication. In linguistics, the intentional omission of words by the speaker in a communicative situation is an ellipsis. In case of the ellipsis the interlocutors can understand the content of the omitted element from the content of the speech. This should not lead to the erroneous conclusion that any broad part of the sentence used in the act of oral communication can be omitted. As long as there is always a meaningful unit in the context that explains the omitted element in the communication mode for certain reasons. In traditional grammar the subject, object, attribute, adverbial modifier and predicate types of ellipsis is distinguished according to the omission of the parts of the sentence in the act of oral communication. In communicative linguistics we can distinguish the anaphoric or cataphoric reference to the omitted element in the context, for example:

-Bolalar kichik **qutilarni olib kelsin**, kattalar kattalarini.

(- Let, the children bring small boxes, the adults bring the big ones).

In this case, the ellipsis (olib kelsin ... qutilarni) is considered to apply to both parts of the sentence. Although the anaphoric ellipsis is represented by the same lexical units in all forms of reference, its expression in the act of oral communication as well as in discourse linguistics differs. For example:

-Qo'lingdan kelsa, besh yarimdan oldin shu yerda bo'l (Anaphoric).

"If you can, be here before five-thirty" (Anaphoric).

-Keldimi? -Keldi (Kataforik) (-Did come? – Did) (Cataphoric).

The grammatical analysis of these sentences reveals that the following units have been dropped in the oral communication act as there is no need for further explanation of the words in the sentence, if-connector, your-determiner, o'clock- adverbial particle. It should be noted that the type of verb or predicative cleft ellipsis can be a problem in the context of communication.

DISCUSSION. The connectives of the Uzbek oral communication act are mainly divided into three large groups and six subgroups respectively.

1. **Explanatory** (defining (Bunda, shu o'rinda), clarifying (yoki, aksincha).

2. **Extender** (complementary (va, qo'shimcha ravishda, shuningdek), modifier (boshqacha qilib aytganda, muqobil ravisda, aks holda, har ehtimolga qarshi).

3. **Amplifier** (temporary (keyin, ilgari ta'kidlanganidek, aytib o'tilganidek, yuqorida sanab o'tilganidek), cause-conditional (natijada, shunday qilib, oxir oqibat), (shunday bo'lgan taqdirda, basharti).

The next section of the third chapter is entitled as "The Means of Expressing the Subject's Attitude to the Dictum in the Act of Oral Communication".

The contextual speech act components can be divided into types that represent probability, habit, obligation, and propensity. In turn, these types are divided into strong, moderate, and weak forms of expression. For example:

Types and degrees of Expression	Probability	Habit	Obligation	Attitude or Propensity
Strong	Albatta, shunisi aniqki	Har doimgidek	Talabga ko‘ra, aytilishicha, buyruqqa ko‘ra	Jiddiy ravishda, chin dildan, qat‘iy, dadil, bajonidil,
Medium	Balki, ehtimol	Odatda, shunday edi, yana bilmasam	Kutilmoqda, -arkan	Ma‘qul, afzalroq
Low	-ar, -ishi, mumkin, -mikan	Ba‘zan, yana o‘zi biladi	Ruxsat berilishicha, bunda aytilishicha, aytishlaricha	Ixtiyoriy, hafsala bilan, ko‘ngildan, samimiy

It is expedient to study the position of parts of sentence in the Uzbek sentence according to the semantic relations they express. At this point, it is appropriate to recognize that the study of modal relations in the act of oral communication is a separate research topic. The syntactic means representing interpersonal relations are manifested in the addition of a personal relationship to the idea expressed by the speaker and listener. For example, it is said, according to...; they say that; hereby; it is said to be necessary; according to the rumors; it is mentioned that; I told you(exclamation; It is my order; I ask you; It is my demand; My advice is; In my opinion; I totally (dis)agree/(Dis) agreeably; It is obvious/Obviously.

These constructions are used in the sentence to express personal attitude of the speaker towards the dictum and can be used in the form of feedback or questionnaire in the act of oral communication.

Graduonymy in the Uzbek language is a lexical-semantic and grammatical phenomenon that is explained by the increase or decrease of a feature at the lexical-grammatical level, which affects the content of the sentence in speech. For instance, the analysis of the graduonomic level of invitation act of oral communication can be as follows:

1. Ertaga tug‘ilgan kunim, albatta keling! **Kutaman-a!** (Tomorrow is my birthday, **please do come! I will wait!**)
2. Ertaga tug‘ilgan kunim, **iltimos keling!**(Tomorrow is my birthday, **please come!**)
3. Ertaga tug‘ilgan kunim, **ehtimol kelarsiz!** (Tomorrow is my birthday, **maybe you will come!**)

4. Ertaga tug‘ilgan kunim, **vaqtingiz bo‘lsa keling!** (Tomorrow is my birthday, **come if you have time!**)

5. Ertaga tug‘ilgan kunim, **kelsangiz ham, kelmasangiz ham sog‘ bo‘ling!** (Tomorrow is my birthday, **be healthy whether you come or not!**)

The occurrence of elliptical situations in the act of oral communication is explained by the fact that the speaker does not need certain linguistic units in the act of oral communication, the speaker intentionally keeps secret some part of the dictum in accordance with the principles of ritual or literary criterion norms.

Special attention is paid to the phenomena of the cleft, ellipsis and substitution in the act of oral communication, and the synthetic content of the parts of speech is enhanced by prosodic and visual elements; cognition increases as a result of phonetic and semantic integration of language units; sometimes words and word combinations go beyond lexical meaning and form contextual meanings, in its turn it causes the rise of various stylistic devices in oral communication

The subject’s attitude to the dictum in the act of oral communication can be expressed by prosodic, visual and lexical-grammatical means including the inverted word order, ellipsis and substitution, by means of connectives of the sentences and acts of oral communication, by modal means, by predicative relations, by default and by meaning relations in speech acts.

CONCLUSION. The study provides valuable insights into the unique characteristics of

oral communication in the Uzbek language, particularly focusing on fronting devices, ellipsis, and substitution. By examining specific examples and categorizing different linguistic phenomena, the research highlights how verbal communication relies on context and shared knowledge between speakers. This enhances our understanding of the pragmatic choices speakers make to ensure effective communication. The analysis underscores the importance of studying oral communication patterns to appreciate the dynamic and context-dependent nature of language use.

The research emphasizes the significance of pragmatic ellipsis and the transformation of sentence structures in verbal communication, offering a detailed examination of how these elements contribute to the fluency and coherence of spoken language. The findings provide a foundation for further linguistic studies on verbal communication, emphasizing the need to consider contextual and pragmatic factors in understanding language dynamics. The categorization of connectives into explanatory, extender, and amplifier groups showcases the intricate ways speakers maintain coherence and fluency in speech.

Understanding these linguistic phenomena has broader implications for the study of pragmatics and sociolinguistics, as it highlights how language functions in real-life interactions. The focus on verbal communication rather than written text offers a fresh perspective on how language is used in everyday contexts, making this research relevant for linguists, educators, and anyone interested in the mechanics of language.

The findings contribute to the broader field of communicative linguistics, providing a detailed analysis of how speakers manage information, maintain coherence, and convey meaning effectively. This research underscores the importance of considering the social and cognitive aspects of communication, as well as the linguistic structures that facilitate interaction. By highlighting the role of context and shared knowledge, the study provides a comprehensive understanding of the dynamics of verbal communication, paving the way for future research in this area.

Overall, this study enriches our understanding of the nuanced and context-dependent nature of oral communication, emphasizing the critical role of pragmatic choices in effective language use.

REFERENCES:

1. M.A.K. Halliday. Introduction to Functional Grammar: 4th Edition revised by M.Christian, M. Matthiessen. Birmingham, U.K., 2014. – P. 276.
2. Searle, J. 1969. Speech Acts. Cambridge, England: Cambridge University Press.
3. Marslen-Wilson W. Sentence perception as an interactive parallel process. Science, 1975. – P. 226-228.
4. Osgood, C. 1971. Where do sentences come from? In Steinberg and Jakobovits, eds., Semantics, Cambridge, England: Cambridge University Press.
5. Saparbayeva G.M. Oral communication act and its lexical-grammatical feature. Abstract of PhD Dissertation, – Urgench: UrSU PO, 2021.

ORZU URGANJIY QIT'ALARINING BADIY-G'OYAVIY XUSUSIYATLARI

Ibragimov Azizbek,

UrDU O'zbek filologiyasi fakulteti 213-guruh talabasi

ПОЭТИЧЕСКИЕ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ «КИТЪЫ» ОРЗУ УРГАНДЖИ

Ибрагимов Азизбек, студент 213 группы факультета

Узбекской филологии УрГУ

POETIC AND IDEOLOGICAL FEATURES OF "KITYA" OF ORZU URGANJI

*Ibragimov Azizbek, student of group 213 of the Faculty of Uzbek
Philology, UrSU*

Annotatsiya: Maqolada XX asrda yashab, ijod qilgan shoir Orzu Urganjiyning qit'alari tadqiq ostiga olingan. Ulardagi mavzu, g'oya, badiiyat masalalariga alohida berilib, atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: An'ana, janr, g'azal, didaktika, ishqiy mavzu, she'riy shakl, bayt, she'riy san'atlar, qofiya, badiiyat.

Аннотация: В статье изучены произведения поэта Орзу Урганджи, жившего и писавшего стихи в XX веке. Темы, идеи, художественные проблемы в них даны отдельно и тщательно проанализированы.

Ключевые слова: Традиция, жанр, газель, дидактика, романтическая тема, поэтическая форма, стих, поэтическое искусство, рифма, искусство.

Abstract: In the article the works of the poet Orzu Urganji, who lived and wrote poetry in the twentieth century are learned. Themes, ideas, artistic problems in them are given separately and carefully analyzed.

Keywords: Tradition, genre, ghazal, didactics, romantic theme, poetic form, verse, poetic art, rhyme, art.

Kirish. XX asrda Xorazm adabiy muhitida yashab, ijod qilgan, lekin tarix qatlarida qolib, yetarlicha tanilib ulgurmagani shoirlar ko'p. Bugungi kunning eng keyingi tadqiqotlari aynan ularning ijodini kashf etish, adabiyot xazinamizdagi yangi qo'riqlarni ochish va nodir she'riy va nasriy namunalarni xalqimizga taqdim etishga qaratilgan va olimlar bu borada chuqur izlanishlar olib bormoqdalar. Biz bugun diqqatimizni qaratgan Orzu Urganjiy ham ana shunday kamtar ijodkorlardan biri. Uning she'rlari ma'lum bir devon tarzida yetib kelmagan, yaqinlari, oilasi va do'stlari qo'lida saqlanib qolgan asarlari yordamida o'rganilmoqda. Urganjiyning hayot yo'li og'ir kechgan, salkam 90 yil umri davomida butunboshli asr g'avg'olarini his qilib yashagan, kolxozda ter to'kkan, urush yillarida front ortida mehnat qilgan, qatag'on siyosati tufayli qamalgan, umrining

so'nggi yillarida nafaqaga chiqib, ijod bilan shug'ullangan. Orzuning ijodiy merosi 123 ta she'rdan iborat va mavzu jihatdan ularning asosiy qismi pand-nasihatchi bag'ishlanadi. Urganjiy lirikasiga diqqat qaratadigan bo'lsak, janr jihatidan xilma-xil ekanligiga guvoh bo'lamiz: g'azal, qit'a, fard, muxammas, musaddas, muvashshah, ruboiy, masnaviy va boshqalar. Biz ushbu tadqiqotimizda shoir qit'alarining badiiy va g'oyaviy jihatlariga e'tibor qaratdik.

Asosiy qism. Qit'a janri turkiy adabiyotga fors adabiyotshunosligi natijasida kirib kelgan. Bu atamaning izohiga e'tibor qaratsak, bu borada adabiyotshunos Yoqubjon Is'hoqov shunday fikr bildiradi: «Qit'a — arabcha «bir narsaning bo'lagi, parchasi», mumtoz she'riyat janrlaridan biri. Qit'ada qasida va g'azaldagi singari qofiyadosh matla' bo'lmaydi, faqat baytlarning ikkinchi misralari

ibragimovazizbek@gmail.com

qofiyalanadi (ab, vb, gb, db). Bu janr matla'si tushib qolgan g'azal parchasiga o'xshab ketganligi uchun qit'a nomini olgan. Aslida qit'a mustaqil she'r shakli bo'lib, tugal mazmun va o'ziga xos uslubga ega» [2, 273]. Qit'aning janr sifatidagi kamoli Alisher Navoiy ijodi bilan bog'liq. Forsiy adabiyotda paydo bo'lib, o'z rivojini topgan qit'a janrida turkiy adabiyotda birinchilardan bo'lib Hofiz Xorazmiy ham yetarlicha qalam tebratgan bo'lsa-da, aynan adabiy qoidalarga jiddiy e'tibor qaratib, sermahsul ijod qilgani uchun Navoiy hazratlari e'tirof etiladi. Navoiydan keyingi davrlarda mukammal qit'a namunalarini Ogahiy, Munis, Avaz O'tarlar ijodida ham ko'rishimiz mumkin. Eng so'nggi davr qit'anavisi sifatida esa Orzu Urganjiy qit'alarini tahlilga tortdik. Bizda mavjud bo'lgan «Hikmatlar gulistoni» to'plamida Orzuning 19 ta qit'asi berib o'tilgan. Diqqatimizni tortgan asosiy xususiyatlardan biri qit'alarning qofiyalanish tizimi bo'ldi. To'plamda berilgan qit'alardan bor-yo'g'i 5 tasi qit'a yozish qoidasiga muvofiq ab-vb tarzida qofiyalangan. Qolgan barcha qit'alarda aa-ba shaklini ko'rishimiz mumkin. Qit'alarning barchasi ikki baytdan iborat, g'azalga o'xshab qofiyalangan bo'lsa-da, hajman kichik bo'lgani uchun muallif ularni qit'a deya nomlaganligi ehtimoldan xoli emas. Quyidagi qit'ani tahlilga tortamiz:

Ahli hikmatda masal bor o'tgan ayyomi bila, (a)
Barchaga ma'lumdurkum subh ham shomi bila. (a)

Biri odil, biri zolim nomi hargiz o'chmagay, (b)
Biri yaxshi xislat ila, biri badnomi bila. [1,63] (a)
 Qit'adan «barchaga kun va tunday ayon bir hikmat bor: ikki xil insonning nomi dillardan o'chmaydi, yaxshi odam o'zining go'zal amallari bilan, zolim esa yomonliklari bilan nom qoldiradi», degan ma'noni uqamiz. Qofiyaga ayyomi-shomi-badnomi so'zlari olingan va ulardagi «m» harfi raviy («arabcha «rivo» so'zidan olingan» [4, 195] qofiyada tirgak tovush) bo'lib kelgan. «Bila» so'zi esa radif - «qofiyadan so'ng kelib, aynan takrorlanuvchi so'z yoki so'zlar birikmasi» [4,236] sifatida qo'llanilgan. Bu kabi qofiyalangan qit'alar soni ko'pchilikni tashkil etadi va bu Orzu Urganjiyning qit'a yozishdagi o'ziga xosligi deya belgilansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Qit'alarning vazni ham alohida tadqiq obyekt va diqqatga sazovor. To'plamda berilgan 19 ta qit'aning asosiy qismi - 15tasi **ramali**

musammami mahzuf vaznida yozilgan, namuna sifatida quyidagi baytni tahlil qilamiz:

Gar taom ye/sa, eshikni/ bekitib ah/li xasis,
 - V - - / - V - - / - V - - / - V -
fo i lo tun / fo i lo tun / fo i lo tun / fo i lun

Tushsa boshi/ga havodis,/ kimsa holin/ so'rmadi
 [1,63].

- V - - / - V - - / - V - - / - V -
fo i lo tun / fo i lo tun / fo i lo tun / fo i lun
 Statistika bo'yicha, keyingi o'rinda hazaj bahri tarmoqlarida yozilgan qit'alar turadi:

Hazaji musaddasi mahzuf.

Xo'roz lochin/ erur arslon/ safinda,
 V - - - / V - - - / V - - -
ma fo iy lun/ mafoiylun/ fa uv lun

Mushuk arslon/ erur sichqon/ tutishda. [1,65]

V - - - / V - - - / V - - -
ma fo iy lun/ ma fo iy lun / fa uv lun

Hazaji musammami solim.

Muzayyan bo'lsa qalbing ma' rifat aro/ ishi birla,
 V - - - / V - - - / V - - - /
 V - - -

ma fo iy lun/ ma fo iy lun/ ma fo iy lun/ ma fo iy lun

Sanga andin/ne boq egning/da doim es/ ki shol bo'lsa. [1,65]

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

ma fo iy lun/ ma fo iy lun/ ma fo iy lun/ ma fo iy lun

Tahlillar davomida yana shuning guvohi bo'ldikki, qit'alar orasida barmoq vaznida yozilgan to'rtlik ham uchraydi:

Qo'ylarga bo'ri xaylini cho'pon etma,
El ichra dog'i o'g'rini posbon etma.

Ul belgi sut birla kirib edi anga,

Jon birla chiqar, o'zgarish imkon etma. [1,65]

Bu to'rtlik tuzuvchi tomonidan qit'a sifatida kiritilgan, degan fikrga keldik.

Qit'alar janr sifatida g'azal va qasidadan ancha oldin paydo bo'lgan va shakllangan. Har bir qit'a yaxlit asar bo'lib, biron mavzuga bag'ishlanadi. Boshqa lirik janrlarga nisbatan qit'ada shakl va mazmun erkinligi ustun, mavzu doirasi ham keng. Unda ijtimoiy-siyosiy, diniy-falsafiy, axloqiy-talimiy va boshqa mazmundagi fikrlar hajv va hazil-mutoyiba tarzida, shoir hayotining turli

lahzalari bilan bog‘liq qayd va mulohazalar sifatida o‘z ifodasini topishi mumkin. Ammo qit’a janri mavzu jihatdan uzoq yillar davomida pand-nasihatga, axloqiy-ta’limiy qarashlarga xoslana bordi. Buning yorqin namunasi sifatida Alisher Navoiy qit’alarini misol keltirishimiz mumkin. Navoiy qit’alarining o‘ziga xosligi pand-nasihatning ustunligidan tashqari har bir qit’aga sarlavha qo‘yilganligida ham ko‘rinadi. Bunday hol fors mumtoz adabiyoti vakili Anvari ijodida ham uchraydi. Orzu Urganjiy qit’alarida sarlavhalarni uchratmaymiz, lekin ularda an’anaga muvofiq didaktika ustunlik qiladi. Ko‘pni ko‘rgan shoir Urganjiy o‘zining hayot tajribalari va o‘gitlarini nafaqat g‘azallarida, balki qit’alarida ham o‘ziga xos ixcham tarzda ifodalay olgan. Ikki baytli qit’alarda Navoiyona uslub yaqqol ko‘rinadi. Alisher Navoiy qit’alarida ham bir baytdagi hikmat keyingi baytda misollar yordamida izohlansa, Urganjiyda ham bu holni ko‘rishimiz mumkin:

*Ahli komil bo‘lsa harkim, bir ibratli so‘z yetar,
Befahmga yuz iborat xayf, behuda ketar.*

*Sho‘r yerga qilmagil zoye amalning tuxmini,
Tuxmi rayhon sepsang, aning o‘rniga jangal bitar.
[1,63].*

Birinci baytda berilgan hikmat: komil insonga tushinishi uchun bir og‘iz so‘z yetadi, nodonga esa yuz ibora aytsang ham, aqliga yetib bormaydi, ta’ni angamaydi. Ikkinchi baytda shoir buni go‘zal va tabiiy o‘xshatish bilan izohlaydi: sho‘r yerga ming mashaqqat bilan rayhon eksang ham, baribir jangaldan boshqasi bitmaydi. Rayhonning xushbo‘y o‘simlik ekanini, o‘zi bor joyda dilni yayratishini hamma biladi. Jangal o‘simligi esa buning teskarisi. Bu o‘simlik ilmiy tilda «ching‘il» deb nomlanadi. Ching‘il o‘simligi tabiiy holda ariq yoqalarida, to‘qaylarda o‘sadi. Chidamliligi va bexorligi tufayli har qanday yerga moslasha oladi, sho‘r yerlarga, cho‘l-larga qum ko‘chishini oldini olish uchun ekiladi. Demak, mo‘ysafid shoir Urganjiy haqiqatga ayni yaqin o‘xshatishlarni qo‘llab, tamsil san’atidan foydalangan. Bu kabi original fikrlardan tashqari shoirning an’anaviy fikrlardan o‘zgacha foydalanganiga ham guvoh bo‘lamiz:

*Har kishi sanga birovning aybin izhor aylagay,
Sani ham shul kun anga aybingni bisyor aylagay.
Solma g‘iybatkash so‘ziga oqil ersang hech quloq,
Do‘stlaringni dushman aylab, g‘amga duchor
aylagay [1,63]*

Bu qit’adagi mazmun Alisher Navoiyning quyidagi fardini eslatadi:

Ulki, sanga eldin erur aybgo‘,

Elga dog‘i sendin o‘lur aybjo‘. [6, 742]

Darhaqiqat, senga birovlarining aybini aytadigan inson boshqalarga ham sening xatolaringni yoyishdan or qilmaydi. Urganjiy lirikasida an’analariga sodiqlik va yangiliklardan qochmaslik xususiyatlari umumlashib, go‘zal shaklda qalblarga yetib boradigan hikmatlar yuzaga kelgan. Mavzu jihatidan pandnoma bo‘lgan qit’alar ham o‘quvchini bezdirmaydi, aksincha, munosib ibrat ko‘rsata oladi.

Xulosa. Orzu Urganjiy qit’alarini o‘rganish davomida quyidagi xulosalarga keldik:

- Qit’alar qofiyalanish jihatidan janr talabiga biroz zid: aa-ba tarzida qofilayangan qit’alar to‘plamda yetakchilik qiladi;
- Vazn jihatidan ramal bahri ustunlik qiladi, lekin hazaj bahri istifodasini ham ko‘rishimiz mumkin:
- Mavzu jihatidan axloqiy-ta’limiy, ya’ni didaktik ruhdagi qit’alar shoir uslubini ko‘rsatib bergan;
- Barmoq vaznida yozilgan to‘rtlik ham to‘plamga qit’a sifatida kiritilgan;
- Qit’alar vaznida ayrim juz’iy kamchiliklar ham uchraydi.

Urganjiy ijodi o‘zining badiiy ahamiyati bilan zamondosh shoirlar ijodiy merosidan qolishmaydi. Yuqorida qit’alar misolida ham buning guvohi bo‘ldik. Uni chuqur o‘rganish va tanitish adabiyotimiz uchun muhim kashfiyotlardan biri bo‘lishiga ishonamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Orzu. Hikmatlar gulistoni.— Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2015.
2. Y.Is‘hoqov. So‘z san’ati so‘zligi.— Toshkent: O‘zbekiston, 2014.
3. R. Orzibekov. Lirikada kichik janrlar. — Toshkent, 1976.
4. A. Hojiahmedov. She’riy san’atlar va mumtoz qofiya. – Toshkent: Sharq, 1998.
5. N. Rahmonov. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: “Sano standart”, 2017.
6. A. Navoiy. Favoyid ul-kibar// To‘la asarlar to‘plami. 4-jild. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2013.

DÁSTANLARDA BATIRLAR TUWILGANNAN KEYINGI XALIQLIQ TÚSINIKLER

Isakov Ruslan Uzaqbaevich

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti doktoranti

НАРОДНЫЕ ПОНЯТИЕ ПОСЛЕ РОЖДЕНИЯ ГЕРОЕВ В ЭПОСАХ

Исаков Руслан Узакбаевич

Докторант Каракалпакского гуманитарного научно-исследовательского института

THE CONCEPTS OF THE PEOPLE AFTER THE BIRTH OF THE HEROES IN THE EPICS

Isakov Ruslan Uzakbaevich

Doctoral student of Karakalpak Humanities Research Institute

[https://orcid.org/
0009-0007-5095-4389](https://orcid.org/0009-0007-5095-4389)

e-mail:

rus.isakov.79@internet.ru

Annotaciya. Avtor maqalada dástanlarda batirlar tuwılǵannan keyingi xalıqlıq túsiniqler haqqında maǵlıwmat beredi. Qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dástanlarınıń kópshiliginde bala tuwılǵannan keyingi ámelge asırılatuǵın salt-dástúrler turmıslıq xarakterge iye. Yaǵnıy bolajaq qaharmannıń obrazın ashıw ushın súyinshi, súnnet, ism tańlaw, toy sıyaqlı salt-dástúrlerge kóbirek itibar qaratıladı. Bul qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tórkini áyyemgi dáwirler menen baylanıslı ekenliginen dárek beredi.

Гилт сөз: батырлардың тууылыуы, салт-дәстүр, сүннет, сүйинши, исм таңлау, архаикалық эпос.

Аннотация. В статье автор предоставляет информацию о народных представлениях после рождения героев в былинах. В большинстве каракалпакских народных героических эпосов обряды, совершаемые после рождения ребенка, приобретают жизненный характер. То есть больше внимания уделяется таким ритуалам, как обрезание, выбор имени, свадьба, чтобы раскрыть образ будущего героя. Это указывает на то, что корни каракалпакского народного эпоса связаны с глубокой древностью.

Ключевые слова: рождение героев, ритуал, обрезание, сунчи, выбор имени, архаический эпос.

Abstract. In the article, the author provides information about folk ideas after the birth of heroes in epics. In most Karakalpak folk heroic epics, rituals performed after the birth of a child acquire a vital character. That is, more attention is paid to such rituals as circumcision, choice of name, wedding, in order to reveal the image of the future hero. This indicates that the roots of the Karakalpak folk epic are associated with ancient times.

Keywords: birth of heroes, ritual, circumcision, suyunchi, choice of name, archaic epic.

Dástanlardaǵı batirlar obrazı sintetikalıq sıpatqa iye obrazlar: negizinde olar mádeniy qaharmanlar, ruwlıq hám taupalıq qaharmanlar, mifologiya menen arxaikalıq álemnen shıqqan, biraq klassikalıq epos arqalı xalıqlıq, milliy hám aymaqlıq qaharmanlarǵa aynalǵan. Olar epikalıq qalalar menen patshalıqlardıń turǵınları, geyde ózleri

húkimdar hám kósem, kóbinese ápiwayı jawıngerler, qolbasshılar bolıp xalıq, mámleket, tuwılǵan jer aldındaǵı wazıypaların óteydi.

Dástanlarda bala (bolajaq batır) tuwılǵannan keyingi islenetuǵın dástúrler de xalıqlardıń kelip shıǵıwı kózqarasınan tiyisli maǵlıwmatlar bere aladı. Biraq olar turmıstaǵıday izbe-izliklerge iye emes.

Máselen, kindik kesiw máresimi, shomıldırıw, besikke bólew, qırqınan shıǵarıw hám t.b. sıyaqlı turmıslıq salt-dástúrler dástanlarda sóz etilmeydi derlik. Bunıń sebebi, batırlardıń «káramatlı tuwılıwı» sıyaqlı ertedegi túsiniqler menen baylanıslı bolǵanlıǵınan bolıwı múmkin hám olardı izbe-iz atap ótiw hám hesh bir dástannıń maqsetine, wazıypasına kirmeydi. Olardaǵı dıqqat awdarılatuǵın másele batırdıń dúnyaǵa qalay kelgenligin táriyplew bolıp tabıladı. Sonlıqtan kópshilik jaǵdayda epikalıq shıǵarmalardaǵı bayanlanatuǵın waqıyalar ata-analardıń, ruwlarıń quwanışların sawlelendiretuǵın dástúrler menen sheklenedi. Mısalı, «Qoblan»da perzent tuwılıwındaǵı tilge alınatuǵın úrp-ádetlerdiń biri súyinshi soraw. Qıdırbay shal súyinshi soraǵanǵa kóp mal-dúnya inam etedi [1, 170].

Geypara dástanlarda perzentke at qoyıw dástúri usı toydıń juwmaǵı retinde kórinedi. Mısalı, “Jıyналǵan alımlar, otırǵan ǵarrılar, ullısı, kishisi bolıp barlıq adamlar, balanı ortaǵa ákelip, hámme másláhát penen puqaralar, alımlar, ǵarrılar, balanıń ireńin qarapáreń kórip, Qubil bolsın dep at qoydı” [1, 171].

Túrkiy xalıqlar dástúrlerinde isim adamnıń ruwxı sanalǵanlıqtan, batırǵa shamanlar isim qoyatuǵın bolǵan. Waqıt óte shamanlardıń ornın Gayıp eren qırıq shilten, Qızır ata, Baba túkli shashlı Áziz sıyaqlı pirler bastı. Degen menen házirgi kúnde de shamanlıq isenimge iye túrkiy xalıqlarda batırǵa attı ele de shamanlar qoyadı.

Balaǵa at qoyıwdaǵı usınday dástúr kóplegen dástanlar ushın tán qubılıs. Bul dástanlardaǵı engen kúndelikli turmıstıń tásirinen payda bolǵan sońǵı ózgerislerdiń biri bolıwı tiyis. Bolmasa, ádette, perzent tuwılǵanda balaǵa attı ǵayıptan kelgen Qálender baba yamasa soǵan uqşas bir iláhiy kúshtiń iyesi kelip qoyıp ketedi. Batır óziniń erligi menen batırlıǵın dálillegennen soń yamasa tuwılǵannan keyin isim beriliwi ushın kóbinese at qoyıw máresimi uyımlastırıladi. Máresimge qatnasqanlardan jaqsı at beriwlerin soraydı. Biraq at tiykarınan tosattan sol jerge kelgen káramatlı birewler tárepinen qoyıladi.

Máselen, “Sháryar” dástanında “Basında ǵula, iyininde jánde, qolında sırlı hasa, bir Qálender sheydulla tartıp ǵayıptan házir boldı”. Sol qálender baba Sháryardıń aldındaǵı isleytuǵın islerin, kórsetetuǵın káramatların birim-birim bayan etip eń

sońında perzenttiń atın Sháryar qoyıp kózden ǵayıp boldı [2, 54-55].

Qaharmanlıq dástanlarda batırdıń eń baslı ayrıqshalıǵı – onıń mártligi, dáwjúrekligi, kúshliligi. Epostaǵı motivlerdiń basım kópshiliginin usı ózgesheliklerdiń arnasında birigip atırǵanın kóriwge boladı. Eposlardan aqıllı yaqı sumlıǵınıń arqasında at alǵan batırdı ushıratpaymız. Xalıq kútken, xalıq qálegen batırdıń boyındaǵı ayrıqshalıq ol álbette batırdıń dáwjúrekligi hám tolıp-tasqan kúshi sanaladı.

At qoyıw máresiminiń áhmiyeti balanıń sociallıq statusındaǵı ózgerisler menen tikkeley baylanıslı. At alǵan bala úlkeygen bolıp sanaladı. Atsız balanıń ruwxı, imkaniyatı, kúshi, áhmiyeti joq sanaladı. Batır atqa iye bolıw ushın ań awlawı, mergenligin kórsete biliwi kerek. Áyyemgi túrkiylerdiń dástúri boyınsha balanıń belgili bir jasqa deyin atsız yamasa waqıtsha at penen júrgenligin, oǵan úlken bir jetiskenlikke jetken gezde ǵana isim berilgenligin kóremiz. Eposlardan balanıń kórsetken erligi, jetiskenligi hám berilgen ismi arasındaǵı ózara baylanıstı bayqawǵa boladı. Hákimbektiń jeti jasında batpanday awır jaydı tartıp, Alpomish atın alatuǵını [3, 18] usıǵan misal.

Usı orında bes pánje urıw motivi tuwralı da qosıp ótken jón. Bes pánjeniń ornı qalıw waqıyası «Qoblan» dástanınıń Arzımbet jiraw variantında da ushırasadı. Qoblan tuwılıp atırǵanında tolǵaǵı qıyın bolǵan anadan Qırıq shilten Gayıp eren balanı tartıp aladı. Balanıń jawırında bes pánjeniń izi qaladı [4, 176].

Qaraqalpaq dástanlarında batır jeti jasqa shıqqanda beriletuǵın toyda (súnnet toydı) ılaq oyın shártli toy oyını sıpatında tanıladi. Álbette, bul barlıq dástanlar ushın tán emes. Degen menen, ılaq oyınıń toy tamashalarınıń (jarıslarınıń) biri ekenligin ańlatatuǵın oǵada qızıqlı sıpatlawlar bar. Hátte, ılaq oyın “Qırıq qız” dástanında urıs islerine tayarlıq retindegi oyın túrinde de kórinedi [5, 140]. Usınday oyınıń hár qıylı maqset penen dástanlarda jiyi gezlesiwı onıń milliy turmısımızdıń tariyxındaǵı áhmiyetinen dárek beredi.

ılaq oyını tek ǵana perzenttiń súnnet toyında emes, al úyleniw toylarında da baslı toy tamashalarınıń birinen esaplanǵan. Ol, hátte, sońǵı dáwirlerdegi “zúraát bayramlarında” da tiykarǵı milliy oýınlardıń birine aylanǵan.

Ayırım milliy dástanlarda perzent tuwılıp jeti jasqa shıqqanda beriletuǵın toydın ornın basqa qıyalıy-tariyxıy turmıshlıq waqıyalar awmastıradı. Mısalı, “Alpamıs” dástanında “Hákimbek jeti jasqa keldi, Áne sonda... Hákimbek on tórt batpan jaydı qolına uslap kóterip tartıp atıp jiberdi. Jaydın oǵı jalınday bolıp ushti, Asqar tawdın úlken shoqqıların julıp ótti” [6, 17], - delingen. Bunda batırdın (balanıń) ómirdın bir basqıshınan gezektegi basqıshına ótiw dáwirindegi “sınaq” belgileri saqlanǵan. Yaǵnıy bul dástúrde islam dininen burınǵı úrp-ádetlerdın kórinislerinen belgi beretuǵın qáwimlik, ruwlıq jámiyettiń izleri barlıǵı ashıqtan-ashıq kórinip tur. Olardıń ornın qaraqalpaq dástanında musulmanshılıqtın bir parızı esaplanǵan balanıń belgili jasqa jetkende súnnetletiw dástúri awmastırǵan. Degen menen, qanday jaǵdayda da hám eki dástan ushın da jeti jas tiykarǵı “ótiw jolı” esabında tanıladı hám tariyxıy kózqarastan olardıń ekewi de ata-babalarımızdın belgili bir dáwirlerdegi turmısların kórinislerin sáwlelendiredi.

Dástanlardın epizodlarında bala tárbiyasına da úlken kewil awdarılıp ótilgen. Ádette tuwılǵan batırdı, basqa ápiwayı tuwılǵan perzentlerden ayrıqsha atap kórsetiw tilegi basım kórinedi. Olar júdá jas waqıtlarınan baslap-aq kúshli, alıp tulǵalı, aqıllılıǵı, ziyrekliligi hám t.b. óziniń jasına uǵras kelmeytuǵın tań qalarlıq háreketleri menen ajıraladı. Hátte, bunday ózgeshelikler perzent tuwılǵan waqları-aq daralanıp turadı. Mısalı, “Sháryar” dástanında Sháryar menen Ánjimnıń tuwılıwı usınday: “Bul qudanın qúdireti, bir kekili altınnan, bir kekili gúmisten, bası altın, qolı mıs, bir ul menen bir qız, ingalap jerge tústi” [7, 235]. Geypara dástanlarda bala tuwılıwdan onıń tárbiyası tuwralı sóz boladı. “Aq jarılqap kún tuwdı, at basınday ul tuwdı. Kindigin saylap kestirdi, sılap bayların óstirdi, suw ornına pal ishtirdi, maqpaldan jórgek kestirdi, parshadan hawız pishtirdi. Ay soqtırıp altınnan, qaptalına qoydırdı, eli-xalqın jıydırdı, toparlap mal soydırdı” [8, 75]. Bunda milliy dástúrler boyınsha islenetuǵın úrdisli úrp-ádetlerdın birazı sóz etilgen. Mısalı, kindik kesiw dástúri tuwralı, onda saylawlı adamlardıń ǵana kindik kesiw huqıqına iye ekenligi atalıp ótilgen. Bul dástúr uzaq waqıtlar dawamında ómir súrip kelgen xalqımızdın házirgi turmısın da tolıq óziniń kúshin joyıta qoymaǵan eski dástúrlerdin biri. Degen menen, kindik kesiw hám “kindik sheshe” haqqındaǵı

túsinikler óziniń tariyxıy-turmıshlıq qásiyetleri menen bahalı. Kindik kesiwge baylanıslı xalıqlıq túsinikler júdá erte waqıtlarda qalıplesken, adamnıń dúnyaǵa keliw waqtındaǵı hár qıylı magıyalıq hám diniy túsinikler menen baylanıslı bolǵan bolıwı tiyis. Sebebi, kindik shesheniń kóp jasaǵan, kóp balalı bolıp, olardı kámalǵa keltirgen, barlıq jaqsı qásiyetleri menen el-xalıqtın maqtawına miyasar bolǵan kempirden tańlanıwınıń arǵı dáreginde magıyalıq qásiyetlerge iye bolǵan kúshler turǵan bolıwı múmkin. Al, házirgi túsinik boyınsha olar bizge kópshilik jaǵdayda perzentti bále-qadadan, jin-jıptılardan qorǵawshılar, olarǵa minez-qulıq hám uzaq ómir baǵıshlawshılar retinde belgili [9, 60-62].

Dástanlarda balaǵa tárbiya beriw, tuwılǵan batırlardıń jasına qaray jetilisiw jaǵdayların súwretlew dástúri ádewir úrdisli usıllardıń birine aylanǵan. Olarda balanıń bir jasınan 14 yaki 16 ǵa shıqqansha aralıqtaǵı ómir jolındaǵı ózgerisler qısqasha bayan etilip hár bir jasqa ayrıqsha máni berilip ótilei. Mısalı, “Shiyrin-Sheker” dástanında mınanday bayanlawlar bar:

Ardaqlı xannıń balları,
Bir yashında birlendi,
Eki yashında túrlendi,
Úsh jasına kelgende,
Ushar qustay talpınıp,
Tórt jasına kelgende,
Tuyǵınday bolıp tarandı... [10, 387]

Bunda tiykarınan perzenttiń kem-kemnen ósiw basqıshları milliy xalıqlıq túsiniklerge baylanıstırılıp berilgen. Burınnan soń dástúrli bolıp kiyatırǵan ótiw jaslarına itibar bersek óz aldına ayta qalarlıq ózgesheliklerdın bar ekenligin ańlaymız.

Milliy dástanlarda belgili jasqa kelgende balanıń tań qalarlıq ózgesheliklerge iye bolıw qáiyetlerin bayanlaytuǵın dástúrli motivler de saqlanǵan. Solardıń biri “Alpamıs” dástanında ushırasadı. “Hákimbek jeti jasqa kirdi... Sonda barlıq xalayıq jıynalıp ayttı: Dúnyada bir kem alp ótti, Alpardıń baslıǵı Rústem Dástan edi... Aqırı bul Alpamısh alp bolsın. Aqırı Alpamısh bek alım bolıp, toqsan alptıń biri bolıp, sanǵa ilinip, alplıq atın kóterip, jeti jasında Alpamısh atı qoyıldı. Jeti jasında jaydı kóterip atqanı ushın Alpamısh alp atandı” [3, 18]. Bundaǵı kórsetilgen jas balanıń batırılıq sıpatqa ótiw waqtı bolıp belgilendi hám ertedeǵi áskeriy demokratiyalıq jámiyettiń talaplarına sáykes keletuǵın ayırım belgileri menen kórinedi.

Solay eken, qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq dástanlarınıń basım kópshiliginde bala tuwılǵannan keyingi islenetuǵın salt-dástúrler turmıslıq xarakterge iye bolıp keledi. Onda bala tuwılǵannan keyin islenetuǵın barlıq máresimlerde tolıq toqtap ótilmese de, eń tiykarǵı balanıń, yaǵnıy bolajaq batırdıń obrazın ashıp beriw ushın súyinshi soraw, súnnet ettiriw, toy beriw qusaǵan baslı-baslı salt-dástúrlerge kóbirek dıqqat qaratıladı. Bunday salt-dástúrlerdıń negizinde islamnan aldınǵı mádeniyatlardıń belgileri de saqlanıp qalıńǵan. Bul milliy dástanlarımızdıń túp saǵası áyyemgi dáwirlerge barıp taqalatuǵınan dárek beredi.

Пайдаланылған әдебиетлер:

1. «Алпамыс. Қоблан». Қарақалпақ фольклоры. Бестомлық. I т. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995.

2. «Шәрьяр». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. XIII т. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1981.

3. «Алпомиш». Фозил Йўлдош версияси. – Тошкент: Шарқ, 1998.

4. «Қоблан» дәстаны. Арзымбет бақсы варианты (Жазып алыўшы Қ.Мақсетов). ӨЗРИАҚҚБ Қолжазбалар фонды. Инв: Р-92.

5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент, 1965.

6. «Алпомиш». Фозил Йўлдош версияси. – Тошкент: Шарқ, 1998.

7. «Шәрьяр». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 11-т. – Нөкіс: Илим, 2009.

8. «Мәспатша». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 59-т. – Нөкіс: Илим, 2013.

9. Пахратдинов Ә.Қ. Киндик шеше менен байланыслы дәстүрлер / «Қарақалпақстанда этнографиялық изертлеўлер: тарийх хәм заманагөйлик» атам. илимий-әмелий конференция матер. – Нөкіс, 2023.

10. «Шийрин-Шекер». Қарақалпақ фольклоры. Көптомлық. 42-т. – Нөкіс: Илим, 2011.

SOHALARARO TERMINLAR VA ULARNING TASNIFI

¹Ayaqulov Nurbek Abdug'appon o'g'li
Guliston davlat pedagogika instituti

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, filologiya
fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

²Aliyeva Ayshe Edemovna

Tillarni o'qitish kafedrasida katta o'qituvchisi
INTERFIELD TERMS AND THEIR
CLASSIFICATION

¹Ayakulov Nurbek Abdugappar ogli

vice-rector for scientific affairs and innovations of Gulistan
state pedagogical institute, doctor of philosophy (PhD), docent

²Aliyeva Ayshe Edemovna

Senior teacher of the language teaching department
МЕЖПРОМЫШЛЕННЫЕ ТЕРМИНЫ И ИХ
КЛАССИФИКАЦИЯ

¹Аякулов Нурбек Абдугаппар угли

проректор по научной работе и инновациям

Гулистанского государственного педагогического
института, доктор философских наук по филологии
(PhD), доцент

²Алиева Айше Эдемовна

Старший преподаватель кафедры преподавания языков

Annotatsiya: Ushbu maqolada sohalararo qo'llaniladigan terminlar va ularning tasnifi yuzasidan jahon tilshunoslarining fikrlari, lisoniy qarashlari va ilgari surgan g'oyalari bayon etilgan. Shuningdek, mavzu yuzasidan olib borilgan tadqiqot natijalariga oid xulosalarning ilmiy-nazariy xulosalari misollar asosida tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: investitsiyalar, investitsiyalar tushunchasi, investitsiyalar termini, ta'riflar, termin, tushuncha, huquqiy terminlar, huquqiy tushunchalar.

Abstract: This article describes the opinions, linguistic views and ideas put forward by world linguists regarding the terms used in different fields and their classification. Also, the scientific-theoretical conclusions of the results of the research conducted on the subject were analyzed based on examples.

Keywords: investment, investment concept, investment term, definitions, term, concept, legal terms, legal concepts.

Аннотация: В данной статье изложены мнения, лингвистические взгляды и идеи, выдвинутые лингвистами мира относительно терминов, используемых в разных областях, и их классификации. Также на примерах проанализированы научно-теоретические выводы результатов исследований, проведенных по теме.

Ключевые слова: инвестиции, понятие инвестиций, термин инвестиции, дефиниции, термин, понятие, юридические термины, юридические понятия.

1

¹[https://orcid.org/
0000-0002-5988-1207](https://orcid.org/0000-0002-5988-1207)

¹[nurbek.ayaqulov.1992@gmail
.com](mailto:nurbek.ayaqulov.1992@gmail.com)

¹+998915022325

2

²[https://orcid.org/
0009-0007-9585-6360](https://orcid.org/0009-0007-9585-6360)

²ayshe030@gmail.com
²+998915020793

KIRISH. Bugungi kunda barcha mamlakatlardagi kabi yurtimizda ham sarmoya jalb qilish masalasi dolzarb masalalardan biriga aylangan. Ko‘plab yuridik va iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiyotga sarmoyadorlarni jalb qilishning ko‘plab usullari taklif qilinib, buning uchun hal qilinishi kerak bo‘lgan muammolar bayon qilingan. Ushbu vazifalardan biri potensial investorga ma’lum kafolatlar berish bo‘lib, ushbu masala investitsiya qonunchiligining shaffofligi bilan hal etiladi. Shu nuqtai nazardan, investitsiya termini va konsepsiyasi masalasini o‘rganish juda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Hozirgi vaqtda yuridik fakultet talabalari, hatto yosh olimlar ham termin, tushuncha, ta’rif, toifa o‘rtasidagi farqni har doim ham tushuna olmasligi masalaning dolzarbligida muhim rol o‘ynaydi. Huquqiy terminologiya masalalari, shuningdek, ilmiy doiralarda, ham huquq, ham tilshunoslik fanlarida termin va tushuncha o‘rtasidagi munosabatlar dolzarbligicha qolmoqda. Ta’kidlash joizki, termin va tushuncha o‘rtasidagi munosabat bilan bog‘liq masalalar har doim tilshunoslikning eng munozarali sohalaridan biri bo‘lib kelgan. Shu bilan birga, bu muammolar ilmiy kashfiyotlar va texnika yutuqlari jadal sur’atlar bilan o‘sib borayotgan davrda ayniqsa keskin va dolzarb bo‘lib qolmoqda. Ayni paytda biz innovatsion rivojlanishning aynan shunday tez o‘zgaruvchan va jadal rivojlanayotgan davrida yashayapmiz.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Terminologiya, fan sifatida, o‘tgan asrning 30-yillari o‘rtalarida paydo bo‘lib, boshidanoq uning asosiy mavzusi – terminlardan iborat bo‘lgan. Bunga K.Y.Averbuhning terminlarning tabiati va funksional xususiyatiga ko‘ra yildan yilga ortib borayotganligini ta’kidlab o‘tganligi yaqqol misol bo‘la oladi [1]. Til orqali o‘z fikrlarimiz va tajribalarimizni boshqa odamlar bilan baham ko‘rish qobiliyati odamlarning ajralmas xususiyatidir, buning natijasida biz tariximiz davomida maxsus ma’lumot va bilimlar dunyosini yaratamiz. Ilmiy, kasbiy yoki boshqa biron bir maxsus faoliyatni amalga oshirishda o‘zaro ta’sir o‘tkazish uchun qulay bo‘lgan, odamlar tomonidan yaratilgan terminlar maxsus bilimlarni ifodalash va qayd etishning asosiy vositasidir. Terminning boshqa so‘zlardan farqli jihati shundaki, u o‘ziga xos ilmiy va kasbiy faoliyat va o‘zaro ta’sir jarayonida

ishlatiladigan maxsus tushunchalarni iloji boricha aniq ifoda etishga xizmat qiladi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, termin va konsepsiyaning o‘zaro bog‘liqligi tilshunoslikdagi eng dolzarb masalalardan biridir, chunki u konseptual va lingvistik prinsiplarni birlashtirgan juda murakkab obyektidir.

E.V.Malyukova huquqiy terminologiyani tizimli va antropotsentrik jihatlarida ko‘rib chiqib, huquqiy atamaning *aniqlik, kontekstdan mustaqillik, mavjudlik, barqarorlik, aniqlik, stilistik betaraflik, ko‘plik, umume’tirof etilgan, sinonimlarning yo‘qligi, izchillik* kabi xususiyatlarini ajratib ko‘rsatadi [3].

V.Y.Turanin huquqiy atamalarni shakllantirish usullarini o‘rganib, ularni shakllantirishning *terminologizatsiya, maxsus yaratilish, transterminologizatsiya* usullarini aniqlaydi [5].

Investitsion munosabatlar sohasining rivojlanishiga qaramay, mamlakatimizdagi asosiy me’yoriy hujjatlar nafaqat investitsiya tushunchasining turli xil ta’riflarini, balki turli xil tushunchalarni ham o‘z ichiga oladi, chunki bitta qonunda investitsiyalar investitsiya predmetini (kapitalini), ikkinchisida esa jarayonni anglatadi[6].

Investitsiyalar tushunchasiga yagona ilmiy yondashuv hozirgi kungacha shakllanmagan. A.V. Belitskaya esa investitsiyalar deganda, boshqa foydali ta’sirga ega bo‘lgan fuqarolik-huquqiy obyekt-larning investitsiyalari tushunilishini ta’kidlaydi [2]. **MUHOQAMA(OBSUJDENIJE/DISCUSSION)** Konseptual va kategorik huquq apparati yuridik fan va amaliyotning eng muhim vositalaridan biridir.

Bugungi kunda yuridik terminologiya huquq-shunoslikning nisbatan kam o‘rganilgan sohasini ifodalaydi. Shunga qaramasdan, huquqiy atamalar jamiyat hayotiga va ushbu jamiyat tomonidan huquqiy normalarni idrok etishga yaqindan ta’sir ko‘rsatadi.

Ammo huquqiy atamalar masalalarini ko‘rib chiqadigan barcha ilmiy ishlar munozarali masalalarga oydinlik kiritmaydi. Ba’zi maqolalar nafaqat munozarali tushunchalarni tushuntiribgina qolmay, balki aksincha, ko‘rib chiqilayotgan masalani juda yaxshi bilmaydigan o‘quvchilarni chalg‘itishi mumkin.

Yuridik atamani reprezentativ birligi sifatida ko‘rib chiqishda K.G. Saltikov huquqiy terminning to‘rtta funksiyasini aniqlaydi[4]:

- minimal ma'lumot birligini ifodalaydi;
- tasavvur qilinadigan harakatning yagona qismini ifodalaydi;
- tilning so'z boyligini kengaytiradi;
- bilish bosqichlarini aks ettiradi.

A.Smit o'zining "xalqlar boyligining tabiati va sabablarini o'rganish" asarida investitsiya tushunchasini sezilarli darajada kengaytirdi, investitsiyaga kiritilgan kapitalni asosiy va aylanma kapitalga ajratdi, shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, Smit ham investitsiya atamasi bilan yaqindan tanish emas edi.

Har qaysi davlat iqtisodiyotining real sektoriga investitsiyalarni jalb etish bugungi kunda dolzarb vazifa hisoblanadi. Mamlakatimizda bu muammoni hal qilish uchun boshqa faol sohalar qatorida shaffof investitsiya qonunchiligini ham rivojlantirish kerak. Bu esa o'z navbatida investitsiya tushunchasini aniq belgilab beradi. Maqolada tilning maxsus birligi sifatida terminning tabiati va o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, termin va tushuncha o'rtasidagi munosabatga alohida to'xtalib o'tiladi. Xususan, uchta sohada: tilshunoslikda, huquqshunoslikda va bevosita sarmoya bilan bog'liq sohalarda bo'lib, ushbu maqsadga erishish uchun tilshunoslarning muammoga ilmiy yondashuvlari tahlil qilinadi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa bu maxsus bilim yoki faoliyat sohasi tushunchasini bildiruvchi termin, so'z yoki ibora sifatida tushuniladi. E'tiborimizni huquqiy termin va huquqiy tushuncha o'rtasidagi munosabatlar haqida turli fikrlarning mavjudligiga qaratamiz, ayrim mavjud xususiyatlarga qaramay, termin va tushunchalar haqidagi umumiy bilim tilshunoslardan tomonidan shakllantirilgan huquqiy tushuncha va terminlarga to'liq mos keladi. Investitsiya tushunchasini tahlil qilish natijasida, investitsiya termini amaldagi qonunlarda va ilmiy sohalarda qo'llash, hozirgacha normativ hujjatlarda ham, ilmiy hamjamiyatning investitsiya konsepsiyasida ham yagona yondashuvni ishlab chiqmaganligini ko'rishimiz mumkin. Xulosa qilib aytganda, investitsiyalarni tushunish yo'nalishlaridan biri sifatida investitsiya terminni paydo bo'lgan va shakllangan, va buni ingliz sanoat inqilobi davrida batafsil ko'rib chiqish taklif etiladi.

Investitsiya tushunchasi Angliyada sanoat inqilobi davrida, yangi paydo bo'lgan tadbirkorlar

qatlami iqtisodiy hayotga faol kirgan paytda rivojlandi. Ehtimol, investitsiya tushunchasi haqidagi savolga javob olish uchun ular paydo bo'lgan paytga batafsilroq murojaat qilish kerak bo'ladi.

XULOSA(ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION)

Yuqoridagilarga asoslanib, biz quyidagi xulosalarni aytishimiz mumkin: Tilshunoslikda termin ko'pincha so'z yoki so'z sifatida tushuniladigan har qanday tushunchani belgilash uchun mo'ljallangan kombinatsion bilim sohasidir.

Ushbu sohada izlanish olib borgan tilshunoslardan tomonidan kichik o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan termin va tushunchalar haqidagi umumiy bilimlar to'liq huquqiy tushunchalar va terminlarni qamrab oladi.

Ayni vaqtda ko'pgina davlatlarning me'yoriy hujjatlarida ham, ilmiy hamjamiyatda ham investitsiyalarning yagona kontsepsiyasini ishlab chiqilmagan. Investitsiya atamasini tushunish uchun yana bir yo'l sifatida ingliz sanoat inqilobi davrida investitsiyalarni ularning paydo bo'lishi va shakllanishi vaqtida batafsilroq tekshirish taklif etiladi.

ADABIYOTLAR(ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES):

1. Авербух К. Я. Терминологическая вариативность // Вопросы языкознания. 1986. № 6. С. 38-50.
2. Abdugappar A. N. Sport Terms Borrowed from Different Languages into Uzbek Language //International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT).2020.T. 2. – №. 6. – С. 159-166.
3. Малюкова Е. В. Юридическая терминология в системоцентрическом и антропоцентрическом аспектах. Автореф. дис. ... кан. юр. наук. Кемерово, 2005. 24 с.
4. Салтыков К.Г. Юридический термин как репрезентативная единица // Государство и право. 2017. № 5. С. 98-100.
5. Аякулов Н. А. Семантические особенности спортивных терминов в мультиструктурных языках //Страны. Языки. Культура. – 2020. – С. 59-61.
6. Аякулов Н. А. У. Заимствованные спортивные термины и их употребление в публицистике //Вестник Челябинского государственного университета. – 2020. – №. 3 (437). – С. 12-20.

СОЦИАЛЬНЫЙ СОСТАВ ГОСУДАРСТВА БАБУРА В ИНДИИ

*Гафуров Бахром Адхамович, старший преподаватель
Гулистанского государственного университета, Узбекистан*

HINDISTONDA BOBUR DAVLATINING IJTIMOY TUZILISHI

*Gafurov Bahrom Adhamovich, Guliston davlat universiteti katta
o'qituvchisi, O'zbekiston*

SOCIAL COMPOSITION OF BABUR'S STATE IN INDIA

*Gafurov Bakhrom Adkhamovich, senior lecturer Gulistan State
University, Uzbekistan*

Аннотация: Захириддин Мухаммад Бабур, потомок Тимуридов, известный как поэт, писатель, историк, полководец, глава государства, основал в Индии Империю Великих Моголов, которая просуществовала 300 лет. Во время правления Бабура и его потомков социальная структура государства отличалась сложностью и большим количеством разных сословий.

Ключевые слова: Бабур, династия Бабуридов, социальная политика, сословие, верховный правитель, подданные, чернь.

Annotatsiya: Temuriylar avlodi, shoir, yozuvchi, tarixchi, sarkarda, davlat rahbari sifatida tanilgan Zahiriddin Muhammad Bobur Hindistonda 300 yil davom etgan Buyuk Mo'g'ullar imperiyasiga asos solgan. Bobur va uning avlodlari davrida davlatning ijtimoiy tuzilishi murakkab bo'lib, ko'p sonli turli tabaqalarga ega edi.

Kalit so'zlar: Bobur, boburiylar sulolasi, ijtimoiy siyosat, tabaqa, oliy hukmdor, a'yonlar, qora xalq.

Abstract: Zakhiriddin Muhammad Babur, a descendant of the Timurids, known as a poet, writer, historian, commander, head of state, founded the Mughal Empire in India, which lasted 300 years. During the reign of Babur and his descendants, the social structure of the state was complex and had a large number of different classes.

Keywords: Babur, Baburid dynasty, social policy, class, supreme ruler, subjects, mob.

ВВЕДЕНИЕ. В XXI веке интерес мирового научного сообщества к личности, эпохе и наследию Захириддина Бабура только растет. Изучение различных аспектов его деятельности, от военной до культурной, остается актуальным. Наследие Захириддина Бабура многогранно и во многом определило основные тенденции в мировой геополитике, литературе и культуре. Бабур основал крупнейшую империю своего времени, не только регионального, но и мирового масштаба. Английский переводчик-востоковед Уильям Эрскин (1773-1852) характеризует

Бабура как крупного культурного и политического лидера, великого полководца и государственного деятеля: «Бабур – один из ярчайших правителей, вступивших на престол стран Востока. В его личности сочетались качества благородного человека и великого царя. Он был смелым и предприимчивым полководцем, мудрым военачальником. Человеком он был честным и уверенным в себе, а его юношеское рвение и мужество никогда не покидали его. Он также высоко ценил величие и красоту, при этом стремился всячески поддерживать их. Он был

[https://orcid.org/
0009-0003-8008-4370](https://orcid.org/0009-0003-8008-4370)

e-mail:

[bakhrom-gafurov-
24@mail.ru](mailto:bakhrom-gafurov-24@mail.ru)

человеком великой силы и славы, и всякое явление славы расширяло его воображение» [2, с.11].

Наследие и мировоззрение Мирзо Бабура не изучены с философско-политологической точки зрения, социальная политика государства Мирзо Бабура, ее основы, идеи и цели, и проблемы его ценностей изучаются в основном историками и филологами, поэтому дальнейшее изучение наследия Бабура актуально и сегодня.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ. В разные годы история, политика, экономика и социальная жизнь, а также культура династии Бабуридов исследовалась разными учеными – филологами, искусствоведами, историками, философами и т.д. В статье И.М.Жураева приводится анализ взглядов Бабура на социально-экономическое развитие общества, о просветительно-нравственных ориентирах на основе его произведения “Бабур-наме” [4]. А.Я.Камалетдинова в своей статье дала оценку вкладу Бабура в развитие форм государственного правления и определения характера отношений между правящими и угнетенными классами в Кабуле и в Индии начала XVI века и пришла к выводу, что период завоевания Бабуром Кабула и Индии – это период первичной формации, полной зависимости индивида от племени и его несвободы, жесткой привязки общинника к земельному наделу, а ремесленника к касте и порой к месту поселения [5,с.245]. В книге С.А.Азимджановой исследуется история образования в Кабуле и в Индии государства Захираддина Бабура, положившего начало династии Великих Монголов в Индии, экономическая и социальная политика Бабура, большое внимание уделяется изучению его мемуаров[1]. Как отмечает А.Хабиби, завещание Мирзы Бабура своему сыну и наследнику Мухаммаду Хумаюну («Васият»,1528 г.) является венцом успешной социальной политики государства Бабура и бабуридов, своеобразными законами и ценностями, оставленными потомкам. Этот документ по праву считается не только историческим источником по истории и философии государства Бабура и бабуридов, но и нравственным кодексом, сводом законов и ценностей, который может быть использован в практике социального развития в современных многонациональных, поликонфессиональных государствах[3;6].

Ш.Ш.Худойберганов раскрыл место Бабура в Восточном Ренессансе[7]. В статье С.Д.Ахмедовой и Э.М.Иззетовой сделан анализ хранящихся в фондах Британии рукописей Бабура, раскрыта английских ценность переводов «Бабур-наме» Дж.Лейденом, У.Эрскиным, А.С.Беверидж, У.М.Такстоном и др.[2]. Автор этой статьи Б.А.Гафуров с соавтором Д.М.Холназаровой рассмотрели завещание Бабура сыну Хумаюну и трактат «Мубайин»[3].

При написании статьи были использованы описательный метод, анализ и синтез, метод комментирования.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ. В политике государственности и правления Мирзы Бабура важнейшими на уровне национальной политики были проблемы социальной политики. Ведь развитие государства зависит от жизни, политики и дальнейшей судьбы правящей династии вообще и, в первую очередь, от поддержки или хотя бы сочувственного отношения к правящей династии широких слоев общества и групп, а также от того, насколько армия лояльна и уверена в правящей династии. Потому что любая правящая династия – это социальная опора и основа государства.

Детальный, лаконичный способ изложения сведений в хронологической последовательности в «Бабурнаме» позволяет увидеть направления общественной жизни средневековой Индии, то, с чем приходилось иметь дело Бабуру. В частности, из произведений Бабура можно получить достоверные сведения о простых людях, составляющих основу общества – земледельцах, пастухах, садовниках, мирабах, миршабах, медниках; о представителях среднего класса – учителях, сборщиках налогов, торговцах и коммерсантах, управленцах и их слуг, мударрисах, имам-хатибах, мутавалли, высших дворянских сословиях – баях, владельцах крупных земельных владений Икта, Суюрго, Танхо, частных собственников, т.е. беках районов, городов, тарханах, эмирах, высокопоставленных администраторов, о представителях высших сословий – представителях правящей династии, их конкурентах, родственниках, знати, высших религиозных деятелях – Шейх-уль-Исламе, муфтиях, Кази-уль-Кузот (Казикалон), Кази Ахдос, членах Внутренней Чорги и Внеш-

ний Чорги, членах Высшей Общегосударственной Чорги (Государственного совета), Беках Атка, Ихтиёр Беках, Сахиб Ихтиёр Беках, Эшик Огаси, о структуре Армии (Черика) и званиях и других.

Их можно описать и классифицировать по следующим уровням:

- сословие представителей верховной правящей династии - Верховный правитель и его родственники;

- сословие хокимов (губернаторов), беков, старших администраторов армии, войсковых начальников - Бек-Атка, Ихтиёр Беки, Сахиб Ихтиёр Беки, Даруга, Кутвол, Шихна и другие;

- духовное сословие - улеми, муфтии, Шейх-ул-ислам, Кази-ул-Куззат, кази, мухтасиб, раис алам, саркори, мударриси, имам-хатиби, муллы, студенты и другие;

- сословие крупных собственников – владельцы крупной собственности (Мулк), Икто, Суюрго, Танхо, Холис (нейтральные собственники);

- средние классы - лавочники, садовники, торговцы, коммерсанты, ремесленники;

- низший класс - простые крестьяне, слуги, чернорабочие, земледельцы, садовники, слуги, рабы, пленники;

- класс зимми - по тем или иным причинам проживающие в государстве Бабура христиан, зороастрийцев и т.п. представители религий и народов, представители индийских и китайских племен.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Таким образом, социальная стратификация в государстве Бабура была многослойной и состояла из разных каст, сословий, групп и уровней социальной структуры. В то же время в государстве Бабура и бабуритов существовали разные социальные классы и группы. Это позволяет кратко классифицировать общую схему социальной структуры этой династии следующим образом: 1) верховный правитель, сословие дворян, принадлежащих к правящей династии Бабура и бабуриды – прежде всего Тимуриды, эмиры, мирзы, монгольские ханы и их потомки; 2) потомки и предки Пророка – Сайиды, Ходжи; 3) почитаемые святые, представители различных сект и общин суфизма – Эшаны, Пири-Муршиды, Шейхи, Суфии, Арифь; 4) имамы, ученые, комментаторы,

юристы, судьи, астрологи, врачи, историки, поэты, писатели, художники; 5) Шейх-уль-Ислам, Кази-уль-Куззот, муфтии – в общем сословие священников; 7) гази, мученики и их потомки; 8) представители внутренней генеалогии и учетных уровней зимми (евреи, христиане, зороастрийцы, индийцы и др); 8) священные дворяне и афганская чернь; 9) владельцы фамилий и держатели учетных уровней жителей завоеванного Бабуром Кофиристана; 10) обычная чернь – рабочие, чарикары, рабы, пленники.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. – М.: Наука, 1977. – <http://flibusta.site/b/780382/read>
2. Ахмедова С.Д., Иззетова Э.М. «Бабурнаме» Захир ад-Дина Мухаммада Бабура – литературный памятник культуры народов Востока (фонды рукописей Британии) // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. April, 2023. №3(4). P. 5-15.
3. Гафуров Б.А., Холназарова Д.М. Отражение социальной и религиозной политики Бабура в его завещании // *Наука и образование сегодня*. 2016. №4 (5). <https://cyberleninka.ru/article/n/otrazhenie-sotsialnoy-i-religioznoy-politiki-babura-v-ego-zaveschaniy>
4. Жўраев И.М. “Бобурнома”да маиший таназзул ва ижтимоий инкироз масалалари // *Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность. Сборник статей...* Междунар. научно-прак. конференции (28 февраля, 2020). – М., 2020. - 600 с. - С.199-203.
5. Камалетдинова А.Я. Сопряжение человека и общества в интеллектуальном наследии З.М.Бабура. // *Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность. Сборник статей...* Междунар. научно-прак. конференции (28 февраля, 2020). – М., 2020. – 600 с. - С.239- 245.
6. Ҳабибий А. Бобуршоҳ. Таржима ва изоҳлар А.Зоҳидийники. Таъриф, 1978.
7. Xudoyberganov Sh.Sh. Bobur Sharq Rennansi namoyondasi // *Oriental Art and Culture Scientific-Methodical Journal*. Volume 3. Issue 1 /March 2022/ P.364-367.

KIBERETNOGRAFIK TADQIQOTLARNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Yusupov Jaloladdin Jamoladdin o'g'li, Xorazm Ma'mun
universiteti ilmiy xodimi, UrDU doktoranti
Urganch shahri, O'zbekiston

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF CYBERETHNOGRAPHIC RESEARCH

Yusupov Jalaladdin Jamaladdin o'g'li, researcher of Khorezm
Ma'mun University, doctoral student of UrSU
Urganch city, Uzbekistan

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КИБЕРЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Юсупов Джалаладдин Джамаладдин оглы, научный
сотрудник Хорезмского университета Маъмуна, докторант
УрГУ, г. Ургенч, Узбекистан

[https://orcid.org/
0009-0009-1340-2061](https://orcid.org/0009-0009-1340-2061)

e-mail:

yusupovjalol14@gmail.com

Аннотация: Ushbu maqolada adabiyotlar tahlili asosida, bugungi kundagi kiberetnologik tadqiqotlarga asos bo'layotgan bir nechta asosiy nazariyalar haqida to'xtalib o'tamiz. Biz quyida sanab o'tadigan nazariy yondashuvlar kiberetnologik tadqiqotlarning fanlararo tabiatini va raqamli davrda murakkab ijtimoiy-madaniy hodisalarni hal qilish imkoniyatlarini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: Raqamli etnografiya nazariyasi, ramziy interaksionizm nazariyasi, postmodernizm va konstruktivizm, tarmoq nazariyasi, tanqidiy nazariya.

Abstract: In this article, based on the analysis of literature, we will focus on several main theories that are the basis of today's cyberethnological research. The theoretical approaches that we will list below show the interdisciplinary nature of cyberethnological research and the possibilities of solving complex socio-cultural phenomena in the digital age.

Keywords: Theory of digital ethnography, theory of symbolic interactionism, postmodernism and constructivism, network theory, critical theory.

Аннотация: В данной статье на основе анализа литературы мы остановимся на нескольких основных теориях, составляющих основу современных кибереэтнологических исследований. Теоретические подходы, которые мы перечислим ниже, показывают междисциплинарный характер кибереэтнологических исследований и возможности решения сложных социо-этнических исследований. культурные явления в эпоху цифровых технологий.

Ключевые слова: теория цифровой этнографии, теория символического интеракционизма, постмодернизм и конструктивизм, сетевая теория, критическая теория.

KIRISH. Asrimizning oxirgi choragi davomida inson va insoniyat yangi yashash tarziga yoki hatto hayotning yangi ma'nosiga ega bo'ldi –

shu paytgacha noma'lum bo'lgan holat nafaqat olamni, balki insonning o'zini ham tubdan o'zgartirdi. So'z allaqachon hayotimizga kirib

kelgan, yoki bizni qamrab olgan kiber dunyo hodisasi haqida bormoqda. U hayotning butun haqiqati va biz bu yosh dunyoning keyingi muvaffaqiyatlari nimalarga to'la ekanligini bilamiz. Barcha xalqlarning raqamli texnologiya yoki dunyo haqida o'zining katta rejalari bor. Kiberetnografiyaning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq qilar ekanmiz, tarmoq tajribalari, etnik guruhlar o'rtasida virtual identiklik, reallik va virtuallik o'rtasidagi bog'lanishlarga e'tibor qaratamiz.

TADQIQOT METODIKASI. Mavzuni to'la tadqiq etish uchun eksperimental, kiberetnologik usullardan foydalanildi. Chigal masalalarni yechishda fanlararo yondashuv, lingvistik tahlil, statistik tahlil, retrospektiv, sinergetik, strukturalistik va germenevtik, sistemaviy va kompleks yondashish uslublariga murojaat qilindi. Ilmiy tadqiqotlar orqali tarix yoritishning xolislik, reallik, mantiqiylik va xronologik prinsiplariga rioya etildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda kiberetnologik tadqiqotlar bir nechta asosiy nazariyalar doirasida keng tadqiq etilmoqda. Antropologlar 1990-yillardan boshlab o'z talablari, marosimlari va munosabatlari bilan to'laqonli dunyo sifatida shakllangan Internet olamida virtual jamoalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq holda bu yo'nalishdagi tadqiqotlar bo'yicha ishlashni boshlaganlar.

1995-yilda bir guruh tadqiqotchilar tomonidan "Cyberspace" [1.pg 1-12] jamoaviy monografiyasi nashr etilgach, kiberolamda joylar va odamlarning virtual olamdagi xatti-harakatlarini o'rganish bo'yicha taadqiqotlar Kanzas shtat universitetida rivojlana boshladi, Shulich biznes maktabida (York universiteti)da netnografiya markazi tashkil etildi. 1997-yilda Vestminster universitetida "Cybersociology" jurnali tashkil etilgan bo'lib, unda kiberetnologiya, kiberrasizm va turli millatlar vakillarining muammolari o'rganilgan. Turkning 1995-yilda nashr etilgan "Ekrandagi hayot: Internet asrida o'ziga xoslik" [2.pg.1-200] kitobi va Reyngoldning 1993-yilda nashr etilgan "Virtual jamoa: elektron chegarada uy qurish" [3.pg.1-250] kitoblari kiberetnografik tadqiqotlarning dastlabki namunalaridir.

Internet yanada kengroq va foydalanish mumkin bo'lgan sari, olimlar onlayn madaniyatlar

va xatti-harakatlarga chuqurroq kirib borishni boshladilar.

Bu davrdagi e'tiborga molik ishlar qatoriga Kristin Xynning 2000-yilda nashr etilgan "Virtual etnografiya" [4.pg.15-23] va Annet N.Markhamning 1998-yilda nashr etilgan "Onlayn hayot: virtual makonda haqiqiy tajribani o'rganish" [5.pg.1-300] asarlari kiradi.

MATERIALLAR VA NATIJALAR. Biz quyida sanab o'tadigan nazariy yondashuvlar kiberetnologik tadqiqotlarning fanlararo tabiatini va raqamli davrda murakkab ijtimoiy-madaniy hodisalarni hal qilish imkoniyatlarini ko'rsatib beradi:

Raqamli etnografiya nazariyasi. Kiberetnologik tadqiqotlar ko'pincha onlayn hamjamiyatlarni, raqamli ijtimoiy guruhlar va virtual jamoalarni o'rganishni o'z ichiga olgan raqamli etnografiyadan foydalanadi. Raqamli etnografiya an'anaviy etnografik usullarni, masalan, ishtirokchilarni kuzatish, intervyu va matn tahlilini onlayn muhitda qo'llaydi. Tadqiqotchilar raqamli madaniyatlarni, jumladan, ishtirokchilarni kuzatish, intervyu va kontent tahlilini o'rganish uchun onlayn va oflayn usullarning kombinatsiyasidan foydalanishlari mumkin. Raqamli etnografiya onlayn va oflayn olamlarning o'zaro bog'liqligini tan oladi va raqamli texnologiyalarning madaniy muhitga ta'sirini hamda o'ziga xos virtual etnomuhitni shakllantirishini tushunishga intiladi [6.pg. 37-55].

Ramziy interaksionizm nazariyasi. Ramziy interaksionizm, sotsiologik nuqtayi nazardan qaraganda, odatda shaxslarning raqamli kontekstlarda qanday munosabatda yondashayotganini va izohlashini tahlil qilish uchun ishlatiladi. Tadqiqotchilar simvollar, til va aloqa orqali onlayn identifikatsiyalar, munosabatlar va madaniy amaliyotlarni qanday shakllantirishini o'rganadilar.

Postmodernizm va konstruktivizm nazariyasi. Kiberetnologik tadqiqotlarga postmodern va konstruktivistik qarashlar ta'sir ko'rsatadi, ular o'ziga xosliklarning ravonligini, haqiqatlarning ko'pligini va voqelikning ijtimoiy jihatdan qurilgan tabiatini ta'kidlaydi. Tadqiqotchilar onlayn madaniyatlar va jamoalar ishtirokchilari tomonidan qanday tuzilgani,

muzokaralar olib borilishi va bahslashayotganini o'rganadi [7.pg 79–96].

Tarmoq nazariyasi. Tarmoq nazariyasi onlayn jamoalar va ijtimoiy tarmoqlarning tuzilishi va dinamikasini tushunish uchun asos yaratadi. Tadqiqotchilar raqamli muhitlar ichidagi aloqalar, o'zaro ta'sirlar va kuch dinamikasini tahlil qiladilar, shaxslar, guruhlar va jamoaviy birlashmalar o'rtasidagi munosabatlarni xaritada ko'rsatadilar. Tarmoq nazariyasi ijtimoiy hodisalarni shakllantirishda odamlar va texnologik resurslarning (masalan, texnologiya, algoritmlar va raqamli platformalar) o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi. Kiberetnologik tadqiqotlarda inson va texnoresurslar elementlarining onlayn xatti-harakatlar, madaniyatlar va o'zaro munosabatlarga qanday ta'sir qilishini tushunishga yordam beradi.

Tanqidiy nazariya. Tanqidiy nazariya tadqiqotchilarni raqamli muhitda kuch munosabatlari, tengsizliklar va zulm shakllarini tanqidiy tekshirishga undaydi. Kiberetnologik tadqiqotlar raqamli tafovut, kuzatuv, senzura va onlayn faollik kabi masalalarga e'tibor qaratib, ijtimoiy adolat muammolariga e'tibor qaratishi mumkin. Tadqiqotchilar raqamli kengliklarda zulm, imtiyoz va qarshilikning asosiy tuzilmalarini o'rganish uchun tanqidiy obyektivni qo'llashadi. Ushbu yondashuv refleksning muhimligini ta'kidlaydi va tadqiqot natijalarini shakllantirishda tadqiqotchining pozitsiyasini tan oladi. Tanqidiy etnografiya dominant va onlayn madaniyatlarni o'zaro bogliqligini o'rganadi.

Multimodal tahlil nazariyasi. Matn tahliliga qo'shimcha ravishda, kiberetnologik tadqiqotlar ko'pincha multimodal tahlilni o'z ichiga oladi, bu raqamli medianing turli shakllarini, jumladan tasvirlar, videolar, memlar va boshqalarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Tadqiqotchilar ushbu multimodal elementlarning muloqot qilish, o'zlikni ifodalash va onlayn madaniyatni yaratish uchun qanday ishlatilishini tahlil qiladilar.

Axloqiy mulohazalar nazariyasi. Kiberetnologik tadqiqotlarda axloqiy mulohazalar, xususan, xabardor qilingan rozilik, maxfiylik va tadqiqotchining refleksivligi kabi masalalarga tegishli. Tadqiqotchilar onlayn hamjamiyatlarni o'rganishga xos bo'lgan axloqiy muammolarni hal qilishlari va ularning tadqiqotlari ishtirokchilarning huquqlari va qadr-qimmatini hurmat qilishini ta'minlashlari kerak. Ushbu nazariya vakillari onlayn

tadqiqotga xos axloqiy muammolarni hisobga olgan holda, kiberetnologik tadqiqotlarga onlayn hamjamiyatlarni o'rganishda anonimlik, taxalluslik va ma'lumotlardan noto'g'ri foydalanish ehtimoli kabi muammolarni hal qilish uchun qo'llaniladi [8].

Raqamli materializm nazariyasi. Raqamli materializm raqamli texnologiyalarning muhimligiga va ularning ijtimoiy munosabatlar va madaniy amaliyotlarni shakllantirishdagi roliga e'tibor qaratadi. Kiberetnologik tadqiqotlar qurilmalar, dasturiy ta'minot va interfeyslar kabi moddiy artefaktlarning onlayn tajribaga vositachilik qilishini va raqamli madaniyatlarga qanday ta'sir qilishni o'rganadi.

Postkolonial nazariya. Postkolonial nazariya raqamli madaniyatlarning global dinamikasi, xususan, mustamlakachilik, imperializm va globallashuv muammolari haqida tushuncha beradi. Kiberetnologik tadqiqotlar raqamli texnologiyalarning mustamlakachilik merosi, madaniy imperializm va turli xil ijtimoiy-madaniy kontekstdagi qarshilik harakatlari bilan qanday kesishishini o'rganishi mumkin.

Feministik nazariya. Feministik nazariya raqamli makonlarda gender dinamikasi va kuch munosabatlarini tahlil qilish uchun muhim obyektivni taklif qiladi. Kiberetnologik tadqiqotlar gender identifikatorlari onlayn rejimida qanday shakllantirilishi, amalga oshirilishi va muzokaralar olib borilishi, shuningdek, raqamli texnologiyalar an'anaviy gender me'yorlari va tengsizliklarini qayta ishlab chiqarish yoki ularga qarshi kurashish usullarini o'rganadi.

Postgumanizm nazariyasi. Postgumanizm odamlar, mashinalar va boshqa mavjudotlar o'rtasidagi chegaralarni tahlil qilib, inson subyektivligi haqidagi odatiy tushunchalarni beqarorlashtiradi. Kiberetnologik tadqiqotlar raqamli timsollarning paydo bo'lgan shakllarini, sun'iy intellektni va kiborg identifikatorlarini o'rganish uchun postgumanistik istiqbollari bilan shug'ullanadi. Onlayn muhitda odamlar, mashinalar va raqamli obyektlar o'rtasidagi chegaralarni o'rganish, raqamli makonda agentlik, timsol va subyektivlik tushunchalari qanday qayta tuzilganligini, shuningdek, onlayn madaniyatlarda inson va kompyuter o'zaro ta'siri, sun'iy intellekt va kiborg identifikatsiyasining axloqiy oqibatlarini ushbu nazariya tarafdorlari o'rganmoqda.

Vizual etnografiya nazariyasi. Vizual etnografiya fotografiya, videoyozuv va raqamli hikoyalar kabi vizual usullarni etnografik tadqiqotlarga kiritadi. Kiberetnologik tadqiqotlarda vizual etnografiya tadqiqotchilarga onlayn madaniyatlarning vizual jihatlarini, jumladan memlar, GIFlar va raqamli san'atni o'rganish va tahlil qilish imkonini beradi. Internetda multimedia kontentining ko'payishi bilan vizual etnografiya kiberetnologik tadqiqotlarda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotchilar tasvirlar, videolar, memlar va boshqa vizual artefaktlarni tahlil qilib, ular qanday ma'noni anglatishini, o'ziga xoslikni shakllantirishini va onlayn madaniyatlar qurilishiga hissa qo'shishini tushunishadi. Vizual etnografiya onlayn muloqot va ifodaning vizual o'lchovlari haqida tushuncha berish orqali an'anaviy matnga asoslangan tahlilni to'ldiradi [4. pg.15].

Katta ma'lumotlar (Bigdata) tahlili. Raqamli ma'lumotlarning ko'payishi bilan kiberetnologik tadqiqotlar onlayn platformalar va ijtimoiy mediadagi keng ko'lamli ma'lumotlar to'plamini tahlil qilish uchun katta ma'lumotlar tahlili usullaridan tobora ko'proq foydalanmoqda. Tadqiqotchilar raqamli hamjamiyatlarda naqshlar, tendensiyalar va nutqlarni ochish uchun ma'lumotlarni izlash, matn tahlili va tarmoq tahlilidan foydalanadilar. Ushbu yondashuv ijtimoiy media platformalari, forumlar va veb-saytlar kabi turli xil onlayn manbalardan katta ma'lumotlar to'plamini to'plash va tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Ma'lumotlarni olish, o'rganish va qayta ishlash algoritmlarini qo'llash orqali tadqiqotchilar onlayn hamjamiyatlardagi tendensiyalar, kayfiyat va ijtimoiy dinamikani aniqlashlari mumkin.

Ushbu xilma-xil nazariy asoslar va metodologik yondashuvlarga tayangan holda, kiberetnologik tadqiqotlar XXI asrda raqamli madaniyatning murakkabliklari va o'zgarishlarga tez moslashib, rivojlanishda davom etishini ta'kidlaydi.

Ushbu nazariylar va metodologik yondashuvlar asoslangan kiberetnologik tadqiqotlar bizga raqamli madaniyatlarning o'ziga xosliklarini va ijtimoiy o'zaro ta'sirlarning murakkabliklarini tushunishimizga yordam beradi.

Kiberetnologik tadqiqotlarning o'ziga xos uslubiy jihatlaridan biri fazoviy o'lchovlar bo'lib, raqamli makonlarning ko'pincha geografik jihatdan tarqalib ketganligi, ammo ijtimoiy jihatdan bir-biriga bog'langanligida, geografik hudud, shahar va qishloq bo'linishi kabi geografik omillarning

raqamli madaniyatlar va onlayn identifikatsiyalar bilan kesishib ketishida o'z ifodasini topadi [9.pg.1-16].

Onlayn madaniyatlarning vaqt o'tishi bilan qanday rivojlanishini hisobga olgan holda, tarixiy tahlillar onlayn hamjamiyatlardagi raqamli amaliyotlar, texnologik innovatsiyalar va madaniy o'zgarishlarni ochib berish uchun xizmat qiladi. Kiberetnologik tadqiqotlarning o'ziga xosligi shundaki, tadqiqotchi onlayn hamjamiyatlar bilan passiv subyekt munosabatida emas, balki faol hamkorlar sifatida ishtirok etishida ifodalanadi. Bunda turli sohalaridagi olimlarni, jumladan antropologiya, informatika, media tadqiqotlari va madaniyatshunoslikni birlashtirgan transdisiplinar hamkorlikdan foydalanish talab etiladi.

Tadqiqotchilar kiberetnologiyada texnologiyaga kirish va raqamli ko'nikmalardagi tengsizlik shaxslarning onlayn hamjamiyatlardagi ishtiroki va ularning onlaynda o'zini namoyon qilish qobiliyatiga ta'sir qilishi mumkinligini e'tirof etib, raqamli savodxonlik va internetga kirish masalalariga e'tibor berishadi.

Kiberetnologik tadqiqotlarda etnografik yozuvlar muhim bo'lib, u onlayn madaniyatlar va tajribalarning murakkabligini aks ettiruvchi reflektiv, motivatsion va multimodal hikoyalarni o'z ichiga oladi. O'tkazilgan tadqiqotlarda raqamli hamjamiyatlarni ifodalashda hamjamiyat a'zolarining pozitsiyalari, tarafkashliklari va axloqiy dilemmalari muhim ekanligiga urg'u beradilar.

Onlayn va oflayn ijtimoiy tarmoqlarning o'zaro bog'liqligi, raqamli o'zaro ta'sirlarning ijtimoiy-madaniy muhitga kirib borishi natijasida raqamli va raqamli bo'lmagan hamjamiyatlar bo'ylab ma'lumotlar, axborotlar, urf-odatlar va an'analar oqimidagi o'zgarishlarni kuzatish asosida etnografik ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va taqdim etish, onlayn madaniyatlarni o'rganish amalga oshiriladi.

Kiberetnologik tadqiqotlarda raqamli texnologiyalarning faolligi, ularning ijtimoiy harakatlar va ijtimoiy o'zgarishlar uchun jamoaviy harakatlarni osonlashtirishdagi roli, onlayn platformalar, raqamli media va tarmoq aloqalari mobilizatsiya va targ'ibot jarayonlarini qanday shakllantirishi tahlil etiladi.

Ushbu xususiyatlar kiberetnologik tadqiqotlarni asoslovchi nazariy asoslar va

metodologik yondashuvlar haqidagi tushunchamizni chuqurlashtiradi, uning fanlararo tabiati, raqamli madaniyatlar va jamiyatlarning murakkabliklari haqida tushunchalarimizni shakllantiradi.

Kiberetnologik tadqiqotlar onlayn o'zaro ta'sirlarning hissiy jihatlarini, shu jumladan raqamli identifikatsiya, jamoalar va amaliyotlarni shakllantirishda hissiyotlarning rolini o'rganadi. Tadqiqotchilar raqamli media va aloqa orqali his-tuyg'ular qanday ifodalanishi, baham ko'rilishi va muhokama qilinishini o'rganadilar [10].

Kiberetnologik tadqiqotlar raqamli muhitda kontentning ko'rinishi, foydalanish imkoniyati va qanday shakllanishini, shuningdek, raqamli kontentlarning madaniyat, ishlab chiqarish va iste'molga ta'sirini o'rganadi.

Kiberetnologlar raqamli mehnat konepsiyasi bilan shug'ullanib, raqamli kontent xizmatlarni ishlab chiqarish, tarqatish va iste'mol qilishni o'z ichiga olishini, onlayn platformalar, ijtimoiy media va raqamli bozorlar asosidagi ish amaliyoti, raqamli iqtisod va daromadlar dinamikasining etnologiyaga ta'siri haqida tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Raqamli texnologiyalar onlayn hamjamiyatlarda marosimlar va urf-odatlar shakllanishida vositachilik qilishi, raqamli marosimlarning paydo bo'lishi va tarqalishiga o'z ta'sirini o'tkazishini ko'rish mumkin [11.pg.3–14]. Onlayn jamoalar va madaniyatlarni shakllanishida raqamli marosimlar muhim rol o'ynaydi, ijtimoiy bog'lanish, shaxsiyatni shakllantirish va jamoaviy ma'no yaratish mexanizmlari bo'lib xizmat qiladi. Demak, onlayn marosimlar, memlar va urf-odatlar kabi raqamli marosimlarning paydo bo'lishi onlayn jamoalarning shakllanishiga va o'zgarib turishiga ta'sir o'tkazadi. Buni raqamli platformalarga diniy marosimlar, virtual yig'inlar, onlayn xotirlashlar va boshqa jamoaviy marosim orqali kuzatish mumkin. Bu raqamli kontekstda an'anaviy marosimlarni osonlashtirish va o'zgartirishda texnologiya rolini ko'rsatadi.

Virtual timsollarni aniqlash, raqamli muhitda shaxslarning o'z shaxsiyatlari, his-tuyg'ulari, o'zaro ta'sirini boshdan kechirish va ifodalash usullarini tahlil qilish avatarlar, virtual olamlar va to'ldirilgan reallik texnologiyalarining ijtimoiy o'zaro ta'sirini va virtual timsollanish fenomenini tahlil qilishga imkon beradi.

Shu bilan birga, kiberetnologik tadqiqotlar madaniy merosni hujjatlashtirish, arxivlash va

uzatishda raqamli texnologiyalardan qanday foydalanilishni, onlayn muhitda raqamli xotirani saqlash muammolari va imkoniyatlarini o'rganadi, raqamli meros, madaniy artefaktlar va amaliyotlarni raqamli formatlarda saqlash, namoyish etish va talqin qilishni o'z ichiga oladi.

Soxta yangiliklar va noto'g'ri ma'lumotlarni tarqatishdagi yuqori tezlikni hisobga olgan holda, kiberetnologik tadqiqotlar raqamli madaniyatlarda yolg'on yoki chalg'ituvchi ma'lumotlarning tarqalishi, qabul qilinishi va ta'sirini o'rganadi. Tadqiqotchilar noto'g'ri ma'lumot tarqatuvchi kompaniyalar, Web saytlar, ijtimoiy tarmoqlar ma'lumotlari asosida onlayn hamjamiyatlarda ommaviy nutq va onlayn e'tiqodlarning qanday shakllantirishini tahlil qiladilar [12.pg.1-13-105-120].

Texno-ma'naviy amaliyotlar raqamli texnologiyalardan ma'naviy, diniy yoki mistik maqsadlarda foydalanishni anglatadi. Kiberetnologik tadqiqotlar odamlarning onlayn marosimlarda, meditatsiya ilovalarida, virtual ziyoratlarda va boshqa texno-ma'naviy faoliyatlarda qanday ishtirok etishini, shuningdek, ma'lum bir etnik guruhlar bilan olib boriladigan diniy tajribalarning jamiyat uchun oqibatlarini o'rganadi.

Kiberetnologik tadqiqotlarda tadqiqot natijalarini shakllantirishda raqamli arxivlar ma'lumotlaridan foydalanish, ma'lumotlarning onlayn omborlari, ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish vositalaridan foydalanib, tadqiqotchilar raqamli madaniyat va hodisalarni yangi usullar bilan o'rganish uchun raqamli xaritalash, tarmoq tahlili va virtual haqiqat kabi innovatsion metodologiyalardan foydalanadilar.

Netnografiya onlayn muhitlar uchun moslashtirilgan etnografik usullar orqali onlayn jamoalar va madaniyatlarni o'rganishni o'z ichiga oladi. Tadqiqotchilar onlayn hamjamiyatlarga kirishadi, o'zaro ta'sirlarni kuzatadilar va postlar, sharhlar va multimedia kontenti kabi raqamli artefaktlarni tahlil qiladilar. Bu ko'pincha onlayn madaniyatlarda asosiy mavzularni ochish uchun sifatli ma'lumotlarni tahlil qilish usullarini o'z ichiga oladi.

Algoritmik etnografiya esa, onlayn tajribani shakllantirishda algoritmning ortib borayotgan ta'sirida algoritmik madaniyatlarni o'rganish uchun axborotga kirishda algoritmning vositachilik qilishini, ijtimoiy o'zaro munosabatlarni shakllantirishni va onlayn

hamjamiyatlardagi madaniy amaliyotlarga ta'sir qilishni o'rganadi. Tadqiqotchilar onlayn madaniyatlar va individual xatti-harakatlarga ta'sirini tushunish uchun tavsiyalar algoritmlari yoki kontentni boshqarish algoritmlari kabi algoritmik tizimlarni tahlil qilishlari lozim bo'ladi.

Kiberetnologik tadqiqotlarda raqamli dinning ilmiy tahlili uchta asosiy mavzu atrofida rivojlanadi – shaxsiyat, umumiylik va haqiqiylik [13.pg.1-13-105-120]. Diniy aloqalarni onlayn o'rganishda veb-saytlar va bloglar yangi diniy o'ziga xosliklarni yaratish va an'anaviy o'ziga xosliklarning chegaralari va tarkibiy qismlarini o'zgartirish uchun vositaga aylanadi.

Tegishli interaktiv veb-saytlarda va ijtimoiy media bloglari atrofida paydo bo'ladigan diniy onlayn jamoalar: a) ta'limot ma'rifati va sadoqatini mustahkamlash; b) diniy arboblardan va jamoalardan o'rtasida aloqalarni o'rnatish; v) diniy mansublikni shakllantirish ushuncha xizmat qiladi.

Kiberetnologik tadqiqotlarda din bilan bog'liq masalalar o'rganishda diniy mutaxassislarining diniy an'analarning raqamli konturlarini yaratishga qaratilgan turli rollari va strategiyalarini tahlil qiladilar. Bunda din vakillarining onlayn forumlarda ishtirok etishi; bloglar yaratish, yangi tarafdorlarni jalb qilish va onlayn jamoada o'z obro'sini mustahkamlash borasidagi harakatlari; din mutaxassisi sifatidagi pozitsiyasi; onlayn ta'sir maydonini kengaytirish uchun mashhur ijtimoiy tarmoqlar va mobil ilovalardan foydalanishi kabi jihatlarni tahlil qilish lozimligini tushunturadilar.

Jumladan, Kempbell raqamli dinni sotsiologik o'rganishni ma'lum bir dinning Internet va media texnologiyalariga nisbatan pozitsiyasini aniqlashdan boshlashni taklif qiladi. Ushbu pozitsiya diniy guruhlar va tashkilotlar aloqalarining oflayn va onlayn o'zaro bog'liqligi o'qi bo'yicha shakllanishini ta'kidlab, o'zining "Media texnologiyalarini ijtimoiy-diniy formatlash" [14.pg. 709-724] konsepsiyasida u quyidagi o'rganish algoritmini taklif qiladi.

Bu algoritmi to'rt bosqichni o'z ichiga oladi:

- o'rganilayotgan diniy hamjamiyat tarixi va an'analarni o'rganish;

- ommaviy axborot vositalari bilan munosabatlarni o'rnatishga ta'sir qiluvchi asosiy diniy ta'limotlar va qarashlarni aniqlash;

- diniy hamjamiyat tomonidan yangi ommaviy axborot vositalaridan foydalanish formatlarini belgilash;

- yangi media texnologiyalari bo'yicha diniy hamjamiyat harakatlariga oid jamoatchilik fikrini tahlil qilish [15.pg. 302-318].

XULOSA. Kiber etnologik tadqiqotlarning asosiy masalalari virtual olamda etnogenez va etnik tarix muammolariga nisbatan yondashuvlarni tahlil etish; xalqlarning moddiy madaniyati, e'tiqodiy qarashlari, milliy marosimlari va urf-odatlarini o'zgarib borishiga ta'sirini o'rganish; qarindosh-urug'chilik aloqalari, oilaviy munosabatlari; turli xalqlarga xos tarbiya an'analari tizimining onlayn ta'sirini o'rganish; bir xalq madaniyatining turli komponentlari orasidagi o'zaro aloqa va o'zaro bog'liqlik muammolariga onlayn hamjamiyatlarning ta'sirini baholash; raqamli texnologiyalarning u yoki bu xalq, geografik hudud madaniy xususiyatlari dinamikasi (madaniy o'zgarishlar)ga ta'sirini belgilash; turli etnoslarning psixologik o'ziga xosligi, hayot tarzi, qadriyatlarini taqqoslash; madaniyatlararo muloqotlarning o'ziga xos xususiyatlarini, etnoslar bilan bog'liq sodir bo'ladigan demografik jarayonlarni, u yoki bu etnos vakillarining iqtisodiy munosabatlari, etnolingvistikasi, etnomadaniyat muammolari, onlayn hamjamiyatlarda an'ananing paydo bo'lishi va taraqqiyoti, onlayn etniklik va etnik guruhlar muammosi kabi muammolar ilmiy yechimini topishga xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalar va internetning paydo bo'lishi bilan paydo bo'lgan nisbatan yangi soha bo'lgan kiberetnologik tadqiqotlar raqamli makonlarda inson madaniyati va jamiyatlarini o'rganishni o'z ichiga oladi. Ushbu sohaning tarixshunosligi va xronologiyasini muhim bosqichlar va rivojlanishlar orqali kuzatish mumkin:

Amerikalik tadqiqotchi Dhiraj Murti zamonaviy etnografiyada yangi raqamli usullardan foydalanishni tahlil qiladi. Muallifning fikricha, yangi ommaviy axborot vositalarini sotsiologik va etnografik tadqiqotlar metodologiyasiga joriy etish ilmiy ma'lumotlar bazalari va yirik onlayn portallarning rivojlanishi bilan taqqoslaganda hali ham cheklangan, masalan, ma'lumotlar bazalari books.google.com va scholar.google.com ijtimoiy fanlar vakillarining sa'y-harakatlari ushbu pozitsiyani o'zgartirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

O‘z ishida raqamli usullardan foydalangan tadqiqotchilar tajribasiga asoslanib, maqola muallifi onlayn so‘rovlar, raqamli videolar, ijtimoiy-tarmoq internet saytlari va bloglar kabi etnografik tadqiqotlar o‘tkazish texnologiyalarining imkoniyatlari va muammolarini ko‘rib chiqdi. U turli xil chekka virtual jamoalarni internetda tadqiq qilish uchun raqamli etnografik usullardan foydalanish istiqbollarga katta e‘tibor qaratdi. Etnografiyada birinchi raqamli texnologiya sifatida onlayn so‘rovnomalar va elektron pochta orqali suhbatlar (Web1.0) ishlatildi. Onlayn so‘rovlarni o‘tkazish uchun birinchi dasturlar ijtimoiy fanlar vakillari tomonidan 1990-yillarning boshlarida yaratilgan. Hozirda tadqiqotchilardan maxsus texnik bilim va ko‘nikmalarni talab qilmaydigan SurveyMonkey (2) va Zoomerang (3) kabi ko‘plab arzon onlayn so‘rov hosting xizmatlari mavjud bo‘lib, bu ularning ishini sezilarli darajada osonlashtiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Cyberspace/Cyberbodies/Cyberpunk. London. Thousand Oaks, New Dehli, Sage publikations 1996
2. Turklen Sh. "Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet. Edition, reprint. Publisher, Simon & Schuster, 1995. ISBN.
3. Rheingold.H. The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley. ISBN 0-201-60870-7 H. 1993.
4. Hyne Ch. Virtual Ethnography. Sage publikations ,London, 2000.
5. Annet. N Markhan. Life Online: Researching Real Experience in Virtual Space .New York.(1998).
6. Suleymanova D. Tatar Groups in Vkontakte: The Interplay between Ethnic and Virtual Identities on Social Networking Sites // Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media. 2009. № 2 (1).
7. Poster M. Postmodern Virtualities // Cyberspace / Cyberbodies / Cyberpunk. London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications, 1996.
8. Trandafoiu R. Diaspora Online: Identity Politics and Romanian Migrants. Oxford; New York: Berghahn Books, 2013.
9. Hine C. Virtual Methods and the Sociology of Cyber-Social-Scientific Knowledge // Virtual methods: issues in social research on the Internet. Oxford; New York: Berg, 2005. P. 1–16.
10. Hamman R. B. The Application of Ethnographic Methodology in the Study of Cybersex // Cybersociology. 1997. № 1. URL: http://www.cybersociology.com/files/1_1_hamman.html
11. Diamandaki K. Virtual ethnicity and digital diasporas: Identity construction in cyberspace // Global Media Journal. 2003. № 2.
12. Островская Е.А 2020. Ритуалы в дискурсах цифрового православия: методология и направления исследования. Концепт: философия, религия, культура. Том 4. № 1. С(13). 105–120. <https://doi.org/0.24833/2541-8831-2020>
13. Kempbell H. A., Evolvi G. 2019. Contextualizing current digital religion research on emerging technologies. Human Behavior and Emergent Technologies. May 2019. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/hbe.2.149> (Access 10.03.2020); Elena A. Ostrovskaya. Religious studies 109 Concept: philosophy, religion, culture Volume 4 • no 1(13) 2020 DOI: 10.24833/2541-8831-2020.
14. Campbell H.A. (Ed.). 2015. Digital Judaism: Jewish Negotiations with Digital Media and Culture. New York, London: Routledge. 213 p. Campbell H.A., Golan O. 2011. Creating digital enclaves: Negotiation of the Internet among bounded religious communities. Media, Culture & Society. 33 (5). P. 709-724.
15. Campbell H.A. 2016. Framing the human-technology relationship: How Religious Digital Creatives engage posthuman narratives. Social Compass. 63 (3). P. 302-318.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

*Abdiyazova Sarvinoz Atadjanovna, докторант факультета
педагогике Ургенчского государственного университета*

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QITUVCHILARIDA O‘QUV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH

*Abdiyazova Sarvinoz Atajanovna, Urganch davlat universiteti
Pedagogika fakulteti doktoranti*

IMPROVING METHODS FOR DEVELOPING LEARNING ACTIVITIES IN FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS

*Abdiyazova Sarvinoz Atajanovna, Doctoral student at the Faculty
of Pedagogy, Urgench State University*

[https://orcid.org/
0095-0033-0624-844a](https://orcid.org/0095-0033-0624-844a)
e-mail: sarvinoz@gmail.com

Аннотация: В данной статье сущность темы совершенствования методической подготовки будущих учителей начальных классов для интеллектуального развития учащихся и содержание понятия методической подготовки, факторы, необходимые учителю для становления методической грамотности и необходимые педагогические условия, ресурсы изучаются теоретически.

Ключевые слова: высшее образование, методология, интеллектуал, потенциал, развитие, самостоятельное мышление.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘qituvchilarning intellektual rivojlanishi uchun bo‘lajak boshlang‘ich sinfi o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirish mavzusining mohiyati va uslubiy tayyorgarlik konsepsiyasining mazmuni, o‘qituvchining metodik savodxonligini shakllantirish uchun zarur bo‘lgan omillar va zarur pedagogik shart-sharoitlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: oliy ta‘lim, metodika, intellektual, salohiyat, rivojlanish, mustaqil fikrlash.

Annotation: In this article, the essence of the topic of improving the methodological training of future primary school teachers for the intellectual development of students and the content of the concept of methodological training, the factors necessary for a teacher to develop methodological literacy and the necessary pedagogical conditions and necessary resources are studied theoretically.

Keywords: higher education, methodology, intellectual, potential, development, independent thinking.

ВВЕДЕНИЕ. В современной системе высшего образования особое внимание уделяется не только материальным ресурсам, таким как инфраструктура и технологическое оснащение, но и качеству методической подготовки студентов. Помимо основных учебных планов, развитие потенциала студентов

требует создания эффективных учебных программ, которые способствуют как теоретическому, так и практическому освоению знаний. Одним из ключевых аспектов является интеграция инновационных методик обучения, которые могут включать кейс-методы, интерактивные лекции, мастер-классы от

признанных экспертов, а также использование цифровых образовательных ресурсов. Эти подходы способствуют более глубокому пониманию материала и развитию критического мышления у студентов.

Важную роль играет поддержка научно-исследовательской деятельности студентов. «Участие в научных проектах, конференциях и публикациях позволяет студентам развивать свои исследовательские навыки и углублять профессиональные знания» [1]. В этом контексте, вузы должны обеспечивать доступ к современным научным базам данных и библиотекам, а также финансирование для проведения научных исследований.

Также значительное влияние на качество образования оказывает менторская поддержка со стороны преподавателей. Наличие квалифицированных наставников, готовых поделиться своим опытом и знаниями, создает благоприятную среду для профессионального и личностного роста студентов. Менторы могут направлять студентов в их академической и карьерной ориентации, что способствует формированию высококвалифицированных специалистов, способных к инновациям и креативному решению профессиональных задач.

Для повышения качества образования в системе высшего образования необходимо сосредоточить усилия не только на улучшении материально-технической базы, но и на развитии методической подготовки и активизации потенциала студентов через инновационные образовательные подходы и научно-исследовательскую деятельность.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД. В целях определения целесообразных подходов к совершенствованию методической подготовки студентов вузов проанализируем несколько программ обучения студентов и уделим особое внимание методической деятельности, осуществляемой на их основе. Будущий учитель начальных классов должен научить учащихся младших классов развивать интеллектуальный потенциал мышления, умственное развитие, потенциал самосознания, чувствовать красоту материального существования, он должен уметь понимать мысли других, выражать свои личные мысли устно и на письме. «Развитие образования

и науки исходит из смысла государственной политики и ее актуальности это можно объяснить следующим образом: во-первых, это новая система образования, изменения и новые подходы в подготовке следующего поколения кадров, появление современных профессий и ее связь с условиями нашей страны; во-вторых, в результате социально-экономического развития понятие образования с определенного периода превратилось в отдельную самостоятельную область человеческой деятельности и переносит социальный опыт общества на следующий этап; в-третьих, образование - совокупность действий, направленных на формирование интеллектуальной и духовной стороны человека, обеспечение его активного и успешного участия в производстве общества и общественной, политической, культурной, образовательной жизни, просвещении и средствах передачи знаний; в-четвертых, это один из социальных институтов научного общества, форма общественного сознания, отражающая жизнь природы и общества. Оно объединяет огромный научный потенциал и творческую энергию, служит воспитанию духовно зрелого человека и созданию мощного научного потенциала в стране» [2]. Наблюдающиеся быстрые изменения в обществе требуют соответствующих изменений в системе образования в целом, в том числе, в системе педагогического образования. В настоящее время образование приобретает новое качество, новую структуру, новые функции и характер. Процессы демократизации привели к изменению целей образования, открыли путь к инновационной деятельности учебных заведений в области содержания образования и педагогических технологий, расширили их профессиональное поле деятельности. Возникшая профессиональная конкуренция обусловила изменения в требованиях общества к качествам личности учителя и его профессиональной деятельности. Сегодня требуется не просто учитель - транслятор знаний, а человек, способный организовать активное получение и усвоение учащимися знаний и обобщенных умственных действий, развивать творческую деятельность школьников. Особенно актуальной в обозначенном контексте выступает проблема совершенствования профессиональной

подготовки будущих учителей начальных классов.

ОБСУЖДЕНИЕ. Методика подготовка будущего учителя начальных классов будет эффективной, если она рассматривается с позиции интегративного подхода. В основе указанного подхода лежит понятие интеграции. В научной литературе под интеграцией чаще всего понимают процесс объединения в целое каких-либо элементов, в результате чего возникают новые свойства, не присущие ранее отдельным элементам. Интеграция представляет собой взаимопроникновение в одном учебном материале обобщенных знаний в той или иной области. Мы рассматриваем интеграцию методики дисциплин (математика, методика преподавания математики, психология, дидактика и др.), способствующие, на наш взгляд, совершенствованию профессиональной подготовки учителя к обучению младших школьников.

Анализ научной литературы показал, что в современной психолого-педагогической науке выделяются два самостоятельных направления исследований: психология учителя интеллектуально развитых школьников и подготовка учителя к работе с интеллектуально развитыми учениками. Дидактические ситуации в образовательном процессе (определение поведения учителя, выражение его самооценки, уровня дидактических интересов, мотивации учителя, непосредственно связанной с пониманием смысла его работы учеником, устойчивой системы взаимоотношений с коллегами), необходимо развивать такие навыки, поскольку учителя обладают глубокими знаниями своего предмета. Каждый педагог должен активно заниматься развитием мотивационной сферы учащихся. Это подразумевает способность не только ставить четкие образовательные и личностные цели, но и умение адекватно распознавать и поддерживать интересы учеников. Важной задачей является превращение совокупности психологических качеств, которые поддерживают личностные мотивы, в устойчивые навыки. Педагог должен ориентироваться на формирование и развитие этих качеств через разнообразные методы и

подходы, включая игровые техники, проектную деятельность и дискуссионные платформы.

Систематическое развитие мотивационной сферы способствует не только академической успешности учащихся, но и их общей социализации и адаптации в социуме. Педагог, владеющий методами мотивационной работы, способен не только улучшить учебные результаты, но и значительно повысить внутреннюю мотивацию ученика, его стремление к самосовершенствованию и самореализации. Это, в свою очередь, оказывает положительное влияние на формирование личностной зрелости и профессиональной ориентированности. Сегодня растет интерес к интеграции инновационных информационных технологий в образовательный процесс. Использование современных информационных технологий в образовательном процессе дает студентам возможность искать и самостоятельно изучать изучаемые знания, делать выводы и анализировать их. В таком педагогическом процессе учителю следует обратить внимание на образовательную и воспитательную значимость технологий для воспитания учащихся как всесторонне развитой личности. Эти соображения, безусловно, будут эффективны при обучении будущих учителей начальной школы совершенствованию своей методической подготовки и обучению учащихся с использованием современного подхода [3]. В совершенствовании методической подготовки будущих учителей начальных классов важно уделять особое внимание межпредметной интеграции.

РЕЗУЛЬТАТЫ. Профессиональная компетентность будущего учителя начальных классов. Актуальность проблемы формирования в современной системе образования заключается в следующем из-за наличия противоречий между - учителя начальных классов младших школьников необходимость предоставления методологии формирования видения и этой проблемы недостаточно развит.

В данном контексте рассматривается важность формирования компетентности будущих учителей начальных классов в профессиональной деятельности, необходимой для успешной работы в современной

образовательной системе[4]. Особое внимание уделяется процессу преподавания математических дисциплин, поскольку математика является ключевой областью, требующей глубокого понимания законов, методов и структур данных. Теоретико-методологические условия, необходимые для формирования такой компетентности, могут включать разработку и применение инновационных учебных программ, которые акцентируют внимание на методах активного обучения и практическом применении математических знаний. Эти программы должны предусматривать использование разнообразных образовательных технологий и методик, которые способствуют развитию критического мышления и аналитических навыков у студентов.

Кроме того, важным аспектом является подготовка будущих учителей к использованию современных образовательных ресурсов и инструментов, таких как цифровые учебные пособия и интерактивные платформы, которые могут значительно повысить качество обучения и сделать процесс более привлекательным и понятным для учащихся.

Профессиональное развитие учителей должно также включать регулярное обучение по новейшим методикам преподавания математики, что обеспечивает их готовность к применению современных подходов и технологий в образовательном процессе[5]. Это подразумевает организацию специализированных семинаров, курсов повышения квалификации и мастер-классов, нацеленных на обновление и расширение профессиональных знаний и умений учителей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. В заключение можно сказать, что гарантировать успешное формирование профессиональной компетентности у будущих учителей начальных классов в области математики возможно только через комплексный подход, включающий теоретическую подготовку и практическую реализацию инновационных образовательных стратегий и методик. Такой подход способствует не только повышению качества образования, но и подготовке учителей, способных эффективно

работать в динамично меняющейся образовательной среде современной школы.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Постановление №ПФ-5712 от 29 апреля 2019 года. Об утверждении концепции развития системы государственного образования Республики Узбекистан до 2030 года.
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан Президента Республики Узбекистан от 9 июля 2019 года. Государственная поддержка дальнейшего развития математического образования и науки, а также Академии наук Республики Узбекистан. Постановление № ПҚ-4387. О мерах по коренному улучшению деятельности Математического института имени В.И. Романовского.
3. Указ Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2019 года №ПФ-5847. Об утверждении концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года.
4. Указ № ПФ-4708 от 7 мая 2020. О мерах по повышению качества образования в области математики и развитию научных исследований.
5. Петрова М. А., Гусевская О. В. Совершенствование модели подготовки будущего учителя начальных классов //Начальная школа. – 2017. – №. 10. – С. 6-13.
6. Жаров С. В., Кипяткова О. С. Формирование информационной компетентности будущих учителей начальных классов //Совершенствование качества профессиональной подготовки будущего учителя начальных классов в области естественно-математического образования. – 2019. – С. 83-85.
7. Дорошко О. М. Совершенствование подготовки будущих учителей начальных классов к осуществлению экологического воспитания младших школьников. – 1988.
8. Артемьева И. Н. Формирование методической культуры будущих учителей начальных классов в контексте вузовской подготовки: дис. – Великий Новгород, 2004.

PSIXOLOGIK XIZMATDA MASLAHAT O'TKAZISH BOSQICHLARI VA TUZILISHI

*Odamova O'g'iljon Kenjayevna, Urganch davlat universiteti katta
o'qituvchisi*

STAGES AND STRUCTURE OF COUNSELING IN PSYCHOLOGICAL SERVICE

*Adamova Ogiljon Kenjaevna, Senior lecturer of Urganch State
University*

ЭТАПЫ И СТРУКТУРА КОНСУЛЬТИРОВАНИЯ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЕ

*Адамова Огилжон Кенджаевна, старший преподаватель
Ургенчского государственного университета*

[https://orcid.org/
0009-0005-1699-3531](https://orcid.org/0009-0005-1699-3531)

e-mail:

ogiljonodamova@gmail.co

Annotatsiya: Ushbu maqolada psixologik maslahat berishning asosiy bosqichlarining ketma-ketligi tizimli ko'rsatilgan, maslahat berishda muayyan muammoni hal qilishning o'ziga xos xususiyatlari, ilmiy va nazariy jihatlari bayoni keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Konsultatsiya, psixologiya, inson, jamiyat, psixoterapiya, amaliy, mijoz, test, bosqich, sifat, xususiyat.

Annotation: This article systematically outlines the sequence of the main stages of psychological counseling, cites a description of the specifics and scientific theoretical aspects of solving a particular problem in counseling.

Keywords: Consultation, psychology, human, society, psychotherapy, practical, client, test, stage, quality, feature.

Аннотация: В данной статье систематически излагается последовательность основных этапов психологического консультирования, приводится изложение особенностей и научно-теоретических аспектов решения той или иной проблемы в консультировании.

Ключевые слова: консультация, психология, человек, общество, психотерапия, практика, клиент, тест, этап, качество, характеристика.

KIRISH. Bugungi zamonaviy psixologik maslahat bir muncha psixoterapiya bilan bog'langan. Har davrning o'z odami bor degandek, har davrning ham o'z psixologi bo'lishi darkor. Nimaga deganda kechagi inson, bugungi insondan tubdan farqlanadi. Shu sababdan, har qanday soha yangilanishga va o'zgarishga muhtoj bo'lgandek, psixologiya ham o'zgarishga yuz tutishi darkor edi. Bu - amaliy psixologiya sohasidagi zamonaviy psixologiyadir. Ammo zamonaviy psixologiya hali zamonaviy inson ruhiyatidan orqada. Soha bilan inson ruhiyati tenglashishi uchun o'rtada ma'lum chegara va vaqt bo'lishi bu tabiiydir. Nimaga deganda insonni o'rganish, uni tahlil etish uchun ma'lum vaqt kerak. Odatda, psixolog-maslahatchiga

aholining o'rtacha qatlami deb ataladigan va yuqori xavf zonasidagi jismoniy va ruhiy salomatligida muammo sabab bo'lgan kishilar murojaat qilishadi. Ba'zida psixologik maslahatning o'zi yetarli emas, chunki mijoz o'zi va uning muammosi haqida e'tirof etgan. Keyinchalik to'g'ri xulosalar chiqarish va mijozning muammosini hal qilish bo'yicha asosli tavsiyalarni shakllantirish uchun psixolog ba'zida u haqida qo'shimcha ma'lumotlarga muhtoj bo'ladi. Bunday holda, o'z xulosalarini shakllantirishdan oldin, psixolog-maslahatchi mijoz bilan bog'liq bo'lgan va maslahat uchun foydali bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etadigan boshqa shaxslar bilan qo'shimcha suhbat o'tkazadi[3].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Psixologik maslahat berishning butun jarayoni boshidan oxirigacha maslahat berishning asosiy bosqichlari ketma-ketligi sifatida ko'rsatilishi mumkin, ularning har biri maslahat jarayonida zarur bo'lib, muayyan muammoni hal qiladi va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Psixologik maslahat olib boruvchi ko'gina olimlar, mutaxassislar psixolog muammoning mohiyatini tushunib yetish, bu muammoni o'zi uchun ham, mijoz uchun ham oydinlashtirishga harakat qilib, diqqat bilan tinglay olish, maslahatlar davomida mijozning shaxsini baholay olishi, uning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olib mijozga uning muammosini qanday qilib amaliy hal etish bo'yicha ilmiy, asosli tavsiyalar berishi kerak degan fikrni ilgari suradilar[2].

MUHOKAMA. Psixologik maslahat o'rtacha bir necha o'n minutdan yarim soatgacha, ikki va undan ortiq soat davom etadigan psixologning mijoz bilan shaxsiy suhbat shaklida o'tkaziladi. Mana shu suhbat davomida mijoz o'z muammolari, o'zi to'g'risida gapirib beradi. Psixolog o'z navbatida muammoning mohiyatini tushunib yetish, bu muammoni o'zi uchun ham, mijoz uchun ham oydinlashtirishga harakat qilib diqqat bilan tinglaydi, maslahatlar davomida mijozning shaxsi baholanadi, uning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olib mijozga uning muammosini qanday qilib amaliy hal etish bo'yicha ilmiy, asosli tavsiyalar beradi. Psixolog-maslahatchi tomonidan mijozga beriladigan maslahat va takliflar ko'p hollarda ulardan mustaqil foydalanib, mijoz o'z muammosini o'zi to'la hal eta olishiga qaratilgan bo'ladi. Maslahat berish davomida psixolog odatda qisqa vaqt ichida mijozning muammosini amaliy hal etish usulini topish va aniq ifoda etishga qaratilgan maxsus ish usublari va unga ta'sir ko'rsatish metodlarini qo'llaydi. Shu bilan birga ushbu yechim mijoz amalga oshirishi uchun tushunarli va mumkin bo'ladigan qilib amalga oshiriladi.

Psixolog-maslahatchining mijoz bilan uchrashuvi ko'pincha bir-ikki uchrashuv bilan cheklanmaydi. Aksar hollarda mijoz bilan uch marta va undan ko'p uchrashib, ancha uzoq muddat davomida maslahat berib borish talab etiladi. Bunday uzoq muddatli maslahatlarning zarurligi quyidagi hollarda yuzaga keladi:

1. Taklif etilayotgan muammoning yechimi mijoz tomonidan darhol va to'la mustaqil amalga

oshirilishi mumkin emas va maslahatchi tomonidan qo'shimcha yordam ko'rsatishni talab etadi.

2. Psixolog-maslahatchiga hayotda va hammadan ham ko'p yordam so'rab murojaat etuvchilar orasida ko'plab omadsiz odamlar mavjud bo'lib, aynan omadsizlik o'zini jismoniy nosog'lom deb o'ylovchi mana shu odamlar psixolog tomonidan yordam kutishga majbur etadi.

Psixolog-maslahatchiga murojaat etuvchilar orasida u yoki bu emotsional chetlanishga ega odamlar uchraydi, bu chetlanishlar o'z navbatida ko'plab ruhsizlik holati va umidsizlik oqibati hisoblanadi. Bu odamlar qachon psixologdan faol yordam izlashni boshlaydilar? Odam nima qilishni bilmaganida yoki o'z muammosini mustaqil hal etish uchun imkoniyatlari qolmaganda psixolog-maslahatchiga yordam so'rab keladi. Ruhiy holati yomon bo'lganida, uning hayolida u bilan yoki unga yaqin odamlar bilan qandaydir qo'rqinchli holat sodir bo'layotgandek, yomon oqibatlarga olib kelishi mumkindek tuyulganda yordam so'rab psixologga murojaat etishi mumkin.

Psixologik maslahat odamlarga amaliy psixologik yordam ko'rsatishning boshqa turlaridan farq qiladi. Masalan, individual va guruhli psixoterapiyadan farqli ravishda, u psixolog-maslahatchining mijoz bilan shaxsiy aloqalari nisbatan qisqa vaqtligi va epizodik xususiyatini nazarda tutadi. Psixoterapiyada mijozni psixologik muammolardan xalos etishda psixolog faol rol o'ynaydi. Aynan muammoni hal etishga qaratilgan faol harakatlarni u amalga oshiradi. Mijozning o'zi esa asosan passiv rol o'ynaydi, yani shunchaki psixoterapevt tasir ko'rsatishini qabul qiladi va ularga javoban harakat qiladi. Psixologik maslahatda vaziyat boshqacha boladi: bu yerda psixolog-maslahatchi asosan faqat maslahat beradi, ularni amalga oshirish esa mijozning ishi bo'lib qoladi, faollik rolini u o'zida saqlab qoladi. Amaliy psixologik ishlar boshqa turlarida maslahat berishdan farqli ravishda olib boriladigan psixoterapevtik amaliyot, bevosita shaxsiy aloqalarni, psixolog va mijozning o'zaro munosabatlarini, hatto mijoz o'z muammosini hal etayotgan davrda ham o'zaro aloqalarini ko'zda tutadi. Psixologik maslahatda mijoz bilan ish boshlanishida psixodiagnostika iloji boricha kam bo'lishi va asosan psixolog-maslahatchi maslahat

davomida mijoz xulqini kuzatish natijalariga tayanishi kerak.

Psixologik maslahat - bu deyarli barcha imkoniyat va psixik sog'lom odam uning hayotida yuzaga keladigan barcha psixologik muammolarni hal eta olishiga, ishonchiga asoslangan odamlarga amaliy psixologik yordam ko'rsatish asosida yuzaga kelgan amaliyotdir. Lekin mijoz har doim ham uning muammosi mohiyati nimadan iborat ekanligini va o'zining kuchi va imkoniyatlariga tayanib, uni qanday qilib hal etishni aniq bilmaydi va tushunmaydi.

Professional tayyorlangan psixolog-maslahatchi mana shu bo'yicha unga yordam ko'rsatishi kerak. Psixologik maslahatning asosiy vazifasi mana shundan iborat. Maslahat berish davomida psixolog odatda qisqa vaqt ichida mijoz muammosini amaliy hal etish usulini topish va aniq ifoda etish uchun qaratilgan mijoz bilan maxsus ish uslublari va unga ta'sir ko'rsatish metodlarini qo'llaydi, shu bilan birga ushbu yechim mijoz amalga oshirishi uchun tushunarli va mumkin bo'ladigan qilib amalga oshiriladi. Psixolog-maslahatchining mijoz bilan uchrashuvi ko'pincha bir-ikki uchrashuv bilan cheklanmaydi. Ko'pchilik hollarda mijoz bilan uch marta va undan kop uchrashib ancha uzoq muddat davomida maslahat berib borish talab etiladi. Bunday uzoq muddatli maslahatlarning zarurligi quyidagi odatiy hollarda yuzaga keladi:

Mijozning muammosi shunday murakkab bo'ladi-ki, bir-ikki soat davomida uni tushunib olish deyarli imkonsiz. Mijozning bir emas, balki bir necha muammolari mavjud, ularning har birini hal etish alohida maslahatni talab etadi. Muammoning taklif etilayotgan yechimi mijoz tomonidan darhol va to'la mustaqil amalga oshirilishi mumkin emas va maslahatchi tomonidan qo'shimcha yordam ko'rsatishni talab etadi. Psixolog-maslahatchida mijoz uning individual xususiyatlari sababli o'z muammosini darhol va qo'shimcha yordamsiz hal eta olishiga to'la ishonmaydi[4]. Agarda mijoz o'ziga yetarlicha ishonmasa, o'z hayajonlari va xulqini boshqara olmasa, uning intellektual rivojlanish darajasi qiyin vaziyatlarda oqilona, to'g'ri yechimni mustaqil qabul qilish uchun yetarli bo'lmaganda, psixolog maslahatchi yanada

hushyorroq bo'lishi talab etiladi. Maslahat berish davomida psixolog odatda qisqa vaqt ichida mijoz muammosini amaliy hal etish usulini topish va aniq ifoda etish uchun qaratilgan maxsus ish uslublari va unga ta'sir ko'rsatish metodlarini qollaydi. Shu bilan birga ushbu yechim mijoz amalga oshirishi uchun tushunarli va mumkin bo'ladigan qilib amalga oshiriladi[2].

NATIJALAR. Psixologik maslahat berish amaliyotida normal taraqqiyot korreksiyasi anormal taraqqiyot korreksiyasidan farqlanadi. Normal taraqqiyotda tuzatishning mazmuniga ko'ra quyidagi turlari ajratiladi: aqliy taraqqiyot korreksiyasi, shaxs taraqqiyoti korreksiyasi, salbiy holatlarning oldini olish korreksiyasi va boshqalar. Psixolog ishida korreksion vazifalarni yechish maqsadida psixologik yordamni tashkil etishga bog'liq ravishda uning turini ko'rsatish mumkin: maslahat-tavsiyalar berish, madaniy oqartuv ishlari-ota-onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilarga mo'ljallangan bo'ladi[5].

XULOSA. Xulosa o'rnida shuni alohida ta'kidlashimiz joizki, psixologik maslahat jarayonida bola taraqqiyoti asosiy qonuniyatlari, yosh psixologik xususiyatlari, har bir yoshning qiyinchiliklari, muammolari va ularni bartaraf etish bo'yicha umumiy tavsiyalar berilishi, barkamol shaxsni tarbiyalashda muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Barotov Sh.R. Psixologik xizmat. O'quv qo'llanma. Toshkent. Navro'z nashriyoti. 2018 y. 444 b.
2. Z.T.Nishonova. Psixologik maslahat. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2020. 214 b.
3. Z.T.Nishonova, Psixologik xizmat. Psixokorreksiya. Darslik. Toshkent. 2020 493 b.
4. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. Toshkent. 1999 y.
5. Tadjieva S.X., Sabirova D.G'. Tanglik vaziyatida qolgan bolaga psixologik yordam ko'rsatish. T.: RBIMM, 2011 y. 142 b.
6. Qodirova A. B. An analysis of the scientific content of psychological views and theory of sufism in the works of alkhakim attermizi. Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari. 2021/1-son.

YOSHLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING ASOSIY OMILLARI

*O'ktamova Shohista Odilbek qizi, Urganch davlat universiteti
magistranti*

THE MAIN FACTORS OF PREPARING YOUNG PEOPLE FOR FAMILY LIFE

*Uktamova Shokhista Odilbekovna, Graduate student of Urganch
State University*

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ПОДГОТОВКИ МОЛОДЕЖИ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

*Уктамова Шохиста Одилбековна, магистрант Ургенчского
государственного университета*

[https://orcid.org/
0022-0034-1600-3441](https://orcid.org/0022-0034-1600-3441)

e-mail:

shohista@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning asosiy omillari bayon qilingan. Shuningdek, mavzu yuzasidan o'tkazilgan tadqiqotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: oila, hayot, shaxs, qarash, jamiyat, davr, bosqich.

Abstract: This article describes the main factors of preparing young people for family life. Also, the research conducted on the topic was analyzed.

Keywords: family, life, person, vision, society, period, stage.

Аннотация: В данной статье описаны основные факторы подготовки молодежи к семейной жизни. Также были проанализированы исследования, проведенные по теме.

Ключевые слова: семья, жизнь, человек, взгляд, общество, период, этап.

KIRISH. Statistik ma'lumotlar O'zbekistonda yil sayin nikohlar soni oshayotganligini ko'rsatmoqda. Masalan, 2017-yilda nikohlar soni 254,2 mingta bo'lgan, 2020-yilda esa 296,1 mingta, ya'ni 16,5 foizga oshgan[7]. Bunga sabab, bir tomondan, aholi, birinchi navbatda yoshlarning soni oshganligi, ularda rasman qurilgan oila institutiga nisbatan munosabatning ijobiy tomonga o'zgarganligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, jamoatchilik, mahalla faollari, hokimliklarning otalikni belgilash holatlarini kamaytirishga qaratilgan samarali sa'y-harakatlari natijasi deyish mumkin.

Oilaviy hayot bilan bog'liq bo'lgan muammolar bor va ular barcha davrlarda, turli tadqiqotchilarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortgan holda dolzarb bo'lib qolaveradi. Bugungi kunda bu tushuncha turlicha va har tomonlama talqin qilinmoqda. Ushbu hodisani oilaning, nikohning yuzaga kelishi, oilaviy munosabatlarning rivojlanishi va turlicha nuqtai nazardan o'rganishga mantiqan bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar mavjud.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Zero, oila va insonlararo munosabatlar muammolari qadimiy va dolzarb muammodir. Hayotning bu sohasiga qadimgi allomalar, faylasuflar, olim-u yozuvchilardan tortib, hozirgi zamon tadqiqotchilari ham o'z diqqatlarini qaratganlar. Shaxsning oilada shakllanish jarayoni nuqtai nazaridan keng ma'noda o'rganildi. Bu yo'nalishda Respublikamiz yetuk psixologlari tomonidan oila va shaxslararo munosabatlar psixologiyasi, shaxs ulg'ayishidagi ijtimoiy va nasliy omillar mavzularida ko'plab tadqiqot olib borgan G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, I.Ya.Yoqubov, E.G'.G'oziyev, B.R.Qodirov, O.M.Musurmonova, R.S.Samarov, B.M.Umarov, O'.B.Shamsiyev, N.A.Sog'inov, F.A.Akramova, N.N.Salayeva, N.X. Lutfullayeva, O.A. Abdusattorova, X.R. Xaydarova va boshqalar tadqiqotlarida o'rganilgan va o'rganilmoqda.

G.B.Shoumarov, I.O.Xaydarov, N.A.Soginov va boshqalarning fikricha, oila bu nikohga yoki qondosh-qarindoshlikka asoslangan, oila a'zolari turmush, umumiy yashash, umumiy

manfaatlar, tuyg'ular, intilishlar bilan bog'langan, aloqalar, hamkorliklar va munosabatlar tizimi va unda shaxsning va jamiyatning ehtiyojlari qanoatlantiriladi. Nikoh tushunchasi, qoida tariqasida, erkak va ayolning umumiy manfaat, bo'lajak farzandlarni tug'ish va tarbiyalash, naslni davom qildirish, umumiy xo'jalik yuritish, birgalikda yashash va boshqalar maqsadidagi alohida bog'lanish ko'rinishida yoritiladi[1].

V.M.Karimova tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar oila, nikohga qaraganda, yanada murakkab va ko'p qirrali munosabatlar tizimi ekanligini ko'rsatadi, negaki u, ko'pgina hollarda nafaqat sheriklarni, ya'ni er va xotinni, balki ularning farzandlarini ham, shuningdek boshqa qarindoshlarni ham birlashtiradi. Bundan tashqari, oila, mualliflarning fikricha, o'zining mohiyati bo'yicha, o'zi unda faoliyat yuritadigan butun jamiyatning umumiy modeliga juda yaqin. Oila orqali insonlar avlodi almashadi, unda inson tug'iladi, u orqali nasl-nasab davom etadi. Nikoh-oilaviy munosabatlar, shaxs hayoti faoliyatining muhim sohasi sifatida, uning hayotiy sifatini belgilab, hayotiy hududini tarkib toptiradi, shaxs sifatida o'zligini namoyon qilish maydoniga aylanadi. Bunda oila instituti paydo bo'lishining va faoliyat yuritishining muayyan xususiyatlari zamonaviy hayotning o'ziga xosligiga bog'liq bo'ladi[2].

Har bir shaxs o'z hayotining, o'zining ijtimoiy muhitining erkin yaratuvchisi bo'ladi. Shunga bog'liq holda, oila tushunchasi, unda inson o'zining atrof-muhit bilan bo'ladigan turli hayotiy qiyinchiliklarga qarshi uzoq va mustahkam munosabatlar yaratadigan oilaviy hayot jarayonida namoyon bo'ladi. Mualliflar tomonidan ajratib ko'rsatilgan uchta mezonlarni (mustahkamlik, g'amxo'rlik qilish, yaqinlik) inobatga olgan holda, oilaviy hayot albatta umumiy yashash joyi hududi bo'lgani holda uzoq davom etadigan homiylik munosabatlarida bo'lish orqali namoyon bo'ladi, balki muayyan vaqtni shundayligicha birgalikda o'tkazishda emas. Ya'ni, oilani an'anaviy o'rganishdan farqli ravishda, muallif birgalikdagi oilaviy hayotning jarayoniy ekanligini, sheriklarning bir-birining hayotida faol ishtirok etishlarini, o'zaro e'tibor va oilaviy munosabatlar rivojlanadigan, oilaviy hayot amalga oshiriladigan muayyan hududga urg'u beradi.

O'rganilayotgan muammo bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili oilaviy hayot bilan bog'liq bo'lgan masalalarni o'rganishning yuqori darajada dolzarbligini ko'rsatadi, bunda er-xotin munosabatlari, oilaviy munosabatlar jarayoni, ijtimoiy-psixologik adaptatsiya zamonaviy ijtimoiy psixologiyaning asosiy muammolaridan biri. Bugungi kunda, oilaviy hayot, o'zining mazmuni bo'yicha, jamiyat rivojlanishi bilan birga jiddiy o'zgarishlarga yuz tutadi, bu oila va jamiyat mezonlarining o'zaro munosabatlariga nisbatan bo'lgan tasavvurning tarix va dunyoqarashga bog'liq holda o'zgarishi bilan bog'liq. Oilaviy hayot insonning hayot faoliyatining muhim sohasi sifatida namoyon bo'ladi, uning hayoti sifatini umuman olganda belgilab berib, shaxs sifatida rivojlanishini xarakterga keltiruvchi kuch sifatida maydonga chiqadi. Mazkur tadqiqot doirasida, oilaviy hayot deganda yashash joyining, turmushining, qiziqishlarining, his-tuyg'ularining umumiyliigi, umumiy farovonlik va gullab-yashnash yo'lidagi intilishlarining umumiyliigi bilan xarakterlanadigan oila a'zolari (nikohdagi sheriklar, farzandlar, qarindoshlar) o'rtasidagi alohida munosabatlar va aloqalarning murakkab, ko'p qirrali tizimini tushunish nazarda tutiladi[3].

MUHOKAMA. Hozirda nikoh ajrimlarining sabablari o'rganilganda, aksariyat holatlarda bunga, birinchi navbatda, kelin-kuyovlarning oilaviy hayotga tayyor emasligi, er-xotinlarning o'zaro kelishmovchiliklari, fe'l-atvorning bir-biriga mos kelmasligi, rashk, kelin bilan qaynona va boshqa yaqin qarindoshlarning chiqishmasliklari, erkakning zararli odatlarga berilib ketishi (ichkilik, giyohvand moddalar iste'mol qilish va shu kabi), moddiy qiyinchiliklar (asosan erning ishlamasligi, oilani mustaqil boshqara olmasligi), qudalarning to'ydan keyin o'zaro kelishmay qolishlari sabab bo'lgan. Bu muammolarga erning boshqa shaharlarga ish qidirib ketib, qaytib kelmaganligi, boshqa bir ayol bilan yangi turmush boshlagani ham qo'shildi.

Oila psixologiyasida nikoh quruvchilarning nikoh qurish omillari va shartlari masalasi muhim bo'lib, nikoh qurish omillariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Oilaviy hayotga yetuklik.
2. Oila qurish yoshi.
3. Oila qurish motivlari.

4. Oila qurilguncha tanish muddati.
5. Oila qurish shartlari va sharoitlari.
6. Yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari[4].

Nikohga yetuklik omillari qatoriga yoshlarning oilaviy hayotga ma'naviy yetukligi, ularning oila qurish motivlari, nikoh qurish yoshiga oid fikrlari va bo'lg'usi oilaviy hayotlari haqidagi tasavvurlarini kiritar ekanmiz, bu jihatlarning har biri qanday xususiyatga ega ekanligini ko'rib chiqamiz.

Nikohga yetuklik tushunchasi o'ta murakkab va nisbiy tushunchadir. Chunki odam rivojlanib, takomillashib boruvchi, o'z ma'naviy, axloqiy rivojida muntazam ravishda yangiliklarni o'ziga singdiruvchi mavjudotdir. Kishining yetukligi, ayniqsa, oilaviy hayotga yetukligi masalasida fikr yuritilganda, bu tushunchadan bir shartli o'lchov sifatidagina foydalaniladi. Nikohga yetuklik deyilganda, oila quruvchi yoshlarning jismoniy, jinsiy, huquqiy, ma'naviy-axloqiy, psixologik yetuklik kabi yetukliklarini farqlash mumkin.

Shaxsning psixologik yetukligi deb esa, uning turli hayotiy vaziyatlar va sharoitlarni hushyor baholay olishida namoyon bo'ladi. Yoshlarda kuzatiladigan psixologik yetuklik shaxsning boshqalarga nisbatan bo'lgan ijobiy munosabatlari: hamdardlik, hamfikrlilik, o'zaro yordam kabilar tarzida namoyon bo'la oladigan ma'naviy sifatlarini ham bildiradi. Yoshlar oila qurayotganlarida bu xususiyatlar hal qiluvchi bo'lib hisoblanadi[5].

NATIJALAR. Demak, yoshlarni oilaviy hayotga adaptatsiyaning samaraligi ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida shaxsiy tuzilmalarning muayyan kompleksi yetakchi bo'ladi va adaptatsiya potentsiali sifatida qaralishi mumkin. Bunda ushbu atama, oila kesimida nisbatan yangi bo'lib, tadqiqotchilar tomonidan turlicha – oilaviy hayotga adaptatsiyalanuvchanlik, muayyan qobiliyatlar, oilaviy hayotga tayyorlik, sifatlar, individual-psixologik xususiyatlar, ularning o'ziga xos sintezi sifatida talqin qilinadi. Bunday holat faoliyatning, uning prizmasi orqali bu tushuncha, odatda, har bir alohida holatda tahlil qilinadi, maxsus tuzilishi bilan ham, olimlarning nazariy yondashishlari bilan ham bog'langan. Bu bilan shu ham tushuntiriladiki, ba'zi bir olimlar adaptatsiya

potensialini shaxs fonida, boshqalari esa, shakllanishi istalgan natijalarga erishish uchun zarurat deb hisoblaydigan psixik funksiyalarni hisobga olgan holda, funksional fonda ko'rib chiqadilar. Adaptatsiya potentsiali, tadqiqotchilar tomonidan shaxsning yaxlitligicha namoyon bo'lishi, uning motivatsion-ehliyoyli sohasining shakllanganligi sifatida o'rganiladigan alohida psixik holat kabi ham namoyon bo'ladi[6].

Shuni ham ta'kidlash lozimki, adaptatsiya potentsiali tushunchasining o'zi ko'pincha faoliyatning aniq bir turini tahlil qilish orqali ochib berilgan, ijtimoiy psixologiyada jiddiy diqqat-e'tibor faoliyatning pedagogik, ekstremal va boshqa turlariga adaptatsiya potentsiali shakllanishiga va rivojlanishiga qaratilgan.

Oilaviy hayotga nisbatan bu tushuncha, odatda, etarlicha kam qo'llaniladi. Shu sababli, u to'liq ochilmasdan qolmoqda, unda aniqlangan tarkibiy elementlar ajratilmagan, taalluqli psixodiagnostik uskunalar aniqlanmagan. Masalan, Y.I.Tolstixning fikricha, adaptatsiya potentsiali murakkab dinamik tuzilishga ega, u shaxsning aqliy, hissiy, irodaviy tarkibiy qismlarining organik jamlanmasi sifatida maydonga chiqadi. Yuqori adaptatsiyaviylik holati, o'qitish davomida mustahkamlanib borib, doimo amalda bo'luvchi mustahkam, uzoq tayyorgarlikka aylanadi, shunday ekan uni xar safar yangi topshiriq sababli shakllantirishga ehtiyoj bo'lmaydi. Adaptatsiya potentsiali shaxsning, uning e'tiqodini, qarashlarini, munosabatlari, motivlarini, his-tuyg'ularini, irodaviy va aqliy sifatlarini, bilimini, ko'nikmalarini, qobiliyatlarini, yo'nalishini, muayyan xulqqa yo'nalganligini o'z ichiga qamrab oluvchi maqsadga yo'naltirilganlik ifodasini bildiradi, deb olim behudaga ta'kidlamaydi[7].

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, oilaviy hayotga muvaffaqiyatli adaptatsiya sezilarli darajada ijtimoiy-psixologik tomoni yetakchi bo'lgan maxsus, shaxsiy bilimlar kompleksiga bog'liqdir. O'zining mohiyati bo'yicha bu kompleksni, olimlar tomonidan turlicha – moslashuvchanlik, muayyan qobiliyatlar, nikohga tayyorlik, bilimlar, ko'nikmalar, sifatlar to'plami, individual-psixologik xususiyatlar, ularning o'ziga xos sintezi va boshqalar kabi talqin qilinadigan, oilaviy hayotga adaptatsiya potentsiali sifatida qarash maqsadga muvofiq. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash muammosini

ijtimoiy psixologiyada tadqiqotlarning katta qismi birgalikdagi faoliyatning pedagogik, ekstremal va boshqa turlariga adaptatsiya potensialining shakllanishiga va rivojlanishiga bag'ishlanganligi bilan tushuntiriladi.

Demak, yoshlarni oilaviy hayotga adaptatsiya potentsiali deganda, insonning oila a'zolari o'rtasidagi alohida shaxslararo munosabatlar va sharoitga moslashishning muvaffaqiyatini sezilarli darajada ta'minlaydigan shaxsiy bilimlar kompleksini tushunish maqsadga muvofiq bo'ladi. Shaxsiy bilimlar kompleksi sifatida ushbu hodisa oilaviy hayotga motivatsiyani, oilaga ega bo'lishning anglangan istagini, uning hayotiy zarurligiga chuqur ishonchni, shaxslararo o'zaro hamkorlikni amalga oshirish qobiliyatini, oila-nikoh sub'ekti uchun xarakterli bo'lgan usullar va vazifalarni egallashni, xulqni va hissiy holatlarni mustaqil boshqarish qobiliyatini, tushunish, hamfikrlik, hamdardlik, o'zaro tushunish, o'zaro yordam kabi sifatlarning shakllanganligi, shuningdek, oilaviy hayot uchun zarur bo'lgan bilimlar kompleksining mavjudligini o'z ichiga qamrab oladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shoumarov G.B., Haydarov I.O., Sog'inov N.A. va boshq. Oila psixologiyasi: Akad. Litsey va kasb-

hunar kollejlari o'quvchilari uchun qo'llanma. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi, o'rta-maxsus, kasb-hunar ta'lim markazi. - T.: Sharq, 2010. – 296 b.

2. Каримова В.М. Ўзбек ёшларида оила тўғрисидаги ижтимоий тасаввурларнинг шаклланиши. Психология фанлари докторлиги илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т.: 1994. – 312 б.

3. Файзиева.М.Х; Оила барқарорлигига шахслараро муносабатлар таъсирининг ижтимоий-психологик хусусиятлари (Эр-хотин мисолида): автореф.дис. ... психология фан. номзоди. 19.00.05/ Тошкент, 2006-24 б.

4. Оила психологияси. // Шоумаров Ғ.Б. таҳрири остида. – Т.: 2007. 53 – бет.

5. Каримова В.М. Оилавий ҳаёт психологияси // Ўқув қўлланма. – Т., 2006.-142 б.

6. Шамсиев Ў. Оила-бола онгининг кўзгуси // Оила: ижтимоий ҳимоя омиллари. Илмий-оммапоб мақолалар тўплами. (Профессор В.М.Каримова таҳрир остида) – Т., 2007 йил - 118б.

7. https://api.siat.stat.uz/media/uploads/sdmx/sdmx_data_243.pdf

SHAXS VA UNING PSIXOLOGIK YETUKLIGINI TA'MINLASHDA JAMOANING O'RNI

Salayeva Navbahar, Urganch davlat universiteti dotsenti

THE ROLE OF THE TEAM IN ENSURING THE INDIVIDUAL AND HIS PSYCHOLOGICAL MATURITY

Salaeva Navbahar, Associate Professor of Urganch State University

РОЛЬ КОЛЛЕКТИВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЛИЧНОСТИ И ЕЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗРЕЛОСТИ

*Салаева Навбахар, доцент Ургенчского государственного
университета*

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxsning tuzilishi, shakllanishi va psixologik yetukligini ta'minlashda muhitning, shaxslararo munosabatlarning roli va ahamiyati juda katta ekanligi o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: psixologik yetuklik, sinf jamoasi, o'zlashtirish, o'z-o'zini boshqarish, munosabat, temperament, xarakter.

Abstract: The concept of psychological maturity of a personality is multifaceted and includes such basic concepts as cognitive processes, emotions and emotions, communication and relationships, abilities and temperament, volitional qualities and the degree of formation of his behavior, patterns, psychological mechanisms, states and processes.

Keywords: psychological maturity, classroom staff, skill, self-control, attitude, temperament, character.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы касающиеся психологической зрелости, становление, созревание личности в коллективе. А также роль межличностных отношениях в обществе.

Ключевые слова: психологическая зрелость, ученическая группа, успеваемость, самоконтроль, отношение, темперамент, характер.

KIRISH. Shaxsning tuzilishi va shakllanishida u yashayotgan muhitning kishilik jamiyatining roli juda kattadir. Tashqi muhit inson shaxsining tarkib topishda muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, ijtimoiy muhitdagi turli hodisalar odamning ongiga bevosita ta'sir qilib, unda chuqur iz qoldiradi. Ikkinchidan, tashqi ijtimoiy muhim ta'sirining chuqurroq va mustahkamroq bo'lishiga odamning o'zi yordam beradi. Shaxsning psixologik yetukligi tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, unga bilish jarayonlari, emotsiya va hissiyot, muloqot va munosabatlar, qobiliyat va temperament, irodaviy sifatleri hamda uning xulq-atvori shakllanish darajasi kabi asosiy tushunchalar, xususiyatlar, qonuniyatlar, psixologik mexanizmlar, holat va jarayonlarga borib taqaladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Biz bilamizki, shaxsning psixologik yetukligini ta'minlashda ontogeneznining muayyan qonuniyatlari muhim ahamiyat kasb etadi. E.G'.G'oziyev o'zining "Psixologiya metodologiyasi" risolasida psixologik yetuklikni ta'minlovchi omillardan biri - bu shart-sharoitlarning mavjudligidir deb ta'kidlaydi. Shart-sharoitlar o'zining rang-barangligi, turfaligi, o'ziga xosliklari, chegarasi, qonun va qonuniyatlari bilan ifodalanadi. A.V.Petrovskiy "Vaqt psixologiyasi" risolasida shaxs yetukligini ta'minlovchi shaxslararo munosabatlarning xronologiyasi tushunchasini psixologiya faniga kiritgan, aynan ushbu tushunchaning mazmun va mohiyatini, psixologik mexanizmlarini, qonuniyatlarining o'rni va rolini e'tirof etgan.

[https://orcid.org/
0244-0020-0342-0442](https://orcid.org/0244-0020-0342-0442)

e-mail:
navbahar@gmail.com

Aynan shaxsning o'ziga aloqador bo'lgan subyektiv shart-sharoitlar shaxslilik, shaxslararo munosabat, mikro, makro va mize muhitdagi ijtimoiy-psixologik, kommunikativ, interaktiv, pertseptiv ta'sirlar hamda o'zaro ta'sirlarning muayyan maromlariga rioya qilishi bilan tavsiflanadi[5]. Shaxsning faoliyati, muomalasi, xulq-atvori, emotsiya va hissiyotlardan tashqari turli vaziyatlar, shart-sharoitlar harakatlantiruvchi kuch, uzluksizligini amalga oshiruvchi mexanizm, maromiylilikni aks ettiruvchi qonuniyat sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ham shaxsning eng muhim bo'lgan yetakchi faoliyatlardan biri bo'lgan ta'lim olish jarayonida uzoq davom etadigan davr maktabda tahsil olish hisoblanadi.

Maktab o'quvchisining maktabda ta'lim-tarbiya olishidagi eng muhim va katta ahamiyat kasb etuvchi psixologik yetuklik masalasi uning shaxsiy yo'nalishlari, maqsadlari, ehtiyojlari, dunyoqarashi hamda shaxsning o'ziga xos bo'lgan individual va tipologik xususiyatlari bilan ifodalanadi. O'quvchining shaxs sifatida shakllanishi guruhiiy munosabatlar va shaxslararo munosabatlar hamda uning sinfdagi tutgan o'rni, mavqeyi, roli, mas'uliyati vazifalari va majburiyatlarini qay yo'sinda bajarishi ham muhimdir. Shu sababli ham o'quvchining psixologik yetukligini ta'minlanishida sinf jamoasining tarbiyaviy imkoniyatlari jihatidan qarab chiqish ham maqsadga muvofiqdir. Hozirgi kunda o'quvchilar jamoasini shakllantirish va jamoaning har bir a'zosini ijtimoiy faol qilib kamol toptirish masalasi dolzarb masalalardan biri sanaladi.

O'quvchilar jamoasini ijtimoiy faol guruh darajasiga ko'tarish va ularning jipsligi va hamjihatligini bir me'yorda saqlash ko'p jihatdan sinf rahbari va fan o'qituvchilari zimmasidagi mas'uliyatli vazifadir. Psixologiyada shaxsning psixologik yetukligini tahlil qilganimizda bevosita uning o'z-o'zini baholashi jarayoni ham muhim sanaladi. O'z-o'ziga baho berish - psixologiyada o'z shaxsiy psixologik xususiyatlarini va fazilatlarini, yutuq va kamchiliklarini, shuningdek, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarini baholash tushuniladi. O'z-o'ziga baho berish adekvat, yuqori va past bo'lishi mumkin[5]. Ta'lim-tarbiya jarayonida individual, psixologik jihatdan asoslangan yondashuvni amalga oshirish uchun ularning temperament xususiyatlarini to'g'ri tasavvur qilish va bilish lozim. O'quvchining rivojlanish sharoitlarini bilgach, uning har xil holatdagi xulqi va faoliyati to'g'risidagi ma'lumot-

larni solishtirib, tasodifiy xulq-atvorini, odatlarini, temperamentning asosiy belgilaridan ajratish mumkin.

Maktab o'quvchilari faoliyatining asosiy turi o'quv-biluv jarayonidir. Shuning uchun ham unga sinf jamoasining munosabatini jamoa o'zining o'quv vazifalariga qanchalik vijdonan munosabatda bo'layotganligini, qanday o'quv fanlariga qiziqishi va nima uchun qiziqishini aniqlash zarur. O'qishga bo'lgan chuqur qiziqish faqat sinfning o'zlashtirishida emas, balki fan to'garaklarining ishida, ko'rik-tanlovlarda, olimpiada va bellashuvlarda ishtirok etishida ham namoyon bo'ladi. Bu faoliyat o'quvchilarni qanchalik birlashtirayotganiga, ularning bir-birlariga yordam ko'rsatishlariga, sinfdoshlarining muvaffaqiyatlari va mag'lubiyatlariga qanday munosabatda bo'lishlariga, butun sinfning yuqori o'zlashtirishi uchun harakat olib borishlari yoki olib bormasliklariga diqqatni qaratish muhimdir. G'.B.Shoumarov o'tkazgan tadqiqotlarida, jamoadagi guruhiiy faoliyat o'quvchilarni birlashtirishi va o'ziga xos bo'lgan ijtimoiy faollikni yuzaga keltirishi aniqlangan. Bu esa avvalo jamoa hayoti va faoliyatining xususiyatiga va mazmuniga bog'liqdir[6].

MUHOKAMA. Jamoaning mashg'ulotlardan tashqari vaqtdagi hayoti ham katta ahamiyat kasb etib, o'quvchilarning ijtimoiy faoliyatda ishtiyoq bilan qatnashishlari yoki faqat birgalikdagi ishlar, sayrlarga intilishlarini ham aniqlash zarur. Agar jamoa ahamiyatli va muhim ishlar bilan birlashgan bo'lsa, faoliyat hamkorligi, o'zaro yordam namoyon bo'ladi. Har kim umumiy ishga qo'shilar ekan, o'zining unga daxldor ekanligini his qiladi, ijtimoiy hulq-atvorning zarurlarini o'zlashtiradi. Aynan ushbu jarayonda o'quvchi o'zini va o'zgalarning faoliyatini tahlil qilishi, taqqoslashi, qiyoslashi natijasida o'zini baholashi ham psixologik yetuklikka eltuvchi muhim omil sanaladi.

Sinf faoliyatining mazmuni va shaklini tahlil qilganda, uning hayoti butun maktab jamoasining hayoti bilan bog'langanligini alohida e'tibor qaratish uchun sinfning maktab hayotiga daxldorligini yoki, aksincha, uning o'z tor guruhiiy manfaatlari doirasida ajralib qolishga, alohida bo'lib olishga, o'zini boshqalarga qarama-qarshi qo'yishga intilishiga ham e'tibor qaratish lozim[3]. Sinfni psixologik-pedagogik jihatdan tahlil qilganda uning faoliyati mazmuni va shakllarini aniqlash bilan bir qatorda istiqbolga mo'ljallangan rejalar ham mavjudligini belgilab chi-

qish zarur. Har bir o'quvchilar jamoasining ayni vaqtda istiqbollari yaqinda amalga oshiriladigan va uzoqqa mo'ljallangan bo'ladi. Busiz jamoa rivojlana olmaydi. Psixologik-pedagogik tavsifnomada sinf jamoasi o'zining boshqaruv tizimiga ega bo'lgan ijtimoiy guruh sifatida namoyon bo'lishi lozim.

O'quvchining psixologik yetukligini ta'minlashda guruhning o'zini o'zi boshqarish xususiyatlaridan biri bo'lgan faollarning mavjudligidir. Sinfda faollar bo'lganligi tufayli jamoada o'quvchilar o'rtasida muayyan munosabatlar qaror topadi, ular talabchanlik va mas'uliyat, tanqid va o'z-o'zini tanqid bilan, buyruq berish va bo'ysunish mahorati bilan ajralib turadi. Aynan huddi shu fazilatlariga birinchi navbatda e'tibor berish zarur. Bundan tashqari, sinf faollari jamoaga qanchalik ijobiy ta'sir ko'rsatishini, o'ziga yuklangan vazifalarni bajaradimi, obro'e'tiborga sazovormi yoki yo'qmi, ana shularni aniqlash ham muhimdir.

Rivojlanishning ikkinchi bosqichida jamoa a'zolariga sinf faollarining o'zlari tarbiyalovchi talablar qo'ya boshlaydilar. Shaxsning o'ziga qo'yadigan talablari boshqalarga qo'yadigan talablaridan kamroq bo'ladi. Uchinchi bosqichda o'quvchilarning hammasi jamoaning umumiy manfaatlarini, obro'si va sha'nini qadrlaydilar, har kimga tarbiyaviy talab qo'ya boshlaydilar, yaxshi ishlarni qo'llab-quvvatlab, ular bilan faxrlanadilar. Jamoatchilik fikri juda katta ahamiyat kasb etadi. O'ziga bo'lgan talablar boshqalarga nisbatan muvofiq keladi. Agar jamoa to'g'ri rivojlanib borsa, o'ziga bo'lgan talablar shaxsning ehtiyojiga aylanadi.

Guruhga berkitilgan sinf rahbari jamoaning rivojlanish darajasini aniqlashda guruh ko'rsatkichlariga katta e'tibor qaratishi lozim. "Biz" tamoyilining mavjudligi, guruhda jipslikning mavjudligi, guruhda faollarning ko'pligi, guruhdagi hamkorlik va birlikning mavjudligi, jamoaning an'analari ham katta ahamiyat kasb etadi. Ularda vujudga kelgan jamoaviy fikri, qiziqishlari, maktabga munosabat, bir-biriga va o'qituvchilarga bo'lgan munosabat o'z ifodasini topadi. Bu esa, muayyan xulq-atvor me'yorlarining an'anaviy bo'lib qolishiga zamin yaratadi.

NATIJALAR. O'quvchining psixologik yetukligini ta'minlashda sinfda qaror topgan shaxslararo munosabatlarga ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki bu munosabatlar tizimi ko'p jihatdan jamoaning shaxsga ko'rsatadigan tarbiyalovchi ta'sirini ham, uning psixologik muhitini ham belgilab beradi.

M.G.Davletshin o'z tadqiqotlarida, guruh o'quvchilari o'rtasidagi hamkorlik, ochiqlik, samimiylilik, ko'tarinkilik, tetiklik va yaxshi kayfiyat ham ijobiy psixologik muhitni yuzaga keltirishga sabab bo'ladi deb ta'kidlaydi. Jamoada o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlar ishchanlik va shaxsiy yo'nalishlar bo'yicha rivojlanadi. Ishchanlik munosabatlari har bir o'quvchining ijtimoiy vazifasi bilan belgilanadi, shu sababli ular talab qilishlari, nazorat qilishlari mumkin, bir kishi boshqasiga bo'ysunishi, topshirilgan ishni bajarishi lozim. Lekin shu bilan birga o'quvchilar shaxs sifatida bir-birlariga befarq munosabatda bo'ladilar, birovlariga xayrixohlik bilan qarasarlar, boshqalarga befarqlik bilan yoki umuman e'tiborsiz qaraydilar; kimlargadir intiladilar, ular bilan do'stlashishga intiladilar, boshqalarni esa ichdan rad qiladilar. Bu ichki shaxslararo munosabatlar har bir o'quvchining hayotiga va umuman jamoaning faoliyatiga kuchli tasir ko'rsatadi. Bu esa uning psixologik yetukligini ta'minlashga zamin yaratadi.

XULOSA. Demak, shaxsning psixologik yetukligini ta'minlashda unga ta'sir qiluvchi kichik muhit mavjud bo'lib, u ana shu muhitga qabul qilingan bo'ladi va unda o'z o'rnini egallaydi, o'z vazifasini bajaradi. Bu yerda o'ziga xos munosabatlar, axloq, me'yor, chegara, qonun-qoidalar, o'zaro rag'batlar qaror topadi. Bordi-yu, agar kichik guruhlar hayotining mazmuni sinf talablariga zid kelib qolsa, bu hol uning tarbiyaviy imkoniyatlarini cheklab qo'yadi yoki umuman yo'qqa chiqaradi. Psixologik yetuklik masalasi shaxslar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarni bashorat etish, bir maromda kechishini ta'minlashda muhim omil bo'lib, har bir alohida shaxsning shakllanishiga ta'sir qilish imkonini yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Asadov Y.M. Ruhiiy holatlar diagnostikasi va korreksiyasi. –T., 2000.
2. Davletshin M.G., To'ychiyeva S.Yosh va pedagogik psixologiya. –T., 2004.
3. Do'stmuhammedova Sh.A. O'qituvchilarning o'quv faoliyatlarini boshqarish psixologiyasi. – T., 2000.
4. G'oziyev E.G'. Pedagogik psixologiya asoslari. – T.: O'qituvchi, 2000.
5. G'oziyev E.G'. Psixologiya metodologiyasi. –T.: O'qituvchi, 2002.
6. Shoumarov G'.B. Psixologning 1001savolga 1001 javobi. T., 2023.
7. Xurvaliyeva T. Maktabda psixologik xizmatni tashkil etish. – A.Avloniy nomidagi XTXQTMOMI, 2006.
8. Yo'ldoshev U.A., Po'latov M. Amaliy psixologning ish kitobi. – Navoiy, 2000.

INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF PRAGMATICS IN MODERN FOREIGN AND NATIONAL STUDIES

Mirzaev Djasur Jakhonovich, Samarkand state institute of foreign languages Teacher of the department of English Philology

PRAGMATIKA TUSHUNCHASINING HOZIRGI

ZAMON XORIJIY VA MILLIY

TADQIQOTLARDAGI TALQINI

Mirzayev Jasur Jaxonovich, Samarqand davlat chet tillar instituti Ingliz filologiyasi kafedrasida o'qituvchisi

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЯ ПРАГМАТИКИ В СОВРЕМЕННЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ И ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Мирзаев Джасур Джаханович, Самаркандский государственный институт иностранных языков

Преподаватель кафедры английской филологии

Abstract. This article emphasizes on pragmatics in modern and traditional studies as well as given several notions concerning interpretation of the concept of pragmatics from prominent linguists who contributed in this sphere.

Keywords: pragmatics, internal, pragmalinguistics, pragmasemantics, pragmastylistics, connotative-pragmatic.

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy va an'anaviy tadqiqotlarda pragmatikaga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, ushbu sohaga hissa qo'shgan taniqli tilshunoslarning pragmatik tushunchasini talqin qilish bo'yicha bir nechta fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: pragmatika, ichki, pragmalingvistika, pragmasematika, pragmastilistika, konnotativ-pragmatika.

Аннотация. В этой статье особое внимание уделяется прагматике в современных и традиционных исследованиях, а также приводится несколько мнений относительно интерпретации понятия прагматики выдающихся лингвистов, внесших свой вклад в эту область.

Ключевые слова: прагматика, внутренняя, прагмалингвистика, прагмасемантика, прагмастилистика, коннотативно-прагматика.

INTRODUCTION (KIRISH). During the first quarter of the 20th century, foreign languages received more attention in our nation since knowing foreign languages is still necessary and a sign of development in an era of globalization and integration. As our president, Sh.M. Mirziyoyev "today, perhaps, there is no need to underestimate the importance of excellent knowledge of foreign languages for our country, striving to take a worthy place in the world community, for our people,

building their great future in harmony, cooperation with our foreign partners" [1]. From this perspective, pragmatics is a relatively new field of linguistics that studies human speech activity, including its goal, content, and modes of verbal and nonverbal expression in written and oral texts. It also looks at how these expressions are used in oral and written communication, their role in the speech act, the impact they have on communication, and how different relations between the speaker and the

<https://orcid.org/0009-0006-5387-386X>

E-mail:

djasur.mirzaev@mail.ru

Phone: +998 91 535 89 30

listener are expressed in linguistic signs. Though there have long been hypotheses on the characteristics of linguistic signs, a pragmatic approach to the study of linguistic phenomena started to take shape in the 1970s and is still a topic of debate in the scientific community.

MATERIALS AND METHODS / (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD). The late nineteenth and early twentieth century saw the beginnings of the development of pragmatics as a science. It is founded on the philosophical ideas of scientists like Morris, Ch. Morris, U. James, D. Dewey, and Ch. Pierce. The American scientist Charles Morris introduced the term “pragmatics” into the theory of scientific research. The concept of pragmatics was first used in semiotic scientific research devoted to the study of the structure of the linguistic situation (as a speaker and listener relationship) in a dynamic procedural aspect. The idea of splitting semiotics, the science of studying linguistic signs, into three sections arose from the further development of Ch. Pierce’s views on this matter: pragmatics, which studies the relationship between speaker and listener and linguistic signs, semantics, which studies the relationship between linguistic signs and objects, and syntax, which studies the relationship between linguistic signs. The development of pragmatics as an independent area of linguistic study is closely associated with developments in linguistic theory during the latter part of the twentieth century. According to Stepanov, “pragmatics is a science that studies in a social context linguistic problems that were the object of study of traditional stylistic and ancient rhetorical sciences: communicative relations that learn to selectively express their opinions from a set of existing linguistic features in more expressive, imaginative, appropriate to the communicative situation, more accurate, beautiful linguistic means” [2]. The philosophical idea of Wittgenstein had some positive effects on the development of language pragmatics. The scientist's identification of subjective aspects as one of the most crucial elements in language acquisition makes this approach distinctive. He also emphasized the need of considering circumstances outside of the text that result from human behavior in addition to the internal context of the text [3]. In linguistic literature, pragmatics is now a commonly used term. The majority of researchers

currently contend that the idea of linguistic pragmatics lacks clearly defined bounds. Its broad definitions include the incorporation of linguistic elements into a speech act's function, the relationship between ideas expressed during speech activity, the speaker-listener dynamic, and the communicative context of speech acts. However, pragmatics is understood as an actual communicative scenario where the selective use of language tools is necessary to address communicative issues [4]. In this respect, proponents of the third trend understood linguistic pragmatics as a field of study that focuses on particular language talents that influence an individual during speech.

The study of pragmatics includes an examination of all the conditions and scenarios in which people use language signals. The use of appropriate, sufficient language methods to exert a communicative influence on the other party is known as the use of conditions and situations. In addition to offering a wealth of factual material for the study of linguistic and non-sexual, implicit forms of pragmatic impact, the examination of such settings can benefit students researching the transfer of these pragmatic features in translation. As a result, the problems associated with integrating lexical units into speech and text functions gave rise to the field of textual pragmatics, which is now a scientific discipline that studies and teaches speech act regulations, word choice, public relations applications, and the impact of speech patterns on speech participants. The fact that pragmatics has taken diverse paths in its development can be attributed to its broad conception. This reveals the relationship between pragmatics and the fields of lexicology, stylistics, cognitive linguistics, and general linguistics. This marked the beginning of the independent study of textual pragmatics' place in the theories of speech act, deixis, and discourse. Consequently, he developed his own “internal” branches, including textual pragmatics, pragmalinguistics, pragmasemantics, and pragmatilistics.

DISCUSSION AND RESULTS (MUHOKAMA VA NATIJALAR). In the years that followed, data articulated at the word level started to be examined from the perspective of linguistic unity's introduction into the task in a wide context. At this time, an extra (connotative) meaning—a pragmatic meaning—began to be

understood in relation to the communicative aim, attitude, action, and their affective, volutative, appellative, relational, and aesthetic functions—all of which are represented by a language unit [5]. Studying a word's expressive, emotional, and evaluative connotative meaning—that is, its pragmatic meaning—became necessary when a speaker or author wanted to draw the reader's or listener's attention, engage them in conversation, pique their interest, or, on the other hand, divert, excite, persuade, or deceive. Thus, pragmatic and communicative demands are what lead to the usage of the word's new meaning. It is not always possible to grasp the connotation—the true meaning of a given thought—through the examination of lexical and semantic methods. Research has shown that a wide range of extralinguistic elements, including context, prior knowledge, communicative presuppositions, distance between interlocutors, and many more, greatly influence the formation of connotative-pragmatic meaning when analyzing pragmatically conveyed speech or text. It is challenging to promote a word simultaneously so that context and the entrance of a word into a semantic variant can both reveal an inferred additional meaning. The semantic meaning of the word ultimately takes precedence over its grammatical components [6]. The impact of the lexical meaning on the addressee (listener or reader), which implies the accomplishment of the intended purpose, is supported by the author or speaker in an additional, frequently non-standard (odd) meaning. This approach is carried out by applying the word's pragmatic semantic meaning options. The qualities of the addressee (listener or reader), the consistency of prior information, and extralinguistic elements like the specifics of the speech context must all be considered during this process. These are, of course, external pragmatic elements of a lexical unit that have an impact at a particular contextual level. In the meanwhile, a word with a second (connotative) meaning may have pragmatic elements as well as semantic elements. This circumstance is more obvious when the word has associative indications or when analogy is used. We can utilize these antecedent names as analogues for naming other people since, for instance, the expressive and evaluative pragmatic components of names like Don Juan and Gargantua (naive, effeminate) are related with the names of well-known characters in French literature. The

communicative and functional paradigms of linguistics have advanced due to the use of pragmatic meaning (connotation) in speech and the development of principles for identifying extra, frequently implicit (non-verbal) communicated meanings. This idea started to be applied in a broader sense than in the past because of the pragmatic connotative speech, which is represented through word usage and linguistic units. This is the study of the meaning implied on a large scale of speech and text, and it is a complicated and fruitful field of research. Frequently, it seems that a pragmatic interpretation—one that is implied—may emerge even beyond the supplementary interpretation. According to conventional research, the author's creative intentions give rise to both implicit meaning—which is not included in the word's semantic structure—and the connotation that the speaker implied but left unsaid. These goals also involve context, though it is acknowledged that this context is based on a small sample of texts [7].

Today, individual words, phrases, phraseological units, phrases, and proverbs are used to study the semantic structure of a lexical unit—the circumstances that generate in its structure what we term an extra meaning or a pragmatic, connotative meaning. Thus, internal and exterior pragmatic indications of connotative meaning are identified based on a pragmatic analysis. The presence of pragmatic elements in the word content's structure is linked to the internal connotation indicators. However, extralinguistic factors like the context of a given communicative act, the nature of the relationship between the interlocutors, their background knowledge—that is, their knowledge—and their proximity to one another—as well as the presuppositions of communication—determine external pragmatic signs. As a result, connotations might be of two different kinds: those that are expressed by the word itself and broaden its semantic structure, and those that are expressed by the text and create a rhythm. The development of practical communication skills results from studying text and speech from a pragmatic perspective. These skills include conforming to communication norms, taking into account the interlocutor's personality and background knowledge, mastering speech etiquette rules in the process of communication, and understanding the cultural organization of the

communication process. Conversely, pragmatics sets guidelines and standards for the efficient application of linguistic resources. For the first time in linguistics, E.S. Aznaurova's research theoretically supported the fundamentals of linguistic and pragmatic word analysis based on the fundamentals of a communicative and pragmatic situation. The scientist stresses the following among them:

- the context and location of the communication act;
- the subject and goal of the communication;
- the moral and personal qualities of the communication participants;
- the dynamics between the participants in the dialogue [8].

Linguistic pragmatics, according to Y.D. Apresyan, is a novel idea within the framework of the so-called linguistic unity (lexeme, affix, grammar refers to a speaker's attitude toward the environment, information content, listener (reader), and syntactic construction [6]. For instance, "the pragmatic meaning that the word represents has a negative characteristic, even though the meanings of the French words initiator, innovator, and educator have zero pragmatic characteristics, this word has a connotative meaning of initiator of some bad (negative) deed". As a result, the semantics of the word get a new pragmatic meaning, or a new shade of meaning. Y.D. Apresyan claims to have added more symbols to the dictionary definition, including polite, vulgar-rude, ironic, affectionate, disapproving, harsh, dismissive, pragmatic and stylistic signs like humorous, the euphemistic promises introducing. [6]. As a result, research on the expressive and affective effects of language units conveying pragmatic meaning was able to take a new and pragmatic turn. Referencing the text is necessary when analyzing the pragmatic (connotative) potential (degree of influence) of any linguistic unit in speech (text) and when identifying the pragmatic elements that have been expressed in written or oral speech. Through the investigation of linguistic phenomena in the text's structure through different speech segments, the reader is assisted in understanding additional information expressed in a word, phrase, or sentence in context through the use of creative intuition (feeling, perception). The introduction of linguistic

units into such a function in a sentence, text, or context is understood as both the process by which human thought generates new artificial units and their comprehension, as well as a way to expose their meaning in the surrounding environment of words. Pragmatic study is based on egocentric words since they indicate a speaker's level of linguistic proficiency. Simultaneously, the word's "dictionary" meaning establishes the content of what is being said, while the contextual meaning reveals the degree to which the feature—such as purposefulness or attitude toward certain subject—is reflected in the material. Because of this, the speaker's pragmatic experience—which includes cognitive knowledge and communicative objectives—is reflected in the semantic-syntactic structure of thought as a whole.

CONCLUSION (XULOSA). Linguistics emphasizes that the degree to which communicants employ linguistic means—which are described as linguistic, extralinguistic, and encyclopedic information—during the communication process relies on the extent of their prior knowledge.

LIST OF USED LITERATURE

1. Mirziyoev Sh. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir mavzusida O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi. 2019-yil, 4-avgust.
2. Степанов, Ю.С. В поисках прагматики (проблема субъекта) // Известия АН СССР, Серия литературы и языка, т.40. -М., 1981.- №4.-Р. 330-331.
3. Нойберт А. Прагматические аспекты перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М.,1978. – Р. 185-202.
4. Демьянков, В.З. Прагматические основы интерпретации высказывания. // Известия АН СССР. Серия лит-ры и языка.1981. Т.40. - № 4. - Р. 368-377.
5. Арнольд, И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения // Вопросы языкознания, 1982. - №4. -Р. 83-91.
6. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира// Семиотика и информатика. 1986, вып. 28.-Р. 5-33.
7. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования М.: Едиториал УРСС, 2004. - 144 р.
8. Азнаурова, Э.С. Прагматика художественного слова Текст. / Э.С. Азнаурова. Ташкент: Фан, 1988. - 121 р.

РЕҢ БИЛДИРИҮШИ ЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Машиарипова Умидахон Худойберганоўна
Ажинийез атындағы Нөкис мамлекет педагогика институты
Социал-гуманитар пәнлери кафедрасы ассистент оқытыўшы

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ЛЕКСЕМ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЦВЕТ

Машиарипова Умидахон Худойберганоўна
ассистент кафедры социально-гуманитарных наук Нукусского
государственного педагогического института им. Ажинияза

SEMANTIC SPECIFICITY OF LEXEMES DENOTING COLOR

Masharipova Umidakhan Khudoyberganovna
assistant teacher of the Department of Social and Humanities at Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz

Аннотация: Мақалада туркий тиллерде реңди билдириўши лексемаларнинг қолланылыў өриси ҳаққында пикирлер бойынша анализ алып барылды. Ҳәр бир миллет мәдениятындағы рең дүньясы өзинишлик символлық мәниге ийе болады, яғный рең миллет мәдениятын танытатугын фактор.

Таяныш сөзлар: Түркий тиллер, субъектив баҳа, ески жазба, полисемантикалық лексемалар, аспектнен реңлер.

Abstract: The article analyzed the opinions about the presence of lexemes expressing color in Turkish languages. Colors in the culture of each nation have their own symbolic meaning, that is, colors are an expressive factor of the nation's culture.

Keywords: Turkic languages, subjective assessment, ancient writings, polysemantic lexemes, aspect colors

Аннотация: В статье проанализированы мнения о наличии в турецких языках лексем, выражающих цвет. Цвета в культуре каждого народа имеют свое символическое значение, то есть цвета являются выразительным фактором культуры народа.

Ключевые слова: тюркские языки, субъективная оценка, древние письмена, многозначные лексемы, цветовые аспекты.

Түркий тиллеринде реңди билдириўши лексемалардың (ақ, қара, сары, көк, жасыл хәм т.б.) қолланылыў өриси кең. Бул сөз бирликлери грамматикада келбетлик сөз шақабы деп аталады хәм ол предметтиң хәрқыйлы белгилерин билдиреди. Сапалық келбетликлер лексикалық мәниси арқалы түр-түсти, келбетти, шырайды аңлатып келеди¹.

Объектив дүньяны, тәбиятты, турмысты, адам жанын, оның ишки руўхый кеширмелерин,

толғанысларын, жан сезимлерин тәсирли сүүрет-леп жеткерийде, оларды жарқын картиналарда, көркем көринислерде, образларда сәўлелендириўде келбетлик олардың еңқоспалы хәм түрли белгилерин анықлап, зәрүрли көркемлеў қуралы болады. Көркем шығармаларда келбетликлер сөз усталарына сөз өнериниң қатаң талаптарын орынлаўда мүмкиншиликлер ашады.

Жәхән тил билиминде белгини билдириўши лексемалар бирқанша дәрежеде үйренилген².

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис: «Билим», 1994. – 140-б.

² Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. - Л. Изд-во ЛГУ. 1979. – 136с.;

Медникова Э.М. Оценочные прилагательные в современном английском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. - М., 1964. - 21с. ;

Е-почта:

[umidamasharipova1993](mailto:umidamasharipova1993@gmail.com)

[@gmail.com](mailto:umidamasharipova1993@gmail.com)

Түркий тиллеринде де бул мәселеге бир қанша мийнетлер бағышланған, өзбек тил билиминде көлемге байланысly³, субъектив баға билдириўши келбетликлер⁴ арнаўлы түрде үйренилген. Қарақалпақ тил билиминде белгили шайыр И.Юсупов шығармаларында келбетликлердин стильлик хызмети арнаўлы изертленди⁵.

Деген менен хәзирге шекем көркем шығармалардағы белгини билдириўши лексемалардың лексика-семантикалық хәм лингвомәденияттануў көз-қарасынан изертлеў жумыслары алып барылмады.

Түркий тиллериндеги *қара* сөзиниң семантикалық өриси оғада кең. *Қара* сөзи түркий тиллеринде хәр түрли фонетикалық хәм семантикалық вариант түринде гезлеседи. Бул сөздиң ертеден киятырғанлығына ески түркий жазба естеликleri хәм хәзирги гейбир түркий тиллериниң дерекleri гүўа. *Қара* сөзиниң архисемасына нәзер салсақ, ески түркий тилиниң өзинде бир неше мәниси болған. Монғол тилиндеги *хар* сөзи қарақалпақ тилиндеги *қара* сөзине мәнилик жағынан сәйкес келеди. Ески түркий тилинде де, монғол тилинде де және басқа түркий халықларының тилинде тийкарғы мәниси менен мәнилик раўажланыўы бирдей екенлиги көринеди. Барлық тилде де дара, қоспалы түрде де қолланылған. *Қара*: ески жазба естеликтеги I. 1. Қара (рең); 2. Түнек (жарық жоқ); 3. Аўыс. Бахытсызлық, сәтсизлик, қайғылы; 4. Аўыс. Жаманлық, қара кеўил; 5. Аўыс. Күнделikli, жай; 6. Ылас; 7. Сыя; *qara jer* – аўыс. Табыт, ширик; *qara juz* – хызметши; *qara oqun* – әўлийе; *qara jel* – қатты самал; *qara jag* – нефть; *qara boguq* – исиктиң түри; *qara ot* – өсимлик; *qara mirc* – қара бурыш; *qara qaraq* – қарашық; *qara* – бүрkit; *qara erik* – қарели; *Qara terim yugurti* (Тон,52); *Қара теримди ағыздым*. II. Топар, көпшилик: *qara bodun* – пуқара; *qara bas* – кул (ДТС, 108,169,423-б.).

Бул мәнидеги сөзлер басқа қоспа сөзлердин жасалыўына тийкар болған: қаратабан, қаратақан, қаратал, қараталақ, қара чай, қара пуқара, қара торғай, қара ғарға, қарамал, қара сөз т.б.

³ Абдурахманов И. Полисемия иантонимия прилагательных в современном узбекском литературном языке. - Автореф. дис... канд. филол. наук. Ташкент, 1973. – 24 с ;

«Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги»нде «*қара*» сөзиниң мәнилери төмендегише берилген: **қара баўыр** – ишки дүнья. *Қара бағрым* мениң соны тиледи, Бул дүньяға шық-қанымнан не пайда (Өтеш). **Қара гүз** - гүздиң ақыры, кеш. **Қара қайғы** – уўайым, муң. **Қаранар** - түйениң бир түри, жалғыз өркешли түйе; **Қарапәрен** – адам реңкиниң қаралаў түри; **Қара сойыў** – ири мал сойыў; **Қара тигилиў** – жесир болыў, жаман ис болыў, зыян болыў; **Қара кесек** – сүйексиз, майсыз гөш, гөштиң нығыз жери; **Қара кийиў** – жас өли шыққан үйдиң хаялы ямаса апаларының қара кийип жүриўи, азалаўы; **Қарапайым халық** – жай, қарапайым адамлар; **Қара суўық** – жерде қар аз болып, ызғар самал есип турған ўақтағы қатты суўық; **Қара тер болыў** – қатты терлеў; **Қара басқыр** – ғарғаныш сөгiў; **Қара жүрек** – жаман нийетли адам; **Қараканы болыў** – ғарғаныў, азарланыў, сөгиниў; **Қара жарма** – асқатықсыз жарма, ағарғансыз жарма; **Қара көрим** – аралық өлшеўи шама менен бир километрдей; **Қара көкшил** – қара менен көктиң араласпанынан пайда болған түр, рең; **Қараманлай** – сорлы, соры қайнаған, маңлайы сорлы; **Қара тигилиў** – бахытсыз болыў, ўайран болыў; **Қара тийин** – ақша бирлиги; **Қара малайлық** – қара жумыс пенен шуғылланыўшы, жумысшы; **Қара түнек** – а) тас түнек, қараңғы, б) қыйыншылық, аўыр күнлер; **қара топырақ** – топырақтың қара түри; **Қара үй** – кийиз үй; **Қара хызмет** – қол күши менен исленетуғын жумыс; **Қарасын көриў** – узақтан елес-елес көриў; **Қарасы шөгiў** – көз илмейтуғын болыў, көринбеў; **Қарасы батыў** – а) келмеў, гидириў, еглениў, иркилиў, б) түңилиў, кеўили қалыў; **Қарасы семиў** – алыслап кетиў, көринбеў; **Қара сөз** – ишинде қосығы жоқ гәп, әңгиме; **Қара аспанды қапылтыў** – қыйыншылықты болдырыў, ақырзаман қылыў; **Қара суўық** – қурғақ қарсыз суўық; **Қара шымылдык** – аспанның бултласып түнериўи; **Қара қағаз** – урысқа кетип, урыста өлген адамлардың үйине келетуғын еситтириў қағаз, хат; **Қара қайғы** – уўайым, муң, шер, қайғы; **Қара ширик** – ойға

⁴ Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 27с.

⁵ Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Нукус, 2001. – 22с.

түскен шөплердің шириўи; **Қарақуптан** – жатар ўақыттың алды; **Қара жамғыр** – кара жаўын, нөсер жаўын, қатты жаўын; **Қара жер** – а) топырақ, жер, б) пәнтлеў, езиў; **Қара зил** – а) жүдә аўыр нәрсе; б) уўайым, муң, шер⁶.

Мысаллардан көринип турғанындай, рең билдириўши бул сөздің өзине тән семантикалық структурасы ҳәм стильлик қәсийетлери атлық лексема менен биригиў процесинде анық көрине-

<ol style="list-style-type: none"> 1. Түс, бояў 2. Қараңғы, қалың 3. Қарапайымлық 4. Әдил, хадал 5. Қарайып көринетуғын зат 6. Көлем, мөлшер, сан, шама 7. Жобасы, түри 8. Жаманлық 9. Қайғы, уўайым 10. Сулыўлық 11. Қорқыныш 12. Жалғызлық 13. Шыдамлылық, төзимлилик <p>Түнек</p>	<ol style="list-style-type: none"> 14. Ылас 15. Бахытсызлық 16. Қуллық 17. Табыт 18. Көпшилик, топар 19. Зулымлық 20. Белгисизлик 21. Қәсийетлилик, кийели 22. Дәслепки 23. Берекели 24. Жаўызлық 25. Қаза, өлим 26. Қара нийетлилик 27. Муң, хәсирет
---	---

Рең билдириўши лексемалардың қолланылыў жийилиги, текстте сөзлер менен дизбеклесе алыў мүмкиншиликлери хәрқыйлы. Изертлеў нәтийжесинде рең билдириўши тийкарғы лексемалар өзлерине тән семантикалық өриске (майданға) ийе.

Теңлес еки компонентли фразеологизмлердің қурамында рең билдириўши лексемалар қысқарған, компонентлериниң орны алмасқан түринде де келеди. Мысалы:

1. Жынаятлы исинди ақлаўға ол араластыма, тамам,пүткил Япон теңизине от берип жиберсең-эм сени **сүттен ақ, суўдан таза** этип қояды. (М.Н.)
2. Тумарис таңдай тынық, көгис көзли Мехриге бир зум таңырқап көз таслады, өзи де қаршадайында, өмир табалдырығынан енди атлаған шақларында мынадай бийғубар еди, кеўли **сүттей ақ** еди. (Х.Ө.)

Демек, еки тилде айырым рең билдириўши лексемалардың мәнилери сәйкес келеди.

ди. Олардың стильлик имканиятлары, окказионал семаларды билдириў қәсийети сөйлеў процесинде яки текстте жүзеге шығады.

Қарақалпақ тилиндеги көркем шығармалардан мысаллар табыў арқалы *қара* лексемасының буннан да көп семантикалық өриси бар екенлиги анықланды.

Қарақалпақ тилиндеги қара лексемасының семантикалық өриси:

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис: «Билим»,1994. – 140-б.
2. Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. - Л. Изд-во ЛГУ. 1979. – 136с.; Медникова Э.М. Оценочные прилагательные в современном английском языке. Автореф.дис...канд.филол наук.- М.,1964.- 21с. ;
3. Абдурахманов И. Полисемия иантонимия прилагательных в современном узбекском литературном языке. - Автореф.дис...канд.филол наук. Ташкент,1973. – 24 с ;
4. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореф. дис...канд.филол наук. – Ташкент, 1983. -27с.
5. Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении. Автореф. дис...канд.филол наук. –Нукус, 2001. – 22с.

⁶ Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис: Қарақалпақстан,1988. 123-125-б.

DASTLABKI SAVDO ALOQALARI VA ULARNING TERMINOLOGIYAGA TA'SIRI

(Iqtisodiy-pedagogik terminlar misolida)

¹Ayaqulov Nurbek Abdug'appon o'g'li

Guliston davlat pedagogika instituti

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, filologiya fanlari

bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

²Shukrulloev Sunnatullo Bahrom o'g'li

Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

РАННИЕ ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ИХ

ВЛИЯНИЕ НА ТЕРМИНОЛОГИИ

(На примере экономико-педагогического терминах)

¹Аякулов Нурбек Абдуганнар угли

проректор по научной работе и инновациям Гулистанского

государственного педагогического института, доктор

философских наук по филологии (PhD), доцент

²Шукруллоев Суннатилло Бахром угли

Докторант Гулистанского государственного университета

EARLY TRADE RELATIONS AND THEIR

INFLUENCE ON TERMINOLOGY

(In the example of economic and pedagogical terms)

¹Ayakulov Nurbek Abdugappar ogli

vice-rector for scientific affairs and innovations of Gulistan state

pedagogical institute, doctor of philosophy (PhD), docent

²Shukrulloev Sunnatillo Bakhrom ogli

Doctoral student of Gulistan State University

¹[https://orcid.org/
0000-0002-5988-1207](https://orcid.org/0000-0002-5988-1207)

¹[nurbek.ayaqulov.1992@
gmail.com](mailto:nurbek.ayaqulov.1992@gmail.com)

¹+998915022325

²[https://orcid.org/
0009-0006-7597-2076](https://orcid.org/0009-0006-7597-2076)

²[sunnat.baxromjonov@
gmail.com](mailto:sunnat.baxromjonov@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqolada dunyo tarixidagi savdo aloqalarining rivojlanish tarixi, ularning o'zgaruvchan xususiyatlari va xalqaro iqtisodiy aloqalari natijasida turli sohaga oid terminologiyaning rivojlanishi keltirib o'tilgan. Bundan tashqari, qadimgi sivilizatsiyalardan bugungi kunga qadar kelib chiqqan davlatlarning iqtisodiy rivojlanishi yoritilgan, hamda savdo va ayirboshlashning tarixiy o'rniga bag'ishlangan, ular qanday rivojlanganligi va dunyo tarixidagi eng muhim markazlar bilan bog'liqligi, iqtisodiy-pedagogik terminlarning paydo bo'lishi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: savdo, investitsiya, tovar, qishloq xo'jaligi, sanoat, uzluksiz savdo, hamkorlik.

Аннотация: В данной статье упоминается история развития торговых отношений в мировой истории, их меняющиеся характеристики и развитие терминологии, относящейся к различным областям в результате международных экономических отношений. Кроме того, освещено экономическое развитие стран от древних цивилизаций до наших дней, а также рассмотрено историческое место торговли и коммерции, пути их развития и их связь с важнейшими центрами мировой истории, возникновение экономических-педагогические термины.

Ключевые слова: торговля, инвестиции, товары, сельское хозяйство, промышленность, бесперебойная торговля, сотрудничество.

Annotation: This article refers to the history of the development of trade relations in world history, their changing characteristics and the development of terminology related to various fields as a result of

international economic relations. In addition, the economic development of countries from ancient civilizations to the present day is covered, and the historical place of trade and commerce, the paths of their development and their connection with the most important centers of world history, the emergence of economic and pedagogical terms are also considered.

Keywords: *trade, investments, goods, agriculture, industry, uninterrupted trade, cooperation.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Tarixiy jihatdan, savdo qadimgi dunyoda uchta asosiy shakl, xususan, uzoq masofali va dengiz orqali savdo bo'lgan. Qaytish juda qulay va oson bo'lishi mumkin, ammo yo'qotish xavfi ko'pincha katta edi. Bundan tashqari, savdo, hunarmandchilik tovarlari ishlab chiqarish kabilar ko'pincha chet elliklar va kambag'allarga topshirilgan va shuning uchun ular dengiz savdo korxonalariga sarmoya kiritgan bo'lsalar ham, kamdan-kam hollarda elita a'zolariga jalb qilingan.

Qadimgi Mesopotamiyadan Rim imperiyasining o'sishigacha sarmoyaviy murakkablik barqaror o'sib borsa-da, o'rta asrlarda bu bilimlarning katta qismi yo'qolgan yoki yo'q qilingan. Urbanizatsiya va savdoni oshirish yo'lidagi birinchi qadamlar qishloq xo'jaligi edi. Aholi soni va tijorat o'sishini qo'llab-quvvatlash uchun ortig'i bilan oziq-ovqat hosil qilish uchun yer unumdorligini tiklash va qishloq xo'jaligining barqaror shaklini boshqarish uchun aholini tashkil etish muhim omillardan biri edi [1].

Bir necha yillardan so'ng qishloq xo'jaligining tiklanishi bilan ta'minlangan aholi savdoda sarmoyaviy yetakchilikka o'tishni boshladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, savdogar yer egasiga qaraganda tezroq yangilik kirita boshladi va rivojlana boshladi. Hali ham Yevropa iqtisodiyotining eng yirik sektori bo'lmasa-da, savdo jadal rivojlandi va shu tariqa iqtisodiy kuch bazasini o'tmishdagiga qaraganda savdoga yaqinlashtirdi. Savdogarlar nafaqat eski qishloq xo'jaligi rahbariyatiga, balki hunarmandchilik va sanoatning kamtarona boshlanishiga nisbatan ham borgan sari ustun bo'ldi [2]. Qishloq xo'jaligidan savdoga bo'lgan tarixiy o'zgarish ancha keyingi sanoat inqilobining asosiy kashshofi bo'ldi, bu esa o'z navbatida global iqtisodiy vosita sifatida investitsiyalarga iqtisodiy o'tishni e'lon qildi. Biroq, sarmoya va savdoning rivojlanishini to'xtatgan bo'lsa-da, savdoning uzoqroq tarixini tushunib olish muhimdir, chunki u ancha keyingi rivojlanish uchun zamin yaratdi. Misol qilib oladigan bo'lsak, ijtimoiy

va tijorat munosabatlari va mehnat taqsimoti barcha qadimgi sivilizatsiyalarning asosiy jihatlari bo'lsa ham, ba'zi G'arb va Yaqin Sharq madaniyatlarida ushbu iqtisodiy faoliyat bilan bir qatorda savdo va uning amaliyotchilarini qoralovchi falsafiy tizimlar mavjud edi. Darhaqiqat, butunlay o'zini-o'zi ta'minlaydigan oila birligi haqida falsafiy ideal fantastikaga aylangan va miloddan avvalgi IV asrda Afinada pullashtirilgan operatsiyalar bilan almashtirilgan [3]. Aristotelning o'zi mol-mulkning ichki qiymatini baholash uchun unchalik arziyas asos deb hisoblagan holda, tovarlarning foydalanish qiymati va ayirboshlash qiymati haqida ko'p qayg'urgan holda, savdo-sotiq mentalitetlarining ma'nosi haqida ko'p fikr yuritgan. Bugungi kunda biz bu farqlarni rad etishga moyil bo'lsak-da, shuni tan olish kerakki, ko'pgina qadimgi iqtisodlar bozor iqtisodiyoti bo'lmagan, ularda ayirboshlash qiymati savdoda ustunroq va odatiy holga aylangan. Ushbu qadimiy iqtisodlarda bitimlarning katta qismi yagona yopiq tizimdagi odamlar o'rtasida bo'lib, u yerda tovarni yetkazib beruvchi bitta tegishli tomon bilan ushbu tovar xaridori sifatida muomala qilgan[4].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD / (MATERIALS AND METHODS)

Qadimgi Mesopotamiyada, hatto to'rt yoki besh ming yil oldin ham savdo hujjatlari diqqatga sazovor bo'lgan, ayniqsa, u oddiy savdo operatsiyalari bilan cheklanib qolmay, balki savdo va tijorat resurslari va tizimlariga investitsiyalarni tashkil etuvchi faoliyatni ham o'z ichiga olgan tizim tashkil etgan. Mesopotamiya savdosi, shuningdek, ba'zi bir hukumat nazorati va yetarlicha rivojlangan buxgalteriya hisobining keng dalillarini ko'rsatadi, hatto ibtidoiy ikki tomonlama yozuv shakli ham, odatda, Uyg'onish davridagi Italiyada ming yillar o'tgach, rasmiy ravishda paydo bo'lgan deb hisoblanmaydi. Dalillar, shuningdek, qirol nomidan ishlaydigan agentlarning qirol oilasi va hukumat foydalanishi uchun tovarlarni sotib olish va tashish bo'yicha katta faolligini ko'rsatadi.

Qadimgi Yunoniston, Rim va Yaqin Sharqdagi savdo uchta asosiy toifaga ajratilgan: don,

zaytun va vino kabi oziq-ovqat mahsulotlari; dekorativ kiyim va buyumlar kabi qimmatbaho buyumlar; va uzoq joylarda harbiy operatsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun keng talablar. Ko'plab yetakchi qadimiy sivilizatsiyalarning O'rta yer dengizi bo'yida yoki yaqinida joylashganligi tasodifiy emas edi. Dengizchilik ma'lum darajada mavsumiylik va qaroqchilikning xavf-xatarlari bilan cheklangan bo'lsa-da (miloddan avvalgi I asrda rimliklar tomonidan qaroqchilikning keng miqyosda bostirilishigacha), qadimgi davrlarda quruqlik orqali uzoq masofalarga tashish ancha samarasiz va xavfliroq edi. O'rta yer dengizi bebaho imkoniyat berdi: qulay iqlim, boy resurslar, samarali va mehmondo'st yashash va eng muhimi, samarali transport. O'rta yer dengizi va yaqin suv yo'llari ko'pgina G'arbiy va Yaqin Sharq sivilizatsiyalari hududlari bo'ylab aylanib yurgan va ularni aloqa, savdo va istilo uchun birlashtirgan. Rim respublikasidan Rim imperiyasiga o'tish, keyin esa tinch bo'lgan hududi bo'ylab yirik bitimlar va uzoq savdo bilan bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga turtki berdi [5].

Bu davrda shaharlar savdo-sotiq, madaniyat va farovonlik markazlari sifatida gullab-yashnadi, xavfsizlik haqida gapirmasa ham bo'ladi. Darhaqiqat, shaharlarning paydo bo'lishi ko'plab shaxslar uchun erkinlikning paydo bo'lishini anglatardi, shahar aholisi, odatda, bir yil va bir kundan keyin krepostnoylikdan ozod bo'ldi va shuning uchun tobora ko'proq serflar ozod bo'ldi. Bu yangi fuqarolarning paydo bo'lishi eski zodagonlarga qarshi kurashuvchi gildiyalar va savdogar guruhlarning shakllanishiga olib keldi. Shahar boshqaruvi, uning soliqlari va to'lovlari fuqarolar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan va boshqariladigan munitsipal hokimiyatga aylana boshladi. O'rta asrlar shahrida fuqarolik va jinoiy huquq ham rivojlangan, ba'zan haddan tashqari qattiq, lekin nominal jihatdan tengroq munosabatda bo'lgan. Savdo inqilobi va shaharlarning o'zaro bog'liq rivojlanishi modernizm, erkinlik va tenglik uchun kuchga aylandi.

X asrga kelib, janubiy Yevropaning bir qancha hududlarida xalqaro savdo va tijorat vujudga kela boshladi. Ushbu savdo inqilobining asosiy ishtirokchilari orasida Italiya shahar-davlatlari, xususan Genuya, Venetsiya va birozdan keyin Florensiya bor edi.

MUHOKAMA

(ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Savdo inqilobi tug'ilganda kapitalizmning yangi, ammo asosiy shaklining urug'lari ekildi. Vaqti-vaqti bilan yoki davriy savdo yarmarkalari uzluksiz savdoga, jumladan, yanada murakkab chakana, ulgurji, moliyaviy va hatto ishlab chiqarish faoliyatiga yo'l ochdi. Savdo inqilobidagi savdo ham dengiz yo'liga ega edi. Faol port shaharlari, birinchi navbatda Genuya va Venetsiya va oxir-oqibat boshqalar, savdo va boshqa tijorat faoliyati portlashini boshdan kechirdi. Bu XIII asrda boshlangan savdoning rivojlanishida port shahriga alohida ustunlik berdi, hayratlanarlisi, yetakchi ishtirokchilar keskin o'zgargan bo'lsa ham, yigirma birinchi asrda ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Yuk va tovar-moddiy boyliklarni moliyalashtirish hamda risklarni sug'urtalash uchun kapitalni talab qiladigan ushbu dengiz savdo faoliyatini qo'llab-quvvatlash uchun tijorat banklarining moliyachi va investor sifatidagi roli katta ahamiyatga ega bo'ldi. Italiya savdo banklari Italiyada ham, butun Evropada ham savdo inqilobining tarqalishiga yordam berdi. Ularda mavjud bo'lgan banklarning barchasi valyuta sotuvchilari, pul qarzdorlari, veksellarni yetkazib beruvchilar, dengiz sayohatlarini sug'urtalovchilar va ko'p hollarda yengil ishlab chiqarish va boshqa tijorat korxonalarining homiylariga aylandilar.

Savdogar banklari turli yo'llar bilan innovatorlar edi. Ko'p jihatdan ular birinchi bo'lib tashkiliy tuzilma bilan keng tajriba o'tkazdilar. Banklarda kapital oila a'zolariga, shuningdek, begona shaxslarga tegishli bo'lgan aksiyalarga bo'lingan. Ba'zida begonalar texnik jihatdan kapitalning yarmidan ko'prog'iga egalik qilib, ushbu korxonalarni nazorat qilishgan. Biroq, amalda, boshqaruvchi sherik, odatda, lekin oila a'zosi bo'lishi shart emas, bank rahbariyatini o'z zimmasiga oldi. Vaqt o'tishi bilan yanada murakkab formatlar paydo bo'la boshladi. O'n beshinchi asrda Medici davriga kelib, alohida sherikliklarning keng qo'llanilishi bank oilasining o'z tavakkalchiligini filialdan filialga cheklash va har bir filialda boshqaruvchi hamkordan yetakchilik va mas'uliyat hissini yanada samaraliroq jalb qilishga urinish edi. Shunday qilib, boshqaruvchi hamkor mahalliy bankning muvaffaqiyatlari yoki umidsizliklarida ishtirok etdi, garchi uning kapitali katta bo'lmasa

yoki xavf ostida bo'lsa ham. Ushbu markazlashtirilmagan tuzilma bilan ishlagan Medici banki bank faoliyatidan tashqari investitsiyalar, jumladan jun va ipak fabrikalariga ega edi. Ushbu investitsiyalar bankning diversifikatsiyalangan investitsiya manfaatlarining dalili sifatida muhim bo'lsa-da, ular hech qachon Medicining bank faoliyati hajmi bilan taqqoslanmagan.

Ushbu dastlabki bank va investitsiya hamkorliklarining o'sishi va diversifikatsiyasi Italiya shahar-shtatlarining savdogarlari va ishbilarmonlari tomonidan ishlab chiqilgan tijorat va savdo tarmoqlariga bog'liq edi. Ushbu tarmoqlar va ularning birgalikdagi moliyalashtirish tuzilmalari O'rta yer dengizi bo'ylab, shimoliy va sharqiy Yevropa va Yaqin Sharqqa tarqaldi. Savdo banklari diversifikatsiya haqida tushunchaga ega bo'lsalarda, ushbu tarmoqqa ulangan kreditlar va investitsiyalar juda real xavflarni o'z ichiga olgan; bu savdo banklari muvaffaqiyatsizlikka uchragan darajada katta yoki kuchli emas edi va hech qanday hukumat bankirlar yoki o'z iqtisodlari oldida ushbu savdo banklarini muvaffaqiyatsizlikka qarshi izolyatsiya qilish mas'uliyati borligini his qilgani haqida hech qanday dalil yo'q. Banklarning yakuniy pasayishi yoki muvaffaqiyatsizlikka uchraganligi uchun turli xil risklar sabab bo'lishi mumkin. Bularga ma'lum kreditlar va investitsiyalar bo'yicha sezilarli kredit risklari, zamonaviy standartlarga ko'ra kichik bo'lgan oilalar hukmronlik qiladigan tashkilotlarning cheklavlari va iqtisodiy sikllar yoki inqirozlarning ta'siri kiradi.

NATIJALAR (RESULTS)

Italiya savdo banklari ko'pincha hukumatlar va suverenlarga qarz berishda faol bo'lgan, ammo bu kredit munosabatlarining natijalari ko'pincha qoniqarsiz va vaqti-vaqti bilan halokatli edi. Misol uchun, Angliya qiroli Edvard III ga katta kreditlar XIV asr o'rtalarida Florensiyadagi Bardi bankining qulashiga olib keldi, u o'z davrida bir asrdan keyin Medici bankidan ham kattaroq bank edi. Falokat xavfi yuqori bo'lgan taqdirda ham, bu kredit munosabatlari bankirlarning chet el qirollari va hukumatlari tomonidan taqdim etilgan foiz daromadlaridan foyda olish istagidan ko'ra ko'proq xavf ostida edi. Ushbu yirik kreditlar, masalan, Florensiya savdogarlari manfaati uchun hukumat shartnomalari va boshqa tijorat imtiyozlaridan muhim foydalanish uchun yo'l ochdi. Bundan

tashqari, Italiya shahar-davlatlari harbiy, shuning uchun majburlash kuchiga ega bo'lganligi sababli, korxonalar va hatto hukumatlarga berilgan kreditlarning siyosiy va biznes ta'siri muhim siyosiy qurolga aylandi. Albatta, hatto to'g'ri bo'lgani kabi 21-asrda xorijiy yoki hatto mahalliy kreditorning suveren davlat yoki hukmdor ustidan ta'siri aniq cheklangan.

Yevropa va G'arbiy Osiyodagi asosan dengiz savdo jamiyatlari bilan solishtirganda Yaponiyaning nisbiy izolyatsiyasi Yaponiyaning xalqaro almashinuv tezligi va harakatchanligi ko'plab Gretsiya, Turkiya va Italiya shaharlari bilan taqqoslanmasligini anglatardi. Mobil savdogarlar sinfi tomonidan olib borilgan uzoq masofali savdo investitsiya hamkorligining rivojlanishiga turtki bo'ldi va Yaponiyada bunday faoliyat juda kam edi. Biroq, o'rta asrlarda, hatto uzoq masofali savdo kichik omil bo'lsa ham, Yaponiyada ortiqcha kapital va moliyaviy murakkablik mavjud edi [6].

XIII-XV asrlarda Kiotodan janubda va unga yaqin joylashgan Oyamazaki neft sotuvchilari ajoyib darajada rivojlangan texnologik, biznes va savdo majmuasining rivojlanishini tasvirlaydi. O'sha paytda moydan foydalanish birinchi navbatda yoritish uchun edi. Ushbu dilerlar muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishlari kerak edi, bular: xomashyo yetkazib berish, qazib olish va ishlab chiqarish, tarqatish va tashish. Ular, shuningdek, tijorat kombinatsiyalari va sotib olish kabi kapitalistik faoliyat bilan shug'ullanishdi, chunki sanoatning ba'zi a'zolari savdoda hukmronlik qilish uchun boshqalar bilan birlashishga harakat qilishdi. Hatto gullab-yashnagan neft dilerlari to'plangan boyliklarni yerga va kredit berishga yangi sarmoyalarga o'tkazayotgani haqida dalillar mavjud.

Yaponlar XVI-XVII asrlarda yana sezilarli moliyaviy takomillashishni namoyish etdilar, buning natijasida Yaponiya chegaralari ichida olib boriladigan savdo hajmi sezilarli darajada oshdi. Masalan, Osakada tovar savdosi va vositachilik bilan shug'ullanuvchilar tez orada ixtisoslasha boshladilar; Misol uchun, bir paytlar oddiygina baliq bilan savdo qilgan savdogarlar endi quritilgan baliq, yangi tutilgan baliq yoki oddiy baliq baliqlarini vositachilik qilishdi. Odatdagidek, mahsulotga vositachilik qilish, tovar-moddiy zaxiralarni saqlash va tranzaksiya natijasida kelib chiqadigan logistika

talablarini qondirish moliyalashtirishni talab qildi va savdo bum bu sohada ham o'sishga olib keldi.

XULOSA (CONCLUSION)

Ko'pgina xorijiy kompaniyalar agentlik muammolari bilan bog'liq muammolarga qaramay, u yerda yaxshi natijalarga erishgan bo'lsa-da, Yaponiyaning moliyaviy ochiqlik kunlari sanoqli edi. Yaponiyaning uzoq muddatli yolg'izlanishining sabablaridan biri Tokugava Hidetadaning hokimiyat tepasiga ko'tarilishi edi. Otasi Tokugava Ieyasudan farqli o'laroq, Hidetada chet ellik savdogarlar sinfi bilan ancha qarama-qarshi munosabatda bo'lib, ular asosan axloqsiz tendensiyalarga ega deb o'ylagan. U, shuningdek, ular Yaponiyadagi siyosiy muhitga ta'sir o'tkazishga intilishlaridan qo'rqardi, bu keyinchalik haqiqat bo'lib chiqdi. 1638-yilda portugallar yapon xristianlarining Shimabara qo'zg'olonida qattiq ishtirok etishdi. Harakat muvaffaqiyatsizlikka uchradi va ajablanarli darajada portugaliyaliklarga nisbatan katta adovatni qo'zg'atdi. Yaponiya hukumati Portugaliyadan Yaponiyada savdo qilmoqchi bo'lgan kelajakdagi barcha kemalar birdaniga yoqib yuborilishi va ularning ekipajlari qatl etilishi haqida farmon chiqardi. Portugaliyaliklar yaponlarning g'azabini tezda yengib, 1640-yilda boshqa ekipajni

jo'natishlarini ta'kidladilar. O'z so'zlariga to'g'ri kelib, yaponlar farmonni to'liq kuch bilan bajardilar va haqiqatan ham G'arbiy Yevropaliklarga qarshi yolg'iz qolishi boshlangan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nurbek Abdug'appon o'g A. et al. LINGUISTIC STUDIES IN FIELD TERMINOLOGICAL SYSTEMS //British View. – 2023. – T. 8. – №. 8.
2. Кодирова Ф. Ш. и др. PROBLEMS OF SYNONYMY AND ANTONYMY OF TERMS—THEORETICAL REVIEW // МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2022. – Т. 5. – №. 6.
3. Skott Maykl, "Aristotelning iqtisodiy fikri" (Oksford: Klarendon Press, 1995), 6-21.
4. M. I. Finli, "Qadimgi iqtisodiyot", Saterning klassik ma'ruzalari, 43 (Berke Ley: Kaliforniya universiteti matbuoti, 1999), 22-23.
5. Аякулов Н. А. У. Заимствованные спортивные термины и их употребление в публицистике //Вестник Челябинского государственного университета. – 2020. – №. 3 (437). – С. 12-20.

TASK BASED YONDASHUVI ORQALI LEKSIK KO'NIKMANI OSHIRISHDA SCAVENGER HUNT TEXNIKASIDAN FOYDALANISH

Baxronova Muxlisa Axmedovna

A. Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti doktoranti

USING THE SCAVENGER HUNT TECHNIQUE TO IMPROVE VOCABULARY SKILLS THROUGH A TASK BASED APPROACH

Bakhronova Mukhlisa Akhmedovna

*Doctoral student of the National Research Institute named
after A. Avloni*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНИКИ «ОХОТА ЗА МУСОРОМ» ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ СЛОВАРНЫХ НАВЫКОВ С ПОМОЩЬЮ ПОДХОДА, ОСНОВАННОГО НА ЗАДАЧЕ

Бахронова Мухлиса Ахмедовна

*Докторант Национального исследовательского института
им. А. Авлони*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Task-based yondashuvi ham leksik ko'nikmani shakllantirishda hamda takomillashtirishda katta ahamiyatga ega ekanligini, shu yondashuv asosida Scavenger hunt texnikasidan foydalangan holda leksik ko'nikmani takomillashtirish mumkinligi kichik tadqiqot asosida ko'rib chiqiladi. Shuningdek maqolada 5-sinf maktab o'quvchilarining leksik ko'nikmalarini shakllantirishda ushbu texnikaning ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: leksik ko'nikma, Scavenger hunt, Task-based yondashuvi, so'z boyligi, lug'at.

Аннотация. В данной статье на основе небольшого исследования рассмотрено, что Задачно-ориентированный подход также имеет большое значение в формировании и совершенствовании лексических навыков, на основе этого подхода можно совершенствовать лексические навыки с помощью «Охоты за мусором» техника. В статье также подчеркивается значение данного приема в формировании лексических навыков школьников 5-го класса.

Ключевые слова: лексический навык, Охота за мусором, Задачный подход, словарный запас, словарный запас.

Abstract. In this article, it is considered on the basis of a small study that the Task-based approach is also of great importance in the formation and improvement of lexical skills, based on this approach, it is possible to improve lexical skills using the Scavenger hunt technique. The article also highlights the importance of this technique in the formation of lexical skills of 5th grade schoolchildren.

Keywords: lexical skill, Scavenger hunt, Task-based approach, vocabulary, vocabulary.

Kirish. Bizga ma'lumki, chet tillarini o'rganishda shakllantirishi kerak bo'lgan ko'nikmalar (tinglab tushunish, yozish, gapirish, o'qish) leksik ko'nikmani shakllantirmasdan turib rivojlanmaydi. Shu jihat inobatga olinadigan bo'lsa, leksik

ko'nikmani shakllantirish uchun turli yondashuvlar, usul va vositalar, texnikalardan foydalanish til ko'nikmalarining rivojlanishiga omil bo'ladi.

Xorijiy tillarni o'rganishda lug'at boyligini oshirish, leksik ko'nikma bilan ishlash muhim

mukhlis0618@gmail.com

<https://orcid.org/>

[0022-0024-0024-0024](https://orcid.org/0022-0024-0024-0024)

ahamiyat kasb etadi. Barcha til aspektlari ko'nikmalari (tinglab tushunish, yozish, gapirish, o'qish) leksik ko'nikma negizida shakllanadi. Darsning lug'at qismi faqatgina o'quvchilarga so'z o'rgatish bilan chegaralanib qolmasdan, ularning so'z boyligini oshirishga qaratilgan strategiyalar bilan qurollantirishni ham maqsad qilmog'i darkor [2;3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko'pgina olimlarning (Krashen, Krou, Oksford) tavsiya qilishicha, darsda beriladigan yasama topshiriqlar va so'zlarni o'rganish uchun zo'rma-zo'raki takrorlashlar bilan emas, balki yangi so'zlar mazmunni anglashga yetaklovchi matn ichida namoyish etilishi kerak, o'quvchilarga esa o'rganishlari lozim bo'lgan so'zlarni bir necha usulda qabul qilishga imkoniyat berilishi maqsadga muvofiq.

Tahlil va natijalar. Shunday usullardan biri "Scavenger hunt" hisoblanadi.

"Scavenger hunt" usuli - bu tashkilotchilar muayyan narsalarni belgilaydigan ro'yxatni tayyorlaydigan o'yin texnologiyasi bo'lib, ishtirokchilar

ro'yxatdagi barcha narsalarni odatda sotib olmasdan to'plashga yoki to'ldirishga intiladilar. Odatda ishtirokchilar kichik guruhlarda ishlashadi, garchi qoidalar odamlarning ishtirok etishiga ruxsat berishi mumkin. Maqsad ro'yxatni birinchi bo'lib to'ldirish yoki ushbu ro'yxatdagi eng ko'p narsalarni to'ldirishga intilishdir. O'yinning o'zgarishlarida o'yinchilar ro'yxatdagi narsalarni suratga olishadi yoki ro'yxatdagi vazifalarni eng ijodiy tarzda bajarishga chaqiriladi. "Scavenger hunt" usuli - bu ma'lum bir tartibda obyektlar yoki bitta sovrinni topish uchun bir qator maslahatlarga rioya qilishni o'z ichiga olishi mumkin.

Bu texnikadan foydalanish uchun avvalo, darsda ishlatiladigan faol so'zlar tanlab olinadi. Har bir so'zning ta'rifi yoki tarjimai alohida katakchalarda yoziladi. Avvalo o'quvchilar bu so'zlardan bilganlarini yozib chiqishadi. Tabiiyki, o'quvchilar uchun notanish so'zlar ham uchrashi mumkin. Endi ular sinf bo'ylab yurib, bilmagan so'zlarini yozgan o'quvchilardan so'rab olib jadvalni to'ldirishadi. Masalan, quyidagicha:

You can use it to talk to someone far from you. (a cell phone)	You can send a message to a friend this way. (text friends)	You can do this in a baseball game. (throw a ball)
This is noisier than talking (shout)	You can do this when something is funny (laugh)	It has eight legs. It likes hiding in rocks (octopus)
It has 5 legs. It can be many different colors (a starfish)	It is a big fish. It has many sharp teeth. It's very dangerous (a shark)	It has a shell. It is good at swimming (a turtle)

Hamma so'zlarning tarjimai topilgach, o'quvchilar o'rinlariga o'tirishadi. Oxirgi bosqichda tarjima to'g'ri yoki noto'g'ri bo'lganligi tekshiriladi, ya'ni har bitta so'z tahlil qilinadi. Bu usul shunchaki, o'qituvchining so'zlarni tarjimai bilan doskaga yozib, o'quvchilarga takrorlatishdan ko'ra yaxshiroq natija beradi. O'quvchilar odatda, matnda uchraydigan so'zlarni yodlashadi, ammo uni boshqa kontekstlarda uchratishmagani bois, bu so'zlar vaqt

o'tishi bilan ularning xotirasidan "o'cha boshlaydi". Chunki, o'quvchilar o'z tajribalari orqali mazmunini anglagan so'zlarni yaxshiroq esda saqlab qola oladilar [1;54]. Scavenger hunt orqali o'quvchilarning o'rganilgan so'z va uning ishlatilishi bo'yicha chuqur tushunchaga ega bo'lganliklarini kuzatish uchun mukammal yo'l hisoblanadi. Bundan tashqari, hozirgi globallashuv zamonida, boshqa rivojlangan davlat a'zolari bilan

o‘z ehtiyojlari yuzasidan muloqot qilishi muhimligi yaqqol namoyon bo‘la boshladi.

Madaniyatlararo muloqotda nafaqat lingvistik ko‘nikma, balki madaniy jihatdan tushunchaga ega bo‘lish ham muhim faktor sanaladi. Scavenger hunt orqali o‘quvchilar tili o‘rganilayotgan mamlakatning madaniy jihatlarini ham tabiiy ravishda o‘rganib borishadi. Demak, ularda sekin-asta madaniyatlararo muloqot ko‘nikmasi ham shakllana boradi.

O‘quvchilarning leksik ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyatini o‘rganish maqsadida, Task-based yondashuvining topshiriq oldi jarayonida Scavenger hunt texnikasini qo‘llab kichik tadqiqot o‘tkazildi.

Ma‘lumki, Task-based yondashuvi orqali dars o‘tganda, dars 3 bosqichda olib boriladi:

Topshiriq oldi mashg‘ulotlar;

Topshiriq jarayoni;

Lisoniy muhokama [3;250].

Topshiriq oldi mashg‘ulotlar jarayonida o‘quvchilar darsning asosiy topshirig‘iga kirishishi uchun tayyorlanadi. Bunda asosiy topshiriq mazmuni ochib beruvchi rasmlar, o‘quvchilarni izlanishga chorlovchi savollar, yoki Scavenger hunt kabi o‘yin tipidagi texnikalardan foydalaniladi. Task-based yondashuvi chet tilini o‘rganishda grammatika, lug‘at va talaffuzga e‘tibor bergan holda o‘quvchilarni tabiiy kontekst orqali tildan foydalanishga undovchi til o‘rganish metodi hisoblanadi [4; 39]

Mazkur tadqiqot uchun Buxoro viloyatining 4 ta maktabida tahsil oladigan 63 nafar 5-sinf o‘quvchilari tanlab olindi (Olot tuman 3-umumta‘lim maktabi, Buxoro tuman 5-umumta‘lim maktabi, Buxoro shahar 22 va 8-maktablar). Tanlangan sinflar bilan 3 marta o‘quvchilarning lug‘at boyligini oshirish hamda yangi dars so‘zlari bilan tanishtirishda Scavenger hunt texnikasidan foydalanildi. Tadqiqot uchun test, suhbat va kuzatuv metodlari qo‘llandi. Ushbu texnikadan foydalanishdan oldin va keyin leksik ko‘nikmani tekshirishga qaratilgan testlar olindi. Shu sinflarda dars beradigan o‘qituvchilar bilan norasmiy suhbat olib borildi. Dastlabki va keyingi testlar

o‘quvchilarning so‘z bilish darajasida sezilarli yuqorilash borligini ko‘rsatdi.

Bundan tashqari, kuzatish hamda dars tahlili orqali o‘quvchilarda o‘zaro muloqot qilish va erkin fikrlash ko‘nikmalari rivojlanganligi ko‘rildi. Bu orqali o‘quvchilarning darsda faol ishtiroki ham ta‘minlandi. O‘quvchilarda til o‘rganishga bo‘lgan ichki motivatsiyaning ortishiga erishildi.

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, leksik ko‘nikmani shakllantirish va rivojlantirish chet tilini o‘rgatish va o‘rganishning muhim aspekti sanaladi. Shu sababli o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish hamda o‘zlashtirilgan so‘zni muloqot jarayonida erkin qo‘llay olishlari uchun Task-based yondashuvi tarkibida Scavenger hunt texnikasidan samarali foydalanish mumkin, chunki bu texnika o‘quvchilarning darsda faol ishtirokini ta‘minlabgina qolmasdan, ularning ichki motivatsiyasini ham oshirishda unumli ekanligi kuzatish orqali ko‘rildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Griffith, John Robert, "Active learning strategies and vocabulary achievement" (2015). Dissertations. 143. <https://irl.umsl.edu/dissertation/143>.
2. Fahime Farjami, Nader Assadi Aidinlou. Analysis of the Impediments to English Vocabulary Learning and Teaching. International Journal of Language and Linguistics. Special Issue: Language Teaching and Learning Key Principles (LTLKP). Vol. 1, No. 1, 2013, pp. 1-5. doi: 10.11648/j.ijll.s.20130101.11.
3. M. Baxronova "Chet tilini o‘qitishda yangicha yondashuv: Topshiriqqa asoslangan o‘qitish usuli" Tafakkur manzili, 2022-2023, Volume 1, 250.
4. Noviana Nursyahbandi, Najmeh Dehghanitafti "Developing Task-based learning materials to improve students' vocabulary mastery viewed from linguistic awareness", Journal of Language and Literature Studies, May 2023 Vol. 3, No. 1, e-ISSN: 2808-1099, pp. 37-52.

O'ZBEKISTONDAGI MA'NAVYIY BARQARORLIK NEGIZLARI

Raxmonova Nigina Tolibovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktoranti

ОСНОВЫ ДУХОВНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ В

УЗБЕКИСТАНЕ

Рахмонова Нигина Талибовна

Докторант Самаркандского государственного университета

имени Шарафа Рашидова

THE FOUNDATIONS OF SPIRITUAL STABILITY IN

UZBEKISTAN

Rakhmonova Nigina Tolibovna

Doctoral student of Samarkand State University named after Sharaf

Rashidov

[nigina.raxmonova.94@bk.](mailto:nigina.raxmonova.94@bk.ru)

[ru](https://orcid.org/0008-0014-6024-1044)

[https://orcid.org/](https://orcid.org/0008-0014-6024-1044)

[0008-0014-6024-1044](https://orcid.org/0008-0014-6024-1044)

Annotatsiya. Maqola O'zbekistondagi ma'naviy barqarorlik negizlari tahliliga bag'ishlangan. Unda mamlakatning mustaqillikka erishishi, ayniqsa keyingi yillarda amalga oshirilgan islohotlar ijtimoiy ong shakllarining rivojlanishi, ijtimoiy ruhiyat va mafkuraning insonparvar xarakter kasb qilishi, ma'naviy ishlab chiqarish jarayonining optimallashtirishi uchun real shart-sharoitlar yaratgani ochib beriladi. Maqolada mazkur omillarning mazmuni va mohiyati tavsiflangan.

Kalit so'zlar: barqarorlik, iqtisodiy barqarorlik, siyosiy barqarorlik, ijtimoiy barqarorlik, ma'naviy barqarorlik, ma'naviy barqarorlikni ijtimoiy ahamiyati.

Аннотация. Статья посвящена анализу основ духовной стабильности в Узбекистане. В ней раскрывается, что обретение страной независимости, особенно реформы, проведенные в последующие годы, создали реальные условия для развития форм общественного сознания, приобретения социальной психикой и идеологией гуманного характера, оптимизации процесса духовного производства. В статье описано содержание и сущность этих факторов.

Ключевые слова: стабильность, экономическая стабильность, политическая стабильность, социальная стабильность, духовная стабильность, социальная значимость духовной стабильности.

Annotation. The article is devoted to the analysis of the foundations of spiritual stability in Uzbekistan. It reveals that the country's independence, especially the reforms carried out in subsequent years, created real conditions for the development of forms of social consciousness, the acquisition of a humane character by the social psyche and ideology, and the optimization of the process of spiritual production. The article describes the content and essence of these factors.

Keywords: stability, economic stability, political stability, social stability, spiritual stability, social significance of spiritual stability, criteria of spiritual stability.

Kirish. Jamiyat ma'naviy barqarorligi holati ma'naviyat ahvoli bilan hamohangdir. Boshqacha aytganda, ma'naviyat rivojlangani sayin jamiyat ma'naviy barqarorligini ta'minlash imkoniyatlari kengaya boradi va, aksincha, ma'naviyat bobidagi tanazzul davrlari ma'naviy barqarorlikka ham putur

yetkazadi. "O'zbek xalqining ma'naviyati,- deb yozadi ma'naviyat ontologiyasi va fenomenologiyasi, metodologiyasi va praktsiologiyasini tadqiq qilgan A. Erkayev,- uning tarixan bosib o'tgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy rivojlanish yo'liga, imon-e'tiqodiga,

dunyoqarashiga, irodasiga, jamiyatda qaror topgan muhitga mos ravishda rivojlanib keldi. Uning gurkirab o'sgan yoki tanazzulga yuz tutgan turli davrlari bo'ldi". Jamiyatning ma'naviy barqarorligini ta'minlovchi komponentlar ham ma'naviyatning shu davrlardagi ahvoliga mos holda evrilib bordi. Mamlakatda ijtimoiy ong shakllari tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida hukm surgan ma'naviyat sharofati bilan mustahkamlana bordi, turli tahdidlar va xatarlarga qarshi turish, tiklanish va rivojlanish atributlariga ega bo'ldi. Kishilarning ijtimoiy ruhiyati, milliy mafkuradagi gumanizm elementlari davr ma'naviyatiga mos ravishda shakllandi. Ma'naviy ishlab chiqarish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari haqida ham shunday deyish mumkin. Ma'naviyatning yuksalish davrlarida jamiyat ma'naviy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladigan komponentlar gurkirab ravnaq topdi, tanazzulga yuz tutilgan pallalarda uning tarkibida salbiy o'zgarishlar sodir bo'ldi [1].

Adabiyotlar tahlili. Olim fikrini shunday davom ettiradi: "Xalqimizning ma'naviyati tarixiy bosqichlari va xususiyatlarini har qanday tasniflash va davrlarga ajratish nisbiyligini hisobga olib, boshqa variantlar bo'lishini inkor qilmagan holda, quyidagicha tasavvur etish mumkin:

1. Eng qadimgi (arxaik) davr va ilk zardo'shtiylik bosqichi...
2. Islomgacha bo'lgan diniy-mafkuraviy plyuralizm bosqichi...
3. Islom tamaddunining gullab-yashnashi va temuriylar davrida qayta uyg'onish bosqichi.
4. An'anaviy jamiyatning qaror topishi va ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-tanazzul bosqichi.
5. Mustamlakachilik davri ma'naviyati: a) chor Rossiyasi mustamlakachiligi va b) sho'rolar davri.
6. Istiqlol davri ma'naviyati".

Bu mulohazalarga asoslangan holda tasavvur qilish mumkinki, o'zbek jamiyatining ma'naviy barqarorlik komponentlari ham ma'naviyat taraqqiyot bosqichlariga mutanosib ravishda qaror topa borgan. Biz bu o'rinda jamiyat ma'naviy barqarorligi shakllanishining tarixiy jihatlariga to'xtalib o'tirmaymiz. Faqat o'zbek jamiyatidagi ma'naviy barqarorlikning bugungi negizlarini shakllantirishga undagan sho'rolar davrini qisqacha tilga olish bilan cheklanamiz.

Bir qarashda, sho'rolar davrida turli millatlar va elatlar ma'naviyatining rivojlanishi uchun real imkoniyatlar yaratilganidek ko'rinadi. Haqiqatan ham, "ittifoqdosh "mustaqil" respublikalar, avtonom respublikalar va oblastlar tuzilib, avval chor Rossiyasida ezilgan xalqlarga milliy davlatchiligini tuzish, ona tili va madaniyatini rivojlantirish imkoni yaratildi". Biroq bu masalaning mohiyati emas, yuzaki ko'rinishi edi, xolos. Aslida esa sho'rolar hukumatining shaxsga sig'inish yillari, turg'unlik yillari, qayta qurish yillari amalga oshirgan siyosati o'zbek milliy ma'naviyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi [2]. Xususan, shaxsga sig'inish va turg'unlik yillari "jamiyatda ikkiyuzlamachilik, ikki xil standart asosida yashash, ish bilan so'z birligining bo'lmasligi, sirdan madhiyabozlig-u dohiylarni zo'r berib maqtash, ichdan esa ijtimoiy loqaydlik va beparvolik, begonalashish va mehr-oqibatsizlik, molparastlikka moyillik kabi illatlar vujudga kelishiga zamin bo'ldi". Qayta qurish yillarida "shakllangan ma'naviy muhit o'g'irlikka, harom-harishga murosasizlik qilolmadi. Buning asosiy sababi davlatning, mulkning xalqdan tobora begonalashgani, taqsimotda ijtimoiy adolatning buzilgani, ashaddiy ateistik tarbiya olib borilgani edi. Bunday sharoitda ezgulik, go'zallik, vijdon, halollik, insonparvarlik, vatanparvarlik, adolat kabi ma'naviyatning o'zak tushunchalari deformatsiyaga uchradi. Insof va diyonat tuyg'ulari o'tmaslashdi, axloqiy va huquqiy me'yorlarni mensimaslik, shaxsiy munosabatlarda mehr-oqibat tuyg'ularidan sovuq xudbinlikni ustun qo'yish kuchaydi". Ma'naviyatdagi bunday holatlar jamiyatning ma'naviy barqarorligi darajasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Xuddi shuning uchun ham mustaqillikning ilk yillaridan boshlab jamiyatning ma'naviy barqarorligini tiklash va mustahkamlash masalalariga alohida e'tibor qaratildi [3]. "Xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish,- deb yozgan edi o'sha kezlarda I. Karimov,- O'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir". Bu vazifani ado etishga yo'naltirilgan islohotlar to'rt asosiy negizni shakllantirish bilan bog'landi. "O'zbekistonni yangilash va rivojlantirishning o'z yo'li to'rtta asosiy negizga asoslanadi,- deb yozgan edi I. Karimov.- Bu negizlar:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;

- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;
- vatanparvarlik".

Mustaqillik yillari o'zbek jamiyatida *umuminsoniy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish* orqali ma'naviy barqarorlikni mustahkamlashga katta e'tibor berildi. Ma'lumki, "umuminsoniy qadriyatlar – jahondagi barcha odamlar, xalqlar va davlatlar uchun umumiy qadrlash mezonini hisoblangan, umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar tizimini ifoda etadigan tushunchadir". Umuman olganda, "xalqimiz adolat, tenglik, ahil qo'shnichilik va insonparvarlikning nozik kurtaklarini asrlar osha avaylab-asrab kelmoqda". Tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida insonparvarlik, hamjihatlik, adolat va shu kabi umuminsoniy qadriyatlar o'zbek jamiyatining ma'naviy barqarorligini ta'minlovchi omil bo'lib kelgan. Biror bir ijtimoiy jarayon, voqea ularning qimmatini tushira olmagan. "Bizning xalqimiz,- deb yozgan edi mamlakatning Birinchi Prezidenti,- o'zining voqealarga boy ko'p ming yillik tarixi davomida ko'p narsalarni boshidan kechirdi – madaniyat, ilm-fan, o'z davlatchiligi yutuqlari nashidasini surdi, o'zaro nizolar, begonalar asorati alamini tortdi, eng yaxshi o'g'il-qizlaridan judo bo'ldi. Lekin tarixning o'yini ham, omonsiz jangu-jadallar ham xalqimizning insoniylik tabiatiga dog'tushira olmadi".

Tadqiqot metodologiyasi. Mustaqillik yillarida ana shu qadriyatlarning ayrimlarini tiklash va rivojlantirish borasida jiddiy choralar amalga oshirildi. Masalan, tinchlik mamlakatda eng ulug'lanadigan va e'zozlanadigan, asraladigan va avaylanadigan qadriyatga aylantirildi. Bu bejiz emas, albatta. Tarixiy taraqqiyotning ilk pallalaridan boshlab insoniyat turli urushlar va ularning ijtimoiy oqibatlaridan aziyat chekib keladi. Urushlar shu qadar bisyor sodir bo'ldiki, ularni tahlil qilgan ko'plab mutafakkirlar uni "oliy inson borlig'ining abadiy shakli" sifatida tavsiflay boshladilar. Shu boisdan odam bolasi turli urushlardan iztirob chekacha tinchlikning qadr-qimmatini chuqur angelaydigan bo'ldi. Biroq biror davrda uning qadr-qimmatini bugungichalik baland bo'lgan emas. Yigirmanchi asr oxirida urushning turli shakllari "kashf qilindi", ularning vayronkorlik ko'lami va

ijtimoiy xavfi benihoya ortdi. Eng tashvishlanarlisi, yillar o'tgani sayin mamlakatni urushlar tahdidi va xavfidan asrash, tinchlikni ta'minlash tobora ko'proq kuch va imkoniyat, tobora ko'proq mablag' va resurs, tobora ko'proq zakovat va oqillik talab qila boshladi. Mamlakat ijtimoiy taraqqiyoti sur'ati, turli ahamiyatli dasturlar ro'yobi ham aynan ana shu masalaga borib taqaldi. Shu boisdan O'zbekistonda tinchlik deb atalmish umuminsoniy qadriyatni faol rivojlantirishga jiddiy e'tibor berildi. Mustaqillik yillarida "Ogohlikka da'vat", "O'z uyingni o'zing asra" kabi shiorlar ostida amalga oshirilgan sa'y-harakatlarning umumijtimoiy tus olgani, tinchlikni asrash mavzusi mamlakat bo'ylab amalga oshirilgan ma'naviy-ma'rifiy ishlarning asosiy mavzularidan biriga aylantirilgani fikrimizning yorqin dalilidir [4].

Biroq jamiyatning ma'naviy barqarorligini ta'minlash uchun faqat tinchlikni mustahkamlashning o'zigina kifoya qilmaydi, albatta. Ayni paytda milliy hamjihatlik qadriyatini ham rivojlantirish zarur bo'ladi. Mustaqillik yillarida milliy hamjihatlik turli fuqarolar, tabaqalar, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarning mezoniga aylantirildi. Ushbu mezonga asoslangan holda jamiyatning haddan tashqari boylar va kambag'allarga ajralib ketishiga yo'l qo'yilmadi. "Jamiyat keskin ijtimoiy tabaqalanib ketishining oldini olish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikning negizi hisoblanadigan o'rta sinfni asta-sekin shakllantirish, muhtojlarga moddiy yordam ko'rsatish O'zbekistonda ijtimoiy islohotlar o'tkazish va uni chuqurlashtirish konsepsiyasining asosiy tamoyillaridan biriga" aylantirildi. Bu choralar jamiyatda milliy hamjihatlik qadriyatining chuqur ildiz otishiga xizmat qildi.

Mustaqillik yillarida *vatanparvarlik g'oyasi va tuyg'usini rivojlantirish* orqali ma'naviy barqarorlikni mustahkamlashga katta e'tibor berildi. Mutaxassislarining e'tiborga loyiq ta'kidiga ko'ra, vatanparvarlik - insonning o'zi tug'ilib o'sgan, kamol topgan zaminiga bo'lgan muhabbatini ifoda etadigan ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy fazilatlarini yig'indisi. Vatanparvarlikning asosiy belgisi - fidoyilik, oliy ko'rinishi esa jasorat hisoblanadi. Ijtimoiy taraqqiyotning barcha davrlarida vatanparvarlik g'oyasi va tuyg'usining ahamiyati beqiyos bo'lgan, albatta. Biroq jamiyat ravnaqining burilish nuqtalarida, xalq taqdiri hal bo'layotgan pallalarda, shu jumladan yangi jamiyat asoslari

bunyod qilinayotgan paytda uning ahamiyati ayniqsa ortadi. Chunki O'zbekiston fuqarosining vatanparvarligi - bu qayta o'zgarishlar yo'lini ko'rsatuvchi, ko'zlangan maqsaddan chetga chiqmaydigan yo'lchi yulduz, ishonchli kompasdir. O'zbekistonga, uning yeri, tabiatiga, bu yerda yashayotgan xalqlarga muhabbat, o'lkaning tarixi, madaniyati, an'alarini teran bilib olishga intilish, respublikaning qudrati va yutuqlaridan faxrlanish, xalqimiz qismatiga tushgan qiyinchiliklar uchun qayg'urish ko'p millatli o'zbek jamiyatining muhim jiplashtiruvchi asosi hisoblanadi. Boshqacha aytganda, vatanparvarlik-jamiyat ma'naviy barqarorligining, ijtimoiy hamjihatligining muhim negizidir. Faqat ana shunday negizlarga ega bo'lgan ma'naviy barqarorlikka salmoqli ijtimoiy dasturlarni ro'yobga chiqarish imkonini beradi.

Xulosa. Xulosa qiladigan bo'lsak, ilmiy manbalar tahlili O'zbekistondagi ma'naviy barqarorlik komponentlari milliy ma'naviyat taraqqiyoti bilan uyg'un tarzda qaror topganini ko'rsatadi. Mamlakat mustaqillikka erishganidan so'ng jamiyatning ma'naviy barqarorligini umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish, xalq ma'naviy merosini tiklash, jamiyat a'zolariga o'z ichki imkoniyatlarini namoyon qilish uchun shart-sharoitlar yaratish, vatanparvarlik g'oyasi va tuyg'usini takomil toptirish yordamida mustahkamlashga intilindi. Bu borada erishilgan barcha muvaffaqiyatlar va natijalar bugungi ma'naviy barqarorlikning negizlarini tashkil

etmoqda. Keyingi yillarda amalga oshirilgan islohotlar mazkur negizlarning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy asoslarini yanada mustahkamladi. O'zbekistondagi ma'naviy barqarorlikning negizlari yaqin kelajakda uni mustahkamlash uchun tayanch nuqtalari vazifasini o'tashi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li.// O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. Tom 1.- T.:O'zbekiston, 1996.
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida.// Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. Tom 3.- T.:O'zbekiston, 1996.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- T.:Ma'naviyat, 2008.
4. Erkayev A. Ma'naviyatshunoslik. 1-kitob.- T.:Ma'naviyat, 2018.
5. Erkayev A. O'zbekiston yo'li.- T.:Ma'naviyat, 2011.
6. Nazarov Q. Jahon falsafasi qomusi. J.2.- T.: O'zb.fayl. milliy jam. nashr., 2019.
7. Boltayev M. Qadriyatlar qadri.// uza.uz, 2020, 17 may.
8. Saidov B.O. Vatanparvarlik – psixologik fenomen sifatida.// Zamonaviy ta'lim, 2022, №7.

INGLIZ TILINI O'QITISHDA OG'ZAKI NUTQ KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA SHADOWING TA'LIM TEXNOLOGIYASINING O'RNI

Bolbekova Ug'iloy Jaloliddinovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti o'qituvchisi

THE ROLE OF SHADOWING EDUCATIONAL TECHNOLOGY IN DEVELOPING ORAL SPEAKING COMPETENCE IN ENGLISH TEACHING

Bolbekova Ugiloy Jaloliddinovna
Teacher in Samarkand Institute of Economic and Service

ugiloybolbekova@gmail.com
[https://orcid.org/
0044-0014-0024-1022](https://orcid.org/0044-0014-0024-1022)

РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В РАЗВИТИИ УСТНОЙ ГОВОРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Болбекова Угилой Джалолоиддиновна
*Преподаватель Самаркандского института экономики и
сервиса*

Annotatsiya: Bu maqola bugungi kunda xorijiy tillarning har bir sohada muhimligi hamda ingliz tili o'qitishda og'zaki nutq kompetensiyasini rivojlantirish haqida tilshunoslar nazariy qarashlari keltirilgan va xorijiy tilni o'qitishda gapirish va tinglab tushunish ko'nikmalari muhim o'rni haqida ma'lumot berilgan. Og'zaki nutq kompetensiyasini rivojlantirishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish kerakligi hamda innovatsion ta'lim metodlari va usullaridan biri hisoblangan shadowing ta'lim texnologiyasining ingliz tilini o'qitishda gapirish va tinglab tushunish ko'nikmalarini yanada takomillashtirishda samarali ekanligi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: xorijiy tillar, og'zaki nutq, shadowing ta'lim texnologiyasi, taqlid qilish, innovatsion ta'lim metodlari, pedagogik ko'nikmalar, aksent, gapirish, tinglash, talaffuz.

Annotation: This article presents the theoretical views of linguists on the importance of foreign languages in every field today and the development of oral speech competence in teaching English, and provides information about the important role of speaking and listening comprehension skills in teaching a foreign language. It has been stated that innovative educational technologies should be used in the development of oral competency, and that shadowing educational technology, considered one of the innovative educational techniques and methods, is effective in further improving speaking and listening comprehension skills in teaching English.

Keywords: foreign languages, oral speech, shadowing educational technology, imitation, innovative educational techniques, pedagogical skills, accent, speaking, listening, pronunciation.

Аннотация: В этой статье представлены теоретические взгляды лингвистов на важность иностранных языков сегодня во всех областях, а также на развитие устной речевой компетенции при обучении английскому языку, а также представлена информация о важной роли навыков говорения и понимания на слух в обучении иностранному языку. Было заявлено, что инновационные

образовательные технологии должны использоваться для развития устной речевой компетенции, а также что shadowing образовательные технологии, которая считается одним из инновационных методов и приемов обучения, эффективна в дальнейшем улучшении навыков говорения и понимания на слух при обучении английскому языку.

Ключевые слова: иностранные языки, устная речь, технология теневого обучения, имитация, инновационные методы обучения, педагогические навыки, акцент, говорение, аудирование, произношение.

Kirish. Bugungi kunda dunyoning yetakchi mamlakatlari ta'lim tizimiga oid tajribasini o'rganish, tahlil qilish, milliy ta'lim tilimizga mos bo'lgan jihatlarni amaliyotga tatbiq qilish bizdagi ta'lim tizimini jahon standartlari darajasiga olib chiqish uchun juda muhimdir. Ta'lim sohasidagi islohotlarni amalga oshirishda dunyoda va jamiyatda bo'layotgan barcha o'zgarishlarni hisobga olish, ana shu asosda qilinadigan ishlar mazmunini aniqlash juda muhim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori qabul qilindi. Yuqoridagi qarorlar hamda mazkur faoliyatga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev chet tillarini o'rganishni aholi o'rtasida ommalashtirish va ularni mukammal o'zlashtirishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ta'limning barcha bosqichlarida chet tillarini o'qitishning xalqaro miqyosda tan olingan dastur va darsliklarini joriy etishni muvofiqlashtirish, o'qituvchilarda zamonaviy pedagogik ko'nikmalarni rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda xorijiy tillarni o'qitish metodikasi bo'yicha J.J.Jalolov, V.I.Andriyanova, T.K.Sattarov, L.T.Axmedova, O'.H.Xoshimov, F.M.Rashidova, I.M.To'xtasinov kabi olimlar ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishgan. Jahon tilshunoslari Uillis, K. Bailey, S.Goh, S.Richard, S.Kadota, K.Kurata xorijiy tillarni o'qitishda og'zaki nutq ko'nikmalarini

rivojlantirish bo'yicha nazariy ma'lumotlar keltirilgan.

O'zbek uslubshunoslik maktabida oliy o'quv yurtlari filologik va nofilologik yo'nalish talabalarining ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiyasini, xususan, turli ta'lim bosqichlaridagi til o'rganuvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga qaratilgan bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan.

N.N.Normatova ta'kidlaganidek, oliy ta'limning lingvistik kafedralari uchun chet tilining og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni uni filologik bo'lmagan kafedralar uchun rivojlantirish jarayonidan farq qiladi. Jarayonning o'ziga xos xususiyatlari bor. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi ikki tomonlama jarayon bo'lgan ta'lim sifati o'qituvchi mahoratining didaktik mukammalligiga, boshqa tomondan talabaning motivatsion faoliyatiga bog'liq [2].

Uillis (1996) ta'kidlashicha, paststress muhitini yaratish va tildan haqiqiy maqsadlarda foydalanish mazmunli muloqotga erishish yo'lidir va o'zaro ta'sir orqali o'quvchilar nutq ko'nikmalarini egallash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Uillis, shuningdek, tilni samarali o'rganish uchun ta'sir qilish, foydalanish va motivatsiya kabi muhim shartlarni ta'kidlaydi. Tilga bunday nuqtai nazardan kelib chiqqan holda, vazifaga asoslangan ta'lim kommunikativ faoliyatni loyihalashda va og'zaki nutqni rivojlantirish va takomillashtirishda ko'plab afzalliklarni beradi [3]. Og'zaki nutqni rivojlantirishda turli innovatsion ta'lim texnologiyalari bor. Hozirgi kunda shadowing ta'lim texnologiyasi og'zaki nutqni rivojlantirishda samalari ta'lim texnologiyalaridan biri hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, tahlil qilinayotgan mavzu to'g'risida qator izlanishlar va tahlillar amalga oshirilgan bo'lib, maqolani yozish jarayonida asosli adabiyotlardan kerakli ma'lumotlarni to'plagan holda ma'lum bir izlanishlarni amalga oshirdik. Ingliz tilida og'zaki nutq kompetensiyasini rivojlantirishda zamonaviy

innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanib kelinyapdi. Hozirgi kunda shadowing ta'lim texnologiyasi bu jarayonga yaqqol misol bo'ladi [4].

Shadowing bir vaqtning o'zida ikkita ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi: tinglash va gapirish. Ona tilida so'zlashuvchini tinglab, siz individual tovushlar va butun iboralarni talaffuz qilish xususiyatlarini farqlashni o'rganasiz. Keyin siz to'g'ri aksentni nusxalash orqali uning orqasidan takrorlaysiz.

Shadowing texnikasi besh bosqichga bo'linadi:

Ko'rmasdan taqlid qilish. Transkriptga qaramasdan yozuv tinglanadi va mohiyatni o'zi tushunishga harakat qiladi. Xuddi shu parchani bir necha marta takrorlaysiz, iloji boricha so'zlovchidan keyin takrorlanadi.

Matn bilan taqlid qilish. Ikkinchi bosqichda tarjimaga qarab, tashuvchining nutqini nusxa ko'chiradi. Faqat tarjima bilan chet tilidagi matnsiz, dizayn va grammatikani o'qimasdan taqlid qilish.

Soyadek takrorlash. Ommaviy axborot vositalariga taqlid qilish, lekin uning nutqining to'liq matni ko'z oldida bo'ladi.

Ishlab chiqish. Matnni qayta ovoz chiqarib o'qiladi, talaffuzning barcha nozikliklari va xususiyatlarini tahlil qilinadi.

Xat. Oxirgi bosqichda siz ommaviy axborot vositalarining nutqini qo'lda yozasiz-har bir jumla alohida yozib olinadi - ovoz chiqarib o'qiladi. Butun matn ovoz chiqarilib o'qiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bo'lsa, ingliz tilini o'qitishda bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining og'zaki nutq kompetensiyasini rivojlantirishda zamonaviy innovatsion metodlar va usullar muhimligi, shu jumladan shadowing ta'lim texnologiyasining gapirish va tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish samarali ta'lim

texnologiyasi ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu maqolani tahlil qilib, ingliz tilini o'rganadigan nafaqat filologik talabalar, balki nofilologik talabalar ham shadowing ta'lim texnologiyasidan dars jarayonlarida foydalanilsa yanada samarali bo'lib, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. "Chet tillarni o'rganishni ommalashtirishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 19-maydagi 312-son qarori.

2. Normatovna, N. N. Chet tili sifatida ingliz tilining og'zaki nutq malakalarini oshirish muammolari va ularni yo'q qilish imkoniyatlari. Integratsiyalashgan ta'lim bo'yicha xalqaro jurnal, 5(12), 96-99.

3. Yuldasheva O.O. O'quvchilarning diskurs og'zaki nutq ko'nikmasini-rivojlantirishga oid metod va texnologiyalar. Academic Research in Educational Sciences, 2022 270-271.

4. Jalolov J. Chet tili o'qitish metodikasi. "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent-2012.

5. Brown, D. (1994). Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy. New Jersey: Prentice Hall Regents.

6. Bygate, M. (1987). Speaking. New York: Oxford University Press.

7. Kadota, S. (2007). Shadowing to Ondoku no kagaku [Science of shadowing and oral reading]. Tokyo: Cosmopier.

8. Kurata, K. (2007). Nihogo shadowing no Ninchi mechanism ni kansuru kisokenkyu [a basic research on cognitive mechanism of shadowing]. Bulletin of the Graduate School of Education of Hiroshima University, 56(2), 259-265.

ATOQLI OTLARGA ASOSLANGAN BIBLIONIMLAR XUSUSIDA

*Aqmanova Shahnoza Alimboyevna, Urganch davlat universiteti
"O'zbek tilshunosligi" kafedrasida dotsent v.b., PhD*

ESPECIALLY BIBLIONYMS BASED ON FAMOUS NOUNS

*Akmanova Shakhnoza Alimboevna, Urganch State University
Associate Professor of the Department of Uzbek Linguistics*

О БИБЛИОНИМАХ, ОСНОВАННЫХ НА СОБСТВЕННЫХ ИМЕНАХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

*Акманова Шахноза Алимбоевна, доцент кафедры узбекского
языкознания Ургенчского государственного университета,
PhD*

[https://orcid.org/
0000-0002-9203-1722](https://orcid.org/0000-0002-9203-1722)

e-mail:

[shahnoza.aqmanova.90@
mail.ru](mailto:shahnoza.aqmanova.90@mail.ru)

Annotatsiya: Ushbu maqolada atoqli otlar bilan ifodalangan bibliyonimlarning leksik-semantik xususiyatlari aniqlangan. Tarixiy va zamonaviy badiiy asarlar bibliyonimlarining semantik xususiyatlarini tadqiq qilish asosida bibliyonimlarning lisoniy qirralari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: atoqli ot, biblionim, ideonim, gidronim, fitonim, zoonim, kosmonim, etnonim, oikodomonim.

Abstract: In this article, the lexical-semantic features of biblionyms represented by proper nouns are determined. Linguistic aspects of biblionyms are highlighted based on the research of semantic features of biblionyms of historical and modern works of art.

Keywords: noun, biblionym, ideonym, hydronym, phytonym, zoonym, cosmonym, ethnonym, oikodomonym.

Аннотация: В данной статье определяются лексико-семантические особенности библионимов, представленных именами собственными. Лингвистические аспекты библионимов выделены на основе исследования семантических особенностей библионимов исторических и современных произведений искусства.

Ключевые слова: существительное, библионим, идеоним, гидроним, фитоним, зооним, космоним, этноним, ойкодомоним.

KIRISH. Bir guruh o'zbek nomshunoslari ta'kidlaganlaridek: "...o'zbek tili tarixida mavjud bo'lgan va ko'plab tarixiy yozma yodgorliklar hamda tarixiy asarlar tilida saqlanib turgan son-sanoqsiz atoqli otlar, ularning paydo bo'lishi, yasalishi va shakllanishi, ma'no va vazifaviy xususiyatlari, boshqa xil lisoniy hamda tarixiy-

madaniy, ma'rifiy tomonlari fan uchun qorong'uligicha qolmoqda"[3.21.]. Bu fikr o'zbek tili bibliyonimlari uchun ham tegishlidir. Bibliyonim¹lar tilimizning eng qadimgi taraqqiyot davrlaridan beri shakllanib kelayotgan onomastik birliklardan hisoblanadi.

¹ Biblionim (yunoncha *bibliov* – kitob + *onoma* – atoqli ot) – har qanday badiiy, ilmiy, diniy, siyosiy asarga berilgan nom (sarlavha). Ideonim turi.

Tilshunos A.G.Volkovning ta'kidlashicha, "ma'no – tilning belgilar tizimi ekanligi bilan bevosita bog'liq bo'lmagan nolisoniy kategoriyadir. Demak, lisoniy belgi ma'noni qamrab olmaydi va u ong (psixika)ga tegishli hodisadir"[13.42]. Nutqiy faoliyatning ajralmas qismi bo'lgan nominatsiya harakati bajarilayotgan lisoniy belgi tanlovining ixtiyoriy yoki motivli bo'lishi masalasi nazariy tilshunoslikning o'ta jiddiy masalalaridandir[10.20]. Bibliyonimlarni ifodalalmish mazmuniga ko'ra semantik tadqiq qilish qanchalik zarur bo'lsa, ifodalovchi sifatida, ya'ni undagi mazmun va belgiga ishora masalasida ularni hosil qiluvchi so'zlarni aniqlash ham muhimlik kasb etadi. Bibliyonimlar badiiy asarlarga qo'yilgan nomlar bo'lganligi uchun, tabiiyki, semantik jihatdan turli ko'rinishlarda ega. Biz ushbu maqolada gidronimlar, fitonimlar, zoonimlar, kosmonimlar, etnonimlar, oykodomonimlar, geortonimlar, bibliyonimlar asosida shakllangan bibliyonimlarni tahlilga tortdik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD, MUHOKAMA. Gidronimlarga asoslangan bibliyonimlar. O'zbekiston Respublikasi O'rta Osiyoning markaziy qismida, asosan, Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida keng maydonni egallagan. Respublikaning tog' oldi zonasi va tog'li joylari juda ko'p soy hamda kichik daryo o'zanlari bilan parchalangan[12.3.]. Xalq turmush tarzi bevosita suv va suv inshootlari bilan bog'liq bo'lganligi uchun ijodkorlar ushbu mavzuda badiiy asarlar yaratib, suv obyektlari nomi bilan asarlariga bibliyonim tanlagan. A.Muxtorning "Amu" romani, B.Ro'zimuhammadning "Sirdaryo" she'ri, B.Otayevaning "Amudaryo" she'ri, Botuning "Qora dengizga", "Kaspiy dengizga" she'rlari, J.Ergashevaning "Ajdarko'l" qissasi, B.Boyqobilovning "Jamna" she'ri, M.Abdulhakimning "Daryo" she'ri bibliyonimlari gidronimlar bilan ifodalangan nomlar sirasiga kiradi. Gidronimlar xalq tarixi bilan bog'liq bo'lib, milliy tilning xalq ijtimoiy hayoti, madaniyati va ma'naviyatining o'ziga xos qirralarini ifoda etuvchi lisoniy qatlam hamda xazinadir[12.3]. Ijodkorlar gidronimlar asosida badiiy asarlarga nom qo'yish barobarida milliy qadriyatlarining bebaho namunalari yaratgan. Qolaversa, bunday bibliyonimlar kitobxonga ham badiiy, ham ilmiy, ham estetik zavq ulashadi.

Fitonimlarga asoslangan bibliyonimlar.

Bugungi globallashuv sharoitida o'simliklar dunyosining biosferadagi ahamiyati, biosferaning eng muhim komponenti sifatida ularni muhofaza qilish, o'simlik boyliklaridan oqilona foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu masalalar tilshunoslik sohasida ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, fitonimlar, ya'ni o'simliklar nomlari olimlar tomonidan tadqiq qilinmoqda. Biror tilning lug'at tarkibidagi fitonimlar tadqiqi o'sha xalqning madaniyati, jumladan, tabobat sohasidagi ilmiy salohiyati, qardosh bo'lmagan millatlar bilan ilmiy, madaniy munosabatlar, atrof-muhitga nisbatan ekologik munosabati va boshqa ko'plab jihatlar xususida ma'lum tasavvur va ma'lumotlar berish imkoniyatiga ega[7.131]. Fitonimik nominatsiyalar fitoobyektning xususiyatiga qarab bibliyonimni nomlashga va kitobxonda asar mazmuniga ilk xulosa chiqarishga imkon beradi.

Kuzatishlar natijasida fitonimlar orasida, asosan, gul nomlari asosida shakllangan bibliyonimlar sarmahsulligi aniqlandi. Muayyan madaniyatga tegishli jamiyatda shaxsning ijtimoiy muhitdagi o'rnini, xarakter-xususiyatini ramziy ifoda bilan yetkazishda ijodkorlar gullar nomlarini bibliyonim sifatida tanlaydilar. Cho'lponning "Qor qo'ynida lola", U.Hamdamning "Lola", "Na'matak", "Binafsha", A.Ko'chimovning "Binafsha", A.Allayorovning "Chinnigul", M.Yusufning "Lolaqizg'aldoq" bibliyonimlari bunga misol bo'la oladi. Shuningdek, S.Ahmadning "Luchchak shaftoli", "Xandon pista"; A.Qahorning "Anor", A.Muxtorning "Chinor", O'.Umarbekovning "Charos", E.Vohidovning "Uzum", S.Ochilning "Gujum" bibliyonimlari ham fitonimlar asosida yaratilgan.

Zoonimlarga asoslangan bibliyonimlar.

Hayvonot dunyosining nomlari bo'lgan zoonimlar ko'pgina tillarning leksik tarkibidagi eng qadimgi semantik guruhlardan birini tashkil qiladi[1.3].

Olamda hamma narsa bir-biriga bog'liq yaratilganidek, insoniyat ham tabiat bilan chambarchas yashaydi. Kishining xatti-harakatlari, xarakteri va tashqi ko'rinishini jonivorlar nomlari bilan atash yoki o'xshatish buning yaqqol isbotidir. A.Qahorning "Sinchalak" qissasi bibliyonimi asar bosh qahramoni Saida Alimovaga berilgan nisbatdir.

Zoonimlar badiiy adabiyotda qahramonga berilgan ta'rif o'rinlarida ko'p qo'llangan. Xususan,

ko'z jozibadorligini va tana harakatini tavsiflashda ohu zoonimi uchraydi. A.O'razboyevning "Ohu" bibliyonimi ana shunday zoonim asosida yaratilgan.

Hayvonlar haqida yozish, ular obrazini adabiyotga olib kirish Normurod Norqobilov ijodining asosiy qismini tashkil qiladi. Bu haqda adibning o'zi "Paxmoq" nomli kitobida keltirib o'tadi: "...jonivorlar jonli bir xalqa sifatida borliqni o'rab, to'ldirib turadi. Barining o'z yumushi va tashvishi bor. Tabiatning buzilmas qonuniyatlari hayvonlarning mavjudligi va harakati tufayligina yashovchidir. Kamina kuzatishlarim bo'yicha hanuz hech kimga og'iz ochmay kelaman. Lekin qog'ozga tushiraman, faqat badiylashtirilgan holda"[8.77]. Ushbu ijodkorning "Ena bo'ri", "Oqbo'yin", "Qashqa", "Do'ngkalla", "Kapalak" kabi asarlari bibliyonimlari zoonimlar bilan ifodalangan nomlar sirasiga kiradi.

O'zbek xalqi azaldan hayvonlar, qushlar nomlari bilan bog'liq ramzlarni, simvollarni yaratib keladi. Mifologik va real borliqdagi jonivorlar bilan bog'liq hodisotlarga ishonadi. Yozuvchilar ko'pgina asarlarini yozishda hayvonot olamiga murojaat etishi va zoonimlar bilan ifodalangan bibliyonimlarni tanlashidan maqsad kitobxonga asosiy g'oyani jonivorlar timsolida yetkazib berishdan iborat ekanligini sezish mumkin. O.Yoqubovning "Oqqushlar, oppoq qushlar", T.Malikning "Tilla kalamush", "Oltin baliq", O.Umarbekovning "Oq qaldirg'och", O.Hoshimovning "Qizil qarg'a", M.Yusufning "Oq tulpor", M.Abdulhakimning "Qaldirg'och" bibliyonimlari zoonimlar asosidagi tinchlik, ezgulik, to'kin-sochinlik singari ramziy semalar asosida motivlashgan. Kishilar hayotini kuzatar ekanmiz, ular o'zlariga eng sodiq va yaqin bo'lgan jonivori bu it ekanligini ta'kidlaydilar. Badiiy adabiyotda ham it qo'rqmas, sodiq, yaqin do'st timsollarida gavdalantiriladi. Boshqa jonivorlarga nisbatan itlarga nom qo'yish ham turlicha bo'ladi. Ijodkorlar tomonidan itlarga qo'yilgan nomlar asosida bibliyonimlar yaratilgan. S.Ahmadning "Qoplon", H.Ismatning "To'rtko'z", N.Norqobilovning "Oqbo'yin", O.Umarbekovning "Bo'ribosar" bibliyonimlarida itlarga xos ijobiy xususiyatlar, tashqi ko'rinishiga, xatti-harakatiga ishora borligi seziladi.

Bibliyonimlar orasida zoonimlar bilan ifodalangan shunday asar nomlari borki, ularda chuqur mazmun yashiringan. Sh.Xolmirzayevning

"Dinozavr" romani bibliyonimi ifodalagan mazmun beixtiyor kitobxonda qiziqish uyg'otadi. Dinozavr qirilib ketgan sudralib yuruvchi jonivor hisoblanganligi uchun bugungi kunda asar nomini bunday bibliyonim bilan atash ajablanarli va o'z o'rnida kitobxon uchun juda qiziqarli. Yangiliklarni qabul qilmaydigan eski zamon va eski qarashlar girdobida qolib ketgan odamni adib dinozavrga qiyos qilgan. Dinozavrni jismonan kuchli, biroq irodasi sust hayvon sifatida izohlab, adib shunday deydi: "Kuchlilar yenggadi, kuchsizlar yengiladi, deyilgan nazariya noto'g'ri! Agar kuchlilar yenggish qobiliyatiga ega bo'lganlarida, avvalo, dinozavr yenggan bo'lardi. Yo'q, u o'ladi. Sabab? U shakllanib bo'lgan." Bunday qarash qanchalik munozarali bo'lmasin, muallifning bugungi kunni – yangi davrni qabul qilishdagi ziyolilar fojiasi va iztiroblarini aks ettirishda o'ziga xos yo'l tutgani sezilib turadi.

Kosmonimlarga asoslangan bibliyonimlar.

Ma'lumki, samoviy jism nomlari tilshunoslikning kosmonimika deb ataluvchi sohasida o'rganiladi. Kosmik tadqiqotlarning rivojlanishi natijasida yuzlab kosmik obyektlar nomi paydo bo'ldi. Bu nomlar qaysi tilga mansub bo'lishidan qat'i nazar, o'zbek tili leksikasidan mustahkam joy olib, hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmoqda[9.3]. Eng qadimgi mifologik qarashlar, afsona-yu rivoyatlar yaratilishida va ularni nomlashda fazoviy jismlarga murojaat qilingan. Bunday yondashuv, osmon jismlari sinoatlariga qiziqish bugungi kunda ham ijodkorlar asarlarida, asarlarga qo'yilgan nomlarda yaqqol ko'rinadi.

Xalq tilida "yulduzing o'chmasin", "yulduzi yarashgan" kabi iboralar juda ko'p qo'llanadi. Yulduzlar nurini o'zida aks ettiradigan va shu tufayligina yorug' bo'lib ko'rinadigan sayyoralar va ularning yo'ldoshlaridan farqli o'laroq, o'zidan nur tarqatadigan katta gaz sharlaridir. O'zbek milliy mental olamida yulduz – yorug'lik, martaba, yetuklik timsoli. Shuning uchun ham badiiy asarlar orasida yulduz bilan bog'liq ko'plab bibliyonimlarni uchratamiz: "Mitti yulduz" (A.Oripov), "Yulduzlar" (O.Umarbekov), "Yulduz" (Bobur Nabi), "Surayyo yulduziga" (B.Boyqobilov).

Oy nafaqat, tunni yoritib turuvchi jism, shu bilan birga, kishilarning yillar hisobini va vaqt o'lchovini bexato bilib yurishlari uchun noyob xilqat bo'lgan. Musulmon xalqlarida yarim oy – Hilol

o'zgacha ulug'lanib, davlat ramzlarida ham aks etgan. Hilol sermazmun til birligi sifatida bibliionimlarga ham ko'chgan. "Tafsiri Hilol" (Shayx Muhammad Sodiq), "Hilol" (J.Kamol). Bundan tashqari, "Yangi oy – sunbula" (B.Qobul), "Bulut to'sgan oy" (Sh.Xolmirzayev), "Quyosh" (E.Vohidov) kabi bibliionimlar ham kosmonimlar bilan ifodalangan.

Etnonimlarga asoslangan bibliionimlar:

Etnonimlar deganda biror urug', qabila, elat, xalq, millat va etnik uyushmalar nomlari tushuniladi. Etnonimlar aynan shu uyushmalarni nomlash zarurati bilan vujudga kelgan bo'lib, ular axborot tashiydi. Bilamizki, etnonimlar asosida antroponimlar, toponimlar, gidronimlar va qisman bibliionimlar ham yaratilgan. "O'zbeklar" (Sh.Xolmirzayev), "O'zbekim" (E.Vohidov), "O'zbek degan nom" (M.Yusuf), "O'zbekman" (A.Oripov) kabi bibliionimlar yaratilishida o'zbek etnonimi asos bo'lgan. "O'zbek" atamasining kelib chiqishi haqida turlicha qarashlar bor bo'lib, ijodkorlar o'ziga beklik motivini yetakchi o'ringa qo'ygan va o'zbek etnonimi bilan bog'liq asarlariga shunday bibliionim tanlaganlar. Turkiy qavmlardan biri bo'lgan tabg'achlar haqidagi asariga Isajon Sulton "Tabg'achlar" tarzida bibliionim tanlaydi.

Oykodomonimlarga asoslangan bibliionimlar. Tilshunos olim E.Begmatov onomastik ko'lam masalasiga atroflicha to'xtalib, oykodomonimlar ham tilimiz rivojida muhim ahamiyatga ega til birligi ekanligini ta'kidlaydi. Oykodomonim – alohida olingan bino, inshoot va me'morchilik obidalarini atoqli oti[4.47.] hisoblanadi. Shahar hududidagi alohida olingan bino va inshootlar nomlari aynan oykodomonim atamasi ostida birlashadi[2.223]. Ma'lumki, onomastik tizim birliklari boshqa bir obyektini nomlashda foydalaniladi. Kuzatishlar natijasida aniqlandiki, oykodomonimlar bibliionimlar tarkibida ham uchraydi: "Satira teatri, qaydasan?" (T.Malik). Bibliionimlarning tanlanishida oykodomonimlar motiv bo'lgan birliklar, asosan, tarixiy me'morchilik obidalarini nomlari ekanligini ko'rish mumkin. Xususan, "Ko'kaldosh" (Mirtemir), "Minorai kalon" (Shamsiddin Sadoiy), "Toj mahal" (B.Boyqobilov), "Tonggi Registon" (Faxriyor) kabi bibliionimlar oykodomonimlar bilan ifodalaniib, ular tarixiy obidalar, osori-atiqalar, qolaversa, xalqimizning buyuk

o'tmishidan so'zlovchi nomlar bo'lib maydonga kelgan.

Geortonimlarga asoslangan bibliionimlar.

Onomastikaga oid terminologik lug'atda har qanday bayram, xotira sanalari, tantana va festivallarning atoqli nomlari geortonim (yun. heortne – georto + onoma – atoqli ot)lar deb izohlanadi[5.24]. Bayramlar borki, albatta, kishi ruhiyatida jo'shqinlik, shukronalik, xotirjamlik hislari jo'sh uradi. Bayram nomlari bilan ifodalangan bibliionimlar ham kitobxon qalbida iliqlik, xushkayfiyat uyg'otadi va asar mutolaasiga chorlaydi. Maxsus sanalarda o'tkaziladigan bayram nomlari bilan ifodalangan "Navro'z, Navro'z" (Sh.Xolmirzayev), "Navro'zim", "Yangi yil" (M.Yusuf) bibliionimlari, shuningdek, tantanalar, sayllar nomlarini ifodalovchi "Lola sayli" (A.Mamarasulov), "Gullar bazmi" (E.Vohidov) bibliionimlari yaratilishida geortonimlar asos bo'lgan.

Bibliionimlarga asoslangan bibliionimlar:

Kuzatishlar natijasida tarkibida bibliionimlar ishtirok etgan bibliionimlar ham aniqlandi: "Nasoyim ul-muhabbat"ga sayr" (Eshqobil Shukur), "Zarbulmasal" va boshqa masallar" (M.Muhammad Do'st), "Abdulla Qodiriyning o'tmagan kunlari" (A.O'razboyev).

NATIJAR VA XULOSA. Umuman olganda, atoqli otlar, turdosh otlar, harakat-holatni bildiruvchi so'zlar, yordamchi va oraliq turkumlarga oid leksemalar bibliionimlar shakllanishida asosiy o'rin tutadi. Bibliionimlarni bunday turlarga ajratib tadqiq qilish, ularning asosiy mavzu ko'lamini belgilashga imkon beradi hamda "insonning olamni idrok etishi va uni tilda aks ettirishi, til egalarining lisoniy ongi, tafakkuri, xotirasi imkoniyatlari, lisoniy ongida jamlangan leksik birliklar zahirasi, leksik zahiradagi birliklarning o'zaro munosabati"[6.5], shuningdek, lingvomadaniy xususiyatlarni namoyon qiladi. Bibliionimlar boshqa atoqli otlarga nisbatan eng ko'p ma'noviy guruhlariga ega onomastik birliklar hisoblanib, mazkur maqolada gidronimlar, fitonimlar, zoonimlar, kosmonimlar, etnonimlar, oykodomonimlar, geortonimlar, bibliionimlarga asoslangan bibliionimlar bilan cheklandik. Turdosh leksika asosida shakllangan bibliionimlar, shuningdek, ayrim atoqli otlar, xususan, antroponimlar va toponimlar bilan ifodalangan

bibliyonimlar tahlilini boshqa ishlarimizda batafsil yoritishga harakat qilganmiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Salimova Z. Turk tilida zoonim va fitonimlar orqali inson qiyofasiga murojaatning o‘ziga xosliklari. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.* – 2022.
2. Ro‘zmetova M. Oykodomonimlarni tadqiq qilish masalasi. *Ilmga baxshida umr. Konf. materiallari.* – Urganch, 2021. – B.223.
3. Бегматов Э., Хусанов Н., Ёкубов Ш., Боқиев Б. Ўзбек тарихий номшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1992. – № 5-6. – Б. 21.
4. Бегматов Е. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б.47.
5. Бегматов Э. Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.24.
6. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: Meriyus, 2017. – Б.5.
7. Наримов Ҳ. Хоразм шеваларидаги айрим ўсимлик номларининг тарихий-этимологик хусусиятлари. Ономастик бирликларнинг социолингвистик, этнолингвистик, лингвопоэтик, лингвокультурологик тадқиқи масалалари. – Наманган, 2022. – Б.131.
8. Норқобилов Н. Пахмоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б.77.
9. Примов А. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф – Тошкент, 2009. – Б.3.
10. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент, 2013. – Б.20.
11. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси энциклопедик маълумотнома. – Тошкент, 2002. – Б.9.
12. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.3.
13. Волков А.Г. Язык как система знаков. – МГУ, 1966. – С.42.
14. <https://ilmlar.uz/shukur-xolmirzayev>

ГЕНДЕР ТАРИХИ ВА УНИНГ ТАДҚИКОТ УСУЛЛАРИ

¹Шадманова Санобар, Тошкент давлат шарқшунослик университети, тарих фанлари доктори, профессор

²Иминохунова Наимахон, Oriental университети магистри

HISTORY OF GENDER AND ITS RESEARCH METHODS

¹Shadmanova Sanobar, Tashkent State University of Oriental Studies, doctor of history, professor

²Iminokhunova Naimakhon, master of Oriental University

ИСТОРИЯ ГЕНДЕРА И МЕТОДЫ ЕЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

¹Шадманова Санобар, Ташкентский государственный университет востоковедения, доктор исторических наук, профессор

²Иминохунова Наимахон, магистр университета Oriental

Аннотация: Ушбу мақолада гендер тарихига оид тадқиқотлар борасида фикр-мулоҳазалар келтирилган. Шунингдек, гендер тарихини ўрганиш бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар, уларнинг ўзига хос усуллари ўрганилган.

Калим сўзлар: гендер тарихи, методлар, тадқиқот усуллари, хотин-қизлар тарихи.

Abstract: This article presents reviews of gender history research. Research conducted on the study of gender history and their specific methods are also studied.

Keywords: gender history, methods, research methods, women's history.

Аннотация: В данной статье представлены отзывы об исследованиях гендерной истории. Также изучаются исследования, проводимые по изучению гендерной истории и их специфические методы.

Ключевые слова: гендерная история, методы, методы исследования, женская история.

КИРИШ. Жаҳон тарихшунослигида XX асрнинг 70-йилларида “хотин-қизлар тарихи” янги йўналиш сифатида пайдо бўлди ва долзарблик касб этди. “Хотин-қизлар тарихи”-нинг асосий йўналиш сифатида шаклланишига унга оммавий ҳаракатлар тарихини ўрганган тадқиқотчилар қизиқиши таъсир этган. Замонавий муаммоларни тушунишда феминизм ва суфражизм тарихини ўрганиш: шубҳали тарзда шуҳрат қозонган аёлларга “зулм” деганда нимани тушуниш керак, у ҳар доим ҳам бўлганми, қачон ва

қаерда вужудга келган, у пайдо бўлиш сабаблари ва яшаш шакллари, тенгсизликни йўқотиш усуллари ва йўллари. “Хотин-қизлар тарихи” бўйича дастлабки ишлар АҚШда women's studies илмий дастури асосида амалга оширилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР. Дастлаб АҚШда, кейинчалик кўпгина Европа мамлакатларида Хотин-қизлар тадқиқотлари институционализация қилина бошлади: факультетлар ва тадқиқот лойиҳалари, гуруҳ ва лабораториялар шаклланди ҳамда улар

1

¹<https://orcid.org/0002-0005-1588-2191>

¹e-mail:

sanobar_shadmanova@mail.ru

2

²<https://orcid.org/0004-0008-1476-9217>

²e-mail:

iminoxunova@mail.ru

“Хотин-қизлар тарихи”ни фанлараро спектрдан ўргана бошладилар. 1980-йиллар бошида Ғарб мамлакатлари олий ўқув юртларида юзлаб ўқув курслари вужудга келди ва ўнлаб олий ўқув юртлари талабаларни бу соҳага ихтисослаштирди. Аммо бу йўналишда иш олиб борган тадқиқотчилар алоҳида “Хотин-қизлар тарихи” билан шуғулланиш уларни боши берк кўчага олиб киришини тушуниб етдилар. Шунинг учун 1980-йилларда гендер концепцияси вужудга келди, яъни “Хотин-қизлар тарихи” “эркаклар тарихи” билан албатта кесишиши лозим эди. “Хотин-қизлар тарихи” ва “эркаклар тарихи”ни бири-бирига қарши қўйиб бўлмаслигини тадқиқотчилар тушуниб олдилар. Барча давлатлардаги тадқиқотчилар ижтимоий тадқиқотларда гендер омилини ҳисобга олиш заруриятини англаб етдилар.

Янги тарих бўйича ишлар муаллифи, машҳур америкалик-канадалик тарихчи Натали Земон Дэвис “Йўл ёқасидаги аёллар” номли тадқиқотида мавжуд андозалардан четга чиқишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Китоб XVII аср тарих майдонига кирмаган учта аёл тақдирига бағишланиб, унда аёл шахсининг ўз-ўзини реализация қилишининг ноанъанавий йўллари танилган. Китобда уч хил тоифадаги, бир-бирини танимайдиган аёллар ҳаёти тасвирланиб, улар ўзаро ўхшаш ташқи шароитга боғланиб қолгани таъкидланади. Бу аҳвол хотин-қизлар эмансипациясига қарши бўлган асрда оддий маиший турмушдан бошлаб, жамиятда аёлнинг ўзини қандай тутиши ҳақида талабларгача ўхшашлиги билан боғлиқ эди. Ушбу китобда тасвирланган аёллар тақдири маълум бир тарихий даврни яхлит маданият сифатида қабул қилишимиздаги қолипни ўзгартириш имконини беради. Шунга қарамадан, бир-бирига ўхшамаган мазкур аёллар анъанавий тасаввурлар доирасидан ва мавжуд қолиплардан чиққан ҳолда хулқ-атворларини намойиш қилади. Яҳудий, католик ва протестант аёлларнинг тарихи XVII аср ҳақидаги билимнинг янада тўлиқроқ бўлишига ҳисса қўшади ҳамда аёллар тимсолининг ўзига хос жиҳатларини очиқ беради[2].

МУҲОКАМА. СССРда эса 1985 йилгача, яъни қайта куриш давригача нафақат гендер тадқиқотлари, балки “хотин-қизлар тарихи” ҳам мустақил йўналиш сифатида мавжуд эмас эди. Бу даврда СССРда дастлабки тадқиқотлар вужудга

келди, лекин ушбу мавзу илмий жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланмади. СССРда “хотин-қизлар тарихи” “амалий” характердаги ижтимоий фанларда социологлар, ҳуқуқшунослар, демографлар ва этнографлар томонидан бирмунча тадқиқ этилган, масалан, никоҳ ва оила муносабатларининг эволюцияси тадқиқ этилганда жинс омилини ҳисобга олмасликнинг иложи йўқ эди. Бу борада тарихчилар ва файласуфларнинг вазифаси мураккаброқ бўлган.

1980 йиллар охиридан СССРда инглиз тилидаги феминистик адабиётлар таржима қилина бошлайди. 1990 йилда Москвада гендер тадқиқотлари маркази Россия ФА илмий тармоғи сифатида вужудга келган, 1994 йилда у хотин-қизлар нодавлат ташкилоти сифатида рўйхатга олинган. 1991 йил бундай марказлар Санкт-Петербургда (университет қошида ва Россия Фанлар Академияси социологик тадқиқотлар Институти филиали хузурида), 1992 йилда бошқа шаҳарларда ҳам вужудга келади. Бундай марказлар, аввало, социологлар ва демографлар, иқтисодчилар ва ҳуқуқшунослар, қисман, этнологлар, тиббиёт ходимлари, психологларни бирлаштирган эди. Ўз илмий фаолиятини янги йўналиш хотин-қизлар, айниқса, гендер тадқиқотларига бағишлаган тарихчилар эса МДХ мамлакатларида ҳозирги кунгача камчиликни ташкил этади. Бунинг асосий сабаби – социологлар, психологлар, медиклар ва демографлар тадқиқотлари амалий характерга эғалигидадир. 1990-йилларнинг ўрталаридан “хотин-қизлар тарихи” бўйича курслар Россиянинг баъзи университетларида ўқитила бошлади. Охириги 25 йилда жаҳонда “хотин-қизлар тарихи”ни ўрганиш ниҳоятда ривожланди, ўнлаб журналлар ушбу мавзуда махсус рукнларга эга, ҳар йили турли давр ва минтақалар бўйича кўплаб тадқиқотлар нашр қилинади. МДХ давлатларида бундай тадқиқотларнинг камлигига яна бир сабаб адабиётларнинг асосий қисми хорижий тилларда эканлиги ҳамда хорижий журналлардан фойдаланиш имконияти камлигидадир. Шундай қилиб, фанлараро ёндашувнинг бир йўналиши бўлган гендер тарихи “хотин-қизлар тарихи”дан фарқли равишда ўз предмети сифатида жинслар ижтимоий диалогини танлади. Гендер тадқиқотлари билан шуғулланувчи машҳур олим Н.Л.Пушкарёва гендер тадқиқотлари хотин-қизлар ва эркакларни “фақат иерархия, стратификация рақурсида эмас, балки

уларнинг ўзаро таъсири ва бир-бирини тўлдиришининг турли кўринишлари тарихий эволюциясини” ўрганишга қаратилган. Ҳозирги замон машхур файласуфлари Ж.Лакан, Ж.Деррида ҳамда постмодернизм феминизми тарафдорлари Ю.Кристева ва Л.Иригарэйларнинг гендер тарихи билан қизиқишлари бежиз эмас”[3]. Ижтимоий тарих ва маданият тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар гендер тарихининг фаол тарафдорлари бўлди.

НАТИЖАЛАР. Охирги йилларда олиб борилаётган изланишларда тадқиқот предметига жинс омилининг таъсир қилишини ҳисобга олишга (иш ҳақи, меҳнат шароити, иш билан таъминланганлик даражаси, турли протестларга мойиллик ва б.) алоҳида эътибор берилмоқда. Бундан ташқари, тарихий демография туғилиш, ўлим, контрацепцияга ва болаларга муносабатдаги гендер фарқлар, миграциянинг гендер жиҳатлари (меҳнат, диний, никоҳ) каби масалаларни ўрганмоқда. Сиёсий тарихни ўрганишда ҳам гендер ёндашувидан фойдаланиш мумкин, айниқса, сиёсий, фуқаролик, сайлов ҳуқуқлари учун кураш тарихи, ҳукумат органларидаги иштироки масаласи каби жиҳатларга эътиборни қаратиш лозим. Бундан ташқари, менталитет тарихини ўрганишда ҳам гендер тадқиқотлари муҳим ўрин эгаллайди. Кундалик ҳаёт тарихида, болалик, ёшлик, қарилик, бевалик тарихини ўрганишда масаланинг гендер жиҳатларини очиб бериш чуқур илмий хулосалар қилишга ёрдам беради. Шундай қилиб, гендер тарихи тарихий тадқиқотларда фанлараро ёндашувнинг намоён бўлиши ҳисобланиб, янги ижтимоий тарихнинг яхлитлигини тиклашга қаратилгандир. Гендер тарихнинг предмети ижтимоий муносабатларнинг муҳим жиҳатларидан бири бўлган эркаклар ва аёллар ўртасидаги муносабатлар ҳамда уларнинг макротарихий контекстда намоён бўлиши ҳисобланади. Гендер тарихи жинсларнинг ижтимоий-маданий фарқлари ва жинслар иерархияси тўғрисидаги тасаввурлардан келиб чиққан ҳолда уларнинг функциясини тарихий ретроспекцияда кўрсатади. Гендер муносабатлари динамикаси ижтимоий-тарихий ривожланишнинг умумий концепциясига қўшилиб кетади.

Ўзбекистонда ҳам 1990-йиллар ўрталаридан гуманитар фан соҳаси вакиллари гендер тарихи билан шуғуллана бошладилар.

2003 йилда “Гендер тадқиқоти асослари курси хрестоматияси” чоп этилди[6]. Китобда гендер назарияси ва феминизмнинг асосий тушунчалари ҳамда атамалари, гендер тадқиқотларининг назарий-услубий асослари бўйича Ғарбда машхур бўлган асарлардан парчалар ўзбек тилига таржима қилиб берилган. Масалан, француз ёзувчиси, феминистик ҳаракат гоявий раҳнамоларидан бири Симона Бовуарнинг (1908-1986 й.) “Иккинчи жинс” (1949 й.), Кейт Миллетнинг “Жинсий сиёсат назарияси”, Р.Хофнинг “Гендер тадқиқотларининг вужудга келиши ва ривожланиши” каби тадқиқотларидан парчалар ўрин олган[5]. 2007 йилда “Гендер муносабатлари назарияси ва амалиётига кириш” тўплами нашр этилди, унда турли илмий йўналишлар: иқтисод, таълим, ҳуқуқ, тарих, сиёсат ва маданият соҳасидаги гендер тадқиқотлар назарияси ва методологияси бўйича мақолалар жамланган. Илмий мақолалар тўплами икки бўлимдан иборат. Биринчи бўлимда гендер назариясининг асосий қоидалари: инсон барқарор ривожланиши концепциясининг юзага келиши ва моҳияти, гендер стереотиплар, тарихий ретроспекцияда гендер тенглиги масалалари таҳлил этилган. Иккинчи бўлим ривожланиш назарияси ва амалиётидаги гендерга бағишланган бўлиб, иқтисод, ҳуқуқ ва бошқарув соҳаси, ижтимоий секторда гендер жиҳатларни очиб беради. Ҳозирги кунда Ўзбекистон ижтимоий фан соҳаларида гендер бўйича тадқиқотларни кенгайтириш лозим. Охирги ўн йилликда хотин-қизлар масаласига Ватан тарихшунослигида[4] ва хорижий тадқиқотларда алоҳида аҳамият берилмоқда. Улар орасида Ўзбекистонда хотин-қизлар эмансипациясига бағишланган америкалик тадқиқотчи Марианна Кампнинг илмий изланишлари муҳим ўрин тутди. Унинг тадқиқотларида давлатнинг ва партиянинг сиёсатига эмас, балки хотин-қизларнинг ҳаётий тажрибаларига асосий урғу қаратилган. Марианна Камп ўзбек хотин-қизларининг субъектив тажрибасини ўрганиб, XX аср бошларида “Ҳужум” кампанияси эълон қилингунга қадар “янги хотин-қизлар”нинг паранжи кийишдан бош тортиши жамиятда қаршиликка учрамади, деган хулосага келади. 1927 йилда бошланган кенг миқёсдаги кампания “янги хотин-қизлар”га нисбатан оммавий равишда куч ишлатишни вужудга келтирди, чунки маҳаллий

аҳоли мазкур кампанияни анъанавий турмуш тарзига қарши чиқиш деб қабул қилди. Тадқиқотчи жамиятнинг анъанавий қисми ва паранжини ташлаган аёллар ўртасидаги қарама-қаршиликни, бир томондан, совет ҳокимияти ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги, иккинчи томондан, жамият ичидаги маданий зиддият деб қарайди. Марианна Камп ҳужум кампаниясида иштирок этган аёллар билан суҳбатлашиб, оғзаки тарих асосида тадқиқот олиб борди. Кейинчалик журналист ва тадқиқотчи Маръуфа Тўхтажоева Ўзбекистондаги турли касб ва турли ёшдаги хотин-қизларнинг оғзаки ҳикоялари, хатлари ва кундаликлари асосида XX аср тарихий воқеаларига ойдинлик киритди. Машхур тадқиқотчилардан бири Дениз Кандиотти таъкидлашча, мазкур муаллифнинг китоблари шакл жиҳатидан илмий бўлмаса-да, унда тарихий ҳикоя, инсонлар тақдири, социологик таҳлил ва интервью, шеър ва қўшиқларнинг қўшилиши муаллиф билан жонли мулоқот қилаётгандек тасаввур уйғотади[2].

2001 йилда АҚШнинг Индиана университетида “Оммавий дискурс ва шахсий ҳаёт: Ўзбек аёли ва совет бошқаруви, 1917-1991 й.” мавзусида Элизабет Константиннинг фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзган диссертация 1917-1991 йилларда ўзбек аёллари ўртасида гендер масаласи ҳамда уларнинг ҳар кунги ҳаёти ҳамда ушбу масалалардаги ўзгаришлар тўғрисида сўз юритади. Жумладан, дастлаб муаллиф худуддаги анъанавий гендер масаласини таърифлаб, сўнг ундаги ўзгаришлар кетма-кетлигини даврий жиҳатдан таққослаб берди. Шунингдек, бу ишда гендер масаласи никоҳ тўйи, бешик тўйи, Биби Сешанба, гап, зиёрат каби маҳаллий маросимларда қандай ўрин тутгани тадқиқ қилинади[3].

Гендер тадқиқотлари бўйича машхур мутахассислардан Д.Кандиоти ва Н.Азимованинг мақоласида Ўзбекистон хотин-қизларининг диний маросимлардаги иштироки ҳамда совет даври ва мустақиллик йилларида бу борадаги ўзгаришлар ҳақида фикр юритилади. Жумладан, совет ҳокимияти йилларида диний маросимларнинг “сиёсийлаштирилиши”га қарамадан уларда иштирок этганлари ва бунинг сабаблари очиб берилади. Муаллифлар

мустақиллик йилларида маросимлар ҳақиқий ўзбек идентиклигини тасдиқловчи таъсир бўлиш билан бирга уларда кишиларнинг мавқеи ва моддий аҳволидаги нотенглик намоён бўла бошлангани таъкидлайди. Мақолада 1997-2001 йилларда Андижон, Қашқадарё ва Хоразм вилоятларида аҳоли орасида дала тадқиқотлари натижасида олинган маълумотлар илмий истеъмолга киритилган[4].

ХУЛОСА. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, бугунги кунда гендер тарихига оид тадқиқотларда турли табақага мансуб аёлларнинг ижтимоий ҳимоя тизимини шаръий ва маҳаллий қонунлар асосида таҳлил қилиш, қозилик ҳужжатларида акс этган иқтисодий масалалар (олди-сотди, мерос, васият)ни аёллар ҳаётига таъсирини аниқлаш, XVI-XX аср бошлари никоҳ амалиётида акс этган никоҳ шартномаси масалаларини ўрганиш, аёллар масаласи билан боғлиқ юридик ҳужжатларни дипломатика (ҳужжатлар мазмуни, шакли, тузилиши ва бошқа хусусиятлари) тарихи доирасида тадқиқ этиш, уларнинг динамика ва трансформация жараёнларини кўрсатиб бериш, гендер масалаларини ўрганишга алоҳида аҳамият берилмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Azimova N. Women's Survival Strategies: Their Role in Keeping Traditions Alive. Gender and Identity Construction.-Brill, Leiden, 2000.P.299-304.
2. Deniz Kandiyoti and Nadira Azimova. The communal and the sacred: women's worlds of ritual in Uzbekistan // The Journal of the Royal Anthropological Institute Vol. 10, No 2. – London, 2004. – P. 327-349.
3. Elizabeth A. Constantine. Public discourse and private lives: Uzbek women under Soviet Rule, 1917-1991. PhD diss. – Indiana University, 2001. – 295 p.
4. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы. – Ташкент: Фан, 1991. – 132 с.
5. Гендер муносабатлар назарияси ва амалиётига кириш. – Тошкент, 2007. – 424 б.
6. Гендер тадқиқоти асослари курси хрестоматияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. – 411 б.

СОПОСТАВЛЕНИЕ РАСПРОСТРАНЁННЫХ И НЕРАСПРОСТРАНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В

РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

*Фотима Яркулова, преподаватель русского языка кафедры
«Узбекский язык и гуманитарные науки» Каттакорганского
филиала Самаркандского государственного университета*

YIG'IQ VA YOYIQ GAPLARNI RUS VA O'ZBEK TILLARIDA QIYOSLASH

*Fotima Yarkulova, Samarqand davlat universiteti Kattaqo'rg'on
filiali "O'zbek tili va gumanitar fanlar" kafedrasi rus tili o'qituvchisi*

COMPARISON OF COMMON AND UNCOMMON SENTENCES IN THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

*Fotima Yarkulova, Teacher of Russian language at the department
of "Uzbek language and humanities" of the Kattakorgan branch of
Samarkand State University*

[https://orcid.org/
0009-0003-7983-252X](https://orcid.org/0009-0003-7983-252X)

e-mail:

fotimayarkulova@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена вопросам изучения раздела синтаксиса в русском и узбекском языках. Также в статье рассматривается сопоставление простых распространённых и нераспространённых предложений. Для изучения этой темы необходимо знать члены предложений: подлежащее, сказуемое, определение, обстоятельство, дополнение.

Ключевые слова: распространённых, нераспространённых, грамматическая основа, подлежащее, сказуемое, определение.

Annotatsiya: Ushbu maqola rus tili grammatikasining sintaksis bo'limidagi yig'iq va yoyiq gaplarga qaratilgan, shu bilan birga ular o'zbek tili grammatikasi bilan qiyoslangan. Bu mavzuni o'rganish uchun gap bo'laklarini – egani, kesimni, aniqlovchini, to'ldiruvchini, holni o'zlashtirish kerak.

Kalit so'zlar: yig'iq, yoyiq, grammatika, negiz, ega, kesim, aniqlovchi.

Abstract: The article is devoted to the issues of studying the syntax section in the Russian and Uzbek languages. The article also discusses the comparison of simple common and non-common sentences. To study this topic, you need to know the members of sentences: subject, predicate, definition, circumstance, object.

Keywords: common, uncommon, grammatical basis, subject, predicate, definition.

ВВЕДЕНИЕ. Русский язык очень богат и красив, он является главным образующим стержнем русской культуры. Как вы думаете богат ли он на самом деле? Да, очень богат и разнообразен. Что удивляет иностранца? – Это количество синонимов в русском языке. Можно заменить многих слов синонимами. Например, простое слово «красивый», можно заменить синонимами, как «прекрасный», «потрясающий», «хороший». Вряд ли в русском

языке найдется слово, к которому нельзя подобрать замену [1].

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД. Данное направление получило отражение и в русской грамматической науке, начало которой В. В. Виноградов возводит к грамматикам Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого и развитие которой мы находим в трудах М.В.Ломоносова, затем И.И.Давыдова, К.С.Аксакова, Ф.И.Бушлаева. Предложение рассматривалось

ими как языковое выражение суждения, подлежащее – как языковое выражение субъекта, сказуемое – предиката, сложное предложение – умозаключения. М.В.Ломоносов в «Российской грамматике» так определял предложение: «Сложение знаменательных частей слова, или речений... производит речи, полный разум в себе составляющие через снесение разных понятий»[2]. Указание на связь синтаксиса с мышлением входило в определение синтаксиса до начала XX в.

ОБСУЖДЕНИЕ. Если в предложении кроме грамматической основы есть второстепенные члены предложения, то такое предложение является распространёнными: Ярко светит весеннее солнце (Bahor quyoshi charaqlab chiqdi) Как вышел? – Ярко – обстоятельство образа действия. (Qanday chiqdi? – harakat va holat holi).

Закончите следующие фразы:

1. Предложение состоит из ... (слов и словосочетаний);

2. Предложение выражает... (законченную мысль);

3. Первое слово в предложении пишется (заглавной буквой);

4. В конце предложения ставится (точка(.), вопросительный знак(?), восклицательный знак(!);

5. Главные члены предложения (подлежащее и сказуемое);

В узбекском языке тоже предложение состоит из слов и словосочетаний (so‘z va so‘z birikmasidan iborat: Olma-shirin; olma-qanday? Katta odamlar - qanday odamlar?).

В узбекском языке тоже предложение выражает законченную мысль (Biz doimo sog‘lig‘imizni o‘ylashimiz kerak).

В узбекском языке тоже предложение пишется заглавной буквой (Darsda o‘qituvchini diqqat bilan tinglash kerak).

Как в русском, так и в узбекском языке есть предложения по цели высказывания.

1. Я напишу тебе письмо (men senga maktub yozaman)-повествовательное предложение-darak gap).

2. Неужели Азиз не пришёл? (Nahotki Aziz kelmagan bo‘lsa?) – вопросительное предложение (so‘roq gap).

3. Папа приехал! (Dadam keldi!) – восклицательное предложение (his-hayajon gap). В узбекском языке тоже главные члены предложения ega ,kesim.

По наличию (или отсутствию) второстепенных членов предложения простые предложения – двусоставные и односоставные – делятся на нераспространённые и распространённые [3].

РЕЗУЛЬТАТЫ. Нераспространённые простые предложения в своём составе имеют только главные члены: Ребята читают – Кто читает? Что делают ребята?

На узбекском языке и как в русском совпадают вопросы: Kim? Nima qilyaptilar?

Главные члены предложения – это подлежащее и сказуемое. Они образуют грамматическую основу предложения. Главные члены не зависят от других слов в предложении, а форма остальных слов в предложении может зависеть от подлежащего или сказуемого.

Например: Подлежащее – это главный член предложения, обозначающий предмет и отвечающий на вопрос **кто? что? (Ega kim? nima? so‘rog‘iga javob beradi).**

1. Подлежащее может быть выражено:

1) именем существительным в именительном падеже: (что?) Город тихо спит (Shahar tinch uxlayapti).

2) Местоимением в именительном падеже:

(кто?) Я иду по берегу реки (Men daryo qirg‘og‘i bo‘ylab boryarman).

3) Числительным в именительном падеже:

(кто?) Двое стояли и молчали (Ikkalovi jim turishibdi va eshitishyapti).

4) Инфинитивом в именительном падеже: Курить – здоровью вредить (Chekish – sog‘liqqa zarar).

Как мы видим, русский язык с узбекским языком совпадает в данных предложениях. Совпадает подлежащее и в русском и в узбекском языках.

Сказуемые тоже совпадают: 1. Простое глагольное сказуемое: Отец защищает семью (Ota oilani himoya qiladi). 2. Составное глагольное сказуемое: Я в свободное время люблю читать книги (Men bo‘sh vaqtimda kitob o‘qishni yoqtiraman). 3. Именное сказуемое: Мой папа –

учитель (Mening dadam – o‘qituvchi). Во всех указанных примерах русский язык совпадает с узбекским языком.

Определение-второстепенный член предложения. Определение – это второстепенный член предложения, обозначающий признак предмета и отвечающий на вопросы какой? чей? Различаются определение согласованное и определение несогласованное. Согласованное определение согласуется с определяемым существительным в падеже и числе, а в единственном числе также в роде: **письменная работа, наш класс, улыбающееся лицо, вторые сутки. Несогласованное определение связано с определяемым существительным по способу управления или по способу примыкания:** улицы города, тетрадь в клетку, его карандаши, материал попрочнее, брюки навывпуск, обещание прийти, мальчик семи лет, лошадь серой масти.

Основными характеристиками простого предложения могут быть следующие: его синтаксическая структура, образованная определенными словоформами (компонентами предикативной основы ран) и взаимодействием этих компонентов; его смысловая структура; порядок слов и тон; фрагменты предложения, которые считаются компонентами предикативной основы или расширителями предикативной основы. По величине основы конструкции простое предложение бывает 2-мя разными; двухкомпонентный бег, однокомпонентный бег. Предикативная основа двусоставного предложения состоит из притяжательных и причастных предложений (Salqin shamollargina qizning sochlari bilan o‘ynashadi. Ko‘kda tanho ou kezmoqda). Предикативной основой односоставного предложения является причастие. В узбекском языке существуют следующие виды односоставных предложений: **личное** - Желая

вам счастья на этом светлом пути (Shu yorug‘ yo‘lda sizga baxtlar tilayman); неизвестный побегал (Jo‘jani kuzda sanaydilar) человек в обобщенном виде бежал (Dehqon bo‘lsang shudgor qil, mulla bo‘lsang takror qil); **безличное предложение** - (To‘rt-besh kundan keyin terimga tushiladi) именительный падеж, бежал (Ana sovuq, mana qor! Mana O‘sarjonning bolasi... Samarqand. Registon maydoni...).

Простое предложение может быть коротким или длинным. Сложное простое предложение состоит только из главных предложений, т. е. только из одной предикативной синтагмы (Работа началась. Они идут); общее простое предложение состоит из главного и второстепенного предложения, то есть содержит предикативную синтагму, а также другие синтагмы (Низамджон всем сердцем слушал слова сестры)[2].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Второстепенные члены тоже как в русском языке сходятся с узбекским языком. Если в предложении кроме грамматической основы будут второстепенные члены предложения, то такое предложение называется распространённым. В каждом примере мы видим сходство: и главные члены, и второстепенные члены предложения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Розенталь Д.Э. Русский язык сборник правил и упражнений [для старшего школьного возраста. – Москва: 2011.
2. Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. – М: 1990.
3. Прияткина, А.А. Союзные связи в простом предложении. – Владивосток: 1978.
4. Русская грамматика. Т.2. – М: 1980.
5. Камалов У.А. Оптативные предложения в русском и узбекском языках. Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 47 (337).

PROVERBIAL FRAZEOLOGIZMLARNING IFODALANISHI

*Narmuratov Zayniddin Radjabovich, Termiz davlat universiteti
o'qituvchisi, (PhD)*

EXPRESSION OF PROVERBIAL PHRASEOLOGISMS

*Narmuratov Zayniddin Radjabovich, teacher of Termiz State
University (PhD)*

ВЫРАЖЕНИЕ ПОСЛОВИЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

*Нармуратов Зайниддин Раджабович, преподаватель
Термезского государственного университета (PhD)*

[https://orcid.org/
0005-0009-1988-7614](https://orcid.org/0005-0009-1988-7614)

e-mail:
zayniddin.tersu@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologik birliklar keng mazmunda tushunish tendensiyasiga amal qilingan bo'lib, maqol, matal, aforizm kabi birliklar frazeologik birliklar tarkibiga kiritilgan. Ingliz va o'zbek tillari materiallari misolida tahlilga tortilgan. Maqollarning barchasi ham frazeologik birliklar tarkibiga kiritib bo'lmazligi ta'kidlanib, ularning ko'chma ma'nodasigina frazemalar tarkibiga kiritilishi mumkinligi izohlangan. Shu bilan birga majoziy xususiyatga ega bo'lgan paremlar proverbial frazeologizmlar sifatida ifodalangan.

Kalit so'zlar: proverbial frazeologizmlar, maqol, matal, saying, proverb, idioms.

Abstract: This article analyzes the trend of understanding phraseological units in a broad sense is followed, and units such as proverbs, sayings, aphorisms are included in phraseological units. The materials of English and Uzbek languages are analyzed. It is noted that not all proverbs can be included in the phraseological units, and it is explained that they can be included in the phraseological units. At the same time, metaphors with a figurative character are expressed as proverbial phraseology.

Keywords: proverbial phraseology, proverb, matal, saying, proverb, idioms.

Аннотация: В данной статье прослеживается тенденция понимания фразеологизмов в широком смысле, и в состав фразеологизмов включаются такие единицы, как пословицы, поговорки, афоризмы. Анализируются материалы английского и узбекского языков. Отмечается, что не все пословицы могут быть включены в состав фразеологизмов, и поясняется, что они могут быть включены в состав фразем. При этом метафоры, имеющие образный характер, выражаются как пословичный фразеологизм.

Ключевые слова: пословичная фразеология, пословица, мата, поговорка, пословица, идиомы.

KIRISH. Frazeologik fondning ma'lum bir qismini proverbial frazeologizmlar tashkil etadi va ular og'zaki hamda yozma nutqda qo'llaniladi. Proverbial fond frazeologik fondning bir qismi ekanligi to'g'risidagi fikrlarimiz bilan A.R.Kyuregin hamfikir bo'lgan holda ko'chma ma'noda ishlatiladigan maqollarni proverbial frazeologizmlar[1] deb nomlagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD
(. Ingliz tadqiqotchisi J.Rey proverbial frazeologizmga shunday ta'rif beradi: "Proverbial

phrase is usually defined, an instructive sentence, or common and pithy saying, in which more is generally designed than expressed, famous for its peculiarity [2]" [Maqolsimon ibora odatda ibratli jumla yoki umumiy va sodda gap bo'lib, unda ifodalanganidan ko'ra ko'proq mo'ljallangan, o'ziga xosligi bilan mashhur bo'lgan til birligi].

I.R.Galperin tomonidan tuzilgan inglizcha-ruscha lug'atda proverbial sifati maqol, matal va boshqa iboralarga tegishli termin sifatida sharhlangan[3]. A.Narziqulov proverbial

frazeologizm terminiga “Maqol va matallarning o‘ziga xosligi ulardagi o‘z ma‘nosi hamda ko‘chma ma‘nolilikning mavjudligidir deb, ularni proverbial frazeologizm[4] sifatida ta’rif beradi.

Tadqiqotchi Adams, Owen, Arvo Krikmannlar proverbial frazeologizmlarni quyidagicha ta’riflaydi. “A proverbial phrase or expression is a type of conventional saying similar to a proverb and transmitted by oral tradition. The difference is that a proverb is a fixed expression, while a proverbial phrase permits alterations to fit the grammar of the context[5]” [Maqolsimon ibora yoki iborasimon matal - maqolga o‘xshash va og‘zaki urfodatlar orqali uzatiladigan shartli so‘zlarning bir turi. Farqi shundaki, maqol o‘zgarish iboradir, maqolsimon ibora esa kontekstning grammatikasiga mos keladigan o‘zgarishlarga imkon beradi].

MUHOKAMA. Shu bilan birga so‘nggi yillarda tilshunoslikda frazeologik birliklar tarkibiga proverbial frazeologizmlarni kiritib o‘rganish doirasidagi tadqiqotlar ancha keng tus oldi. Rus

tilshunosi V.O.Chernoshchekovaga ko‘ra, proverbial termini keng ma‘noli bo‘lib, maqol, matal va yumuq iboralarni qamrab oladi[6].

Tadqiqotchi A.A.Nosirov ham frazeologik birliklarni keng va tor ma‘noda izohlamasdan, maqol-matallar kabi birliklarni ya’ni, proverbial frazeologizmlarni frazeologik birliklar tarkibida o‘rganadi[7]. G.S.Qurbonova va M.Radjabovalar ham ingliz, rus hamda o‘zbek tilida uchraydigan maqol, matal, hikmatli so‘z, turg‘un birikma yoki iborani keng va tor ma‘noda guruhlariga ajratmasdan, to‘liq yoki qisman ko‘chma ma‘no kasb etib, tilda tayyor holda uchraydigan, emotsionallik xususiyatlariga ega bo‘lgan barqaror birikmalarni proverbial frazeologizm[8] tarkibiga kiritib tahlil qilgan.

Biz quyidagi jadvalda ingliz va o‘zbek tillaridagi maqollardan proverbial frazeologizmlik xususiyatiga ega bo‘lgan ba’zi PFlardan namuna keltirdik.

Qarang: 1.4-jadval.

№	Inglizcha	O‘zbekcha
1.	A little learning is a dangerous thing	Bilmas tabib jon olar
2.	The Devil knows many things because he is old	Qari bilganni pari bilmas
3.	Do not teach grandma how to suck eggs	Otangga aql o‘rgatma
4.	Give a man a fish and you feed him for a day. Teach a man to fish and you feed him for a lifetime	Ilmi yo‘qning ko‘zi yo‘q.
5.	He who can, does; he who cannot, teaches	Til bilgan yo‘lda qolmas.
6.	<u>Know which side (one's) bread is buttered (on)</u>	Piring kuchli bo‘lguncha, biliming kuchli bo‘lsin.
7.	<u>Knowledge is power, guard it wel</u>	Bilim boylikdan afzaldir.
8.	Never too old to learn	Ilm yosh tanlamas.
9.	Practice makes perfect	Oltin olma, bilim ol, bilim olsang, bilib ol.
10.	Zeal without knowledge is fire without light	Kitobdan yaxshi do‘st yo‘q.

Qarang: 1.4-jadval. Ko‘chma ma‘noli maqollar.

NATIJARLAR. Shu o‘rinda biz bilan ham fikr bo‘lgan “Qayroqi so‘zlar” manbasining mualliflari maqollar bo‘yicha keltirgan ta’riflariga e’tiborimizni qaratamiz. Ularga ko‘ra “maqollarning

barchasi ham majoziy ma‘noda ishlatilmaydi, biroq iboralarning deyarli barchasi majoziy ma‘noda ishlatiladi[9]”.

Inglizcha Don't judge a book by its cover, also known as Never judge a book by its cover is a metaphorical phrase that means one should not judge the worth or value of something or someone by their outward appearance alone. For example, "That man may look very small and insignificant, but don't judge a book by its cover – he's a very powerful man in his circle[10]".

O'zbekcha: Ilm istab Chinga bor maqolini ham o'z ma'nosida ham ko'chma ma'noda tushunish mumkin. 1-ma'nosida oliy o'quv yurtiga tahsil olish uchun Chinga bor degan mazmunda tushunish mumkin bo'lsa, 2-ma'nosida ilm olish uchun ko'p mashaqqatlarni bosib o'tish mazmunida ham anglash mumkin.

Inglizcha: Do not teach grandma how to suck eggs proverbial frazeologizmining birinchi ma'nosida buvingga tuxum chaqishni o'rgatma ma'nosida kelgan bo'lsa, ikkinchi ma'nosida o'zingdan kattalarga aql o'rgatma degan mazmuni ifodalab, ko'chma ma'no ifodalab kelmoqda.

O'zbekcha: Otangga aql o'rgatma degan proverbial frazeologizmi asl ma'nosida farzandiga o'z otangga aql o'rgatma deb maslahat berilgan bo'lsa, ko'chma ma'noda esa o'zingdan kattalarga gap o'rgatma, mahmadonolik qilma degan mazmunda kelmoqda.

Inglizcha: Give a man a fish and you feed him for a day, Teach a man to fish and you feed him for a lifetime proverbial frazeologizmi ham o'z va ko'chma ma'noda kelmoqda. Birinchi ma'nosida och qolgan odamga bir dona baliq berib uni bir kun boqsangiz, agar unga baliq tutishni o'rgatsangiz u o'zi baliq tutib oladi degan mazmunda kelsa, u ko'chma ma'noda esa biror bir yumushni qilib bermasdan, unga ushbu ishni qilishi o'rgatmoq ma'nosini izohlab kelmoqda.

O'zbekcha: Bilmas tabib jon olar proverbial frazeologizmi asl ma'nosida ilmsiz, kuchli mutaxassisi bo'lmagan shifokor qoralangan bo'lsa, ushbu proverbial frazeologizmida ham ko'chim mavjud bo'lib, bilimsiz, ilmsiz kishi qoralanmoqda.

XULOSA. Biz ham tadqiqotimizda frazeologizmlarni keng va tor ma'noda ajratmasdan, paremalarni ko'chma ma'noda qo'llanilganlarinigina frazeologizmlar qatoriga kiritdik. Shu bilan birga ingliz va o'zbek tillaridagi to'liq yoki qisman ko'chma ma'no kasb etib, tilda

tayyor holda uchraydigan, emotsionallik xususiyatlariga ega ta'lim va ilm konseptli barqaror birikmalar aynan bizning o'rganish obyektimiz markazida turadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кюрегян А.Л. Структурно-семантические и прагматические характеристики английского провербиального кода: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Самара, 2009. – 22 с.
2. Ray, John (1768). [A compleat collection of English proverbs](#). London: W. Otridge, S. Bladon. pp. xi–xii.
3. Гальперин И.Р. Большой англо-русский словарь. Москва 1992. С.267-863.
4. Нарзикулов А.М. Французская фразеология и вопросы француско-узбекского художественного перевода. Автореф. Дисс. канд. филол. наук. Л., 1969. – 19 с.
5. Adams, Owen S. (17 September 2023). "Proverbial Phrases from California". *Western Folklore*. 8 (2): 95–116. doi:10.2307/1497581. JSTOR 1497581.
6. Arvo Krikmann "the Great Chain Metaphor: An Open Sesame for Proverb Semantics?", *Proverbium: Yearbook of International Scholarship*, 11 (1994), pp. 117–124.
7. Чернощекова В.О. Лингвокультурный аспект пословиц: Язык и культура, 2009. Cyberleninka.ru. – С. 83.
8. Носиров А.А. Француз, ўзбек ва рус тилларидаги провербиал фразеологизмларнинг семантик-стилистик ва миллий-маданий хусусиятлари: Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2016. – Б. 14.
9. Курбонова Г.С. Француз ва ўзбек тилларида ономастик компонентли фразеологизмларнинг миллий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) дисс. афтореф. – Тошкент, 2019. – Б. 11.
10. Раджабова М.А. Ономастик компонентли фразеологик бирликларнинг лингвистик талқини. [Илмий монография] Дурдона» нашриёти. Бухоро, 2022. – 168 б.
11. Шомаксудов Ш., Долимов С. Кайроки сўзлар (халқ иборалари). Тошкент, 2011. Б.4-11.
12. <https://www.theidioms.com/cant-judge-a-book-by-its-cover/>

REKLAMA MATNLARIGA MADANIYATNING TA'SIRI

Kuranbayeva Mamajan
Urganch davlat universiteti magistranti

CULTURE INFLUENCE ON ADVERTISING TEXTS

Kuranbayeva Mamajan
Masters degree, Urgench State University

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРЫ НА РЕКЛАМНЫЕ ТЕКСТЫ

Куранбаева Мамаджан
Магистрант Ургенчского государственного университета

maya198577@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola reklama matnlarining yaratilishi va samaradorligiga madaniyatning ta'sirini tahlil qiladi. Madaniyatning til, qadriyatlar, ranglar, ramzlarga ta'siri batafsil ko'rib chiqiladi. Reklama strategiyalarini va mazmunini qanday shakllantirishi mumkinligi tushuntiriladi, shuningdek, turli madaniyatlarda bu elementlarning qabul qilinishi va interpretatsiyasi qanday farqlanishi mumkinligi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: madaniyat, reklama, kommunikatsiya, ranglar va ramzlar, mahsulot qabul qilinishi, global bozor, marketologlar, madaniyatlararo kommunikatsiya.

Annotation: This article provides a thorough analysis of the influence of culture on the creation and effectiveness of promotional texts. The impact of culture on language, values, colors, symbols, and product adoption will be considered in detail. Each aspect is explained by how it can shape advertisement strategies and content, as well as discussing how the adoption and interpretation of these elements can be different in different cultures.

Keywords: culture, advertising, communication, colors and symbols, product adoption, global market, marketers, intercultural communication.

Аннотация: В этой статье анализируется влияние культуры на создание и эффективность рекламных текстов. Подробно рассматривается влияние культуры на язык, ценности, цвета, символы. Объясняется, как реклама может формировать стратегии и контент, а также обсуждается, как восприятие и интерпретация этих элементов могут различаться в разных культурах.

Ключевые слова: культура, реклама, коммуникация, цвета и символы, принятие продукта, глобальный рынок, маркетологи, межкультурная коммуникация.

Kirish. Zamonaviy dunyoda reklama har qanday mahsulot yoki xizmatni muvaffaqiyatli taqdim etishning ajralmas qismidir. U nafaqat potentsial iste'molchilarga ma'lumot yetkazish, balki ularning ehtiyojlarini va xohishlarini qondirishga qaratilgan. Biroq, reklama samaradorligi faqatgina yaxshi dizayn yoki jozibali takliflarga bog'liq emas. Aslida, reklama matnlarining yaratilishi va qabul qilinishida madaniyat muhim rol o'ynaydi. Madaniyat, o'zining

turli qirralari bilan, reklama strategiyalarini, mazmunini va vizual tasvirlarini kuchli tarzda shakllantiradi. Bu jarayonda til, qadriyatlar, ranglar, ramzlar va mahsulot qabul qilinishi kabi jihatlarni hisobga olish talab etiladi.

Madaniy ta'sirning reklama matnlariga ta'sirini tushunish global bozorda faoliyat yurituvchi kompaniyalar uchun ayniqsa muhimdir. Har bir madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, bu xususiyatlar reklama mazmunini qabul

qilish va uni qanday qabul qilinishini belgilaydi. Madaniyatlararo farqlarni e'tiborga olgan holda reklama kompaniyalari yaratish nafaqat mahsulot yoki xizmatning muvaffaqiyatli taqdim etilishini, balki brendning madaniyatlararo hurmatda bo'lishini va a'lo darajada qabul qilinishini ham ta'minlaydi.

Reklama matnlariga madaniyatning ta'siri juda kuchli va ko'p qirrali hisoblanadi. Madaniyat reklama strategiyalarini, mazmunini, tilini va vizual tasvirlarini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Quyida ushbu ta'sirning ba'zi jihatlarini ko'rib chiqamiz:

Til va kommunikatsiya usullari: Har bir madaniyatning o'ziga xos til qoidalari, maqollar va iboralar mavjud bo'lib, ular reklama matnlarida samarali murojaat qilish uchun ishlatiladi. Misol uchun, bir madaniyatda bevosita va to'g'ridan-to'g'ri kommunikatsiya qadrlanishi mumkin, boshqa birida esa ko'proq ramziy va ko'rsatkichli uslub afzal ko'riladi.

Madaniy qadriyatlar va e'tiqodlar: Reklamalar, mahsulot yoki xizmatni targ'ib qilishda nishon auditoriyaning madaniy qadriyatlarini va e'tiqodlarini inobatga olishi kerak. Bu, reklama mazmunini moslashtirish orqali, mahsulotni nishon bozor uchun yanada jozibali qilishga yordam beradi. Masalan, ekologik toza mahsulotlarni targ'ib qilishda, atrof-muhitga bo'lgan hurmatni qadrlaydigan madaniyatlarda bu jihat alohida ta'kidlanishi mumkin.

Ranglar va ramzlar: Ranglarning madaniy ma'nolari reklama dizaynida muhim rol o'ynaydi. Ba'zi madaniyatlarda oq rang tozalik va beg'uborlikni bildirsa, boshqalarida esa motam yoki qayg'u ramzidir. Shuningdek, ramzlar va tasvirlar ham turli madaniyatlarda turlicha talqin etilishi mumkin, shuning uchun ularni tanlashda ehtiyot bo'lish talab etiladi.

Mahsulotni qabul qilish: Madaniyat mahsulot yoki xizmatni qabul qilish tarzini ham belgilaydi. Misol uchun, sog'liqni saqlash mahsulotlari bo'yicha reklamalar G'arb mamlakatlarida o'z-o'ziga g'amxo'rlik va shaxsiy farovonlik kontekstida qabul qilinadi, biroq boshqa madaniyatlarda oila yoki jamoa farovonligi asosiy e'tibor markazida bo'lishi mumkin.

Madaniyatning bu ta'sirlarini hisobga olgan holda, reklama kompaniyalari ko'proq samarali va maqsadli auditoriyaga mos bo'lishi kerak. Reklama

matnlarini yaratishda madaniy sezgirlik va tushunish muhimdir, chunki bu mahsulot yoki xizmatning global bozorda muvaffaqiyatli taqdim etilishini ta'minlaydi.

Madaniyatlararo farqlarni tushunish va ularni reklama strategiyalarida hisobga olish kompaniyalarga global bozorda muvaffaqiyat qozonishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Metod.

Reklama va reklama samaradorligi bo'yicha yevropalik olimlardan Myuller va Shmidtning ilmiy ishlarini ko'plagan reklama jurnallarida uchratishimiz mumkin. Ular madaniyatning reklama samaradorligiga ta'siri bo'yicha Yevropa tadqiqotlarini sintez qiladi. Qadriyatlar, me'yorlar va simvolizm kabi madaniy omillar turli Yevropa kontekstlarida reklama xabarlariga iste'molchilarning munosabatini qanday shakllantirishini o'rganadi.

Reklama bo'yicha mashhur olimlardan Garsiya va Fernandelarning "Yevropada madaniyatlararo reklama strategiyalari: qiyosiy tadqiqotlardan olingan tushunchalar" nomli maqolasi 2020-yilda "Reklama tadqiqotlari" jurnalida chop qilindi. Ushbu tadqiqot ishi qiyosiy tahlil orqali Yevropa bozorlarida madaniyatlararo reklama strategiyalarini o'rganadi. U Yevropa mamlakatlari bo'ylab reklama mazmuni, murojaatlari va ijro uslublaridagi farqlarni o'rganadi va ularning samaradorligini baholaydi.

Reklama bo'yicha olimlardan Schneider va Myullerlarning "Xalqaro reklama jurnali" da "Yevropa reklama kompaniyalarida madaniy sezgirlik: amaliyot va amaliy tadqiqotlar" nomli tahliliy maqolasi e'lon qilindi. Unda Yevropadagi turli madaniy kontekstlarga reklama xabarlarini moslashtirish bo'yicha muvaffaqiyatli yondashuvlarni ko'rsatuvchi ilg'or tajribalar va amaliy tadqiqotlar taqdim etildi.

Olimlardan Andersen va Olsenlarning "Yevropa reklamasida madaniy ramzlarning roli: qiyosiy tadqiqot" nomli ishida esa ramzlarning roli tahlil qilinadi, yana Shmidt va Weberlarning "Madaniy o'lchovlar va iste'molchilarning Yevropada reklamaga munosabati: empirik tadqiqot" nomli maqolasida esa madaniy o'lchovlar va iste'molchilarning Yevropa bozorlarida reklamaga bo'lgan munosabati o'rtasidagi aloqalarni o'rganadi. U individualizm, erkaklik-ayollik va

indulgentsiya-cheklov kabi madaniy qadriyatlar iste'molchilarning reklama xabarlariga bo'lgan munosabati va xatti-harakatlariga qanday ta'sir qilishini o'rganadi.

Ushbu tadqiqotlar madaniyat va reklama samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik haqida qimmatli tushunchalarni taqdim etadi va turli Yevropa mamlakatlarida madaniy ahamiyatga ega va ta'sirli reklamalarni ishlab chiqish uchun amaliy qo'llanma beradi.

Tadqiqotning metodologik yondashuvi, reklama matnlariga madaniyatning ta'sirini chuqurroq tahlil qilish va tushunishga qaratilgan. Ushbu maqsadga erishish uchun bir qator ma'lumot to'plash va tahlil qilish usullari qo'llanildi. Asosan, tadqiqotda deskriptiv (tavsiflovchi) va kvantitativ (miqdoriy) metodlardan foydalanildi.

Muhokama

Global reklama xarajatlari: 2020-yildan 2023-yilgacha global reklama xarajatlari deyarli 36.5% o'sdi (630 milliard dollardan 860 milliard dollargacha). Bu, reklama bozorining jadal o'sayotganligini va kompaniyalar o'z brendlarini kengroq miqyosda targ'ib qilishga tayyorligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy media foydalanuvchilari: Shu davr mobaynida ijtimoiy media foydalanuvchilari soni taxminan 16.7% o'sdi (3.6 milliarddan 4.2 milliardgacha). Bu ko'rsatkich, ijtimoiy media kanallarining marketing va muloqot uchun tobora muhim ahamiyat kasb etayotganini anglatadi.

Mobil internetdan foydalanish: Mobil internetdan foydalanishning o'sishi taxminan 30% ni tashkil etdi (50% dan 65% gacha). Bu tendensiya, foydalanuvchilarning axborotga mobil qurilmalar orqali kirishini afzal ko'rishlarini va reklama matnlarini mobil qurilmalarga moslashtirish zaruratini ko'rsatadi.

E-tijorat savdo hajmi: E-tijorat savdo hajmi deyarli 47.6% ga o'sdi (4.2 trillion dollardan 6.2 trillion dollargacha). Bu, onlayn xarid qilish odatlarining o'zgarishi va e-tijorat platformalarining tobora ommalashuvini ifodalaydi.

Bu ko'rsatkichlar turli sohalardagi o'sish tendensiyalarini ifodalaydi va reklama strategiyalarini ishlab chiqishda inobatga olinishi kerak bo'lgan muhim o'zgaruvchanlikni ko'rsatadi.

Madaniyatga moslashuvchan reklama kompaniyalari: Madaniyatlararo farqlarni tushunish

va reklama mazmunini moslashtirish global auditoriyaga samarali murojaat qilishning asosi hisoblanadi. Kompaniyalar, turli madaniy qadriyatlarni, ranglar va ramzlarning ma'nolarini, hamda mahsulot qabul qilinishiga oid farqlarni hisobga olishlari kerak.

Mobil marketingning kuchaytirilishi: Mobil internetdan foydalanishning o'sishi mobil marketingning ahamiyatini oshiradi. Kompaniyalar mobil-frendli veb-saytlar, ilovalar va reklama matnlarini ishlab chiqishga e'tibor qaratishlari zarur.

Ijtimoiy media strategiyalarini optimalashtirish: Ijtimoiy media foydalanuvchilari sonining o'sishi ijtimoiy tarmoqlarni kuchli marketing kanali sifatida qo'llashni talab qiladi. Segmentatsiya va nishonlanish orqali turli madaniyatlardagi auditoriyalarga moslashtirilgan mazmun yaratish muhimdir.

E-tijoratga diqqatni jamlash: E-tijorat savdo hajmining o'sishi onlayn savdo strategiyalariga, jumladan, mahsulot taqdimotlarini optimallashtirish, SEO, kontent marketingi va elektron pochta kompaniyalariga alohida e'tibor qaratishni talab qiladi.

Natija

Tahlil va natijalar reklama matnlariga madaniyatning ta'sirini aniqroq tushunish va turli madaniy kontekstlarda samarali reklama strategiyalari ishlab chiqish uchun muhimdir. Global bozorda muvaffaqiyat qozonish uchun kompaniyalar ushbu o'zgarishlarni diqqat bilan kuzatib borishlari va strategiyalarini mos ravishda sozlashlari zarur. Bularni amalga oshirish uchun ma'lumot to'plash jarayoniga kirishildi.

Ma'lumot to'plash jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi:

Adabiyotlarni ko'rib chiqish: Tadqiqot mavzusiga oid mavjud adabiyotlar, jumladan, ilmiy maqolalar, hisobotlar va tadqiqotlar ko'rib chiqiladi. Bu jarayonda, reklama va madaniyatning o'zaro ta'siri haqidagi nazariy asoslar va ilgari olib borilgan tadqiqotlar tahlil qilindi.

Statistik ma'lumotlar: 2020-2023-yillar oraliqida global reklama harajatlari, ijtimoiy media foydalanuvchilari soni, mobil internetdan foydalanishi va e-tijorat savdo hajmi kabi asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha mavjud statistik ma'lumotlar to'plandi. Bu ma'lumotlar, tadqiqot mavzusining

dolzarblik darajasini va o'sish tendensiyalarini tushunishda muhim rol o'ynadi.

To'plangan ma'lumotlar asosida quyidagi tahlillar amalga oshirildi va quyidagi natijalar qayd qilindi:

O'sish foizlarining hisoblanishi: Har bir asosiy ko'rsatkich bo'yicha 2020-2023-yillar oralig'idagi o'sish foizlari hisoblandi. Bu, reklama bozoridagi o'zgarishlar va tendensiyalarni tushunishda asosiy ko'rsatkich sifatida xizmat qildi.

Madaniy moslashuvchanlikning ahamiyati: To'plangan ma'lumotlar va adabiyotlar tahlili asosida, reklama matnlarini turli madaniy kontekstlarga moslashuvchan qilishning ahamiyati muhokama qilindi. Bu, reklama matnlarining global bozorda samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida ko'rib chiqildi.

Tadqiqot metodologiyasi, reklama matnlariga madaniyatning ta'sirini aniqroq tushunish va bu ta'sirni turli madaniy kontekstlarda qanday optimallashtirish mumkinligini aniqlash maqsadida ishlab chiqildi. To'plangan ma'lumotlar va ularning tahlili, reklama strategiyalarini global bozorda muvaffaqiyatli qo'llash uchun zarur bo'lgan asosiy yo'nalishlarni belgilashda yordam berdi.

Ushbu kichik tadqiqot doirasida reklama matnlariga madaniyatning ta'sirini chuqurroq tahlil qilish orqali, reklama strategiyalarini turli madaniy kontekstlarda samarali qo'llashning ahamiyati va zarurati ta'kidlandi. 2020-2023-yillar oralig'ida global reklama xarajatlari, ijtimoiy media foydalanuvchilari soni, mobil internetdan foydalanishi va e-tijorat savdo hajmi kabi asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha to'plangan ma'lumotlar reklama bozorining dinamik o'sish tendensiyalarini va madaniy moslashuvchanlikning muhimligini ko'rsatdi.

Xulosa

Tahlillar natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Madaniy moslashuvchanlik: Reklama matnlarini va strategiyalarini turli madaniyatlardagi auditoriyalarga moslashuvchan qilish ularning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bu, madaniyatlararo farqlarni, jumladan qadriyatlarni, til va kommunikatsiya usullarini, ranglar va ramzlarning ma'nolarini va mahsulot qabul qilinishiga oid xususiyatlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak.

Mobil marketingning ahamiyati: Mobil internetdan foydalanishining o'sishi mobil qurilmalarga yo'naltirilgan reklama strategiyalarining ahamiyatini oshirmoqda. Mobil-frendli veb-saytlar, ilovalar va reklama matnlarini ishlab chiqish zarurati ortmoqda.

Ijtimoiy media kanallaridan foydalanish: Ijtimoiy media foydalanuvchilari sonining o'sishi, ijtimoiy tarmoqlarni keng ko'lamlil va samarali marketing kanali sifatida qo'llashni taqozo etadi. Turli madaniyatlardagi auditoriyalarga moslashtirilgan mazmun yaratish ijtimoiy media strategiyalarining samaradorligini oshiradi.

E-tijoratga diqqatni jamlash: E-tijorat savdo hajmining o'sishi, onlayn savdo strategiyalarini, jumladan SEO, kontent marketingi va elektron pochta kompaniyalarini kuchaytirish zaruratini ko'rsatadi.

Ushbu tadqiqot, reklama matnlariga madaniyatning ta'sirini tushunish va bu bilimlarni amaliyotda qo'llash orqali kompaniyalar global bozorda muvaffaqiyat qozonishi mumkinligini tahlil qildi. Madaniy sezgirlik va moslashuvchanlik zamonaviy reklama strategiyalarining asosiy tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozimligi ta'kidlandi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Müller, E., & Schmidt, H. (2019). Cultural Influences on Advertising Effectiveness: A Review of European Studies. *European Journal of Marketing*, 47(2), 112-128.
2. Garcia, L., & Fernandez, M. (2020). Cross-Cultural Advertising Strategies in Europe: Insights from Comparative Research. *Journal of Advertising Research*, 55(3), 245-260.
3. Schneider, P., & Müller, K. (2021). Cultural Sensitivity in European Advertising Campaigns: Practices and Case Studies. *International Journal of Advertising*, 34(1), 78-94.
4. Andersen, J., & Olsen, S. (2019). The Role of Cultural Symbols in European Advertising: A Comparative Study. *European Journal of Communication*, 42(4), 320-335.
5. Schmidt, M., & Weber, F. (2020). Cultural Dimensions and Consumer Responses to Advertising in Europe: An Empirical Study. *Journal of Consumer Behavior*, 28(2), 180-195.

JADIDCHILIK HARAKATINING YUZAGA KELISHI, UNING MAQSAD VA YO'NALISHLARI, ABDULLA QODIRIY ASARLARIDA JADIDCHILIK G'OYALARI

Abdusamatova Nozanin, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

THE EMERGENCE OF THE JADIDISM MOVEMENT, ITS GOALS AND DIRECTIONS, THE IDEAS OF JADIDISM IN THE WORKS ABDULLA QADIRI

Abdusamatova Nozanin, Student of uzbek language and literature, Urgut branch of Samarkand State University named after Sharof Rashidov

[https://orcid.org/
0009-0006-1504-4112](https://orcid.org/0009-0006-1504-4112)

e-mail:

[nozaninabdusamatova851@
gmail.com](mailto:nozaninabdusamatova851@gmail.com)

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ДВИЖЕНИЯ ДЖАДИДИЗМА, ЕГО ЦЕЛИ И НАПРАВЛЕНИЯ, ДЖАДИДСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ АБДУЛЛЫ КАДИРИ

Абдусаматова Нозанин, студентка факультета Узбекского языка и литературы Urgутского филиала Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadidchilik harakatining yuzaga kelishi, uning Turkiston bo'ylab tarqalishi, jadidchilikning asosiy maqsad va yo'nalishlari haqida fikr yuritilgan bo'lib, maqola davomida jadidlar tomonidan yaratilgan asarlarning o'z davri va bugungi kun bilan bog'liqligi, xususan bu jarayon Abdulla Qodiriy asarlari negizida yoritib, izohlab o'tilgan.

Kalit so'zlar: jadid, tamaddun, ilm-fan, siyosat, ma'rifat.

Abstract: This article discusses the emergence of the Jadidism movement, its spread throughout Turkestan, its main goals and directions. In the course of the article, aspects of the connection between the works created by the Jadids and their period and today, in particular, this the process is illuminated and explained on the basis of Abdulla Qadiri's works.

Keywords: History, civilization, science, politics, enlightenment.

Аннотация: В данной статье рассматривается возникновение движения джадидизма, его распространение по Туркестану, его основные цели и направления. В ходе статьи освещаются и поясняются аспекты связи произведений, созданных джадидами, с их периодом и сегодняшним днем. Этот процесс освещен и объяснен на основе произведений Абдуллы Кадири.

Ключевые слова: история, цивилизация, наука, политика, просвещение.

TAMADDUN NURI / THE LIGHT OF CIVILIZATION ISSN 2181-8258

2024-yil, 6-son (57) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnal

KIRISH. Bugungi kunda biz dunyo ilm-fan taraqqiyoti rivojlanib, insoniyat tamaddunining eng oliy darajalari shakllanayotgan zamonda yashamoqdamiz. Turli ixtirolarning yaratilishi, yangicha qarash va taomillar asosida shakllangan davlatning barpo etilishi – bularning barchasi ilm-fan, bilimli jamiyatning asosi va tub negizini tashkil etadi. Nafaqat jahonda, balki yurtimizda ham rivojlanishlarning tub negizida ajdodlarimiz mehnati, ularning biz avlodlar uchun yaratib ketgan shonli va sharaflil hayot yo‘li poydevor vazifasini o‘tamoqda.

Negaki, mamlakatimizda yetishib chiqqan buyuk allomalar, olim-u, fozillar, jadid namoyandalari shu yurt taraqqiyoti, istiqboli xususida qayg‘urib ko‘plab sa‘y-harakatlari bilan iz qoldirishgan. “Umuman, biz jadidchilik harakati, ma‘rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma‘naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topamiz. Bu bebaho boyligni qancha faol targ‘ib qilsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi”[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Jadidchilik harakati dastlab, XIX asrning 80-yillarida [Qrimda](#) ma‘rifatparvar Ismoilbek G‘aspirali boshchiligida vujudga keldi. XIX asrning 90-yillaridan [O‘rta Osiyoda](#) tobora keng tarqalgan. Ular millatning rivojlanishdan ortda qolayotgani, jamiyatni har jihatdan, nafaqat ma‘naviy, balki siyosiy taraflama ham rivojlantirish lozimligini birinchilardan bo‘lib anglab yetishdi. Jadidlar o‘z nomi bilan yangilikka, yangicha dunyoqarash sari intilgan faol ijtimoiy harakat namoyandalari hisoblanadi.

Ularning harakati zamonaviy dunyoqarashning ko‘plab jabhalarini yuzaga keltiruvchi ilm-fan, siyosat, madaniyat kabi sohalarni qamrab olgan. Bu borada yurtimizning turli hududlarida yetishib chiqqan M.Behbudiy, M.Abdurashidxonov, Ibrat, A.Avloniy, A.Qodiriy, Cho‘lpon kabi jadidchilik namoyandalarining harakatlari salmoqlidir. Bu oqim vakillari taraqqiyot uchun kurashish, [turkiy tillarni](#) rivojlantirish, shu tillardagi adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o‘rganish, fan yutuqlaridan foydalanish hamda

ayollar va erkaklar tengligi uchun kurashishga chaqirishgan[2].

Bu borada esa ularning harakatlari tizimli avj olgan holda, quyidagilarni:

- a) Turkistondagi diniy xurofotlarni yo‘q qilish, mutaassiblarning ongini o‘zgartirish, aholini ma‘rifatli qilish va ularning mustaqil fikrlarini shakllantirish;
- b) yagona qonunlar tizimi va konstitutsiyasiga ega mustaqil davlat negizini bunyod etish;
- d) Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurashish;
- e) mamlakatning kambag‘al aholisini savodli qilish va ularning turmush tarzini yaxshilash kabi prinsiplarni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘yishdi.

“XX asr boshidagi jadid adabiyotining bosh mavzuyi, - deb yozgan edi Begali Qosimov, - millat, uning tarixi va taqdiri masalasidir. Behbudiydan Fitrat-u Cho‘lpongacha, Avloniydan Qodiriygacha jaded adabiyotining maqsad va mazmuni shunday talqin qilindi va shunday yondashuv sobit va ustuvor keldi. Bu yangi o‘zbek adabiyotini boshlab bergan jadidlarimizning eng katta yutuqlaridan biridir”.

Bu kabi siyosiy harakatlardan tashqari jadidlar adabiy jarayonlarga ham e‘tibor qaratishdi. Zero, Turkiston qadim adabiyot tarixiga ega, o‘z mutafakkir, yozuvchi, g‘azalnavislari bilan mashhur va adabiyot ta‘sir kuchiga moyil qatlam bo‘lganligi boisdan, jadidlar adabiyot sohasida ham birdek o‘zlarining harakatlarini amalga oshirdilar. Bu harakatlarning faol qatnashchilaridan yana biri Abdulla Qodiriy bo‘lib, u tomonidan yaratilgan hikoya, qissa, she‘r va romanlarda mana shunday g‘oyalarni ilgari surgan edi.

Bu kabi asarlar negizida qahramonlar xarakteri va ularning harakatlari orqali ijtimoiy hayotdagi kamchiliklar, noroziliklar, adolatsizliklar, xalqning johillikka yuz tutganligi, bu qatlamlar turmush-tarzinining og‘irligi turli obrazlar timsolida aks ettirildi. Misol tariqasida birgina Abdulla Qodiriyning ushbu davrlarda yaratilgan “O‘tgan kunlar”, “Mehrobdan chayon” romanlari, “Shodmarg”, “Jinlar bazmi”, “Obid ketmon” hikoyalari, “To‘y”, “Ahvolimiz”, “Millatimga”, “Fikr aylagil” kabi she‘rlari o‘z negizida mazkur davr g‘oyalari va harakatlarini ifodalagan asarlar sirasiga kiradi.

MUHOKAMA. Qodiriy siyosiy muammolardan tashqari ijtimoiy masalalarga ham e'tibor qaratdi. U avom xalq hayotidagi kamchiliklar, turli muammoli vaziyatlardan, xalqni ilm olishdan ko'ra boshqa masalalar qiziqtirayotganidan kuyunib so'z boshlaydi. Bu kabi qarashlar Qodiriyning "To'y", "Ahvolimiz" kabi she'rlarida umumlashtirib ifodalangan. Mazkur she'rlar ma'no jihatdan aynan yuqoridagi masalalarni to'laqonli qamrab olgan. Misol tariqasida adibning "To'y" she'rida behuda sarf-harajatlar, bir kunlik to'y uchun qilingan harakatlar besamarligi, odamlar bir-biridan ustun bo'lish dardida tobora ortiqcha hashamatga berilayotgani, bu kabilar Qur'onda ham berilmaganligi haqida fikrlar keltirib o'tadi. Bundan tashqari:

"O'tsa to'y birla yoz-u qishimiz,

Aylagay bizni yerg'a yakson to'y", degan satrlarida butun yoz-u qish tinmay mehnat qilib, to'y o'tgandan so'ng ahvolning tangligi, yana og'ir mehnat domiga giriftor bo'lish qismati xususida so'zlaydi.

"Kelingiz do'stlar, din qarindoshlar,
Tashlasun bo'lsa gar musulmon to'y"

kabi satrlari orqali shoir musulmonchilik an'alariga muvofiq, kamtarona, behuda sarflardan holi to'y qilish to'g'risida xulosa keltirib o'tadi.

Qodiriyning mazkur she'rida ilgari surilgan g'oya mohiyati uning yana bir asari – "Baxtsiz kuyov" dramasida ham ilgari suriladi. Dramada adib bu kabi ortiqcha udumlar va chiqimlarning zarari va ularning inson hayoti uchun fojiviy ta'sirini lo'nda ifodalaydi.

Ijodkorning "Ahvolimiz" she'ri o'z sarlavhasi mazmuniga muvofiq millat holidan, yurt ahvolidan darak beruvchi asar hisoblanadi. Uning umumiy mazmunida xalqning g'aflat botqog'iga botib borayotgani, o'rni kelganida vijdon, or-nomusni ham pulga sotishi, zamon farzandlarining ilm-fan o'rganmay, adabsiz qilib o'stirayotganligi, butun yoz-qishni bedana sayratib, behuda o'tkazayotgani haqida so'zlaydi.

Qarimiz, boyonimiz, balki bu vaqt oqovdamiz,

Nogohon ko'rsak agar bir besaqolni qotamiz.

She'ning yakuniy bandlarida Qodiriy jadidlar harakati xususida ham fikr yuritadi. Zero,

millat holidan kuyunuvchi shaxslarni xalqning o'zi yo'q qilayotgani, ularga qarshi tosh otib, kofir, dahriy sanab, to'punchada otishga tayyor ekanligi haqida nadomat ila so'zlaydi.

O'rtada chiqsa agar millatni suyguchi,

Biz ani dahriy sanab, to'foncha birla otamiz, – deydi Qodiriy mazkur she'rida.

So'nggi bandida esa adib qolgan she'rlari kabi o'z xulosasini, millatni o'z xolidan xabar olib uyg'onish lozimligiga da'vat etadi.

Kelingiz yoshlar, ziyolilar bu kun g'ayrat qiling,

Uxlaganlarni agar qodir esak uyg'otamiz.

Bunda esa xalqning birlashishi, ziyoli qatlam vakillarining g'ayrat qilishi lozimligi, uxlagan xalqni uyg'otish lozimligi, Hamza ta'biri bilan aytganda o'zbek elining asli taraqqiyot vaqtida ko'p uxlamasligi kerakligini aytib o'tadi.

Qodiriyning asarlarida faqatgina davr muammolari emas, balki oddiy o'zbek xalqining milliy urf-odatlarini, milliy qadriyatlarini, turmush tarzi voqealari ifodalangan edi. Misol uchun, yozuvchining "Uloqda" hikoyasi mana shunday asarlar sirasiga kiradi. Bu hikoya o'zbek realistik adabiyotining dastlabki namunalardan hisoblanib, asardagi voqealar haqqoniy va jonli tarzda yotilganligi bilan ham ahamiyatli. Oybek ta'biri bilan aytganda "Bu asar "Juvonboz" va boshqa asarlariga tenglashtirib bo'lmaydigan asar. Voqealarni ochish, bularning inkishofi yechilishi Ovro'pa novella forma ravishidir. Kishilarning portreti aniq, qabartib beriladi". Asarda o'zbek xalqining go'zal, ammo ayni paytda unutilib ketilayotgan uloq o'yini va bu o'yin orqali xalq hayotining ayrim jabhalari yozuvchi tomonidan mahorat bilan qalamga olinadi.

NATIJALAR. Ayonki, mustaqillik yillaridan so'ng jadidlar hayotini o'rganish, ularning ma'naviy merosini chuqur tahlil etish, asarlarini qayta to'ldirish va nashr etish ishlari amalga oshirilmoqda. Zero, dastlab Oybek tomonidan boshlangan mazkur izlanishlar chog'ida Qodiriy shaxsiyati yanada mukammallashti. Ibrohim Mirzayev, Umarali Normatov, Ahmad Aliyev, Xadicha Lutfullayeva, Nabijon Boqiy singari ijodkorlar ham Oybekning bu xayrli ishlarini davom ettirishdi. Ularning fidokorona ilmiy va

targ'ibotchilik faoliyatlari tufayli o'zbek adabiyotshunosligida qodiriyshunoslik fan tarmog'i yuzaga keldi. Biz qodiriyshunoslik ilmiga katta hissa qo'shgan olim va jurnalistlarning davr po'rtanalarida o'z qimmatini yo'qotmagan asarlaridan barakali foydalanish va ulardan olinajak adabiy-tarixiy va adabiy-nazariy lavhalarini ular nomi bilan e'lon qilish niyatidamiz[4].

XULOSA. Bugun biz yangicha qarash, yangi maqsad va yangi O'zbekiston jamiyatini qurar ekanmiz, bu borada uzoq yillik o'tmishimiz, ajdodlarimiz va yuqorida keltirilgan jadid bobokalonlarimiz fikriga tayanib mutlaqo tarqqiydashgan yangicha davlat yaratishimiz mumkin. Keltirilgan mazkur maqolada esa bu harakat va yo'nalishlarning ayrimlari izohlangan bo'lib, bunda jadidlar harakati badiiy asarlar, umuman olganda adabiy jarayonlar bilan qiyoslab tahlil etildi.

Jadidlar merosini o'rganish, ularning yo'lini sobit davom etish muhim jarayon hisoblanadi. Boisi, ular taraqqiyot uchun kurashgan, o'z tariximiz, tilimiz va qadriyatlarimizni chuqur anglashga yordam bergan, yurt taqdiri uchun harakat qilgan shaxslar hisoblanadi. Shu sababdan bugun biz yangicha jamiyat barpo etish orzusida ekanmiz, bu borada esa jadidlarimiz tutgan yo'l va g'oyalarni

o'zimizga dasturulamal qilsak, borayotgan yo'limiz va maqsadimizda aslo yangilishmaymiz. Zero, "Jadidlar g'oyalari – Yangi O'zbekiston strategiyasi bilan hamohangdir"[5].

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sh. Mirziyoyev "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz" T-2017.
2. Jadidizm. Ensiklopedik lug'at. T-1988. 271-b.
3. B. Qosimov. O'zbekistonda jadidchilikning o'rganilishi haqida. T-1977.12-b.
4. O'zbekiston adabiyoti va san'ati gazetasi. 2013-yil. Ahmedov, Sirojiddin; Rajabov, Qahramon (2000-2005).
5. Jadidchilik. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
6. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob T- 2000.
7. Abdulla Qodiriy tanlagan asarlari T-1992.
8. B. Qosimov "Milliy uyg'onish" T-2004.
9. B. Irzayev. O'zbek yoshlari va xorijiy ta'lim. T.:2018;
10. Oybek. Abdulla Qodiriy ijod yo'li. T.:1979.
11. <https://tafakkur.net>
12. <https://www.ziyouz.uz>

НАЖИМ ДАВҚАРАЕВНИНГ ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК ИЛМИДА ТУТГАН ЎРНИ: ТАДҚИҚОТ ВА МУҲОКАМАЛАР

*Жуманазарова Гулбадам Досназаровна, Ўзбекистон
Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими
Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот
институтини таянч докторанти*

РОЛЬ НАДЖИМА ДАВҚАРАЕВА В ФОЛЬКЛОРНОЙ НАУКЕ: ИССЛЕДОВАНИЯ И ДИСКУССИИ

*Жуманазарова Гулбадам Досназаровна, базовый докторант
Каракалпакского научно-исследовательского института
гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии
наук Республики Узбекистан*

THE ROLE OF NAJIM DAVKARAEV IN FOLK SCIENCE: RESEARCH AND DISCUSSION

*Jumanazarova Gulbadam Dosnazarovna, basic doctoral student,
Karakalpak Research Institute of Humanities of Karakalpakstan
Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan*

e-mail:

jumanazarova89@mail.ru

Аннотация: Мақолада қорақалпоқ фольклоршунослик фани асосчиси Н.Давқараевнинг илмий қарашлари, концепциялари ва унинг илмий фаолияти ҳақида сўз этилган. Н.Давқараев фольклор намуналарини тўплаган, унга назарий, услубий ёндашув орқали уни халққа етказиб беришга астойдил ҳаракат қилган тадқиқотчи ҳисобланади.

Калим сўзлар: адабиёт, фольклоршунослик, назария, тадқиқотлар, илмий мерос, услуб.

Аннотация: В статье рассматриваются научные взгляды, концепции и научная деятельность Н.Давқараева, основоположника каракалпакской фольклористики. Н.Давқараев – исследователь, собиравший образцы фольклора и старательно пытавшийся донести их до народа посредством теоретико-методического подхода.

Ключевые слова: литература, фольклор, теория, исследования, научное наследие, методика.

Abstract: The article examines the scientific views, concepts and scientific activities of N. Davkarayev, the founder of Karakalpak folkloristics. N. Davkarayev is a researcher who collected samples of folklore and diligently tried to convey them to the people through a theoretical and methodological approach.

Keywords: literature, folklore, theory, research, scientific heritage, method.

КИРИШ. Қорақалпоқ халқининг бой оғзаки ижоди ўзининг турли услуб, анъаналари билан дунё фольклоршунослик илмида салмоқли ўрин тутди. Шунинг учун ҳам дунё фольклоршунослик илмида олимларнинг илмий тадқиқотларини ўрганиш тажрибаси ёш тадқиқотчилар учун илмий асос яратувчи омилардан бири ҳисобланади. Чунки,

фольклоршуносликнинг илм сифатида майдонга келиши, ривожланиш тарихини ёритишда ва ривожланиш босқичларини, етакчилик мақомини аниқлашда, ўзига хос назарий-услубий жиҳатини аниқлаштиришда олимларнинг илмий тадқиқотларини ўрганиш катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Қорақалпоқ фольклоршунослик илмида халқ оғзаки ижодиётини йиғиш,

ўрганиш, услубий турларини тадқиқ қилиш ва илмий таснифлаш масалалари юртимиз мустақилликка эришганидан сўнг катта эътибор қаратилган соҳалардан бири ҳисобланади.

Чунки асрлар давомида фольклоршунослар, этнографлар, турколог тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлган фольклор асарлар халқнинг тарихини, маданияти ва урф-одатларини, анъаналарини ўзида сақлаб келаётган бебаҳо маънавий бойлиги ҳисобланади. «... тенгсиз маънавий бойлигимиз бўлган мумтоз хунарни, халқ ижодиётининг бебаҳо намуналарини асраш ва ривожлантириш, уни келажак авлодга етказиш, жаҳондаги етук фикрдаги тадқиқотчилар ва саънат вакилларининг, давлат ва жамият арбоблари, барча маданият вакилларининг вазифаси ҳисобланади»[1].

Ана шундай, қорақалпоқ фольклоршунослик илмининг отаси, фольклор намуналарини тўплаш, ўрганиш, тадқиқ қилиш билан бирга уни халққа етказишда салмоқли меҳнат қилган олим Нажим Давқараевнинг илмий қарашлари, концепциялари ва илмий меросларини ўрганиш бугунги кунда қорақалпоқ фольклоршунослик илми олдида турган долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Тадқиқотчининг ижодига эътибор қаратсак, қорақалпоқ фольклоршунослиги ва адабиётшунослик илмининг барча соҳаларида фаол меҳнат қилганига гувоҳ бўламиз. У бой халқ оғзаки ижодларини илмий асосда ёзиб олиш, йиғиш, нашрга тайёрлаш ва тадқиқотни ташкиллаштирган биринчи фольклоршунос ва мумтоз адабиётимиз намуналарини жаҳон адабиёти илми миқёсида тадқиқ қилувчи, ташвиқот қилган тадқиқотчи сифатида белгили. Тадқиқотчининг қорақалпоқ фольклорининг жанрлик таснифи масаласи 1977 йили нашрдан чиққан асарлари тўлиқ йиғмасининг иккинчи жилдида ўрин олган. Бунда тадқиқотчи халқ оғзаки ижодиёти асарларини ҳар томонлама ўрганиб, унинг мавзу турлари бўйича назарий аниқламаларни беради [5;Б. 354].

Олим Н.Давқараевнинг илмий мероси, умри ва ижодига бағишланган илк асар «Нәжим Дәўқараев (еске түсириўлер)» [8;Б.84] номли китоби бўлди ва Н.Давқараевнинг туғилган куни муносабати билан тадқиқотчилар томонидан

ёзилган ҳар даврга тегишли мақолалари унинг ижодий хизматлари ва фольклоршунослик илмига қўшган меҳнати ажратилиб берилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД.

Н.Давқараевнинг XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб илм сифатида шакллана бошлаган қорақалпоқ фольклоршунослик тарихида ўз ҳиссаси бор олим ҳисобланади. Чунки, олим қорақалпоқ фольклоршунослигининг илм сифатида ривожланишига оид назарий-услубий масалаларига оид бир қанча илмий асарлар ёзди. Олим биринчилардан бўлиб, қорақалпоқ фольклорининг тарихини, оғзаки ижод намуналарини ва унинг ижро этувчилари, халқ орасида тарқалиш йўллари бўйича чуқур тадқиқотлар олиб борди. Булар қорақалпоқ дostonларини ижро этувчи жирoв-бахшилари мактабини, уларнинг репертуарларини, қиссаҳонлик, қәтип, қўшиқчи, шоир, эртакчи сингари фольклорнинг ижро этувчилари ҳақидаги илк берган маълумотлари ҳисобланади [5;Б.354].

Нажим Давқараев 1951 йили Москвада Шарқни тадқиқ қилиш институтининг илмий кенгашида «Қорақалпоқ адабиёти тарихининг очерклари» номли докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Унинг докторлик диссертацияси 3 катта қисмдан иборат эди. Биринчи бўлими – қорақалпоқ оғзаки халқ ижоди, иккинчи бўлим – революциягача қорақалпоқ адабиёти, учинчи бўлими – қорақалпоқ совет адабиёти.

Фольклорга бағишланган бўлими кириш ва хулосадан бошқа «Қорақалпоқ оғзаки адабиётининг турлари ва тематикаси», «Қорақалпоқ совет фольклори» деган қисмлардан ташкил топган. Н.Давқараев илк маротаба қорақалпоқ фольклори тарихининг қисқа очеркни шу даврда йиғилган материаллар асосида рус ва қўшни халқларнинг тажрибасига таяниб улардан намуна олиб ишлашга ҳаракат қилади. Ҳақиқатдан ҳам у биринчи маротаба тарихчиларнинг асарларига таяниб қорақалпоқ фольклор асарларининг халқ тарихи билан боғлиқлигига эътибор қаратди. У фольклор асарларининг пайдо бўлишида, сақланишида, ривожланишида жирoв-бахши қиссаҳонларнинг қўшни халқлар билан маданий алоқаларининг аҳамиятини белгилаб беради. Н.Давқараев «Алпамыс», «Қоблан», «Қырққыз» сингари

достонларга биринчи илмий талқинлар ёзади. Шунингдек, тадқиқотчи қорақалпоқ эпосининг яратилиш даври ҳақида бир қанча мулоҳазаларини берган. Н.Давқараев қорақалпоқ эпосининг яратилиш даврини «Нўғой» даври билан боғлайди ва XIV-XVI асрлар билан белгилайди. «Нўғой» даври билан боғлашининг сабаби эса, XIV-XVI асрларда Соппаслы Сыпыра жиров яшаган давр эди[9; Б.31].

НАТИЖА. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Н.Давқараев қорақалпоқ фольклоршунослик соҳасининг ҳар бир соҳасида унумли меҳнат қилган. 2005 йили Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Н.Давқараев номидаги тил ва адабиёт институтида (ҳозирги Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти) Н.Давқараевнинг 100 йиллигига бағишланган конференция бўлиб ўтади[2].

Бунда академик С.Камалов ўзининг «Қорақалпоқ илмининг ўзанини очган олим» деб номланган мақоласида Н.Давқараевнинг илмий-ташқилий ишларига кенг тўхталади, буюк инсоннинг исмини мангулаштириш бўйича бир қанча тавсиялар билдиради [7;Б.5-9].

Шунингдек, профессор С.Бахадировнинг Н.Давқараевнинг умри ва ижодига [4;Б.91-99], айниқса Н.Давқараев ҳақидаги янги маълумотлар, олимнинг асарларининг тўпланиши ва нашрдан чиқарилиши ҳақида маълумотлар ф.ф.д. Қ.Байниязов ва илмий ходим Т.Байниязоваларнинг мақолаларида сўз этилган [3; Б. 84-89]. Бундан ташқари Н.Давқараев ҳақида янги маълумотлар Ш.Бабашев томонидан келтирилади: «Нажим Давқараев 1905 йили Қўнғирот туманида зодагон қорақалпоқ оиласида дунёга келган. Отаси Саатдин пахта тозалаш заводининг эгаси бўлган. Онаси Улхан атоқли Кулен бўлисининг қизи бўлган. Янги совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан бошлаб, йирик завод, кархона, ер эгаларининг мол-мулкини конфискациялаш билан уларга қарши уруш эълон қилди. Уларнинг қаторида Давқараевлар оиласи ҳам бор эди» деб келтирилади [2].

Қ.Камалов ўзининг хотираларининг бирида: «1951 йили Н.Давқараев билан Кўҳна Урганч шаҳрида Туркменистоннинг иқтисодий ривожланиш масалаларига бағишланган

академияларнинг бирлашган сессиясига қатнашганимизда катта шахарлардан келган олимларнинг Н.Давқараев билан алоҳида иззат-икромда кўришганлигини, фикр олишганини кўриб, унинг халқаро миқёсда ҳурматга эгаллигига ичимдан қувонганим эсимда. Сўнг ўзим ҳам катта тадбирларга бирга қатнашиб, бошқа халқларнинг илмий жамоалари Н.Давқараевни юксак баҳолашини сездим. У Е.С.Малов, С.П.Толстов, Е.Э.Бертельс, П.П.Иванов, Н.А.Баскаков, Т.А.Жданко, И.Султан, Ғ.Ғулом, Я.Ғ.Ғуломов, М.Авезов сингари таниқли олимлар билан дўстона алоқада бўлди» [6] деб тарифлайдилар. Яна ҳам: «Ҳар бир халқ ўзининг буюк сиймолари, билимли инсонлари билан жаҳонга танилади. Шундай инсонлардан бири юртимизни дунёга танитган, Қорақалпоғистон илмининг ривожланиш йўлини излаган, Ўзбекистонда биринчи фан доктори Н.Давқараев бўлди» [6], –деб кўрсатган ва олимнинг исмини мангулаштириш бўйича ўз тавсияларини беради.

Ҳақиқатдан ҳам, 1950 йилгача қорақалпоқ фольклорини Н.Давқараев сингари ҳеч ким тўлиқ турда, яъни ҳамма жанрларини қамраб олган бундай илмий иш ёзмаган эди. Иш қисқа ёзилган бўлса ҳам, ўз даври учун катта ютуқ эди. Н.Давқараевдан сўнг ҳар бир қорақалпоқ фольклорини тадқиқ этувчилар бу ишга эътибор бермаслиги мумкин эмас эди. Бу ишнинг кўлёмаси Москвадаги марказий кутубхонасида, Россия Фанлар Академиясининг Шарқни тадқиқ қилиш институтининг кутубхонасида ва Ўзбекистон Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими кутубхонасида 1951 йилдан бошлаб сақланиб келмоқда. 1959 йили рус тилида Тошкентда «Фан» нашрида «Очерки дореволюционной каракалпакской литературы» деган ном билан Н.Давқараев докторлик ишининг биринчи ва иккинчи қисми қисқа варианты нашрдан чиқарилди. Қорақалпоқ оғзаки халқ ижодиётига бағишланган Н.Давқараев ишининг тўлиқ варианты 1977 йили Нукус шаҳрида қорақалпоқ тилида нашрдан чиқарилди.

ХУЛОСА. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ёзувчи, ижтимоий арбоб, олим Қорақалпоғистондаги биринчи филология фанларининг доктори Нажим Давқараевнинг

қорақалпоқ фольклоршунослик илмида тутган ўрнини ўрганиш, қорақалпоқ фольклори ва адабиётининг ривожланишидаги ахамияти, ёшлар тарбиясидаги ўрнини таҳлил қилиш, номини мангулаштириш келажак авлодлар олдида турган вазибаларимиздан бири ҳисобланади. Чунки Н.Давқараев қорақалпоқ фольклористика илмининг асосини солган олим. Унинг илмий меросини ўрганиш ва илмий таҳлил қилиш ёш тадқиқотчилар учун тадқиқот объектларидан бири ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтың Сурхандарья ўёлаятында, халық-аралық бақшышылық өнери фестивалы ашылыўына арналған салтанатлы кешедеги сөйлеген сөзи. //Халқ сўзи газетасы, 2019, 7-апрель. №68(7298) сан.
2. Бабашев Ш. Қарақалпақстанлы зыялылар үстинен сиясий процесс. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2002.
3. Байниязов Қ., Байниязова Т. Нәжим Дәўқарев ҳаққында жаңа мағлыўматлар // Қарақалпақ илимининң туңғыш жулдызы атамасындағы

Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005. – Б. 84- 89.

4. Баҳадырова С. Н.Дәўқарев – қарақалпақ фольклор изертлеў илимининң атасы // Қарақалпақ илимининң туңғыш жулдызы атамасындағы Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005. – Б. 91- 99.

5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-т. 1-бөлим, Аўызеки халық творчествосы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 354.

6. Камалов Қ. Илимли елге нур жаўар. – Нөкис: Илим, 2010.

7. Камалов С. Қарақалпақ илимининң сағасын ашқан алым // Қарақалпақ илимининң туңғыш жулдызы атамасындағы Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005. – Б. 5-9.

8. Нәжим Дәўқараев (Еске түсириўлер). Нөкис: Қарақалпақстан 1990. Б.84.

9. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкис «Билим». 1996.

SHOIRA SHAMS IJODINING SHAKLLANISH TAKOMILI

Bobonazarova Gulzoda

Urganch davlat universiteti talabasi

THE DEVELOPMENT OF THE CREATION OF POET SHAMS

Bobonazarova Gulzoda Student of Urganch State University

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСТВ ПОЭТЕССЫ ШАМСА

Бобоназарова Гулзода

Студентка Ургенчского государственного университета

[https://orcid.org/
0009-0004-0427-6431](https://orcid.org/0009-0004-0427-6431)

e-mail:

[bobonazarovagulzoda8@
gmail.com](mailto:bobonazarovagulzoda8@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqolada xorazmlik tinib-tinchimas, yuragida doimo ilmga bo'lgan intilish jo'sh urib turadigan shoiraning nasriy va lirik asarlarining shakllanish bosqichlarini va turli epik va lirik janrga mansub asarlarning kelib chiqish tarixi va ulardan ko'zlangan maqsadlari nimalardan iborat ekanligini bilib olishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: lirik, epik, g'azal, essey, adabiy sharxlar, muxammas, she'r.

Abstract: In this article, we will find out the stages of formation of the prose and lyrical works of the poetess, whose heart is always full of passion and the desire for knowledge, as well as the history of the origin of various epic and lyrical works and their goals.

Аннотация: В данной статье мы узнаем этапы становления прозаического и лирического творчества поэтессы, сердце которой всегда полно страсти и стремления к познанию, а также историю возникновения различных этических и лирических произведений. произведения и их возможные цели.

Ключевые слова: лирика, эпос, газель, очерк, литературные рецензии, эпос, поэма.

KIRISH. Adabiy asarlar shakl jihatdan benihoya rang-barang bo'ladi. Shuning uchun ularni alohida-alohida guruhlariga bo'lib o'rganish lozim. Adabiy asarlar shaklan quyidagicha tasnif qilinib o'rganilishi maqsadga muvofiq sanaladi. Adabiy asarlarning yirik guruhlari adabiy tur, adabiy turning ichki guruhlari adabiy janrlar va adabiy janrlarning ichki bo'linishi janr xillari sanaladi. Shular orasida g'azal janrining o'rni beqiyosdir. G'azal so'zining kelib chiqish tarixiga ham to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq sanaladi.

G'azal (arabcha ko'pligi "g'azaliyot" - ayollar bilan o'ynab-kulish) ishq-muhabbat haqida bahs yurituvchi she'r. G'azal sharq xalqlari lirikasida keng tarqalgan janr bo'lib, u o'z taraqqiyotining dastlabki davrlarida faqat ishq-muhabbat mavzularida yozilgan. Ammo keyingi davrda g'azalning doirasi kengayib boradi.

"G'azalda yor qiyofasi, qiliqlarini bayon qilish, sog'inish-u firoq, raqibdan va taqdirdan zorlanishnigina ifodalamaydi, shuningdek g'azal doirasi tabiat manzaralarini tasvirlash, may, qadah

haqida bayon qilish bilan cheklanmaydi. G'azal tematikasi shaxsning intim kechinmalari doirasida qolmasdan, unda ijtimoiy hayot masalalari ham ifodalanadi"¹.

Biz ijodkorimiz lirik asarlarining gultoji hisoblangan g'azallarining takomillanish jihatlarini va ayrim g'azallarini bir qadar tahlilga tortib ko'ramiz. G'azallarini tahlil qilish jarayonida ijodkor ichki kechinmalarini va aynan g'azallaridagi mavzu doirasiga alohida diqqat qaratdik. G'azallarining eskpressiv va badiiy bo'yoqdor chiqishida turli xil badiiy tasviriy vositalardan foydalangani ham asar mazmunining ahamiyatini oshirganini guvohi bo'ldik. Masalan, quyidagi g'azalida:

Labingdan qatra may so'rdim, firog'ing uzra qon tutding,

Ko'zing ko'rsatmayin har dam ko'zim yoshin ravon tutding.

Bu baytda esa labingdan ozgina may so'rdim, ayriliq natijasida bu qon bo'ldi. Ko'zingni mendan ko'rsatmay hamma vaqt ko'z yoshlarim bir tekisda ravon oqishiga qarab turding, demoqchi shoira.

Kechib ketdim huzuringga bu bog'-u bo'stonlardan, Uzoring oshkor etmay, jamolingni nihon tutding.

Bundan anglashiladiki, sening huzuringga hamma narsadan, bog' va bo'stonlardan ham kechdim, seni esa yuzingni oshkor qilmading, balki yashirin tutding deydi ijodkor. Bu baytda ham oshkor va nihon so'zlari vositasida tazod san'ati qo'llangan.

Visoling istagan qalbim teshar har lahza hajr-u o'qi. Dag'i novak ekan ishqing ko'ngilni chin nishon tutding.

Bu baytda esa "visolingni, ya'ni senga erishish niyatida, ko'p bora, har on, har daqiqa hajr, ya'ni ayriliq o'qiga duchor bo'ldim va yana novak, ya'ni kiprikdagi kamon o'qi aynan meni ko'nglimni nishonga oldi" degan mazmun anglashiladi.

Sinib har ustuxonimdin to'kuldum poyingga ushshog',

Yog'urgach Besutun toshin, nechun boshim omon tutding.

Bu o'rinda esa ustuxon asli so'ngak-suyak ma'nosini ifodalayapti. Har bitta so'ngakimgacha sinib poyingga yiqildim va zaiflashdim. Besutun toshlarini ustimdan yog'dirgach suyak-suyagimgacha sinib

poyingga yiqildim, ammo nega jonimni olmasdan bu azobda yana tirik-omon saqlayapsan deya faryod chekadi. Yana Besutun toshini aynan bu jumlada qo'llashining ham asosiy sababi bor. Besutun toshi behistun tog'larini toshlari Farhod obrazi bilan bog'liq, she'riyatda boshga balo toshlarining yog'ilishi ma'nosida ishlatilgan. Besutun toshi o'rinda talmeh san'atini ham keltirib chiqargan. Ma'lumki Behistun qoyatoshi mashhur joy nomi va u tarixdan Erondagi Kirmonshoh shahri yaqinida joylashgan. Bu toshga matnini Eron hukmdori Doro I o'yib yozdirgan. Ular qadimgi fors, elam, babil tillarda yozilgan sanaladi.

Vatan istab qaro gil ostiga mangu ketay desam, Jafoying chekdururg'akim qo'ling bexonumon tutding.

Bu o'rinda makon istab qaro yerga mangu ketay desam, sening jafongni chekkan vaqtda sen qo'lingni mendan darig' tutding demoqchi shoira. Ya'ni men senga muhtoj edim, ammo sen men-la bo'lmading va ahvolimga zarracha ham achinmading demoqda, chamasi.

Tamanno aylamak ham shunchalik ko'rk-u fazilatmi, Ajab, g'amzang bila dilga dam otash, dam jinon tutding.

Bu yerda tamanno, ya'ni orzu qilish ham shunchalik go'zal fazilatmi, ajabo nozik qarashing bilan dilga goh otash (do'zax), goh jinon (jannat) tutding deyiladi. Ushbu jumlada ham shoiramiz go'zal badiiy malohatlardan mohirona foydalangan. Ya'ni otash va jinon so'zlari tazod san'atini yuzaga keltirgan.

Agarchi Shoira vasliga zarra hojating yo'qdur, Netay, yaxshim, muhabbat yo'lida oni yamon tutding.

Bunda esa shoira "mening vaslimga, ya'ni yoringga erishishga senda zarracha ham hojat yo'q ekan, meni bu muhabbat yo'lidagi yaxshiligimni sen yomonlikka yo'yding" degan mazmun anglashiladi. Bu baytda ham yaxshi va yomon so'zlari vositasida tazod san'ati qo'llangan.

Muxammas (arab-beshlik) Sharq she'riyatidagi she'riy shakllardan, qofiyalanish tartibiga ko'ra tuzilgan she'r. Misraning har bir bandi 5 misradan iboratdir. Bandning oxirida shoir taxallusi ham keltiriladi.

¹ A.M.Mirzayev. Рудаки и разветние газели X-XV Stalinobod, 1958-yil, 25-bet.

Muxammasning ham 2 turi bor: ta'bi xud (mustqail) va tazmin (taxmis).

Birinchisida barcha beshlik bir muallifniki, ikkinchisi (taxmis)da ijodkor bironta ustoz, zamondosh shoir yoxud o'z g'azallari baytlarining har birini beshlik bandlariga aylantiradi. Quyida esa aynan Shoira Shams Abdulla Oripov g'azaliga muxammas boylagan. Bu ham ijodkor mahoratini yana bir bora ko'rishimizga imkon beradi:

*Bo'lmagay hech bir adosi sevgidan bitsang qo'shiq,
Goh hijron, goh visolning yodidan etsang qo'shiq,
Ishq aro dilning yagona malhami bilsang qo'shiq,
Ayb emasdur gar muhabbat sha'niga aysang
qo'shiq,*

*Baxtlidur kimning muhabbatga sazovor yori bor.*²

(Abdulla Oripov g'azaliga muxammas, 97-bet)

Bu muxammasda agar sevgi haqida she'r yozsang hecham ado bo'lmaydi. U xoh ayriliq, xoh yorning vasliga yetishish haqida bo'lsa ham. Ishq ichra yagona malham ham aynan qo'shiqdir. Mabodo, sen ishq, muhabbat sha'niga qo'shiq aysang ham bu ayb emas, balki kimniki muhabbatga sazovor yori bo'lsa u inson baxtlidur degan ma'no anglashiladi.

Gohi bir Farhod kabi Ishq izmida ko'rgum seni,
Qays-o'zing sahroda telba, holingni so'rgum seni,
Har **sahar** to **shom** qadar g'am chekkaning bilgum seni,

Uzma ko'ngil garchi hijron xor etar bir zum seni,
Gul tikansiz bo'lmagay, har bir chamanning xori bor.
Bundan anglashiladiki, seni ba'zan ishq bobida Farhod misolida ko'raman. Qaysni esa o'zi telba holatda sahroda yurganida holini so'ragim keldi va har kun ertalabdan to quyosh botgunga qadar g'am va azob chekayotganingni bilaman. Shunday bo'lishiga qaramasdan ko'ngil uzma, garchi ayriliq seni bir on xor qilsa ham deydi. Bayt so'ngida esa, bu qiyinchiliklarga bardosh berishing lozim, chunki gul tikansiz bo'lmaganidek, chaman ham xorsiz bo'lmaydi, deydi. Bundan tashqari bu yerda ham shom va sahar so'zlari vositasida tazod san'ati yana bir karra qo'llanilgan.

Endi esa Shoira Shams adabiy sharhlari va publitsistik maqolalari orasidagi "Donishmandlik mavsumida ochilgan o'zan" mavzusini oladigan bo'lsak, unda ijodkor Sotim Avazni o'zanga

qiyoslaydi. Mumtoz adabiyotimizning asosiy quroli bo'lgan aruz qadim-qadimdan meros bo'lib kelgan va kelayotgan janrlardan biri desak xato bo'lmaydi. Alisher Navoiylar boshlab bergan bu an'anani hozirgacha davom qildirayotgan adabiy darg'alarimiz mavjudligi ham quvonarli hodisadir. Shunday adabiyotimiz davomchilari sifatida Matnazar Abdulhakim, Sotim Avazlarni aytishimiz mumkin. Shular orasida Sotim Avaz ijodiyoti diqqatimizni jalb qildi, ya'ni Shoira Shamsning yozgan maqolasida Sotim Avaz ijodiyotidagi namunalardan ma'lum bo'ladiki, uning bir g'azalidagi ko'ngilga bergan qiyoslari ijodkor badiiy mahoratini qanchalik yuksak ekanligini ko'rsatib berdi.

Shoira Shams ham bu parchani keltirib o'tgan ekanlar, biz ham bu baytni keltirib o'tishni o'zimizga joiz deb bildik. Sababi bu qiyos naqadar ajoyib va ayni haqiqatga yaqin ekanligini boshqalar ham bilsa yaxshi bo'ladi deb o'yladik.

Ko'ngil - osmon ochilgaydir, yorug' tushsa,
Ko'ngil - yerdir, unar yaxshi urug' tushsa.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, hamisha ijoddan to'xtamaydigan va adabiyotga butun hayotini baxshida qilib, ijod qilishda betinim davom qilayotgan iste'dodli Xorazm farzandi hisoblangan Shoira Shams ijodining takomili bilan tanishish jarayonida shoironing yuksak e'tibor egasi va mohir adabiyotshunos ekanligini bilib oldik. Ijod xoh lirik, xoh epik bo'lsin birdek inson qalbiga ta'sir ko'rsata oladigan o'tkir qalam sohibi ekanligini guvohi bo'ldik. Ijodkor asarlaridan parchalarni keltirish orqali bir qadar tahlilga tortib ko'rdik va ma'nolarini izohlashga harakat qildik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shoira Shams. "Javrikim jondin o'tar". "Quvonchbek-Mashhura" MChJ nashriyoti, - Urganch. -2018.
2. Shoira Shams. "Tuproq tili". Ogahiy nashriyoti matbaa uyi – 2023.
3. T. Boboyev. Adabiyotshunoslik asoslari.
4. D. Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish.
5. A. A. Mirzayev. Рудаки и разветние газели X-XV. -Сталинобод. 1958-йил.

² "Javrikim jondin o'tar", "Quvonchbek-Mashhura" MChJ nashriyoti, Urganch. 2018-yil.

ХИВА ХОНЛИГИДАГИ МАДРАСАЛАР ВА УЛАРНИНГ ХОНЛИК МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ ҲАЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

¹Сабурова Севара

ТИТУ катта ўқитувчиси, т.ф.н.

²Юсупова Мазлума, 1- курс талабаси

МЕДРЕСЫ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ И ИХ РОЛЬ В КУЛЬТУРНОЙ И ДУХОВНОЙ ЖЫЗНИ ГОСУДАРСТВА

¹Сабурова Севара, ст. преп. Ташкентского
университета экономики и технологий,
кандидат исторических наук

²Юсупова Мазлума, студент 1-го курса

MADRASAS IN THE KHANATE OF KHIVA AND THEIR ROLE IN THE CULTURAL AND SPIRITUAL LIFE OF THE STATE

¹Saburova Sevара, senior lecturer, Tashkent University of
Economics and Technology, PhD(historical sciences)

²Yusupova Mazluma, student of 1 year

¹Tel: +998 90 – 347-60-51;

¹e-mail:

svrsaburova@mail.com

² <https://orcid.org/0009-0001-9800-1729>

Аннотация: Мақолада Хива хонлигидаги мадрасалар ва уларнинг хонлик маданий-маънавий ҳаётида тутган ўрни таҳлил қилинган. Хонликдаги мадрасаларда таълим сифати ўрганилиб, уларни маънавий-маърифий муҳит таъсирига баҳо берилган.

Калит сўзлар: Хонлик, мадраса, таълим сифати, вақф, шайх ул-ислом, мударрис, муаззин, мутавалли.

Аннотация: В статье проведён анализ деятельности медресе в Хивинском ханства и их роль в культурной и духовной жизни ханства. Изучено качество образования в медресе ханства и оценено их влияние на духовность- просветительства среде.

Ключевые слова: ханство, медресе, качество образования, вақф, шейхуль-ислам, мударрис, муэдзин, мутавалли.

Abstract: The article analyzes madrasas in Khiva Khanate and their role in the cultural and spiritual life of the Khanate. The quality of education in madrasas in the Khanate was studied and their impact on the spiritual and educational environment was evaluated.

Keywords: Khanate, madrasa, quality of education, waqf, shaykh ul-Islam, mudarris, muezzin, mutawalli.

Кириш. Хоразм қадимий тарих ва бой маданий-адабий анъаналар марказларидан бири. Хива бутун дунё тан олган тарихий шаҳар эканлиги, бу заминда жаҳонга машҳур алломалар, шоирлар, наққошлар етишиб чикқанлиги ҳаммамизга маълум.

Маълумки, таълим соҳаси маданий-маънавий ҳаётнинг ҳаракатлантирувчи кучи, унинг муҳим пойдеворидир. Шундай экан,

ўтмишда аждодларимизнинг саводхонлиги, маданий-маънавий ҳаёт даражасига баҳо бериш, ўз навбатида, мактаб ва мадрасалар фаолияти, уларнинг аҳоли кундалик турмуш тарзида тутган ўрнини тадқиқ этишни талаб қилади. Ватанамиз дунёга нафақат илму-уламолар юрти сифатида, балки мадрасалари билан ҳам донг таратган. Дастлаб масжидлар, устозларнинг уйлари дарсхоналар вазифасини ўтаб турди. Кейинроқ эса

мадрасалар таълим маскани сифатида мусулмон ўлкаларида бирин-кетин пайдо бўла бошлади. Мадраса ҳақида аксарият ислом энциклопедияларида деярли бир хил таъриф берилган[1]. Унга кўра, исломнинг тарқалиши билан боғлиқ бўлган олий ўқув юртининг мадраса таълими услуби бутун мусулмон оламига кенг ёйилган кейинги асрларда унинг таъсирида Европада ҳам XII – XIII асрларга келиб илк университетлар пайдо бўлган.

Хива хонлиги XIX аср бошлари ва XX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқларининг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида катта роль ўйнаган. Хонликнинг геополитик ва миллий манфаатлари кенг ҳудудларга тарқалган бўлиб, унинг чегараси шимолдан Россия, жанубдан Эрон ва Афғонистон, шарқдан Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги билан чегараланган.

Архив ҳужжатларида Муҳаммад Раҳимхон II давридаги қуйидаги мадрасалар рўйхати келтирилган:[2] Мадрасаи Ҳазрат Паҳлавон, Мадрасаи Мозори Шариф, Мадрасаи Сайид Моҳи Рўйиҷон, Мадрасаи Тўрт Шохбоз бобо, Мадрасаи Нуруллоҳбек, Мадрасаи Рофанак, Мадрасаи Отажон тўра, Мадрасаи Сайид Ҳомид тўра, Мадрасаи Мусо тўра, Мадрасаи Иброҳим хўжа, Мадрасаи Ислом хўжа, Мадрасаи Сайид Муҳаммадхон, Мехтарободдаги Муҳаммад Раҳимхон II нинг мадрасаси, Мадрасаи Жуманберди, Мадрасаи Чўбин, Мадрасаи Муҳаммад Юсуф ясовул, Мадрасаи Эшмурод мироб, Мадрасаи Қорақўз, Мадрасаи Сайид Ниёзбой, Мадрасаи Муҳаммад Муродбой Батхон, Шохимардондаги Муҳаммад Мурод девонбеги мадрасаси, Мадрасаи Муҳаммад Расулбой мирзабоши, Мадрасаи Қадам ясовулбоши, Мадрасаи Мамат махрам, Мадрасаи Шох Қаландар, Мадрасаи Хозачи, Мадрасаи Тиллабой, Мадрасаи Худойберган карвонбоши, Мадрасаи Мирза сарроф, Мадрасаи Абдуракулбой, Мадрасаи Полвон Ниёз қори, Мадрасаи Бекниёз Фаришли, Мадрасаи Бойжон жувозчи.

Шу ҳужжат маълумотларига қараганда, мазкур мадрасаларда 122 та охунд, 120 та имом, муаззин, яна сувчи (мешкобчи) ва сартарошлар 3300 талаба хизматида бўлган[3].

Хива Ўрта Осиёда мадрасалари кўплиги жиҳатидан фақат Бухородан кейин иккинчи ўринни эгаллаган. Изланишлар шуни кўрсатадики, XIX аср охири ва XX аср бошларида Хивада 65 та мадраса бўлиб, уларнинг 54 таси шаҳарда,

11 таси шаҳар атрофида жойлашган эди[4]. И.М.Мўминов таъкидлаганидек, “Хива ҳам гарчи ислом динининг шарқдаги “Муқаддас шаҳри” ҳисобланган Бухоро билан масжид ва мадрасалар сони жиҳатидан тенглаша олмаса-да, бу соҳада Бухородан қолишмайди”[5].

Мадрасаларнинг 10 таси Хива хонлари, 20 дан зиёди эса хон авлодлари, бийлар ва диний маҳкама уламолари томонидан қурилган. Одатда, мадраса қуришни ният қилган киши усталарни тўплаб, лойиҳа бўйича танлов ўтказган. Энг мақбул лойиҳа олиниб, ишга киришилган. Масалан, Муҳаммад Аминхон мадрасасини қуриш учун танлов эълон қилинган ва устабоши Абдулла “жин” чизган лойиҳа манзур бўлган[6].

Мадраса қурмоқчи бўлган киши, аввало, барчани йиғиб, хайр-эҳсон берган, соҳибкор (қурилиш бошлиғи) ҳисоб-қитоб юритувчи девонбеги тайинланган[7].

Хивада энг йирик мадрасалардан бири – 1851 йилда Муҳаммад Аминхон қурдирган икки қаватли мадраса бўлиб, у 125 ҳужрадан иборат. Мадрасада 260 та талаба таҳсил олган ва унга 35 325 таноб серҳосил ерлар вақф қилинган[6].

Шаҳардаги энг кичик мадраса эса 1888 йилда Бойжон жувозчи томонидан ўз авлодлари таҳсил олишига мўлжаллаб қурилган бўлиб, атиги 4 та ҳужрадан иборат бўлган.

Мадрасаларнинг тузилиши ўзига хос бўлиб, ҳар бир ҳужрада 2-3 та талаба яшаган. Барча ҳужра эшиклари ҳовлига қаратиб қурилган ва ҳар бир ҳужрада ўчоқ ўрнатилган. Яшаш шароитлари нисбатан яхши ташкил этилган.

Ҳар бир мадраса бошқаруви қуйидагича тузилган: мадрасанинг мутаваллиси, муаззини, охунлари ёки мударрислари (ўқитувчилари), фарроши, сартароши ва мешкобчи (сувчи)си бўлган.

Мутавалли (арабча сўз.) – диний муассасаларда хайр-эҳсон маблағлари ва хўжалик ишлари билан шуғулланувчи хўжалик нозири[9]. Мутаваллининг вазифаси вақф мулкини, вақф мулкидан фойдаланишни ва ундан келадиган даромадни назорат қилиш, уни тақсимлаш, ижарага бериш, охун ва мударрисларга маош тўловчи диний амалдор. У ўқув ишларига аралашмаган. Хива хонлари архивида мутаваллиларнинг вақф ерларидаги фаолиятлари жуда аниқ кўрсатилган[10]. 1265 (1848-1849) йили Отаназар деган мутавалли

бўлган, 10 тилло маош олган[11] ва 28 навқари бўлган[12].

Мутаваллилар мадрасаларга ҳам қарар ва, бундан ташқари, бошқа мамлакатларга элчи бўлиб ҳам борар эдилар.

Муаззин (арабча сўз.) – масжидда азон айтиб, намозга чорловчи шахс. Муаззин халқ тилида “сўфи” деб юритилган.

Мударрис (арабча сўз.) – мадраса ўқитувчиси. Илгари мударрислар илоҳиёт фанидан дарс берган. Ҳозир Шарқ мамлакатларидаги мадрасалар ва диний университетларда фақат диний илмлардан эмас, балки дунёвий фанлардан дарс берувчилар ҳам мударрис деб аталади[13].

Илмли, ўқимишли кишилардан тайинланган мударрислар, талабаларнинг билим олишлари учун энг асосий жавобгар шахс саналган.

Охун (арабча сўз.) – ваъзхон, нотик, дин тарғиботчиси. Мулло, муаллим, устоз маъноларини билдиради. Катта мадрасаларда охунлар сони кўп бўлган. Масалан, Оллоқулихон мадрасасида 7 та охун, 2 та муаззин, 2 та, 2 та фаррош, 1 та сартарош ва мешқобчи хизмат қилганлар[14]. Мударрис ва охунлар ўзлари таълим берган мадрасанинг вақфидан маош олиб турганлар, мадраса уларга хужра ҳам берган.

Мадрасалар куриб битказилиши билан хон томонидан уларга махсус вақф ерлари ажратилиб, барча мол-мулк шайх ул-ислом томонидан муҳрланиб, қонунийлаштирилган. Архив ҳужжатлари асосида бир мадрасага ажратилган вақф ва ундан олинган ҳосилнинг қандай тақсимланганлигини кўриб чиқайлик: “Санаи 1275 йил сафар ойининг тўртламчиси, шанба куни (1858 йил 18 сентябрь)” Қутлуғ Мурод иноқ мадрасаси вақфи ҳисобидан 1880 ботмон ғалла (Хива ботмони 20 килога тенг – муаллиф А.Абдурасулов изоҳи) қабул қилинган ва қуйидагича тақсимланган: камбағалларга “ушр” (кавсан) тариқасида 50 ботмон, мутаваллига 180 ботмон, иккала охунга 324 ботмон, муаззин билан имомга 130 ботмон, фаррошга 50 ботмон, сартарошга 50 ботмон. Қолган 1160 ботмон ўқувчилар ўртасида тақсимланган: олий курс талабаларига (улар 29 нафар) 21 ботмондан жами 616 ботмон, ўрта курс талабаларига (18 нафар) 10,5 ботмондан жами 191 ботмон, кичик курс ўқувчиларига (48 нафар) 5 ботмондан жами 255 ботмон ғалла тарқатилган” [15].

Совет даври тарихчилари Ўрта Осиёни гўё қолоқ, маданияти паст деб дунё аҳлига таништириш мақсадида ярим асрдан ортиқ вақт мобайнида “1913 йилда Туркистон худудидаги аҳолининг атиги 2 фоизи саводли бўлган”, деган ўта тутуриқсиз, бемаъни даъвони юритиб келишди. Агарда ушбу рақамни ўша вақтда аҳолининг рус графикасини билиш миқдорига нисбатан қўлланса. Ҳақиқатга тўғри келади. Аммо, ўрта асрлардан бошлаб адабиёт, санъат ва маданият тараққий этган Ўрта Осиё давлатларида аҳолининг саводлилик даражаси Европага нисбатан юқори бўлганлиги сир эмас.

Умуман, Хива хонлиги худудида XIX аср охири XX аср бошларида 120 та мадраса, 63 та қорихона, 1636 та масжид, 200 дан ортиқ “авлиё”ларнинг қабри ҳамда 25 500 та уламо (эшон, мулла, охун, муфти ва бошқалар) бор эди[16]. Агарда 1909 йилдаги маълумотларга суянадиган бўлсак, хонлик худудида эса 1500 мактаб бўлиб, буларда 45 минг талаба ўқирди[17].

Совет солномачилари ўша даврда мадрасаларда таҳсил олиш пуллик бўлиб, бунга кўпчиликнинг имкони йўқ эди, камбағал кишиларнинг болалари саводсиз бўлиб кетишарди, деган асосиз даъволарни илгари суриб келишади. Ҳолбуки, манбаларда қайд қилинишича, аксари талабаларга ҳатто нафақа ҳам тўланган, яъни ғалла тақсимланган. Бу ҳол фақат биргина вақфи етарли бадавлат мадрасага хос эмас, барча мадрасаларга тегишли, қонуний мустаҳкамланган қоида эди.

Хонликда таълим тарбия ишлари билан бутунлай диний муассасалар шуғулланарди. Улар бутун маънавий ҳаётнинг ягона маркази эди.

Илм олувчи муассаса мадрасаларлар бўлган. Мадрасалар тўғрисида Е. Желябужский шундай ёзади: “Хива ва туркманлар юртида мадраса ва ўқув юртлари жуда кўп. Уларнинг қурилиши ва фаолияти учун ҳукмдорлар ҳам, халқ ҳам кучли жонбозлик кўрсатишади. Масалан, Хивада бир неча мадрасалар мавжуд, айниқса, Мадаминхон мадрасаси машҳурдир. Халқни ўқитиш ва маълумотли қилиш билан диндорлар шуғулланишади. Аммо, саводхонлар жуда катта фоизни ташкил қилса ҳам, ўрта осиеликлар ўзларининг диний урф-одатларга берилгани билан ажралиб турадилар”[18].

“Мадаминхон мадрасаси, -деб ёзади, 1863 йилда Х.Вамбери – карвон сарой типиде қурилган

бўлиб, ёнидаги минораси хоннинг ҳалокати ту-
файли битмай қолган. Мадрасанинг 130 хужраси
260 талаба учун мўлжалланган. Мадраса йилига
12 000 Хива ботмони миқдорида буғдой ва 5000
тилла пул даромад қилади. Даромад шундай
тақсимланади: 5 та охун 3000 ботмон буғдой, 150
тилла, 1 та имом 2000 ботмон буғдой, 40 тилла, 1
та муаззин 200 ботмон буғдой, 40 тилла, 2 та хиз-
матчи 200 ботмон буғдой 40 тилла, 1 та саргарош
200 ботмон буғдой 40 тилла, 2 та мутавалли барча
даромаднинг ўндан бирини олади. Қолгани тала-
баларга тақсимланади, улар уч синфга бўлинади.
1- синф 60 ботмон буғдой, 4 тилла, 2- синф 30
ботмон буғдой, 2 тилла, 3- синф 15 ботмон
буғдой, 1,32 тилла”[19].

Мадрасани тугатган талабалар имтиҳондан
ўтишган. Бунинг учун хон томонидан “махсус
хайъат” тузилар, унинг таркибига баъзида хон-
нинг ўзи, кўпгина валиахд, қози калон (бош қози),
қози ўрда (шаҳар қозиси) ва бошқа бир қанча
уламолар киришарди. Имтиҳондан муваффақият-
ли ўтган талабаларга муфти, аълам, охун, мукар-
рир (мадраса котиблари) унвони бериларди.
Битказувчилар илоҳиёт илмини мукамал ўзлаш-
тирар, айти кезде дунёвий илмлардан хабардор
бўлишарди. Хива мадрасаларини тугатган талаба-
лар орасида шоирлар, муаррихлар, хаттотлар,
олим ва фузало кишилар етишиб чиққани
фикримизнинг далилидир.

Хива мадрасаларининг шуҳрати бошқа
мамлакатларга ҳам ёйилган эди. Қардош халқлар
вакиллари Зелилий, Саидий, Махтумқули ка-
би сиймолар ҳам Хива мадрасаларида таҳсил ол-
дилар. Ҳатто, Ҳиндистоннинг буюк давлат арбо-
би Жавоҳарлабал Нерунинг бобоси ҳам Хива
мадрасасида таҳсил олган эди[20].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, юқорида
келтирилган мисоллар хонликда халқ маданий
ҳаётида муҳим ўрин тугатган илм-фан, маориф, ада-
биёт, санъат жабҳаларида мустамлакачилар-нинг
тазйиқ ва таъсирига қарамасдан, салмоқли ижо-
бий натижаларга эришилди. Бу жараённинг риво-
жида, самарали натижаларида аввало, ижодкор
халқ салоҳияти, қолаверса, Муҳаммад Раҳимхон
II Ферузнинг ҳомийлиги, ташаббускорлиги ҳамда
шахсий иштирокининг ўрни алоҳидадир. Ўша
даврларда маданият соҳаларида эришилган
ютуқлар халқ маънавий-маданий савиясининг
ўзига хос юксалишидан ҳам далолат беради. Хива

хонлигида маданиятнинг бу даврда етишиб
чиққан йирик намояндалари томонидан яратилган
асарлар, санъат дурдоналари ва улар амалга
оширган бошқа талайгина ижодий ишлар на
фақат Хоразм диёри, балки Марказий Осиё,
қолаверса, жаҳон маданияти хазинасига
қўшилган салмоқли ҳисса бўлди.

Адабиётлар:

1. Қаранг: Мадраса (медресе) // Ислам. Энциклопедический словарь. М.: “Наука”, 1991. С.149; Мадраса // Ислам. Энциклопедия А-Ҳ / З.Хусниддинов таҳрири остида. Т., ЎзМЭ, 20004. 147-б.
2. ЎзМДА, ф. – И – 125, рўйхат 1, иш 596, 1, 15-в.
3. ЎзМДА, ф. – И – 125, рўйхат 1, иш 596, 1, 15-в.
4. Абдурасулов А. Хива. (Тарихий-этнографик очерклар.) Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 43, 44- б.
5. Мўминов И.М. Танланган асарлар. 1- жилд. Т.: “Фан”, 1969. 172-б.
6. Абдурасулов А. Кўрсатилган асар, 43, 44- б.
7. Ўша ерда.
8. Ғуломов Я.Ғ. Памятники Хивы. Т.: Изд. УзАН, 1941. С.40.
9. Сапаев Р., Авезметов Ш. Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати. Т.: “Ўқитувчи”, 1996, 154-б.
10. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. Л.: ГПБ, 1940. С.150-153.
11. Иванов П.П. Кўрсатилган асар, 203, 204- б.
12. Ўша ерда.
13. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. Т.: “Шарқ”, 1999. 78. 79- б.
14. ЎзМДА, ф. – И – 125, рўйхат 1, иш 596, 8- в.
15. Абдурасулов А. кўрсатилган асар. Муфассал қаранг: Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. Л.: ГПБ, 1940. С.150.
16. Иштирокиюн газетаси. 1919 йил 19 июль.
17. ЦГА УзССР, ф. 1009, д.9, л.10.
18. Желябужский Е. Очерки завоевания Хивы. М.: Б.и., 1875. С.6.
19. Вамбери Х. Путешествие по Средней Азии. М.: “И.Мамонтова”, 1867. С.164.
20. Орипов А. Ҳақгўй шоир. “Совет Ўзбекистони”, 1988. 14 апрель.

ФОРМАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ВЛИЯНИЯ

*Исмаилова Хурлиман Нажиматдиновна, и.о.доц.
Каракалпакского государственного университета имени
Бердаха, д.ф.н.ф.н. (PhD)*

ADABIY TA'SIRNI O'RGANISH MAZMUNIDA FORMAL-STILISTIK TAHLIL

*Ismailova Xurliman Najimatdinovna, Berdaq nomidagi
Qoraqalpoq davlat universiteti dotsent v.b., f.f.b.f.d. (PhD)*

FORMAL-STYLISTIC ANALYSIS IN THE CONTEXT OF STUDYING LITERARY INFLUENCE

*Ismailova Khurliman Nazhimatdinovna, acting associate
Professor Karakalpak State University named after Berdakh,
(PhD)*

Аннотация. В статье рассматриваются проблема литературного влияния через призму формально-стилистического анализа, исследуется вопрос влияния творчества Михаила Шолохова, а также мировой литературы на прогресс узбекской литературы 20 века, на примере стиля, жанра и формы, а также жанрово-композиционной целостности.

Ключевые слова: стиль, жанр, Михаил Шолохов, жанрово-композиционная целостность, мировая литература, литературное влияние, художественное произведение.

Annotatsiya. Maqolada adabiy ta'sir muammosi formal stilistik tahlil prizmasida ko'rib chiqilgan, Mixail Sholoxov ijodi va jahon adabiyotining 20-asr o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga ta'siri uslub, janr, shakl, shuningdek, janr-kompozitsiya yaxlitligi misolida ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: uslub, janr, Mixail Sholoxov, janr-kompozitsion yaxlitlik, jahon adabiyoti, adabiy ta'sir, badiiy asar.

Annotation. The article examines the problem of literary influence through the prism of formal stylistic analysis, examines the influence of the work of Mikhail Sholokhov, as well as world literature on the progress of Uzbek literature of the 20th century, using the example of style, genre and form, as well as genre-compositional integrity.

Keywords: style, genre, Mikhail Sholokhov, genre-compositional integrity, world literature, literary influence, work of art.

Введение. Культурное наследие древнегреческой литературы является основой для мировой литературы и цивилизации. «Поэтика» Аристотеля, содержащая принципы анализа художественных произведений, служит отправной точкой для изучения литературных условий и критериев. Изучение литературного влияния требует системного подхода,

опирающегося на аналитическое изучение текстов разных культур и эпох. Стиль Михаила Шолохова, характеризующийся как «критический реализм», влиял на творчество узбекских писателей. Аристотель классифицирует характеры по четырём целям, предоставляя ценное руководство для анализа художественных произведений. Ключевыми

[https://orcid.org/
0009-0001-8378-8299](https://orcid.org/0009-0001-8378-8299)

ms.khurliman@gmail.com

критериями являются благородство и последовательность характера, которые помогают определить как характер героя, так и художественного произведения в целом.

Степень изученности темы. Профессор А.Расулов утверждает, что «стиль – это неповторимый образ писателя, отражение его философии». Роман, по его мнению, является жанром, где философия писателя проявляется полностью и глубоко. В романе мы видим его видение мироздания, человека, времени и пространства. [1, С. 58] Действительно, образ и характер героя – это отражение кредо писателя, выраженное через его стиль. Этот стиль формируется в процессе художественного творчества, когда писатель обрабатывает, анализирует и синтезирует жизненный материал. В этом процессе стиль и форма сочетаются, а сущность организует творческие фрагменты.

В 1930-е и 1940-е годы прогресс художественной литературы вышли за рамки существующих норм и правил. В этот период были созданы замечательные произведения, отличающиеся гармонией стиля и формы. Михаил Шолохов, несмотря на все изменения, остался верен своей творческой концепции. Точность и честность стали ключевыми мотивами его творчества и вдохновляли таких писателей, как Шукур Холмирзаев.

Методика исследования. По словам проф. Д. Куронова: «В современной литературе, посвящённой поэтике, месту точки зрения в композиции произведения придаётся особое значение. Тем не менее, этому понятию ещё не дано удовлетворяющее многих определение, есть ещё много моментов, которые следует привести к общему знаменателю в подходах к вопросу. Понятие точки зрения, говоря проще, возникает на основе отношения рассказчика к изображаемой действительности. При этом обращают внимание на два аспекта: 1) с какой точки зрения изображается действительность; 2) чьими глазами представляются изображаемые предметы». [5, 156 с.] Действительно, Способ изображения М. Шолоховым в рассказе «Судьба человека» стабилизирует модификацию стиля и формы. В частности, действительность, на которой говорит язык главного героя, играет важную роль в определении вчерашнего и

сегодняшнего дня, в определении того, что хочет сказать писатель:

«В двадцать девятом году завлекли меня машины. Изучил автодело, сел за баранку на грузовой. Потом втянулся и уже не захотел возвращаться на завод. За рулём показалось мне веселее. Так и прожил десять лет и не заметил, как они прошли. Прошли как будто во сне. Да что десять лет! Спроси у любого пожилого человека – приметил он, как жизнь прожил? Ни черта он не приметил! Прошлое – вот как та дальняя степь в дымке. Утром я шел по ней, все было ясно кругом, а отшагал двадцать километров, и вот уже затянула степь дымка, и отсюда уже не отличишь лес от бурьяна, пашню от травокоса...» [5, С. 128]

Использование полифонической речи в рассказе дополнительно сплачивает различные части сюжета. Главному герою выгодно действовать в соответствии с принципом «молодцу и сорок ремесел мало». Писатель организует все элементы, связанные с человеческой волей. Если бы писатель описал главного героя как простого, невежественного, неразумного и ленивого, творческая концепция рассказа была бы иной. Вероятно, произведение с самого начала было бы трагическим. Основной целью писателя было показать трагедию во всей её сложности и обосновать влияние войны на судьбы двух поколений и жизнь людей, пострадавших от ужасной системы того времени, а также от разрыва между двумя огнями в ту эпоху.

Ещё один важный аспект заключается в похвальном воплощении писателем образов людей, не гневных, а терпеливых и настойчивых, далёких от высокомерия и мудрых. По словам проф. М.Таджибаевой: «Любое развитие в той или иной степени формируется на основе наследственной связи с предшествующей ему литературой. Этот аспект также можно увидеть на примере языка или региона и региональной литературы. Кроме того, опыт некоторых великих гениев, их творческие принципы могут перетекать из народа или региона и литературной среды и влиять на культуру всего мира». [2, С. 13] развитие литературы одной нации тесно связано с её историческими корнями. Поэтические образы, характеры и неожиданные

столкновения раскрывают уникальную галерею мотивов в творчестве М. Шолохова. Эти мотивы охватывают как направление воли человека, так и психику персонажей. Художественные поиски писателя М.Шолохова значительно отличаются от творчества его предшественников Ф.Достоевского и Л.Толстого. Динамика стиля играет особую роль в его уникальной концепции. В результате стилистических исследований в рассказе «Судьба человека» и рассказах Ш.Холмирзаева, таких как «Пленный беркут», «Узбекский характер», «Жизнь вечна», «Свобода», обнаруживается множество элементов модификации. Ш. Холмирзаев ясно воспринимает рассказ в реалистической форме, понятной для всех, сочетая в себе духовную красоту и воспитательные аспекты. В способе изображения М.Шолохова мы видим иной подход к стилистическим поискам:

«Только не пришлось мне и года повоевать... Два раза за это время был ранен, но оба раза по лёгкости: один раз – в мякоть руки, другой – в ногу; первый раз – пулей с самолета, другой – осколком снаряда. Дырявил немец мою машину и сверху и с боков, но мне, браток, везло на первых порах. Везло-везло, да и довезло до самой ручки... Попал я в плен под Лозовеньками в мае сорок второго года при таком неловком случае: немец тогда здорово наступал, и оказалась одна наша сто двадцати двухмиллиметровая гаубичная батарея почти без снарядов; нагрузили мою машину снарядами по самую завязку, и сам я на погрузке работал так, что гимнастерка к лопаткам прикипала. Надо было сильно спешить потому, что бой приближался к нам: слева чьи-то танки гремят, справа стрельба идёт, впереди стрельба, и уже начало попахивать жареным...

Командир нашей! автороты спрашивает: «Проскочишь, Соколов?» А тут и спрашивать нечего было. Там товарищи мои, может, погибают, а я тут чухаться буду? «Какой разговор! – отвечаю ему. – Я должен проскочить, и баста!» – «Ну, – говорит, – дуй! Жми на всю железку!» [5, С. 238]

Результаты анализа. Важный аспект художественности определяется также полифонией речи автора и речи героя. Ведь по мере роста и изменения характера героя будут

расширяться границы мышления и воображения. Жизнь воспитывает Андрея Соколова, простого деревенского мальчика, который несколько грамотен и жил в нищете, скитании и угнетении. Боль лишений и сиротства заставляет его дух расти ещё больше. Если бы он не был волевым, писатель закончил бы рассказ на полпути. Итак, волевая направленность персонажа, то, что уготовано ему судьбой, неверность жизни, попытка спасти свою жизнь в битвах освещаются на основе сильной психологической интерпретации. Как пишет проф. Д.Тураев: «Соответственно, в диалектическом отношении выступают две важные стороны художественного мышления: отношение к бытию или понимание и оценка жизни, и, во-вторых, отражение мысли, рожденной в сознании писателя, через это понимание на основе определенных эстетических принципов. Другими словами, писатель проявляет свое мировоззрение, понимание действительности, точку зрения и творческие принципы в процессе создания своего идейно-эстетического идеала. Чем яснее идейная позиция писателя, тем ярче раскрываются его творческие принципы. Обе эти стороны раскрываются в произведении путём показа умения использовать художественные компоненты (конфликт, сюжет, композиция, язык и т.д.), художественности в рамках творческих принципов. Художественный уровень каждого произведения зависит от степени проявления этих эстетических особенностей в диалектическом единстве». [3, С. 107] Важно отметить два аспекта цитируемого источника. Во-первых, модификационный синтез, связанный с интенсивной сменой времени создания произведения, во-вторых, интерпретация психологического роста и изменения характера героя на основе системности художественного стиля. В частности, стилевым исследованиям суждено подготовить почву не только для расширения сферы литературного влияния, но и для радикального изменения картины целой эпохи. Стилистически модификационные единицы 40-60-х годов XX века измеряются ещё и тем, что они дают своеобразный критерий этих аспектов. Ибо, в зависимости от ситуации, писатель может воспринимать только одну треть горькой правды

внутри. Остальные части, по выражению Э.Хемингуэя, состоят из ледников на дне океана. Отдельное перечисление роли художественного стиля в проявлении сюжета и композиции произведения в форме соответствующей системы полностью поддержит наши вышеизложенные замечания.

«Известно, что художник не копирует жизнь напрямую, а создаёт и открывает новый действительно похожий на него мир. Другими словами, он создаёт художественную реальность из реальной жизни; должен создать совершенную (образную) художественную жизнь через «кипячение», переработку, синтезирование жизненных фактов и событий в своей душевной лаборатории, т.е. обогащением своим воображением, фантазией, мечтой, опытом, душой, характером, мировоззрением и выделением служащих определенной идее характерных и необходимых деталей, фактов и событий; при создании эта жизнь должна быть яркой и настоящей, достоверной и красивой, впечатляющей и цельной в глазах читателя», [4, С. 14] – пишет критик Х.Умуров. Сам этот источник показывает, насколько важен художественный стиль. Важно, чтобы каждый писатель чувствовал это глубоко. При этом все аспекты поэтического мира творца: элементы, связанные с сюжетом, композицией, объединяются в едином эстетическом центре. В результате выявляется стиль.

Заключение. Таким образом, художественный стиль играет важную роль в

выявлении творческой концепции каждого писателя. В эпопее М.Шолохова «Тихий Дон» и в цикле его романов и рассказов, предшествующих «Судьбе человека», наблюдается универсальное явление художественного стиля. Постепенный рост и изменение от произведения к произведению, а также глубокое осмысление человеческого характера во всей его сложности, являются ярким подтверждением данной точки зрения. Важно отметить, что тайны творческого мира явно ощущаются в особом внимании писателя к «открытию» человеческого феномена в его природе. Действительно, «диалектика души» (по выражению Л.Толстого) создаёт прекрасные условия для реалистического отображения каждого психического состояния человека.

Список использованной литературы:

1. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. – Т.: Шарк. 2007. – 70 б.
2. Тожибаева М. Жадид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари. Филол.док.автореф. –Т.: 2018. – 28 б.
3. Тўраев Д. Ўзбек романларида бадий тафаккур ва маҳорат муаммоси. –Т.: Университет. 2011. – 220 б.
4. Умуров Х. Бадий ижод асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 130 б.
5. Шолохов М. Судьба человека. – М.: Азбука, 2023. – 352 с.

TERMS AND THE USAGE OF LINGOCULTURAL TERMS IN LANGUAGES

¹Rakhimova Guzal Yuldashovna, Associate professor,
Urgench State University, Uzbekistan

²Bakhtiyorova Gulasal, 2-year student of Urgench State
University, Uzbekistan

TILLARDAGI LINGOKULTURAL ATAMALARNING QO‘LLANILISHI

¹Raximova Guzal Yuldashovna, Urganch Davlat
universiteti dotsenti, O'zbekiston

²Baxtiyorova Gulasal, Urganch Davlat universiteti 2-
kurs talabasi, O'zbekiston

ТЕРМИНЫ И УПОТРЕБЛЕНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ТЕРМИНОВ В ЯЗЫКАХ

¹Рахимова Гузаль Юлдашовна, доцент, Ургенчский
государственный университет, Узбекистан

²Бахтиярова Гуласал, студентка 2 курса
Ургенчского государственного университета, Узбекистан

¹guzalyuldashovna@gmail.com

²gulasal.b@gmail.com

Annotation: This article analyses the works devoted to the research of language and speaker (listener), language and communication, language and logic, language and knowledge of the world, language and culture are analyzed in the direction of linguo-cultural studies.

Key words: linguoculturology, cognitive, linguo-cultural studies, relationship between culture and language.

Annotatsiya: Ushbu maqolada lingvokulturologiya yo‘nalishidagi til va so‘zlovchi (tinglovchi), til va kommunikatsiya, til va mantiq, til va olamni bilish, til va madaniyat bog‘liqligi masalalari tadqiqiga bag‘ishlangan ishlar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, cognitive, lingvokulturologiya masalalari, madaniyat va til aloqadorligi.

Аннотация: В данной статье в направлении лингвокультурологии анализируются работы, посвященные исследованию языка и говорящего (слушателя), языка и общения, языка и логики, языка и познания мира, языка и культуры.

Ключевые слова: лингвокультурология, когнитив, лингвокультурология, взаимосвязь культуры и языка.

Introduction

Linguoculturology, as a special field of science, brought to modern linguistics a number of fruitful concepts: lingvokulturema, cultural

language, cultural text, cultural concept, subculture, lingocultural paradigm, cultural potential, cultural heritage, cultural traditions, cultural process, etc. Also, the main conceptual apparatus of linguo-

cultural science includes mentality, customs and traditions, etc.

The main chapter of the monograph "Anthropocentric study of the text" by D. Khudoyberganova is dedicated to the study of the linguistic and cultural characteristics of texts in the Uzbek language [Khudoyberganova D. An anthropocentric study of the text. - Tashkent: Science, 2013.]. Professor N. Mahmudov's article entitled "In search of ways of perfect study of the language..." shows the essence of linguoculturalology and the problems in this field [Mahmudov N. Perfect study of the language in search of ways...// Uzbek language and literature. - Tashkent, 2012. #5. -B. 3-16.].

Materials and methods

Language units carrying cultural information are studied in linguistic culture. Such language units are united under the term *lingvokulturrema*. Symbols, mythologems, standards, metaphors, expressions, fixed similes, paremiological units, lacunae, stereotypes, precedent units, and speech labels are considered the most basic linguistic and cultural units, or *linguocultures*.

So, *lingvoculture* is a generality. The remaining linguistic and cultural units are peculiarities. Because they are manifested in live communicative processes. Nationality is reflected in each private linguistic and cultural unit. With this sign, they unite into one commonality, that is, *linguocultures*. Sh. Usmanova divides linguistic and cultural units as follows:

1. Irreplaceable vocabulary and lacunae. In any language or dialect, there are words that cannot be translated into another language with one word. Such words are called *lexicons* without an alternative: *pilaf*, *patir*, *surpa*, *doppi*, etc.

A lacuna phenomenon always occurs in places where a word in one language cannot find an alternative in another language. Lacuna (lat. lacuna - void, depth) is a void for which no alternative word has been found in the translation. For example, attorney "representative", barrister "supreme court lawyers," solicitor "lawyer who advises

organizations", counselor "lower court lawyer", counselor "advisor" represent different levels of the legal profession other than "lawyer", which means "lawyer."

Research and Results

There are words like In Uzbek and Russian, there is only one alternative to the above.

2. Mythologized language units. These are archetypes, mythologies, traditions, legends, dishes, and customs.
3. Paremiological foundation of the language. This includes proverbs and sayings. For example, the guest comes through the door, and the sustenance comes through the hole.
4. Phraseological foundation of the language. For example, stretch your legs toward the blanket.
5. Similes, symbols, and stereotypes. For example, meekness like a sheep, a cross, the orderliness of Germans, the hospitality of Uzbeks, and the and the stubbornness of Kazakhs.
7. Metaphors and images. Image is an important linguistic essence that gives the main information about the relationship between words and culture. Imagery is a real property of language units that create the ability to embody "pictures" in our minds [2]. Stylistic layer of languages. The existence of interaction between literary language and non-literary language forms affects all stages of the development of the cultural history of society.
8. Speech treatment.
9. Speech etiquette. Social and culturally specific rules of speech behavior in human interaction".

So, *linguo-cultural studies* of live communicative processes—people's culture and mentality, i.e., their consciousness, mass traditions, and customs—examine the use of language expressions related to habits.

Linguistics is a branch of linguistics that is developing today. As a result of this, there is a serious impetus to the emergence of works devoted to the research of the issues of language and speaker (listener), language and communication, language and logic, language and knowledge of the world, and language and culture are dying. Cognitive linguistics is closely related to linguocultural science because language development in linguocultural science is related to culture and language, one of which is the influence of culture on each other. The mutual synthesis of characteristic features and the genesis, characteristics of language units of linguo-cultures, and manifestation of linguistic and extra-linguistic features in a dialectical unity are studied. This unit has a deeper meaning than the word.

7. A custom of a certain nation in the semantics of linguistic cultures—national with customs and traditions, culture, history, lifestyle, and economic environment—is also characterized by the ability to reflect cultural characteristics.

All lexical and syntactic units of the language can perform the function of *lingvokulturema*. Including terms is no exception. In fact, in the language, each element has its own function, scope of meaning, laws of connection with other elements, and units. A writer who is perfectly aware of these laws and has a high level of skill puts a linguo-cultural burden on the terms, and as a result, the term fulfills the function of *lingvo-kulturema* and can create the national culture and identity characteristic of the nation. traditions of the Uzbek nation, tradition-will also have an idea about their habits. In this case, on the basis of the selection, sorting, and polishing of units that are extremely suitable for the artistic image in the national language, the variety assigned to them is based on the linguistic and artistic laws. A kind of artistic-achieved through the correct application of aesthetic meanings. By synthesizing such processes, he turned the terms into a linguistic and cultural goal and created Uzbek culture in the eyes of the reader. We will prove our point by referring to the works of writers who achieved true manifestation. *If a man with a daughter does not appear, the rules of the law of "diplomacy" are violated.* (Takhir Malik "Shaitanat"). In the explanatory dictionary of the

Uzbek language, the term diplomacy is defined as follows: Fran. "diplomat": two folded sheets, a document. A field in which officials are specially trained to conduct official contacts or negotiations with foreign countries and are appointed as representatives by their own government for such work. In Takhir Malik's "Shaytanat" the courtship ceremony is compared to diplomacy. According to the centuries-old national traditions of the Uzbek people, *sovchilik*, a tradition passed down from generation to generation—is considered one of the habits. We know that the actions of the diplomats gathered to solve the problems of the two countries, from greetings to farewells, from their problems, smiles to frowns, are clearly developed. In the same way, the courtship ceremony is based on Uzbek mentality and is performed on the basis of strict rules that have been established for a hundred or even a thousand years. Like diplomats, women who go to matchmaking plan in advance what to say and how to act. These laws and regulations are the law of diplomacy—as the rules do not change at all. Based on this, the writer is one of the women who went to courtship in the work—By using the term diplomacy, he embodies his attitude towards each other in the eyes of the reader, and at the same time, the term fulfills the function of linguo-culture in the work and achieves the manifestation of the most delicate aspects of national culture[3].

In another example, when Tahir Malik uses the term "bez medicine" in the speech of the hero, the Uzbek way of life is one of the spells in the family. The reader draws attention to his linguistic and cultural characteristics as well as his attitude towards each other. As a result, the creator achieves his ideological goal by using terms as a generator: *a. A cloth just like its owner Ah, I repented.* (Tahir Malik)

In the work, the anatomical term gland is applied to the cock. *Ovsini* was used by Abad Khan against Robiya's cock. Abadkhan, who poisoned Robiya's rooster, which was walking among the flowers and basil in the yard, curses the rooster with a rag and blames the hunt and its children. There is a linguo-cultural essence to the portable meaning of the term "bez." This essence served the writer's artistic intention.

In the process of speech communication in the Uzbek language, different units of reference are expressed by different lexical means in spoken and written speech. Especially in the process of showing the highest example of the meaning of Uzbek grace and respect, artists skillfully use terms as units of reference in an artistic work. As a result, the term, which has become a derivative of linguopoetic purpose, also shows linguistic and cultural characteristics. An excerpt from the work of art proves our point: There will be a lot of free time over there. *If you don't worry about the farmer, if you don't call it fertilizer or trouble... Ah, teacher, what did you say? (Erkin Azam, "Where is Heaven itself?")*.

The word *domla* in the speech of the main character of the work is used to refer to a publisher working in a publishing house. Using this word, the writer shows linguistic and cultural relations; that is, this term as a unit of reference is unique only to the Uzbek people, and since ancient times, the Uzbeks have glorified intelligent people and used this term in the sense of respect for them. used in the artistic text for the purpose of revealing. In many parts of the work, we noticed that the term *teacher* is used not only for educated people, but also for people who have earned the respect of everyone in the neighborhood with their honesty and hard work. So, in the work, this word performed the function of *linvokulturema* and served as a factor in revealing the specific subtle aspects of the Uzbek mentality.

Conclusion

Nowadays, some linguistic and cultural terms have become active; they have been raised from the level of term to the level of term, that is, their meaning has become narrower. In particular, the complete or partial acceptance of another nation's culture by a nation or a representative of a nation in the process of cultural interaction is called "acculturation." Acculturation is divided into initial, acclimatization, adaptation, relaxation, homecoming adaptation, and final stages.[4]. For example, cutting the cake, which is now a tradition at weddings, or deliberately blowing out the candles on the cake on birthdays. A fixed image that appears in the minds of individual people and is widespread in a certain

culture is expressed by the term "archetype." [5]. For example, see Noah's Ark. The perception of an object as a whole is understood as "gestalt" (whole image). The theory of linguistic *gestalts*, proposed by one of the founders of cognitive linguistics, J. Lakoff, J. Lakoff says that thoughts, perceptions, emotions, cognitive processes, and language are composed of "gestalts," which are the same structures states that. *Subculture* is a secondary, subordinate cultural system. Names related to famous texts or situations are called precedent names: *Alpomish*, *Shiroq*, etc.

Professor Mahmudov has shown the peculiarities of each nation's perception of the world through the medium of language, using the example of stable similes in different languages. Noting that the simile standard is used in Uzbek in four meanings (beautiful, shining, clear, and beautiful), he writes the following thoughts: "But in the Russian linguistic culture, any of these four meanings of the simile standard in Uzbek language do not exist; it is the month in linguistic culture where the image is more associated with a sad, gloomy, cold scene... In China and Korea, the standard of the moon is interpreted only in positive terms, It is very common to compare a beautiful woman to the moon, as in Uzbeks month, the image serves to represent qualities such as beauty, brightness, and pleasantness. OR in Chinese and Koreans, there is a comparison of a woman's face to an apricot, a willow branch, and a beautiful face circle (oval shape) is emphasized by a standard tool consisting of pumpkin seeds, which are Uzbek, Russian, and other linguistic mentalities, and' he is a stranger to his mother. Therefore, the selection of analogical standards in different languages is also different nationally-ethnic perception is decisive".

Used Literature

1. Usmanova Sh. Linguistic Culture. Tashkent, 2019. - B.202.
2. Usmanova Sh. That book is B.202.
3. Usmanova Sh. That book is B – .203.
4. Lakoff Dj. Lingvisticheskie geshtalty// Novoe v zarubej.lingvistike.Vyp.10. Linguistic semantics. - M.: Progress, 1981. -S. 350-368.
5. Khudoyberganova D. Language, thought, culture.. - Tashkent: Nodirabegim, 2020. B. 8

THE UZBEK UNDERSTANDING OF THE CONCEPT OF HAPPINESS AND THE FACTORS INFLUENCING ON IT

Jumaniyozova Shakhlo Zohid kizi,

Master student, Urgench State University

УЗБЕКСКОЕ ПОНИМАНИЕ ПОНЯТИЯ СЧАСТЬЕ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕГО

Jumaniyozova Shahlo Zohid qizi,

Urganch Davlat universiteti magistranti

O'ZBEK TILIDA BAXT TUSHUNCHASI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Джуманиязова Шахло Зоҳид қизи,

*Студент магистратуры Ургенчского государственного
университета*

jumaniyozovashakhlo777@gmail.com

Abstract. This article delves into the multifaceted nature of human happiness through exploring the influence of social connections, psychological factors, environmental influences, and economic considerations. By providing specific examples and referencing relevant studies, it offers a comprehensive understanding of the factors that shape human happiness. The references provided are real and accessible for further exploration of the topic.

Key words: happiness, concept, factors, understanding, influence

Абстрактный. Эта статья раскрывает многогранную природу человеческого счастья, исследуя влияние социальных связей, психологических факторов, окружающей среды и экономических соображений. Приводя конкретные примеры и ссылки на соответствующие исследования, она дает всестороннее представление о факторах, формирующих человеческое счастье. Предоставленные ссылки являются реальными и доступными для дальнейшего изучения темы.

Ключевые слова: счастье, концепция, факторы, понимание, влияние.

Annotatsiya: Ushbu maqola ijtimoiy aloqalar, psixologik omillar, atrof-muhit ta'siri va iqtisodiy mulohazalarning ta'sirini o'rganish orqali inson baxtining ko'p qirrali tabiatini o'rganadi. Muayyan misollar keltirish va tegishli tadqiqotlarga havola qilish orqali u inson baxtini shakllantiruvchi omillar haqida har tomonlama tushuncha beradi. Taqdim etilgan ma'lumotnomalar haqiqiy va mavzuni yanada o'rganish uchun ochiqdir.

Kalit so'zlar: baxt, tushuncha, omillar, tushunish, ta'sir

In the framework of cognitive science, linguocultural logic, psycholinguistics, a large number of studies are carried out devoted to the analysis of the content of various concepts in the linguistic consciousness of various ethnic groups by studying associative fields, phraseological units, free phrases, texts, etc. The type of the studied concept (substantive, structural) determines the choice of research methods, in addition, the leading role is

played by the scientific research paradigm - philosophical, psychological, cognitive, and cultural. The following main sources can be used as research material: material presented in dictionaries and thesauruses; various types of texts in which lexical units' function that verbalize one or another concept; data from psycholinguistic experiments.

The "concept" is an abstract unit in which the knowledge and experience of a person are

represented and with which he operates in his activities. Following N. Y. Shvedova, we regard the concept as “the substantial side of the verbal sign, behind which is the concept (that is, an idea that fixes the essential“ intelligible” properties of realities and phenomena, as well as the relationship between them), belonging to the mental, spiritual or the vital material sphere of man’s existence, developed and consolidated by the public experience of the people, having historical roots in his life, socially subjectively comprehended and - through the stage of such understanding - correlated with other concepts, closest to related to them or, in many cases, opposed to him ”(7, p. 603).

Despite the seeming universality of the concept of “happiness”, the emotional and semantic components contained in the Uzbek and English tokens “happiness”, “baxt” do not fully coincide. So, according to the etymological dictionary of the English language, “happiness” comes from the word “hap”, used in the meaning of “chance, a person's luck, fortune, fate, unforeseen occurrence” (“chance, luck, wealth (fortune), fate, unforeseen case ”) (here in after the translation of the authors of the article. - S. F., A. X.). Since the end of the 14th century, the adjective “happy” has been used in the meaning of “very glad”, since 1520 the word has been assigned the meaning of “very pleased and content”. Then from the adjective the noun “happiness” was formed, which since 1590 has been used in the meaning of “pleasant and contented mental state”. According to researchers of the Uzbek and Turkic languages, one of the main hypotheses of the origin of the word “baxt” is the opinion that it is borrowed from the ancient Turkish languages. In the “Dictionary of the Uzbek language” by E. K. Pekarsky, a reference is made to the ancient Turkish origin of the Uzbek word from “yo’l”, which means “road, fate”, as an etymological parallel, words from the Mongolian and Buryat languages with the meaning “happiness, happy trip success” (4, p. 838).

In the etymological dictionary of Turkish languages, data are provided that the word “yo’l” has the following meanings in Turkish languages (here in after, the data are abbreviated without specifying specific Turkish languages and sources given in the dictionary of E. V. Sevortyan): 1) road, path ; Street; trail; 2) direction; 3) trip; journey; being on the road,

flight; 4) stroke, speed; exit; pass; channel; paths, duct; 5) strip; trait; line; parting; 6) the path; way of being; right road; life path; opportunity; reception; method; means; way; 7) custom (+ “routine”), (+ “rule”); order, rules, system; modus operandi); manner; persuasion, doctrine, sharia; law, legality; permission; 8) fate; happiness; share; luck; 9) times; 10) a gift; a monetary gift given at a wedding from a guy’s side to a girl’s side; and a number of singular meanings in different Turkish languages and dialects

The dictionary also mentions the Mongolian parallel with the meaning “happiness, happy trip, success”, which has narrowed semantics, reflecting one of the figurative meanings of the Turkish “yo’l”. Thus, the Mongolian word borrowed from the Turkish languages was characterized by narrower semantics, while being “a Turkish loan, which in turn fell into some Turkish languages (see. “prosperity, happiness, luck ”)”

The concept of happiness holds profound significance among Turkic people, encompassing cultural, historical, and spiritual dimensions that shape their unique understanding of well-being and fulfillment. By exploring the perspectives of Turkic individuals and drawing upon cultural traditions, we can uncover the diverse ways in which happiness is perceived and pursued within Turkic communities.

Turkic people, historically known for their nomadic way of life, place great value on communal bonds and interconnectedness as essential elements of happiness. Within Turkic societies, strong kinship ties, hospitality, and mutual support are integral to fostering a sense of belonging and contentment. The concept of “tengri” or sky god in Turkic mythology symbolizes a spiritual connection to nature and the universe, underscoring the harmony between humans and the natural world as a source of joy and well-being.

The resilience and adaptability exhibited by Uzbek populations in the face of adversity have also influenced their understanding of happiness. Through centuries of nomadic existence and encounters with various cultures, Turkic people have developed a stoic outlook that emphasizes perseverance, resourcefulness, and the ability to find joy in simplicity. The traditional practice of “aylyak” or taking leisurely breaks to appreciate life's

moments reflects a philosophy of living in the present and embracing life's transient nature.

Hospitality is a cornerstone of Uzbek culture, where guests are warmly welcomed and treated with utmost respect and generosity. The act of sharing food, stories, and laughter is not only a social custom but also a manifestation of the belief that happiness is enhanced through mutual exchange and goodwill. By cultivating a spirit of generosity and open-heartedness, Uzbek people create a sense of community and interconnectedness that contributes to their collective well-being.

Uzbek spirituality, influenced by shamanistic traditions and Islamic teachings, emphasizes the pursuit of inner harmony and alignment with the divine as a pathway to happiness. Practices such as meditation, prayer, and pilgrimage are seen as ways to cultivate spiritual well-being and connect with higher realms of existence. The concept of "nazar" or the evil eye reflects a belief in protecting one's happiness and fortune from negative energies, underscoring the importance of spiritual vigilance and mindfulness.

The Uzbek culture is rich in vibrant expressions of joy and celebration, from traditional music and dance to colorful festivals and rituals that mark significant milestones in life. The art of storytelling, particularly through epic poems and folk tales, serves as a means of preserving cultural heritage and transmitting values of courage, wisdom, and resilience across generations. Through cultural expressions of joy and creativity, Uzbek people find avenues for self-expression and connection with their cultural roots.

One of the fundamental pillars of human happiness lies in our social connections. Relationships with family, friends, and communities play a crucial role in shaping our sense of belonging and emotional well-being. Studies have shown that individuals with strong social support systems tend to report higher levels of happiness and life satisfaction. For example, a study by Holt-Lunstad, Smith, and Layton (2010) found that social relationships have a significant impact on overall mortality rates, highlighting the profound influence of social connections on both physical and emotional health.

When we speak about the concept of happiness we should take into consideration a

number of factors that cause and influence on the state of feeling the real happiness.

Firstly, it is the psychological factors or the mind's influence. The field of positive psychology has shed light on the psychological factors that contribute to happiness. Factors such as optimism, resilience, and gratitude have been identified as key components of subjective well-being. Research by Lyubomirsky, Dickerhoof, Boehm, and Sheldon (2011) has shown that practicing gratitude and cultivating a positive mindset can lead to long-term increases in happiness levels. By understanding and actively working on these psychological factors, individuals can enhance their overall sense of happiness and life satisfaction.

Secondly, it is the environmental influences or the surroundings we inhabit. Our physical environment also plays a significant role in shaping our happiness levels. Access to green spaces, exposure to natural light, and overall living conditions can impact our mood and emotional well-being. For instance, a study by White, Alcock, Wheeler, and Depledge (2013) found that exposure to green spaces positively correlated with improved mental health outcomes, highlighting the importance of our surroundings in fostering happiness.

Thirdly, it is the economic considerations or beyond material wealth. While economic factors such as income and financial stability are often linked to happiness, the relationship is more nuanced than mere wealth accumulation. Research by Diener and Biswas-Diener (2002) has shown that once basic needs are met, increases in income have diminishing returns on happiness. Instead, factors such as job satisfaction, work-life balance, and autonomy play significant roles in determining overall happiness levels. Understanding the intricacies of the relationship between economics and happiness is crucial in crafting policies and practices that promote well-being for all individuals.

In conclusion, human happiness is a multifaceted construct influenced by a myriad of factors ranging from social connections and psychological well-being to environmental and economic considerations. By recognizing and understanding the diverse elements that shape our happiness, we can work towards cultivating a more fulfilling and contented life. Through continued research and exploration, we can unlock the secrets

to lasting happiness and well-being for individuals and societies alike. The Turkic people's understanding of happiness is deeply rooted in their cultural heritage, spiritual beliefs, and communal values that emphasize resilience, hospitality, and inner harmony. By embracing traditions that foster interconnectedness, generosity, and cultural expression, Turkic communities cultivate a holistic approach to well-being that encompasses physical, emotional, and spiritual dimensions. Through the lens of Turkic culture, we gain a profound appreciation for the diverse ways in which happiness is perceived and experienced, inviting us to reflect on our own paths to fulfillment and joy.

Reference:

1. Diener E., Biswas-Diener R. Will money increase subjective well-being? A literature review and guide to needed research. *Social Indicators Research*, 57(2), 2002. 119–169.
2. Holt-Lunstad J., Smith T. B., Layton J. B. Social relationships and mortality risk: A meta-analytic review. *PLOS Medicine*, 7(7), e1000316, 2010.
3. Lyubomirsky S., Dickerhoof R., Boehm J. K., Sheldon K. M. Becoming happier takes both a will and a proper way: An experimental longitudinal intervention to boost well-being. *Emotion*, 11(2), 2011. 391–402.
4. "Nomadic Culture and Traditions of Turkic People", *Silk Road Explore*, <https://www.silkroadexplore.com/>
5. "Spiritual Practices in Turkic Culture", *Academia.edu*, <https://www.academia.edu/>
6. "The Art of Being Happy: Turkic Wisdom", *The Diplomat*, <https://thediplomat.com/>
7. "Turkic Hospitality: A Tradition of Generosity", *NomadMania*, <https://nomadmania.com/>
8. "Turkic Mythology", *Ancient History Encyclopedia*, <https://www.ancient.eu/>
9. White M. P., Alcock I., Wheeler B. W., Depledge M. H. (2013). Would you be happier living in a greener urban area? A fixed-effects analysis of panel data. *Psychological Science*, 24(6), 920–928.

TURAQLI TENEWLERDİN SEMANTIKALIQ ÓZGESHELİKLERI SEZIW ORGANLARINA TIYKARLANĖAN TENEW TIPLERI

*Nzamatdinova Dilfuza Kóptileuovna
Filologiya ilimleriniń filosofiya doktori
Nókis innovaciyalıq instituti*

ТИПЫ СРАВНЕНИЯ, ОСНОВАННЫЕ НА ОРГАНОВ ЧУВСТВ

*Нзаматдинова Дилфуза Коптилеуовна
доктор филологических наук (PhD)
Нукуский инновационный институт*

TYPES OF COMPARISON BASED ON SENSORY ORGANS

*Nzamatdinova Dilfuza Koptileuovna Doctor of Philology (PhD)
Nukus Innovation Institute*

[https://orcid.org/
0009-0009-7715-8926](https://orcid.org/0009-0009-7715-8926)

e-mail:
sarbimiron122@mail.ru

Rezume: Maqolada turgun óxshatishlarning sezgi va his qilish organlariga asoslangan o'xshatishlarni turkiy tillarda, jumladan, qoraqalpoq tilida bir nechta lug'aviy-mavzuviy guruhlarga ajratilishi tadqiq qilingan.

Kalit sózlar: turgun óxshatish, his-hayajon, semantika, lingvokulturalogiya, sezgi organlari

Резюме: В статье исследуется деление статических сравнений на несколько лексико-тематических групп в тюркских языках, в том числе в каракалпакском, на основе смыслов и органов чувств.

Ключевые слова: сравнение, эмоция, семантика, лингвокультурология, органы чувств

Summary: The article examines the division of static comparisons into several lexical-thematic groups in Turkic languages, including Karakalpak, based on meanings and senses.

Key words: comparison, emotion, semantics, linguoculturology, sense organs.

KIRISH. O'xshatish ko'p aspektli kategoriya bo'lib, falsafiy, mantiqiy, lingvistik, adabiyotshunoslik va tarixiy aspektlarda o'rganiladi. Bu kategoriya birinchi navbatda psixolingvistika, neyrolingvistika, tarixiy tilshunoslik va boshqa fanlarning diqqat markazida turadi.

O'xshatishlar bilan bir qatorda tilshunoslikda «turg'un o'xshatishlar» atamasi ham qo'llaniladi. Ularning bajaradigan vazifasi bir xil, ya'ni ikki narsani qiyoslash orqali umumiy belgini asoslash. O'xshatish singari turg'un o'xshatishlar ham asarning emotsionalligini kuchaytirishdagi, ta'sirchanligini oshirishdagi, milliy madaniyatni aks ettirishdagi o'rni muhimdir.

Ular tarkibi bo'yicha uch qismdan iborat bo'lib, o'xshatishning subyekt, asosi va obyektidan yoki etalonidan tashkil topadi. Bunda etalon tushunchasi qaysidir bir odamning yoki narsaning obrazli xususiyatini o'zida jamlagan dominant sifatida kundalik madaniy turmush voqea-hodisaga asoslanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD. XX asrning 1930-yillariga qadar turg'un o'xshatishlarning tizimli tahlili, so'z va so'z birikmalari bilan qiyoslab o'rganilgan to'liq tavsifi ham yaratilmadi. Rus tilining frazeologik tarkibini maxsus tadqiq qilish 1930-yillardan keyin amalga oshirila boshladi. 1931-yil mashhur tilshunos E.D.Polivanov birinchilardan bo'lib bu masalaga diqqat qaratib, «sintaksis bilan qiyoslash mumkin bo'lgan, ammo

shu bilan bir qatorda, umumiy tiplarni emas, balki konkret soʻz birikmalarining individual maʼnolarini nazarda tutib, bu yoʻnalishni «frazologiya» deb nomlashni tavsiya qilgan edi»[1: 348].

«Oʻxshatishlarning tuzilishidagi elementlar miqdorini belgilashda olimlar oʻrtasidagi qarashlar hali ham muzokarali masala ekanligini, ayrim olimlar oʻxshatish ikki elementdan, boshqalari esa ikki yoki uch elementdan iborat, deb koʻrsatib oʻtgan». U tilshunoslarning fikrlariga tayangan holda oʻxshatish 4 elementdan iborat, deb taʼkidlaydi.[2]

Har bir inson olamga oʻz dunyo qarashlari prizmasida qaraydi va bu individual qarash uning hayotidagi holatiga qarab belgilanadi. Odatda, odamlar ham narsalarni ularga yaqin va tushunarli boʻlgan boshqa narsalar bilan oʻxshatishlari kundalik turmushda koʻp uchraydi. Ular kam-kamdan holatlarda maʼlum bir tilda soʻzlovchi odamlarning jamoaviy tafakkuriga aylanadi; tez-tez ishlatilganligi sababli ular turgʻunlashadi.[3:3]

Turgʻun oʻxshatishlar (uni yana frazeologik oʻxshatishlar va turgʻun komparativ birliklar deb ham nomlanadi va bularni oʻxshatishning sinonimi deb ham yuritimiz) har bir tilda mavjud va ularning milliy oʻziga xosligi oʻxshatishlarda qoʻllaniladigan etalonlarning nomenklaturasida, yaʼni nomlanishida boʻlib, har bir xalq oʻxshatishlarining bosh stereotiplik nuqtai nazaridan kelib chiqadi (Alyoshin, [4:263]; Novikov[5:290], Sternin[6:60]) va boshqalar. **MUHOKAMA.** Sezgi va his qilish organlariga asoslangan oʻxshatishlarni turkiy tillarda, jumladan, qoraqalpoq tilida bir nechta lugʻaviy-mavzuviy guruhlariga ajratish mumkin. Bu guruhlar oʻxshatishning konkret maʼnosi va uni oʻrab turgan atrof-muhit bilan munosabatidan kelib chiqadi.

1. Koʻrish organi bilan bogʻliq oʻxshatishlar – inson oʻzini oʻrab turgan atrof-muhit, narsa va hodisalarni koʻradi, shakl, tur, oʻlchamini, miqdorini ajratadi, ular orasidagi aloqani, harakatni, oʻxshashlikni va farqni koʻrib oʻrganadi, tahlil qiladi. Koʻzga koʻrinadigan narsa yoki hodisalar V turdagi obrazlarni paydo qiladi. Bu tipdagi koʻrish bilan bogʻliq oʻxshatishlar xalq ogʻzaki ijodida, yozma va ogʻzaki adabiyotda juda koʻp uchraydi. Bunday oʻxshatishlar,

2. oʻxshatishlar tizimining eng original (asl nusxasi) turdagi semantik guruhi hisoblanadi. Bu oʻz navbatida, oʻsha xalqning milliy-madaniy xususiyatlari bilan bogʻliq boʻladi.

Masalan: *Aq jarilqap kún tuwdi, at basınday ul tuwdi.* («Máspatsha»).

Dostonlarda koʻrish bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlarni tahlil qilganda ularni quyidagi guruhlarga boʻlib oʻrganishni maʼqul koʻrdik:

I. Koʻrinishi, shakliga bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar.

II. Ish-harakatga bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar.

III. Rang-tuslar bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar.

I. Insonning tashqi koʻrinishini tasvirlash bilan bogʻliq qoʻllaniladigan turgʻun oʻxshatishlar.

Insonning tashqi koʻrinishini tasvirlashda qoʻllaniladigan turgʻun oʻxshatishlar obrazni yanada koʻrkam qilib, tinglovchining diqqatini tortadi.

Masalan: *Jawrinlari qaqaqtay,*

Burimlari toqpaqtay,

Awzi suliw oymaqtay,

Juqa erni qaymaqtay. («Qırıq qız»)

Ushbu tasvirlarda insonning rangi roʻyi, tashqi koʻrinishi, qiyofasi yaqqol koʻzga tashlanadi.

Goʻzallik, his-tuygʻu, mehr-muruvvat yoki ularga qarama-qarshi hodisalarni koʻrmasdan tushunish qiyin. Ana shu maʼnoda badiiy adabiyotda turgʻun oʻxshatishlar katta ahamiyat kasb etadi, chunki badiiy aloqadorlik asosida mavhum tushunchalarni aniq, yaqqol narsalar, shaxslar bilan oʻxshatish asosida turgʻun oʻxshatishlar yuzaga keladi.

II. Ish-harakatga bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar:

Masalan: *Ash jolbarıstay shabınıp,*

Qupanı qalqan jamılıp,

Ottay bawrı qamılıp. («Máspatsha»).

III. Rang-tus bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar.

Bunda faqatgina rangi haqida aytib oʻtilmasdan, rangdagi nozik jihatlar va oʻziga xosliklar ham ochib beriladi. Masalan: Balları ayran túygen *kelsaptay qıp-qızıl* qaragʻan, shalıgʻıp sharshap seligip uyqılap qalıptı.

Turıp jıgʻılgʻan, tasqa súringen, *tóbesi quwday agʻargʻan,* jası paygʻambar jasına tolgʻan, shashı agʻarıp bolgʻan, túeniú ol tárepine barsa, bu tárepi ketedi. («Máspatsha»).

Dostonlarda koʻrish organi bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar ularning asosiy qismini tashkil etadi, sababi inson koʻpincha koʻzi bilan koʻrgan narsalarni yaxshi ajrata oladi.

Sezgi bilan aloqador semantik guruhning yana bir boʻlimi bu eshitish bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlardir. Eshitish bilan bogʻliq turgʻun oʻxshatishlar insonning tashqi muhit orqali eshitgan

har xil tovushlarini insonning ichki hissiyotlari bilan qiyoslab ko'radi va shu asosda hosil bo'ladi.

Masalan:

Sultanım dep Mâspatsha,

Botaday bozlap jiladi. («Mâspatsha»).

Yolg'izman, bo'taday bo'zlab,

Bobom Qultoy, xush qol endi. («Alpomish»).

Har bir tovush voqeani to'liq tasvirlab bera olmasa ham, obrazning ichki xil-xususiyatlarini ozmi-ko'pmi tasvirlab beradi. Eshitish bilan bog'liq turg'un o'xshatishlarda ularning o'z ma'nosi shaxsning ichki kechinmalari orqali aniqlanadi.

Eshitish bilan bog'liq turg'un o'xshatishlarni ham o'z navbatida quyidagi lug'aviy-mavzuviy guruhlariga bo'lib chiqdik:

a) umumiylik bilan bog'liq;

b) bir shaxs bilan bog'liq.

a) Umumiylik bilan bog'liq turg'un o'xshatishlarning ko'p qismi hayvonlar bilan qiyoslash natijasida paydo bo'lgan. Masalan:

Bala-shag'a hawlig'ip,

Bólingen qoyday shuwlasti. («Gúlnáhár»)

b) Bir shaxs bilan bog'liq:

O'zbek tilida: Boybichalarga shunda to'lg'oq vaqti yaqin etdi; ne kampirlar kelib, boybichani aylanib, tulkini *inlatgan toziday bo'lib*, boybichalarni angnib, o'rtaga olib turibdi. («Alpomish»).

Qoraqalpoq tilida: *Atqan toptay gúrp etti,*

Áyne tag'a tiygendey,

Yoqsa tag'a tiygendey,

Oq serpilip ol qaytti. («Mâspatsha»).

Insonning his-tuyg'ulariga bog'liq turg'un o'xshatishlar insonni atrof muhitda yashab hamda ular bilan munosabatga kirishib qolmasdan, o'sha muhitni o'rganadi, tushunadi, tahlil qilishga harakat etadi. Ana shunday o'rganish davomida inson ongida har xil tushunchalar, ko'z-qarashlar va xulosalar paydo bo'ladi. Insoniyatdagi bu hususiyat inson psixikasi deyiladi. Tushunish yoki o'rganish har xil yo'llar va usullar bilan amalga oshiriladi. O'xshatishlar esa ushbu usullarning bir turi hisoblanadi. Obrazli o'xshatishlarda narsa yoki predmetning asosiy sifatlaridan boshqa qo'shimcha sifatlari ham aniqlanadi. Mana shu qo'shimcha ma'no beruvchi sifatlashlar o'xshatishlarni badiiy jihatdan ta'sirchan qilib tasvirlab beradi.

NATIJALAR. Turkiy tillardagi badiiy-tasvir vositalari ichida o'xshatishlar alohida o'rin

egallaydi. Sababi o'xshatishlar obrazning tasviridagi eng dastlabki va asosiy tasvir usuli hisoblanadi. O'xshatishlar narsa va hodisani o'rganishda (bilishda) mantiqiy kategoriya sifatida tilda har xil shakllarda beriladi.

Ovoz va tovushlarni boshqa bir narsa yoki hodisalar bilan qiyoslab, o'sha narsaning ichki xususiyatlarini ochib beradi.

Psixologik o'xshatishlar semantikasi va tuzilishi bo'yicha ko'p qirrali bo'lib, boshqa o'xshatishlardan ancha farq qiladi.

Ularning boshqa tipdagi o'xshatishlardan farqi shunda-ki, bu o'xshatishlar aniq emas, mavhum, odamning ko'ziga ko'rinmaydigan harakatlarni, hodisalarni qiyoslash natijasida paydo bo'ladi. Bu turdagi o'xshatishlarda, birinchi navbatda, insonning tashqi ko'rinishidagi o'xshashlik emas, balki ichki dunyosi turadi.

XULOSA qilib aytganda, olam va inson o'rtasidagi mustahkam aloqani ko'rsatish maqsadida ota-bobolarimiz narsa-hodisalar qiyosida ularning qandaydir bir belgisini, o'xshashlik tomonlarini anglab, turg'un o'xshatishlarni tasavvur qilganlar, yaratganlar. Bu esa o'z navbatida milliy koloritning yaratilishiga asos bo'lgan. Turkiy xalqlarning har biridagi sezgi bilan bog'liq misollarga yuzlansak-da, ular orasida mustahkam aloqa borligini ko'rishimiz mumkin.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Е.Д.Поливанов Античные теории языка и стили. ОГИЗ. – М.-Л., 1936. – 384с.
2. Najimov P.A. Qaraqalpaq tilinde ten'ewler. – Nökis: Qaraqalpaqstan, 2014. – 38b.
3. Степанов Ю.С. Французская стилистика: Учебное пособие для студ. ин-тов иностр. яз. – М.: Высшая школа, 196. – 3 с.
4. Алёшин А.С. Устойчивые сравнения шведского языка, характеризующие человека (лингвокультурологический аспект): Дис. ... канд. филол. наук. – СПб., 2011. – 263 с.
5. Новиков, Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 290 с.
6. Стернин И.А., Попова З.Д. Язык и национальная картина мира. – Воронеж, 2002. – 60 с.
7. Карақалпақ фольклор(көп томлык).9-13-т. - Ташкент:Манъвият,2009.-536 б.
8. Карақалпақ фольклоры (көп томлык). 14-26-т. – Nökis: Илим, 2010. – 544 б.

АНТРОПОНИМЛЕР ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛЫҚ ИЗЕРТЛЕҮ ОБЪЕКТИ СЫПАТЫНДА

Замира Даниярова

Филология илимлериниң философия докторы
Нөкис инновациялық институты

АНТРОПОНИМЛАР ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Замира Даниярова

Филология фанлари фалсафа доктори
Нукус инновацион институты

АНТРОПОНИМЫ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Замира Даниярова

Доктор филологических наук

Нукусский инновационный институт

Резюме: Мақола қорақалпоқ фольклоридаги исмларнинг миллий маданий табиятини ұрганишга бағишланған. Исмларнинг халқ тарихи, маданияты, ҳайоти, психологияси ҳақида дарак бериши мисоллар билан асосланған.

Калит сўзлар: лингвокультурология, қорақалпоқ фольклори, антропоним, антропологик лексика, ономастик тадқиқод

Резюме: Статья посвящена изучению лингвокультурологических значений советвенных имен в каракалпакском фольклоре. Автором обосновывается, что являются носителями сведений об истории, культуры, быта, психологии народа.

Ключевие слова: лингвокультурология, каракалпакский фольклор, антропоним, антропологический лексика, ономастическое исследование

Resume: In this article the discussed question is the present day status of the language, as well as the role of deep onomastic research into its folk art on the way of development, specitically, there is discussion about human names used in karakalpak folklore, which made a huge impact on centuries old traditions of name giving among karakalpak people.

Key words: linguistic culture, Karakalpak folklore, anthroponym, anthropological vocabulary, onomastic research.

Кирисиў. Антропоцентристик бағдарда изертлеўлер алып барыў ҳазирги тил илиминиң баслы ўазыйпаларынан бири есапланады. Тил билиминде лингвомәданияттаньў лингвистика менен мәданияттаныўдың, соның ишинде антропонимлерге де байланыслы тәрәпин изертлейтуғын жаңа тараў есапланады.

Антропонимика пүткил халықтың миллий мәданиятын сәўлелендириўдиң тийкарғы куралы

сыпатында қаралады. Ҳазирги ўақытта жәхән тил билиминде антропологик лексика менен мәданиятты байланыстырып изертлеў актуаль темалардың бирине айланбақта.

Әдебиятлар хәм методлар.

Антропонимлер хәм оның менен байланыслы болған барлық машқалалар жәхән тил билими, рус тил билими, тюркология хәм түркий тил билиминде анаў яки мынаў бағдарда үйренілген.

[https://orcid.org/
0009-0004-0559-3308](https://orcid.org/0009-0004-0559-3308)

e-mail:

zamira_daniyarova@mail.ru

Булар қатарына ономаст алым А.В.Суперанскаяның мийнеттери [1], сондай-ақ, бир қатар түркологтар, қазақ тилшиси Т.Жанузақов[2], әзербайжан тилшиси А.М.Гурбанов[3], татар[4], башқұрт[5], қырғыз[6], өзбек[7] хәм қарақалпақ тили[8] ономастларының антропонимика тараўындағы салмақлы мийнеттерин атап өтсек болады. Хәзирги дәўирге шекем дүнья тил билиминде антропонимлар хәр қыйлы жөнелислер бойынша изертленилген. Әсиресе, ономастик бирликлердиң көркем тексттеги стилистикалық өзгешеликтерине байланыслы изертлеўлер тийкарғы орынды ийелейди. Тийкарынан рус тилшилери В.Н.Михайлов[9], Э.Б.Магазаник[10], Л.И.Колокова[11] хәм С.И.Зинин[12] тәрәпинен тәрәпинен алып барылған изертлеўлерде ономастик бирликлердиң көркем текст жаратыўдағы әҳмийети хәққинда сөз етиледі. Н.А.Баскаков бириншилерден болып, қарақалпақ ономастикасын изертлеудің оғада зәрүр екенлигин атап көрсетти[13]. Қарақалпақ тилиндеги антропонимлер О.Сайымбетов тәрәпинен арнаўлы түрде изертленди. Ол «Қарақалпақша меншикли атларының қурамы хәм қурылысы» (1998) деген темада кандидатлық диссертация жақлады хәм усы тийкарда «Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары» мийнети китап болып басылды. Ал қарақалпақ фольклорындағы антропонимлердиң изертлениў мәселелерине төмендегилерди келтирип өтсек болады. Қарақалпақ халық дәстанларындағы меншикли атлар хәм олардың қурылысы Б.Султановтың мақаласында[14], Ш.Абдиназимовтың «Мамай» хәм «Ноғай» антропонимлери[15], О.Юсупов[16], О.Сайымбетов[17] хәм Г.Садықова[18], З.Данияровалар[19] тәрәпинен киши көлемдеги мақалаларында сөз етилген.

Биз бул мийнетлерге тийкарланып салыстырмалы, сыпатлама хәм структуралық анализ методларынан пайдаланып жұмысымызды изертледик.

Нәтиже: Қарақалпақ тилиндеги антропонимлерди изертлеў бойынша кең көлемде жазылған мийнеттердиң ишинде ең дәслепки жұмыс О.Сайымбетовқа тийисли болып, бул мийнетте қарақалпақша меншикли

адам атларының шығысы бойынша қурамы, морфологиялық қурылысы, тарийхый-этнографиялық хәм лексика-семантикалық өзгешеликтери хәққинда сөз етиледі. Бирақ илимпаз тәрәпинен еле де толық дәрежеде изертлениўи тийис бағдарларының бар екенлиги хәққиндағы пикирлерин усыныс етеди. Проф. Ш.Абдиназимов қарақалпақ фольклорын тил илиминің жаңа аспектеринде изертлеў зәрүрлиги жөнинде «...тилимиздиң тарийхый ушын бай материаллар беретугын таўсылмас ғәзийне болған дәстанларды лингвофольклористикалық, лингвопоэтикалық, лингвокультурологиялық аспектерде изертлеў мәселеси қарақалпақ тил илиминің раўажланыўи кешигип атырған тараўларының бири екенлигин айтып өтиў орынлы»-деген пикирди билдиреди.

Деген менен, қарақалпақ тил илиминде фольклорлық дәретпелердеги меншикли атлар системасы бойынша аз жұмыслар исленди. Бул бағдарда Ш.Абдиназимовтың «Қырық қыз» дәстанының лексикасы» кандидатлық диссертациясында (Нөкис: 1992) дәстандағы топонимлер, антропонимлер арнаўлы түрде сөз етилген. Сондай-ақ, 2016-жылы илимпаздың «Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары» атамасындағы қарақалпақ фольклорында ушырасатуғын антропонимлер сөзлиги жәрияланды (Абдиназимов, Даниярова, 2016). Бизиң бул изертлеўимиз антропонимика тараўындағы мине усы машқалаларды фольклорлық шығармалардағы антропонимлердиң тил хәм мәденият байланысының объекти сыпатындағы изертлеўлерге қаратылған

Демек, биз жоқарыда көрип өткен монографиялар хәм мақалалар антропонимлерди лексика-семантикалық, структуралық, тарийхый шығысы, тил хәм мәденият байланысы жағынан изертлеўге арналған. Бирақ бул изертлеўлер жеткиликли емес.

Анализ: Биз қарақалпақ хәм соның менен бирге қоңсылас түркий тилин изертлеўши илимпазлардың мийнетин үйренип шығып төмендегише талқыладық:

Тил билиминде лингвомәденияттаныў лингвистика менен мәденияттаныўдың, соның ишинде антропонимлерге де байланыслы

тәрәпин изертлейтуғын жаңа тараў есапланады. Бул туўралы қазақ тилшиси Е.Керимбаев былай деп жазады: «Жеке атлардың социаллық-мәдени өзгешеликлерин изертлеў бул қазақ тилинің ономастика мәселелерин изертлеўде мәдениеттану аспектинен қараўды талап етеди. Қазақ тили онимлериниң генезисине, қәлиплесиўи менен таралыўына қазақ халқының этномәдени өмири шешиўши әҳмийетке ийе». Е.Ә.Керимбаев усы аты аталған мийнетинде: адам атлары-мәдениеттың келип шығыўы хәм көриниси деп баҳалайды [20,127-132].

Хәр бир миллеттиң айрықша қәсийетлери, яғный миллий хәм этник парклары бар. Миллий атлар миллий мәдениет қәсийетлерин аңлатады, бунда айырымлары анық миллий-тарийхый айрықшалыққа ийе, ал басқалары болса төмен дәрежеде, бирақ оны жаратқан хәм қолланған адамлардың мәдениаты менен хешқандай байланысы болмаған ат жоқ.

Й.К.Юркенас: «...антропонимлер айрықша материаллық текст ретинде қабыл етилиўи керек», -деп айтып өтеди [21,5].

Хәр бир халықтың өзине сай ат койыў дәстүрлери болады. Қарақалпақ адам атлары тилдеги сөзлик қурамның бир белеги есапланады. Ол өзиниң арнасын улыўма халық тилинің фондынан алады хәм тилимиздиң ишки нызамларына сәйкес раўажланады. Солай етип, ол тилдеги сөзлердиң барлық тараўларынан жасалады. Қарақалпақ адам атларының көпшилик белеги халқымыздың өткен заманлардан баслап хәзирге дейинги мәдени-тарийхый өмирин анық көрсетеди. Мәселен, ат койыўдың экстралингвистикалық факторлары сыпатында көплек мотивларды келтириў мүмкин. Миллий-этнографик дәстүр хәм үрп-әдетлер (Оразбек, Оразхан, Айдын, Жумагүл, Уғылай, Тоқтасын), бурынғы анемистик хәм тотемистик қарастан (Бөрибай, Арысланкул, Шербек), тәрбиялық пазийлетлер, жетиклик, кәмиллик, мәртлик, гөззаллық (Камил, Жасур, Батыр, Гөззал, Лала), диний исеним хәм т.б. Демек жоқарыда келтиргенимиздей адам атлары хәр түрли белгилерге, көринислерге, ўақыяларға хәм т.б. байланыслы тәризде койылыўы мүмкин. Усындай белгилердиң бири реңлер есапланады. Реңди билдиретуғын сөзлерден ақ, қара, қызыл, сары, көк сыяқлы лексемалар антропонимлердиң

курамында жийи ушырасады. Буның баслы себеби, адамлар нәрестелерге ат берий процесинде ең дәслеп сол нәрестениң түр-түсине итибар берген. Сонлықтан, реңди билдиретуғын сөзлер менен келген адам атларын ең әйемги антропонимлер деп есаплаўға болады. Деген менен, реңди билдиретуғын сөзлер антропонимлердиң курамында тек ғана түр-түсти аңлатып келместен, аўыспалы мәнилерди де аңлатып келеди. Хәр бир халықтың реңлерди түсиниў, оны сәўлелендириў, символизация етиў көнликпелери өз алдына өзгешеликлерине ийе болып келеди. Қарақалпақ фольклорында «ақ» лексемасы менен келген антропонимлерди төмендегише тәрийиплеў мүмкин. «Ақ» лексемасы бул әйемги исенимлерди сәўлелендириўши қудай. Ақ жақтылық пенен байланыслы турмысты тастыйқлайтуғын принцип, пәраўанлық, ғайрытәбий пәклик символы есапланады. Сыртқы көринисти сүүретлеў ушын хәм сонын менен бирге баланың қәсийетлерин ажыратып көрсетиўде де ақ лексемасы туўрыдан-туўры ислетилген баха. Сыртқы көриниске тийкарланған атлар көплеген түркий тиллерде ушырасады. Мәселен, татар тилинде Ақбаш, Аққаш, Ақсақал; хакастарда Аппах-жүдә ақ, Ах пас-ақ бас; мамлюклерде-Ақгпай, Ақбуга; ал башқуртларда- Ақкөбәк, Ақбуре, Ақбуга хәм т.б [22, 20]. Қарақалпақ фольклорында да бундай адам атлары көплек ушырасады. Мәселен,

Хәсенханниң палўаны, Мәрт **Аққозы** дер еди, (27-т, Ер з, 11-б)

Мына жақта **Аққус** деген жездең бар (67-т, Қыя ерт, 54-б).

Аққуўбай патша қарақус пенен урысып, бир кемпир менен ғаррының үйиниң шаңарағына келип қонады (67-т, Қыя ерт, 76-б).

Ақталбай бабам той берген, Алпамысжан келсин деп (5-т, Алп, 529-б).

В.В.Радловтың пикиринше: Түркий халықлар ақ сөзин бир неше мәнилерде қолланады: 1) ақ, 2) таза, араласпасыз, 3) киши пейил, ҳақ кеўил, бийгүнә [23,259]. Ақ компонентли антропонимлер адамлардың дәслепки пикирлерин хәм дүньяға көзқарасын сәўлелендиреди. Ақ рең қудайлар теңеўине сай болып, илаҳыйлықты, муқаддесликти, жәмийеттиң жоқары қатламына тән даналық,

тәжірийбе мәнилерин билдирген: Акморза, Акчура, Акби, Актуган, Акбикэ, Акбикач хэм т.б. Жеке адам атларының курамында ақ компонентиниң сақланыуы узақ ўақыт даўам етти. Мәселен, XVI-XVIII әсирлерге тийисли хўжетлерде ақ лексемасына ийе адам атлары ушырасады Акко, Акмэмэт, Аксолтан, Аксэит, Акчура. Заманәғәй антропонимик системасында да ақ лексемасы жалғанған адам атлары елеге шекем өз әхмийетин жойытпаған. Дөретиўши инсанлар лақаптар таңлаўда көплеп қолланады. Мәселен, Акъегет, Акйолдыз. Әсиресе XIX әсир ағартыўшыларының лақаптарында жумсалған: Мусы Акъегетзаде, Акмуллы хэм т.б [24,20]. Ал қарақалпақ тилинде бундай лақаптар яки өтирик атлар көбинесе аналар тәрәпинен биринши перзентиниң атын туўрыдан-туўры айта алмағанлықтан оларды екинши ат пенен атаған. Мәселен, ер балаларға байланыслы Ақбал, Ақмырза, Ақжигит хэм т.б. Ал келинлер болса бийкеш хэм қәйинлериниң атын айта алмағанлықтан оларға сай екинши атларды таңлайды. Мәселен, Ақбийкеш, Ақсулыў, Аққыз, Ақжигит, Ақбала, Ақбал сыяқлыларды атап өтсек болады. Және бир қызыклы тәрәпи татарларда тунғыш келинди «ак жиңги» деп атайды екен .

Қарақалпақ тилиндеги рең билдириўши сөзлер өзине тән мәнилик өзгешеликтери менен ажыралып турады. Меншикли атлардың миллий-мәдений өзгешелиги жөнинде белгили бир пикир айтыў ушын буған анық тийкар керек. Антропонимлер сыпатлаған белгилер адам санасында пайда болады хэм ойлаў қәбилетине тийкарланған болып, адамның турмысы менен тығыз байланыслы болып келеди. Бул бойынша, Н.А.Бердяевтиң: адам – жеке миллет хэм миллет ретинде улыўма адамзат жәмийетине киретуғынын естен шығармаў керек, - деген пикири дыққатқа ылайық [25, 56].

Меншикли атлардың миллий-мәдений тәбиятына байланыслы хәр қыйлы көзқарасларды таллай отырып, илимпаз Е.А.Керимбаев төмендегидей пикирге келеди: «Хәр халықтың онимиясында мәдений-тарихый мағлыўмат жыйналған, жәмийеттиң мәдений тарийхына байланыслы меншикли аттың өзгешеликтерин хэм типологиялық миллий-мәдений өзгешеликтерин изертлеў

ономастикадағы түп-тийкарынан өзгерис алып келетуғын бағдар болыў керек» [20,14].

Яғный, олар жаңадан жасалмайды, ал тилдеги бар сөзлердиң жәрдемінде жасалады. Демек, дәслеп меншикли атты жасаўға тийкар болған мәдений мағлыўматты сақлаўшы лексемаларды, олардың жасалыў модельлерин т.б. үйренип шығыў зәрүр. Оларды жасаўға тийкар болған сөзлерге байланыслы белгили бир мәнилер меншикли атқа берилген болады.

Талықлаў: Қарақалпақ тилинде тил хэм мәденият байланысы солардың ишинде фольклорлық дөрәтпелердеги адам атларының лингвомәдений өзгешелигиниң изертлениў дәрежеси дерлик жоқтың қасында. Сол тийкарда төмендегилерди усыныс сыпатында киритпекшимиз:

-қарақалпақ тил илиминде тил хэм мәденият мәселелериниң теориялық сыпатламалары, бул тараўдын тәбияты, пән сыпатындағы өзгешеликтерин хәр бирин докторлық жумыслары сыпатында изертлеўди;

-халық аўызында дөрәтилген дөрәтпелердеги адам атларының лингвокультурология тараўында изертлениў мәселелерин қарап өтиўди, хэм бул бойынша антропонимлер системалы тәризде үйренилиўин;

-қарақалпақ лингвокультурологиясында тил мәселелерин ашыўда хәр қыйлы тиллик усылларын истемаға түсирилип үйренилиўи керек деген пикирдемиз.

Жуўмақ: Биз қарақалпақ тили антропонимикасын изертлеў барысында фольклорлық дөрәтпелердеги адам атларын лингвомәдений аспектте еле изертлениў дәрежесине ерисилмегенлигиниң гүўасы болып отырмыз. Үйренип атырған антропонимика тараўында миллийлигимизди ашып көрсете алатуғын хәр қыйлы белгидеги адам атларының бар екенлигиниң гүўасы болдык. Оларда өткен өтмишимиздеги ата-бабаларымыздың басып өткен жоллары, миллий үрп-әдет дәстүрлеримиз хэм ат қойыў мәдениатымыз белгилери терең ашып берилген.

REFERENCES:

1. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного.-М.: Наука, 1973.

2. Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке: Автореф. дисс....канд. филол. наук.-Алма-Ата, 1960;
3. Гурбанов А.М. Азербайжан ономастикавы масэлэлери.-Баку,1986
4. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы.-Казан, :КазДУ нашриёти, 1990
5. Кусимова Т.Х. Древнебашкирские антропони́мы:Автор.дисс....канд.филол. наук.-Уфа, 1975.
6. Идрисов А. Кыргыз тилидеп ысымдер.-Фрунзе.:Мектеп, 1971.
7. Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси.-Тошкент.:Фан, 2013.
8. Сайымбетов О.Т.Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары.-Нөкис, :Билим. 2000.-54
9. Михайлов В.Н. Собственные имена персонажей русской художественной литературы ХУП и первой половины XIX в., их функции и словообразование: Автореф. дисс. ... филол. наук. - М., 1956
10. Магазаник Э.Б. Поэтика имен собственных в русской классической литературе: Автореф. дисс....филол. наук.-Самарканд, 1967
11. Колоколова Л.И. Ономастика в художественной речи А.П.Чехова: Автореф. дисс. .филол. наук.-Киев, 1970
12. Зинин С.И. Имена персонажей в художественной литературе и фольклоре / С.И.Зинин, А.Г.Степанов//Антропонимика.-М, 1970.
13. Баскаков Н. А. Карақалпақский язык. II. Фонетика и морфология. -М. Изд-во АН СССР, 1952.
14. Султанов Б. Халық дәстанларындағы қоспа меншикли атлардың қурылысы бойынша түрлері. // Қарақалпақ тилинің мәселелери. Илимий мақалалар. –Нөкис. 1999.
15. Абдиназимов Ш. «Ноғай антропоними»// Илим хәм жәмийет. №1, 2015.; «Мамай» антропоними. //Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында. Халық аралық илимий конференция материаллары. –Нөкис, 2015, -Б.133.
16. Юсупов О. «Алпамыс» дәстанындағы антропонимлер хәм этнонимлер ҳақында жаңа ой-пикирлер. ӨзССР ИА ҚФ хабаршысы.-Нөкис. 1985. №1,-Б. 56-63.
17. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақша адам атларының қойылыў өзгешеликлери. //
- Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери.-Нөкис, :Билим, 1994,-Б.; 44-50.«Қоблан» дәстанындағы гейпара исмлердиң морфонологиясы мәселесине. //Түркий тиллердиң фонологиясы хәм морфонологиясының әҳмийетли мәселелери. Нөкис. 2005.
18. Садықова Г. Қоблан дәстаны тилинде антропонимлердиң қолланылыўы/ Өз ИАҚБ Хабаршысы.-Нөкис, 2013.№4.
19. Даниярова З. Алпамыс дәстанындағы айырым ҳаял-қызлар атамаларының қолланылыў өзгешелиги. // Жәмийеттиң раўажланыўында ҳаял-қызлардың тутқан орны атамасындағы Республикалық илимий-әмелий конференция, - Нөкис. 2015.-Б. 309-310.; Қарақалпақ фольклорындағы антропонимлердиң лексика-семантикалық өзгешеликлери. //Саламат ана хәм бала жылына бағышланған Илим хәм тәлим-тәрбияның әҳмийетли мәселелери атамасындағы Республикалық илимий теориялық хәм әмелий конференция,- Нөкис. 2016. -Б. 48-49.; Қарақалпақ фольклорындағы дезидератив антропонимлерге лингвистикалық анализ. //Саламат ана хәм бала жәмийет тиреги атамасындағы Республикалық илимий-әмелий конференция,-Нөкис. 2016.-Б.48-49.; Қарақалпақ фольклорында меморатив антропонимлер. //Магистрантлардың илимий мийнетлери топламы. -Нөкис. 2016.-Б.48-49.
20. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном номинативном и функциональном аспектах. Алматы.: Санат., 1995, 248с.
21. Юркенас Ю.К. Онимизация апеллятивов и развитие индоевропейских антропонимических систем.Автореф.дис...канд.филол.наук.М., 1979.
22. Галиуллина Г.Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук.-Казань.2009.
23. Радлов ВВ. Опыт словаря тюркских наречий. -Москва, 1963
24. Эхмэтьянов Р. Татар терминологиясының тарихи чыганақлары 1 - Казан: Татар. кит. нәшр., 2003.
25. Бердяев Н. Философия неравенства // Русское зарубежье.-Л., 1991.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ СЎНГГИ ШАЙБОНИЙ СУЛТОНЛАРИДАН БИРИ ХАҚИДА

*Мусаев Азизбек Бахридинович, Фарғона давлат
университети таянч докторанти*

CONCERNING ONE OF THE LAST SHEIBANID SULTANS OF THE FERGHANA VALLEY

*Musayev Azizbek Bakhridinovich, Doctoral student of Fergana
State University*

ОБ ОДНОМ ИЗ ПОСЛЕДНИХ ШЕЙБАНИДСКИХ СУЛТАНОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

*Мусаев Азизбек Бахридинович, докторант Ферганского
государственного университета*

Аннотация: Ушбу мақолада XVI аср охири ва XVII аср бошларида Бухоро хонлигидаги сиёсий жараёнлар, ҳокимият шайбонийлардан аштархонийлар сулоласига ўтишининг Фарғона водийсига таъсири ҳақида сўз юритилган. Мазкур даврда Бухоро хонлиги шимоли-шарқ томондан кўчманчи қозоқ-қирғиз қабилалари томонидан бир неча ҳужумлари натижасида Абдуллахон II даврида қўлга киритилган баъзи ҳудудлар бой берилди. Кескин сиёсий кураш бу вақтда Фарғона водийсини ҳам четлаб ўтмаган. Тошкент, Сырдарё бўйлари учун курашда аштархонийлар қозоқ хонлари билан кураш олиб борган бўлса, Фарғона водийси учун Келди Муҳаммадхон билан сиёсий манфаатлар тўқнаш келган. Айнан мана шу Келди Муҳаммадхон шахсияти ҳамда фаолиятига боғлиқ баъзи жиҳатлари тадқиқ этилди.

Калим сўзлар: Бухоро хонлиги, шайбонийлар сулоласи, аштархонийлар сулоласи, Абдуллахон II, Таваккалхон, Боқи Муҳаммадхон, Келди Муҳаммадхон, Самарқанд, Тошкент, Фарғона водийси, Сырдарё, Андижон, Хўжанд, қозоқлар, сохта шайбонийлар, Суюнчхожахон.

Abstract: This article discusses the political processes in the Bukhara Khanate at the end of the XVI-early XVII century, the influence of the transition of power from the Sheibanids to the Ashtarkhanids on the Fergana Valley. As a result of a series of raids by nomadic Kazakh-Kyrgyz tribes from the northeast during this period, the Bukhara Khanate lost part of its territories acquired under Abdullah Khan II. The fierce political struggle of that time did not pass by the Fergana Valley either. In the struggle for Tashkent and the Syrdarya territories, the Ashtarkhanids fought against the Kazakh khans, and for the Fergana Valley, political interests clashed with Keldimukhammadkhan.

Keywords: Bukhara Khanate, Shibanid dynasty, Ashtarkhanid dynasty, Abdullah Khan II, Tavakkal Khan, Baki Muhammad Khan, Keldi Muhammad Khan, Samarkand, Tashkent, Fergana Valley, Syrdarya, Andijan, Khojent, Kazakhs, false Shaibanidov, Suyunchodja Khan.

Аннотация: В данной статье рассуждается о политических процессах в Бухарском ханстве в конце XVI начале XVII века, влиянии перехода власти от шейбанидов к аштарханидам на Ферганскую долину. В результате ряда набегов кочевых казахско-киргизских племен с северо-востока в этот период Бухарское ханство потеряло часть своих территорий, приобретенных при Абдулла-хане II. Ожесточенная политическая борьба того времени не обошла стороной и Ферганскую долину. В борьбе за Ташкент и присырдарьинские территории аштарханиды вели борьбу против казахских ханов, а за Ферганскую долину политические интересы столкнулись с Кельдимухаммадханом.

[https://orcid.org/
0000-0002-4200-3491](https://orcid.org/0000-0002-4200-3491)

e-mail:
shaxbo1990.ab@gmail.com

Ключевые слова: Бухарское ханство, династия Шибанидов, династия Аштарханидов, Абдулла-хан II, Таваккал-хан, Баки Мухаммад-хан, Келди Мухаммад-хан, Самарканд, Ташкент, Ферганская долина, Сырдарья. Андижан, Ходжент, казахи, лже-Шайбанидов, Суюнчходжа-хан.

КИРИШ. Бухоро хонлиги Абдуллахон II даврида барча жабхаларда юксак тараққийга эришиб, Осиёнинг энг қудратли давлатларидан бирига айланди. Унинг қаттиққўллик билан олиб борган марказлаштириш сиёсати натижасида Мовароуннахр, Хуросоннинг катта қисми, Хоразм ҳудудлари сўнгги бор ягона давлатга бирлашди. Аммо, 1598 йил Абдуллахон II қозоқ хони Таваккалхонга қарши юриш вақтида Самарқандда вафот этиши воқеалар ривожини кескинлаштириб юборди. XVI асрнинг охириги йилларидаги шайбонийлар сулоласидаги мураккаб вазият хонлиқнинг шарқий чегараси ҳисобланган Фарғона водийсига ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Ўрганилаётган давр ҳақида маълумот берувчи “Мусаххир ал-билод”, “Баҳр ул-асрор фи манобиби ал-ахйор”, “Тарихи мифтаҳ ал-қулуб”, “Имомқулихоннома”, “Силсилат ус-салотин” каби бир неча бирламчи манбалар, ҳужжатлардаги мавжуд маълумотлар қиёсий ҳамда танқидий таҳлил этилиб, илмий хулосалар асослантирилди. Шунингдек, илмий адабиётларда келтирилган илмий қарашларни тадқиқ этишда илмийлик, холислик, тарихийлик тамойилларидан келиб чиқиб, қиёсий таҳлил услубидан фойдаланилди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР. 1598 йил Абдуллахон ва Абдулмўминхоннинг вафот этиши натижасида шайбонийлар ҳокимияти заифлашиб қолди. Бухоро хонлигининг шимолида турган қозоқ хони Таваккалхон бундай қулай вазиятдан фойдаланиб, Мовароуннахрга бостириб кирди. Унинг Бухоро хонлигига ҳужуми муваффақиятсиз яқун топган бўлса-да, кейинчалик ҳам икки хонлик ўртасидаги қарама-қаршилиқ узоқ давом этган.

Абдулмўминхон вафоти арафасида Андижонни ота томондан Жонибек султон, она томондан эса Аҳмад Танбал авлодига боғланувчи Мухаммадқули султон бошқарган [4,201]. 1598 йил Таваккалхоннинг Мовароуннахрга ҳужуми вақтида Мухаммадқули султон асир олиниб,

қозоқ хони томонидан қатл этилган. Қозоқларнинг Бухоро ва Самарқанд томон юриши юқорида айтилганидек, омадсизликка учради ҳамда Таваккалхон жангларида олган жароҳати туфайли Тошкентда вафот этди. Натижада уларнинг мавқеи Тошкент, Сирдарё бўйлари ва Фарғона водийси ҳудудларида заифлашди. Тошкент шу вақтда шайбоний Жаҳонгир султон ва унинг оталиғи Мухаммад Саъид жалойир томонидан бир йил бошқарилган [4,186]. Келди Мухаммадхон мана шу вазиятдан унумли фойдаланиб, 1599-1600 йилларда Андижон ҳокимига айланган.

Суюнчхожагон улусининг маркази Тошкентни эгалламай туриб, бу авлод вақилигига даъво қилиш катта аҳамиятга эга эмас эди. Шунинг учун Келди Мухаммадхон 1602 йил Тошкентни эгаллаганидан сўнг ўз номига хутба ўқитиб, танга зарб эттирди.

1603 йил 17 ноябр куни Бухоронинг расмий хони Жони Мухаммадхон вафот этди [2,73^a]. Боқи Мухаммадхон энди нафақат амалда, балки, расмий жиҳатдан Бухоро хони сифатида тахтга ўтиради. У Фарғона ва Тошкентда ҳокимиятини кучайтириб, Бухоро тахтига асосий даъвогар ҳисобланган Келди Мухаммадхонга қарши юриш учун қўшин тўплай бошлади. Келди Мухаммадхон ҳам ўз навбатида аштархонийлар билан ҳал қилувчи жангга қизғин тайёргарлик кўрган.

“Тарихи мифтаҳ ул-қулуб” асарида ушбу жараённинг айрим тафсилотлари баён этилган. Унга кўра, Келди Мухаммадхон Тошкент, Ёркенд*, Акси, Андижон, Сайрон (صیران), Марғилон ҳудудларидан катта қўшин тўплаб Шохрухия дарёсига келади [1,558^b; 6,194]. Маҳмуд ибн Валига кўра эса икки қўшин Экриёр ёки Айгирёр (ایگری یار، ایگری یار) мавзесида тўқнаш келишган. Ҳожи Мир Мухаммад Салим эса жанг бўлиб ўтган жой ҳақида аниқ ёзмай, бевосита Келди Мухаммадхонни Самарқанд ва Бухоро юришини қисқача баён этган [5, 168^a-169^b].

* Матнда “بارکند” шаклида ёзилган.

Келди Муҳаммадхоннинг Эшимхон билан иттифоқда эканлиги унинг кўшинида кўп сонли қозоқ ва қирғизлар ҳам бўлишини таъминлади. Умуман олганда, аштархонийларга қарши етарлича кучли лашкар тўплай олганлигига қарамай, кўчманчиларнинг бу урушда кўзлаган мақсадлари, асосан, талон-тарож эди. Бу эса Келди Муҳаммадхоннинг Бухоро тахтини эгаллаши учун жиддий муаммо туғдирарди. Чунки бой худудлар бўлган Зарафшон воҳаси талончилик учун қулай худуд эди. Мана шу жиҳат яқинда Келди Муҳаммадхоннинг ҳалокатига ҳам қайсидур маънода сабабчи бўлди.

Икки кўшин ўртасидаги Шоҳрухия яқинида бўлиб ўтган жанг икки кун давом этган. Келди Муҳаммадхоннинг жанг сўнгидаги ҳал қилувчи зарбасига Бухоро аскарлари дош бера олмаганлиги манбаларда қайд этилади [1,558^b]. Суюнчбий оталиқ, Музаффар Хусайн мирзо ва Хон Муҳаммад Хонийларнинг жонбозлиги эвазига аштархонийлар лашкари тўла тор-мор этилишдан қутулиб, Самарқанд томон чекинишга эришишди [2,73^b]. Бу Боқи Муҳаммадхоннинг Бухоро тахтини эгаллаганидан кейинги биринчи мағлубияти эди. Келди Муҳаммадхон зудлик билан Бухоро кўшини ортидан Самарқандга етиб келиб, Чўпон ота тепалигига жойлаша бошлайди. Боқи Муҳаммад эса мудофаа учун тайёргарликни кучайтирди.

Келди Муҳаммадхон Чўпон отага қароргоҳ қилишга улгурмай, Пир Муҳаммадхон раҳбарлигидаги Мовароуннаҳр кучларининг хужумига учради. Қозоқ кўшини талон-тарож мақсадида тарқалиб кетганлиги сабабли ҳам Келди Муҳаммадхон етарли қаршилик кўрсата олмади. Қулбе мавзеси (موضع قولبه) да бўлиб ўтган жангда Келди Муҳаммадхон катта талафотга учради. Шу ўринда “Тарихи мифтах ул-қулуб” асарида келтирилган воқеалар баёнига эътибор қаратиш лозим. Унга кўра, Келди Муҳаммадхон Самарқанд яқинидаги Дахбед мавзесини талаётган бир вақтда кўкқисдан яраланиб, унинг асорати туфайли Тошкентга қайтиш вақтида вафот этган [1,559^a]. Бизнингча, бу ерда Қулбе мавзесида жангда ғолиб чиқа олмаган Келди Муҳаммадхон Самарқанд учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ва шаҳар мудофаасини ташкил этишда катта ўрин тутган Хожа Ҳошимга қарашли Дахбедни

эгаллашга қарор қилган. Шу ердаги жангда яраланиб, Тошкентга қайтиш чоғида вафот этган.

Чунки, Маҳмуд ибн Вали Пир Муҳаммадхонни Чўпонотада қароргоҳ қилмоқчи бўлган душман устига қутилмаганда ҳужум қилиб, ўлжалар билан ортга қайтганини таъкидлаган [2,73^b-74^a]. Бундан кўринадики, Ўратепа ҳокими Пир Муҳаммадхоннинг хужуми Келди Муҳаммадхон кўшинининг таъминотига жиддий зарар етказган. Натижада вазиятдан чиқиб кетишга уринган Келди Муҳаммадхон Самарқанд атрофларини қўлга киритишга қарор қилган.

ХУЛОСА. Андижон ҳокимининг Самарқанд томон юриши натижасиз тугаганлигига қарамай, Боқи Муҳаммадхоннинг дастлабки жангдаги мағлубияти уни Келди Муҳаммадхонга етарли даражада баҳо бера олмаганлигини кўрсатди. Андижон ҳокими 1599-1604 йиллардаги сиёсий фаолиятида Фарғона водийси, Тошкент худудларини қисқа вақт бўлса-да бошқарди. Боқи Муҳаммадхонга қарши курашда кўчманчи қозоқ ҳамда қирғиз қабилалари билан ҳамкорлик қилди. Ўзини Суюнчхожахон авлодининг давомчиси деб билиб, нафақат, Тошкент ва Фарғона водийси, балки, Бухоро тахтининг ҳақиқий меросхўри сифатида намоён эта олди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ahmad b. Shams al-Dīn. Tārīkh-i miftāh al-qulūb, MS Christ's Cambridge Dd.4.6. Reproduced by kind permission of the Master and Fellows of Christ's College, Cambridge. – 564 p.
2. Mahmud ibn Vali. Bahr ul-asror fi manōqibi ul-ahyor (VI jild 4-qism). Qo'lyozma mikrofilmi, India Office. № 575. – 409 b.
3. Welsford T. Four types of loyalty in early modern Central Asia: the Tuqay-Timurid takeover of Greater Ma wara al-nahr, 1598-1605. – Leiden-Boston: Brill, 2013. – 366 p.
4. Муҳаммадёр ибн Араб Катаған. Мусаххир ал-билод (Мамлакатларнинг эгалланиши) / Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари И.Бекжонов, Д.Сангирова. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – 429 б.
5. حاجي مير محمد سليم. سلسلة السلاطين. MS. Ouseley 269. – Bodleian Library, Oxford University. – 338 b.

СОЦИАЛЛЫҚ ПРОЦЕССЛЕР СОЦИАЛЛЫҚ ФИЛОСОФИЯНЫҢ ИЗЕРТЛЕҮ ПРДМЕТИ СЫПАТЫНДА

Алланазарова Бибиайша Жуманиязовна,
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық
институты изертлеушиси

ИЖТИМОЙ ЖАРАЁНЛАР ИЖТИМОЙ ФАЛСАФАНИНГ ТАДҚИҚ ЭТИШ ПРДМЕТИ СИФАТИДА

Алланазарова Бибиайша Жуманиязовна, Әжиниёз номидаги
Нукус давлат педагогика институти тадқиқотчиси

[https://orcid.org/
0009-0004-93261652](https://orcid.org/0009-0004-93261652)

e-mail:
allanazarova2024@mail.ru

SOCIAL PROCESSES AS A SUBJECT OF SOCIAL PHILOSOPHY RESEARCH

Allanazarova Bibiyasha Jumaniyazovna,
Researcher of Nukus state pedagogical institute after Ajiniyaz

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ КАК ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

Алланазарова Бибиайша Жуманиязовна,
независимый исследователь Нукусского государственного
педагогического института имени Әжинияза

Аннотация: Социаллық процессте өзгеріушенлик хәм турақлылық, үзликлик хәм үзликсизлик, сызықтылық хәм сызықты емеслик диалектикалық тәризинде бирлеседи, сол себепли мәлим бир социаллық процессти анализ қылу процессинде өзгерислердиң шәртлери, себеплери хәм бағдарын анықлау, өзгерислердиң қурамлық бөлеклери хәм факторларын анықлау керек. Бул өз гезегинде социаллық процесслер дүзилсин, динамикасын, нызамлықларын, функцияласыуын хәм рауажланыуын, оның типологиясын социал-философиялық изертлеуде талап етпекте. Оның ушын социаллық процесслерди изертлеудің теориялық-методологиялық жантасыуларын анықлау талап етиледі. Бул мақалада социаллық процесслердиң мазмуны хәм мәніси, типологиясы хәм оның классификациясы социал-философиялық анализ етиледі.

Таяныш сөзлер: социаллық процесс, өзгерис, трансформация, сызықтылық, сызықты емеслик, социаллық процесслер типологиясы, социаллық процесслер динамикасы, руўхыйлық.

Аннотация: Ижтимоий жараёнда ўзгарувчанлик ва барқарорлик, узлуклик ва узлуксизлик, чизиклик ва ночизиклик диалектик тарзда бирлашади, шунинг учун маълум бир ижтимоий жараённи таҳлил қилиш жараёнида ўзгаришларнинг шартлари, сабаблари ва йўналишини аниқлаш, ўзгаришларнинг таркибий қисмлари ва омилларини аниқлаш керак. Бу ўз навбатида ижтимоий жараёнлар тузилишини, динамикасини, қонуниятларини, функционаллашуви ва ривожланишини, унинг типологиясини ижтимоий-фалсафий тадқиқ этишини тақозо этмоқда. Бунинг учун ижтимоий жараёнларни тадқиқ этишининг назарий-методологик ёндашувларини аниқлаш талаб этилади. Ушбу мақолада ижтимоий жараёнларнинг мазмуни ва моҳияти, уларнинг типологияси ва таснифи ижтимоий-фалсафий таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: ижтимоий жараён, ўзгариш, трансформация, чизиқлилиқ, ночизиқлилиқ, ижтимоий.

Annotation: In a social process, variability and stability, continuity and discontinuity, linearity and nonlinearity are dialectically combined, therefore, in the process of analyzing a certain social process, it is necessary to determine the conditions, causes and direction of changes. , identify components and factors of change. This, in turn, requires a socio-philosophical study of the structure, dynamics, patterns, functionalization and development of social processes, their typology. This, in turn, requires a socio-philosophical study of the structure, dynamics, patterns, functionalization and development of social processes, their typology. To do this, it is necessary to determine theoretical and methodological approaches to the study of social processes. This article provides a socio-philosophical analysis of the content and essence of social processes, their typology and classification.

Keywords: social process, change, transformation, linearity, nonlinearity, typology of social processes, dynamics of social processes.

Аннотация: В социальном процессе диалектическим образом сочетаются изменчивость и устойчивость, непрерывность и прерывность, линейность и нелинейность, поэтому в процессе анализа определенного социального процесса необходимо определять условия, причины и направление изменений, определить компоненты и факторы изменений. Это, в свою очередь, требует социально-философского исследования структуры, динамики, закономерностей, функционализации и развития социальных процессов, их типологии. Это, в свою очередь, требует социально-философского исследования структуры, динамики, закономерностей, функционализации и развития социальных процессов, их типологии. Для этого необходимо определить теоретико-методологические подходы к изучению социальных процессов. В данной статье социально-философски анализируются содержание и сущность социальных процессов, их типология и классификация.

Ключевые слова: социальный процесс, изменение, трансформация, линейность, нелинейность, типология социальных процессов, динамика социальных процессов.

КИРИСИЎ (КИРИШ). Ҳазирги кўнде социаллик турмыста жүз берип атырған курамалы өзгерислерди дурыс талықлаўға жәрдем беретугын методологиялық усылларды табыў актуал әҳмийетке ийе болып атыр. Ҳақиқатында да, ҳазирги Жаңа Өзбекстандағы социаллық процесслердеги түпкиликли өзгерислер, ондағы динамизм, интенсивлик, курамаласыў процесслери көринбекте. Бул өз гезегинде социаллық процесслер дүзилсин, динамикасын, нызамлықларын, функцияласыўын хәм раўажланыўын, оның типологиясын социал-философиялық изертлеўди талап етпекте. Оның ушын социаллық процесслерди изертлеўдиң теориялық-методологиялық жантасыўларын анықлаў талап етиледі.

Бул бизге не береді? Бириншиден, социаллық раўажланыў динамикасын болжаў етиў, сол арқалы социаллық тураклы раўажланыў тенденцияларын аңлаў, екиншиден, социаллық процесслердеги анықлық хәм анықсызлық, сызықлылық хәм сызықлы емеслик,

хаос хәм тәртип, тураклылық хәм тураксызлық қатнасларын билиўде зәрүрли әҳмийетке ийе.

Жаңа Өзбекстан - бул социаллық мәмлекетке тийкарланған жәмийет болып табылады. Президентимиз тәрәпинен «Хәрәкетлер стратегиясынан – Раўажланыў стратегиясына қарай» принципине тийкарланып 2022-2026-жылларға мөлшерленген Жаңа Өзбекстанның раўажланыў стратегиясы ислеп шығылған төмендеги жети тийкарғы бағдардан ибарат: инсан қәдин көтеріў хәм еркин пуқаралық жәмийетти буннан былай да раўажландырыў арқалы халықшыл мәмлекет курыў; мәмлекетимизде әдиллик хәм нызам үстинлиги принциплерин раўажланыўдың ең тийкарғы хәм зәрүр шәртине айландырыў; миллий экономиканы жедел раўажландырыў хәм жоқары өсиў пәтлерин тәмийинлеў; әдил социаллық сиясат жүргизиў, инсан капиталын раўажландырыў; руўхый раўажланыўды тәмийинлеў хәм тараўды жаңа басқышқа алып шығыў; миллий мәплерден келип шыққан

ҳалда улыўма инсанийлық машқалаларға қатнас жасаў; мәмлекети-миз қәўипсизлиги хәм қорғануў потенциалын күшейтиў, ашық-айдын, прагматикалық хәм жедел сыртқы сиясат алып барыў.

Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтиң лаўазымға кирисиў салтанатлы мәресимине бағышланған Олий Мажлис палаталарының қоспа мәжлисиндеги сөзинде “жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясы миллий раўажланыўымыздың жаңа басқышын баслап беретугынын атап өтиў керек. Биз буннан былай жумысларымызды «инсан-жәмийет-мәмлекет» деген жаңа принцип тийкарында шөлкестиремиз[1]-, деп мәмлекетмиздеги социаллық процесслер динамикасын түптийкарынан өзгериўин атап өтеди.

АДЕБИЯТЛАР АНАЛИЗИ ХӘМ МЕТОДЛАРЫ (АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДИ). Мәмлекетмизде социаллық процесслер динамикасындағы түп өзгерислер тийкарын билиўимиз ушын, алдын социаллық процесс категориясының мәниси хәм мазмунын, оның структурасын хәм типологиясын ашып берейик.

Арнаўлы әдебиятларда социаллық процесс түсинигиниң дефинициялары хәр қыйлы тәрийпленген. Мысалы, П. С. Сорокинниң пикиринше, “социаллық процесс - бул хәр қандай хәрекет, өзгерис, модификация, трансформация, алмасыў ямаса эволюция, қысқасы - мәлим бир ўақыт даўамында үйренилип атырған объекттиң хәр қандай өзгериўи ўақыт, қәле ол кеңисликтеги орнының өзгериўи ямаса оның санлық ямаса сапа қәсийетлериниң өзгериўи”[2]. Бул анықламада автор социаллық процесстиң 6 критериясын, яғный социаллық процесс - өзгерис сыпатында, хәрекет сыпатында, модификация сыпатында, трансформация сыпатында, алмасыў сыпатында хәм эволюция сыпатында алып қарайды.

Басқа бир әдебиятта усы тәрийптын модификацияланған формасы, “социаллық процесс - бул ўақыялар ағымы, модификациялар, трансформациялар, социал-мәдений өзгерислер, яғный хәр қандай түрдеги хәрекет, хәр қандай объект ямаса қубылыс жағдайының өзгериўи. Жәмийетте өзгерислерди келтирип шығаратуғын

социаллық процесслерсиз социаллық система болмайды”[3],-деп келтириледі.

Социаллық процесслерди түсиниўде еки түрли, кең хәм тар мәнисте де түсиниў мүмкин. Кең мәнисте социаллық процесслер жәмийеттиң барлық системалары есапланған экономикалық, хуқықый, сиясий, социаллық хәм руўхый системаларды да өз ишине қамтыйды. Тар мәнисте болса тек жәмийеттиң социаллық тараўы процесслерин ғана курайды.

Заманагөй социаллық реаллық көринисиниң курамалласыўы, социаллық процесслер курам дүзилиси де өзгериўи менен характерленеди.

Социал процесстиң дүзилис компонентлерине, социаллық процесслер субъекти (оның қатнасыўшылары), социаллық тәсир объекти, мазмуны, формасы, шәрт-шәраятлар, бағдары хәм көлемин анықлаў киреди.

Бириншиден, социаллық процесслер субъектлерине инсанлар, топарлар, шөлкестер, бир пүтин жәмийет киреди. Екиншиден, социаллық процесстиң хәрекет критериясы бойынша, социаллық система жағдайын өзгertiў ушын субъекттиң социаллық хәрекетлери топламын талап етеди. Үшиншиден, хәр қандай социаллық процесс мақсетке бағдарлан болады. Төртиншиден, социаллық процесслердиң өзгерисине тәсир етиўши факторлар болып, оларға тәбийий, демографиялық, мәдений өзгерислер, илимий-техникалық прогресс және социаллық-сиясий себеплер менен белгиленеди. Бесиншиден, социаллық субъектлердиң социаллық объектке тәсиринде социаллық процесстиң нәтийжеси келип шығады.

ДОДАЛАЎ (МУҲОКАМА). Социаллық процесслер белгили ызамлықлар бойынша барады. Ызамлық - бул бир ямаса бир неше ызамлар хәрекетиниң көринетуғын болыўы, ол ызамға муўапықлық болып табылады. Ызамға муўапық хәрекет қылыў арқалы биз объектив ызамлар талапларын әмелге асырамыз. Социаллық процесслерде ызамлықлар (объектив ызамлықлар хәрекеті) социаллық күшлердиң қарама-қарсы раўажланыўы тенденция нәтийжеси ретинде көринетуғын болады. Социаллық процесстиң ызамлықлары төмендегилерден ибарат:

Социаллық процессте хәрекеттиң бағдарланғанлығы хәм социаллық процесс халатларының бир халатдан басқа халатқа алмасуы нызамы. Социаллық процесс ҳар дайым искерлиги белгили бир жөнелиске бағдарланғанлығы хәм мақсетке муўапықлығын аңлатады. Оның нәтийжесинде социаллық объекттиң жағдайы өзгерип отырады.

Социаллық процесслер басқышлары. Хәр бир социаллық процесс арнаўлы басқышларда раўажланады. Алдыңғы басқышты тамамламастан, жуўмақлаўшы нәтийжеге ериспестен, кейинги басқышын баслай алмайды. Басқыш - бул процесстиң жаңа жағдайды қәлиплестириўши дәўири, фазасы, дәрежеси. Хәр бир басқыш тек өзине тән болған айрықша санлық айырмашылықларға, сапа тәрәпинен жаңа жағдайға ийе.

Социаллық процесслердеги избе-излик. Бул социаллық процесстиң раўажланыўы басқышлары избе-излигин характеристикалайды. Оған дейин кейинги хәрекетлер ушын шәраятлар жаратылмағанша, алдыңға шығалмаймыз. Процесстиң жүз бериў тәртибин өзгертиўи оның характерин өзгертиреді және оның нәтийжесине тәсир етеди.

Хақыйқатында да, социаллық процесслер өз мәнисине көре көп вариантлы, хәр хәрқыйлы бағдарланған өзгерислерден дүзиледи. Социаллық процесслерде зәрүрли хәм тосынарлы таңлаўлар да бар.

Социаллық процесслердиң нызамлықларын билиў нени береді? Бириншиден, социаллық турмыс мәнисти билиў, социаллық искерликте усы нызамлықларды есапқа алыў, сонда-ақ, социаллық процесслер бағдарына тәсир етиўге, социаллық процесслерди баҳалаўға жәрдем береді.

Социаллық процесслерди социаллық-философиялық тәрәплерин үйренгенимизде, оның типологиясын хәм изертлеўди талап етеди. Себеби заманагөй реаллықта социаллық процесслер түрлериниң хәр қыйлығы, курамаллығы артып бармақта.

Социаллық процесслерди классификациялаў ушын тийкарғы критериялар сыпатында: объект бойынша, тәртиплескенлик дәрежесине көре, даўам етиў ўақты бойынша, тәсир көлеми бойынша, ўақия дәрежеси бойынша, субъект-объект қатнасы бойынша, басқарылыў бойынша, раўажланыўы бойынша, бағдары бойынша хәм т.б. критериялар бойынша классификациялаў мүмкин (1-сүўрет).

Социаллық классификациялаў (өлшемлери)	процесслер белгилери	Социаллық процесстиң түрлери
Объект бойынша		киши топар, үлкен топар, шөлкем, жәмийет, пүткил инсаният
Келип шығыў тараўлары бойынша		социаллық, экономикалық, руўхый, хуқықый, сиясий, педагогикалық, технологиялық хәм т.б.
Социаллық процесслер сапа өзгериўи интенсивлигине көре		эволюциялық хәм революциялық процесслер
Ўақия дәрежеси бойынша		макро-, мезо- хәм микро процесслер
Тәртипке салыў дәрежеси бойынша		басқарылатуғын хәм басқарылмайтуғын
Келип шығыў механизимине көре		саналы хәм спонтан процесслер
Бағдары бойынша		прогрессив, регрессив
Даўам етиў ўақты бойынша		қысқа, узақ мүддетли, өте узақ мүддетли
Субъект-объект қатнастарына көре		тәбийий, социаллық, тәбийий-социаллық
Тәсир масштабы бойынша		локал, регионал хәм глобал
Улыўма тенденциясы бойынша		Сызықлы хәм сызықлы емес цикллық, спирал тәризли, ризоматик процесслер

(1-сүўрет. Социаллық процесслер түрлери)

Социаллық процессте өзгеріушенлик хэм турақлылық, үзликликлик хэм үзликсизлик диалектикалық тәризинде бирлеседи, сол себепли мәлим бир социаллық процессти анализ қылыу процессинде өзгерислердин шәртлери, себеплери хэм бағдарын анықлау, өзгерислердин курамлық бөлеклери хэм факторларын анықлау керек.

Пикиримизше, Жаңа Өзбекстан курыуда хәр қандай социаллық өзгерислердин тийкарына рууҳыйлықты, билим хэм илимди қойыу зәрүр. Имам Ғазалий пикиринше, «адам – периште хэм хайуан ортасындағы жанзат. Хайуан рауажланбайды, себеби оның кәмалат кууаты жоқ. Периште де рауажланбайды, себеби оның өзи пәк, иләхий нурдан ибарат. Тек инсанда рауажланыу, рууҳый кәмалат қәсийети бар». Демек, рууҳый кәмалат сезими адам болмысына ғана тийисли екен, оны хәр бир адам сезиуи хэм оған умытылып жасауи керек. Рууҳый кәмалатқа умытылған инсанда Ұатан сүйиушилик сезими беккем болады.

Жаңа Өзбекстанды курыуда социаллық өзгерислердин тийкары сыпатында билим алып қаралса, социаллық процесслердин өсиуи тенденциясы көринеди.

Мәмлекетимизде мектеп билимлендириуин түп-тийкарынан жақсылау хэм оның сапасын арттырыу, муғаллимлерге мүнәсип шараят жаратыу бағдарындағы социаллық реформалар жедел дауам еттирилиуине айрықша итибар қаратылмақта.

Бу бағдарда Президентимиз «билимлендириудин сапасын түп-тийкарынан жақсылау мақсетинде, бәринен бурын оқыу бағдарламалары, оқытыушы хэм муғаллимлер ушын методикалық қолланбаларды халықаралық нормаларға бейимлестириу зәрүр. Балалардың аналитикалық хэм креативлик пикирлеу қәбилетин рауажландырыу ушын оларға мазмунлы хэм түсиникли сабақлықлар жаратыу зәрүр»[4], - деп алдымызда турған ұазыйпаларды белгилеп берди. Хақыйқатында да, кейинги ұақытлары айырым оқыу бағдарламалары, оқытыушы хэм муғаллимлер ушын методикалық қолланбалар халықаралық нормаларға толық жууап бермеслигин жасыра алмаймыз. Әсиресе, бундай халат улыуа билим бериу

мектеплеринде ғана емес, хәттеки жоқары оқыу орынларында да ушырасып атырғанлығы ашынарлы жағдай.

НӘТИЙЖЕ (НАТИЖАЛАР). Мектепте дүньяға көз-қарасы кең, билимли, креатив пикир жүритиуиши талантлы оқыушыларды таярлау тек ғана оларға кең шәраятлар жаратып бериу менен өлшенбейди. Соның менен қатар сабақларды жоқары сапада өтиу, методикаға дыққат аударыуды талап етеди. Буған мысал сыпатында айтатуғын болсақ, 2019-жылда экономика бағдарында Нобель сыйлығын алған илимпазлар Майкл Кремер, Абхиджит Банерджи хэм Эстер Дюфлолар болып, олар жәхәнде кәмбақаллықты анықлау хэм оны қысқартыу бойынша алып барған көп жыллық искерликлери барысында мына сорауды қойған. Кәмбағал мәмлекетлерде оқып атырған оқыушыларға бийпул түслик пайдалы ма ямаса оқыу қолланба ма? Алып барылған изертлеулер хэм тәжирийбелер нәтиийжесинде, бийпул түслик те, қосымша оқыу қолланба да оқыушылардың сабақлардан жақсы өзлестириуине онша нәтиийжели тәсир етпегенлигин анықлаған. Мектеплерди хәр қыйлы заманагөй оқыу кураллары, материаллық база менен тәмийинлеу, оларды қаржыландырыу, оқыушыларды бийпул ауқат хэм кийим-кеншеклер менен тәмийинлеу сыяқлы илажлар «қумға суу сепкендей» жоқ болып кетер екен. Демек, оқыушылардың билими хэм өзлестириу дәрежесине унамлы тәсир ететуғын факторлар сыпатында мектеплерде билим бериу сапасын арттырыу, оқыушыларға индивидуал қатнас жасау хэм де балаларды қыйнап келетуғын гижже кеселлигин жоқ етиу искерликлери менен байланыслы екенлиги анықланған. Жәхән денсаулықты сақлау бирлесесиниң тастыйықлауынша, егер балаларды организмдеги паразитлерден азат етпегенше, балаларға қаншелли билим берсеңде, оның ақылы рауажланыуи кеңеймес екен[5].

ЖУУМАҚЛАУ (ХУЛОСА). Жуумақластырып айтқанда, Жаңа Өзбекстанда әмелге асырылып атырған социаллық реформалар «инсан-жәмийет-мәмлекет» принципине тийкарланбақта. Хәзирги күнде социаллық процесслер динамикасы хэм сызықлы хэм сызықлы емеслик тенденциялары бирликте

көринбекте. Сзықлы емеслик социаллык раўажланыўда жаңа сапалық өзгерислерге тийкар болады. Буны биз жәмийетимизде болып атырған сапалы түп өзгерислер мысалында айқын көриўимизге болады.

ПАЙДАЛАНҒАН АДЕБИЯТЛАР (АДЕБИЁТЛАР РҮЙХАТИ):

1. Жаңа Өзбекстан раўажланыў стратегиясы тийкарында демократиялық реформалар жолын исенимли даўам еттиремиз. Жаңадан сайланған Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтиң лаўазымға кирисиў салтанатлы мәресимине бағышланған Олий Мажлис палаталарының қоспа мәжлисиндеги сөзи.

2. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / Ин-т социологии РАН ; Междунар. ин-т Н.Кондратьева ; пер. с англ. В. В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 2000. – С. 80.
3. Методология научных исследований. Терминологический словарь. Харьков. Изд-во НУА 2016.
4. Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтиң Олий Мажлисине Муражатнамасы. 2020 ж.
5. Еркин Қарақалпақстан газетасы. 2021 жыл.

SOMONIYLAR DAVRIDA HUQUQIY TIZIM VA YER EGALIGI MUNOSABATLARI

To'xtasinov Mira'zam Abdujabbor o'g'li
Namangan Davlat Universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti Tarix yo'nalishi talabasi

LEGAL SYSTEM AND LAND OWNERSHIP RELATIONS IN THE SOMAN PERIOD

Tokhtasinov Mirazam Abdujabbar ogli
student Faculty of Social Sciences of Namangan State
University

ПРАВОВАЯ СИСТЕМА И ОТНОШЕНИЯ ЗЕМЛЕСОБСТВЕННОСТИ В ПЕРИОД СОМАНОВ

Тухтасинов Мираъзам Абдужаббор ўгли
Студент факультета социальных наук Наманганского
государственного университета

[https://orcid.org/
0009-0000-7247-9135](https://orcid.org/0009-0000-7247-9135)

e-mail:

mirazamtokhtasinov@gmail.com

[com](http://www.mirazamtokhtasinov.com)

[+998973731234](tel:+998973731234)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Somoniylar davrida huquqiy tizim va yer egaligi munosabatlari, mamlakatning ijtimoiy hayotiga bog'liq bo'lgan jarayonlarga oid ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Sud boshqaruvi, huquqiy normalar, islom huquqi, qozikalon, qozilar, mufti, raislar, xazinatul-fiqh, muqto yoki iqtador, barzikor, qo'shchilar, mulki sultoniy, mulk yerlari, mulki xos, vaqf yerlari, jamoa yerlari, mulki xiroj.

Abstract: This article shows the legal system and land ownership relations during the Somanites period, the processes related to the social life of the country.

Keywords: Judiciary, legal norms, Islamic law, qazikalon, judges, mufti, chairmen, treasury of jurisprudence, mukta or iqtador, barzikor, partners, sultan's property, proprietary land, private property, waqf land, community land, property.

Абстрактный: В данной статье представлены правовая система и отношения собственности на землю, процессы, связанные с общественной жизнью страны, в период сомонитов.

Ключевые слова: Судебная администрация, правовые нормы, исламское право, казикалон, судьи, муфтий, председатели, сокровищница фикха, мукта или иктадор, барзикор, совладельцы, султанская собственность, земли в собственности, частная собственность, земли вакфа, общинные земли, собственность, налог.

KIRISH. Ulkan va qudratli Somoniylar davlati o'ziga xos huquqiy tizimga ega bo'lgan. U o'zidan oldingi, jumladan, islomga qadar mavjud bo'lgan huquqiy normalar va institutlarni qabul qilgan. "Avesto"ning ko'pgina qonun va qoidalarini ham Somoniylar davlatida harakatda bo'lganligini ko'rish mumkin. Shuningdek, bu davrda Sosoniylar qonunomasi, Bobil Talmudi va Ishoboxta qonunomasi normalari ham amalda bo'lgan.¹ Bu

huquqiy yodgorliklar zardushtiylik, buddizm va xristianlik diniy jamoalariga tegishli edi. Mazkur diniy jamoalar o'z huquqiy tizimlaridan foydalanganlar va yurisdiksiya sohasida mustaqil bo'lganlar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Somoniylar davlatida islom dini davlat dini sifatida tan olinib, islom huquqi huquqiy tizimda hukmron mavqeni egallagan. Shunday qilib, Somoniylar

¹ <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kursishi/item/11714-somoniylar-davlati-va-huquqi>.

davlati huquqiy tizimining shakllanishi va rivojlanishida quyidagilar manba bo'lib xizmat qilgan: Markaziy Osiyoning islomga qadar huquqiy normalari va institutlari; Somoniy tomonidan bosib olingan turli mintaqalarda mavjud bo'lgan huquqiy normalar va institutlar; Markaziy Osiyo xalqlarining hamda ushbu imperiyaga ko'chib kelib o'rnamagan boshqa xalqlarning o'zaro odatlari va an'analari; mazkur xalqlarning bir-biridan farq qiluvchi diniy normalari; yuqoridagi xalqlar va davlatlarning siyosiy an'analari; islom huquqi; Somoniylar davlati hukmdorlarining ulamolar, shuningdek mahalliy hokimlar, raislar va boshqa ma'muriy-huquqiy birliklarning mansabdor shaxslari bilan birgalikdagi huquq ijodkorlik faoliyati; sud-boshqaruv amaliyoti shular jumlasidandir. Yuqorida aytib o'tilganidek, islom huquqi Somoniylar davlati huquqiy tizimida hukmron bo'lganligi uchun fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi va sud ishlarini yuritilishi, umuman olganda shariatga asoslangan edi. Shariat bo'yicha fuqarolik huquqi munosabatlari batafsil tartibga solinadi. Fuqarolik huquqiy munosabatlarining subyektivi jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin. Shariat yuridik shaxslarning huquqiy holatini alohida tarzda ko'rib chiqmaydi. Jismoniy shaxslar tomonidan qilingan fuqarolik-huquqiy harakat qonuniy (halol) va yo'l qo'yilgan (joiz) yoki qonunsiz, yo'l qo'yilmagan (harom) bo'lishi mumkin. Harakat, shuningdek, shariat nuqtayi nazaridan maqtovg'a loyiq (mustahib) va tanbehli (makruh), majburiy va majburiy bo'lmagan kabi turlarga bo'linadi. Jismoniy shaxslarning layoqatligiga jinsi, tabaqasi, mulkiy ahvoli, ayniqsa e'tiqodi ta'sir etadi. To'liq darajadagi huquq layoqatiga va muomala layoqatiga mulkdor musulmon erkak kishilar, hukmron tabaqa vakillari ega bo'lgan. Huquqiy layoqat tug'ilishdan boshlab, meros masalalarida esa tug'ilmasdan ham avval vujudga kelgan va o'lim bilan yoki bedarak yo'qolish bilan tugagan. Yosh bolalar, 15 yoshga to'lmagan voyaga yetmaganlar, shuningdek, ruhiy kasallar va aqli zaiflar muomala layoqatiga ega emas deb hisoblangan. Fuqarolik huquqining obyektivi ashyolar, mulkiy, shuningdek, mulkiy xarakterga ega bo'lmagan shaxsiy huquq (masalan, ismga ega bo'lish huquqi) tashkil etgan. Ashyolar harakatda va harakatsiz (ko'chmas), almashtiriladigan va almashtirilmaydigan, nasliy va nasliy bo'lmagan,

bo'linadigan va bo'linmaydigan, iste'molga yo'l qo'yilgan va iste'molga yo'l qo'yilmaydigan, muomaladan olingan va muomaladan olinmagan bo'lishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Somoniylar davlatida sud ishlari shariat qonun qoidalariga asoslangan edi. Sud ishlari qozilik devoni tomonidan boshqarilgan. Sud jarayoni qozikalon, qozilar, mufti, raislar tarafidan amalga oshirilgan. Viloyat qozilari qozikalonga bo'ysungan. Og'ir jinoyat qilganlar o'limga yoki uzoq muddat qamoq jazosiga mahkum etilgan. Viloyatlarda og'ir jinoyat sodir etganlar qozikalon va amir hukmiga havola etilgan. O'lim jazosini ibrat uchun Buxoro Registonida, ko'pchilik oldida ijro etishgan [1.-B.158]. O'g'irlik qilganlar muhtasib va uning mirshablari tomonidan ushlanib, aholi to'plangan yoki bozor joylarda qo'li chopib tashlangan. Yengilroq gunoh qilganlarga tan jazosi (kaltak, darra) berilgan yoki jarima solingan. Somoniylar davlatida islomdagi huquqiy munosabatlarni mahalliy xalq urf-odatlariga moslashtirishga yordam beruvchi asarlar yaratilgan. Ulardan qozilik mahkamalari yordamchi qo'llanma tarzida foydalanganlar. Masalan, faqih Abulays Nasr ibn Muhammad ibn Ahmad Samarqandiyning (911-985-yillar) "Xazinatul-fiqh" (Musulmonchilik qonun-qoidalari xazinasini) asarini ko'rsatish mumkin.² Somoniylar davlati mustaqillikka erishuvi oqibatida uning xo'jalik hayotida ham chuqur o'zgarishlar yuz berdi. Mamlakat xo'jalik hayotida "iqto" mulklarining o'rni katta edi. Bu mulk egalari "muqto" yoki "iqtodor" deb yuritilgan. Iqtodorlar bu mulklarni davlat oldidagi alohida xizmatlari uchun yer va suv shaklida olganlar. Iqto shaklida hatto viloyatlar, vohalar, shahar va tumanlar hadya qilingan. Somoniylar davrida xo'jalikning barcha sohalarida rivoj topdi. Somoniylar davrida katta yer egalari - dehqonlarning nufuzi ortdi. Ko'pincha bir dehqon qo'lida katta yer maydonlari, butun bir viloyat bo'lgan. Ziroat bilan shug'ullanuvchi ziroatkor kadivar deyilgan. Yirik yer egasi yerida ishlaydigan ijarachilar "barzikor" yoki "qo'shchilar" deb atalgan. Xo'jalikda qullar mehnatidan ham keng foydalanilgan. Somoniylar davlati aholisining asosiy qismini ziroatchilar tashkil etgan. Keyingi o'rinda esa hunarmandlar va savdogarlar turgan.

² <https://shosh.uz/uz/mutafakkirlar-abu-lays-samarqandiy-911-985-2/>.

Somoniylar davlati yer egaligiga asoslanganligi tufayli undagi mulkiy bo'linish ham turli xil shakllarga ega bo'lgan. Bular quyidagilardir:

1. Mulki sultoniy - sulton (amir)ga tegishli yerlar. Undan tushadigan daromadlar davlat xazinasiga tushardi. Bu juda katta yer-mulklarni, shu jumladan, ko'p sonli dehqonlar mulklarini ham o'z ichiga olgan.

2. Mulk yerlari - xususiy mulk yerlari. U asosan hukmron sulola vakillari hamda yuqori tabaqa namoyondalari ixtiyorida mulklar edi.

3. Vaqf yerlari - bu masjid, madrasa va boshqa diniy muassasalar tasarrufiga berilgan yerlar. Ulardan keladigan barcha daromadlar musulmon ruhoniylari manfaati uchun sarf qilinar edi.

4. Mulki xos - oliy martabali ruhoniylar va sayyidlar qo'l ostidagi yerlar. Bu yer egalari davlatga ko'pincha hosilning 1/10 hisobida faqat ushr to'lagan. Boshqa soliqlardan esa hukmdor tomonidan ozod etilgan.

5. Jamoa yerlari – qishloq jamoalari tasarrufiga berilgan yer maydonlari. Bu yerlar asosan lalmikor, yaylov va tog'oldi yerlaridan iborat bo'lgan [2.-B.354]. Somoniylar davrida mamlakat tasarrufiga barcha yerlar olinadigan soliqlar miqdoriga qarab ikki turga bo'lingan: 1. Mulki xiroj - xiroj yerlar, ya'ni soliq olinadigan yerlar. Dehqonlar yashagan yerlar, ya'ni "mulki sultoniy" va "mulklar" shu toifaga kirgan. Bu yerlarda ishlovchilar hosilning 1/3 miqdorini davlatga soliq tariqasida topshirgan. 2. Soliq to'lashdan qisman yoki butunlay ozod etilgan yerlar. Bunday yerlar oliy musulmon ruhoniylari hamda payg'ambar avlodidan bo'lgan sayyidlar mulki hisoblangan. Somoniylar davrida ko'pchilik dehqonlar ommasi turli xil soliq va to'lovlardan tashqari davlat tomonidan ko'plab majburiyatlarni o'tashga ham jalb etilgan. Suv inshootlarini tozalash, ta'mirlash, to'g'onlar, ko'priklar, yo'llar qurish shular jumlasidan edi. Bu og'ir mehnat ishlariga jalb qilingan xodimlar haftalab, o'n kunlab, ba'zan esa oylab o'z hisobidan ishlab berishga majbur edilar. Qishloqlarda esa yersiz dehqonlarning ko'pchiligini kadivarlar, ya'ni yollanib ishlovchi korandalar tashkil etardi. Korandalar IX-X asrlarda "sherik" yoki "barzikor", Xurosonda esa "akkor" deb atalgan. Bu davrda yirik mulkdorlar kadivarlardan ko'ra barzikorlarga yerlarini ijaraga berib ishlatishni o'zlari uchun afzal bilganlar.

XULOSA. Muxtasar qilib aytganda, o'sha davrning olimlari va mutafakkirlarining ma'lumotlariga ko'ra, Movarounnahr va Xurosonda

Somoniylar sulolasi hukmronlik qilgan davr, aholining barcha qatlamlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida eng to'kis davr bo'lganligi qayd etib o'tishgan. Ushbu fikrlarimizni yuqorida keltirib o'tilgan somoniylar davlatining huquqiy tizimi va yer egaligi munosabatlarning yaxshi bo'lganligi, aholining ijtimoiy hayotining to'la to'kisligiga zamin yaratgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Наршахий А. Бухоро Тарихи. – Т.: Фан, 1996. –Б. 120.
2. Нейматов Н. Давлати Сомониён. –Ирфон. 1999. Б. 328.
3. Ибн ал-Асир. Ал – Камил фит тарих. –Т.: Цюрих, 2005. –Б. 604.
4. Shamsutdinov R. va Karimov Sh. Vatan Tarixi. – Т.: Sharq. 2010. B. 511
5. Номидий Н. Daholar davrasi. –Т. О'qituvchi. 2011. –В. 352.
6. Эшов Б. Одилов А. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент. 2014. Б. 489.
7. Камолитдин Ш. Исмоил ибн Ахмад ас-Сомоний. Scholar press, 2017. –В. 93.
8. Уватов У. Буюк юрт алломалари. –Т.: О'zbekiston. 2020. Б. 426.
9. Boydedayev D. /Buxoro faxri – Ismoil Somoniy. Yangi O'zbekistonning umidli yoshlari. 14-son. 28.05.2022-y
10. <https://shosh.uz/uz/mutafakkirlar-abu-bakr-narshaxiy-899-959/>
11. <https://arboblar.uz/uz/people/abu-bakr-narshakhi>.
12. <http://uzbekistan-geneva.ch/abu-bakr-narshaxiy-o-rta-osiyo-tarixida-chuqur-iz-qoldirgan-olim.html>.
13. <https://shosh.uz/uz/mutafakkirlar-abu-abdulloh-xorazmiy/>.
14. <https://xojabuxoriy.uz?p=104&lang=uz>.
15. <https://oriftolib.uz/807>.
16. <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kursishi/item/11714-somoniylar-davlati-va-huquqi>.
17. <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kursishi/item/11714-somoniylar-davlati-va-huquqi>
18. [https://shosh.uz/uz/mutafakkirlar-abu-lays-samarqandiy-911-985- 2/](https://shosh.uz/uz/mutafakkirlar-abu-lays-samarqandiy-911-985-2/).

ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ЖИЗНИ И ЗДОРОВЬЯ: ОСНОВНЫЕ ПРАВООБЕСПЕЧИТЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Собиржонова Севинч Акмалжон кизи
студентка Наманганского государственного
университета

CRIMES AGAINST LIFE AND HEALTH: MAIN LAW ENFORCEMENT PROBLEMS

Sobirjonova Sevinch Akmaljon qizi
The student of Namangan state university, faculty of law

[https://orcid.org/
0009-0007-4614-7082](https://orcid.org/0009-0007-4614-7082)

e-mail:
[sevinch.sobirjanova05@gm
ail.com](mailto:sevinch.sobirjanova05@gmail.com)

HAYOT VA SALOMATLIKGA QARSHI JINOYATLAR: HUQUQ TARTIBIDAGI ASOSIY MUAMMOLAR

Sobirjonova Sevinch Akmaljon qizi

Namangan davlat universiteti Yuridik fakulteti talabasi

Аннотация: В данной статье в отдельной части Уголовного кодекса Республики Узбекистан приведены сведения о таких понятиях, как раскрытие преступлений против жизни и здоровья, правильное определение характера преступлений против жизни и здоровья, наказание, уголовная ответственность. При этом понимание того, что запрещенные законом действия, считающиеся опасными и вредными для человека и общества в целом, являются правонарушениями, а правонарушения дифференцируются по уровню опасности и серьезности.

Ключевые слова: преступления против жизни, ответственность, наказание, права и свободы человека, меры уголовного права, конституция, запрещенные преступления.

Abstract: This article provides information on concepts such as detection of crimes against life and health, correct determination of the nature of crimes against life and health, punishment, criminal liability in a separate part of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. At the same time, there is an understanding that actions prohibited by law, considered dangerous and harmful to a person and society as a whole, are considered offenses, and offenses differ in the level of danger and seriousness.

Key words: crimes against life, liability, punishment, human rights and freedoms, measures of criminal law, constitution, prohibited crimes.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining alohida qismida hayot va sog'likka qarshi jinoyatlarni fosh etish, hayot va sog'likka qarshi jinoyatlarning mohiyatini to'g'ri aniqlash, jazo, jinoiy javobgarlik kabi tushunchalar haqida ma'lumotlar berilgan. Shu bilan birga, qonun bilan taqiqlangan, inson va butun jamiyat uchun xavfli va zararli deb topilgan harakatlar huquqbuzarlik hisoblanib, huquqbuzarliklar xavflilik darajasi va jiddiyligi bilan farqlanadi, degan tushuncha mavjud.

Kalit so'zlar: hayotga qarshi jinoyatlar, javobgarlik, jazo, inson huquq va erkinliklari, jinoyat qonunchiligi choralari, konstitutsiya, taqiqlangan jinoyatlar.

ВВОДНЫЙ ЧАСТЬ

Наиболее важной задачей нашего государства в условиях современной глобализации считается обеспечение прав и свобод человека и гражданина. Таким образом, особое внимание

вызывает последовательная оптимизация действующего механизма уголовно-правового урегулирования, которая предполагает в качестве главной цели, прежде всего, гармонизацию как законодательных, так и организационно-практических

ких ресурсов, направленных на нейтрализацию причин и условий, порождающих такие преступления, как преступления против жизни и здоровья личности, и усовершенствование правоприменительной деятельности. При этом правовая оценка эффективности действующих мер уголовно-правового урегулирования подразумевает под собой обращение к по данным статистики, отражающей преступления, ответственность за совершение которых, прежде всего, регламентирована нормами Уголовного кодекса. Однако, в современном мире существует целый ряд правоприменительных проблем в сфере преступлений против жизни и здоровья. Так, в качестве одной из основных мер отметим, прежде всего, повышение уровня эффективности правового воздействия посредством оптимизации отечественного законодательного урегулирования.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Преступлениями против здоровья признаются умышленные или неосторожные общественно опасные деяния, посягающие на здоровье другого человека, и наносят ему телесные повреждения, или специфические заболевания или патологические состояния. Объектом этих преступлений является здоровье потерпевшего. При этом, по общему правилу, уголовно наказуемым признается причинение вреда здоровью другого человека. Собственное здоровье не является объектом рассматриваемой группы преступлений. Только уклонения от военной службы путем самокалечения или иным способом, наказание за которое установлено УК РУз, самокалечения или путем симуляции болезни, подлога документов или иного обмана признается преступным. В таком случае повреждается собственное здоровье военнослужащего. Субъективная сторона преступлений против здоровья может заключаться как в активных действиях, так и бездействии. Все преступления, причиняющие вред здоровью потерпевшего, сконструированные как преступления с так называемым материальным составом. Эти преступления считаются оконченными с момента наступления указанных в УК последствий. Для этих преступлений обязательно между общественно опасным деянием, которое наносит вред здоровью, и наступлением этого ущерба следует установить причинную

связь. Под вредом здоровью необходимо понимать телесные повреждения, нарушение анатомической целостности органов и тканей или их физиологических функций, а также заболевания или патологические состояния, возникшие в результате воздействия различных вредных факторов внешней среды: механических, химических, биологических, психических. Субъективная сторона преступлений против здоровья может характеризоваться наличием как умышленной, так и неосторожной формы вины. Причем неосторожные посягательства на здоровье ограничены сферой причинения только тяжких телесных повреждений, а также ненадлежащего исполнения профессиональных обязанностей. Согласно статье 14 Уголовного кодекса Республики Узбекистан преступлением признается виновное общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное настоящим Кодексом под угрозой применения наказания. Общественно опасным признается деяние, которое причиняет или создает реальную угрозу причинения ущерба объектам, охраняемым настоящим Кодексом.

РЕЗУЛЬТАТЫ. Уголовной ответственности не подлежит человек, который время совершения преступления находился в состоянии невменяемости, то есть не мог осознавать значение своих действий (бездействия) или руководить ими вследствие хронического или временного психического расстройства, слабоумия либо иного психического заболевания. К такого рода состояниям относятся, например, шизофрения, эпилепсия, патологический аффект, дебилность, расстройство нервной системы и иные психические заболевания. В подобных случаях лицо в силу указанных болезней осознает, что совершает преступление. Поэтому вместо ответственности в виде наказания судом может быть поставлен вопрос о применении к виновному лицу принудительных мер медицинского характера. Таким образом, когда лицо совершило преступление, его привлекают к уголовной ответственности в суде, после чего суд назначает ему наказание. Чтобы решить, является ли деяние преступлением, суд должен проверить, соблюдены ли элементы так называемого состава преступления. Следует отметить, что

Конституция Республики Узбекистан определяет жизнь и здоровье человека наивысшей ценностью, в связи с чем причинение им вреда бесспорно является преступлением. Всеобщая декларация прав человека также провозглашает право на жизнь каждого человека.

ДЕБАТЫ. Преступление против жизни являются наиболее опасным и занимают в Уголовном кодексе Республики Узбекистан статьи 97 – 103¹ главы I раздела первого Особенной части Кодекса, и именно с них начинается Особенная часть, где перечислены все преступления¹. Самое опасное преступление – умышленное убийство предусмотрено статьей 97 Уголовного кодекса Республики Узбекистан. Статья 97. Умышленное убийство Умышленное убийство наказывается лишением свободы от десяти до пятнадцати лет.

Умышленное убийство при отягчающих обстоятельствах, то есть: а) двух или более лиц; б) женщины, заведомо для виновного находившейся в состоянии беременности; в) лица, заведомо для виновного находившегося в беспомощном состоянии; г) лица или его близких родственников в связи с выполнением им своего служебного или гражданского долга; д) способом, опасным для жизни других лиц; е) в процессе массовых беспорядков; ж) с особой жестокостью; з) сопряженное с изнасилованием или насильственным удовлетворением половой потребности в противоестественной форме; и) из корыстных побуждений; к) совершенное по мотивам межнациональной или расовой вражды; л) из хулиганских побуждений; м) совершенное из религиозных предрассудков; н) с целью получения трансплантата либо использования частей трупа; о) совершенное особо опасным рецидивистом, наказывается лишением свободы от пятнадцати до двадцати пяти лет или пожизненным лишением свободы. Убийство наносит вред непосредственно жизни человека. Поэтому во всех странах мира оно является самым тяжким преступлением. Уголовный кодекс Республики Узбекистан не раскрывает понятие убийства. В некоторых странах существует смертная казнь, и там приведение ее

в исполнение не является убийством. Также нельзя назвать убийством причинение смерти при отражении, нападения при самообороне. Правомерность таких действий должна оцениваться судом. Важнейшим из прав человека является право на жизнь. Впервые в истории право человека на жизнь было закреплено в Декларации независимости США 1776 года².

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Поэтому в Республике Узбекистан борьба с убийствами считается приоритетной задачей. По части первой статьи 97 Уголовного кодекса Республики Узбекистан как простое умышленное убийство будет квалифицироваться убийство, совершенное в ссоре или драке при отсутствии хулиганских побуждений, ревности, мотивов мести, зависти, неприязни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР:

1. Уголовный кодекс Республики Узбекистан.
2. Закон Республики Узбекистан от 14 мая 2014 года №ЗРУ-371 “О профилактике правонарушений”.
3. Конституция Республики Узбекистан. [Текст]. Официальное издание. - Ташкент: издательство "Узбекистан", 2023. - 80 ст.
4. Загородников Н.И. Преступления против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности. М., 1956. 167 с.
5. М.Х.Рустамбаев. Курс уголовного права Республики Узбекистан. Издательство "ТГЮИ"-Ташкент, 2009. 514с
6. Иванчин А.В. Состав преступления: учеб. Пособие. Ярославль: ЯрГУ, 2011. 128 с.
7. Коробеев А.И. Преступные посягательства на жизнь и здоровье человека: монография. М.: Юрлитингформ, 2012. 317 с.
8. М.Х.Рустамбаев. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан, Издательско-Полиграфический дом "O'qituvchi". Ташкент – 2004. 712с.
9. М.А.Хуршида, В.Р.Ксения. Преступления против жизни и здоровья. Издательство "USAID" Ташкент – 2020. 136с.
10. <https://lex.uz/docs/111457>
11. <https://gov.uz/ru/advice/document/2316/>

¹ Особенная часть Уголовного кодекса Республики Узбекистан содержит перечень всех преступлений и мер уголовной ответственности за их совершение.

² <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/S.America/XVIII/1760-1780/>

ABU RAYHON BERUNIY HIKMATLARI

Tenglik hukm surgan joyda sotqinlik, aldatchi ehtiroslar, g'am-g'ussa bo'lmaydi.

Har bir kun uchun haq va haqiqat hozir narsa.

Ne'matning qadri u yo'qolgandan keyin bilinadi.

Har bir insonning qadr-qiymati o'z ishini qo'lib bajarishidadir.

Asalarilar ham o'z jinsidan bo'la turib ishlamay, uyadagi asalni bekorga yeb yotadiganlarini o'ldirib tashlaydilar.

Har bir insonning qadr-qimmati o'z ishini qanday bajarayotgani bilan o'lchanadi.

Insonning tilak va xohishlari mehnat tufayligina amalga oshirilishi mumkin.

Yaxshi bilmagan narsasiga urungan kishi sharmanda bo'ladi.

Ko'z bilan ko'rgan eshitgandan afzaldir.

Kimda kim o'z izlanishlarining afzalligi qonuniyatlari izlab topishda deb bilarkan, u albatta, hamisha o'z qarashlarini amalda isbotlash yo'lidan boradi.

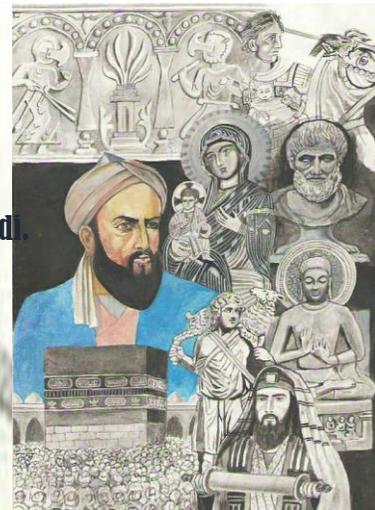
O'z istagiga erishishga taqdir yordam bermagan kishiga malomat qilinmaydi.

Bir daqiqa vaqtni behuda o'tkazganim – halok bo'lganim.

Ulug' hodisalar har vaqt yuz beravermaydi.

Ey baxtli inson, bu olamga kelgan har bir kishining u dunyoga ko'chmog'i zaruriydir. Va, lekin aql hukm qiladiki, u masalani bilmagan holda jon taslim qilmog'imdand ko'ra, bilib o'lishim yaxshiroqdir.

Do'stlar va xayrixohlik qiluvchilar yomoni yaxshi qilib ko'rsatishga, xalal yetadigan yo'lni to'sishga, go'zallikni izhor etishga va yaxshiliklarga nisbat berishga tirishadilar.

To'plovchi: Anvar ALLAMBERGENOV